

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9046

CALL No. Sa8K2/Val/K.V

SRIMAD VĀLMĪKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindarāja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

KISHKINDHĀKĀNDA 4.

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. Krishnacharya,

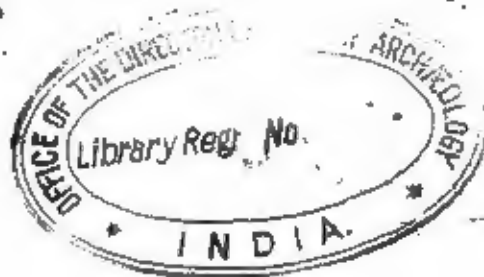
Proprietor, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietor,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1912.

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF CHICAGO
Acc. No. 9.46
Date 24-7-57
Call No. S.8Kv
val/K.v

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

किष्किधाकाण्डम् ४.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुद्रापूर्यी

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाके १८३४ परिधाविनायसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाखर्च
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्तुमिः स्थायीना रक्षिताः ।

❖ श्रीः ❖

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

❖ किष्किन्धाकाण्डम् ४ ❖

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

❖ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ❖

पंपासुपागतेनरागेण लक्ष्मणसंबोधनेन पंपायास्तसीरदवादेश रामणीयकानुवर्णनपूर्वकमुद्दीपनसामग्रीसमुद्दीपितश्लोक-
तया सीतानुशोचनेन बहुभाषिदेवनम् ॥ १ ॥ सचिवैस्ताकमुभ्यभूकवासिनासुग्रीवेण पंपापरिसरधारिणोरामलक्ष्मणयो-
र्दर्शनम् ॥ २ ॥

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलशृङ्खलाम् ॥ रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥

॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ काहं भन्दमतिर्गभीरम-
धुरं रामायणं तत्कच व्याख्यानेऽस्य परिभ्रमन्नहमहो
हासास्पदं धीमताम् । को भारोऽत्र मम स्वयं कुलगुरुः
कोदण्डपाणिः कृपाकूपारो रचयत्यदः सपदि मज्जि-
ह्वाप्रसिंहासनः ॥ श्रीरामायणराजस्य समर्प्य मणि-
भेखलाम् । सारोद्धारमिमं हारमर्पयिष्यामि संप्रति ॥
एवं पूर्वस्मिन्काण्डे दीनजनसंरक्षणरूपो धर्मो-
ऽनुष्ठापितः । अथ किष्किन्धाकाण्डे मित्रसं-
रक्षणरूपो धर्मोऽनुष्ठाप्यते । तथा पूर्वस्मिन्का-
ण्डे मोक्षप्रवृत्तरूपं परतत्त्वचिह्नमुपदर्शितं । अ-
त्रासंख्येयकल्याणशुणाकरत्वं प्रतिपाद्यते । वस्तुतस्तु
प्रथमेकाण्डे श्रीमत्त्वं श्रीमत्पदोदीरितमुक्तं । द्वितीये
सर्वजनव्यामोहविषयलोकसा नारायणशब्दार्थः ।
तृतीये पञ्चवटीवासपर्यन्तवृत्तान्तेन मुनिजनकृतकै-

ङ्कुर्योक्त्या चतुर्थ्यर्थ उक्तः । स्वराविवधवृत्तान्तेन
नमःशब्दार्थ उक्तः । अथ मारीचदर्शनवृत्तान्तमारभ्य
चेतनोज्जीवनप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र मारीचदर्शनवृ-
त्तान्तेन भगवन्निदानुभवयोग्यस्य चेतनस्याप्राप्तवि-
षयप्रावण्यं । तेन रावणरूपमहामोहाक्रमणं । जटा-
युध्यापारेण रावणानिवृत्तिकथनात् केवलकर्मणा
संसारस्यानिवर्त्यत्वम् । लङ्काप्रवेशेन सांसारिकशरी-
रप्रवेशः । एकाग्र्येककर्णाग्रिभृति व्यापारैस्तापत्रया-
भिहतिः । रामान्वेषणेन भगवतश्चेतनोज्जीवनोपाय-
चिन्तनं चोक्तमारण्यकाण्डे । अथाचार्यमुखेन चेतनस्य
स्वविषयभक्त्युत्पादनकृते तदन्वेषणमुच्यते किष्कि-
न्धाकाण्डे ॥ तत्र प्रथमे सर्गे नित्यकैङ्कर्यपरनित्यसूरि-
दर्शनेन एतत्तुल्यभोगस्य प्राप्ताजीववर्गः किमिति न
मां प्राप्त इति भगवतः क्लेशातिशयं दर्शयति । स

तनि० पद्येति सीतायामुखानुसरणं । उत्पलेति नेत्रानुसरणं । ह्रस्वेति नेत्रचाक्षत्यानुसरणं । सौमित्रेति तत्सदुःखाविष्करणपा-
त्रत्वं व्यज्यते ॥ टी० सः विराधस्त्रिंशिरौदृणकदन्धादीनामयत्नसंहारप्रसिद्धपराक्रमयुक्तः श्रीरामः । तां चिकीर्षितरावणवधो-
पयोगिषुग्रीवादिष्टितृड्यमूकसमीपवर्तिनी । पुष्करिणीं पंपां । आकुलेन्द्रियः पुष्करिणीदर्शनजनितसीताविरहश्लोकातिशयेन बहु-
भितसर्वेन्द्रियस्सन्न विललाप परिदेवयामास ॥ टीका० अस्मिन्किष्किन्धाकाण्डे तदेव सुग्रीवसह्यवकुमनाः प्रसन्नात्पुरुषधौरेयाभा-
मपीष्टजनवियोगिनां कामोद्दीपकदर्शनेन चित्तविभ्रमोभवतीति सूचनयपंपावर्णनमुखेन रामस्य चित्तविभ्रमदर्शयितुमुपक्रमते—सता-
मिति ॥ टी० पुष्करिणीं पंपानयन्तरगतं पंपाख्यं मतज्ञाख्यं वा सरोविशेषः ॥ सत्य० यद्वा सतामेवोपभोग्यापुष्करिणीं ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ग. सौमित्रिणासाधे.

वा. रा. १२०

तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे ॥ स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 सौमित्रे शोभते पम्पा वैदूर्यविमलोदका ॥ फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३ ॥
 सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम् ॥ यत्र राजन्ति शैलाभा हुमाः सशिखरा इव ॥ ४ ॥
 भी तु शोकाभिर्सतप्तं माधवः पीडयन्निव ॥ भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५ ॥
 शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना ॥ व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ६ ॥
 नलिनैरपि संभ्रमा ह्येत्यर्थं शुभदर्शना ॥ सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥
 अधिकं प्रतिभात्येतन्नीलपीतं तु शादलम् ॥ हुमाणां विविधैः पुष्पैः परितोमैरिवापितम् ॥ ८ ॥

एकाकी न रमेतेति श्रुत्वा । सतामिलादि । पद्मोत्पल-
 शपैः कमलेन्द्रीवरमत्स्यैः आकुला । तां पम्पाख्या ।
 पुष्करिणीं सरसीं । गत्वा । सुखनयनकटाक्षवत्याः
 कान्तायाः स्मारकत्वेन व्याकुलेन्द्रियः मोहं प्रसादं
 च प्राप्तः । स रामः तादृशैर्येविशिष्टोपि । सौमि-
 त्रिसहितः आश्वासकान्तरङ्गपुरुषसहितोऽपि विल-
 लाप ॥ १ ॥ आकुलेन्द्रिय इत्येतद्विपुण्यप्राह—तस्ये-
 ति ॥ दृष्ट्वा स्थितस्य तस्य । इन्द्रियाणि हर्षाच्चकम्पिरे
 च्युतानीत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रलापप्रकारमाह—सौमित्रे
 इत्यादिना । अनेन भविष्यदुदयस्तस्यसूचकमुखप्रसादः
 सपरिकरः पुरुष उच्यते ॥ ३ ॥ यत्र कानने ।
 सशिखरा इव उन्नताप्रशाखाभिः सञ्चक्रा इव स्थिताः ।
 अतएव शैलाभाः । अनेन भगवद्धारसोपजीविन
 आचार्याः तदुपजीविनोऽन्तेवासिनश्चोच्यन्ते । “अत्र
 वरत्र चापि” इति न्यायेन नित्यविभूतावपि शिष्य-
 वत्त्वं सिद्धं ॥ ४ ॥ भरतस्य दुःखेन नगराद्बहिर्गतो-

पवासादिनियमकृतदुःखेन । वैदेह्याः हरणेन च
 पूर्वमेव संतप्तं मां । माधवो वसन्तः । तु विशेषेण
 पीडयन्निवभवतीत्यर्थः । वस्तुतः पीडाभावादिवशब्दः ।
 अनेन संसारतो जीवस्य दुःखेन दुःखितत्वमुक्तं
 ॥ ५ ॥ सर्वेषुमङ्गलेषु सुखं वसत्सु किमर्थमेते
 संसारिणः क्षिप्यन्तीत्यभिप्रायेणाह—शोकार्तस्येत्या-
 दिना ॥ शोकार्तस्यापि मे मयि शोकार्तेपि । शोभते ।
 व्यर्थेयं शोभेति भावः ॥ ६ ॥ अपिशब्देन कुमुदा-
 दिकं समुचीयते । व्यालोऽजगरः । सर्पव्याला
 एवानुचराः ते अस्य संजाता इति सर्पव्यालानुचरि-
 ता । सर्पव्यालानुचरितत्वेपि नलिनसंभ्रमत्वादित्यर्थं
 शुभदर्शना भवतीत्यर्थः । अनेन ज्ञानिनो यः कश्चिदो-
 षोऽपि न तस्य हेयतापादक इत्युक्तं । “तेषां तेजोविशे-
 षेण प्रत्यवायो न विद्यते” इति स्मृतेः ॥ ७ ॥ एतदिति
 परिसरप्रदेशमङ्गुल्या निर्दिशति । नीलपीतमिति ।
 मयूरकण्ठवर्ण इत्युच्यते । परितोमैः कुंभैः ।

ति० चकम्पिरे उद्विग्नविकाराणीवाभूवन् । कामवशमापन्न इव ॥ शि० हर्षात् सीतावयवसदृशपङ्कजादिदर्शनजनितप्रमोदात् ।
 इन्द्रियाणि चकम्पिरे चञ्चलताप्राप्तुः । अतएव कामवशं सीतादर्शनविषयकातीच्छाहेतुकतदन्वेषणजनितविविधचेष्टोपलक्षितबो-
 माविशेषः ॥ २ ॥ ति० वैदूर्यवत् तत्प्रभावत् निर्मलोदका । पंपा तदाख्यसरोवरावच्छिन्नापंपानदी । तच्चलसौपाधिकस्यामल-
 प्रतिभासाद्वैभवप्रभासादख्यं । उपाधिमाह—फुल्लेति । हुमादिच्छाययातथाभावं ॥ ३ ॥ ति० पंपायाः काननं तत्परिसरवर्ति-
 काननं । यत्र कानने । सशिखरा इव उन्नताप्रशाखाभिः सञ्चक्रा इव हुमाः शैलावा शैला इव राजन्ति ॥ स० शैलानां प्रत्यन्तपर्व-
 तानां आभायैस्ते शैलाभाः महापर्वताः । सशिखराः महापर्वतवद्विद्यमानाः ॥ ४ ॥ रामानु० भरतस्य दुःखेन प्रार्थनाभङ्गजनि-
 तभरतसंभन्धिदुःखेन । माधवः पीडयन्निव वर्तते इति शेषः । इवशब्दोवाक्यालङ्कारः । आधयः पीडयन्तिवै इति पाठे वक्ष्यमाण-
 वसन्तवर्णनस्वारसंनक्ति ॥ स० भरतस्य दुःखेन तद्वियोगजनितेन ॥ ति० शोकाभिर्सतप्तं राज्यभ्रंशसीतावियोगादिनाशो-
 क्तसं । आधयः पीडयन्तीत्युक्तं । तानापीनाह—भरतस्येति । दुःखेन जटावत्कलादिदुःखस्मरणेन ॥ शि० भरतस्य दुःखेन
 मद्रियोगजनितभरतकेशस्मरणेन ॥ ५ ॥ पंपा शोकार्तस्यापि शोभते । एतेन सीतावयवसदृशकमलादिदर्शनेन सीतैव दृश्यत
 इति स्वभावनामुचिता ॥ रामानु० शोभते अतिरमणीयतया हृदयङ्गमाभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० व्यालाः आपदाः ॥
 स० व्यालाः वनगजाः सर्पाश्च । सर्पन्तो व्याला इति वा । ती० सर्पाः बहुकणाः । तदन्ये व्यालाः ॥ ७ ॥ ति० हुमाणां मुचिच्छू-
 रिति पाठे उच्छिन्नतन्त्रैः । यद्वा परितोमैः परितोमभूतैः राक्षसभूतैरिव स्थितैः पुष्पैः अपितं युक्तं ॥ शि० विविधैः पुष्पैः अपितं

[पा०] १ च. ज. तस्य दृष्टवतो. छ. झ. तत्र दृष्ट्वैव. २ क. च. छ. झ. ट. शैलावा. ३ घ. माहि. ४ क. छ. ग.

ह.—ट. व्याधयः पीडयन्तिवै. ५ ख. शोकेन. ६ ख. प्रविक्कीर्णा. ७ क. शीतोदकैः. ८ क. च. ज. घ. संकीर्णा. ९ क. क.
 च. ज. अ. अत्यन्तशुभ. झ. ट. अत्यर्थशुभ. ग. अत्यन्तशुभ. १० क. ग. क.—अ. ज. ट. प्रविभात्येतत्.

पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः ॥ लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥
 सुखानिलोऽयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्यः ॥ गन्धवान्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥
 पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् ॥ सृजतां पुष्पवर्षाणि तोयं तोयमुच्चासिव ॥ ११ ॥
 प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥ १२ ॥
 पतितैः पतमानैश्च पादपस्यैश्च मारुतः ॥ कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडन्निव समन्ततः ॥ १३ ॥
 विक्षिपन्निविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कचाः ॥ मारुतश्चलितस्थानैः पट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥
 मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् ॥ शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥
 तेन विक्षिपताऽत्यर्थं पवनेन समन्ततः ॥ अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥ १६ ॥
 स एष सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ॥ गन्धमभ्यावहन्पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥ १७ ॥

“परिस्तोमःकुशोद्वयोः” इत्यमरः । अनेन नानागु-
 रुमुखलब्धज्ञानतया भगवद्वासयोग्यः पुरुष उच्यते
 ॥ ८ ॥ शिखराणि वृक्षाग्राणि । समन्ततः सर्वप्रदेशे-
 शे । आमूलार्धं उपगूढानि शोभन्तइतिशेषः । अनेन
 गार्हस्थ्येऽपि निरवधिकबोधा उच्यन्ते ॥ ९ ॥ सुखेति
 अनेन जनकादिवदैश्वर्यं सत्यपि भगवज्ज्ञानरत उच्य-
 ते ॥ १० ॥ तोयं सृजतां तोयमुच्चां रूपाणीवेति पूर्णो-
 पमा । अनेन परोपदेशप्रवृत्ता आचार्या उच्यन्ते ॥ ११ ॥
 प्रस्तरेषु पाषाणेषु । गां भूमिं प्रस्तरभूमिमित्यर्थः । अ-
 नेन कठिनहृदयेष्वपि दयावशात् ज्ञानवर्षिण उच्यन्ते
 ॥ १२ ॥ पतमानैः पतद्भिः । अनेन सर्वगुरुप्रेरणैक-
 लीलः सर्वान्तर्याम्युच्यते ॥ १३ ॥ कुसुमोत्कचाः
 कुसुमोत्कटाः । विक्षिपन् कम्पयन् । मारुतः चलित-
 स्थानैः स्वस्थानकुसुमोच्चालितैः । पट्पदैः अनुगीय-
 ते । अनेन “ज्ञानीत्वान्नैवमेतत्” इत्यासभूतज्ञानि-
 नां भक्तिवृद्धये भगवति भुवमवतीर्णे “हमांलोकान्का-

मात्रीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्ताम्र गायत्रास्ते”
 इत्युक्तरीत्या तमनुगच्छन्मत्तलोक उच्यते ॥ १४ ॥
 मत्तकोकिलसन्नादैः सुखवाद्यस्थानीयैः । पादपान्त-
 यन् । शैलकन्दरनिष्क्रान्ततया तन्निष्क्रमणध्वनियु-
 क्ततया । प्रगीत इव गातुमुपक्रान्त इव । “आविक-
 र्मेणि कःकर्तरिच” इति कर्तरि निष्ठा । यद्वा पाद-
 पान् नर्तयन् नर्तयितुमिव । “लक्षणहेत्वोः—”
 इतिशेषप्रत्ययः । मत्तकोकिलसन्नादैः प्रगीतः प्रहृष्ट-
 गीतः सन् । शैलकन्दरात् नैपथ्यस्थानान्निष्क्रान्तः ।
 अनेन वेदप्रवर्तनमुखेन लोकस्य भक्त्युत्पादनाय
 वैकुण्ठादवतीर्णो भगवानित्युच्यते ॥ १५ ॥ विक्षि-
 पता विविधं प्रेरयता । पवनेन । अत्यर्थं संमन्ततः
 संसक्तशाखाग्रा अमी पादपाः ग्रथिताः मालावन्नि-
 वद्वा इव भान्ति । अनेन भगवत्कृपया परस्परमनुर-
 क्ताभावात्ता उच्यन्ते ॥ १६ ॥ मन्दमारुतं वर्णयति
 —स एष इति ॥ स्पर्शनप्रत्यक्षत्वादेव इत्युक्तिः ।

युक्तं । अतएवनीलपीतं एतत् शाद्वलं अधिकमेवप्रविभाति । इवएवार्थे ॥ ८ ॥ स० उपगूढानीत्यनेन स्वस्यसीताल्लिङ्गजनजु-
 स्ताभावंसूचयति ॥ ९ ॥ ति० अयंकालः वसन्तः । प्रचुरमन्यः कामोद्दीपकः । अतएव गन्धवान् गर्ववान् । “गन्धोगन्ध-
 कथामोदेलेशेसंबन्धगर्वयोः” इति । सुरभिर्मासः मधुमासः । जातानिपुष्पफलानियत्रतादृग्द्रुमः ॥ स० प्रचुरः उद्दीपितः
 मन्ययोग्यस्मिन्सः ॥ शि० अयंमासः वैप्रहृत्यर्थः । कालः विद्युक्तानां चित्तविक्षेपहेतुः अस्तीतिशेषः । क्षेपणार्थकलधातु-
 प्रकृतिकणिजन्तप्रकृतिर्कोच् ॥ १० ॥ ति० प्रस्तरेषु समशिलातलेषु ॥ १२ ॥ शि० पश्य “पश्यमृगोधावति” इतिवत्प्र-
 योगः ॥ १३ ॥ रामानु० पट्पदैरिवनीयतइतिपाठः । नीयतइवपुष्परसोत्कण्ठयास्त्यतइव । अनुगीयतइतिपाठे अनुसृत्य
 गीयतइत्यर्थः ॥ कतक० कुसुमोत्कचाइतिपाठे कुसुमैरुत्कृतकचाः संजातकेशा इवेत्यर्थः । स० चलितस्थानैः वायुवेगेनशाखा-
 दिभ्यस्ततो गतेषुसत्सुचलितस्थानैः प्रमरैः अनुगीयतइवइत्यर्थः ॥ शि० शाखाः विक्षिपन्चालयन्मारुतः चलितस्थानैः कुसुमेभ्यः
 कुसुमान्तराणिप्राप्तैः पट्पदैः अनुगीयते गानेनप्रशस्यतइवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ रामानु० अत्रवायोर्नर्तकपायकसाधर्म्यमुच्यते । नर्त-
 यितुंसुखवाद्यस्थानीयैर्मत्तकोकिलसन्नादैः पादपान्तर्तयन्निव ॥ श० प्रगीयते गानं करोति ॥ ति० अत्रवायोगान्नर्तत्वेननर्तकान्वा-
 यैसाधर्म्यमुच्यते ॥ १५ ॥ टीका० विक्षिपता द्रुमाग्राणीतिशेषः ॥ १६ ॥ रामानु० पूर्वलोकेविक्षिपतेतिपठितं वायोस्तीव्र-

[पा०] १ क. ग. छ. झ. ट. वर्ष. २ क. ग. ड.—ट. क्रीडतीव. ३ क. ग. द्रुमाणां. ४ ड. छ. ट. कुसुमोत्कटाः. च.
 कुसुमोत्कराः. ५ ट. प्रगीयतइवानिलः. ६ झ. क. ट. सएव. ७ ख. ग. ड.—ट. मन्थवहन्पुण्यं.

अमी ध्वननिविष्टा विनदन्तीव पादपाः ॥ पदपदैरनुकूजन्तो वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १८ ॥
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवज्जिर्मनोरमैः ॥ संसक्तशिखराः शैला विराजन्ते महाद्रुमैः ॥ १९ ॥
पुष्पसंलभशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः ॥ अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २० ॥
पुष्पिताग्रास्तु पश्येमान्कर्णिकारान्समन्ततः ॥ हाटकप्रतिसंलभभरान्पीताम्बरानिव ॥ २१ ॥
अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः ॥ सीतया विप्रहीणस्य शोकसंदीपनो मम ॥ २२ ॥
मां हि शोकसमाक्रान्तं सन्तापयति मन्मथः ॥ हृष्टः प्रवदमानश्च मांमाह्वयति कोकिलः ॥ २३ ॥
एष नत्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे ॥ प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ २४ ॥
श्रुत्वैतस्य पुरा श्रन्दमाश्रयस्या मम प्रिया ॥ मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत ॥ २५ ॥

चन्दनशीतलः मलयगतचन्दनेनशीतलः वृक्षिणमा-
रुतइत्यर्थः । चन्दनवल्लीतलोवा । गन्धं पुष्पगन्धं ।
पुष्पं रम्यं । सुखसंस्पर्श इत्यनेन सान्त्वयुक्तं । एवं
शैत्यमान्धसौरभ्यवान् । अतएव श्रमापनयनः । अनेन
“सर्वगन्धःसर्वरसः—” इत्युक्तस्य भगवतो भक्तेषु
साश्रित्यमुक्तं ॥ १७ ॥ अमीइति ॥ अनेन भगवदनुभव-
कलाकारेण “एतस्मात्समागम्यमास्ते” इत्युक्तसोभ-
नानरसिकाञ्चन्यन्ते ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषु निजप्रस्थे-
ष्वित्यर्थः । तदुत्पन्नैर्द्रुमैः संसक्तशिखराः परस्परसं-
निष्ठाग्राः । शैलाभान्ति महान्तः पुष्पराशयइवभा-
न्तीत्यर्थः । अनेन सर्वेषां ज्ञानिनमेककण्ठत्वमुक्तं
॥ १९ ॥ मधुकरा एव उत्तंसाः शेषराणि येषां ते ।
“पुष्पुत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेपि शेषरे” इत्यमरः ।
पुष्पावृतशिखोपरिनीलोष्णीषधारिणः समीतिकन्तुल-
न्तइवभान्तीत्यर्थः । अनेन भगवद्भक्त्यानर्तनपरा
गम्यन्ते ॥ २० ॥ पुष्पिताग्रान् पुष्पितोपरिप्र-
वेशान् । अतएव हाटकसंछन्नान् पीताम्बरांश्च

नरानिवपश्य । पुष्पिताग्राः कर्णिकाराः सुवर्ण-
वस्त्राभरणवन्तइवभान्तीत्यर्थः । अनेन भगव-
त्सारूप्यं गताउच्यन्ते ॥ २१ ॥ एवं मङ्गलेषु सर्वेषु
मदनुभवतृप्तेषु बद्धा मांदुःखीकुर्वन्तीत्याह—अयमिति
॥ इदानीवसन्तवर्णनेन नगरनिर्गमभारभ्य प्रयोदश-
वत्सरागताइतिगम्यते ॥ २२ ॥ एवं वासन्तपुष्पस-
मृद्धिं वर्णयित्वा सधैवोद्दीपनभूतपक्षिरवानह—मामि-
त्यादिना ॥ पूर्वार्धे स्पष्टं । मां शोकिनंमां । हृष्टः
कोकिलः प्रवदमानः प्रवदन् विजयघोषं कुर्वन्सन् ।
आह्वयति स्पर्धतइवेतिगम्योत्प्रेक्षा । ज्ञानैकवत्सलं
मामविज्ञाय केवलं कर्मठा मांस्पर्धन्तइतिभावः ॥ २३ ॥
नत्यूहकः कुक्कुटभेदः । वननिर्झरे प्रणदन्नित्यन्वयः ।
अनेन केवलजपपराउच्यन्ते । ज्ञानभक्त्योरेव भगवतः
सद्यःप्रीत्यावहत्वात् साधनान्तरपरो नातिप्रिय इतिर-
हस्यं । “ज्ञानी त्वालैव मे मतं” “भक्तिव्रतीतो
जनार्दनः” इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥ किमयं सर्वदेव्यं
शोकावहः नेत्यह—श्रुत्वेति ॥ श्रुत्वा प्रमुदिता प्रिया

गतिर्निवारयति—स एषइति । अचक्षुर्विषयेलनिके एषइतिनिर्देशस्तदानींतनानां सान्द्रपरागदर्शनात् ॥ १७ ॥ रामानु-
गिरिप्रस्थेष्विति । अत्राविवक्षितसंबन्धप्रस्थेष्वित्यर्थः ॥ तत्रोत्पन्नैर्महाद्रुमैः संसक्तशिखराइतिसंबन्धः । अनेनद्रुमाणामौन्नत्यसूचि-
तं ॥ १९ ॥ टीका० हाटकप्रतिसंलभः अत्रहाटकशब्देनतन्मयान्याभरणानि ॥ वि० हाटकसंलभान् पीताम्बरांश्चनरानिवपश्य ।
पुष्पिताग्राःकर्णिकाराः सुवर्णवस्त्राभरणाइवभान्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० हृष्टयथातयाप्रवदमानः समाह्वयति स्पर्धयेवेत्यर्थः ॥
शि० शोकसमाक्रान्तंमांमन्मथः मभिष्टमदापहारित्वंसन्तापयति सीतापहर्तृविज्ञानमन्तराऽवस्थितिनलभतइत्यर्थः ॥ हृष्टयथाभव-
तितत्प्रवदमानःकोकिलः समाह्वयति प्रिययासंयोक्तुंप्रेरयतीवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ टी० नत्यूहः जलकुक्कुटः ॥ ति० हृष्टः कामावेशेन ॥
शि० हृष्टयथात्यूहकः जलकुक्कुटः । प्रणदन्सन् मन्मथाविष्टं मदापहारकत्वनिशिष्टंमां शोचयिष्यति प्रियापहारिणोविशेषज्ञानाभा-
वात्तन्मदापहारणसाधकतयाशोकपृथिवीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० मामाहूय प्रदर्शनार्थमितिशेषः ॥ २५ ॥

[पा०] १ क.—ट. विक्रिता, २ च, छ. ज. विचरन्तीव, ३ क. ग. छ.—घ. रलुकूजिः. ४ ख. संलुहैः. ५ ग.—ट.
विराजन्ति. ६ क. ख. छ. क. ट. सुपुष्पितास्तुपश्यताम्. घ. उ. ष. ज. न. सुपुष्पितास्तु. ७ क. ग. काराननेकशः. ८ क.
छ.—झ. न. ट. हृष्टं. ९ घ. प्रयतमानश्च. १० क. छ. ज. न. ट. समाह्वयति.

एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतन्ति ततस्ततः ॥ २६ ॥
विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः ॥ भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरखराः ॥ २७ ॥
[अस्याः कूले प्रमुदिताः संघशः शकुनास्तिवह ॥] नृत्युहस्तविक्रन्दैः पुंस्कोकिलस्तरपि ॥
स्वनन्ति पादपाश्र्वे ममानङ्गप्रदीर्घनाः ॥ २८ ॥

अशोकस्तषकाङ्गारः षट्पदस्वननिःस्वनः ॥ मां हि पल्लवताम्राचिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥
न हि तां सूक्ष्मपक्ष्मार्शीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम् ॥ अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ॥ ३० ॥
अयं हि दयितस्तस्याः कालो रुचिरकाननः ॥ कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ॥ ३१ ॥
मन्मथायाससंभूतो वसन्तगुणवर्धितः ॥ अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्नचिरादिव ॥ ३२ ॥
अपश्यतस्तां दयितां पश्यतो रुचिरबुमान् ॥ ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयासति ॥ ३३ ॥
अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयते मम ॥ दृश्यमानो वसन्तश्च खेदसंसर्गदूषकः ॥ ३४ ॥
मां ह्यद्य मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम् ॥ सन्तापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रो वनानिलः ॥ ३५ ॥

भामाहूय परमं प्रकामं प्रत्यनन्दत । नृत्युहस्ताकर्ण-
नोद्दीपिता भामाहूय विविधं क्रीडारसमनुभूतवतीत्य-
र्थः । अनन्यप्रयोजनस्य जपः ग्रीष्मावहृतिभावः
॥ २५—२६ ॥ विहगाः स्त्रियः । पुंभिः पुंविहगैः ।
विमिश्राः आग्लिष्टाः सत्यः । आत्मव्यूहाभिनन्दिताः
अनुरूपेण कान्तेन सहितासीत्येवंसजातीयैः श्लाघिताः ।
भृङ्गराजप्रमुदिताः भृङ्गराजसङ्कारश्रवणसन्तुष्टाः ।
मृदुदीपनेन मधुरखराः रम्यरतिकूलिताः । वर्तन्ते
एतान्पश्येति शेषः । अनेनाचार्यपरतन्त्राः सामगान-
परा उच्यन्ते ॥ २७ ॥ विक्रन्दैः शब्दैः । स्वनन्ति स्वन-
न्तीव । अनेन नानाविधभगवन्नामकीर्तनपराः
श्लाघ्यन्ते ॥ २८ ॥ षट्पदस्वननिःस्वन इति । अग्नेः
निःस्वनवत्त्वं ज्वलनावस्थायां दृष्टं । अनेन स्वप्रेमज-

नकभक्तियुक्ता उच्यन्ते ॥ २९ ॥ नहीति । एतेष्वेवं
मत्प्रेमपरतन्त्रेषु संसारिचेतनो दुःखमनुभवतीत्येत-
न्ममासङ्गमिति भावः ॥ ३० ॥ अयं कालो मम
दयिताया रुचिरोहि प्रियतरोहीत्यर्थः । यदीहेदा-
नीदयितास्यात्तदातीव तुष्येदिति भावः । कोकिलाकु-
लसीमान्तः कोकिलवाकुलचतुःसीम इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
मन्मथायाससंभूतः मदनपीडाजनितः । वसन्तस्य
गुणेन रामणीयकेन वर्धितः । क्षिप्रं धक्ष्यति ननुषि-
रात् । इवशब्दोवाक्यालंकारे ॥ ३२ ॥ आसप्रभवः
मन्मथः । भूयस्त्वं प्रबुद्धत्वं ॥ ३३ ॥ दृश्यमानः
पुष्पादिद्वारा । खेदसंसर्गदूषकः मलयमारुतद्वारास्वे-
दसंबन्धनिवर्तकः । रतिश्रान्तिहरइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ क्रूरः
मन्मथोद्दीपकत्वात् । अत्र चकारोद्गृह्यः ॥ ३५ ॥

स्त० वृक्षगुल्मलताइति द्वितीयावहुवचनं ॥ २६ ॥ ति० यद्वा भृङ्गराजसंबन्धेन प्रमुदिताः मधुरखराभ्युपगमाप्रसन्तीति शेषः
॥ २७ ॥ ति० दाल्यूहानां रतिसंबन्धनो विक्रन्दः दाल्यूहरतिविक्रन्दस्तैः । शि० दाल्यूहानां रतिविक्रन्दैः प्रीत्युत्पादकशब्दविक्षे-
पैः ॥ ति० दाल्यूहस्तविक्रन्दैः दाल्यूहगतविराजैः ॥ २८ ॥ ती० नचिरादिवैलस्योत्तरलोकेन संबन्धः ॥ शि० मन्मथाया-
ससंभूतः मन्मथेन स्वनिष्ठमदमथनसामर्थ्यनिरोधेन यथायासः तन्निरोधजनितममः तस्मात्संभूतः ॥ ३२ ॥ शि० मम आत्म-
प्रभवः मनोजनितः । चिन्तेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ति० खेदसंसर्गः कामविकारजः तेन दूषयति मलिनीकरोति तादृशः । यद्वा तद्वृष्यति
नाशयति । मलयानिलसंबन्धात्तादृशः ॥ ३४ ॥ ति० चिन्ताशोकव्यावृत्तत्वात् कृतं बलात्कृतपीडं ॥ ती० चिन्ताशोकबलात्कृतं
संततस्मरणदुःखपरवशमित्यर्थः ॥ शि० चिन्ताशोकबलात्कृतं चिन्ताशोकबलहेतुकविधिवद्वृत्तिमन्तं । अविश्रितकर्मकत्वे-
नाकर्मकलात्कर्तारिनिष्ठा ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. म. विचित्राविहगाः, २ च. विहगैः, ३ च. नादिताः, ४ भृङ्गराजप्रमुदिताइत्यर्थात्पूर्व, कं.
ग. पाठयोः, विचित्राविहगामसाः प्रवदन्ति मनश्सुखम्, इत्यर्थे दृश्यते, ५ च. ज. म. मधुरखराः, ६ इदमर्थं च.—छ. झ. ट.
पाठेषु दृश्यते, ७ क. ज.—ट. दाल्यूहरति, ८ क.—ट. प्रदीपकाः, ९ च. ज. म. जीविते निधायोजनं, १० च.—अ. ट. रुचि-
रस्तस्याः, ११ क. च. ज. झ. व. शोकाग्निरचिरादिव, १२ क. ग. व.—ट. वनितां, १३ ग. घ. ङ. छ.—ट. रुचिरान्बुमान्,
१४ च. छ. ज. म. ट. वर्धयतीहमे, १५ क. ग. ङ.—ट. मोक्षिता, घ. मोक्षसौ, १६ घ. ङ. छ. ज. ट. धैत्रवनानिलाः.

अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ॥ खैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ॥ ३६ ॥
 शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्च्छिताः ॥ मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ॥ ३७ ॥
 पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति ॥ शिखिनी मन्मथातैषा भर्तारं गिरिसानुषु ॥ ३८ ॥
 रामेव भूयसा रामां मयूरोधुपधावति ॥ वितत्य रुचिरौ पक्षौ हृत्कैपहसन्निव ॥ ३९ ॥
 मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हता प्रिया ॥ तस्मात्कृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ॥ ४० ॥
 मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः ॥ ४१ ॥
 पश्य लक्ष्मण संरागं तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ यदैषा शिखिनी कामार्द्रतारं रमतेऽन्तिके ॥ ४२ ॥
 भामप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा ॥ मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥ ४३ ॥
 पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे ॥ पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरालये ॥ ४४ ॥
 रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ॥ निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥

ततस्ततः तत्रतत्र प्रवेशे । पवनोद्धूतैः अतएव स्पष्ट-
 दृष्टशुभ्रनालजालत्वात् स्फाटिकैर्गवाक्षैरिव स्थितैः ।
 यद्वा स्फाटिकैः स्फाटिकप्रधानैः चन्द्रार्कपरम्परायास्त-
 तुत्यत्वादिति भावः । अनेन भगवत्कृपाप्रवर्तितविवि-
 धकर्मपराउच्यन्ते ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिः मयूरस्त्रीभिः ।
 परिवृताः अतएव मदमूर्च्छिताः मदव्याप्ताः । स एते
 पूर्वश्लोकोक्ता एते शिखिनः । मन्मथाभिपरीतस्य पूर्वमेव
 मन्मथाभिध्यातस्य । मम पुनर्मन्मथवर्धनाः ।
 अन्वरतिवर्धनश्लोकीपनखादिति भावः । सशिष्यभ-
 ंकदर्शनं मे सर्वत्रभक्त्युत्पादनव्यामोहजनयतीत्यर्थः
 ॥ ३७ ॥ पश्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । नृत्यन्तं
 स्वयंश्रीलारसप्रवृत्तं भर्तारं प्रति मन्मथाती रत्यर्थत-
 माकङ्क्षु कामा । शिखिनी उपनृत्यति । रामेव रामां
 कान्तां । मनसा उपधावति । समीपमागन्तुमिच्छती-
 त्यर्थः । उपधावनंचरत्यर्थमिति द्योतयति—वितत्येति ।
 हृत्कैः रतिकूजितैः । उपलक्षितः । पक्षविस्तारणच-
 रत्यर्थव्यापारः । उपहसन्निव प्रसन्नमुख इत्यर्थः ।
 यद्वा कान्ताविरहिणं मासुपहसन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र
 शिष्याचार्ययोरन्योन्यप्रावण्यमुच्यते ॥ ३८—३९ ॥

वने उपभोगयोग्ये देशे रावणः सीतां हृतवान् ।
 नतु नगर इति हार्दो भावः । न हृता अस्वभावाव-
 द्वादिति भावः । तस्मादित्यादि । एतादृशरम्यदेश-
 कालेषु धन्याः कान्ताभिः क्रीडन्तीति भावः ॥ ४० ॥
 अमुमेवाशयमुद्धटयति—मम त्विति ॥ विना सीत-
 येति शेषः ॥ ४१ ॥ सम्यग्भागः संरागः तं
 कान्तासुरागमित्यर्थः । तिर्यग्योनिगतेषु तिर्यग्योनि-
 जातेषु । लोके कियं पुमाननुवर्तेते नतु श्री पुरुषं ।
 अतोतीवास्याः कामः । अहो वसन्तवैभवइति भावः
 ॥ ४२ ॥ विशालाक्षी मदवलोकनविस्फारितेक्षणा ।
 जातसंभ्रमा जातलरा । यदि नापहृता भवेत् तदा
 भामेवामिवर्तेत । अत्र चापलं नाम संचारीभावः
 ॥ ४३ ॥ शिशिरालये वसन्ते । पुष्पभारसमृद्धानां
 पुष्पाणि अमितानि पुष्पाणीत्यर्थः । संसारिदुःखं
 पश्यतो मे ज्ञानिलाभोऽकिंचित्करश्च भातीत्यर्थः
 ॥ ४४ ॥ उक्तमर्थं विशिष्य दर्शयति—रुचिराण्य-
 पीति ॥ अतिश्रिया अत्यन्तकान्त्या । रुचिराण्यपि ।
 अस्मदनुप्रयोजनाभिष्फलानि भवन्ति । निर्भरमकर-
 न्दभरितसया मधुकरसमूहैः समं महीं यान्ति ॥ ४५ ॥

रामानु० पक्षैः गवैः । गवर्णास्फाटिकगवाक्षसाम्यं नर्तनावस्थायां अन्तरान्तराविततोर्वैशुभ्रनालतया ॥ ३६ ॥ ति० अत्र
 भावति नृत्यप्रसङ्गेनाग्रेता ॥ ३९ ॥ रामानु० ममेति अस्यश्लोकस्य ममाप्येवमित्येतच्छ्लोकानन्तरावस्थानमुचितं । वनदुर्गवर्णनप्रक-
 रणसारस्यात् ॥ ती० मयूरस्येतिश्लोकानन्तरं ममाप्येवमिति श्लोकः ॥ ४० ॥ ति० नन्वेतावान्नागस्तवानुचितस्तत्राह—पश्येति ।
 संरागः अतिशयितोरागः ॥ ४२ ॥ ति० वन्यानिपुष्पाणि मेसीतावियोगाद्भोगसाधनत्वाभावाभिष्फलानिभवन्ति ॥ ४४ ॥

[पा०] १ क.—व. मन्मथाभि. २ छ. झ. ट. सालुनि. ३ क. तरसाकामात्. ४ घ. च. छ. झ. अ. ट. प्यनु-
 धावति. क. ख. ग. प्यभिधावति. ५ छ. उपहसन्निव. ६ क. च. छ. ज. संशोभं. झ. ट. संरागः. ७ झ. अधुनाशिखिनी
 कामाद्रतारमिववर्तेते. ८ क. ग. घ. च. ज. अ. ट. द्रतारमिववर्तेते. ९ ट. ममाप्येवं. १० च. छ. अ. भवन्ति हि.
 ११ व. छ. ज. समूहानां.

वदन्ति रावं मुदिताः शकुनाः सर्वशः कलम् ॥ आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥
 वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया ॥ नूनं परवशा सीता साऽपि शोचत्यहं यथा ॥ ४७ ॥
 नूनं न तु वसन्तोऽयं देशं स्पृशति यत्र सा ॥ कथं हसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ॥ ४८ ॥
 अथवा वर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया ॥ किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥ ४९ ॥
 श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुपूर्वाभिभाषिणी ॥ नूनं वसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५० ॥
 दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संश्रंति वर्तते ॥ नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥
 मयि भवितुं वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः ॥ ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२ ॥
 एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः ॥ तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम ॥ ५३ ॥
 सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया ॥ मारुतः स विना सीतां शोकं वर्धयते मम ॥ ५४ ॥
 तां विना स विहङ्गो यः पक्षी प्रणदितस्तदा ॥ वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिनर्दति ॥ ५५ ॥
 एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः ॥ पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ॥ ५६ ॥

शकुनाः मम कामोन्मादकराः सन्तः अन्योन्यमाह्वयन्त इव । कलं मधुरं । रावं वदन्ति शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । मम कामोन्मादकरणार्थसंधीभवितुमन्योन्यमाह्वयन्त इत्युत्प्रेक्षा । अनेन स्वद्योत्तम्भकज्ञानिन्यापारउक्तः ॥ ४६ ॥ शोचति शोचेत् ॥ ४७ ॥ गृहदेशप्रापणेन तद्देशे वसन्तप्रसङ्गाभावात् तस्याः शोकप्रसक्तिरित्याशङ्क्य वसन्ताभावेपि मां विना न जीवितं धारयिष्यतीत्याह—नूनमिति ॥ ४८ ॥ वसन्तप्राप्तिमङ्गीकृत्याह—अथवेति ॥ ४९ ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ ५० ॥ उक्तमर्थं सहेतुकं द्रढयति—दृढं हीति ॥ अस्यान्ते इतिकरणद्वष्टव्यं । वर्तयितुं जीवितुं । नालं नसमर्था ॥ ५१ ॥ अत्र हेतुमाह—मयीति ॥ भावोऽनुरागः । तत्त्वतः एकतत्त्वतया । सर्वथा “न चास्य माता न पिता न चान्यः श्रेष्ठाद्विशिष्टोऽस्तिमया समो वा” इत्युक्तप्रकारेण । अनेन स्वस्य जीवसंबन्धः स्वाभाविक उक्तः ॥ ५२ ॥ एवं

वसन्तोद्दीपनतामुक्त्वा मलयमारुतोद्दीपनतामाह—एष इत्यादिना ॥ पुष्पवहः पुष्पमन्धवहः । अनेन सौरभ्यमुक्तं । सुखस्पर्श इत्यनेन मान्द्यं । हिमावहः हिमवत्त्वावह इति शैल्यं । “तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः” इत्यमरः । तां विचिन्तयतः विरहिण इत्यर्थः । पावकप्रतिमः संतापकर इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—सदेति ॥ आभ्यां संसारिण्यकिंचित्करी स्वदया स्वस्याप्यसहेत्युच्यते ॥ ५४ ॥ मध्ये यत्किंचिदाश्वसनं दृष्टमनुवदति द्वाभ्यां तदा प्रयमदर्शनकाले । सीताया वियोगपूर्वकाले वा । वायसः पक्षी । विहङ्गः आकाशगतः सन् । यः प्रणवितः परुषं वाशितवान् । सः इदानीं तांविना तद्विरहावस्थायां । पादपगतः सन् प्रहृष्टं यथा तथा अभिनर्दति । पूर्वमाकाशगतः सन् परुषनादेन तद्विश्लेषं सूचितवान् । इदानीं पादपगतः सन् प्रहृष्टनादेनास्याः संश्लेषं सूचयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ एतदेव विवृणोति—एष इति ॥ तत्र तदानीं ।

ति० अथवावर्तते तत्रवसन्तः तथापिपरैः शत्रुभिः पीडितायतः सा । अतस्तस्यावसन्तः किं करिष्यति । परकृतपीडासत्त्वेकामपीडनवकाशादिभिर्भावइतिप्राश्नः । परेतु तत्रवसन्तोनास्त्येव । तत्सत्त्वेमयाविनासाकथं तत्रतिष्ठेत् । आगतैवस्यादित्यर्थः । तदेवसूच्यमाह—अथवेति । परनिर्भर्त्सनवशात्तायातीत्याशयइत्याहुः ॥ ४९ ॥ रामानु० साध्वीविरहंगतेतिविविशेषणद्वयहेतुगर्भितं ॥ ति० साध्वीसीता मद्विरहंगता संप्राप्ता वसन्तस्यसत्त्वेऽसत्त्वेवासर्वथा वर्तयितुं जीवितुं । नालं नसमर्था ॥ शि० मद्विरहंगता सीता अलंवर्तयितुं शोभनतयास्याहुः । नशाक्ष्यतीतिशेषः ॥ ५१ ॥ कतक० पक्षीप्रणदितस्तयेति विहगः प्रीतिहारक-

[पा०] १ छ. झ. ट. नदन्ति. २ च. छ. झ. न. ट. कामंशकुनामुदिताः. ३ च. सर्वशः. ४ अ. म. आह्वयन्तीवचान्योन्यं. ५ क. अ. म. ननून्तु. ६ क. ग.—ट. वसन्तस्तं. ७ घ. सापि. ८ च. अ. म. साचिनिर्भर्त्सिता. ८ ख. पद्मविद्या. लाक्षी. ९ च. छ. झ. ट. मृदुभाषावमेप्रिया. क. मृदुभाषीचमेप्रिया. क. ज. अ. विनाभूतामयाप्रिया. १० क.—ट. संपरिवर्तते. ११ क. ख. घ.—ट. भावोहि. ग. भावोपि. १२ क. सर्वथापिनिवेशितः. १३ क. ग.—ट. शोकसंजननोमम. १४ क.—घ. छ.—ट. विनाशविहङ्गोसौ. १५ छ. झ. ट. मभिकूजति. १६ घ. पतिमांजु.

पश्य लक्ष्मण सभादं वने मदविवर्धनम् ॥ पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामुपकूजताम् ॥ ५७ ॥
 विक्षिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमञ्जरीम् ॥ षट्पदः सहसाऽभ्येति मदोद्धतामिव प्रियाम् ॥ ५८ ॥
 कामिनामयमत्यन्तमशोकः शोकवर्धनः ॥ स्तवकैः पवनोत्स्रैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥ ५९ ॥
 असी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः ॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसः सौङ्गरागा नरा इव ॥ ६० ॥
 सौमित्रे पश्य पम्पायाभिन्नासु वनराजिषु ॥ किन्नरा नरशार्दूल विचरन्ति तैतस्ततः ॥ ६१ ॥
 इमानि शुभ्रगन्धीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः ॥ नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् ॥ ६२ ॥
 एषा असन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता ॥ ६३ ॥
 जले तरुणसूर्याभैः षट्पदादृतकेसरैः ॥ पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ६४ ॥
 चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा ॥ मौतङ्गमृगयुथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥ ६५ ॥
 पर्वनाहितवेगाभिर्बुभुक्षुर्भिर्भिर्दिमलेऽम्भसि ॥ पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥

प्रतिहारकः वियोजकः सन् । आभ्यां यादृच्छिकप्रास-
 त्तिकसुकृतदर्शनशुक्तं ॥ ५६ ॥ पश्येति । अनेन परमपदे
 ज्ञानप्रधाने सामगायिनां नित्यमुक्तानां स्थितिरुक्ता
 ॥ ५७ ॥ पवनेन विक्षिप्तां कम्पितां । प्रियामिव स्थितां
 तिलकमञ्जरीं षट्पदः शुक्लोऽभ्येति । अनेन भगवद्-
 द्याविषयभूतस्थोत्तरक्षणे द्वयप्राप्तिर्भविष्यत्युच्यते
 ॥ ५८ ॥ कामिनां विराहणां । शोकवर्धनः दुःखवर्ध-
 नस्वभावः । स्वभावतो दुष्टप्रकृतिरित्यर्थः । अशोकः
 पवनोत्स्रैः वायुना पञ्चाणां बहिःप्रातिलैः । स्तवकैः
 मां तर्जयन्निव स्थितः । स्वस्त्यहारायस्मिमे तप्तबाणाः
 पञ्चबाणेन स्थापिता इति भीषयन्निव स्थित इत्युत्प्रे-
 क्षा । संसारिणमनुजीवयन्तं मां ज्ञानिनो लज्जितं

कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ पुनरपि ज्ञानिनां समृद्धि-
 दर्शयन्वर्णयति—असी इत्यादिना ॥ कुसुमशालिनः
 अतएव साङ्गरागाः । विभ्रमोत्सिक्तमनसः विलास-
 गर्वितमनसः । रागिण इति यावन् । नरा इव
 भान्ति ॥ ६०—६१ ॥ नलिनानि रक्तोत्पलानि ।
 जले तरुणसूर्यवत् प्रतितरङ्गं प्रतिफलितबालसूर्यवत्
 ॥ ६२ ॥ विरजादृष्ट्यापम्पां वर्णयति—एषेत्यादिमिश्र-
 तुभिः ॥ “सौगन्धिकंतुक्कडारं” इत्यमरः । शोभत इति
 शेषः ॥ ६३ ॥ पङ्कजैरभिसंवृतैस्तन्वयः ॥ ६४ ॥
 चित्रप्रस्थवनान्तरा चित्रतीरवनपरिधाना । अन्तरं
 परिधानं ॥ ६५ ॥ पवनाहितवेगाभिः पवनोत्पादित-
 वेगाभिः । ताड्यमानानि कशामिस्ताड्यमानानीव

इतिवशाचीनःपाठः । असौपक्षी तथा अतिमुक्तयामवसिततया विहगः सन् आकाशगः । प्रणद्धितः नादं कृतवान् । अस्य पूर्वमिति
 शेषः । तत्संयोगकाल इति शेषः । अथेदानीं तां विना तद्वियोगकाले । अन्यथेति शेषः । दुःखनाद इत्यर्थः । अधकंचिच्छकुनमाह ।
 षट्पदगतोवायसः प्रहृष्टवयाकूजति । एवविहगः एवनादविशिष्टोविहगोवायसः यत्रसीतातिष्ठतितत्रतस्याः प्रतिकारकः अतिपी-
 काभावसूचकः । मद्गु मांच । तस्यास्तसीपंतत्समीपगमनद्वारं । उपनेभ्यति उपस्थापयिष्यतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ प्रतिहारकः द्वारपालकः ।
 द्वारपालकोयथास्वनापप्रतिनेभ्यतितथाऽयमपि सीतायास्तसीपसुपनेभ्यति ॥ ५८ ॥ रामानु० संनादंपश्य शब्दं श्रयिष्यत्यर्थः ।
 शि० पश्य जानीहि ॥ ५७ ॥ ति० मदोद्धतां मदेनस्सलन्तीं ॥ ५८ ॥ ति० विचरन्ति किंनरीभिस्सहेति शेषः । स्वनायिका-
 सहितनायकान्तरदर्शनसुरीपनं ॥ ६१ ॥ शि० जलेतरुणसूर्यवत् उदयकालिकसूर्य इव । इमानिनलिनानि अरुणकमलानि ।
 प्रकाशन्ते अभूतोपमैषा ॥ ६२ ॥ शुभ्रगन्धीनि शुभ्रबाधौगन्धश्च । स एषामस्तीति शुभ्रगन्धीनि । यद्वा गन्धोयेकामस्तितानि गन्धी-
 नि । शुभ्रानि च तानि गन्धीनि च । शुभ्रमर्लुदु “दीप्तानलार्कयुतिमप्रमेयं” इत्यत्राप्रमेयत्वं युताविद्विषोषणेऽन्वेति । प्रथमे “नव्या-
 निर्दिष्टमनिलं” इति द्वितीये “रसादिभ्यश्च” इति प्रायिकं इति च एकदेशिनेत्यादिना रूसी षट् इत्यादिना चावसेयं । एतेन उदादिपूर्वक-
 लाभावात्कथमिति शङ्कानिरस्ता ॥ ६३ ॥ ति० पद्मनीलोत्पलैरसमन्तायुता ॥ ६३ ॥ ति० षट्पदादृतकेसरैः
 जलेभ्रमरपतितपुष्पधूलिभिः । अभिसंवृता व्याप्ता । ॥ ६४ ॥ ति० तरुणसूर्याभैः तरुणसूर्यकामैः ॥ ६४ ॥ ति० चित्रप्रस्थानि चित्र-
 प्रदेशानि वनान्तराणि यस्यास्तस्या ॥ ६५ ॥ शि० पवनेन आहताः वेगाः यासां ताभिः ॥ ६६ ॥

[पा०] १ क.—च. ज. ग. शुण्. १ क. झ. च. झ. ग. ट. मधकूजता. ३ ग. साङ्गरागाङ्गनाहव. ४ क.—ट.
 यतस्ततः. ख. समन्ततः. ५ क. सौगन्धिकान्विता. ६ ड. च. ज. ग. चित्रस्थल. ७ क. ख. मातङ्गैर्दृग. ८ क. ख. ग.
 रु.—ट. पवनाहृत.

पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं पङ्कजप्रियाम् ॥ अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ॥ ६७ ॥
 अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभाम् ॥ स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥
 शक्यो धारयितुं कामो भवेदद्यागतो मया ॥ यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥
 यानि सौ रमणीयानि तया सह भवन्ति मे ॥ तान्येवामरमणीयानि जायन्ते मे तया विना ॥ ७० ॥
 पद्मकोशपलाशानि दृष्ट्वा दृष्टिर्हि मन्यते ॥ सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदशानीति लक्ष्मण ॥ ७१ ॥
 पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः ॥ निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्भनोदरः ॥ ७२ ॥

॥ ६६ ॥ एवं पद्मादर्शनजकामोद्रेकमरत्यवस्थया दर्शयति—पद्मेति । “स एकाकी न रमेत” इतिवद्विरजातीरवासो मे न रोचत इति लक्ष्मणायामिव्यनक्ति ॥ ६७ ॥ वामत्वं वक्रत्वं । गतां दूरगतां । स्मारयिष्यति स्मारयति । कल्याणतरवादिनीं शुभतरवचनशीलां । मृगमाहरेति चरमश्रुतमेव वाक्यमस्य हृदये वर्तते ॥ ६८ ॥ अद्यागतः इदानीं वर्तमानः । पुष्पिताः द्रुमाः येन स पुष्पितद्रुमः । सर्वथा कामो दुःसह इत्युच्यते ॥ ६९ ॥ भोग्यस्य वसन्तस्य कुतो बाधकत्वं तत्राह—यानीति ॥ ७० ॥ नेत्रकोशाभ्यां नेत्रदलाभ्यां । सीतानेत्रे स्मारयित्वा सन्तापयन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ सर्वप्राणिनां प्राणहेतुर्वायुरेवास्यत्सर्वस्वापहारं कुरुत इत्याह—पद्मकेसरेति ॥ पद्मकेसरसंसृष्टः । धूलीकरणं वायुकार्यं । तथाच सर्वप्राणहेतुरेव सर्वधूलीकरणप्रवृत्तः । सर्वसंहारप्रवृत्त इत्यर्थः । यद्वा पद्माविरहात् पद्मकेसराणि प्रतिकूलानिसन्ति वायोःसाहाय्यं कुर्वन्ति । पादाकन्दुदमेवपङ्कजरजश्चति स्वजनसहजबाधकं कथनास्मद्बाधकं । राजसप्रकृतित्वादस्मानपिबाधितुमुपक्रमते । केसरशब्देन तत्स्वरजसोऽत्रविबक्षितत्वात् । किञ्चलकानामानयनायोगात् । एतन्मूलकण्टकिसंसर्गः । पद्मकेसरसंसृष्टः । नायं वातः किंतु केसरी । सिंहइत्यपिध्वनिः । यद्वा पद्मकेसरैः संसृष्टः स्वयमेवसंहारक्षमः । तदुपरि ससहायः । यद्वा रूपवान्हासहायशूरः रूपरहितेत्यंकथं न सहायमपेक्षेत । रूपवान् दृढशरीरइत्यपिध्वनिः । वायुर्बाधकश्चेत्त्वया

पूर्वमेवपरिहृत्यवर्तितव्यं तत्राह । वृक्षान्तरविनिःसृतः । दूरे दृष्ट्वापरिहर्तुं शक्यते । वृक्षषण्डे पूर्वमात्मानंसङ्कोच्यस्थित्वाह्लादितिविनिर्गतः । यद्वा यथाराजकुमारः सौकुमार्येण छायामार्गेणागच्छति तथायमपीत्यर्थः । यद्वा मन्मथतापेन विश्रमाय तरुच्छायमपिनाशयितुं क्षमते । यदि तेऽहं बाधकः तर्हि दूरादपसरेत्यत्राह । निःश्वास इवसीतायाः पूर्वपरिचितवदवभासमानतया परिहर्तुमपि नशक्नोमि । यद्वा सीतानिःश्वासतुल्यतया सात्र किं वृक्षमूले निलीना समागच्छतीति चापलातिशयेनान्यत्र न चलितुं शक्नोमि । “सुरमिणिं शसितेदधतस्तृषं” इति निःश्वासस्य सौरभ्यं कविमिरुक्तं । यद्वा नकेवलमनिलः सपरिकर एवबाधते । किंतु स्मारकतयापिवाति नक्तवाचिदायाति । सर्वदायाति । सकलमपि काननंसविलासंसंचरति । यद्वा वाति “वा गतिगन्धनयोः” स्वार्जितगन्धेन सर्वान्परवशीकरोति । एतादृशबाधकोपि न यःकश्चिदित्याह । वायुः सर्वोज्जीवनहेतुः । यद्वा “भीषास्माद्वातः पवते” इति मत्तो भीतो मां भर्त्सयति । बाधनप्रकारमाह । मनोदरः आन्तरमपि पदार्थमपहरति । पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनेन शैत्यमुक्तं । वृक्षान्तरविनिःसृतइत्यनेन माद्यं । निःश्वासइवसीताया इति सौरभ्यं । यद्वा पद्मकेसरसंसृष्टइत्यनेन चोरसमाधिरुच्यते । स्वस्वरूपापरिज्ञानाय भीरुजनभीषणायच भस्मोद्धूलितवदनः समायाति । वृक्षान्तरविनिःसृतः पथिकानांस्वसमीपागमनपर्यन्तं गूढतयास्थित्वा तेषुसमीपमागतेषु सपदिसमुत्तिष्ठन्नि-

ति० अपश्यतोमे आत्मनेइतिशेषः । यद्वा कर्तुंश्लेषलविवक्षायांइतिषष्ठी ॥ ६७ ॥ ति० दुर्लभां अशाप्राभ्यां । स्मारयिष्यति स्मारयतीत्यर्थः । चित्तवैकल्यबोधनद्वाराऽन्यथाप्रयोगोविरहपरिपोषाय ॥ ६८ ॥ ति० कामः कामकृततापः ॥ ६९ ॥ रामानु० पद्मकोशपलाशानि पद्ममुकुलोपरिदलानि । नेत्रकोशाभ्यां नेत्रकोशशब्देननेत्रपिधानभूतपक्ष्मप्रदेशव्यव्यते ॥ ति० पद्मकोशस्यपलाशानि दलानि । कामोदीपकान्यपि तन्नेत्रकोशाभ्यांतन्नेत्रपुटाभ्यांसदशानीतिद्रष्टुंइतिमन्यतइत्यर्थः ॥ ति० पद्मकोशपलाशानीत्युभयान्वयि । एकशब्दान्दः अपरत्रार्थः ॥ ७१ ॥ ति० पद्मकेसरेत्यादिनाशैलसौरभ्ये । वृक्षान्तरेत्यादिनामान्यं ॥ ७२ ॥

[पा०] १ ख. प. छ. श. ट. प्रियपङ्कजां, क. ग. प्रियदर्शनां, २ क. ग. संरमणीयानि, ३ क. ग. ग. ज. ज.—२. द्रष्टुंइतिर्हि. ख. द्रष्टुंइतिर्विमन्यते.

सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसालुनि ॥ पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमेशोभनाम् ॥ ७३ ॥
 अधिकं शैलराजोऽयं धातुभिः सुविभूषितः ॥ विचित्रं सृजते रेषुं वायुवेगविघटितम् ॥ ७४ ॥
 गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः ॥ निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ॥ ७५ ॥
 पम्पातीररहाश्वे संसृक्ता मधुगन्धिनः ॥ मालतीमल्लिकार्जुण्डाः करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ७६ ॥
 केतवयः सिन्धुवाराश्च वासन्यश्च सुपुष्पिताः ॥ माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ॥ ७७ ॥
 चिरविल्वा मधूकाश्च वज्रुला वकुलास्तथा ॥ चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाः सुपुष्पिताः ॥ ७८ ॥

वभाति । निःश्वास इव सीतायाः चिरपरिचित इव सर-
 ससंज्ञापविशेषैः क्लेशग्रामः कितेनामेतिसंभाषमाण इ-
 व स्थितः वाति । धनस्य हस्तगतितपर्यन्तं निःस्पृहस्य
 ततस्ततः संचरन्निव स्थितः । वायुः चौर्यदृष्ट्या केनचिद्-
 द्दितुमुशुकं चेलाघवेन हस्तग्रहणार्हः । मनोहरः नपा-
 ततोपाहरत् । अपितुमुगुप्तमपि । अनेन निर्हेतुकहरि-
 द्याप्रवाह उपवर्ण्यते । पद्मेकेसरसंसृष्टः “कृपापोः सं-
 ज्ञाञ्जन्वसोः” इति ह्रस्वः । पद्मायाः केसरैः वसुल्यानु-
 रागैः संसृष्टः पुरुषकारभूतलक्ष्मीप्रणयप्रवृत्त इत्यर्थः ।
 “पितेव लल्लेयाञ्जननिपरिपूर्णागसि जने हितस्रोतो-
 वृत्त्या भवति च कदाचित्कलुषधीः । किमेतन्निर्दोषः क-
 इह जसतीति लसुन्नितैरुपायैर्विस्मयं स्वजनयसि
 माता तदसि नः ॥” वृक्षान्तरविनिःसृतः “ऊर्ध्व-
 मूलमधःशास्त्रमश्नत्थं प्राहुरव्ययं” इति वृक्षत्वेनोक्ते
 संसारमण्डले प्रवृत्तः । निःश्वास इव सीतायाः स्त्रीप्रा-
 यमितरत्सर्वमिति परतन्त्रतया स्त्रीतुल्यानां लोकाना-
 मन्माद्यसको धारकश्चेत्यर्थः । वाति अनवरतं प्रवहति ।
 वायुः सार्वत्रिकः मनोहरः मानसिकसकलकल्मषहरः ।
 इविडोपनिषद्वाक्याकारैर्व्याख्यातोयं श्लोकः ॥ ७२ ॥
 अथ विरजाया अर्वाक्षप्रदेशवर्तिनां राजसतामससा-
 त्विकभेदभिन्नानां चेतनानां स्वरूपं स्वकटाक्षविषय-
 भूतं दर्शयति—सौमित्र इत्यादिना ॥ दक्षिण इत्यनेन
 पम्पादक्षिणतीरं क्रमेण प्रविष्ट इत्यवगम्यते । अनेन
 कर्णिकारवर्षेनेन सत्यलोकादिषु जृम्भमाणा राजसी
 वृत्तिरुच्यते । यष्टिं लतां ॥ ७३ ॥ अधिकमिति । अनेन
 ऋश्यसूक्तसमीपगमनं द्योतितं । राजोवर्धकं लोक-
 षक्तः ॥ ७४ ॥ प्रदीप्ताः ज्वलिताः ॥ ७५ ॥ पम्पे-
 लाविसार्धसप्तश्लोकाः । इमे उपशोभन्त इत्यन्वयः ।

तदुपरि दृश्यन्त इत्यन्वयः । संसृक्ताः अविरलाः ।
 मधुगन्धिन इति सर्वविशेषणं । लिङ्गवचनविपरिणा-
 मः कार्यः । एवं पुष्पितपदमपि । पम्पातीररहा इमे
 मालत्यादयः पदार्था उपशोभन्ते इत्येकोन्वयः । माल-
 ती जातिः । मल्लिकार्जुण्डाः मल्लिकासमूहाः ।
 करवीराः प्रसिद्धाः । सिन्धुवाराः निर्गुण्ड्यः ।
 वासन्यः पीतवर्णपुष्पालताः । “अत्र पीतायां
 वासन्ती हेमपुष्पिका” इति वैजयन्ती । माधव्यः
 अतिमुत्कलताः । गन्धेन पूर्णाः गन्धपूर्णाः । कुन्दानां
 गुल्माः कक्षाः कुन्दगुल्माः । चिरविल्वाः नक्त-
 मालाः । मधूकाः मधुद्रुमाख्यावृक्षाः । वज्रुलाः
 वेतसाः । वकुलाः प्रसिद्धाः । तिलकाः क्षुरकाः ।
 नागवृक्षाः नागकेसराः । नीपाः जलकदम्बाः ।
 वरणाः वरणवृक्षाः । खर्जूराः प्रसिद्धाः । पद्मकाः
 पद्मपर्ण्याख्या वृक्षविशेषाः । लोधाः शाबरवृक्षाः ।
 सिंहकेसरपिञ्जराः सिंहकेसरवर्णा इत्यर्थः । अङ्गो-
 लाः निकोचकाः । कुरण्टाः पीतवर्णपुष्पा महास-
 हाख्यागुल्माः । पूर्णकाः शास्त्रमलिभेदावृक्षविशे-
 षाः । पारिभद्रकाः निम्बाः । पाटलयः इकारान्त-
 आर्षः । कोविदाराः युगपन्नकाख्या वृक्षाः । मुचुलि-
 न्दाः नारङ्गवृक्षाः । अर्जुनाः ककुभवृक्षाः । केतका-
 नि हेमवर्णपुष्पाणि इति पूर्वस्माद्विशेषः । उहालकाः
 श्लेष्मातकवृक्षाः । शिरीषाः कपीतनाख्या वृक्षाः ।
 शिंशुपाः भस्मगर्भाख्यावृक्षाः । घवाः मधुराख्यावृ-
 क्षविशेषाः । कुरवकाः रक्तवर्णपुष्पामहासहाख्या
 गुल्माः । रक्तपदं विस्पष्टार्थं । तिनिशाः नेमिद्रुमाः ।
 नक्तमालाः चिरविल्वभेदाः । चन्दना प्रसिद्धाः ।

ति० संसृक्ताः तज्जलसेकेनवर्धिताः ॥ ७६ ॥

[पा०] १ ख. ह. सानुषु. २ क. ख. ग. ड.—ट. शोमित्रा. ३ ड.—ट. धातुभिस्तु. ख. धातुभिस्त. ४ य. ग.
 तायेमे. ५ श. संसृक्ताः. ६ छ. ह. ड. पद्मकरवीराश्च. ७ ज.—ड. मातुलिङ्गाक्षपूर्णाश्च. ८ क. ख. घ. छ.—ट.
 वृक्षाश्चपुष्पिताः.

नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः ॥ पद्मकाश्चोपशोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ॥ ७९ ॥
लोभाश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिञ्जराः ॥ अङ्गोलाश्च कुरण्टाश्च पूर्णकाः पारिभद्रकाः ॥ ८० ॥
चूताः पाटल्यश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ मुञ्जलिन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ॥ ८१ ॥
केतकोदालकाश्चैव शिरीषाः शिशुपा ववाः ॥ शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥
"तिनिशा मक्तमालाश्च चन्दनाः स्पन्दनास्तथा ॥ [हिन्तालास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः] ॥ ८२ ॥
पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिल्लताभिः परिवेष्टितान् ॥ द्रुमान्पश्येह सौमित्रे पम्पाया रुचिरान्वहन् ॥ ८३ ॥
वातविक्षिप्तविटपान्यथासम्मान्द्रुमानिमान् ॥ लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरंस्त्रियः ॥ ८४ ॥
पादपात्पादपं गच्छच्छैलाच्छैलं वनाद्गन्तुम् ॥ वाति नैकरसास्वादः संमोदित इवानिलः ॥ ८५ ॥
केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः ॥ "केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः ॥ ८६ ॥
इदं सृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि ॥ रागमत्तो मधुकरः कुसुमेष्ववलीयते ॥ ८७ ॥
"निलीय पुनस्तपत्य सहसाऽन्यत्र गच्छति ॥ मधुलब्धो मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ ॥ ८८ ॥
इयं कुसुमसंघातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता ॥ स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तारैरिव ॥ ८९ ॥
विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु ॥ "विकीर्णैः पीतरक्ता हि सौमित्रे प्रस्ताराः कृताः ॥ ९० ॥

स्पन्दनाः वृक्षविशेषाः ॥ ७६—८२ ॥ पम्पायाः
संन्धिनइतिशेषः ॥ ८३ ॥ वातविक्षिप्तविटपान्
वायुविधूतशाखानितितात्कालिककान्तिविशेषोक्तिः ।
यथासज्जान् यथासंस्पर्द्धांशक्यते तथा आसन्नान् ।
समीपवर्तिनइत्यर्थः । इयताग्रन्थेन विषयान्तरप्रव-
णाः प्राकृताज्ज्ञाः ॥ ८४ ॥ पादपात्पादपमिति ।
कच्छात्कच्छमित्यपिशेषः । नैकरसास्वादः अनेकमधु-
रसकबलनेन संमोदितः संजातसंमोद इव ॥ ८५ ॥
पर्याप्तकुसुमाइत्यनेन मुकुलाल्पत्वं । मुकुलसंवीताः
मुकुलैः समन्तात्वेष्टिताइत्यनेन विकसितपुष्पस्वल्प-
त्वंचाग्रान्यते । श्यामवर्णाः वृन्सवर्णेनेति भावः ।
आबभुः आमान्ति । लब्धैर्लिङ् ॥ ८६ ॥ सृष्टं रम्यं ।
स्वादु रसवत् । रागमत्तः अभिनवपुष्पकुतूहलाकुल
इत्यर्थः । अवलीयते सक्तोभवति ॥ ८७ ॥ पुनर्मधु-

करस्य चापलं दर्शयति—निलीयेति ॥ निलीय कचि-
त्पुष्पेक्षणमात्रंस्थित्वा । पुष्पान्तरेभूयसीमिवमधुसम्-
द्धिं दृष्ट्वा तत्क्षणादन्यत्र पुष्पे गच्छति । एवं सर्वत्रेति
ज्ञापयितुं पम्पातीरद्रुमेष्ववलीयते ॥ ८८ ॥ इयं भूमिः ।
स्वयं निपतितैः अतिसुकुमारैरित्यर्थः । कुसुमसंघातैः
उपस्तीर्णा व्याप्ता सती । शयनप्रस्तारैः शयनासारणै-
रिव । सुखाकृता सुखावहाकृता ॥ ८९ ॥ नगसानुषु
विकीर्णैः विविधैः इतस्ततः स्वयं पतितैः पुष्पैः । विवि-
धाः प्रस्ताराः कृताहीत्युत्प्रेक्षा । विविधाइत्यस्यविवरणं
—पीतरक्ताइति । इवमुपलक्षणं । नानावर्णाइत्यर्थः ।
कचित्पीतवर्णचम्पकादिपुष्पाणि पतितानि हेममयप-
र्यङ्का इव भान्ति । कचिद्रक्तवर्णकार्णिकारादिपुष्पाणिप-
तितानिपट्टवस्त्ररचिततलिमानीव । इत्येवं नानावर्ण-

रामानु० पुष्पात्युष्मान्तरंगच्छन्तमधुकरं विलोक्योत्प्रेक्षते—इदमिति ॥ ८७ ॥ ति० शयनप्रस्तारैः शयनार्थतत्पप्रसरणैरिव ।
सुखाकृता सुखकरी । "सुखप्रियादानुलोभ्ये" इतिवाचू ॥ ८९ ॥

[पा०] १ ख. पद्मकाश्चानु. क. ड.—ट. पद्मकाश्चैव. २ ख. छ. झ. ट. चूर्णकाः. ३ क. चूताश्चपाटलाश्चैव. ४ छ. झ.
ट. क्षापि. ५ क.—च. ज. तिमिशाः. ६ छ. ज. झ. स्पन्दनास्तथा. ७ इदमर्थे क. ड.—ट. पाटेषुदृश्यते. क. ड. झ.
अ. हिन्तालाश्चैवपनसानाग. ८ क. लताभिरनुवेष्टितान्. ९ क. ख. ग. विटपान्यपासन्नान्द्रुमानल्लताः. १० क. ग. वृताः
संपरिवर्तन्ते. ख. एताःसमनुवेष्टन्ते. ११ क. ग. पतिस्त्रियः. १२ ख. याति. १३ ख. केचित्कुसुम. १४ ड. च. ज. झ. अ.
रागमत्तो. ट. रागयुक्तो. १५ छ. ज. झ. कुसुमेष्वेव. क. ग. कुसुमेषुनिवीयते. १६ व. निपीय. १७ छ. झ. ट. विस्तीर्णाः
पीतरक्ताभाः. ख. ग. ड. ज. विशीर्णैःपीतरक्ताभाः. च. झ. विशालैःपीतरक्ताभाः.

हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम् ॥ ९१ ॥

पुष्पभासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः ॥ आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाः पद्पदनादिताः ॥

कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण ॥ ९२ ॥

एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् ॥ रमते कान्तया सार्धं काममुदीपयन्मम ॥ ९३ ॥

मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेव मनोहरम् ॥ स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ॥ ९४ ॥

यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि ॥ स्पृहयेयं न शक्या नायोध्यायै रघूत्तम ॥ ९५ ॥

न शेवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तथा सह ॥ रमतो मे भवेच्छिन्ता न स्पृहाज्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥

अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो रुचिरच्छदाः ॥ काननेसिन्विना कान्तां चिंचमुन्मादयन्ति मे ॥ ९७ ॥

पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम् ॥ चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम् ॥

प्लवैः शौचैश्च संपूर्णां वराहमृगसेविताम् ॥ ९८ ॥

अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्विविहङ्गमैः ॥ ९९ ॥

दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः ॥ श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम् ॥ १०० ॥

नानाशय्या इव भान्तीति भावः ॥ ९० ॥ हिमान्त इत्यर्थः । हिमान्ते वसन्ते । वृक्षाणां पुष्पसंभवं पुष्प-
संघादिति । वृक्षमाणस्य संक्षेपेणोक्तिः ॥ ९१ ॥ पुष्प-
भासे वसन्ते । संघर्षात् पुष्पिता अमी तरवः पद्प-
दनादिताः सन्तः परस्परमाह्वयन्त इव । यूयं वयमिव
न पुष्पिता इत्यन्योन्यं भृङ्गरवेण व्योजेन वदन्तीये-
त्युत्प्रेक्षा । अर्धत्रयमेकान्वयं वा । आह्वयन्त इवेत्यु-
क्त्वा कुसुमोत्तंसविटपाः पूर्वोक्तास्तरवः । बहु अधिकं ।
शोभन्त इति ॥ ९२ ॥ काममुदीपयन् अन्यरतिद-
र्शनस्योदीपकत्वादिति भावः ॥ ९३ ॥ यदिदं
पम्पायाः रूपं एवं मन्दाकिन्याश्च मनोहरं रूपं ।
कथमेतत्सादृश्यं तस्या इत्यत्राह—स्थान इति । मनो-
रमाः जगति विख्याताः तस्या गुणाः स्थाने
युक्ताः ॥ ९४ ॥ ननु परपुरुषेणापहृता कथं रतये
प्राप्यते तत्राह—साध्वीति । वसेमहि “मवांस्तु सह

वैवेक्षा गिरिसानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि
जामतः स्वपतञ्च ते” इत्युक्तवता त्वया सह वसेमे-
त्याशयेन बहुवचनं । शक्या शकत्वाय । ऐश्वर्येन्द्र-
त्वस्य प्राथमिकत्वात्तथोक्तं । “रुच्यर्थानां प्रीयमा-
णः” इति चतुर्थी । उत्तमं पुरुषं प्रति नासत्यमुच्यत
इत्याशयेन रघूत्तमेत्युक्तिः ॥ ९५ ॥ उक्तेर्ये हेतुमा-
ह—नहीति ॥ रमतः रममाणस्य । हि यस्मात् ।
चिन्ता न भवेत् अयोध्यायाः अलाभकृताचिन्ता न
स्यात् । अन्येषु शकत्वादेषु । रहस्यायेवंविधमानुष-
त्वभावनानुरूपवचनं योगिनोबुध्येरन्निति ॥ ९६ ॥
विना वर्तमानस्येति शेषः ॥ ९७ ॥ पश्येत्यादिसार्ध-
श्लोकः । पुष्करैः प्लवैः आयुतां व्याप्तां । कारण्डवाः
जलकाकाः । प्लवैः जलकुकुटैः । वराहेति तीर इति
शेषः ॥ ९८ ॥ अधिकमित्यर्थः । विहङ्गमैः उक्तमि-
त्रैः ॥ ९९ ॥ स्मृत्वा वर्तमानस्येति शेषः ॥ १०० ॥

रामानु० हिमान्ते शिशिरादौ । वृक्षाणां पुष्पसंभवोक्तिः तं । अस्मिन्कालेपत्येवार्थः । ति० हिमान्ते शिशिरान्ते ॥ ९१ ॥
ति० मन्दाकिन्याः तत्सदृशपंथायाः । अतिशयोक्तिरत्र ॥ ती० मन्दाकिन्याः चित्रकूटपर्वतपरिसरवर्तिन्याः ॥ ९४ ॥ रामानु०
यदिचेहवसेन्ममि । ममि मत्समीपे ॥ ९५ ॥ स्म० मेइत्येतच्चतुर्थ्यन्तमपि । तथाचमे ममं स्पृहायस्याः तयासीतयारमतः मे
अन्येषुविषयेषुचिन्ताभवेत्किं नमवेदेवेत्यर्थः । यद्वा स्पृहाद्युयोगेचतुर्थ्यभावार्थः ॥ ९६ ॥ ति० स्मृत्वा स्मारयित्वा ॥ १०० ॥

[पा०] १ क. ख. ड. च. ज. भ. पुष्पसंभवम्. २ ख. पद्पदनिस्स्रवः. ३ ख. भुवि. ४ घ. एकः. ५ क. ड. झ. ञ.
ट. मुदीपयन्मम. ६ क. घ. ड. च. ज. घ. यदितद्रूपं. ७ ज. झ. ट. मेतन्मनोहरं. ८ ख. वसेन्मम. ९ झ. झ. ट.
विविधच्छदाः. १० छ. झ. ट. चिन्तामुत्पादयन्ति. ११ ड. च. ज. घ. संकीर्णा. १२ छ. झ. ट. महामृगनिषेवितां.
१३ च. दीपयन्ति. १४ घ. स्मृत्वा मन्मथोवर्धतेहिमे. १५ ड. चन्द्रनिभेक्षणां.

पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् ॥ मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम् ॥ १०१ ॥
 व्यथयन्तीव मे चित्तं संचरन्तस्ततस्ततः ॥ असिन्सानुनि रम्ये हि मच्चद्विजगैणायुते ॥ १०२ ॥
 पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम ॥ १०३ ॥
 जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा ॥ सेवते यदि वैदेही पम्पायाः पवनं सुखम् ॥ १०४ ॥
 पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम् ॥ धन्या लक्ष्मण सेवन्ते पम्पोपवनमारुतम् ॥ १०५ ॥
 श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ॥ कथं धारयति प्राणान्निवशा जनकात्मजा ॥ १०६ ॥
 किंनु वक्ष्यामि राजानं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ सीताया जनकं पृष्टः कुशलं जनसंसदि ॥ १०७ ॥
 यद्दामानुगता मन्दं पित्रा प्रव्राजितं वनम् ॥ सीता सत्यमास्थाय क नु सी वर्तते प्रिया ॥ १०८ ॥
 तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये ॥ या मामनुगता राज्याद्भृष्टं विगैतचेतसम् ॥ १०९ ॥
 तथार्वाञ्चितपक्ष्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम् ॥ अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मनो मम ॥ ११० ॥

पुनस्त्वर्थः । विरहीकृतं विरहिणमित्यर्थः । मृगीभिः सहितान् मृगान् पश्य । वैदेह्या विरहीकृतं मां पुनः पश्येत्यन्वयः । एतेषु सकलत्रेषु सुखं संचरन्तु ममैकस्याहो कष्टावस्येति भावः ॥ १०१ ॥ संचरन्तः मृगादय इति शेषः ॥ १०२ ॥ पश्येयमित्यर्थः ॥ ततः तदा । स्वस्ति शुभं ॥ १०३—१०४ ॥ पश्येति ॥ पद्मकङ्कारगन्धवहमितिलक्षणयार्थः । धन्याः सकान्ताः । पद्मप्रयोजनत्वाचार्या ऊचुः । पद्मं च सौगन्धिकं च पद्मसौगन्धिके ते बहति प्रापयतीति पद्मसौगन्धिकवहं । अत्र पद्मसौगन्धिकयोर्वहनानुपपत्तेस्तद्वन्धो लक्ष्यते । लक्षणायाश्च प्रयोजनेन भवितव्यं । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र धावनत्वादि तथात्र प्रयोजनं । यथा पद्मस्यैव प्राणसमीपानयनेपि उपरि स्थितः परिमलः शीतलोगृह्यते । नान्तःस्थित उष्णमिश्रः । तथायं वायुरपि उपरिस्थशीतलपरिमलमादाय समागच्छतीत्यर्थः । यद्वा पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनुक्तेः पद्मसौगन्धिकोपरिचर्तिपरिमलावह इत्यर्थः । गुणगुणिनोरभेदविवक्षया पद्मसौगन्धिकेत्युक्तिः । उभयोक्त्या नानापुष्पप्रथितमालिकाधारिण इव नानापुष्प-

परिमलं वहतीत्युच्यते । शिवं शुद्धं । तथा चान्यासंस्पर्शितोक्त्या प्राथमिकमलयमारुत इत्युच्यते । शोकविनाशनं । विरहिणो दक्षिणपवनः शोकवर्धनः ननु शोकविनाशनः । तथाच जीवतो हि शोकं कुर्यात् जीवितापायकरणेन शोकधर्म्यमावाच्छोकविनाशनं । धन्याः एवंविधे मलयानिले वातिसति एकान्तस्थलमन्वेष्यशायनपराः केचन सन्ति हि । सेवन्ते कदा समागमिष्यत्ययं पवन इत्यवसरप्रतीक्षा भवन्ति । सेवावसरप्रतीक्षा । पम्पोपवनमारुतं आकरादागतामिमिव स्थितं । समुद्राद्भुत्पितवडवानलमिवेत्यर्थः । प्रत्येकश्लोकव्याख्यानेष्यमेवाभिप्राय उक्तः ॥ १०५ ॥ विवशा प्राणत्यागेपि न स्वतन्त्रेत्यर्थः ॥ १०६ ॥ किंन्विति ॥ सीतया सह मम कुशलं पृष्ट इत्यर्थः ॥ १०७ ॥ मन्दं भाग्यरहितं । “मूढाल्पा पटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः” इत्यमरः । सत्यं पतिव्रतामार्ग आस्थाय अनुगतेत्यन्वयः ॥ १०८ ॥ धारये जीवामि । विगतचेतसं विकलहृदयं ॥ १०९ ॥ अञ्चितपक्ष्माक्षं अञ्चितानि पूजितानि स्निग्धानीति । यावत् । पक्ष्माणि ययोस्ते । अञ्चितपक्ष्मणी अक्षिणी

रामानु० पुनश्चान्दोष्यर्थः । मामपि पश्येति संबन्धः ॥ विरहीकृतं विरहः अर्थावाद्यन्तः । अविरहः विरहभ्रमः विरहस्नेहकृतस्तेमां पश्येत्स्व च विरहस्यावास्तवत्वं चोत्तयति ॥ १०१ ॥ ति० संचरन्तः मृगीभिस्तु सहितान्मृगान् इति शेषः ॥ १०२ ॥ ति० पृष्टासीतामेतियेतनं । धि० सीतया सहितस्ततः कुशलमिति पृष्टः ॥ १०७ ॥

[पा०] १ क. चरन्तस्ततस्ततः । २ क. क. रम्येऽहं । ३ क.—ट. गणाकुले । ४ क. छ. झ. ट. सेनेत । ५ छ. झ. क. शुभं । ६ च.—झ. ट. पंपायावनमारुतं । झ. पंपाविपिनमारुतं । ७ क. च. ज. झ. धारयते । ८ क. ग. क.—ट. धर्महाराजनं । ९ छ. झ. ट. जनकं पृष्टसीतं । झ. सीतयाजनकं । क. ग. क. च. ज. न. जनकं सीतया । १० छ. झ. ट. प्रस्थापितं । ११ छ. झ. ट. धर्मसमास्थाय । १२ ग. संवर्तते । १३ छ. झ. ट. विहृतचेतसं । क. च. ज. झ. विगतचेतसं । १४ क. छ. ग. क.—ट. पद्माक्षं । १५ छ. झ. भतिर्मम ।

स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् ॥ वैदेशा वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण ॥ १११ ॥
 प्राप्य दुःखं वने श्यामा सा मां मन्मथकथितम् ॥ नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी सौध्वभ्यभाषत ॥ ११२ ॥
 किं वक्ष्यामि कौसल्यामयोध्यायां नृपात्मज ॥ क सा स्मृषेति पृच्छन्तीं कथं चातिमनस्विनीम् ॥ ११३ ॥
 गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ नखहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥ ११४ ॥
 [इति रामस्तु विलपन्हतनौरिव सागरे ॥ न ददर्श तदा पारं शोकस्य पुरुषर्षभ] ॥ ११५ ॥
 इति रायं महात्मानं विलपन्तमनाश्रवत् ॥ उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं श्रुत्वाऽप्ययम् ॥ ११६ ॥
 संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम ॥ नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥ ११७ ॥
 स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने ॥ अतिस्रोहपरिष्वङ्गाद्वर्तिराद्रापि दहते ॥ ११८ ॥
 यदि गच्छति पातालं ततो ह्यधिकमेव वा ॥ सर्वथा रावणस्तावन्नभविष्यति राघव ॥ ११९ ॥
 प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ततो हीयति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ॥ १२० ॥

यस्य तत् । शुभं शोभमानं । अत्रणं । निर्दोषमित्यर्थः । प्रणकिणरहितं वा ॥ ११० ॥ स्मितहास्यान्तरयुतं “कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा” इत्युक्तीत्या स्मितेन नैसर्गिकस्मितेन हास्यान्तरेण आश्रान्तुक्तास्तेन च युक्तं । गुणवत् स्ववचनपेक्षया उत्कर्षवत् । मधुरं हितं प्रियहितं । अतुलं “प्रियवादि च भूतानां” इत्युक्तरामवचनमप्यस्य न सदृशमित्यर्थः । सितरादुत्तीर्णस्यचेतनस्य “एतत्साम गायत्रास्ते” इत्युक्तसामध्यानिं कदा श्रोष्यामीति व्यञ्जयति ॥ १११ ॥ स्वयं दुःखं प्राप्य स्थितापि स्वदुःखमप्रकलयन्ती हर्षं भावयन्ती । साधु मन्मथार्तिनिवर्तकं वचनमभ्यभाषत । पूर्वमिति शेषः । अनादिकालं ममकैङ्कर्ययोग्योजीवइत्यर्थः ॥ ११२ ॥ सा सुषा क कथं कीदृक्प्रकारेति पृच्छन्ती कौसल्या किं व-

क्ष्यामि । अतिमनस्विनीमित्यनेन यथार्थं वक्ष्यामि चेत्त्वानीमेव वात्सल्यातिशयाभयेदित्युच्यते ॥ ११३ ॥ किमत्रयुक्तं तत्राह—गच्छेति ॥ कृते विना ॥ ११४—११५ ॥ अव्ययं युक्तिभिरविनाश्रयं ॥ ११६ ॥ संस्तम्भ संस्तम्भस्य । धैर्यमवलम्बस्वेत्यर्थः । अकलुषात्मनां सदैर्यहृदयानां । ईदृशानां त्वादृशानां । मन्दा अल्पा । अकलुषितेत्यर्थः ॥ ११७ ॥ वियोगजं दुःखं भवतीत्येतल्लोकवृत्तं स्मृत्वा तदेतुभूतं प्रियजनविषयातिस्नेहं त्यजेत्यर्थः । तत्र स्नेषगर्भमर्थान्तरं न्यस्यति—अतीति । स्नेहः प्रीतिः तैलं च । अतः वात्सल्यप्रवृत्तिं विहाय चेतनसंतरणोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ ११८ ॥ नभविष्यति विनशिष्यतीत्यर्थः ॥ ११९ ॥ प्रवृत्तिः वार्ता ॥ १२० ॥

ति० धारये प्राणानिति शेषः ॥ १०९ ॥ शि० मनःसीदलेव । इवशब्दएवार्थः ॥ ११० ॥ ति० स्मितेन ईषदास्तेनविनोदवचनेन अन्तरे मध्येष्वयुतं नलोष्ठप्रवेशाद्द्विरिति पतिव्रतालक्षणसूचनं ॥ ती० स्मितहास्यान्तरयुतं प्रसन्नहास्यविशेषेण युक्तं । यद्वास्मितमन्दहासः । हास्यं प्रकटहासः । अन्तरं अवसरः । यथावसरतश्चुकमित्यर्थः । गुणवत् उपचारवत् ॥ स० हास्यशब्दप्रसन्नमिव्याहारस्मितशब्दसमाम्बुमात्रमर्थः । तथाच स्मितहास्योत्तरयुतं मन्दहासोपेतवचनमित्यर्थः । एतादृशं यन्महावाक्यतत्कदाश्रोष्यामि ॥ १११ ॥ रामानु० नखहंजीवितुंशक्तस्तामृतेजनकात्मजामित्यस्यानन्तरं इतिरामस्तु विलपन्त्यादयः केचनश्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । तेषु कोशेष्वेव हास्यान्तर्मीक्षिकाप्रतीतिर्यतैर्विनाकथासंगस्युपपत्तौ न व्याख्याताः ॥ ११४ ॥ स० अतिस्रोहकरणे कदाचिद्वियोगेन दुःखं भवति । अतो वियोगजं दुःखं स्मृत्वा प्रिये जने स्नेहं त्यज । तदेव दृष्टान्तेनाह—अतीति । आर्द्रापीत्यनेन विरोधाभासस्सूच्यते । लोके आर्द्रवस्तुनोदाहाभावात् ॥ ११८ ॥ ति० तावत् प्रथमं । प्रवृत्तिः वासकृतान्तः ॥ १२० ॥

[पा०] १ ख. स्मितहास्यान्तर. ठ. स्मितहास्योत्तरयुतं. २ ग. गर्तं. ३ ड. च. ज. व. आसदुःखं. ४ छ. झ. ट. मांमन्मथविज्ञितं. ५ ड. च. ज. अं. सालभ्यभाषत. ६ छ. झ. ट. धक्ष्याम्ययोध्यायांकौसल्यादि. ७ ग. भ्रातरं. ८ अर्धं श्लोकः ड. च. ज. पाठेषु दृश्यते. ९ क. ख. व्यफमव्ययं. १० ख. पुरुषर्षभ. ११ ड. झ.—ठ. रावणस्तातनभविष्यति. ख. रावणस्तातविनशिष्यति. १२ क. ग. हास्यतिवै.

यदि यात्यदितेर्गर्भं रावणः सह सीतया ॥ तत्राप्येनं हेनिष्यामि न चेद्वास्यति मैथिलीम् ॥ १२१ ॥
 स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्थं त्यज्यतां कृपणा मतिः ॥ अर्थो हि नष्टकार्यार्थैर्नायत्नेनाधिगम्यते ॥ १२२ ॥
 उत्साहो बलवानार्थं नास्त्युत्साहात्परंबलम् ॥ सोऽसाहस्यस्ति लोकेऽस्मिन् किंचिदपि दुर्लभम् ॥ १२३ ॥
 उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ॥ उत्साहमात्रमाश्रित्य सीतां प्रति लभेमहि ॥ १२४ ॥
 त्यज्यतां कामवृत्तत्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः ॥ महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ १२५ ॥
 एवं संबोधितस्तत्र शोकोपहतचेतनः ॥ न्यस्य शोकं च मोहं च ततो धैर्यमुपागमत् ॥ १२६ ॥
 सोभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः ॥ रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यपारिप्लवकुमां ॥ १२७ ॥

निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्दरकन्दराञ्च ॥

उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥ १२८ ॥

तं मत्तमातङ्गविलासगामी गच्छन्तमव्यग्रमैना महात्मा ॥

सलक्ष्मणो रक्षधर्मेण बलेन चैव ॥ १२९ ॥

अदितेः इन्द्रस्यमातुः ॥ १२१ ॥ स्वास्थ्यं धैर्यं । नष्ट-
 कार्यार्थैः नष्टकार्यरूपप्रयोजनैः पुरुषैः । अयत्नेन यत्ना-
 भावेन ॥ १२२ ॥ अतो यत्नः कर्तव्य इत्याह—द्वाम्या-
 सुत्साह इत्यादिभ्यां ॥ १२३—१२४ ॥ कामे वृत्तौ
 व्यापारो यस्य स तथा तस्यभावस्तत्त्वं । पृष्ठतः संन्य-
 स्य तिरस्कृत्येत्यर्थः । आत्मानं कृतात्मानं शिक्षितम-
 नस्कं । महात्मानं महाधैर्यं । नावबुध्यसे । तस्मात्त्य-
 ज्यतामित्यन्वयः । किं वात्सल्येनतप्यसे । साधुका-
 रीसाधुर्भवति पापकारी पापी भवतीति भवद्विरेव
 कृतांशास्त्रमर्यादां किं नावबुध्यस इत्यर्थः ॥ १२५ ॥
 ध्यमिति । अत्र शोकमोहशब्दाभ्यां द्वावात्सल्येवच्चे-
 ते । तयोस्त्यागोनाम शास्त्रमर्यादानुसारेणचेतनरक्ष-
 णोद्योगः ॥ १२६ ॥ अभ्यतिक्रामत् अनित्यत्वादङ्ग-
 भावः । पारिप्लवकुमां चञ्चलकुमां । अनेन भगवतः

संसारिमण्डलमिमुख्यं सूचितं ॥ १२७ ॥ सर्गार्थपु-
 नःसंग्रहेणवर्णयति—द्वाम्यां । विचार्य सीतामन्वि-
 ज्येत्यर्थः ॥ १२८ ॥ मत्तगजवत् विलासेनगन्तुं
 शीलमस्यास्तीति तथा । अनेन वनदुर्गप्रदेशेष्वभिर्भ-
 यसंचारितमुच्यते । अव्यग्रमनाः अचञ्चलचित्तः ।
 अप्रकम्प्यरामविषयप्रेमभारइत्यर्थः । महात्मा अप्र-
 च्युतधैर्यः । अप्रमत्तः गमनसौन्दर्यानुभवेऽप्यसक्तः ।
 सः “रामे प्रसादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति”
 इति सुमित्रया संविष्टः लक्ष्मणः कैङ्कर्यलक्ष्मीयुक्तः । तं
 सीतावियोगार्तं । गच्छन्तंमत्तमातङ्गगामिनमित्युक्ती-
 त्या गमनचाहृतया सर्वान्वशीकुर्वन्तं राधवं । धर्मेण
 संस्तम्भेत्यादिराजनीतिकथनेन । बलेन तत्राप्येनंहनि-
 त्वासीति स्वबलकथनेन च । ररक्ष निर्दुःखमक-

ति० दितेः अक्षरमातुः ॥ १२१ ॥ रामानु० स्वास्थ्यं स्वभाववस्थानं धैर्यमितियावत् ॥ १२२ ॥ ति० उत्साहमात्रं
 शत्रुसंहारेपौरुषं ॥ १२४ ॥ ति० कामवृत्तत्वं कामपरतन्त्रत्वं । शोकंपृष्ठतस्संन्यस्य कामजशोकसेवनेकामस्यद्वेष्टत्वेवंपृष्ठतः
 क्लेशार्थः । महात्मानं रजस्तमोमलास्पृष्टचित्तं निरतिशयशौर्यधैर्यादिस्वभावचित्तं । कृतात्मानं श्रुतिस्मृत्यादिपुरुषमिदं शिक्षि-
 तस्वरूपं । किं नावबुध्यसे । यद्यपीश्वरस्यलोकवद्वर्माधर्माध्वनितं नास्ति । तथापि भायिकतदाश्रयंतदस्ति । तत्स्वीकारेबाधका-
 भावात् ॥ १२५ ॥ ति० मोहः कामजः । मोहजश्चशोकः ॥ १२६ ॥ ति० विचार्य लक्ष्मणोक्तैर्युक्तत्वमितिशेषः ॥ १२८ ॥
 ति० इष्टचेष्टः इष्टेर्युनायेच्छाविकयीभूतेचेष्टाव्यापारो यस्य रामेऽप्यितसाधकइत्यर्थः ॥ स० बलेनरक्षणंचनिद्राश्वन्योपद्रव-
 परिहारेण ॥ १२९ ॥

[पा०] १ क.—ट. यातिदितेर्गर्भं. २ क. ख. व. वधिष्यामि. ३ क. ख. घ. ङ. च. ज.—ट. चेद्वास्यति. ४ ग.
 जानकी. ५ ख. घ. विनष्ट. ग. विनष्टधैर्यार्थः. ६ छ. झ. ट. रयत्नेनाधिगम्यते. क. ग. रत्नेनापितगम्यते. ७ क. ग.—ट.
 सोत्साहस्यहिलोकेषुन. ख. सोत्साहस्यच. ८ क.—घ. छ. झ. ट. प्रतिलप्स्यमजानकी. ङ. च. ज. प्रतिलप्स्यसिजानकी.
 ९ च. ज. कामवृत्तित्वं. १० ग. संसृज्य. ११ क. ग. ङ. च. ज. व. किंनबुध्यसे. १२ क. ङ.—ट. संबोधितस्तेन. १३ छ.
 झ. ट. लप्स्य. १४ क. ग. ङ.—ट. रामो. १५ क. ग. निर्दरकन्दरंच. घ. च.—ट. निर्दरकन्दरंच. ङ. वैगिरिकन्दरंच.
 १६ क.—ज. घ. विलासगामिनं. १७ घ. ङ. मसीमहात्मा. १८ क. ग. च.—ट. राधवमिष्टचेष्टो.

तावुश्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शद्भुतदर्शनीयौ ॥

शाखाभृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव चिचेष्ट किंचित् ॥ १३० ॥

सै तौ महात्मा गजमन्दगामी शाखाभृगस्तत्र चिरं चरन्तौ ॥

दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिन्तापरीतो मयभारमग्नः ॥ १३१ ॥

तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखाभृगसेवितान्तम् ॥

त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयोऽभिजग्मुर्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ ॥ १३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

रामलक्ष्मणदक्षिणासुग्रीवेण तयोर्वाकिप्रेषितत्वमुच्यते सचिवैः सह भीत्या गूढस्थानान्तरगमनम् ॥ १ ॥ हनुमता सयुक्ति-
स्तुग्रीवसमाश्रयणम् ॥ २ ॥ सुग्रीवेण रामलक्ष्मणभावपरीक्षणाय तौ प्रतिहनुमत्प्रेषणम् ॥ ३ ॥

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शक्तितोऽभवत् ॥ १ ॥

उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन् ॥ न न्यतिष्ठत कस्मिंश्चिदेशे वानरपुङ्गवः ॥ २ ॥

नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ ॥ कथैः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ॥ ३ ॥

रौ ॥ १२९ ॥ अथ सीताप्राप्तिबीजमुपक्षिपति—
ताविति ॥ अश्यमूकस्य अश्यमूकाख्यपर्वतस्य ।
समीपचारी समीपसंचरणशीलः । वालिभयादिति
शेषः । चरन् कदाचित्पम्पोपान्तेपर्यटन् । अद्भुतं
यथा भवति तथा दर्शनीयौ । शाखाभृगाणां वानरा-
णां अधिपः सुग्रीवः । तरस्वी बलवान् । वितत्रसे
सन्नास । व्यत्ययेनालनेपदं । भीतोऽभूत् । न चिचेष्ट
न चिचेष्टे । व्यत्ययेन परस्मैपदं । स्तब्धोऽभू-
त्यर्थः ॥ १३० ॥ तत्र पम्पावने । विषादचिन्ताभ-
यहेतव उत्तरसर्गे व्यक्तीभविष्यन्ति ॥ १३१ ॥ न
केवलं सुग्रीव एव प्रस्तः तत्सचिवा अपीत्याह—
तमिति ॥ आश्रमं मतङ्गाश्रमं । पुण्यं धर्मवर्धकं ।
सुखं सुखकरं । शरण्यं मुनिजनवासयोग्यं । सदैव

वानरसेवितान्तं । वानरसेवितमप्यमिति दुष्प्रवेश-
लोक्तिः । तौ दृष्ट्वा । हरयः वानराः । वित्रस्ताः मुनि-
वेधेणवालिप्रेरितौसमागतावितिशङ्कयेति भावः ।
हरयः तौदृष्ट्वात्रस्ताःसन्तः आश्रममभिजग्मुस्त्यन्व-
यः ॥ १३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्ड-
व्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ सुग्रीवेण हनुमत्प्रेषणं द्वितीये—तौ त्विहा-
दि ॥ महात्मानौ महाशरीरौ । भद्राकृती इत्यर्थः ।
वरायुधधरौ अतएव वीरौ ॥ १ ॥ उद्विग्नहृदयः
भीतमनस्कः ॥ २ ॥ स्थाने स्वस्थाने । निश्चलत्ववृत्ति
यावत् । व्यवससाद दुःखितमभूत् ॥ ३ ॥

ति० वितत्रसेवितत्रास । वाल्यानीतलशङ्कयात्रासः ॥ विभ्रान्तिमत्तस्यभूवचित्तद्वयाधुनिकपाठे तस्यसुग्रीवसचित्तं तद्दर्श-
नेनविभ्रान्तिमत् मयवद्भूवेत्यर्थः ॥ १३० ॥ ति० मयभारभग्नः मयभारेणभग्नोत्साहः ॥ १३१ ॥ ती० तमाश्रमं मतङ्गाश्रम-
इतिनोदुष्यदेशलेनप्रसिद्धमतङ्गाश्रमं । अयंश्लोकः उत्तरसर्गार्थसमाहकः । एवमेवान्येषुपुराणेषुपुष्पादर्शनेनरामस्यकामार्तलंघनि-
पादितं । अतएवरामोविरहभारेणभ्रमरादीन्शशापेत्युक्तत्कान्ते । “वैमुख्यगन्धफल्यास्तुभ्रमरानशपत्प्रभुः । कोकाविशीयेविह्वलेषं
पिकमन्दविषवर्धनम् । चन्दनसर्पनिलयवायुसर्पाक्षरतया । ज्योत्स्नाकलङ्कसंछांशशपरखुनन्दनः ।” इति ॥ रामानु० हरयः
सुग्रीवादयः । बहुवचनप्रयोगस्तुसचिवापेक्षया । एतदुपरितनसर्गेव्यक्तीभविष्यति ॥ १३२ ॥ इतिप्रथमस्तर्गः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ल. ग. ड. च. ज. अ. विभ्रान्तिमत्तस्यभूवचित्तं. २ छ. ज. झ. ट. चेष्टं. ३ घ. ततोमहात्मा.
४ झ.—ड. छ.—ड. चरन्तौ. ५ छ. ज. झ. ट. हरयोविजग्मुः. ६ ग. व्यतिष्ठत. ७ छ. झ. ट. स्थादुं.

चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् ॥ सुग्रीवः परमोद्दिमः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ४ ॥
 ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः पुत्रगाधिपः ॥ शशंस परमोद्दिमः पश्यन्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥
 एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम् ॥ छान्ना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ॥ ६ ॥
 ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ ॥ जम्बुगिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७ ॥
 ते क्षिप्रमधिगम्याथ यूथपा यूथपर्वभम् ॥ हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥
 एकमेकायनगताः पुत्रमाना गिरेर्गिरिम् ॥ प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराण्यपि ॥ ९ ॥
 ततः आस्त्रामृगाः सर्वे पुत्रमाना महाबलाः ॥ बभञ्जुश्च नगास्तत्र पुष्पितान्दुर्गसंभितान् ॥ १० ॥
 आप्नुवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम् ॥ मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा ॥ ११ ॥
 ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः ॥ संगम्य कपिष्ठुल्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १२ ॥
 ततस्तं भयसंविशं वालिकिल्विपशङ्कितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वार्क्यकोविदः ॥ १३ ॥
 संभ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान् ॥ मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४ ॥
 भस्मादुद्विग्वेतास्त्वं प्रद्वुतो हरिपुङ्गव ॥ तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५ ॥

धर्मे राजधर्मे आत्मा मतिर्यस्य स धर्मात्मा । अनुचरैः सचिविभिः सह चिन्तयित्वा । गुरुलाघवं विमृश्य स्थाने पलायने च गुरुलाघवं विमृश्य च । परमोद्दिमोऽभवत् ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणौ तत्त्वभावं शशंस ॥ ५ ॥ प्रणिहितौ धारौ । छान्ना ऋषिवेषव्याजेन ॥ ६ ॥ जम्बुः सुग्रीववचने हितत्वबुद्ध्येति शेषः ॥ ७ ॥ अधिगम्य नानादिक्षुपलायिताएकत्र समागम्य ॥ ८ ॥ पुनरपि गिरेर्गिरिं पुत्रमानाः गिरीणां शिखराण्यपि प्रकम्पयन्तः । एकायनगताः क्रमेणैकस्थानगताः सन्तः । एकं एकाकिनं सुग्रीवमुपतस्थिर इत्यनुपङ्गः । एवमेकायनगता इति पाठे एवं

उक्तरीत्या । एकायनगतास्ते प्रकम्पयन्तोभवन्नित्येव जना ॥ ९ ॥ दुर्गं गिरिः ॥ १० ॥ आप्नुवन्तो ययुः ननु भन्वं ययुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ पर्वतेन्द्रं ऋश्यमूकं । पर्यन्तपर्वतेषुतत्रतत्रगत्वा पुनस्तमेव ऋश्यमूकं ययुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ वालिकिल्विषेण वालिकपदेन शङ्कितं । वालिना प्रेषिताविमाविति शङ्कितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वालिकृते वालिनिर्मितं संभ्रमस्त्यज्यतां । मलय इतिपर्वतमात्रस्य नाम । अयंमलयः अयंपर्वतः । गिरिवरः ऋश्यमूक इत्यर्थः ॥ १४ ॥ वाली वेषान्तरधारी समागत इति भ्रमं वारयति—यस्मादित्यादिना ॥ यस्मात् वालिनः । क्रूरं क्रूरकर्मा-

स० गुरु गुरुकार्यं । लाघवं लघुकार्यं । स्वार्थिकोऽयं । यद्वा गुर्वितिभावप्रधानः । तथाच कार्येगौरवंलाघवंचविमृश्य । अथवा अत्रावस्थानविषये गुरुलाघवं अतिलाघवंविमृश्येत्यर्थः ॥ शि० चिन्तयित्वा वालिबलंसेवृष्य । गुरुलाघवं तद्वलसगुरुत्वंबलस्यलाघवंलघुत्वं । विमृश्य निश्चित्य । वानरैस्सहपरमोद्दिमश्चासेतिशेषः ॥ ४ ॥ ति० ततोविचारानन्तरंस्थानेच्छयासचिवेभ्यःशशंस । भयहेतुमितिशेषः ॥ ५ ॥ ति० जम्बुः सुग्रीवेषसहेतिशेषः । अन्वंशिखरमितिपाठे पुंस्त्वमर्थः ॥ ७ ॥ रामानु० अधिगम्योभिप्रेतः । एवमेकायनगताअपि पूर्वोक्तप्रकारेणैकस्थानगताअपि । गिरीणांशिखराभिप्रेतंयन्तः गिरेर्गिरिंपुत्रमानाः जम्बुरितिशेषः । अत्रगिरिशब्दोर्गिर्येकदेशवाची । एकमेकायनगताइतिपाठे एकं पलायनेनैकाकिनंयूथपर्वभंयुग्रीवमधिगम्य अतएवएकायनगताः एकस्थानगताः । परिवार्योपतस्थिरइतिपूर्वेष्वसंबन्धः ॥ ति० उक्तमेवविष्णोति—एवमिति । उक्तरीत्यास्थितिगतिभयाभयमुल्लङ्घ्यादावेकायनंएकमार्गसमानजंगताः ॥ ९ ॥ ति० वालिकिल्विषात् वालिप्रवर्तनयाकिल्विषात् वधात् शङ्कितं ॥ शि० वालिकिल्विपशङ्कितं वालिनिभासमानस्वापराधेनमीतं । अतएवभयसंभ्रमं भयाभ्यांवालिप्रेषिताविमावितिसंभ्रमवनाभयहेतुभ्यांसंभ्रमसन्तंयुग्रीवं ॥ भयसंभ्रमं भयसाधनेनमीतं ॥ १३ ॥ शि० यतः अर्वागिरिर्मलयः मलय भवद्विषातकवालिनः लयःकृषिपाद्विषंसेयसिन्धः । अतइहवालिनोभयनास्ति ॥ १४ ॥ रामानु० मलयोऽयंऋश्यमूकावयवःपर्वतः । “ पर्वतादृश्यमूकात्पुष्पवेद्यत्रायवौ ” इतिमलयस्यैवऋश्यमूकशब्देनवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥ शि० वालिनं

[पा०] १ क. ग. चिन्तयित्वातु. २ छ. झ. ट. सर्वैस्तैर्वानरैस्सह. ३ ख. ग. क. छ. झ. न. ट. एवमेकायन. च. एकायनगतास्तेविधानमाताः. ४ इ.—ट. शिखराणिच. ५ क.—ड. दुर्गमाधिताम्. ६ छ. झ. ट. पर्वतेन्द्रेसमाहिताः. ७ क. ग. क.—ट. ततस्तुभयसंभ्रमं. ८ क. ख. ग. वाक्यकोविदं. ९ क. ग. क. ख. ग. वालिकृते. १० क. छ.—ट. विद्वतो.

यस्यात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पापकर्मणः ॥ स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् ॥ १६ ॥
 अहो शास्त्रामृगत्वं ते व्यक्तमेव पुनश्च ॥ लघुचित्ततयाऽऽत्मानं न स्थापयसि धौ मतौ ॥ १७ ॥
 बुद्धिविज्ञानसंपन्न इक्षितैः सर्वमाचर ॥ न क्षुब्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८ ॥
 सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ॥ ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह ॥ १९ ॥
 दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ ॥ कस्य न स्वाङ्ग्यं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥
 वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ ॥ राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नोत्र हि क्षमः ॥ २१ ॥
 अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छैश्चचारिणः ॥ विश्वस्तानामपि विश्वस्ता रन्ध्रेषु प्रहरन्ति हि ॥ २२ ॥
 कृतेषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शनाः ॥ भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥
 तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ पुनश्च ॥ इक्षितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४ ॥
 लक्ष्यस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि ॥ विश्वासयन्प्रशंसाभिरिक्षितैश्च पुनःपुनः ॥ २५ ॥
 ममैवामिमुखं स्थित्वा पुच्छ त्वं हरिपुत्रव ॥ प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥ २६ ॥
 शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं पुनश्च ॥ व्याभाषितैर्वा विज्ञेयौ स्यादुष्टादुष्टता तयोः ॥ २७ ॥

णं ॥ १५ ॥ पापकर्मणः अनुजभार्यापहारिणः ।
 भयं भयहेतुं ॥ १६ ॥ मतौ सम्यग्विचारे ॥ १७ ॥
 बुद्धिः सामान्यतो ज्ञानं । विशेषतो ज्ञानं विज्ञानं ।
 इक्षितं अभिप्रायसूचको व्यापारः । सर्वं कार्यं ।
 क्षुब्धिं अनुत्साहिकं ॥ १८ ॥ ततः शुभतरं तदाक्या-
 दत्यन्तशुभं ॥ १९ ॥ दीर्घा बाहवो ययोस्तौ दीर्घबा-
 हू । इत्येवं सर्वत्र समासः ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितौ
 नाहं वाली समागत इतिविधेभि किंतु तत्प्रेषिताविति
 मत्वेतिभावः । एतादृशतदीयपुरुषस्य का प्रसक्तिस्त-
 ग्राह—राजान इति । अत्र राजविषये ॥ २१ ॥
 छत्रचारिणोऽरयः मनुष्येण हनुमता ज्ञेयाः । कुत
 इत्यत्राह—विश्वस्तानामिति । विश्वस्तानां शत्रूणां
 रन्ध्रेषु प्रभावेपुस्तस्य । स्वयमविश्वस्ताः सन्तः प्रहर-

न्ति हि ॥ २२ ॥ कृतेषु कर्तव्यकार्येषु । वाली
 मेधावी वूरदर्शी । स्वभावश्चायं रामामित्याह—
 राजान इति । राजानः बहुदर्शनाः बहुपायज्ञाः ।
 परहन्तारो भवन्ति । ते प्राकृतैः दीनवेषधरैः । नरैः
 ज्ञेयाः ॥ २३ ॥ प्राकृतेन प्राकृतवेषेण । इक्षितानां
 भावसूचककायिकव्यापाराणां । प्रकारैः अवान्तरभे-
 दैः । रूपेण सौम्यासौम्यलक्षणेन । व्याभाषणेन
 अन्योन्यसंभाषणेन च । तौ ज्ञेयौ ॥ २४ ॥ यदि
 प्रहृष्टमनसौ यदि शुद्धभावौ । तदा प्रशंसाभिः तदनु-
 कूलेक्षितैश्च पुनः पुनः विश्वासयन् ममैवामिमुखं
 अनुकूलं यथा भवति तथा । स्थित्वा स्थापयित्वा ।
 धनुर्धरौ धनुर्धरतयात्र वने प्रवेशस्य प्रयोजनं

इहवपद्यामि तस्यैवागमनंनसंभाषयामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ रामानु० मतौ सम्यग्विचारविषयबुद्धौ ॥ १७ ॥ ति० ननुततोभया-
 भावेपितत्प्रेरिताद्भयंतत्राह—बुद्धीति ॥ १८ ॥ टीका० सुरक्षितः सुरराजः तदुपमौ । “पार्थिवेतनयेषुतः” इत्यमरः ॥ २० ॥
 ति० ननुवनचारिणावानरेणपाणिनाकुतोऽनयोःप्रवर्तनातत्राह—राजानइति । बहुमित्राः जालन्तरेष्पमित्रवन्तः । यथा
 दक्षरथोऽथराजेनमित्रवान् । एवंवालिनापिनरमैश्चसंभावितमितिभावः । ति० राजानोबहुमित्राः केषान्तरधारिभिर्मित्रैः हनु-
 म्नातपिष्यन्तीतिभावः ॥ २१ ॥ टी० विज्ञेयाः शोषनीयाः ॥ २२ ॥ ति० प्राकृतेनैव उदासीनेनैव । व्याभाषणेन तत्तत्प्रसङ्गे-
 दीयमानोत्तरेण च ॥ २४ ॥ ति० तयोर्मनुष्ययोः । यदित्वयिसमीपस्थिते प्रहृष्टमनसौ उत्तरप्रत्युत्तरादौसंशुद्धमनसौ । तदा तयो-
 रमिमुखंस्थित्वा ममैवप्रशंसाभिः तद्वोधकवाक्यैः । इक्षितैः मामकामिप्रायबोधनैः । मयितौविश्वासयन्नस्यवनस्यप्रवेशस्यप्रयोजनं
 पृच्छ । यद्वा ममैवामिमुखंयथातथास्थित्वाप्रशंसाभिः तयोस्सुतिभिः । इक्षितैः स्त्रीषु । तत्रात्मनिमयिचविश्वासयन्पृच्छेत्सन्धयः ।
 सामिमुखस्थितिकथनमन्यादृशकथनकथनसंभाषनयातत्रिरासायेतिबोध्यं ॥ २५—२६ ॥ ति० प्रभावसरंदर्शयति—शुद्धेति ।

[पर०] १ छ. नेह. २ ग. च. ज. येमतौ. ३ छ. झ. प्रणिहितावेव. ४ घ. नास्तिहिंस्रः. ५ छ. झ. अ. ट. छत्र-
 चारिणः. ६ छ. झ. मविश्वस्ताश्छिन्दे. ७ क. ख. घ.—ट. बहुदर्शिनः. ८ च. झ. प्राकृतेनैव. ९ ख. घ. रूपेणाभाषणेनच.
 १० अ. लक्ष्यं. ११ अ. विदितं. १२ ग. सीमापथैर्वा. क. व्याभाषणैर्वा. १३ छ. ज. झ. ट. रूपैर्वाविज्ञेयादुष्टतानयोः.

इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः ॥ चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥

तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य तैत्कपेः सुभीमस्य दुरासदस्य च ॥

महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोतिर्वल्लभ लक्ष्मणः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

हनुमता मिश्रवेपथ्विप्रद्वेष्टेन श्रीरामलक्ष्मणयुपेत्य सप्रणामं सप्रशंसनं च तदीयवयाख्यप्रभः ॥ १ ॥ तथा सयोः सुग्रीव-
वृत्तान्तादिति वेदमपूर्वकं तस्य तत्सख्याकाङ्क्षानिवेदनम् ॥ २ ॥ हनुमतोऽप्यवहारचातुरीतुष्टेन रात्रौ लक्ष्मणे हनुमतः साकृत्-
कलवेदवेत्तुत्वनिवेदनपूर्वकं तच्छ्लाघनम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेन रामचोदनया हनुमन्तप्रति रामस्यापि सुग्रीवसख्यापेक्षा निवे-
दनम् ॥ ४ ॥

वचो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ पर्वताद्वैश्यमूकास्तु पुष्टुवे यत्र राघवौ ॥ १ ॥

कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ मिश्ररूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥

ततः स हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया ॥ विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ॥

आवभाषे तदा वीरौ यथावत्प्रशंस च ॥ ३ ॥

पृच्छ ॥ २५—२७ ॥ यद्येयौ शुद्धात्मानौ तदा पुन-
रपि जानीहि । किं सेनेत्यत्राह—व्याभाषितैरिति ।
वाकारश्चार्थः । अदुष्टतेति च्छेदः । सुग्रीववचनं
समीचीनमन्यतेत्याह—इतीति ॥ २८ ॥ संपूज्य
श्लाघयित्वा । सुभीमस्य दुरासदस्येतेताभ्यामुनीति-
त्वं सूचितं । महानुभावः । वेषान्तरधारणसमर्थः ।
सः हनुमान् । यत्ररामोलक्ष्मणश्च तद्वैश्ययावित्य-
न्वयः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्या-
ख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

लोक्यदूयमानमानसस्य दयावृत्तिविशेषः प्रतिपादितः ।
द्वितीये चेतनस्य भगवदपराधदण्डभीतस्य तस्मिन्ना-
भिमुख्यमुक्तं । अथ तस्माभेत्वाचार्यकृत्यं दर्शयति
तृतीये—वच इत्यादि ॥ १ ॥ रूपान्तरपरिग्रहसाम-
र्थ्यमुच्यते मारुतात्मजइति । शठबुद्धितया वचकबु-
द्धितया । मिश्ररूपं संन्यासिवेषं । “ मिश्रः परित्राद-
कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ” इत्यमरः ॥ २ ॥ तत
इति सार्धः ॥ विनीतवत् सविनयं । उपागम्य प्रणि-
पत्य नमस्कृत्य । श्लक्ष्णया अपरूपया । सुमनोज्ञया
अर्थतोतिरन्वया । वाचा आवभाषे । यथावत्परमा-
र्थतया प्रशंस च । अत्रमिश्ररूपस्य हनुमतः प्रणामा-
दन्यत्रापि भिक्षोर्गृहस्थादिविषये प्रणामः कर्तव्यएवे-
ति विज्ञायते । संन्यासिनो गृहस्थादिप्रणामनिषेधवच-

प्रथमे सर्गे वैकुण्ठवासिनो भगवतः स्वीयेषु केषां-
चित्स्वपरत्वेवर्तमाने केषांचिद्विषयान्तरप्रावण्यमव-

यथेतौ शुद्धात्मानौ अस्माद्वेष्टेपरहितौ जानीहि हास्यसि तर्ह्येव तदभिमतं प्रयोजनं पृच्छ । उपसंहरति—व्याभाषितैरिति । दुष्टता-
अदुष्टताचेतितन्त्रेण पदच्छेदः ॥ २७ ॥ रामानु० तावित्यादि । रूपव्याभाषणेन चतस्रोर्भावं लक्षयत् । यदि प्रदुष्टमदसौ प्रशंसा-
भिरिजितैश्च पुनः पुनर्विश्वासयन् ममैवाभिमुख्यया भवतितथास्थित्वा स्थापयित्वा । अस्ववनप्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ । धनुर्वरावे-
तौ शुद्धात्मानौ यदि तदानीमपि पूर्वोक्तप्रकारेण तौ मदीयौ कृत्वा आगमनप्रयोजनं जानीहि ॥ २४—२७ ॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

ति० विज्ञाय तात्पर्यतो ज्ञात्वा ॥ १ ॥ टीका० मिश्ररूपं नैष्ठिकमज्ञाचर्यरूपं ॥ शि० अशठबुद्धितया आनरस्य सूचितशठबु-
द्धिभावेनोपलक्षितः । एतेन वानरत्वसूचितशठबुद्धिमां विज्ञाय रामो न संभाषेतेति हनुमत्संभावना सूचिता । रूपान्तरमगृहीत्वा
मिश्ररूपभेज इत्यनेन इमौ दीनदयालु इति हनुमताज्ञातमिति व्यञ्जितं । तेन तद्वेष्टेः प्रभावतिशयोक्त्यः ॥ २ ॥ ति० यथावत्प्रशं-

[पा०] १ क. ग. म. इरिराजेन. २ छ. झ. ट. तत्कपिः. ३ क. ख. ग. ड.—ट. सुभीतस्य. ४ घ. छ. झ. ट.
वलीसलक्ष्मणः. ५ ज. इत्यमूकास्त. ६ च. मिश्रवद्वैश्वनारीचरामदर्शनलालसः. ज. मिश्रवद्वैश्वनारीचरामदर्शनलालसः. ७ क.
ख. घ. छ. झ. ट. आवभाषे चतौ वीरौ. ड. च. ज. म. आवभाषे द्वितौ. ग. आवभाषे चतौ.

संपूज्य विधिवद्दीरो हनुमान्मस्तात्मजः ॥ उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ४ ॥
 राजर्षिदेवप्रतिभौ तापसौ संशितव्रतौ ॥ देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ५ ॥
 त्रासयन्तौ मृगगणानन्याश्च वनचारिणः ॥ पम्पातीररुहान्बृक्षान्भीक्ष्माणौ समन्ततः ॥ ६ ॥
 इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तपस्विनौ ॥ धैर्यवन्तौ सुवर्णामौ कौ युवां चीरवाससौ ॥ ७ ॥
 निःश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ॥ सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ ॥ ८ ॥
 शक्रचापनिमे चापे गृहीत्वा शत्रुसूदनौ ॥ श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥ ९ ॥

नान्यद्विषयाणीतिमन्तव्यानि । यदिहिज्ञानाधिकं
 दृष्ट्वा कर्ममात्रेणाधिको यतिर्नप्रणमेत् तर्हि “ विप्रा-
 णाज्ञानतोव्येष्टयं ” इति मनुवचनं विरुध्येत । नहि
 तत्प्रणामनिषेधकं मनुवचनं किंचिद्दृश्यते । किंत्वना-
 रभ्याधीतमदृष्टाकरं यत्किञ्चित्प्रणामनिषेधवचनं
 किंवदन्तीसिद्धं । तस्य च विषयोऽज्ञगृहस्थादिरूपः ।
 यत्तु कैश्चिदुक्तं [रामानुजीयं] अत्यन्ततरामलक्ष्म-
 णरूपदर्शनसंजातातिविस्मयस्समग्रीकृतं भिक्षुरूपं
 विस्मृत्य “ अवशाःप्रतिपेदिरे ” इतिबलप्रणनामेति
 न्विरोध इति । तन्न । उपक्रमविरोधात् । इज्जितव-
 क्षणादिभिः परादयज्ञानार्थं हि प्रेषितोयं । नहि तथा-
 नियुक्तः सुनिपुणमतिः सचिवधुरंधरः स्वकार्यविरोधकरं
 परिगृहीताकारविरुद्धमविस्मयहेतुत्वेन परेज्जिताना-
 विष्कारहेतुभूतं कार्यकुर्यात् । यद्यप्युक्तं [रामानु०
 तीर्थीयं] “ रूपमेवास्यैतन्महिमानंन्याचष्टे ” इति
 न्यायेन दर्शनमात्रेणैतौ सुग्रीवविरोधिनिरसनदक्षावि-
 तिनिश्चित्य परिगृहीतवेधान्तरस्य स्वस्य धारत्वंप्रकट-
 यितुंनमस्कारं कृतवानिति न दोष इति । तदपि न ।
 तथासति सुग्रीवोनामेत्यादिवक्ष्यमाणमेव प्रथमंकथ-
 येत् । केचित्तु [टीका०] भिक्षुर्ब्रह्मचारी । अतो
 नं दोष इत्याहुः । तन्न । तादृशमिक्षुकत्वस्यपूर्वमेव
 सिद्धत्वेन इदानीमपरिग्राह्यत्वात् । अपरे तु [रामानु०]
 सर्वथा कपिरूपं परित्यज्येत्युपक्रमात् उपरिष्ठात्प्रच्छ-
 भलोक्त्या च मानुषरूपाङ्गीकारावश्यंभावात्तदूपवि-
 शिष्टं ब्रह्मचर्यमेवात्र भिक्षुशब्देनोच्यतइतिविरोध

इत्युचिरे । तत्पक्षे तु पूर्वोक्तथादिशादूषणं चिन्त्यं ॥ ३ ॥
 कामतः भक्त्या । पूर्वोक्तप्रशंसा भक्तिकृता ननु केवल-
 परीक्षाकृतेति भावः ॥ ४ ॥ राजर्षीत्यादिश्लोकद्वयं ।
 मृगगणान् अन्यानवनचारिणश्च । त्रासयन्तौ समन्ततः
 पम्पातीररुहान्बृक्षान् वीक्षमाणौ च भवन्तौ वरव-
 र्णिनौ स्निग्धरूपवन्तौ । कर्मभारयादपि मत्तर्थायो
 दृष्टचरः । अतएव राजर्षिदेवप्रतिभौ । संशितव्रतौ
 तीक्ष्णव्रतौ । अतएव तापसौ तपस्विवेषौ भूत्वा ।
 इमं दुर्गमं देशं कथं प्राप्तौ ॥ ५-६ ॥ इमामित्यादि-
 सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं । पम्पायाः सरस्तेषु स्वल्प-
 तयापूर्वापरप्रवाहवत्त्वेन नदीत्वमविरुद्धं । शोभयन्तौ ।
 स्वतेजसेति शेषः । सुवर्णामौ रामस्य श्यामलेषु
 लक्ष्मणस्य पीतवर्णत्वाच्छत्रिन्यायात्सुवर्णकान्तित्वं ।
 निःश्वसन्तौ वनसञ्चारायासात् । वरभुजौ सुन्दर-
 भुजौ । हस्तिहस्तोत्पन्नेन दैर्घ्यपीवरत्वयोर्वक्ष्यमाण-
 त्वात् । इमाः प्रजाः पक्षिमृगादीन् । पीडयन्तौ ।
 अपूर्वदर्शनेन विद्वाधकावित्यर्थः । सिंहस्येवविप्रेक्षितं
 ब्रीहणं यथोक्तौ । सिंहातिबलविक्रमौ सिंहातिश-
 यिबलपराक्रमौ । शक्रचापनिभेद्विद्रुधनुस्तुत्ये चापे
 गृहीत्वा । शत्रुसूदनौ शत्रुसंहारकौ । नीलभेदपरभा-
 गतयाधनुषोराभरणत्वं शत्रुसंहारकत्वेनायुधकोटिप्र-
 विष्टत्वंचदर्शितमाभ्यांविशेषणाभ्यां । श्रीमन्तौ कान्ति-
 मन्तौ । रूपसंपन्नौ सौन्दर्ययुक्तौ । वृषभश्रेष्ठविक्रमौ
 वृषभश्रेष्ठगमन्तौ । सुतिमन्तौ तेजस्विनौ । तेजस्तु
 श्रियोभिन्नमिति न पुनरुक्तिः । एवंभूतौ युवां कावि-

र्षसं ननुमिथ्यास्तुतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥ रामानु० कामतः सुग्रीवोपदेशाविरुद्धसंख्यातः ॥ शि० कामतः सुग्रीवेच्छानुसारात्
 ॥ ४ ॥ रामानु० वर्णिनौ प्रशस्तवर्णौ । वरीचतौवर्णिनौचेतिविग्रहः ॥ ति० वरवर्णिनौ ब्रह्मचारिश्रेष्ठौ ॥ ५ ॥ ति० सम-
 न्ततोवीक्षमाणौ किञ्चिद्वस्त्वन्वेषमाणावित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० इमानंदीमिति सरस्यपिबिस्तृतत्वेननदीलोपचारइतिकेचित् ।
 नभवेत्यन्ये ॥ शि० इतधुवर्णस्यश्यामत्वेनदृश्यमानत्वात् अद्वतस्यचगौरवर्णत्वेनदृश्यमानत्वात्सुवर्णाभाविदिनविरुद्धं । सुवर्णशब्दे-

[पा०] १ क. ख. घ.—८, द्वीरौ. २ छ. झ. ट. न्वानरोत्तमः. ३ ख. वारिभर्तृद्वौभिस्सलविक्रमौ. ४ क.—८, तरस्विनौ.
 ५ झ. महाबलपराक्रमौ. ६ छ.—८, शत्रुनाशनौ. क. ग. घ. शत्रुनाशने.

प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ राक्ष्सा वानरमुख्यानां हनुमान्नामवानरः ॥ २२ ॥
 युवाभ्यां सैह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति ॥ तस्य मांसचिवं वित्तं वानरं पक्वात्मजम् ॥ २३ ॥
 भिक्षुरूपं प्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकौम्यया ॥ ऋश्यसूकादिह प्राप्तं कामगं कामरूपिणम् ॥ २४ ॥
 एषमुक्त्वा तु हनुमास्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन ॥ २५ ॥
 शर्तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ग्रहृष्टवदनः श्रीमान्प्रातरं पार्श्वतः स्थितम् ॥ २६ ॥
 सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकर्तुं पागतः ॥ २७ ॥
 तस्मैभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमैरिदम् ॥ २८ ॥
 नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ॥ नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम् ॥ २९ ॥
 नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ॥ बहु व्याहरताऽनेन न किंचिदपशब्दितम् ॥ ३० ॥

यैमावेदयति—सुग्रीव इत्यादिना । विनिकृतः वञ्चितः ॥ २१ ॥ महात्मना महाबुद्धिना ॥ २२ ॥ वित्तं विदेर्लोढि मध्यमपुरुषद्विवचनं ॥ २३ ॥ तर्हि कथं भिक्षुरसीत्यत्राह—भिक्षिवति ॥ २४ ॥ नोवाच । सत्त्वचनश्रवणेच्छयेति भावः ॥ २५ ॥ एतदिति । हनुमन्तं स्तोतुं लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः ॥ २६ ॥ उपागतः । स एव सचिवद्वारेति शेषः ॥ २७ ॥ स्नेहयुक्तं । मयि सुग्रीवे च प्रीतिशुक्तमित्यर्थः । अभ्यभाष अभिभाषस्व । अङ्गागमपरसौपदे आर्षे । मञ्जिणा स्वामितो वचनं न नीतिरिति सौमित्रि नियोजयति ॥ २८ ॥ अथ चेतनोजीवनस्याचार्यमुख्यमन्तरेणासंभवादाचार्यलाभं दर्शयति—नानृग्वेदेत्यादिना ॥ आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुमत्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च संदा मन्त्रार्थदः क्षुधिः ॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते ॥ इत्युक्तमाचार्यलक्षणं दर्शयति । ऋग्वेदेषु विनीतस्य शिक्षितस्य । विनयधारणवेदनानि सर्वत्र वेदेषु योज्यानि । यद्वा प्रतिवर्णस्वरभूयस्त्वेन मनोनियमनेन सावधानोच्चार्यत्वाद्येदविनीतस्येत्युक्तिः । एकैकानुवाके अनुवाकान्तरवाक्यास्तार्क्येण धारणस्य दुष्करत्वाद्यजुर्वेदधारिण इत्युक्तं । ऊहरहस्यादिगर्भितगानवि-

शेषाणां दुर्विज्ञेयत्वात् सामवेदविदुष इति । आधर्षणस्याध्ययनादिनियमाभावात्तुक्तिः । एवं प्रभाषितुं । देशं कथमिमं प्राप्तवित्यारभ्य उत्तरीत्या व्यक्तवक्तुं न शक्यमिति । अनृग्वेदविनीतस्य एवं प्रभाषितुं न शक्यं । अयजुर्वेदधारिण एवं प्रभाषितुं न शक्यं । असामवेदविदुषः एवं प्रभाषितुं न शक्यमिति प्रत्येकमन्वयः । प्रत्येकं न संप्रयोगात् वाक्यार्थव्यतिरेकमुखेनोक्तिः । अनृग्वेदविनीतस्य “ उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् ” इत्यादिनोक्तसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वं वक्तुं न शक्यं । ऐतरेयके हि “ ब्रह्मवा इदमेक एवाग्र आसीत् ” इत्यादिना तथात्वं प्रथमतः प्रतिपाद्यते । अयजुर्वेदधारिणः “ मानुषौ देवरूपिणौ ” इत्यादिना “ अजायमानो बहुधा विजायते ” इत्युक्तावतारद्वयं वक्तुं न शक्यं । असामवेदविदुषः “ सुवर्णामौ पद्मपत्रेक्षणौ ” इत्येवं भाषितुं न शक्यते । छान्दोग्ये हि “ अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ” इत्यारभ्य “ तस्य यथाकप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी ” इत्याग्रायते ॥ २९ ॥ न केवलं वेदाध्ययनं अङ्गाध्ययनं च कृतमित्याह—नूनमिति ॥ तत्र हेतुमाह—वञ्चिति । अपशब्दितं अपकृष्टं न शब्दितं । अप्राप्तौ यदित्यध्याहार्यं । व्याकरणं

स्वामिः प्रत्युत्तरदेयं तत्राह—सुग्रीव इति । सुग्रीवस्यासुद्रवबोधनाय तत्सुतिपूर्वकमुक्तिः । विनिकृतः निरस्तः ॥ २१ ॥ ति० न-नुल्लसजेनास्मत्समीपे प्रेषणं किमर्थं । तत्राह—युवाभ्यामिति ॥ २२ ॥ ति० ननु वानरराजसचिवस्य मांसं रूपं कृतं तत्राह—भिक्षुरूपेति । अनेन शुद्धवानररूपलक्षणे वनेलपि बोध्यं ॥ २४ ॥ शि० वाक्यज्ञः वाक्यतत्पर्यज्ञाता । वाक्यकुशलः वाक्यप्रयोगे निपुणः ॥ २५ ॥ रामानु० न किंचिदपशब्दितमित्यनेन संस्कृतभाषयैव व्यवहृतवानित्यवगम्यते ॥ ति० ननु वेदमात्राध्यायिनां किंचिदपशब्दितमित्याहुः शक्यं तत्राह—नूनमिति । कृत्स्नं पदतदर्थस्वरूपनिर्णयोपयोगिन्यावसहितं । व्याकरणबोध्यसाधुल्लसा-

[पा०] १ ख. हनुमान्मरुतात्मजः. २ झ. ट. सहि. ३ क. ग.—च. ज. ट. विद्धि. ४ घ. परिच्छन्नं. ५ क. ग. ह.—ट. कारणात्. ६ छ. ज. झ. कामधारिणं. ७ ट. वाक्यज्ञो. ८ ख. वाक्यकुशलौ. ९ झ. च. ज. न. तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य. ख. एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं. १० छ. झ. ट. सिद्धान्तः. ११ ख. घ. अभिभाषस्व. १२ छ. झ. मरिन्दम्. १३ छ. झ. विभाषितुं.

न मुखे नेत्रयोर्वाऽपि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ॥ अन्येष्वपि च श्रोत्रेषु दोषः संविदितः क्वचित् ॥ ३१ ॥
 अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमद्भुतम् ॥ उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमे स्वरे ॥ ३२ ॥
 संस्कारक्रमसंपन्नामद्भुतामविलम्बिताम् ॥ उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारीणीम् ॥ ३३ ॥
 अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्यया ॥ कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३४ ॥
 एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ॥ सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥ ३५ ॥

श्रुतं । अतो नापशब्दितं । कृत्स्नं श्रुतम् । अतो न किञ्चिदपशब्दितं । प्रकृतिप्रत्ययसमाससन्ध्यादिषु किञ्चिदपि नापशब्दितमित्यर्थः । बहुधा श्रुतंप्रकार-
 श्रवणे कविदन्धयाभावोपि स्यात् ॥ ३० ॥ शिक्षा
 ज्ञानेन श्रुतेत्याह चतुर्भिर्न मुख इत्यादिभिः ॥ लोके
 केषांचिद्व्यवहारदशायां मुखादिषु सर्वत्र यत्र कुत्रा-
 पिवा विकारोद्भूयते न तथात्रेति भावः । दोषः
 विकृतिः । न संविदित इत्यनेन स्वेन सूक्ष्ममवलोकित-
 मिति गम्यते । तदुक्तं शिक्षायां । “ शीती शीघ्री
 शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोत्पकण्ठश्च
 षडेते पाठकाधूमाः ॥ न शिरः कम्पयेद्वात्रं भ्रुवौ
 चाप्यक्षिणी तथा । तैलपूर्णमिवात्मानं तत्तद्दर्शने प्रयो-
 जयेत् ” इति ॥ ३१ ॥ एवमुच्चारणशक्तिरुक्ता ।
 अथवाक्यप्रयोगचातुरीं दर्शयति—अविस्तरमिति ॥
 अविस्तरं शब्दप्रपञ्चरहितं । “ प्रथनेवावशब्दे ”
 इति घञोनिवेधात् “ ऊदोरप् ” इत्यप्यत्ययः ।
 असंदिग्धं पदवर्णसंदेहरहितं । अविलम्बितं विल-
 म्बितत्वे स्वाशक्तिः प्रकटिता स्यात् । अद्भुतं द्रुतोच्चारणे
 परप्रत्यायनं न स्यात् । उरःस्थं मन्द्रं । कण्ठगं मध्यमं ।
 लाहशं वाक्यं मध्यमे स्वरे वर्तते । न मन्द्रं न मध्यमं
 न द्रुतं न विलम्बितं चेत्यर्थः । इदं चतुर्दशदोषाभा-
 वानामुपलक्षणं । तथाह शिक्षाकारः “ शङ्कितं भीत-
 मुद्वृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकुस्वरं शर्षीगतं तथा
 स्थानविप्रजितम् ॥ विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विष-

मान्वितम् । व्याकुलं तालुभिन्नं च पाठदोषाश्चतु-
 र्दश ” इति ॥ अन्यत्राप्युक्तं “ उपांशुदष्टं त्वरितं
 निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं
 प्रस्तपदाक्षरं च बदेन दीनं नतु सानुनास्यम् ॥ ३२ ॥
 एवं पाठदोषा उक्ताः । अथ तद्गुणानाह—संस्कारेति ।
 संस्कारो व्याकरणकृता शब्दशुद्धिः व्यक्तपदत्वमिति
 यावत् । क्रमः वर्णानां क्रमिकता । व्यक्ताक्षरत्वमिति
 यावत् । कल्याणीं इतरगुणवती । हृदयहारिणीं
 मधुरां । वाणीं उच्चारयति उच्चारयति । तदिदमुक्तं
 शिक्षायां । “ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तथा-
 उत्तरा । धैर्यं लयसमत्वं च षडेतेपाठकागुणाः ” इति
 ॥ ३३ ॥ माधुर्यपराकाष्ठामाह—अनयेति ॥ चित्रया
 आश्चर्यावहया । त्रिस्थानानि धरः कण्ठशिरांसि ।
 व्यज्यन्ते एषु वर्णा इति व्यञ्जनानि । त्रिस्थानरूपव्य-
 जनेषु तिष्ठतीति तथा । तथात्वं च न तदुत्पन्नत्वं ।
 शिरस्यत्वस्य निषिद्धत्वात् । शीर्षगतं तथेति मुदाहृतं ।
 किंतु उदात्तानुदात्तस्वरितवत्त्वं । तथोक्तं शिक्षायां
 “ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्यादात्त उदाहृतः ।
 स्वरितः कण्ठमूलीयः पार्श्वस्थे प्रचयस्य तु ” इति ॥
 नाराध्यते न तोष्यते । कस्येत्यस्य विवरणं उद्यतासे-
 ररेरपीति । उद्यतासेः छेत्तुमुद्यतासेरित्यतिक्रूरतोक्तिः ।
 अनेन हनुमदादिमी रामादीनां संस्कृतभाषयैव व्यव-
 हार इति गम्यते ॥ ३४ ॥ एवं हनुमतो वाक्चातु-
 रीमभिनन्द्य बुद्धिचातुरीमभिनन्दति—एवंविध इति ।

यथैतिल्लात् । अनेन सर्वज्ञत्वं सूचितं । तथाश्रवणेहेतुमाह—बुद्धिति ॥ ३० ॥ इति तैत्तिरीयसौविश्वासयोग्यइत्याह—नमुखइति ।
 दोषः संविदितः । व्यवहारकालेति शेषः ॥ ३१ ॥ ति० अव्ययं न विद्यते भोतृधुत्वेर्व्यायस्यात्तादृशं ॥ तेनाश्रुतिकद्वयवर्णमित्यर्थः ।
 उरःस्थं मध्यमारूपेण । कण्ठगं वैलरीरूपेण । कण्ठमिवराच्छ्रोत्रोत्थोत्पन्नं । अतएवमध्यमस्वरं नातुर्धैः जातिनीचैः ॥ ३२ ॥
 ति० संस्कारक्रमसंपन्नां संस्काराणां क्रमे क्रमेण जनने संपन्नांसमर्थी । “ विशिष्टानुपूर्वीविशेषरूपेण पदादीनां ग्रहणाय क्रमवत्तत्तद्गुण-
 कारसंस्कारानन्तःकरणत्वात् तत्क्रमेण क्रमवद्गुणवत्सासपदवाक्यज्ञानं ” इति वाक्यप्रदीपादौ स्पष्टं । तेन मध्यमवृत्त्योच्चारणं सूचितं ।
 तदाह—अद्भुतामविलम्बितामिति । अतएव हृदयहारीणी ॥ ३३ ॥ ति० कार्याणां गतयः परिपाकाः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. नेत्रयोर्वापि. २ क. ग. ङ.—ट. सर्वेषु. ३ घ. अविस्तरं. ४ क. ग. ङ.—ज. मध्यमं. ख. झ.
 ख. ट. मध्यमं. ५ क. ख. ज. भ. मध्यमेवर्ततेस्वरे. छ. झ. ट. वर्ततेमध्यमस्वरं. ख. वर्ततेमध्यमस्वरे. ६ क. मन्मूनाधिकविसरा.
 ७ घ.—ट. हर्षिणी.

इवं गुणैर्गैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ॥ तस्य सिद्ध्यन्ति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३६ ॥
 एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥ ३७ ॥
 विदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं पुनश्चराम ॥ ३८ ॥
 यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनमिदम् ॥ तत्तथा हि करिष्यामि वचनात्तव सत्तम ॥ ३९ ॥

तत्तस्य वाक्यं निष्पुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ॥

मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

हनुमता श्रीरामं प्रति पेशसंप्राप्तिहेतुप्रश्नः ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन रामचोदनयातं प्रति सीताविद्योगान्तरामदृष्टाभक्तधनपूर्व-
 कं कवचवचनानुवादेन रामागमनस्य सुग्रीवसख्यसंपादनफलकवचोक्तिः ॥ २ ॥ हनुमता रामलक्ष्मणौ प्रति सुग्रीवस्य
 खमानुःखसामिनेवनेन रामप्रसादापेक्षितया सेनसीतान्वेषणेसहृदयकरणोक्तमानिजस्वरूपपरिग्रहपूर्वकंतयोः स्वस्वभारो-
 षणेनकथयमूकप्रापणम् ॥ ३ ॥

ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः ॥ श्रुत्वा मधुरसंभाषं सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १ ॥
 भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥ २ ॥
 ततः परमसंहृष्टो हनुमान्पुनर्वर्णनम् ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः ॥ ३ ॥

यवविधः एवमष्टा । अस्मत्प्रसंस्तान्याजेन कुल्लोत्र-
 नामधेयराज्यत्यागकारणादीनां प्रष्टा । गतयः सिद्धयः
 ॥ ३५ ॥ उक्तमर्थमन्वयमुखेनापि वर्णयति—एव-
 मिति ॥ दूतवाक्यप्रचोदिताः । दूतवाक्यमूलाएवसि-
 द्ध्यन्ति । नप्रधानापेक्षा इतिभावः ॥ ३६ ॥ वाक्यज्ञो
 वाक्यज्ञमित्युक्त्या यथारीत्या हनुमतोक्तं तथैवसौ-
 मित्रिणापीत्युच्यते ॥ ३७ ॥ विद्वन्निधिः हनुमत्संभो-
 धनं ॥ ३८ ॥ यथेति अनेन ये तावदाचार्यानिमान-
 ननिष्ठाः तेषां कार्यं तद्वचनादेव करिष्यामीति भग-
 वतःप्रतिज्ञासूचिता ॥ ३९ ॥ जयोपपत्तौ वालिज-
 योपपत्तिनिमित्तं ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताह्वाराख्याने किष्कि-
 ण्धाकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथाचार्यमुखेन जेवनलाभस्तुर्थे—तत् इत्या-
 दि ॥ मधुरसंभाषं मधुरभाषणं । तद्वचः श्रुत्वा कृत्य-
 वान् कार्यवान् रामः इति प्रहृष्टः सन् सुग्रीवंमनसा
 गतः । “तमेव चावां मार्गावः” इति वचनभावतया
 रामस्य कृत्यवत्त्वज्ञानं ॥ १ ॥ मनसा गत इत्येतद-
 र्क्षयति—भव्य इति ॥ यदस्मादयं कृत्यवान्प्राप्तः ।
 तस्मात् महात्मनः महाभागस्य । तस्य सुग्रीवस्य
 राज्यागमः भव्यः भावी । एतत्कृत्यं राज्यागमनरूप-
 कार्यं । उपागतं समीपे आगतं । निष्पन्नप्राप्तमित्य-
 र्थः ॥ २ ॥ अस्मिन्श्लोकेपुनर्वर्णनम् इत्यत्र गकारो
 गायत्र्या दशमाक्षरं । नवसहस्रश्लोका गताः ॥ ३ ॥

ति० नौ आचर्योः । तमेव सुग्रीवमेव । मार्गावः मार्गयावः ॥ ३८ ॥ यथाब्रवीषि सख्यमिच्छतीतिवदादीः । तत्तथैवकरिष्या-
 वत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ति० ताभ्यां रामसुग्रीवाभ्यां ॥ स० ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां ॥ टीका० “सुग्रीवोमासतितत्रप्रेषयामास
 राघवम् । मासतिप्रेषणश्रुत्वासङ्कलमतेनरः । राममासतिस्वादधनणाश्रयमाप्नुयात्” इतिस्कान्दे ॥ ४० ॥ इति तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

टी० एतद्विषयः । एतत्स्यरामस्येत्यर्थः । कृत्यं च उपागतं उपसमीपेआगतं निष्पन्नप्राप्तमितियावत् ॥ ति० कृत्यं तत्प्रयोजनं
 च एतदुपागतं एतत्सुग्रीवउपागतं सुग्रीववाक्यवचनेननिश्चितमित्यर्थः ॥ २ ॥ ति० ततः सुग्रीवरामप्राप्तिनिश्चयाद्धेतोः परम-

[पा०] १ अ. अ. भगैर्युक्तोयस्यस्यकार्यसाधकः, २ छ. झ. ट. सर्वार्थाः, ३ छ. हितवाक्य, ४ क. ग. च. ज. अ.
 मधुरं, ५ छ. सहृष्टो, ६ क.—ज. अ. मधुरभाषं, झ. ट. मधुरभाषं, ७ च. छ. झ. ट. भाव्यो, ८ क. यशसः, ९ झ.
 नवगोतमः, १० क. च. छ. ज. अ. रामवाक्यं, ११ क. छ. ज. झ. ट. वाक्यविशारदं, ग. वाक्यविदांवरं.

किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम् ॥ आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ॥ आचक्ष्वे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५ ॥

राजा दशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः ॥ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ॥ ६ ॥

न द्वेष्टा विद्यते तस्य नैव स द्वेष्टि कंचन ॥ स च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥

अग्निष्टोमादिभिर्वह्नैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ ७ ॥

तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपात्रयः ॥ ८ ॥

वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तमः ॥ राजलक्षणसंपन्नः संयुक्तो राजसंपदा ॥ ९ ॥

राज्याङ्गो धनं वस्तुं मया सार्धमिहागतः ॥ भार्यया च महातेजाः सीतायाऽनुगतो वशी ॥

दिनक्षये महातेजाः प्रभवेव दिवाकरः ॥ १० ॥

अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः ॥ कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥ ११ ॥

सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येण च हीनस्य वनवासाश्रितस्य च ॥ १२ ॥

रक्षसाऽपहृता भार्या रहिते कामरूपिणा ॥ तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य सौ हता ॥ १३ ॥

दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ॥ आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो जनैरर्पभः ॥ १४ ॥

पम्पाकानने पम्पोपवने मण्डितं वनं वण्डकारण्यं ।

वण्डकारण्येयत्तत्पदेशं किमर्थमगत इति भावः ।

अनुजत्वमाकारसाम्यात्तमभ्यभाषेति नियोजनाच्चे-

ति ॥ ४ ॥ महात्मानेन दशरथात्मजत्वेन आचक्ष्वे

इत्यर्थः ॥ ५—६ ॥ सर्वेषु भूतेषु मध्ये पितामह इव

श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ पुत्राणां पुत्राणां मध्ये ॥ ९ ॥

ऐश्वर्यभ्रंशदशायामभ्यनुवर्तनद्योतनाय दिनक्षय इत्यु-

क्तं ॥ १० ॥ भवानस्य कइत्याकाङ्क्षायामाह—अस्या-

वरो भ्राता एतदभिप्रायेण भ्रातास्मि । अहं तु गुणैर्दा-

स्यमुपागतः गुणवशीकृतहृदयः सन् तस्य दासोस्मि ।

यद्यपि परवानस्मीत्यादौ स्वरूपप्रयुक्तदास्यमुक्तं तथा-

पि योग्यताप्रकर्षाद्गुणोत्तम्विस्तृतदास्यमितितद्विरो-

धोद्वष्टव्यः । उपेत्यनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचि-

तसर्वविधकैङ्कर्यप्राप्तइत्युच्यते । इदमपि कैङ्कर्यं तन्मु-

खोलासार्थं न मयर्धमित्याह—कृतज्ञस्य बहुज्ञस्ये-

ति । अल्पमपि कृतं बहुतया जानत इत्यर्थः । इदम-

पि कैङ्कर्यं सहजमित्याशयेनाह—नाम्ना लक्ष्मणो

नामेति । स्वनामतः कैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्न इतिप्रसि-

द्धः ॥ ११ ॥ सुखेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः । यद्वा

प्रथमश्लोकस्य पूर्वेणान्वयः । सहजत्वमुपपादयति—

सुखेति । महार्हस्य ऐश्वर्यसंपन्नस्य । वनवासाश्रित-

स्य दुःखितस्येत्यर्थः । तथाच समृद्धिदशायामसमृ-

द्धिदशयां च दास्योक्त्या सहजत्वमुपपादितं । सह-

जमेवकैङ्कर्यं गुणास्तुतद्वर्धकाइतिभावः ॥ १२ ॥

रहिते आषाभ्यांरहितदेशे ॥ १३ ॥ दनुः दनुवंशजः

कबन्धः । दितेः पुत्रः पुत्रप्रायः । तेनसुग्रीवः समर्थ

संहृष्टः ॥ ति० एवंसुहृदयत्वमवगल्यस्वस्वाम्युक्तं पृच्छति—तत इति ॥ ३ ॥ ती० सामान्याकारेणावगतकार्यवत्त्वविशेषतः

पृच्छति—किमर्थमित्यादिना ॥ स० पंपाकाननमण्डितं पंपाया याम्बुदकानि तेषामनेनचैष्टया मण्डितमितिवा ॥ ४ ॥

ति० रामचोदितः इक्षितेनेतिशेषः ॥ ५ ॥ ति० पितामह इव पालकत्वेनेत्यर्थः ॥ स० द्वेष्टेतिवृजन्तं । तेनपष्टयुपपत्तिः ॥ ७ ॥

ति० निर्देशः नियोगः तत्पारागः तस्यसमाप्तकल्पलादेवमुक्तं ॥ शि० निर्देशपारयः निर्देशपाराय आह्वयितसमाप्तवेगच्छलितः

॥ ८ ॥ ति० संयुक्तः संयुज्यमानः ॥ ९ ॥ रामानु० दिवाकरप्रभया=दिवाकरानुगमनस्यसायंकालएवसम्यक्प्रतीयमानलाहि-

नक्षयपदोपादानं ॥ ती० सीतायाः प्रभासाभ्यं सर्वावस्थास्वपिनिलसंनिहितत्वात् ॥ १० ॥ तनि० अस्यावरोभ्राता अहं तु दास्यं-

गतः । सर्वदेशसर्वकालादिषुअधिकेपेणकैङ्कर्यकारित्वंशोतयितुमुपपदं । सहजसिद्धदास्यवतसंबन्धिनोपिभोग्यतमत्वमाह—गुणैरि-

ति ॥ ११ ॥ ति० नहायते विशिष्येतिशेषः ॥ स० संहृष्टेत्यत्र समः नहायतइत्यनेनान्वयः ॥ येनास्यचाइतेतिपाठे नकाच्य-

[पा०] १ क. ग. झ. ञ. ट. किमर्थं च. २ स. दुर्गं. ३ स. घोरं. ४ क. ग. झ. मेवाभिपालयन्. ५ छ. झ. ट. सनुद्वेष्टिन-

कंचन. ६ स. चनद्वेष्टिकंचन. ६ छ. झ. ट. सनु. ७ घ. लोकेषु. ८ झ. ट. ज्येष्ठो. ९ क.—ड. झ. ञ. ट. गुणवत्तरः. १० छ. झ. ट. मवावस्तुवने. ११ छ. झ. ट. महाभाग. १२ ख. रु.—झ. ट. विहीनस्य. १३ छ. झ. ट. वनवासेरतस्यच. १४ ड. संहृता. झ.

वाहता. छ. ट. वाहता. १५ क. ख. च. त्रियःपुत्रः. १६ क. च. ख. ग. सामान्यो. १७ क. ग. रु. छ. झ. ट. वानराधिपः.

सं ह्यास्यति महामूर्धस्तन भार्यापहारिणम् ॥ एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो गतः सुसम् ॥ १५ ॥
 एतत्सर्वमाख्यातं धार्थातथ्येन पृच्छतः ॥ १६ ॥
 अहं चैवं हि रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १७ ॥
 एष दत्त्वा च वित्तानि प्रीत्य चानुसमं यशः ॥ लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १८ ॥
 पिता यस्य पुरा ह्यासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः ॥ तस्य पुत्रः शरण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः ॥ १९ ॥
 सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ॥ गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥
 [इदं कृष्णं कुले जातो रामो दशरथात्मजः । धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपालकः ॥ २१ ॥
 तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः ॥ राघवेन हृता भार्या सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २२ ॥]
 यस्य प्रसादे सत्ततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ॥ स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते ॥ २३ ॥
 येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥ २४ ॥
 तस्यार्थं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः ॥ २५ ॥
 शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते ॥ कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं हरियूथपः ॥ २६ ॥
 एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं सांश्रुलोचनम् ॥ हनुमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २७ ॥

अत्राख्यातः ॥ १४—१५ ॥ ते पुन्यं यायातथ्ये-
 वाख्यातं ॥ १६ ॥ अहमित्यर्थम् ॥ १७ ॥ परल-
 सोशील्ये दर्शयति—एष इति । त्रैलोक्यनाथत्वमेव
 सुग्रीवनाथत्वेच्छायां हेतुः । परलं विनासौशील्य-
 त्यागुणत्वात् । इच्छति लप्स्यते नवा स्वयममिलध-
 ति । अपर्यनुयोज्याहिस्वतत्ताइतिभावः । चकारेण
 कृष्णं चेतुष्यते । अनुसमं परत्वापेक्षयावतारप्रयु-
 क्तातिशयवत् । लोकनाथः सर्वलोकैक्याच्यमानः सर्व-
 स्वामी च । “नाथं नाथं याच्योपतापैश्वर्याशीष्णुं”
 धातुः ॥ १८ ॥ उदेव सौशील्यं प्रकारान्तरेणाह—
 पिता इति । शरण्यः प्राप्यः । शरणं रक्षकं ॥ १९ ॥
 शरण्य इत्युक्तं विशेषयति—सर्वलोकसेति ॥ गुरुः

अग्रजः ॥ २०—२२ ॥ ब्रूमाः प्रजाः सततं प्रसीदेयुः
 तत्प्रसादलब्धसकलपुरुषार्थतया सर्वदा प्रसन्नचित्ताभ-
 वेयुः । वानरेन्द्रस्य स्वप्रसाद्यग्रजैकदेशक्षुद्रतरजनस्य ।
 प्रसादमभिकाङ्क्षते । स्वतच्छ्रेष्ठस्य नियन्तुमशक्यत्वा-
 दिति भावः ॥ २३ ॥ येनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ।
 येन सततं सर्वगुणोपेताः सर्वोपचारोपेताथया भवन्ति
 तथा सदा मानिताः । वानरेन्द्रं वनमात्रप्रसिद्धशा-
 खामृगमिति सौशील्यातिशयध्वनिः ॥ २४—२५ ॥
 शोकेनाभिभूते शोकपरतन्त्रे । शोकार्ते शोकपीडिते ।
 कर्मपरतन्त्रं शोकाकुलं स्वजनमालोक्य स्वयं शोकाकुल-
 स्याचार्यमुखं विनोभयशोकानुद्धारादिति भावः ॥ २६ ॥
 सांश्रुलोचनमिति रामदुःखदर्शनाद्दुःखितत्वमुच्य-

नुपपत्तिः ॥ ११ ॥ ति० स्वर्गगन्तुं दिवमाकशं गतः उत्पतितः ॥ स० यद्वा सदादिवंगतएव इदानीं तु शापान्मुक्तः स्वर्गगतः ॥ १५ ॥
 शि० रामेरक्षणसामर्थ्यमस्तीति सुग्रीवविधासंश्लेषितुं रामगुणान्पुनः पुनर्वर्णयति—एष इत्यादिभिः ॥ नाथं रक्षाकामं । सुग्रीव-
 मिच्छति रक्षकत्वेन प्राप्तुं वाञ्छतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ शि० शरणं रक्षाकामं सुग्रीवं गतः प्राप्तः ॥ २० ॥ ति० सर्वगुणोपेताः
 सूर्वाभिषिक्ता इत्यावत् । सदा प्रतिदिनं । सततं अनुक्षणं ॥ शि० मानिताः स्वसेवकत्वेन सत्कृताः ॥ २४ ॥ स० शोकः
 अभिभूतो येन स शोकाभिभूतः । बहुतत्तादृशोपि इदानीं शोकार्ते इव विद्यमाने ॥ शि० सुग्रीवः हरियूथपैस्सह प्रसादं प्रसन्नतां कर्तु-
 मर्हति ॥ एतेन इतः प्रवृत्तिः सुग्रीवेभ्यं न प्राप्स्यतीति सूचितं ॥ २६ ॥ ति० सांश्रुपातनं अस्माकमप्यनुश्रवणापेक्षीत्युपातन-
 सहितं ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. वेहास्यति. २ छ. झ. न. ट. दिवंगतः. ३ ग. ड.—ट. चैवच. ४ क. ग. ड.—ज. घ. प्राप्तवानुत्तमं.
 ५ छ. झ. ट. सीतायस्सन्नुपाचासीत्. ६ क. ग.—ट. शरण्यस्य. ख. शरण्यस्सन्सुग्रीवं. ७ इदं लोकाद्वयं क. पाठे दृश्यते. ८ घ.
 प्राणाः. ९ छ. झ. ट. सहयूथपैः. ग. हरियूथपैः. १० क.—घ. छ. झ. ट. सांश्रुपातनं. ड. च. ज. न. सांश्रुभाषितं.

ईदृशा बुद्धि संपन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः ॥ २८ ॥
 स हि राज्यात्परिभ्रष्टः कुतवैरश्च वालिना ॥ हृतदारो वने त्यक्तो आत्रा विनिकृतो भृशम् ॥ २९ ॥
 करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः ॥ सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे ॥ ३० ॥
 इत्येवमुक्त्वा हनुमान्श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ बभाषे सौमिगच्छेम सुग्रीवमिति राघवम् ॥ ३१ ॥
 एवं ह्येवाणं धर्मात्मा हनुमन्तं स लक्ष्मणः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३२ ॥
 कपिः कथयते हृष्टो यथाऽयं मारुतात्मजः ॥ कृत्यवान्सोपि संप्राप्तः कुतकृत्योसि राघव ॥ ३३ ॥
 प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते ॥ नानृतं वक्ष्यते वीरो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
 ततः स तु महाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥ ३५ ॥
 मिश्ररूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः ॥ पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः ॥ ३६ ॥

स तु विपुलयज्ञाः कपिप्रवीरः पवनमुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ॥

गिरिवरमुखविक्रमः प्रयातः सुंशुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ते ॥ २७ ॥ द्रष्टव्याः अन्वेषितव्याः ॥ २८ ॥
 विनिकृतः वञ्चितः ॥ २९ ॥ करिष्यतीति परिमार्गणे साहाय्यं करिष्यति । ततः परंभवतोरग्रे का शत्रुवार्तेतिभावः ॥ ३० ॥ बभाषे पुनरपीति शेषः ॥ ३१ ॥ यथान्यायं दूतानुरूपं ॥ ३२ ॥
 अयं हृष्टः सन् यथा यथार्थं कथयते । यथार्थकथने हृष्टत्वं हेतुः । सीतापरिमार्गणं करिष्यतीति यथार्थमेव । सोपि सुग्रीवः कृत्यवान् प्राप्तः जातः । तस्मात् कृतकृत्योसि ॥ ३३ ॥ हृष्टपदसुचिं विवृणोति—प्रस-

मेति ॥ वक्ष्यते वक्ष्यति । अनृतं न वदेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥
 हरिराजाय वानरराजाय ॥ ३५ ॥ उक्तं विवृणोति—
 मिश्रिवति ॥ ३६ ॥ विपुलयज्ञाः सर्वदेववरप्रसादेन विशालकीर्तिः । कपिप्रवीरः सुग्रीवमपि नियन्तुं समर्थः । अनेन भगवन्नाम आचार्याधीन इत्युक्तं ॥ ३७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

स० दर्शनमागता इति बहुवचनं गौरवात् ॥ २८ ॥ स० वालिनेलेतद्देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति ॥ २९ ॥ सि० यदेवं अतः परिमार्गणे साहाय्यं करिष्यतीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ रामानु० अत्रेति करणं द्रष्टव्यं । राघव संप्राप्तोऽयं कपिर्भास्करात्मजः हृष्टः मद्राव्यश्रवणात्संजातहर्षः । सोपि सुग्रीवोपि । कृत्यवानित्यथावत्कथयते अतः कृतकृत्योसीति योजना ॥ ति० सोपिलया कृत्यवानित्यथा कथयते तथाजाने एवं देशं संप्राप्तस्त्वं कृतकृत्योसीत्यर्थः ॥ संप्राप्तः इहागतस्त्वं कृतकृत्यः सिद्धप्रयोजनोसि । एतेन नष्टाश्वद्वयवश्यायेन द्वयोस्तत्त्वमेव द्वयोः कार्यसाधकं भवितेति श्वनितं ॥ ३३ ॥ रामानु० हनुमदुक्तवाक्यस्य याथार्थ्यं समर्थयते—
 प्रसमेति ॥ ३४ ॥ शि० हरिराजाय सुग्रीवाय जगाम । “गल्पकर्मणि—” इतिकर्मणि चतुर्था ॥ ३५ ॥ सि० वानरं वानरस्येवं । आर्वोऽण् ॥ ३६ ॥ स० किञ्चिदवधानात् कृतकृत्यवदित्युक्तिः ॥ ३७ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. राज्यात् परिभ्रष्टः. २ क. ग. ड.—झ. ट. व्रक्षो. ३ स. करिष्यति हि. घ. करिष्यति च. ४ ड.—ट. साधुगच्छामः. ग. सौम्यगच्छामः. ५ च. छ. ज. य. ट. युवन्तं. ६ घ. धर्मज्ञं. ७ क. ग. हृष्टं च. ८ छ. झ. ट. सुमहाप्राज्ञो. ९ ग. कृतकृत्यवान्प्रहृष्टः. १० स. ड.—ट. सशुभमतिः. क. ग. शशुभमुखः.

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

इनुमता मलयस्थसुग्रीवस्यैव ह्येनराधवयोः क्रश्यमूकप्रापणनिवेदनपूर्वकं सामस्येनरामवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ १ ॥
सुग्रीवेण सहर्षमानुषवेवस्वीकारेण रामस्यैव तंप्रति संप्राप्तं स्वपाणिप्रसारणपूर्वकं मर्यादाबन्धाय तत्पाणिनास्वपाणिग्रह-
णप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेण सुग्रीवपाणिग्रहणपूर्वकं तत्परिष्वङ्गः ॥ ३ ॥ रामसुग्रीवाभ्यामस्त्रिसाक्षिकं सख्यकरणम् ॥ ४ ॥
सुग्रीवेण स्ववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं वाल्मिकिप्रार्थितेनरामेण तंभसितत्प्रतिज्ञानम् ॥ ५ ॥

क्रश्यमूकात्तु इनुमान्गत्वा तु मलयं गिरिम् ॥ आचक्षते तदा वीरौ कंषिराजाय राघवौ ॥ १ ॥
अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः ॥ घर्षे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपारगः ॥ ३ ॥
तैस्यास्य वसतोऽरण्ये निघतस्य महात्मनः ॥ रावणेन हता भार्या स त्वां शरणमागतः ॥ ४ ॥
राजसूयाश्वमेधैश्च बहिर्येनाभितर्पितः ॥ दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ५ ॥
तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता ॥ स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामस्त्वां शरणं गतः ॥ ६ ॥
भवता सख्यकामौ तौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रतिगृह्यार्चयंस्तेतौ पूजनीयतमाजुभौ ॥ ७ ॥
श्रुत्वा इनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः ॥ भयं च राघवाद्भोरं प्रजहौ विगतज्वरः ॥ ८ ॥
स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः पुंश्वर्गभः ॥ दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ॥ ९ ॥
भवान्धर्मविनीतश्च विक्रान्तः सर्ववत्सलः ॥ आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ॥ १० ॥
तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोरमः प्रभो ॥ यच्चमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ ११ ॥
रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ॥ गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां भुवा ॥ १२ ॥
यत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ सै प्रहृष्टमना हस्तं धीडयामास पाणिना ॥ १३ ॥

अथपापभीतस्यकर्मानुरूपफलंदिशतोभगवतोपित्रस्त-
स्य आचार्यमुखाद्भगवद्गुणान्वश्रुत्वा तदेकोपायनिष्ठास-
त्येतेष्वभ्ये—क्रश्यमूकात्त्वित्यादि । रामलक्ष्मणदर्श-
नभीतःसुग्रीवः क्रश्यमूकादुत्प्लुत्य गहनं मलयाख्य-
श्रश्यमूकपर्यन्तपर्वतं गतः । इनुमान् रामलक्ष्मणौ

तत्रप्रतिष्ठाप्य सुग्रीवंतत्रानीतवानिति बोध्यम् ॥ १ ॥
अयं रामः संप्राप्तः । अयं रामः सत्यविक्रमः त्वच्छ-
त्रुनिर्बर्हणक्षम इत्यर्थः ॥ २ ॥ निगदितः प्रसि-
द्धः ॥ ३—८ ॥ राघवं प्राप्येति शेषः ॥ ९—११ ॥
मर्यादां व्यवस्था ॥ १२ ॥ एतत्त्विति राम इति

ति० अयंरामः मलयस्थसुग्रीवदृष्टिपथवर्तितोदेवनिर्देशः । पुनराहृदराहामोयमिति ॥ शि० सत्यविक्रमः सत्याय सत्य-
परिपालनाय विक्रमः पादन्यासोयस्यसः ॥ आरामः सर्वाभिरामदाता । अरामः अरं अतिप्रकाशं अमतिप्राप्नोति सः । अयंरामः
अयं शापनखेनवालिनाप्राप्तमश्वक्यंक्रश्यमूकसंप्राप्तः ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ स्र० सत्यविक्रमः सति बलेसत्यपि अधिकमः
इदानीमप्रदत्तविक्रमः । आत्रारामः आत्रुः तवआत्रुर्वालिनः आसम्यक् अरामोदुःखयस्मात्सतथा संप्राप्तइत्यन्वयः ॥ २ ॥
स्र० धर्मे धर्मविषये । रामएवेतिनिगदितः लोकैः ॥ ति० धर्मे सत्यपरिपालनरूपधर्मनिमित्तं । निगदितः प्रेरितः ।
पित्रेतिशेषः ॥ ३ ॥ ति० प्रगृह्य दर्शनाकाङ्क्षिणोर्दर्शनंदत्त । ती० प्रतिगृह्य प्रत्युत्तम्य ॥ ७ ॥ ती० वानरेण तिरश्चा ।
असमानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० भुवामर्यादा अनुहृदनीयोऽन्योन्यकार्यसंपादनविषयोनिधयः । बध्यतां भुज्याविचार्यप्रतिज्ञायतां

[पा०] १ क.—ट. तंमलयं. २ न. हरिराजाय. ३ घ. क्षीयं. ४ ड.—ट. कारकः. ५ अयंश्लोकः झ. पाठे.
तपसासत्यवाक्येनेतिश्लोकानन्तरंइत्यते. ६ क. ग. रक्षसापहृता. ७ छ. झ. ड. तेन. ८ छ. झ. ट. रामोरण्यसमागतः. क.
ग. ड. न. ज. य. रामःशरणमागतः. ९ न. ज.—ट. प्रगृह्यार्चयस्व. १० ख. ह्येमौ. ११ ड. छ. झ. न. वानराधिपः.
१२ मयंचराघवाद्भोरं. सकृत्तमानुषरूपं. इत्यर्थद्वयं झ. पाठेनद्वयते. क. छ. घ. ड. च. म. ट. भयं. १३ ग. ड. न. ज.
घ. ड. पुंश्वर्गाधिपः. १४ क. ग.—छ. झ. ट. प्रीत्योवाचन. १५ ग. छ. झ. ट. सुतपाः. क. सुग्रीवः. १६ ड. च. ज. न.
सत्यविक्रमः. १७ न. तन्ममैवच. १८ ड.—ट. यदिमे. १९ क. ड.—ज. य. भुवं. २० क. ड. छ.—ट. सुग्रीवस्य. २१ क.
ख. घ. ड. छ. झ. ड. संप्रहृष्ट. २२ क. ग. न. ज. धार्मि.

हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्येष्वजत पीडितम् ॥ १४ ॥
 ततो हनुमान्संलज्ज्य भिक्षुरूपमरिंदमः ॥ काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ १५ ॥
 दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ तयोर्मध्येऽथ सुग्रीतो निदधे सुसमाहितः ॥ १६ ॥
 ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥ १७ ॥
 ततः सुग्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तस्मिंश्च पजग्मतुः ॥ १८ ॥
 त्वं वयस्योसि मे हृद्यो शोकं दुःखं सुखं च नौ ॥ सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १९ ॥
 ततः सै पर्णवहुलां छिन्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ॥ २० ॥
 लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनुमान्प्रवर्गर्भः ॥ शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् ॥ २१ ॥
 ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ॥ २२ ॥
 अहं विनिकृतो रीम चरामीह भयादितः ॥ हतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ २३ ॥
 सोहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्पुद्गान्तचेतनः ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ २४ ॥
 वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा ॥ २५ ॥
 एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २६ ॥
 उपकारफलं मित्रं विदितं मे महाकपे ॥ वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २७ ॥
 अमोघाः सूर्यसंकाशा भैरवो निशिताः श्वराः ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ २८ ॥
 कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसभिन्नाः ॥ तीक्ष्णाश्च क्रजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव ॥ २९ ॥
 तमद्य वालिनं पश्य क्रूरैराशीविषोपमैः ॥ शरैर्विनिहतं भूमौ विक्कीर्णमिव पथतम् ॥ ३० ॥

शेषः ॥ १३ ॥ हृद्यमित्यर्थः । पीडितं दृढं ॥ १४ ॥
 मर्यादा बध्यतामिति वदतः सुग्रीवस्याशयं विवित्ता-
 चरति—तत इति ॥ भिक्षुरूपसंलज्ज्येत्यनेन सुग्रीव-
 विश्वासार्थं “तौलयाप्राकृतेनैवगत्वाक्षेयौ पुनरुक्तम्”
 इति तदुक्तप्रकारेण पुनर्भिक्षुरूपेणैव तदन्तिकं गत इत्यव-
 गम्यते । स्वेन रूपेण कानरूपेण । काष्ठयोः अरणि-
 भूतशमीकाष्ठयोः । सप्तम्यन्तपदं ॥ १५ ॥ सत्कृतमि-
 त्यभ्यर्च्येत्यस्यानुवादः । तयोः रामसुग्रीवयोः ॥ १६ ॥
 प्रदक्षिणंचक्रतुः अन्योन्यं पाणिगृहीत्वेति शेषः ।
 उपागतौ अभिसाक्षिकमिति शेषः ॥ १७ ॥ अभिवी-
 क्षन्तौ अभिवीक्षमाणौ ॥ १८ ॥ एकं समानं ।

त्वष्टुःस्वेन मम दुःखंभवतु त्वत्सुखेनममसुखंभवति-
 त्यर्थः । अनेन परसाम्यापत्त्यभ्यर्थनंसूचितं ॥ १९ ॥
 सराघव इत्यनेन एकासनत्वमुक्तं ॥ २०—२१ ॥
 प्रत्युवाच तदा राममिति पाठः ॥ २२—२३ ॥ त्रस्तः
 भीतः उत्तरोत्तरं भीतः । यद्वा वालित्रस्तोहमस्मिन्वने
 अभीतो वसामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अमयं भयाभावं
 कुरु । आर्द्रतिशयेन दाढर्यापुनरुच्यते—कर्तुमित्यर्थे-
 न । मे भयं यथानभवेत्तथाकर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २५ ॥
 प्रहसन्निव कियन्मात्रमेतदिति हसित्वा । इवशब्दो
 मन्दस्मितत्वे ॥ २६—२८ ॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्नाः
 कङ्कपत्रैर्बद्धा इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अद्य पश्येत्यनेन क्रिया-

॥ १३ ॥ ती० काष्ठयोरितिसम्बन्धः । अत्र हनुमतापावकोत्पादनं रामाभ्यनुज्ञायैव । अभिसाक्षिकं स्नेहं कुर्वितिकवन्धेनोक्तत्वात्
 ॥ १५ ॥ ति० प्रहृष्टवत् प्रहृष्टस्त्वं ॥ १९ ॥ ति० एतावत्पर्यन्तं सम्मग्नित्वासाभावत्सुग्रीवः पृथगासनस्थ एवासीदिति ज्ञायते ।
 तदाह—ततस्सुपणैति ॥ २० ॥ ति० लक्ष्मणावविषादपरिहारार्थं चन्दनशाखास्तारणदानं ॥ २१ ॥ रामानु० त्रस्तः चकितः ।
 अत्रस्त इति वा ॥ २३ ॥ ति० अभयंकुद अभयप्रतिज्ञांकुद ॥ २५ ॥ स० वालिसंहर्तुर्वाणस्यैकवैद्येन कनकापायमहाकार्यकर्तु-
 [पा०] १ छ. झ. ञ. ट. हृद्यः. २ ख. पूजितं. ३ छ. झ. ट. निदधौ. ख. निदधेस. ४ ख. घ.—ट. ममिजग्मतुः.
 ५ क. ख. ग. छ.—ट. हृद्योमे. ६ ग.—ज. ज. सुग्रीवराघवो. ख. सुग्रीवोराघवधैवमूचतुस्तौप्रहृष्टवत्. ७ छ. ग. ह.—ट.
 सुपर्णवहुला. ८ क. ख. ग. छ.—ट. मञ्जुत्वा. ९ छ.—ट. हनुमान्माहतात्मजः. १० ख. ततो. ११ ड. ज. व. भ्रात्रा. १२ क.
 ग. घ.—ट. ममेयो. १३ क. घ. छ. परिच्छन्नाः. १४ ख. सरोषा इव पञ्चगाः. १५ ड.—ट. तीक्ष्णैः. १६ च. झ. ट. प्रकीर्णमिव.

स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

सर्व प्रसादेन नृसिंह राघव प्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम् ॥

तथा कुरु त्वं मरदेव वैरिणं यथा निहंसस्य रिपुं ममप्रजम् ॥ ३२ ॥

सीताकर्पन्द्रक्षणादाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ॥

सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सुग्रीवेण रामेति हनुमत्सकाशास्त्रस्यतदीयकृतान्तपरिज्ञाननिवेदनपूर्वकं सीतान्वेषणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ तथा गगने रावणेनवीथमानायाःसीतायाः स्वैरवलोकेननिवेदनेनसह स्वेयुतयासोत्तरीयस्वाभरणोत्सर्जननिवेदनपूर्वकं सदाभरणप्रदर्शनम् ॥ २ ॥ रामेण लक्ष्मणेनसह सदाभरणानांसीताखेचन्द्रिष्वमत्यभिज्ञानेन यस्तिदेवचपूर्वकं सुग्रीवंप्रतिरावणयाधात्यप्रकाः ॥ ३ ॥

पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनन्दनम् ॥ १ ॥

अयमाख्याति मे राम सचिवो मभिसत्तमः ॥ हनुमान्यभिमितं त्वं निर्जनं वनमागतः ॥ २ ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या मैथिली जमकात्मजा ॥ ३ ॥

त्वया वियुक्ता रुदसी लक्ष्मणेन च धीमता ॥ अन्तरप्रेक्षुना तेन हेत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥

[भार्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा] ॥ ४ ॥

भार्यावियोगजं दुःखमचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ॥ अहं तामानविष्यामि नष्टां वेदंश्रुतीमिव ॥ ५ ॥

आदित्यमुक्तं ॥ ३०—३१ ॥ कुरु यतस्त्वैतर्थाः ।

वैरिणं रिपुमितिद्विरुक्त्या वैरकृतंशात्रवं नतुजाले-

त्सुक्तं ॥ ३२ ॥ प्रसङ्गात्कविराह—सीतेति ॥

सीतानेत्रं राजीवोपमं । वालिनेत्रं हेमोपमं । चिह्ना-

क्षत्वात् । रावणनेत्राणि ज्वलनोपमानि । पुरुषस्य

वामनेत्रस्फुरणमनर्थकरं स्त्रियास्तु शोभनमिति निमि-

त्तप्राख्यविदः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

साहस्रतुल्योक्तिः ॥ २८ ॥ स० सीतायावामनेत्रस्फुरणं त्रिकालदर्शनाद्विणाद्वैशोकमितिवक्तव्यं ॥ ३३ ॥ इतिपञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

स० राघवं रघुकुलोत्पन्नं । रघूणां नन्दयतीति तथा तं ॥ १ ॥ रामानु० आख्याति आख्यातवान् । “वर्तमानसामीप्ये

वर्तमानवद्वा” इतिभूतेलट् ॥ शि० सेसेवकोऽयं हनुमान् मेवादृशाति ॥ २ ॥ ती० अन्तरप्रेक्षुना तवानवस्थानं प्राप्तुमिच्छता ।

वैदेहीअपहृतेतिहनुमान्आख्यातीत्यब्रवीदितिपूर्वणसंबन्धः ॥ ति० तेनरक्षसामैथिलीहृता । त्वंभार्यावियोगजं दुःखंप्रापितइतिआख्या-

तवान् ॥ स० अन्तरमवकाशं ॥ ४ ॥ ती० वेदश्रुतीमिव श्रूयतइतिश्रुतिरितिस्तुतस्या श्रुतित्वंवेदशास्त्रसाधारणं । तस्यावृत्त्यर्थं

वेदश्रुतीमित्युक्तं । मधुकैटभाभ्यां पातालैर्गुप्तं वेदजातं मत्स्याकृतिर्हृदयं याऽऽनीतवान् तद्वत्सीतामानविष्यामि आनेष्यामीत्यर्थः ॥

[पा०] १ ख. राघवस्यमनोहितं. २ ड.—ट. परमंवाक्यं. ३ क. ख. ग. ड.—ट. वीर. ४ क. च. ज. य. निहंस्यस्य.

छ. झ. ट. नहिंस्यात्पुनर्ममाग्रजं. ५ ख. मेवीर. झ. तेराम. ६ छ. झ. ट. सेवको. ७ ड. ज. य. वैदेही. ८ छ.—ट.

अन्तरं. ९ क. ग. गृध्रं हता. १० इदमर्थं क. छ. झ. य. ट. पाठेषु दृश्यते. ११ छ. झ. दुःखं चिरात्त्वं. १२ क. ग.

वेदश्रुतीमिव. झ. वेदश्रुतीमिव.

श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-

ण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवंरामेण वालिवधेप्रतिज्ञाते सुग्रीवेणापि रामका-

र्येतिद्विः प्रतिज्ञायते षष्ठे—पुनरेवेत्यादि ॥ राघवमि-

ति नाम । सुग्रीव इति शेषः ॥ १ ॥ त्वं यभिमितं

वनमागतः तदाख्याति स्म ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनेत्यादिश्लो-

कद्वयं । तेन पूर्वमविज्ञातेन ॥ ३—४ ॥ विमोक्ष्यसे

रसातले वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं वा नमस्तले ॥ अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ॥ ६ ॥
 इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव ॥ न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ ७ ॥
 तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ॥ ८ ॥
 त्यज शोकं महाबाहो तौ कान्तामानयामिते ॥ अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ॥ ९ ॥
 द्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा ॥ क्रोशन्ती रामरामेति लक्ष्मणेति च विस्मरम् ॥
 स्फुरन्ती रावणस्याङ्गे पद्मगेन्द्रवर्धुर्यथा ॥ १० ॥
 आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतटे स्थितम् ॥ उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ ११ ॥
 तान्यस्याभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव ॥ आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥
 तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुह्यम् ॥ प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥
 उत्तरीयं गृहीत्वा तु शुभान्याभरणानि च ॥ इदं पश्येति रामस्य दर्शयामास वानरः ॥ १५ ॥
 सतो गृहीत्वा तद्भासः शुभान्याभरणानि च ॥ अभवद्वाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥ १६ ॥
 सीतास्नेहप्रवृत्तेन स बाष्पेण दूषितः ॥ हा प्रियेति रुदनैर्धमुत्सृज्य न्यपतरिक्षतौ ॥ १७ ॥
 हृदि कृत्वा तु बहुशस्तमलंकारमुत्तमम् ॥ निश्वस्य भृशं स्रपं विलस्य हव रोषितः ॥ १८ ॥
 अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष्य पार्श्वतः ॥ परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥
 पश्य लक्ष्मण वैदेहीं संत्यक्तं द्रियमाणया ॥ उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ २० ॥
 शाङ्गलिण्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया द्रियमाणया ॥ उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते ॥ २१ ॥

लक्ष्यसि । नष्टां मधुकैटभापहृतां । वेदश्रुतीं श्रूयतइति
 श्रुतिः शब्दः । वेदरूपश्रुतीमिव वेदगिरमिव । दीर्घ
 आर्षः ॥ ५ ॥ वर्तन्तीं वर्तमानां ॥ ६ ॥ जरयितुं
 आलसात्कर्तुं । विषकृतं विषेण पक्वम् ॥ ७—८ ॥
 अनुमानात् योग्यतया । या दृष्टा सा मैथिली न
 संशयः । अनुमानात्तु जानामीत्यस्यैव विवरणमिद-
 म् ॥ ९—१० ॥ आलना मया पञ्चमम् ॥ ११ ॥

प्रत्यभिज्ञातुं स्मर्तुं ॥ १२—१४ ॥ उत्तरीयमाभर-
 णानि च उत्तरीयवद्धानीत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥
 अलंकारमिति जालोकवचनं । रोषितः संजातरो-
 षः ॥ १८ ॥ परिदेवयितुं प्रलपितुं । दीनमिति
 क्रियाविशेषणं ॥ १९ ॥ शरीरात् अपनीयेति
 शेषः ॥ २० ॥ अत्र शाङ्गलशब्देन हरितवृणान्युच्य-
 न्ते । स्वार्थे बलजार्धः । तद्वत्त्वां भूमौ मृदुस्थले

ति० देवस्य धर्मस्य प्रक्षणश्च ज्ञानसाधनभूताश्रुतिः त्रयी तामिव ॥ ५ ॥ शि० ननुतस्याः स्थितिरेव न विज्ञायते इतिकथमानेभ्यसी-
 क्षतवाह—रसातलइति ॥ ६ ॥ शि० जरयितुं गोपयितुमिच्छार्थः ॥ ७ ॥ ति० विषकृतं विषमिश्रितं ॥ शि० भार्या
 भार्याहरणं ॥ ८ ॥ रामानु० मैथिलीत्यत्र इतिकरणद्वयं । ति० यादृष्टासामैथिलीत्यनुमानात् त्वद्भार्यात्वानुमापकाशमेत्या-
 क्रोशाद्विज्ञात् जानामीत्यन्वयः । शि० अनुमानप्रकारस्तु—इयंनैतत्संबन्धिनी एतत्संपर्भाभीतत्वात् चण्डालस्पर्शभीतनाङ्गणवत् ।
 इयंसीता निरन्तरंराममनस्कत्वात्तयशैवंतमैवं । इयंराममनस्का असकृत्तत्प्रार्थनाबोधकशब्दवत्त्वात् संभुवदिति ॥ ९ ॥ शि०
 आत्मनापञ्चमं मन्त्रियतुष्टयसद्धितमामित्यर्थः ॥ स्व० आत्मनास्नेनपञ्चमं पञ्चलसंख्यापूरकमादृष्टेयमेव इतरेषां दर्शनकर्मलाभावे
 अस्यपञ्चलसंख्यापूरकलमेव न भवतीति भावः ॥ ११ ॥ टी० निहितानि निगूढानि विधिवश्रुतितानीत्यर्थः । ति० आनयि-
 ष्यामि आनेष्यामि । दृष्टेस्तत्र प्रमाणप्रदर्शनमिदं ॥ १२ ॥ ति० गहनां दुष्प्रवेशां ॥ १४ ॥ ति० हाप्रियेतीत्यत्रसंधिरार्थः ।
 स्व० हाप्रियेतिरुद्विग्नमितिच्छेदः । इतिशब्दोऽप्याहार्यः । प्रियेतिलक्ष्मणसंबोधनंवा । शि० बाष्पेणदूषितः व्याप्तः ॥ १७ ॥
 ति० हृदीति प्रियासंबन्धेनप्रीत्यातिशयात् ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. ग. च. जरयितुंसेन्द्रैरपि. २ ज. कान्तांतो. ३ छ. झ. ट. रौद्रकर्मणा. ४ ख. वधूरिव. ५ छ. झ. ट.
 शैलतले. ६ क. ख. य. प्रियदर्शनं. ७ क. संविलंबसे. ८ ज. प्रतिकाम्यया. ९ क. गृहीत्वास. १० झ. ट. सतान्याभरणानिच.
 ११ क. छ. झ. ट. वासस्तु. १२ छ.—ट. कृत्वास. १३ क.—ठ. प्रेक्ष्य. १४ ख. संत्यक्तं वैदेद्या.

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ॥
 नूपुरे स्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ २२ ॥
 सतः स राघवो दीनः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 ब्रूहि सुग्रीव कं देशं द्वियन्ती लक्षिता त्वया ॥ रक्षसा रौरूपेण मम प्राणैः प्रिया प्रिया ॥ २४ ॥
 क वा वसति तद्रक्षो महद्यसनदं मम ॥ यैभिर्मित्रमहं सर्वाभाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २५ ॥
 हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशम् ॥ आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥
 मम दयिततरा हता वनान्ताद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ॥
 कथय मम रिपुं त्वमथ वै पुत्रगपते धर्मसादनं नयामि ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

सुग्रीवेण रामप्रति स्वस्वरावणकुलनिरासपरिज्ञाननिवेदनपूर्वकं स्त्रीसाम्बन्धेनप्रतिज्ञानेन समावासनम् ॥ १ ॥ सुग्रीव-
 समावासनविगतकोपेवरामेण सुग्रीवप्रसंसनपूर्वकं सहायार्थं बालिवधप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सवाण्यं नाप्यगद्वदः ॥ १ ॥
 न जाने नित्यं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ॥ सामर्थ्यं विक्रमं वाञ्छि दौष्कुलेयस्य नो कुलम् ॥ २ ॥

एवमुक्त्वा तत्प्राण्य अलिकलरूपं दृश्यते ॥ २१—
 २३ ॥ कं देशं कां दिशं प्रति । द्वियन्ती द्वियमाणे-
 त्यर्थः । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ २४ ॥ अपावृतं उद्घाटितं येन
 तत्क वसतीत्यन्वयः ॥ २५—२६ ॥ ममेति विषमशु-
 चं ॥ २७ ॥ इति श्रीयोगिन्द्रराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्या-
 ख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

एवमाभरणदर्शनव्याजेन चेतनस्य थाहच्छिन्नप्रा-
 सङ्गिकसुकृतदर्शनेन तत्प्राप्त्यरा भगवत उच्यते

सप्तमे—एवमुक्त इत्यादि ॥ वाष्पगद्वदः रामवाष्प-
 दर्शनेन स्वयमपि वाष्पगद्वदः । एकं दुःखं सुखं च
 नावित्यस्य प्रथमोदाहरणमिदं ॥ १ ॥ दौष्कुलेयस्य ।
 दुष्कुले भवोदौष्कुलेयः । “दुष्कुलादृक्” इति ढक् ।
 तस्यपापरक्षसः परदारापहरणरूपपापकृतो राक्षसस्य ।
 नित्यं वासस्थानं । सामर्थ्यं शक्तिं । विक्रमं वा ।
 सर्वथा न जाने । किञ्चिदपि नजानामीत्यर्थः ।
 नन्विदं वक्ष्यमाणेन विरुध्यते । वक्ष्यति वानरप्रेष-
 णावसरे—“द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः ।
 अगम्यो मानुषैर्देवैस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥ स हि

ति० नाहमिति ऊर्ध्वदृष्ट्यापरस्त्रीत्वेनकदाप्यदर्शनादितिभावः ॥ २२ ॥ ती० कंदेशं अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । कस्मिन्देहेल-
 क्षितेत्यर्थः ॥ ति० प्राणप्रिया प्राणेभ्योपीष्टा । प्राणसंबन्धस्यतदधीनत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ ति० यत्रिमितं प्रियापह्नादि
 तत्रिमितं । स० महदितिभिन्नं ॥ २५ ॥ रामानु० अस्मिन्सर्गान्तेममदयिततरैत्यर्थकोवहुषुकोशेषुनदृश्यते ॥ २७ ॥
 इति षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

ति० नजानइति । सर्वप्रकारेणनजाने किञ्चिज्जानामीत्यर्थः । उत्तरत्रसीतान्वेषणाण्यैर्हनुमदादिवानरप्रेषणसमये “सहिदेश-
 सुबन्धस्वरावणसदुरात्मनः । राक्षसाधिपतेर्वासः सद्ब्रह्मक्षसमधुतेः” इतिवचनेनरावणावातस्यसुग्रीवावगतत्वाप्रतीतिरेवंव्याख्या-
 तं ॥ ति० पापरक्षसः पापकृतवतोरक्षसः । नित्यं नित्यस्थानं गुप्तवासस्थानं । सर्वथानजाने । नहीदृशंपापकर्मकृत्प्राण्य-
 न्यवसुमहेतीतिभावः । सामर्थ्यं श्रौर्वादि । विक्रमं विशेषेणक्रामतिपादविक्षेपं करोति यत्रतद्वासनगरे । दौष्कुलेयस्येत्यनेन रक्ष-
 कुलवर्धननिर्णयः । तज्जाने एवेतिशेषः । वाक्ष्यस्त्वर्थः । अतएवलङ्काद्वीपंनिर्दिश्य “सहिदेशसुबन्धस्य—” इतिहनुमदादिप्रेषण-

[पा०] १ छ. ट. तत्सुरावणोवाक्यं. २ छ. झ. व. प्राणप्रियाहता. ख. ग. ड. ट. प्राणप्रियाप्रिया. ३ छ. च. ज.
 म. यत्रिमितमिमान्सर्वान्. ४ छ. झ. ट. पुत्रं. ५ छ. झ. ट. दयिततरा. ६ ग. घ. छ. झ. वनाद्रजनिचरेण. ७ क.—घ.
 छ. झ. ट. तमश्वैः. ८ क.—ट. यमसंनिधि. ९ ख. वाष्पगद्वदः. १० म. चापि. ११ छ. वैकुलं.

सत्यं ते प्रतिजानामि त्यज शोकमरिन्दम ॥ करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्यसि मैथिलीम् ॥३॥
 रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम् ॥ तथाऽस्मि कर्ता नचिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥
 अलं वैकुण्ठमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं सर ॥ त्वेद्विधानामसदृशमीदृशं विद्धि लाघवम् ॥ ५ ॥

देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपते-
 र्धासः सहस्राक्षसमश्रुतेः ॥ इति । तत्र हि रावणस्य
 निलयसामर्थ्यपराक्रमाः सुग्रीवेण स्पष्टमवगता इति
 गम्यते । सत्यं । तथापि स्वकार्ये प्रथमं प्रवर्तयितुमे-
 वमुक्तवान्सुग्रीवः । अतएव “ श्रुहि सुग्रीव कं देशं
 ह्रियन्ती लक्षिता त्वया ” इत्यस्यापि प्रतिवचनं नोक्त-
 वान् । कथंगमनदेशमपि जानीयात् । य एवमाह
 “ ह्रियमाणा मया दृष्टा ” इति । न चैवसादावेव मित्र-
 श्रेष्ठः कृतः स्यादिति वाच्यं । दूरदर्शिता सुग्रीवेणैवं
 मनसि कृतं । यदि मया ‘रावणवृत्तान्तो मया ज्ञातः’
 इत्युक्तः स्यात् । तदातिव्यसनी रामोयं सीताम्ब्वेषणे
 प्रथमं मां प्रवर्तयेत् । तच्चायुक्तं । वानराणां वालिवशं-
 वदत्वेनास्मदधीनत्वाभावात् । कथंचित्केषांचिद्वशी-
 करणेपि रावणेनकृतसख्यो वाली चास्मन्मनोरथान-
 नुरूपां प्रवृत्तिं कथंसहेतु । तथा चोभयकार्यभङ्ग
 इत्यज्ञानमभिनीतवान्सुमतिःसुग्रीवः । न चैवसति
 वानरप्रेषणकालिकसुग्रीववचनेन कथमिव रामोनाश-
 कृतेति वाच्यं । तारोक्तलक्ष्मणवचनध्वनेनरामस्यन
 शङ्कावकाशः । पूर्वमयंनजानाति पश्चात्तारावचनै-
 र्ज्ञातवानितिरामस्यापिप्रतिपत्तिर्भवेत् । एवं ह्याह
 लक्ष्मणप्रतिवारा “ शतकोटिसहस्राणि लङ्कायांकि-
 लराक्षसाः । अयुतानिचषट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि
 च ॥ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान्नाक्षसान्कामरूपिणः ।
 नशक्योरावणोहन्तुं येनसामैथिली हृता ” इत्यादि ।
 किंच कथंवालोकालोकपर्यन्तं पर्यटतस्तदपरिज्ञानं ।
 अतएवहि रामश्चलपरीक्षासमये दुन्दुभ्यादिवर्षणक-
 थनप्रसङ्गेवक्तव्यमपिरावणजयवृत्तान्तं नोक्तवान् ।
 नन्वेवमिदानीं परमार्थतो न विजानातिसुग्रीवः

पश्चात्ताराया ज्ञातवानिति किं विकल्प्यतइति चेन्न ।
 तारादर्शनात्प्रभृति कामपरवशेन सुग्रीवेण ताराया
 सह रामकार्यपर्यालोचनाप्रसक्तेः । यद्विचसुग्रीवः
 सर्वथा नजानीयात् तदा सीताश्लोशादिना स्फुटमव-
 गतांदिशंवदेव । यच्च कैश्चिदुक्तं । निलयं नजाना-
 भीत्यस्य इदानींतदवस्थानदेशं नजानामीत्यर्थइति ।
 तन्न । सर्वात्मना रावणवृत्तान्तमपरिज्ञायकियदपित-
 त्वरूपज्ञानं भवत्विति तात्पर्येण क वावसति तद्वक्ष
 इतिपृष्ठवन्तंप्रतिज्ञातांशमात्रमप्यनुकत्वा इदानींतद-
 वस्थानभूमिं न जानामीत्युत्तरस्य लल्लत्वाफतेः ।
 तद्वासमात्रज्ञानेतद्भ्रान्तेसख्यमेवेहगमिष्यतीतिहि
 रामामिप्रायः । किंच इदानीं निलयापरिज्ञानेपि
 सामर्थ्यपराक्रमौवा वक्तव्यौ स्यातां । इतरदिशः
 प्रतिवानराणांप्रेषणं तान्प्रति—“ रावणःसहवैदेह्यामा-
 र्गितव्यस्ततस्ततः ” इतिवचनंच बहुकालविलम्बेन
 यत्रकुत्रापि सीतां स्थापयेत्तिष्ठेद्वेति संगच्छते । एतेने-
 दमपिनिरस्तं । सर्वथा सर्वप्रकारेणापितत्रिलयंनजा-
 नामीतिविशिष्टाभावोर्थः । तथाचात्र केनचित्प्रकारेण
 तत्रिलयज्ञानाविरोधइति । वानरान्प्रति यावन्मात्र-
 मुच्यतेतावत्तआदावपि वक्तव्यत्वात् । यदपि केनचि-
 दुज्जीवं । संवत्सरपर्यन्तं सीतादुःखकरणाभावे राव-
 णकृतशिवपूजाफलं नभवेदितिदैवप्रतिबन्धवशात्त-
 दानीं सुग्रीवस्याज्ञानमिति । तत्तुच्छं । दृष्टे संभवत्स-
 दृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । सम्यक्च परदारध-
 र्षणं शिवपूजाफलमिति । तस्माद्यथोक्तएवार्थोप्राप्तः
 ॥ २-३ ॥ सगणं सपरिवारं । रावणं हत्वा भवन्तं
 परितोष्य आत्मपौरुषं तथाकर्तास्मि । यथा प्रीतोभ-
 विष्यसीतिसंबन्धः ॥ ४ ॥ वैकुण्ठं दैन्यं ॥ ५ ॥

कालिकसुग्रीववचनविरोधः ॥ शि० दौष्टुलेयस्येति । तत्कुलस्यदुष्कुलत्वमुक्तं तस्मात्ताराक्षसीत्वेन । आकुलं चमलचित्तत्वं तत्का-
 रणंचेत्यर्थः ॥ २ ॥ ति० यद्यप्येतावज्जानामि तथापितदुपवर्णनं निष्फलं । तावन्मात्रज्ञानेपितद्विधासंभवात् ॥ त्वचिद्विद्वेष्टिस्ति-
 संभवात् । एतावत्त्ववगम्यतामिलाह—सत्यंतिविति । ति० परितोष्यं भवतःपरितोषार्हं । आत्मनः सपरिवारस्यमम पौरुषं ।
 अवलम्ब्येत्येतिशेषः । स्व० अपरितोष्यं आत्मपौरुषंयस्तंतरावणं ॥ शि० आत्मपौरुषं सेनामिष्यर्थः । परितोष्य संतोष्य ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. सत्यं ।
 बुद्धिलाघवं.

२ क. ग. ड. ब. ग. न. ट. त्वद्विधानांनसदृशं.

३ क.—ड. छ.—ट.

मयाऽपि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत् ॥ न चाहमेवं शोचामि न च धैर्यं परित्यजे ॥ ६ ॥
 नोहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोऽपि सन् ॥ महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान्भवान् ॥ ७ ॥
 बाष्पमापतितं धैर्याभिग्रहीतुं त्वमर्हसि ॥ मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्सृष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥
 व्यसने वाऽर्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तके ॥ विमृशन्वै स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९ ॥
 बालिश्चस्तु नरो नित्यं वैलब्ध्यं धीऽनुवर्तते ॥ स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ १० ॥
 एषोऽल्लिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये ॥ पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ॥ ११ ॥
 ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् ॥ तेजश्च क्षीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥
 शोकेनाभिग्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ॥ स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलम् ॥ १३ ॥
 हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते ॥ वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥
 मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः ॥ सुखमश्रुपरिक्लिप्तं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥
 प्रकृतित्यस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः ॥ संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ॥ अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्स्वया ॥ १७ ॥
 अथ च प्रकृतित्योऽहमनुनीतस्त्वया सखे ॥ दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः ॥ १८ ॥
 किंतु यत्तत्स्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे ॥ राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥
 मया च यदनुष्ठेयं विस्मग्धेन तदुच्यताम् ॥ वर्षास्त्रिव च सुधेन्ने सर्वं संपद्यते मेधि ॥ २० ॥
 भया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम् ॥ तत्त्वया हरिश्चादौ तत्त्वमित्युपधार्यताम् ॥ २१ ॥
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्ये कदाचन ॥ एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव च ते श्रुते ॥ २२ ॥
 ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः ॥ २३ ॥
 एवमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नैरवानरौ ॥ उभावन्धोन्धसंदृशं सुखं दुःखं प्रभाषताम् ॥ २४ ॥

परित्यजे परित्यजामि ॥ ६ ॥ प्राकृतः हीनः । विनीतः धृष्टैः सुशिक्षितः ॥ ७ ॥ सत्त्वयुक्तानां व्यवसायवतां । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्तीतुजन्तुषु” इत्यमरः । मर्यादां व्यवस्वारूपधृतिं ॥ ८ ॥ अर्थकृच्छ्रे धननाशे ॥ ९-१० ॥ अन्तरं अवकाशं ॥ ११-१३ ॥ ब्रूमि ब्रवीमि । वयस्यतां मित्रत्वं ॥ १४ ॥ प्रमार्जयत् । स्वार्थे णिच् । “अनित्यमागमशासनं” इत्यडभावः ॥ १५-१६ ॥ अनुरूपं मित्रत्वानुरूपं । युक्तं शोकनिवारणयोग्यं । कृतं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १७-१९ ॥ विस्मग्धेन स्निग्धेन ॥ २० ॥ अभिमानात् शौर्याभिमानात् । त्वग्यभिमानाद्वा । तत्त्वं यथार्थं ॥ २१-२३ ॥ एकान्तसं-

ति० व्यसने इष्टमिषोगजे । भये चोरव्याघ्रादिजे । जीवितान्तगे जीवितनाशप्रापके । विमृशन् प्रारब्धवेगमितिशेषः । ती० व्यसने निषिद्धि । अर्थकृच्छ्रे कार्यसंकटे ॥ ९ ॥ शि० पौरुषं स्वैकनिष्ठपरमपुरुषत्वंश्रय स्मरेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ती० प्रकृतित्यः स्वभावस्यः दुःखरहितदुःखः ॥ १६ ॥ शि० स्निग्धेन स्नेहविशिष्टेन । युक्तं युक्तिविशिष्टं ॥ १७ ॥ ति० अस्मिन्काले व्यसनकाले ॥ १८ ॥ ति० रावणस्य संहारेचेतिशेषः ॥ स० रावणस्यच परिमार्गणे ॥ १९ ॥ ति० यदनुष्ठेयं तथेतिशेषः ॥ वर्षास्त्रिवसुधेन्ने उत्तमौजमितिशेषः । संपद्यते सफलमविध्यतीत्यर्थः । शौचप्रत्यायनायवर्तमानप्रयोगः ॥ स० विस्मग्धेन विश्वस्तेनभया यत्कर्तव्यतदुच्यतां । अनन्तरं वर्षासुतत्रापिचसुधेन्ने उत्तमौजासंपद्यते तथातस्यसर्वसंपद्यते ॥ २० ॥ ती० इदंवाक्यं

[पा०] १ छ. झ. ट. भार्याविरहजं. २ छ. झ. ट. नाहमेवंहि. ३ ग. छ. झ. ट. धैर्येनच. ४ ग. अहंतावन्नशोचामि. छ. झ. नाहंलमिवशोचामि. ५ छ. झ. ट. न्महान्. ६ ख. ग. घ. छ.—ट. जीवितान्तगे. ७ च. छ. झ. ज. ट. विमृशंश्च. ८ क. ग. बोधुगच्छति. ९ क. ग. गन्तुमर्हसि. १० छ. झ. क्षयते. ११ ख. वापि. १२ क. नोपदिशाम्यहं. १३ क. प्रमार्जितं. ख. प्रमार्जयत्. १४ क. ग. मेलया. १५ क. ग. झ. च. छ. झ. ज. ट. तव. १६ छ. झ. ट. क्षपाम्यहं. क.—च. ज. झ. क्षपामिते. १७ अ. हरिवानरौ. १८ क. ग. सदृशौ. १९ ख. क. च. झ. ज. ट. सुखं दुःखमभाषतां. ज. सुसुखंस्वभाषतां.

महानुभावस्य वचो निश्चम्य हरिर्नराणामृषमस्य तस्य ॥

कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

रामेण सहैकशाखाऽसमगतेऽसुग्रीवेण शर्मप्रति स्वधियन्वालिंकृतापकारनिवेदनपूर्वकमभयवाचना ॥ १ ॥ तथा रामेण वालिवधप्रतिज्ञाने विस्तरेण भार्याहरणादिरूपचात्यपकारनिवेदनेन तद्वधप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेण सुग्रीवप्रति वालिवासह तादृशविरोधकारणप्रसङ्गः ॥ ३ ॥ सुग्रीवेण संप्रति तत्कथनोपक्रमः ॥ ४ ॥

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन वानरः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

सर्वथाऽहमनुग्राह्यो देवतानामसंशयः ॥ उपपन्नगुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम ॥ २ ॥

शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयाऽनघ ॥ सुरराज्यमपि प्राप्तं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो ॥ ३ ॥

सोऽहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदं चैव राघव ॥ यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥ ४ ॥

अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ह्यास्यसे शनैः ॥ नतु वक्तुं समर्थोऽहं स्वयमात्मगतान्गुणान् ॥ ५ ॥

महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम् ॥ निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ॥ ६ ॥

रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि च ॥ अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ॥ ७ ॥

आढ्यो वाऽपि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा ॥ निर्दोषो वा सदोषो वा वयस्यः परमा गतिः ॥ ८ ॥

धनत्यागः सुखत्यागो देहत्यागोपि वा पुनः ॥ वयस्यार्थं प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ९ ॥

पृक्तौ एकान्ते रहसि संयुक्तौ एकान्तनियतं यथा-
तथा संयुक्तौवा । प्रमादतां । व्यत्ययेन परस्मैपद-
महभावश्च ॥ २४—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्कि-
न्धाकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ऽभवं । यस्य मे भवान् सखाऽऽसीत् । कीदृशः सखा ।
उपपन्नगुणोपेतः राजयोग्यशौर्यवीर्यादिसर्वगुणोप-
पन्नः ॥ २ ॥ शक्यमित्यादि चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ३ ॥
सभाज्यः पूज्यः ॥ ४—५ ॥ भूयिष्ठं अतिशयेन ।
आत्मवतां आत्मज्ञानिनां ॥ ६ ॥ साधूनां मित्राणां ।
साधवो मित्राणि ॥ ७—८ ॥ तथाविधं स्वस्नेहस-
दृशं स्नेहदृष्ट्यास्थितस्य वयस्यस्य वयस्यार्थं धनत्यागा-
दयःप्रवर्तन्त इति योजना । अनया सुग्रीववचनभङ्गा

अयं सुग्रीवस्य स्वश्लोकमूलविज्ञापनमष्टमे—परि-
तुष्ट इत्यादि ॥ १ ॥ देवतानामनुग्राह्यः द्यनीयो-

वालिर्नवधिष्यामीतिवाक्यं ॥ २१ ॥ ती० स्वकार्यं वालिवधरूपकार्यं ॥ सर्गश्रुतिफलमुक्तंस्कान्दे—“रामसुग्रीवसंक्षेपश्रुत्वा
दुःखाद्विमुच्यते” इति ॥ २५ ॥ इतिसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

ति० तेनवाक्येन अनृतनोक्तपूर्वमेत्यादिवाक्येन ॥ स्त० तुष्टं तोषः । भावेक्तः । परि उपरतं तुष्टंयस्यसपरितुष्टः । तुरप्यर्थे ।
तादृशोपि तेनरामेणवाक्येनद्वयितः । “परित्यागसर्वतोभावइत्यारभ्य—दोषाख्यानेषुपरमेव्याप्तौनिकसनेपिच ।” इतिविश्वः
॥ १ ॥ शि० उपपन्नः स्वाभाविकसकलसंपत्तिविशिष्टः । गुणोपेतः सकलसद्गुणयुक्तः ॥ २ ॥ ति० अनुरूपः योग्यः ।
ह्यास्यसे आद्भुत्यमितिशेषः । ननुवक्तुंसमर्थः । “आत्मप्रशंसाभरणं” इतिन्यायात् ॥ ५ ॥ ती० महात्मनां निमलान्तःकर-
णानां । आत्मवतां प्रशस्तबुद्धीनां ॥ स्त० कृतात्मनां शिक्षितमनस्कानां ॥ ६ ॥ ती० अविभक्तानि स्वेनद्रव्यानि ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. क. छ. झ. अ. ट. हरिर्दृष्टपाणामधिपस्य. २ क. च. छ. झ. अ. ट. हर्षितः. ३ क. ग. क. च. छ.
झ. अ. ट. स्याप्रजंरामिदं. ज. स्याप्रतस्त्वमिदं. ४ क. च. छ. झ. ट. देवतानांसंशयः. ५ छ. झ. अ. ट. किमुतप्रभो.
६ छ. झ. जयिआत्मगतान्. = छ. झ. आत्मवतांवरं. ८ क. च. झ. ट. शुभान्याभरणानिच. ९ क.—अ. निर्दोषवधस-
दोषव. क. ग. निर्दोषवाक्षमवैव. १० क. च. छ. झ. अ. ट. देशत्यागोपिवाऽनघ.

तच्चयेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥
 ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥
 स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः ॥ सुपुष्पमीपैत्पत्राख्यं अमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥
 तस्यैकां पर्णवहुलां भैक्ष्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ सौलस्यास्तीर्थं सुग्रीवो निषसाद सराधवः ॥ १३ ॥
 तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् ॥ सालशाखां समुत्पाद्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥
 सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा ॥ कैलपुष्पसमाकीर्णं तस्मिन्नगिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥
 ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः शैक्ष्यं मधुरया गिरा ॥ उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥
 अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः ॥ श्रद्धयमूर्क गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः ॥ १७ ॥
 सोहं व्रस्तो भये मग्नो वैसाम्युद्धान्तचेतनः ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ १८ ॥
 वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ॥ ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २० ॥
 उपकारफलं मित्रमपकारोरिलक्षणम् ॥ अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २१ ॥
 इमे हि मे महावेगाः पत्रिणस्तिग्मतेजसः ॥ कार्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२ ॥
 कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राश्निसन्निभाः ॥ सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३ ॥
 भ्रातृसङ्गममित्रं ते वीलिनं कृतकिल्बिषम् ॥ शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ २४ ॥

आवाभ्यामेवं वर्तितव्यमिति न्यवस्थाद्योल्लेखे ॥ ९ ॥
 लक्ष्म्या कान्त्या वासवस्येव स्थितस्य लक्ष्मणस्याग्रतः
 इतिसंषन्धः । अनेनोक्तार्थे लक्ष्मणानुमतिर्घोषिता
 ॥ १० ॥ स्थितं भूषणमहणकालात्प्रभृति तिष्ठन्तमित्यर्थः । लोलचक्षुरपातयदिति । समीचीनशाखालाभार्थं सर्वत्रोन्मेषयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ईषत्पत्राख्यमिति पल्लवप्रचुरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ पर्णवहुलां पल्लववहुलां ॥ १३ ॥ विनीतं । एकासने स्थितिमनङ्गीकुर्वन्तमित्यर्थः । उपवेशयत् उपावेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । द्वितीयरामपदमभिरामार्थकं । प्रसन्नमुदधिं यथा तद्वत्प्रसन्नं ।

गम्भीरमित्यर्थः ॥ १५—१८ ॥ हे सर्वलोकाभयंकर । वालिनः सकाशात् भयार्तस्य मे ममापि अत्यन्तभाग्यहीनस्यापि । प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ प्रहसन्निव पूर्वमेव प्रतिष्ठातेऽपि चापलातिशयात्पुनः प्रार्थयत इति मन्दस्मितवानित्यर्थः ॥ २० ॥ अरिलक्षणमित्यन्तरं अत इत्युपस्कार्यं ॥ २१ ॥ पत्रिणः प्रशस्तपत्रिणः । तिग्मतेजसः क्रूरतेजसः । कार्तिकेयवनोद्भूताः शरवशोद्भूताः । कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना इति पत्रिण इत्युक्तं विशेष्यते । महेन्द्रपदेनाशनेस्तस्मिन्निहितत्वातिशय उच्यते । इमे मे शराः महावेगादिविविशिष्टाहि । अतः एतैः शरैर्वीलिनं विनिह-

रामानु० लक्ष्मणः तेजोविशेषेण वासवसदृश इत्यर्थः ॥ १० ॥ स० ततः परदिने । अतो नयनरुतं ॥ ११ ॥ रामानु० आसीदिति । पुनरासनप्रदानकथनेनार्यपरेषु रूपांतद्व्यवगम्यते ॥ १३ ॥ शि० गिरिवरोत्तमे गिरिवरस्योत्तमप्रदेशे ॥ रामं ददर्शेत्येषः ॥ १५ ॥ रामानु० अत्र द्वितीयोरामशब्दोऽभिरामवचनः । क्रियाविशेषणवा ॥ १५—१६ ॥ स० अहमित्यादिपुनःपुनर्वचनं स्तम्भेयदाभ्यां ॥ ति० अहं विनिकृत इति पूर्वदिक् सोक्तार्थस्मारणं तदर्थस्यावश्यानुद्येत्याभिप्रायेण ॥ १८ ॥ रामानु० सर्वलोकाभयंकर अतएव ममाप्यभयंकर । वालिनो भयार्तस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । सखित्वेन मया विशेषतः प्रसादः कर्तव्य इति भाष्यः ॥ स० आपिनोभावः आपित्वं प्राप्तिरित्यर्थः । मम भमतया आपित्वं यस्य तं प्रसादं । मे मत्संबन्धिनो वालिन इति वा ॥ १९ ॥ शि० कार्तिकेयवनोद्भूताः स्कन्दोत्पत्तिभूमिकाननप्रादुर्भूतकाण्डकाः । एतेन तेषामभेद्यत्वं बोधितं । तदुद्भूतशरणामभेद्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् ॥ २३ ॥ ति० भ्रातरं अमित्रमप्येकोदरजन्ममात्रेण तदाव्यवहृतं । पश्य द्विर्दिवसैरिति विशेषः ॥ २४ ॥

[पा०] १ क.—स. ड. प्रियदर्शने. य. प्रियदर्शनः. २ क. च. ज. न. त्पण्वां. ३ क.—ड. शाखांसङ्कत्वात् सुशोभनां. ४ क.—ड. रामस्यास्तीर्थं. ५ च. ज. रामतं. ६ ग. छ. श. ट. सालपुष्पावसंकीर्णं. ७ क. ग.—ड. लक्ष्मणाशुभयागिरा. ८ ग. चराम्येव. ९ क. ग. क. च. छ. स. न. ट. वनेसंश्रान्तचेतनः. १० स. वानरोत्तमं. ११ क.—ड. वधिष्यामि. १२ च. श. ट. महामाग. १३ क. ज. अ. इवपजगाः. १४ क.—ड. वालिधर्मं. १५ क.—ड. भ्रातरं.

राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो बाहिनीपतिः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
 राम शोकाभिभूतोऽहं शोकार्तानां भवान्गतिः ॥ वयस्यइति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६ ॥
 त्वं हि पाणिग्रदानेन वयस्यो मेऽग्निंसाक्षिकम् ॥ कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येनापि शपामि ते ॥ २७ ॥
 वयस्यइति कृत्वा च विस्मयं प्रवदाम्यहम् ॥ दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हरेति नित्यशः ॥ २८ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः ॥ बाष्पोपहतया वाचा 'नोचैः शक्नोति भाषितुम् ॥ २९ ॥
 बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ॥ धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ॥ ३० ॥
 सन्निपत्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ॥ विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं वीक्ष्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 पुराऽहं बालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः ॥ परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ॥ ३२ ॥
 हता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ सुहृदश्च मदीया ये संघता बन्धनेषु ते ॥ ३३ ॥
 यत्तवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव ॥ बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ॥ ३४ ॥
 शङ्कया त्वेतया चेह दृष्ट्वा त्वामपि राघव ॥ नोपसर्पाम्यहं मीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ३५ ॥
 केवलं हि सहाया मे ह्युमत्प्रमृखास्त्वमे ॥ अतोऽहं धारयाम्ययं प्राणान्कृच्छ्रगतोऽपि सन् ॥ ३६ ॥
 एते हि कृपया स्निग्धा मां रक्षन्ति सैमन्ततः ॥ सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति च स्थिते ३७
 संक्षेपस्त्वेव "ते राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते ॥ स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥
 तद्विनाशादि मे दुःखं प्रनष्टं स्यादनन्तरम् ॥ सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनम् ॥ ३९ ॥

तंपश्येति संबन्धः ॥ २२—२४ ॥ बाहिनीपतिः
 धारयसेनाधिपतिः ॥ २५ ॥ वयस्य इति । वयस्य
 इतिचेत्यर्थः । त्वयि त्वत्समीपे ॥ २६—२८ ॥
 एतावदुक्त्वा पुराहं बालिनेत्यादि वक्तुकामस्तदुपो-
 द्धातत्वेन "दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हरेति नित्यशः"
 इत्येतावदुक्त्वा । शक्नोति अशक्नोत् ॥ २९ ॥ राम-
 सन्निधाविति । मां प्रत्युपदिश्य स्वयंनशक्नोतीति रामो

मन्येतेति भियाधारयामासेतिभावः ॥ ३०—३१ ॥
 स्वाद्राज्यात् यौवराज्यात् । निर्धूतः निरस्तः ॥ ३२ ॥
 बन्धनेषु कारागृहेषु ॥ ३३—३४ ॥ एतयाशङ्कया
 बालिप्रयुक्तशङ्कया । भीतः नोपसर्पामि नोपसर्प
 भये भयनिमित्ते ॥ ३५ ॥ केवलं अद्वितीयं यथाश-
 ॥ ३६ ॥ केवलत्वमुपपादयति—एतेहीति ॥ गन्तव्ये ।
 मयिगच्छतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ संक्षेपइत्यादिद्वयं ॥

॥ २४ ॥ वि० दुःखातिशयात्पुनराह—रामेत्यादि । शोकार्तगतिरित्यस्यत्वात् लयिपरिदेवं ॥ २९ ॥ ति० अवश्यमपि व-
 यस्यइतिकृत्वाविस्मयः विस्मयः । वदामि । हरति क्षीणं करोति ॥ २८ ॥ रामानु० अत्रपुनराहोऽप्याहर्तव्यः । एतावदुक्त्वा
 वचनं "रामशोकाभिभूतोऽहं" इत्यारभ्य "मनोहरति नित्यशः" इत्येतदन्तर्वचनजातंपुनरुक्त्वा ॥ २९ ॥ सु० अवरोपितः
 अपहृताधिकारः । परुषाणि निष्ठुरवर्णाणि । संश्राव्य श्रावयित्वा । निर्धूतोऽस्मि ॥ ३२ ॥ रामानु० बन्धनेषु बध्यतेऽस्मिन्निति
 बन्धनकारणार्थः ॥ ३३ ॥ रामानु० परमकारुणिकं लामपि ॥ ति० भये यत्किञ्चिद्रवप्राप्तौ । बिभ्यति सर्वतएवेतिशेषः ॥ ३५ ॥
 शि० सः मद्बन्धविषयकयत्नवान् । अतएवमपिः । बाली अस्तीतिशेषः ॥ ३८ ॥ रामानु० सत्यकरणदिना लब्धमपिपुष्पा-
 दिकंनलब्धप्रायमितिभावः ॥ ति० यद्यपिभ्रातृनाशोदुःखाय । तथाप्यनन्तरं संप्रतिविश्वमानंमेदुःखं तद्विनाशोऽनप्रमृष्टत्वात् ।

[पा०] १ घ. वानराधिपः. २ घ. शोकाभिततोहं. ३ क. ख. क. —ज. न. साक्षिकः. ४ क. ग. घ. ज. न.
 प्राणैः प्रियतमः. ५ क. ग. क. —ट. सत्येनचशपाम्यहं. ख. घ. सत्येनापिशपाम्यहं. ६ ख. —ट. विस्मयः. ७ ड. छ. —ट.
 तन्मे. ८ क. ख. दहति. ९ ग. क. छ. —ट. बाष्पदूषितया. १० ख. नचशफोऽभिभाषितुं. ११ क. ख. ग. पुनरब्रवीत्.
 क. —ट. पुनरुक्त्वान्. १२ क. ग. बहवः. १३ घ. सदोद्यताः. १४ झ. चास्त्यते. १५ क. क. छ. ज. झ. ट. मेराम.
 १६ ख. बहुमिस्तैः. १७ छ. झ. ट. तद्विनाशोपि. क. च. ज. न. तद्विनाशेन. १८ ज. न. दन्तकं.

एष मे राम शोकान्तः शोकार्तेन निवेदितः ॥ दुःखितः सुखितो वाऽपि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ॥ ४० ॥
 श्रुत्वा तद्वचनं रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ किन्निमित्तमभूद्वरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥
 सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ॥ आनन्तर्यं विधास्यामि संप्रधार्य बलाबलम् ॥ ४२ ॥
 बलवान्हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ॥ वर्तते हृदयोत्कम्पी प्रावृद्धेन इवाम्भसः ॥ ४३ ॥
 हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः ॥ हृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ४४ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ ग्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ४५ ॥
 ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ॥ वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तुम्हमेरभजेव मायाविभाश्रामयमुत्तेन स्त्रीनिमित्तकवैराद्वैरात्रेकिष्किन्धामेव युद्धाय वाकिनःसमाङ्गानम् ॥ १ ॥
 किष्किन्धातो निर्गतयोर्बालिसुग्रीवयोरवलोकनेन भयाद्गुहाप्रविष्टेमायाविनि वालिना सुग्रीवमति स्वागमनावधि गुहामुखे-
 ऽवस्थापनियोजनपूर्वकमसुरवचाय गुहाप्रवेशः ॥ २ ॥ वस्तराम्तं बाल्यागमनप्रतीक्षया गुहाद्वारितिष्ठता तदवधवि तदाग-
 मनमपनयता पश्यताच गुहासुखास्तकेनरुधिरभारानिस्सरणमुपशृण्वताचासुरकण्ठकोलाहलं सुग्रीवेण वालिनोनिधननि-
 धारेण महत्याभिलषार विलद्वारविधानेन तस्मै जलदानपूर्वकं किष्किन्धाप्रवेशः ॥ ३ ॥ बलात्मश्रीमीराज्येऽभिपेक्षितेन
 सुग्रीवेण रिपुहृतनपूर्वकं प्रत्यागतवतः कोपाकृत्येतोषालिनःप्रसादनम् तदभिधादगम् ॥ ४ ॥

[श्रुत्वा राम बहुतमादितः प्रभृति त्वया ॥ यथा वैरं समुद्धूतं यथा चाहं निराकृतः] ॥ १ ॥

तद्विनाशादनन्तरं मे दुःखं प्रनष्टं स्यात् । मेसुखं मे-
 जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनमित्येवसङ्केपइत्यन्वयः
 ॥ ३८—४१ ॥ तव वैरस्य कारणं श्रुत्वा बलाबलं
 संप्रधार्य वैरकारणं वा वैरं वा बलवदिति विचार्य ।
 आनन्तर्यम् अनन्तरम् । स्वार्थे ष्यच् । तव सुखं
 विधास्यामि । स्वल्पापराधेप्रबलवैरतेनकृतं चेत्तमद्यैव
 इत्या तवसुखंविधास्यामि । अतस्त्वापराधेस्वल्पवैरं चे-
 स्समाधानमुखेन सुखं विधास्यामीतिभावः ॥ ४२ ॥
 अपराधस्वल्पत्वपक्ष आह—बलवानिति ॥ प्रावृषि

वेगः प्रावृद्धेनः ॥ ४३ ॥ वालिवैरस्वरूपत्वं आह—
 हृष्ट इति ॥ हृष्टइत्यनेन वालिहृतनानन्तरं शोकं
 माकुर्वित्यर्थः । क्रमेण तत्काले वक्ष्यत इत्यत्राह—
 सृष्ट इति । यदा बाणो विसृष्टस्तदैव रिपुर्नष्ट इत्यवे-
 हीत्यर्थः ॥ ४४—४५ ॥ लक्ष्मणाग्रज इति निमित्तस-
 म्प्रती । तन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताद्वाराख्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अपिरेवार्थे । तदेवाह—सुखमिति ॥ ३९ ॥ स्व० वैरं उभयोरिति शेषः ॥ ४१ ॥ रामानु० संप्रधार्य बलाबलं गुणदोषौ विचा-
 र्त्तं । आनन्तर्यं अनन्तरप्राप्तकर्म । तवसुखंयथाभवतितथा विधास्यामिहि विधास्याम्येव । गदितमगदितंवा तवाभिमर्तकरिप्या-
 म्येवेत्यर्थः । ति० तद्वतेनवैरस्यकारणंश्रुत्वा सुवयोर्बलाबलं चश्रुत्वा आनन्तर्यात् तदनन्तरोत्पन्नविमर्शात् । संप्रधार्य निश्चित्य हि
 निश्चयेन । तवसुखं तत्सुखसाधनंवालिबधं । विधास्यामि ॥ ४२ ॥ दि० अवमानितंश्रुत्वेत्यनेन तदपराधाभावेतन्महन्तात्मीयि-
 त्वजितं । तेनराभस्यमर्षादापालकत्वंभूयः । अमर्षवर्धतइत्यनेन कोपोद्गममन्तरावधस्याशक्त्यसंयुचितं ॥ ४३ ॥ ति० याव-
 दारोप्यते आरोपयिष्यामि । सृष्टः विसृष्टः । रिपुर्निरस्तश्च । समुच्चालङ्कारः व्यङ्ग्यातिशयोक्तिश्च ॥ ४४ ॥ स्व० विरससमाव-
 वैरस्यं तत्कारणं वैरस्यमत्कारणतदितिवा ॥ ४६ ॥ इत्यष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

[पा०] १ व. एषरामसशोकान्तः. ख. ग. एषमेरामशोकान्तिः. २ क. ग. घ. दुःखितोऽदुःखितो. ३ क. ग. क.
 छ—ट. श्रुत्वा तद्वचनो. ४ क. छ.—ट. आनन्तर्याद्विधास्यामि. ५ ख. बलवान्यै. ६ क. घ.—ट. वर्धते. ७ क. घ.
 ज. घ. सृष्टवेदि. ८ ख. तस्मादाख्यातुं. ९ अर्थकोकः घ. पाठे इत्यने.

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः ॥ पितुर्बहुमतो नित्यं मेमापि च तथा पुरा ॥ २ ॥
 पितर्युपरितेऽसाकं ज्येष्ठोऽयमिति मन्त्रिभिः ॥ कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः ॥ ३ ॥
 राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् ॥ अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ ४ ॥
 मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः ॥ तेन तस्य महद्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ॥ ५ ॥
 स तु सुप्तजने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः ॥ नर्दति स सुसंरब्धो वालिनं चाद्वयदणे ॥ ६ ॥
 प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वा न समृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥ ७ ॥
 स तु वै निर्धृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम् ॥ वार्षमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ८ ॥
 स तु निर्धूय सर्वाङ्गो निर्जंगम महाबलः ॥ ततोऽहमपि सौहार्दाग्निःसृतो वालिना सह ॥ ९ ॥
 स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम् ॥ असुरो जातसंश्रयः प्रदुहाव ततो भृशम् ॥ १० ॥
 तस्मिन्प्रवृत्ति संश्रये द्वावां द्रुततरं गतौ ॥ प्रकीशश्च कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा ॥ ११ ॥
 स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ॥ प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्टितौ ॥ १२ ॥
 तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ॥ मासुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः ॥ १३ ॥
 इह त्वं तिष्ठ सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः ॥ यावत्तत्र प्रविश्याहं निहन्मि संहसा रिपुम् ॥ १४ ॥
 मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः ॥ श्लापयित्वा तु मां पश्या प्रविवेश बिलं महत् ॥ १५ ॥
 तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः ॥ स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥ १६ ॥
 अहं नष्टं ज्ञात्वा तं स्नेहादागतसंभ्रमः ॥ भ्रातरं न च पश्यामि पापाशङ्कि च मे मनः ॥ १७ ॥

अथ वास्यपराधवृत्तान्तो नवमे । वालीनामेत्यादि-
 षड्विंशतिश्लोकाः ॥ १-२ ॥ अयं ज्येष्ठः अतः कपीना-
 मीश्वर इति राज्ये कृतः स्थापितः ॥ ३ ॥ पितृपैतामहं
 स्वपितुः ऋक्षरजसः पित्राग्रहणात्सौदत्तत्वात् ॥ ४ ॥
 दुन्दुभेः पूर्वजः अग्रजः । सुतः मवस्येति शेषः ।
 वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे मयः “मायावी प्रथमस्तात दुन्दु-
 भिस्तदनन्तरः” इति । तेन मायाविना । तस्य
 वालिनः । स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तं । महद्वैरमस्तीति पुरा
 विश्रुतं ॥ ५ ॥ सुप्तजने सुप्तः जनोयस्मिन्नाग्र्यंशे स

सुप्तजनः । अर्धरात्र इत्यर्थः ॥ ६ ॥ भैरवस्वनं
 भैरवस्वनरूपं । नर्दितं गर्दितं ॥ ७-१० ॥ उद्गच्छता
 उदयमानेन ॥ ११ ॥ आसाद्य बिलद्वारमिति
 शेषः ॥ १२-१४ ॥ याचितः सहप्रवेशनमिति
 शेषः । पश्या स्वपदाभ्यां । “आचक्षुःस्थाशपां
 स्त्रीप्लयमानः” इति चतुर्थी ॥ १५ ॥ तस्य प्रविष्टस्य
 तस्मिन्प्रविष्टे । साग्रः संपूर्णः । स कालः संवत्सरः ।
 ममापि संवत्सरो गत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अहं तं नष्टं
 ज्ञात्वा सामसंवत्सरमदृष्टुं बुद्ध्वा । स्नेहादागतसंभ्रमो-

ति० पितुः क्षेत्रिणः । मात्रिक्याच्च भ्रातृत्वं भीमार्जुनादिवत् ॥ स० पुरा कलहात् ॥ २ ॥ ति० पितृपैतामहं आर्षत्वादुत्तरपदद्वयः
 ॥ ४ ॥ ति० मायावीत्यन्वर्थनाम् । पूर्वजः ज्येष्ठः । स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तं । अयमितिहासः ऋषित्पुराणेशोधनीयो नहुदंशिभिः ॥ ५ ॥
 ति० तृणैरावृतं छत्रं । विवरं बिलं । आसाद्य प्राप्य । विष्टितौ स्थितौ ॥ १२ ॥ स० क्षुभितेन्द्रियः परिकृतनेत्रादिः ॥ १३ ॥
 ती० याचितः वालिनासहबिलप्रवेशनमितिशेषः । श्लापयित्वा ह्युग्रपञ्चायामिति बिलद्वारैर्वतिष्ठामिनामुन्नयामीति स्वपाददर्श-
 नपूर्वकं शपथं मयाकारयित्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ स० पापशङ्कि पापजन्यमरणशङ्कि । शि० पापशङ्कि पापात् पापिनोमायाविनः शङ्कते
 स भ्रातृकर्मकवधसंभावयतितच्छीलं । मेमनोजातमितिशेषः । अतएव तं भ्रातरं नष्टं हिंसितं ज्ञात्वा स्नेहात् तद्विषयकातिग्रीतेर्हृतेः ।

[पा०] १ क. ग. शत्रुनिषूदनः. ख. शक्रनिषूदनः. २ क. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. ममभापि. ३ छ. झ. ञ. ट.
 रवेतस्मिन्. ४ क. परमसत्तमः. ५ झ. ट. वालिनः स्त्रीकृतपुरा. ६ झ. ट. सुप्तजने. ७ क. झ. ञ. ट. नर्दितो. ८ ख. निर्धृतः.
 ९ क. ग. ड.—ट. सास्वर्वा निर्जंगम. १० ग. ड.—ट. तदा. ११ छ. झ. ट. प्रकाशोपि. क. ड. प्रकाशोहि. १२ ज. तिष्ठतौ.
 १३ ख. घ. ड. च. ञ.—ट. ततो. १४ घ.—ट. तिष्ठाय. १५ क. ग. ड.—ट. यावदत्र. १६ क. ख. ड.—ट. समरे.
 १७ छ.—ट. समां. ख. ड. चमां. १८ ड.—ट. ततः. १९ छ. झ. ट. बिलद्वारि. २० ख. घ. ज. काशेष्यत्यवर्तत.
 २१ क. ड. छ.—ट. तं ज्ञात्वा. २२ क. ग. ड. छ.—ट. नष्टपश्यामि. ख. नष्टिपश्यामि. घ. तुनपश्यामि.

अथ दीर्घस्य कालस्य विलाससाद्भिनिःसृतम् ॥ सप्तेनं रुधिरं रक्तमहं दृष्ट्वा मुदुःखितः ॥ १८ ॥
 नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ॥ निरस्तस्य च संग्रामे क्रोशतो निःस्वनो गुरोः ॥ १९ ॥
 अहं त्ववगतो बुद्ध्वा चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् ॥ पिधाय च विलङ्घारं शिलया गिरिमात्रया ॥
 शोकार्तश्रोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे ॥ २० ॥
 गृह्णामास मे तत्त्वं यत्नतो मग्निभिः श्रुतम् ॥ ततोऽहं तैः समागम्य सैम्मतैरभिषेचितः ॥ २१ ॥
 राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव ॥ आजगाम रिपुं हत्वा वौली तमसुरोत्तमम् ॥ २२ ॥
 अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा वौली संरक्तलोचनः ॥ मदीयान्मग्निणो बद्ध्वा पक्ष्पवाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 निग्रहेऽपि संमर्थस्य तं पापं प्रति राघव ॥ न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयञ्जिता ॥ २४ ॥
 हत्वा शत्रुं स मे आता प्रविवेश पुरं तदा ॥ मानयस्तं महात्मानं यथावच्चाभ्यवादयम् ॥ २५ ॥
 उक्ताश्च नाशिपस्तेन संतुष्टेनान्तरात्मना ॥ २६ ॥
 नत्वा पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ॥ अपि वौली मम क्रोधात् प्रसादं चकार सः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

५मर्ष । आतरं च न पश्यामि नापश्यं । ततः मे
 मनः । पापाशङ्कि सन्मरणशङ्कि जातं ॥ १७ ॥
 रक्तं रक्तवर्णं ॥ १८—१९ ॥ चिह्नैः सरणकालिक-
 स्वरैः ॥ २० ॥ तत्त्वं यथार्थं । वालिमरणं गृह्णामा-
 स्य प्रच्छादयतः । मे मत्तः । यत्नतः बहुयत्नेन ।
 स्वविषयशापादिना श्रुतमासीत् ॥ २१—२३ ॥ पापं
 अज्ञानकृतमिति सान्त्वनेपि धिक्करणात् पापिष्ठं । ॥

प्रति निग्रहेसमर्थस्य प्रकृतिबलसंपन्नत्वादिति भावः ।
 यञ्जिता नियमिता ॥ २४ ॥ प्रविवेश पुरमित्युक्त्या
 मग्निबन्धनादिकं पुराद्वहिरिति शेषं ॥ २५—२६ ॥
 मम क्रोधात् मयि कोपात् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारारुच्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

आगतसंग्रामः प्रसोद्धेयः आसमितिशेषः ॥ १७ ॥ कि० संग्रामेरतस्य निरतस्य । क्रोशतोपिगुरोःस्वनोन्मोत्रमागतइत्यनुक्त्यः
 ॥ १९ ॥ टी० गिरिमात्रया पर्वतप्रमाणया ॥ ति० चिह्नैः विलङ्घारिष्विभिरनिस्तरणासुरीयसंग्रामक्रोशनादिभिः । आतरंहतं
 अधगतः ज्ञातवान् । पिधाय राक्षसमिर्ममशङ्कया ॥ स्व० अहंअवगतः कर्तरीकः ज्ञातवान् । गिरिमात्रया गिरिप्रमाणया ।
 यद्यपि “टिड्ढाण—”इत्यादिनाटापोपवादकेनङीषाभवितव्यं । तथाप्यार्षत्वाद्वा । यद्वा नायमात्राचल्यः । किंतु “मात्रापरिच्छ-
 दे”इत्यमरोक्तेः परिमाणवाचीमात्राशब्दः । अतो न पूर्वोक्तदोषः ॥ २० ॥ शि० तलं वालिवधं । यत्नतः अनेकविधोपायैः ।
 गृह्णामास्य सन्मरणशङ्कयागोपयमानस्य । मेमग्निभिः अमालैः । श्रुतं तेषांसंनिधौमयाकथितमित्यर्थः । ततः तस्माद्धतोः ।
 समेतैः तैर्मग्निभिः अहमभिषेचितः ॥ २१ ॥ शि० निग्रहे तत्पक्ष्पवाक्यादिनिरोधे ॥ स्व० सेममनिग्रहेसमर्थस्यापिवालिनः
 तंपापंमोप्रति तादृशीबुद्धिर्नप्रावर्तत । तत्रहेतुः भ्रातृगौरवेस्यादि । भ्राता ज्येष्ठभ्राताऽहं किंनिष्ठभ्रातृबन्धनेनेतिभ्रातृ-
 गौरवयञ्जितासती नप्रावर्तत । एतेनसुग्रीवस्यवालिनिग्रहेसामर्थ्याभावात्कर्धनिग्रहेचसमर्थस्येतिवचनमितिज्ञापरास्ता ॥ २४ ॥
 ति० उक्तानुवादपूर्वमनशिष्टव्यापारकथनं हृत्वेत्यादि ॥ २५ ॥ ति० अपि तथापीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिनवमःसर्गः ॥ ९ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. दृष्टाततोहंमुदुःखितः. २ छ. झ. न. नरतस्यव. ३ ख. घ. च.—ट. क्रोशतोपिस्वनो. ४ ख.
 गतं. ५ क. झ.—ट. समेतैरभि. ६ ड. च. ज. य. न्यायेन. ७ क. ग. ड. छ. झ. अ. ट. दानवसंतुवानरः. ८ क.—ड. झ. अ.
 ट. क्रोधात्संरक्त. ९ ग. ड. छ. झ. अ. ट. निग्रहेच. १० ड. समर्थहि. ११ क.—ट. भ्रातृगौरव. १२ ड.—अ. शोकाममाशि-
 पस्तेन. च. ज. शोकामेचाशिपस्तेन. १३ छ. झ. ट. प्रदुष्टेन. १४ क. ग. राममम.

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुग्रीवेण बालिवप्रति राज्येस्वामिवेचनस्य असान्मन्निष्कृतत्वनिवेदनपूर्वकं पुनाराज्यप्रत्यर्पणोक्त्या सप्रणामं क्षमापनम् ॥ १ ॥ बालिना पौराणानयनेन तेषु स्वरूपसमुद्भवदुःसास्तामिधानपूर्वकं सुग्रीवेदोषरोषणेन क्रोधात्स नगराभिर्वासनम् ॥ २ ॥ एवं सुग्रीवेणोभयवैरकारणनिवेदितेनरामेण तंप्रति बालिवप्रतिज्ञानेन समाश्रयनम् ॥ ३ ॥

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ॥ अहं प्रसादयाचक्रे आतरं त्रियैकाम्यया ॥ १ ॥
दिष्टयाऽसि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ॥ अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेकोऽनाथनन्दनः ॥ २ ॥
इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मेघोद्यतम् ॥ ३ ॥
आर्तश्चाथ बिलद्वारि स्थितः संवत्सरं नृप ॥ दृष्ट्वाऽहं शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ॥ ४ ॥
शोकसंविग्रहदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः ॥ अपिधाय बिलद्वारं शैलंशृङ्गेण तैत्तथा ॥

तस्यादेशादपाक्रम्य किष्किन्धां प्राविशं पुनः ॥ ५ ॥
विषादात्पिह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च ॥ अभिषिक्तो न कामेन तन्मे त्वं धन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथापुरम् ॥ राजभावनियोगोऽयं मेया त्वद्विरहात्कृतः ॥ ७ ॥
सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् ॥ न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ॥ ८ ॥
मा च रोषं कृथाः सौम्य मेयि शशुनिवर्हण ॥ याचे त्वां शिरसा राजन्मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ९ ॥
बलादस्मि समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः ॥ राजभावे नियुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ॥ १० ॥
स्निग्धमेवं नृवाणं मां स त्वं निर्भर्त्स्य वानरः ॥ धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहू तच्चदुवाच ह ॥ ११ ॥

अथबालिवोपदर्शनेनरामस्य दृढतराबालिवप्रति-
ज्ञा दशमे—तत इत्यादि ॥ १ ॥ अनाथान् नन्दय-
तीत्यनाथनन्दनः ॥ २ ॥ उद्यतं अपितं । प्रतीच्छ-
स्व प्रतीच्छ ॥ ३ ॥ संवत्सरं बिलद्वारिस्थितः । अहं
च बिलद्वारिसमुत्थितंशोणितंदृष्ट्वा आर्तश्चास्मि ॥ ४ ॥
शोकसंविग्रहदयः शोककम्पितहृदयः । तद्विलद्वारं तथा

त्वयादृष्टप्रकारेण । अपिधाय प्रच्छाया । प्राविशं ॥ ५ ॥
इह विषादादागतं मां दृष्ट्वा । विषादात् राज्यनाश-
विषादात् ॥ ६ ॥ अहं यथापुरं पूर्वचतुवरराजोभवा-
नीत्यर्थः । राजभावनियोगः राजत्वेन राज्यशा-
सनं ॥ ७—९ ॥ शून्यदेशजिगीषया राजशून्यवेश-
वशीकरणेच्छया ॥ १० ॥ तत् पदवभाषणं । अस्त्री-

श्री० क्रोधेनसमाविष्टं संयुक्तं । अतएवसंरब्धं क्रोधसूचकचेष्टावन्तं । हितकाम्यया स्वकल्याणवाञ्छया । अहंप्रसादयाचक्रे ॥ १ ॥
स्त्र० दिष्टयेति प्राप्तेनेव निहतेनाप्यन्वेति ॥ २ ॥ त्रि० राजभावे राज्ये । अयममनियोगः मन्त्रिभिस्त्वद्विरहात्कृतः । अमा-
त्यपौरसहितनगरं निहतकण्टकं अराजलप्रयुक्तदोषरहितं । कर्तुमितिषेधः । तच्चेदंलदीयरारज्यं मयिन्यासभूतस्थितं । अहंतवनि-
र्वातयामिप्रत्यर्पयामि । मारोपंकृथादित्यन्वयः ॥ ७—८ ॥ रामानु० शून्यदेशजिगीषया देशस्वराजशून्यत्वापनिनीषयेत्यर्थः ॥
त्रि० शून्यदेशस्वरराजहीनदेशसयापरेषांजिगीषातया तन्निवृत्तिहेतुना । “महाकाषोधूमः” इतिवदयंप्रयोगः ॥ शून्यदेशजिगी-
षया । शून्येतिभावप्रधानं । शून्यत्वंददतीतिशून्यदाः तेचतेहैशाश्वद्विषन्तोराजानः तजिगीषया तज्येच्छया । यद्वा शून्यो-
देशइतिराजिगीषा प्राप्तीच्छातया । जिरप्रप्राप्त्यर्थकोधनजितइत्यादिवत् । स्निग्धं जेहर्ष्यं ॥ श्री० शून्यदेशजिगीषया राज-

[पा०] १ ड. च. ज. व. क्रोधसमायुक्तं. २ छ.—ट. हितकाम्यया. ३ अ. कुशलं. ४ ड. व. दिष्ट्यासंनिहतोरिपुः.
च. ज. दिष्ट्याचनिहतोरिपुः. ५ छ. श. अ. ट. मयाभूतं. ६ श. आर्तस्त्वस्य. ड.—ज. व. ट. आर्तस्त्व. ७ क. ख. ग.
ड.—ट. दृष्ट्वा. ८ ख. शोकसंरक्षणयन्तो. ९ क. पिधायच. १० ग. गिरिशृङ्गेण. ११ क. ख. ड.—ट. तत्तदा. १२ ड.—ट.
शंतुलमर्हसि. १३ क.—ड. छ.—ट. यथापुरा. १४ ड. छ.—ट. राजभावे. १५ ड. छ.—ट. मय. १६ ड. च. छ. श.
ट. ममसमुनिपूदन. १७ ड. ड.—ट. निर्भर्त्स्य. १८ ड. बहुनातदुवाचह.
वा. रा. १२५

प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव संमतान् ॥ भामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ॥ १२ ॥
 विदितं वो यथा रात्रौ मयावी स महासुरः ॥ मां समाह्वयत क्रूरो युद्धकाङ्क्षी सुदुर्मतिः ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा निःसृतोऽहं नृपालयात् ॥ अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः ॥ १४ ॥
 स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः ॥ प्राद्रवद्भयसंग्रस्तो वीक्ष्यावां तमनुद्भूतौ ॥ १५ ॥
 अंनुद्भूतश्च वेगेन प्रविवेश महाबिलम् ॥ १६ ॥
 तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्भिलम् ॥ अपमुक्तोऽहं मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १७ ॥
 अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम् ॥ बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ १८ ॥
 स्थितोऽयमिति मत्वा तु प्रविष्टोऽहं दुरासदम् ॥ तं च मे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा ॥ १९ ॥
 स तु दृष्टो मया शत्रुनिर्वेदाद्भयावहः ॥ निहतश्च मया तत्र सोसुरो बन्धुभिः सह ॥ २० ॥
 तं स्थास्यात्तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्भिलम् ॥ पूर्णमासीदुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥
 हृदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं दुन्दुभेः सुतम् ॥ निष्क्रामश्चैव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ २२ ॥
 विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः ॥ यदा प्रतिकचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
 पादप्रहारैस्तु मया बहुभिस्तद्विदारितम् ॥ ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पृथा पुंसुपागतः ॥ २४ ॥
 अत्रानेनास्ति संरुद्धो राज्यं प्रार्थयताऽऽत्मनः ॥ सुग्रीवेण मृशसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा तु मां तत्र बल्लेणैकेन वानरः ॥ निर्वासयामास तदा वाली विगतसाध्वसः ॥ २६ ॥
 तेनाहवर्षविद्धश्च हृतदारश्च राघव ॥ तद्भयाच्च मेही कृत्स्ना क्रान्तेयं सवनार्णवा ॥ २७ ॥

उत्थां विशिष्य-नोक्तं ॥ ११ ॥ प्रकृतीरिति मायुहि-
 श्य प्रकृत्यादीनाहेत्यर्थः ॥ १२—१९ ॥ अनिवेदात्
 अलेशात् ॥ २० ॥ भूतले भूविचरे । स्तनतः गर्जतः ।
 तत् पूर्वोक्तं । तस्य बिलं स्तनतः तस्य आस्थात्प्रवृ-
 त्तेन रुधिरौघेण पूर्णस्तत् दुराक्रममासीदितियोज-
 ना ॥ २१ ॥ दुन्दुभेः सुतं भ्रातरमित्यर्थः । यद्वा
 नार्यं मायावी मयपुत्रः किंतु दुन्दुभिपुत्रोऽन्येति

बोध्यम् । “पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः” इति हि पूर्वमप्युक्तं ।
 पिहितमिति हेतुगर्भं । पिहितत्वान्मुखं न पश्या-
 मि ॥ २२ ॥ विक्रोशमानस्य आह्वयतः । “कुश
 आह्वाने रोदने च” इति धातुः ॥ २३ ॥ तत्
 बिलं । विदारितं कथितसरन्धीकृतं । तेनपथा रन्ध्र-
 मार्गेण ॥ २४ ॥ अत्र बिले ॥ २५—२६ ॥ अप-

रहितदेशकर्तृकोत्कर्षप्राप्तिच्छया । शत्र्याक्रमणनिवारणान्वेष्ट्यर्थः ॥ १० ॥ ति० आपुरा युद्धकाङ्क्षातिपूरकेणमया युद्धकाङ्क्षी
 महासुरःमायावी मांसमाह्वयत । तत् बोधुष्मार्कविदितं ॥ १३ ॥ शि० दुरासदं अमुरातिरिक्तैः प्रवेष्टुमशक्यं विवरं । अहंप्रवि-
 ष्टः ॥ १९ ॥ रामानु० भूतले भुवोऽप्यस्ते । “अधस्स्वरूपयोरङ्गीतलं” इत्यमरः । तत् प्रसिद्धं ॥ २१ ॥ ती० अत्रैकस्त-
 प्पञ्चदशसिद्धपरः ॥ २२ ॥ स० “प्राचां” इति योगविभागा “दूरादुत्तेव” इत्यादेर्वैकल्पिकत्वेन सुग्रीवेत्यत्रातिसंयुक्तप्रकृतिभा-
 वः ॥ नास्ति नासीत् ॥ २३ ॥ ती० यथाशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ २४ ॥ शि० सर्वांमहीक्रान्तवान् अस्तीतिशेषः । एतेन

[पा०] १ अ. कुक्षो. २ क. छ. स. ट. युद्धकाङ्क्षी. ३ क. ख. छ. स. ट. तदापुरा. ४ क. ख. छ. स. ट. तद्वाधितं.
 घ. ङ. च. ज. झ. तद्गर्जितं. ५ ग. तूर्णभ्रातालोच. ६ म.—ट. समुपागतौ. ख. ग. घ. समनुद्भूतौ. क. समभिद्भूतौ.
 ७ क. ङ.—ट. अभिहतस्तु. ८ क. ङ.—ट. विवेशसमहाबिलं. ९ क.—ट. महाहंप्रविष्टस्तु. १० क. ख. छ. स.
 ङ. ट. तंमेमार्गसतस्तत्र. ११ क.—ट. मयासदाःससर्वैःसहबन्धुभिः. १२ छ. स. तस्यैव. १३ क. ङ. छ. स. ट.
 विक्रान्ततमहंमुखं. च. ज. विक्रामन्तमहामुरं. ख. ग. बलिनंदुन्दुभेः. ङ. अ. विक्रान्तं च महासुरं. १४ च.—ट. निष्क्रामश्रेह.
 १५ ख. क. छ. स. ट. यतः. १६ ग. ङ. च. ज. न. बहुशस्तद्विदारितं. क. ख. बहुभिस्तद्विदारितं. छ. स. ट. बहु-
 मिःपरिपातितं. १७ ख. यथात्. च. यथा. १८ ख.—च. ज. न. पुनरुपागतः. क. पुनरिहागतः. १९ क. ख. घ.—ट.
 तत्रानेन. २० छ. स. ट. मृगयतात्मनः. घ. ङ. च. ज. न. मार्गयतात्मनः. २१ क. ङ.—ट. तदानिर्वासयामास.
 २२ छ. स. ट. महीसर्वाक्रान्तवान्सवनार्णवां. ङ. च. अ. महीसर्वा.

अश्रयभूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः ॥ प्रविष्टोऽसि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥ २८ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् ॥ अनामसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ॥ २९ ॥
 वालिनस्तु भार्यातेऽस्य सर्वलोकाभयंकरः ॥ कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ॥ ३० ॥
 एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् ॥ वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ ३१ ॥
 अमोघाः सूर्यसंकाशा भूमौ ते निशिताः शराः ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्बुधे निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ ३२ ॥
 यावत् नानिपश्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥
 आत्मानुमानात्पश्यामि मयं त्वां शोकसागरे ॥ त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥ ३४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

सुग्रीवेण रामबलपरीक्षणाय वालिबलप्रकारकथनोपक्रमः ॥ १ ॥ महिषाकृतिना दुन्दुभिनाभ्रामहासुरेण धीर्योत्सेका-
 शुद्धाववालिनः समाह्वानम् ॥ २ ॥ वालिना बाहुयुद्धेन तन्मारणपूर्वकं तद्वाग्रस्य मतङ्गश्रमपरिसरेवेगादक्षेपणम् ॥ ३ ॥
 दुरात्पतनवेगेन महिषमुखोद्गतैरकविन्दुभिराकीर्णं निजाश्रमे स्तेन मतङ्गमहर्षिणा वालिनस्तवीयानां च स्वाश्रमप्रवेश-
 क्रमेण प्राणवियोजनशैलीमवनप्रयोजकशपादानम् ॥ ४ ॥ सखिबमुखस्तपिशापप्रकारं ज्ञातवतावालिना तदाप्रभृति क्र-
 भूकप्रवेशवर्जनम् ॥ ५ ॥ एवं वालिबलवर्णनेन सह तेन दुष्प्रवेशत्वाद्यभ्यसूकस्य स्तेनशरणीकरणोक्तिपूर्वकं वालिवधे संदिहा-
 नं सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणेन रामेवालिबलशक्तिप्रत्यायकनिवेदनचोदना ॥ ६ ॥ सुग्रीवेण प्रत्यायकं निवेदितेन रामेण दुन्दुभि-
 रीरास्त्रो निजपादाङ्गुष्ठेन दृशयोजनानन्तरपेक्षेक्षेपणम् ॥ ७ ॥ तावताभ्यपरितुष्टेन सुग्रीवेण सालससकप्रदर्शनेन तेषुवालि-
 बलप्रकारनिवेदनपूर्वकमेकशरणेन तेष्वेकतमविदारणस्य स्वप्रत्यायकत्वोक्तिः ॥ ८ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १ ॥
 असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः ॥ त्वं दहेः कुपितो लोकान्युगान्त इव भास्करः ॥ २ ॥

विद्वः ताडितः ॥ २७ ॥ कारणान्तरे मतङ्गशपनि-
 मिते सति । वालिनो दुराधर्षं दुराक्रमं ॥ २८ ॥
 वैरानुकथनं वैरकारणाख्यानं ॥ २९ ॥ वालिन इति
 पञ्चमी ॥ ३०—३३ ॥ आत्मानुमानात् “आसवत्स-
 र्वभूवानि” इति न्यायादित्यर्थः । तारयिष्यामि शोक-
 सागरादिति शेषः ॥ ३४—३५ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ सुग्रीवो वालिवधक्षमं रामबलं परीक्षितुका-
 मस्तद्वलं दर्शयत्येकादशे—रामस्येत्यादि ॥ पूजयां-
 चक्रे अञ्जलिबन्धादिना । प्रशशंस तुष्टाव ॥ १-२ ॥

निर्वासितेषु सुग्रीवेऽनेकविधविघातयन्तं कृतवानिति व्यक्तं । तेन तस्य महानपराधो व्यञ्जितः ॥ २७ ॥ शि० प्रहसन्निव प्रहसन्नेव
 ॥ ३१ ॥ ति० चारित्रदूषकः निविष्टानि विद्वानवस्थे सति जीवतो प्राप्नुर्भार्यापहारात् । स० चारित्रं सदाचारः ॥ ३३ ॥
 ती० पुष्कलं सर्वं । पुष्कलं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ति० आत्मानुमानात् अवशोकाब्धिमग्नः रिपुहृतदारुणात् मद्वत्तद्वत्तुमानं बालं
 प्राप्स्यसि मार्यां पुष्कलं राज्यं ॥ ३४ ॥ स० आत्मनो हितमिति रामदर्शनक्षण एव हितं स्वसौख्यसंबन्धिनजनाय च जातप्रय-
 मिति पश्यात्पश्यति । अन्यथा चतुर्थ्याश्रयेतेति हेतुः । यद्वा आत्मना स्तेन ऊहितं एव रामो विध्यतीति तार्किकतत्त्वचःश्रुत्वा ॥ ३५ ॥
 इति दशमः सर्गः ॥ १० ॥

स० युगान्तं प्रलये । दहेः । दहेदिति यादं शुष्मयोगेऽपि प्रथमपुल्लः । “लं देवशक्त्यां गुणकर्मयोगैरेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः”
 [पा०] १ ख. घ. वालिना. २ झ. ट. वालिनश्च. ३ क. ख. छ. सर्वभूतमयापह. छ. झ. ट. सर्वलोकभयापह.
 ४ क. छ. झ. ट. मुक्तस्त. ५ ख. धर्मवत्सलः. ६ ड. छ. ज. झ. ट. निशितामेशराशमे. क. ख. च. ज. मयेमे.
 ७ क. ड. छ.—ट. पतिष्यन्ति रुषान्विताः. घ. पतिष्यन्ति रुषान्विताः. ८ क. ड.—ट. नहि पश्येयं. ग. घ. नहि पश्यामि.
 ९ ग. तावज्जीवेत्सपापीयान्वाली. १० ड.—ट. मप्रस्तं. ११ छ. झ. ट. बालं. ख. ड. च. ज. न. सुखं. १२ क. छ. झ.
 ट. हर्षपौरुषवर्धनं. क. ख. राघवस्य मनोहितं.

वालिनः पौरुषं वत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या ॥ तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यद्वनन्तरम् ॥ ३ ॥
 समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् ॥ कामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्रमः ॥ ४ ॥
 अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ॥ ऊर्ध्वमुत्तिष्ठ्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥ ५ ॥
 बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा दुमाः ॥ वालिना तरसा भग्ना बैलं प्रथयताऽऽत्मजः ॥ ६ ॥
 [शृणु चापि रघुश्रेष्ठ विस्तरेण कथामिमाम्] ॥ ७ ॥
 महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ॥ [यथा संनिहितः पापो वालिना क्रूरकर्मणा] ॥ ८ ॥
 आसीन्महासुरः कश्चिदुन्दुभिर्नाम नामतः ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥ ९ ॥
 वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः ॥ जगाम सुमहाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ॥ १० ॥
 ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ॥ मंथं युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ११ ॥
 ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ॥ अब्रवीद्वचनं राजभसुरं कालचोदितम् ॥ १२ ॥
 समर्थो नासि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ १३ ॥
 शैलराजो महार्णवे तपस्विशरणं परम् ॥ शङ्करश्चशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ १४ ॥
 गुहाप्रस्रवणोपेतो बहुकुन्दरनिर्दरः ॥ स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे ॥ १५ ॥
 तं भीत इति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः ॥ हिमवद्वनमार्गेच्छच्छरश्चापादिव च्युतः ॥ १६ ॥
 ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रविपुलाः शिलाः ॥ चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विर्ननाद च ॥ १७ ॥
 ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः ॥ १८ ॥

पौरुषं बलं । अनन्तरं यत्कर्तव्यं तद्विधत्स्व ॥ ३ ॥
 समुद्रादिति । “आग्नेमुहूर्तं उत्थाय” इति आश-
 नुहूर्तस्य सन्ध्याकर्मकालत्वेन तस्मिन्नुत्थाय अनुसृते
 सूर्येसन्ध्याकर्मकरणार्थं पश्चिमात्समुद्रात्पूर्वसमुद्रं
 दक्षिणात्समुद्रादुत्तरं समुद्रं च व्यपगतक्रमः सन्क्रामति ।
 इदं व्यक्तमुत्तरकाण्डे । तारः—“चतुर्थ्योपिसमुद्रेभ्यः
 सन्ध्यामन्वास्वरावण । इमं मुहूर्तमायातिवाली तिष्ठ
 मुहूर्तक” इति ॥ ननु कथं चतुर्थ्येकसन्ध्याक-
 रणं । चक्ष्यते । एकस्मिन्स्तटाकेपार्श्वभेदद्वयं ज्ञानाच-
 मनार्घ्यप्रदानजपानां कर्तुं शक्यत्वात् ॥ ४ ॥ अग्रा-

णीति । कंतुकानीवेति भावः ॥ ५ ॥ बहव इति ।
 मक्षिकोत्सारणरीत्येति भावः । सारवन्तः स्थिरांश-
 वन्तः । “सारोबलेस्थिरांशेच” इत्यमरः ॥ ६ ॥
 कैलासशिखरप्रभः । तदाकार इत्यर्थः ॥ ७-९ ॥
 वीर्योत्सेकेन वीर्यगर्वेण । दुष्टात्मा दुर्बुद्धिः । अति-
 क्रम्यजगाम । पूर्वकालेन विवक्षितः । आक्रामन्
 जगामेत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ समुत्थाय पुरुषवेषेणो-
 त्थाय ॥ १२-१३ ॥ परं तपस्विशरणं तपस्विनां पर-
 मावासस्थानं । नित्यनपुंसकं ॥ १४ ॥ प्रस्रवणं

इति कर्त्तव्यमिति । विस्तृतं चैतत्प्राक् ॥ २ ॥ स० अनुभूतप्रातृप्रभास्यकपेर्ममत्वात्पतोविज्ञातिशब्धेतिप्रातृपराकर्मकथयति—
 वालिनइति । पौरुषं शारीरबलं । ममसकाक्षात् । ति० वीर्यं परसंहारशक्तिः । धृतिः रणेचैर्य ॥ ३ ॥ रामानु० अनुदि-
 तेसूर्येइत्युत्तरावधिरभिहितः । पूर्वावधिस्तु—“आग्नेमुहूर्तं उत्थाय” इत्यनुष्ठानाश्रितेन विहितः कालः ॥ ४ ॥ ति० महिषः तद्रूप-
 धरः ॥ ८ ॥ शि० नागसहस्रस्य गजसहस्रस्य ॥ ९ ॥ वि० समुद्रमतिक्रम्य अविगम्य । तं तदधिष्ठातृदेवतां ॥ स० रत्नानां संच-
 यथोयस्मिन्तः । अथवा रत्नानि संचयीयन्तेऽनेनेति रत्नसंचयस्तं ॥ ११ ॥ स० प्रीतिकराकृतिः नम्रतादिभिः प्रीतिकरादाकारः ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. क. च. ज. अ. ट. तदनन्तरं. २ ख. घ. त्पूर्वात्. ३ ख. घ. चोत्तरात्. ४ छ. झ. ट. सुत्वात्.
 ५ क. बलं दर्शयतात्मनः. ज. बलजिज्ञासयात्मनः. ६ इदमर्थे ज. पाठेदृश्यते. ७ ज. वीर्यवान्सुमहाबलः. ८ कुण्ड-
 लितसिद्धमर्षद्वयं ज. पाठेदृश्यते. ९ क. ख. ग. झ. ट. सवीर्योत्सेकेनुष्ठान्ता. घ. सवीर्योत्सिक्तदुष्टारमा. १० क. ख. ग.
 क.—ट. मम. ११ झ. ट. लभिधास्यामि. १२ छ. झ. ट. महार्णवप्रणो. १३ ग. घ. ड. छ. ज. झ. ट. निर्दरः. १४ ख.
 दातुमाहवे. छ. झ. ट. कर्तुमर्हति. १५ छ. झ. मागम्यशरः. १६ च. छ. ज. गिरेर्बैव. १७ झ. ट. गजेन्द्रप्रतिभाः.
 च. ज. गजेन्द्रविपुलाः. १८ ग. नभादह.

हेष्टुर्महसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल ॥ रणकर्मसकुशलस्तपस्विशरणं ह्यहम् ॥ १९ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ २० ॥
 यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मन्त्रयाद्वा निरुधमः ॥ तैमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे धौऽथ युद्धं युपुत्सतः ॥ २१ ॥
 हिमवानमवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २२ ॥
 वाली नाम महाप्राज्ञः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ अध्यास्ते वानरः श्रीमान्किष्किन्धामतुलप्रभाम् ॥ २३ ॥
 स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ॥ द्वन्द्वयुद्धं मेहंदातुं नमुचेरिव वासवः ॥ २४ ॥
 तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि ॥ स हि दुर्धर्षणो नित्यं क्रूरः सैमरकर्मणि ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं क्रोधोविष्टः स दुन्दुभिः ॥ जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा ॥ २६ ॥
 धारयन्माहिषं रूपां तीक्ष्णशङ्खो भयावहः ॥ प्रावृषीव महामेषस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २७ ॥
 तैस्तद्द्वारमार्गम्य किष्किन्धाया महाबलः ॥ ननर्द कम्पयन्भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २८ ॥
 सैमीपस्यान्धुमान्मञ्जुसुधां दारयन्सुरैः ॥ विषाणेनोद्धिखन्दर्पात्तद्द्वारं द्विरदो यथा ॥ २९ ॥
 अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दमभर्षणः ॥ निष्पपात सह स्त्रीमिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥
 मितं व्यक्ताक्षरपदं तैष्ठुवाचाथ दुन्दुभिम् ॥ हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ ३१ ॥
 किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्धा विनैर्देसि ॥ दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल ॥ ३२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ ३३ ॥
 नै त्वं स्त्रीसन्निधौ वीर वचनं वैकुर्महसि ॥ मम युद्धं प्रैषच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३४ ॥
 अथवा धारयिष्यामि क्रोधमघ निशामिमाम् ॥ गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३५ ॥

निर्धरः । निर्दराः विदीर्णपाषाणरन्ध्राणि ॥ १५-२० ॥
 त्वं युद्धासमर्थो यदि यदि वा समर्थोपि मन्त्रयाभिरु-
 धमः उभयवापितत्वांयोत्सामीत्यर्थः । युपुत्सतः
 योऽनुमिच्छतः ॥ २१ ॥ अनुक्तपूर्वं इतः पूर्वकेनाप्य-
 नुक्तं वाक्यं । अतएवक्रोधात् ॥ २२-२३ ॥ दातुं
 समर्थ इत्यन्वयः ॥ २४-२७ ॥ तद्द्वारं किष्किन्धा-
 द्वारं । विषाणेन उद्धिखन् उद्धिन्दन् ॥ २८-२९ ॥

सहस्त्रीभिरिति । मदातिरेकादितिभावः ॥ ३० ॥
 व्यक्तान्यक्षराण्येषु तानि व्यक्ताक्षराणि पदानि
 यस्मिन्कर्मणि तद्व्यक्ताक्षरपदमितिक्रियाविशेषणं ।
 वनचारिणां भक्षुकादीनां ॥ ३१-३३ ॥ स्त्रीस-
 न्निधौ वचनं । स्त्रीजनभ्रामकंवचनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥
 उदयः सूर्योदयः । गृह्यतां अवचित्वेन गृह्यतां ॥ ३५ ॥

स० शरणयन्तृत्वेन शरणवान् । अर्शथायश्च । शरणागत इति यावत् । तपस्विशरण इत्येकपदत्वेन कचित्पाठः ॥ शि० तपस्विशरणः
 तपस्विन एव शरणानिरक्षकायस्य सोहमसि ॥ १९ ॥ ति० अनुक्तपूर्वं इतः पूर्वोक्तः युद्धदाताय स्वतमसुरं ॥ अनुक्तपूर्वं अन्य-
 गच्छेति कदाप्यनुक्तं । क्रोधभात् स्त्रीकृतोयेन क्रोधात्सर्वं ॥ २२ ॥ ति० एकस्स शब्दः प्रसिद्धपराक्रमार्थकः ॥ २४ ॥ ति० मे विदितोसि
 मया ज्ञातमसि । अतः प्राणावक्षस्व ॥ शि० विदितोसीत्यनेन सपराक्रमस्याल्पत्वं ध्वनितं ॥ ३२ ॥ सी० गृह्यतां अवचित्वेन गृह्यतां ।
 सूर्योदयपर्यन्तं व्यादिभोगाननुभव इति भावः ॥ ति० श्रीसमूहगतोऽनुदायनाद्वा तस्य इति स्मृत्यापक्षान्तरमाह—अथवेति ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ठ. क्षपस्वी. २ ड.—ट. शरणोद्गृहं. ३ ज. तत्सल्लवचनं. ४ ग. ड. झ. म. ट. क्रोधात्संरक्त. ज. क्रोधसंरक्त.
 छ. क्रोधात्क्रोधावत्सलः. क. कोपात्संरक्त. ५ घ. समाचक्ष्व. ६ झ. ट. योहि. ७ ट. मसुरेश्वरं. ८ ख. ड. छ.—ट. शक्रपुत्रः
 प्रतापवान्. ९ ख. ज. मनुलप्रभः. १० छ. झ. म. ट. सदातुते. ११ क. च.—झ. ट. दुर्मर्षणो. १२ ड. च. ज. ज.
 सैमायकर्मणि. १३ ड.—ट. कोपाविष्टः. १४ क. झ. ड.—ट. वैषं. १५ क. ख. ड.—घ. तत्सुद्वारं. १६ ट. मागस्य.
 १७ क. ग. ड. च. ज.—ट. सगीपजाम्. १८ क. ख. ड.—ट. समुवाचस. १९ छ. झ. ड. विनर्दते. २० क. कोपात्संरक्त.
 ख. घ.—ट. क्रोधात्संरक्त. ग. क्रोधसंरक्त. २१ ख. ड. च. म. कित्त्वं. २२ क. ख. ड. च. ज. वजुमिच्छसि. २३ क. ख.
 ज. म. प्रयच्छस्व.

दीयतां संप्रदानं च परिष्वज्य च वानरान् ॥ सर्वशास्त्रामृगेन्द्रस्त्वं संसादय सुहृज्जनान् ॥ ३६ ॥
 सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां कुरुष्व्वात्मसमं पुरे ॥ क्रीडस्व च सह स्त्रीभिरहं ते दर्पनाशनः ॥ ३७ ॥
 यो हि मत्तं प्रमत्तं वा सुप्तं वा रहितं भृशम् ॥ हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ ३८ ॥
 स प्रहस्यावनीमन्दं क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३९ ॥
 मैत्रोऽयमिति मा मंस्था यद्यभीतोसि संयुगे ॥ मदोऽयं संप्रहारेऽस्मिन्वीरपानं समर्थ्यताम् ॥ ४० ॥
 तमेवमुक्त्वा संकुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् ॥ पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥ ४१ ॥
 विषाणयोरुद्गीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसन्निभम् ॥ आविध्यत तदा वाली निर्मदन्कपिकुञ्जरः ॥ ४२ ॥
 वाली व्यापातयाञ्चके ननर्द च महास्वनम् ॥ श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥ ४३ ॥
 तयोस्तु क्रोधसंरम्भात्परस्परजयैषिणोः ॥ युद्धं समभवद्दोरं दुन्दुभेर्वानरस्य च ॥ ४४ ॥
 अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४५ ॥
 परस्परं प्रतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा ॥ आसीददसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ॥ ४६ ॥
 व्यापारवीर्यधैर्यैश्च परिक्षीणं पराक्रमैः ॥ तं तु दुन्दुभिर्मुत्पाद्य धरण्यामभ्यपातयत् ॥ ४७ ॥
 युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा ॥ [स्रोतोभ्यो बहुरक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥]
 पपात च महाकायः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ॥ ४८ ॥
 [तस्मिन्पञ्चत्वमापन्नो वाली क्रोधेन चान्वितः ॥ तत्कार्यं लोष्ठवत्क्षेममारब्धो वीर्यवांस्तदा ॥ ४९ ॥]

संप्रदानं देयद्रव्यं । वानरान् मन्थून् । परिष्वज्य
 तेभ्यः संप्रदानं दीयतां । परमकालदानं दीयतामि-
 त्यर्थः । संसादय कंचिदपिकालसंगच्छस्व । आत्म-
 समं राजानमित्यर्थः । क्रीडस्व क्रीड । अद्येतिशेषः ।
 दर्पनाशनः । पश्चादिति शेषः ॥ ३६—३७ ॥ मत्तं
 मधुपानादिना मत्तं । प्रमत्तं अनवहितं । रहितं
 आयुधादिशून्यं । त्वद्विधं त्वामिवस्त्रीमभ्यगतं । मद-
 मोहितं मदमोहितं । यो हन्यात्सः भ्रूणहा गर्भव-
 षकृत् ॥ ३८ ॥ मन्दप्रहस्य धर्मान्वितवाक्यत्वादिति
 भावः । ताः विसृज्यावनीम् ॥ ३९ ॥ संयुगे यद्य-
 भीतोसि यदा अयं मत्त इति मा मंस्थाः । अयं मदः ।
 अस्मिन् संप्रहारे युद्धे । वीरपानं समर्थ्यतां वीरपानं

कृतमिति मन्यतां । वीरपानं नाम युद्धोपक्रमे उत्साहव-
 र्धनायवीरैः क्रियमाणं पानं ॥ ४० ॥ उत्क्षिप्य अंसयो-
 रूपरि विन्यस्य । एतत्काञ्चनमालाधारणकालेयः पुरो
 युद्धायागच्छति तस्यबलं सर्वं तवैव भविष्यतीति महे-
 न्द्रेण दत्तामित्यर्थः । व्यवतिष्ठत व्यवतिष्ठत ॥ ४१ ॥
 आविध्यत अभ्रामयत् ॥ ४२ ॥ व्यापातयाञ्चके
 भूमौपातयामास । अथ पात्यतः पात्यमानस्य श्रोत्रा-
 भ्यांरक्तंमुस्राव । श्रोत्रमूलविषाणपीडनादितिभावः
 ॥ ४३ ॥ क्रोधसंरम्भात् क्रोधवेगात् ॥ ४४—४५ ॥
 प्रतोः सतोः ॥ ४६—४७ ॥ प्राणहरे तस्मिन् युद्धे
 निष्पिष्टो दुन्दुभिः । पञ्चत्वं भूतानां पृथग्भावं ।
 मरणमिति यावत् । आगतः प्राप्तः । पपात

ति० संसाधय आमन्त्रयस्व । टी० संप्रदानं युद्धं ॥ स्त० क्रीडस्वेतिपदव्यत्ययेन पुनः क्रीडां कुर्यामित्याशानाशाननीवेतिशेषोक्त्यते
 ॥ ३६ ॥ ति० सुदृष्टां पुनर्दर्शनासंभवात् । आत्मसमं पुत्रादिकं ॥ ३७ ॥ रामाहु० मदमोहितं स्त्रीभोगार्थमधुपानमदादितिकृतं-
 व्यतामूढं ॥ ३८ ॥ स्त० व्यापादयाञ्चके संहतवान् । एष्यविधयेनैयमुक्तिः ॥ यदा व्यापादनं पाश्चात्यपादपूर्वकंयापनं ॥ ४३ ॥ ति०
 हीनः हीनबलः ॥ ४९ ॥ ति० उद्यम्य हस्ताभ्यामूर्ध्वोक्ष्य । उत्तावेतिपाठे उत्पादितविषाणकृतत्वेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ति० स्रोतोभ्यः

[पा०] १ घ.—ट. ससाधयसुहृज्जनं. २ क. घ. च. ज. न. सुहृष्टां. ३ छ. झ. भ्रमंवा. घ. स्त्रीभोगरहितं. ख.
 सुप्तंवाव्ययितं. ४ झ. ट. मधुरेश्वरं. ५ क. च. ज. न. सतोइमिति. ६ क. ख. ड. च. ज. न. वितर्दन्. ७ क. ग. छ. झ.
 वालीव्यापादयाञ्चके. ८ क. च. ज. न. बंधुसुस्राव. ९ ग. आविध्यत. १० घ. सतो. ११ क.—ज. न. ट. आसीदीनोसुरो.
 झ. आसीदीनोसुरो. १२ ख. परिक्षीणपराक्रमं. १३ झ. सुयम्य. १४ इदमर्थं क. ग. घ. छ. झ. ट. पाठेषुदृश्यते.
 १५ छ. झ. महाबाहुः. १६ अयंस्लोकः ख. पाठेदृश्यते.

तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम् ॥ चिक्षेप बैलवान्वाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ५० ॥

तस्य वेगप्रविद्धस्य वैक्रात्क्षतजबिन्दवः ॥ प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्त्वा मतङ्गस्याश्रमं प्रति ॥ ५१ ॥

तान्दृष्ट्वा पतितास्तस्य मुनिः शोणितविपुषः ॥ कुङ्क्षतत्र महाभागभिन्तयामास को न्वयम् ॥ ५२ ॥

येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना ॥ कोयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५३ ॥

इत्युक्त्वाथ विनिष्क्रम्य ददर्श मुनिपुङ्गवः ॥ महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ॥ ५४ ॥

स तु विज्ञाय तपसा वीनरेण कृतं हि तत् ॥ उत्सर्ज्य महाशापं क्षेप्तारं बालिनं प्रति ॥ ५५ ॥

इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ॥ वनं मेरेसश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥

संभ्रमाः पादपाश्वेमे क्षिप्यतेहासुरीं तनुम् ॥ ५६ ॥

संमन्ताद्योजनं पूर्णमाश्रमं मामकं यदि ॥ आगमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स नभविष्यति ॥ ५७ ॥

ये चापि सचिवास्तस्य संश्रिता मामकं वैनम् ॥ न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुखम् ॥ ५८ ॥

येदि तेषीह तिष्ठन्ति शपिथ्ये तानपि ध्रुवम् ॥ वनेऽस्मिन्मामके नित्यं पुत्रवर्तपरिरक्षिते ॥

पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५९ ॥

दिवसत्रयोस्य मर्यादा यं द्रष्टा शोस्ति वानरम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ६० ॥

ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम् ॥ निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा बालिरब्रवीत् ॥ ६१ ॥

किं भवन्तः समस्ताश्च मतङ्गवनवासिनः ॥ मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६२ ॥

तवस्ते कारणं सर्वं तद्वा शापं च बालिनः ॥ शशंसुर्वानराः सर्वे बालिने हेममालिने ॥ ६३ ॥

॥ ४८—४९ ॥ तोलयित्वा चालयित्वा । एकेनवेगेन एकप्रयत्नेन ॥ ५० ॥ वेगप्रविद्धस्य वेगेनक्षिप्तस्य ॥ ५१ ॥ शोणितविपुष इति पुंलिङ्गत्वमर्थः । तत्र शोणितविपुषिषये । कुङ्क्षतः सन् कोन्वयमिति चिन्तयामास ॥ ५२ ॥ कोन्वयमित्येतद्विवृणोति—येनेति ॥ स्पृष्टः अन्तर्भावित्पण्यर्थः । दुरात्मा दुःस्वभावः । अतएव दुर्बुद्धिः । अकृतात्मा अवशीकृतान्तःकरणः । बालिशः मूर्खः ॥ ५३—५४ ॥ तपसा

तपोमाहात्म्येन ॥ ५५ ॥ अप्रवेष्टव्यं न प्रवेष्टव्यमित्यर्थः । संभ्रमा इति । आसुरीतनुमिह क्षिपतेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ स नभविष्यति नश्यतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तस्य बालिनः ॥ ५८ ॥ अस्मिन्वने पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवायच यदीहतिष्ठन्तीत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ अस्य शापस्य । एकोयं दिवसो मर्यादा । श्वः परेषुः । यं द्रष्टास्मि सः शैलो भविष्यति ॥ ६० ॥ गिरं शापं ॥ ६१ ॥ वनौकसां वानरेभ्यः ॥ ६२ ॥ कारणं

नासादिद्वारेभ्यः ॥ ४८ ॥ ति० तोलयित्वा हस्तप्रहणेनभारंहाला । योजनंतावदूरं ॥ शि० एकेन अल्पेन । वेगेन योजनंचिक्षेप ॥ ५० ॥ ति० तस्यविपुषःकर्तारं कोन्वयमितिचिन्तयामास ॥ ५१ ॥ विपुषइतिषष्ठी । तत्संबन्धिनः तान्बिन्दुत् । यद्वा बिन्दुवोत्रकिमिद्वनाः । विपुषस्तत्प्रीयांसः ॥ ५२ ॥ ति० शापमेवहेतुपन्थासपूर्वमाह—अनेइति । फलाशभावाय तत्राशयः ।

[पा०] १ ख. सतोलयित्वा. २ क. सचेतनं. ३ ख. ग. च.—ट. वेगवान्वाली. ४ क. मुखात्क्षतज. ५ तान्दृष्टे-त्यर्थान्तरं क. ड. ख. ज. पाठेषु. मतङ्गश्चमहाप्राङ्कुङ्क्षःकस्येतिचाब्रवीत्. इत्येवैदंभवे. ६ ख. क.—ट. स्तत्र. ७ क.—ट. कुङ्क्षस्य. ८ ख. ग. येनायमाश्रमस्पृष्टः. ९ ग. सवालिकाः. १० छ. झ. ट. इत्युक्त्वास. क. ड. ख. ज. ग. इत्युक्त्वाच. ख. इत्युक्त्वायामि. ११ क.—ट. ददर्शमुनिसत्तमः. १२ ख. वानरेन्दकृतंयहत्. क. च. ज. ख. वानरेन्द्रकृतंहि. छ. वानरेणहतंहि. १३ ग. तदाशापं. १४ छ. झ. ट. वानरं. १५ ग. मत्संश्रितं. क. ज. ख. महत्सकं. १६ छ. झ. ट. क्षिपतापादपाश्वेमेसंभ्रमाश्चासुरी. १७ क. ड. च. ज. झ. क्षिपताश्चासुरी. १८ छ. झ. ट. समन्तादाश्रमंपूर्णंयोजनं. १९ ग. ड. छ. झ. ख. ट. आगमिष्यति. २० क. ख. ड.—ट. आस्यसचिवाःकेचित्. २१ ग. यवि. २२ छ. झ. ट. सेपिवायदि. क. च. ख. ख. यदितेचेह. २३ ख. ग. तपसिपालिते. २४ क. ग. छ. झ. न. ट. बाय. क. च. ख. बाय. २५ क. छ. झ. ट. तथा.

एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् ॥ स महापि तदासाध याचते स कृताञ्जलिः ॥ ६४ ॥
 महर्षिस्तमनाहत्य प्रविषेष्टाश्रमं तदा ॥ शोषधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ६५ ॥
 ततः शोषमयाद्भीत कक्षधनुकं महागिरिम् ॥ प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रुष्टुं वापि नरेश्वर ॥ ६६ ॥
 तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाऽहमिदं राम महावनम् ॥ विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६७ ॥
 यथोत्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संग्रकाशते ॥ वीर्योत्सेकाभिरस्तस्य गिरिर्द्वोटोपमो महान् ॥ ६८ ॥
 इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलम्बिनः ॥ यत्रैकं घटते वाली निष्पन्नयितुमोजसा ॥ ६९ ॥
 एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रेकीर्तितम् ॥ कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्यसे नृप ॥ ७० ॥
 तथा हुवाणं सुग्रीवं प्रहसंलक्ष्मणोऽब्रवीत् ॥ कस्मिन्कर्मणि निर्वृते श्रद्धया वालिनो बधम् ॥ ७१ ॥
 तद्युवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा ॥ एवमेकैकशो वाली विन्ध्याधाथ स चासकृत् ॥ ७२ ॥
 रामोपि दारयेदेषां बाणेनैकेन चेद्भूमम् ॥ वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७३ ॥
 इतस्य महिषस्यासि पादेनैकेन लक्ष्मण ॥ उद्धम्याथ प्रक्षिपेच्चरसा द्वे धनुःशते ॥ ७४ ॥

दुन्दुभितनं ॥ ६३—६४ ॥ विह्वलतां गत इति ।
 जगामेतिशेषः ॥ ६५—६७ ॥ अस्थिनिषयः शुष्क-
 कायइतियावत् ॥ ६८ ॥ विपुलाः स्थूलाः । शाखाव-
 लम्बिनः लम्बितशाखाः । शाखावृत्तत्वेन दुर्ज्ञेयलक्ष्या
 इत्यर्थः । यत्र सालेषु एकं सालं । ओजसा नतुध-
 मुषा । निष्पन्नयितुं निर्गतशरपञ्कटुं । घटते शक्नोति ।
 एकंसालं भित्त्वा शरोनिष्पन्नं यथातथा वृक्षान्तरास-
 क्मूलंगच्छति तथावेदुंसमर्थइत्यर्थः । धनुर्विना केव-
 लबाणेन एकंसालं विध्यतीत्यर्थः । यद्वा वेदुंशक्तः
 नतु कदाचित्तथाकृतवानिति घटतइतिपदेनव्यज्यते ।
 एवमुच्चरन्नापि योज्यं । यद्वा स्वजातिविरुद्धत्वेनयुद्धे

धनुर्महणामावेपि लीलार्थं धनुरस्तीतिध्येयम्
 ॥ ६९—७० ॥ कस्मिन्मिति । सुहृत्तेनचतुःसमुद्रग-
 मने वक्षिप्तपर्वतशिखरप्रहणे दुन्दुभिकायोत्सेपणे
 सालभेदेनेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ पुरा वाली इमान् सप्त
 सालान् । विव्याध । अथच अनन्तरमपि । एवमे-
 कैकशः असकृद्विव्याधेति योजना । यद्वा सवाली
 एवंविधानिमान्सप्त सालान् एकैकशः पुरा विव्याध ।
 अनन्तरमप्यसकृद्विव्याध । एषां मध्ये एकं हुमं
 एकेन बाणेन यदि विदारयेत् तदा तादृशं विक्रमं
 दृष्ट्वा वालिनं निहतं मन्ये । उद्धम्य अङ्गुष्ठेनोत्क्षिप्य ।
 द्वे धनुःशते धनुःशतद्वयदूरं । धनुर्नाम चतुर्हस्तमानं ।

जायन्त्येतः अतःवापिष्यामि ॥ ५५ ॥ ति० याचतेस्य याचत । शोषमोक्षमितिशेषः ॥ ६४ ॥ ति० शोषधारणेन शोष-
 विषयदोषहानेन । स० शोषधारणभीतः शोषकारणस्वदोषभीतः ॥ ६५ ॥ स० शोषेनभयमातयतिप्रापयतीतिशोषभयात्
 शुनिः तस्माद्भीतः शोषमयाद्भीतः ॥ ६६ ॥ ति० विपुलाः विशालमूलस्कन्धाः । शाखावलम्बिनः प्रशस्तबहुशाखावन्तः । यत्र
 येषु । एकं एककालमेव । वाली ओजसा ओजोयुक्तकंपनेन । सर्वाभिष्पन्नयितुं पत्रहीनान्कर्तुं घटते चेष्टते । तस्मैसप्तसाला इत्यर्थः ।
 अनेनवायोरप्यधिकबलं सूचितं । नहिवायोर्गुणपक्षेनेनसकृत्पत्रपातनं कचिद्दृष्टं । कश्चित्तु निष्पन्नयितुं निष्पन्नीकर्तुंमित्यर्थः ।
 एकंसालं शारेणभित्त्वा शरोनिष्पन्नं यथागच्छतितथाकर्तुं अतिव्यययितुमिति यावत् । “ सप्तत्रिंशद्वादतिव्ययने ” इति शास्त्रात् ।
 अप्राकृतकपिलाषबाणव्यापारस्यापि संभवइतिव्याचक्ष्यौ ॥ ६९ ॥ प्रहसन् भगवद्दीर्घाङ्गालादेवंवादइतिहासः ॥ ७१ ॥ ती० पुरा
 सवाली इमान् पुरतःस्थितान् सप्तसालान् एकैकशः एकमेकं विव्याध । अथच अनन्तरः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणासकृद्विव्याधेति
 संबन्धः । एतेषुसालेषु एकंपूर्वभित्त्वा तत्रस्थानितंशरं समुद्धृत्यतस्मिन्नन्ध्रेपुनरन्यंशरंनिधाय तमपिसमुद्धृत्य तथाऽन्यं विव्याध एव-
 मसकृदेताच्छिद्रीकृतवानिति वाक्यार्थः ॥ ति० एवमुक्तप्रकारेण एकैकशः एकैकस्मिन्काले सप्तापि सः वाली । असकृद्विव्याध
 पीडितवान् । आर्षपरसौपदं । सकृत्कृतः काकतालीयलघुदुदासायासकृदिति । विव्याधेतिपाठान्तरं ॥ ७२ ॥ ति० एकेनबाणेन
 एषामेकंहुममपिचेभिर्दारयेत् तदापि बालिनंहतं मन्ये । तद्वधयोरयतासंभावनयेतिभावः । पादेन अस्मोहस्तेनस्पर्शयोग्यत्वात् ।

[पा०] १ ग. ट. तंमहर्षि. २ क. ख. च. तमासाथ. छ.—म. समासाथ. ३ ख. प्रविषेष्टस्तमाश्रमं. ४ क. छ.—ट.
 प्रति. ५ ट. शोषधारण. ६ क. भिमंराममहागिरि. ७ क. ख. प. चवर्जितः. ८ क. ख. क.—ट. कूटनिभो. ९ छ. भ. ट.
 प्रकाशितं. १० छ. वधे. ११ झ. विव्यायाथ. १२ ग. घ. झ. ट. रामोनिर्दारयेदेषां. १३ क. ख. ग. च. छ. झ. ट. चहुर्मं.
 १४ क.—ट. उद्धम्यप्रक्षिपेच्चापि.

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनम् ॥ ध्यात्वा सुहृत् काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् ॥ ७५ ॥
 शूरश्च शूरघाती च प्रख्यातबलपौरुषः ॥ बलवान्वानरो वाली संयुगेध्वपराजितः ॥ ७६ ॥
 दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ॥ यानि संचिन्त्य भीतोऽहमुर्म्यमूकं समाश्रितः ॥ ७७ ॥
 तमजय्यमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणम् ॥ विचिन्तयन्न भुञ्जामि ऋश्यमूकमहं त्विमम् ॥ ७८ ॥
 उद्विग्नः शैक्षितश्चापि विचरामि महावने ॥ अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७९ ॥
 उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ॥ त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ८० ॥
 किंतु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्वलशालिनः ॥ अप्रत्यक्षं मे वीर्यं समरे तव राघव ॥ ८१ ॥
 न खल्वहं त्वां तुल्ये नावमन्ये न भीषये ॥ कर्मभिस्तस्य भीमैस्तु कातर्यं जनितं मम ॥ ८२ ॥
 कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृतिः ॥ सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ८३ ॥
 [स्निग्धानां प्रीतियुक्तानां सुहृदां सुहृदं प्रति ॥ कातरं हृदयं राम प्रत्ययं नाधिगच्छति ॥ ८४ ॥
 यदि वाणेन मेत्ता त्वं सालान्सप्ताद्य राघव ॥ वालिनं समरे हन्तुं समर्थः स्थाततो भवान् ॥ ८५ ॥]
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ स्मितपूर्वमथो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रभुः ॥ ८६ ॥
 यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर ॥ प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ॥ ८७ ॥
 एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सौन्त्वं लक्ष्मणपूर्वजः ॥ राघवो दुन्दुभेः कार्यं पादाङ्गुष्ठेन लीलित्वा ॥
 तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ॥ ८८ ॥
 असुरस्य तनुं शृङ्गं पादाङ्गुष्ठेन वीर्यवान् ॥ क्षिप्तं दृष्ट्वा रतः कार्यं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् ॥ ८९ ॥

“ किष्कुः स्याद्वटो हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलाः । चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो धनुर्धन्वन्तरं युगं ॥ इति वैजयन्ती । एवं सुग्रीवस्तमुवाचेति पूर्वणान्वयः ॥ ७२—७४ ॥ एवमविश्वासकरणे सुहृदुर्मनायेतेत्यालोच्य यथा रामः संसुध्यति तथावदति एवमुक्तेत्यादिना ॥ ७५—७८ ॥ उद्विग्नः भीतः ॥ ७९—८२ ॥ वाणी एकस्वरूपवचनं । प्रमाणं बुद्धिः । धैर्यं अचञ्चलता । आकृतिर्वेषश्च

भस्मच्छन्नमनलमिव स्थितं । ते परं तेजः कामं अस्ति-
 शयेन सूचयन्ति । अथापि मे कातर्यं जनितमिति
 पूर्वणान्वयः ॥ ८३—८६ ॥ विक्रमे विषये । प्रत्ययं
 विश्वासं । समरे विषये ॥ ८७ ॥ सान्त्वमित्यनेन
 प्रत्ययप्रभेन सुग्रीवस्य दुःस्मितत्वं द्योतते । पादाङ्गु-
 ष्ठेन अनुजृतेन । तोलयित्वा चालयित्वा ॥ ८८ ॥ तनुं

तरसा बलेन । प्रक्षिपेदपि चेत् तदापि रामस्य विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं हर्षमन्य इति संबन्धः ॥ ७३—७४ ॥ ति० ध्यात्वा रामवीर्य-
 स्यात्प्रत्यक्षत्वाद्वागेण वालिवः शक्यो न वेति संचिन्त्य ॥ ७५ ॥ शि० शूरः अतएव शूरामानी शूरकर्तृकसत्कारवान् । बलवान्
 प्रशस्तसेनाविशिष्टः । वाली अस्तीति शेषः ॥ ७६ ॥ ति० वाणी वालिवधविषया । प्रमाणं विश्वसनीया । यतः धैर्यं अकात-
 र्येण तृणीकृत्यादः । आकृतिः अनुभवसिद्धो दिव्यविग्रहः । एते द्वे परतेजः सकलजगत्संहारकं तेजः । कामं अतिशयेन । सूचय-
 न्ति सूचयतः । भस्मच्छन्नानलोपमयागुप्तावस्थितिमहाशक्तिमत्त्वं सूचितं ॥ ८३ ॥ शि० दुन्दुभेः कार्यं पादाङ्गुष्ठेन तोलयित्वा
 शृङ्गातनुं पादाङ्गुष्ठेन लीलादशयोजनं चिक्षेप । कर्मणः करणस्य च पुनरुपादानमुभयत्र शब्दान्वयविवक्षया ॥ ८८—८९ ॥

[पा०] १ छ. झ. लोचनः. २ क. पुनरेवाब्रवीच्च. ३ छ. झ. ट. शूरश्च शूरामानी च. क. ख. ड. च. ज. शूरश्चासुर-
 घाती च. ४ छ. झ. ट. मृश्यमूकमुपाश्रितः. ५ ख. चिन्तयन्नविमुञ्जामि. ६ ख. ग. ड. च. ज. —ट. मसुलहं. घ. महंगिरि.
 ७ क. —ट. शक्षितश्चाहं. ८ ग. मिहाश्रिता. ९ न. छ. झ. ज. ट. भीमश्च. १० क. ख. रामभवद्वाणी. ११ इदं लोकद्वयं
 क. ड. च. ज. पाठेषु दृश्यते. १२ ड. छ. —ट. हरिप्रति. क. गिरिप्रभुः. १३ ख. ग. ड. समरं श्लाघ्यं. १४ ड. छ. झ. न.
 ड. सान्त्वयैल्लक्षणाग्रजः. १५ क. ड. न. तोलयन्. च. ज. लोलयन्. १६ क. ड. च. ज. पुनश्च लीलित्वा रामचिक्षेप.
 १७ क. ख. ड. —ट. शृङ्गका. १८ क. पुनः. १९ क. झ. सुग्रीवो राममब्रवीत्.

लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९० ॥

आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कैयः पुरा सखे ॥ लघुः संप्रति निर्मासस्तृणभूतश्च राघव ॥ ९१ ॥

परिश्रान्तेन मत्तेन आप्रा मे वालिना तदा ॥ क्षिप्तमेवंप्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ॥

नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाऽधिकम् ॥ ९२ ॥

आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत्सुमहद्राघवान्तरम् ॥ स एव संशयस्ताव तव तस्य च यैद्वले ॥ ९३ ॥

सालमेकं तु निर्भिन्धा भवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥ ९४ ॥

कृत्वेदं कार्यं सज्यं हस्तिहस्तमिवाततम् ॥ आकर्णपूर्णमायम्य विसृजस्व महाश्वरम् ॥ ९५ ॥

इमं हि सालं संहितस्त्वया शरो न संशयोत्रास्ति विदारयिष्यति ॥

अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजात्मज शापितो मया ॥ ९६ ॥

यथा हि तेजस्सु वरः सदा रविर्वथा हि जैलो हिमवान्महाद्रिषु ॥

यथा चतुष्पात्सु च केसरी वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वरः ॥ ९७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

पूर्वापेक्षया स्वल्पं । कार्यं शरीरं ॥ ८९ ॥ कथं कमित्य-
ब्राह्—लक्ष्मणस्वेति ॥ ९० ॥ आर्द्रः सरक्तः । प्रत्यग्रः
यत्किंचिदप्राणेष्वेवायुक्तः । लघुलंसदृष्टान्तमाह—
तृणभूत इति ॥ ९१ ॥ एवं प्रक्षेपेज्यवैषम्यमुक्त्वा
प्रक्षेप्ततारतम्यमाह—परिश्रान्तेनेति ॥ एवंप्रहर्षेण
एवंविधप्रहर्षवता । अत्र दुन्दुभिकायक्षेपकर्मणि ।
तववा तस्यवा अधिकबलमिति ज्ञातुंशक्यं ॥ ९२ ॥
पुनःसंग्रहेणाह—आर्द्रमिति ॥ आर्द्रं शुष्कमित्येत-
त्सुमहत् अन्तरं तारतम्यं यद्यस्मादस्ति । अतस्तवच
तस्यच बले ध्रुवयोर्वलतारतम्ये । सएव संशयोवर्तते ।
संशयोनिवृत्तइत्यर्थः ॥ ९३ ॥ निर्भिन्धाः भञ्जय ।

व्यक्तिः विशेषज्ञानं ॥ ९४—९५ ॥ पुनर्निर्वन्धेन
कुपितोभवेदितिसान्त्वयति—इममिति ॥ सहितः
संहितः । “समोवा हितततयोः” इतिमलोपः ।
शरो विदारयिष्यति । विमर्शेन पुनःकिमर्थं प्रत्ययो-
त्पादनमिति विमर्शेन । ममप्रियं नतुत्वत्परीक्षार्थं
॥ ९६ ॥ तेजस्सु तेजस्विषु । विक्रमे । स्थिताना-
मितिशेषः ॥ ९७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारव्याने किष्किन्धाका-
ण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

ती० प्रत्यग्रः अभिनवः ॥ ९१ ॥ ति० मत्तेन भोगार्थपीतमदेन ॥ ९२ ॥ ति० यद्वलं तथेत्येषः । यद्वले इतिपाठेयमित्य-
व्ययं । यःसंशयोऽस्तिप्रक्षेपात्प्राणबलविषये आसीत् सोऽस्याप्यस्त्वैवेत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ती० एकसालं विनिर्भिध बलाबले प्रथमा-
द्विवचनं । व्यकेभवेत् भवेतामित्यर्थः । एकसालभेदनेकृते त्वंवाधिकइत्याहंवास्वामीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ति० मया सख्या ।
संप्रतिशापितः शापधर्मेनियुक्तः । अतोममप्रियंध्रुवंकुरुष्वेत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ती० सर्गफलं—“विद्याबलंदैवबलंज्ञानबन्धुबलं
तया । सेनाबलंभवेत्तस्यवालिनोवलकीर्तनात् ॥” इतिस्कान्दे ॥ ९७ ॥ इत्येकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ एतदर्थस्यप्रतिनिधितया क.—ट. पाठेय. लक्ष्मणस्याग्रतोराघवंतपन्नामिवभास्करम् । हरीणामग्रतोवीरमिदं
वचनमर्षवत्. इत्येकःश्लोकोद्भूयते. २ घ. कायस्तदा. ३ लघुःसंप्रतिनिर्मासः. परिश्रान्तेनमत्तेन. इत्यनयोर्ध्वयोःपौर्वापर्यं
क. च. ज. झ. ञ. पाठेयुद्भूयते. ४ ग. झ. क्षिप्तएवं. क. ड. च. ज. ञ. ट. क्षिप्तएव. ५ ड.—ट. यद्वलं. ६ ऊ.—ट.
विनिर्भिध. ७ घ. मवेद्यफेबलाबले. ८ च.—ट. कृत्वेतत्कार्यं. ९ छ. झ. ट. मिवापरे. क. घ. ऊ. च. ञ. मिवायतं.
१० क. ख. घ.—ट. महितस्त्वया. ११ ड. घ. ज. झ. संशयोद्वय. १२ क. तवप्रियं. १३ छ. झ. ट. राजन्प्रतिशापितो.
क. च. ज. झ. राजस्त्वविशापितो.

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

सुग्रीवमित्रभाय राममुक्तेनैकेनैववाणेन युगपत्सालसप्तकरसातलाविभेदनपूर्वकं पुनःस्वर्णीयवेशः ॥ १ ॥ तदनुताव-
लीकनविशितेनसुग्रीवेण सप्रणामं प्रशंसनपूर्वकं रामप्रति वालिवधप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेण सुग्रीवप्रति समरायवातिसमा-
ह्वानचोदनपूर्वकं लक्ष्मणादिभिःसह वृक्षमूलेनिहीयावस्थानम् ॥ ३ ॥ सुग्रीवेण मिजाह्वानमसहमानेनवालिना मिशुद्धे मिज-
बलभञ्जे वालिसुग्रीवयोःस्वराकारादिसाहस्यद्वयोपपन्नस्य रामेण वालिनि शरामोचने सुग्रीवेण पुनर्कन्दवभूकप्रति-
पलायनम् ॥ ४ ॥ सर्वैःसह सुग्रीवसमीपमुपागतेनरामेण तंप्रति वालिवधाकरणे कारणाभिधानेन समाश्वासनपूर्वकं पुन-
र्वालिनासह मिशुद्धचोदना ॥ ५ ॥ लक्ष्मणेन रामचोदनया प्रत्यभिज्ञानाय सुग्रीवम्रीचायां सपुष्पगजपुष्पीलता-
वल्कनम् ॥ ६ ॥

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १ ॥
स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः ॥ सालमुद्दिश्य चिक्षेप जैवास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ २ ॥
स विसृष्टो बलवता दौणः स्वर्णपरिष्कृतः ॥ भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह ॥ ३ ॥
प्रैविष्टश्च मुहूर्तेन धरां भित्त्वा महाजवः ॥ निष्पत्य च पुनस्तूर्णं खंतूर्णीं प्रविवेश ह ॥ ४ ॥
तान्दृष्ट्वा सप्त निर्मिञ्जान्सालान्वानरपुङ्गवः ॥ रामस्य शरवेगेन विसर्गं परमं गतः ॥ ५ ॥
स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥
इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः ॥ रामं सर्वोत्तमविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥
सेन्द्रानपि सुरान्सर्वोत्तमं बाणैः पुरुषर्षभ ॥ समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८ ॥

अथ प्रत्ययपूर्वकं वालिवधाय गमनं द्वादशे—
एतद्येत्यादि ॥ १—२ ॥ सः एकसालोद्देशेन विसृष्टः ।
स्वर्णपरिष्कृतः स्वर्णपट्टालंकृतः । अनेन सर्वोत्तमत्व-
मुक्तं । सप्त सालान् भित्त्वा । गिरिप्रस्थे गिरिप्रस्थ-
मार्गेण भूमिं विवेश । इत्यर्थमुक्तमभियुक्तैः । “सालांश्च
सप्त सगिरीन्सरसातलान्” इति । संक्षेपेच “गिरि-
रसातलं वैव” इति । अन्यस्त्वपपाठः ॥ ३ ॥ धरां भित्त्वा
प्रविष्टः स शरः महाजवत्वान्मुहूर्तेन । निष्पत्य

निर्गत्य । पुनस्तां तूर्णीं प्रविवेश । मन्त्रप्रभावेनाचेत-
नस्यापिपुनरागमनं ॥ ४ ॥ दृष्ट्वेत्यनेनाल्पज्ञत्वात्सुग्रीवः
सालानेवमिञ्जान्दृष्ट्वा । सप्तभूमिप्रवेशंस्वहमेवधर्मवी-
र्येण पश्यामीतिभावः ॥ ५ ॥ ससुग्रीवः परमप्रीतः
सन् राघवायकृताञ्जलिः मूर्ध्नाभूमौन्यपतत् ।
शिरसा भूमिं स्पृष्ट्वा प्रणतामेत्यर्थः । प्रलम्बीकृतभू-
षणइत्यनेन उदरास्पृशोक्तः । अनेनभगवद्विषयेप्रणा-

श्री० मानं बहुमानं ददातीतिमानदः ॥ २ ॥ श्री० सप्तसालान् गिरिप्रस्थेच भित्त्वा भूमिविवेश । सप्तसालान्भित्त्वा गिरिप्रस्थं पर्वत-
मभिभित्त्वा भूमिप्रविश्यतामभिभित्त्वा रसातलंगत्वेतिदृष्टव्यं ॥ गिरिरसातलं चेत्युक्तत्वात् । तथाचस्कान्दे—“सप्तभूमिःसप्तगिरी-
न्तप्तसालान्महाबलान् । सबाणोवेगसंपन्नोभित्त्वातूर्णीरमाविशत्” इति ॥ शि० सालान् गिरिप्रस्थं तदाश्रयीभूतगिरिखण्डं च
सप्तभूमिं अपरसप्तलोकावरकांश्चभित्त्वाविवेश उद्देश्यतिरिक्तभेदनस्यसामर्थ्यसूचकत्वात्प्रयोक्तृत्वपुण्यहानिः । उपलक्षणतयाऽन्य-
स्याप्युद्देश्यताया ॥ ३ ॥ ति० निष्पत्य रसातलपर्यन्तंगत्वा । तत्रत्यासुरान्दृष्ट्वा तमेवतुषं पूर्वोधारंतूर्णं । अनेनरामबाणानां चे-
तनपरशकिमदेवताऽविश्रितत्वंसूचयति । तदुक्तं—“युगपत्सप्ततालांश्चरघुनाथोविभेदह । पातालदानवान्दृष्ट्वापुनस्तूर्णंविवेशच” इति
॥ ४ ॥ ति० प्रलम्बीकृतभूषणः साष्टाङ्गप्रणामदशाच्छ्रमानावस्थापन्नोरःकण्ठाविवर्तिसकलभूषणः । कृताञ्जलिः उत्थानानन्तर-

[पा०] १ छ.—ट. सुग्रीवस्य, २ घ. मेकंतु, ३ क. ग. क. छ. ज. झ. ट. पूरयन्सरवैर्दिशः, ४ क. च. छ. ज. झ.
बाणोद्देशमभिभूषितः, ५ छ.—ट. प्रस्थं, ६ ख. छ. झ. ट. सायकस्तुमुहूर्तेन, ग. प्रविश्यच, क. सप्रविष्टो, घ. ज. न. प्रवि-
ष्टस्तु, ७ छ. झ. ट. सालान्भित्त्वा, फ. घ. क. च. ज. झ. रसांभित्त्वा, ८ ख. ज. महाशरः, ९ क. निपत्यच, १० छ. झ.
तमेनप्रविवेशह, ख. ग. स्वर्णीपुनराविशत्, घ. स्वर्णीतामुपाविशत्, ११ घ. तोषितः.

येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः ॥ बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्याता ते को रणाग्रतः ॥ ९ ॥
 अथ मे विगतः शोकः प्रीतिरथ परा मम ॥ सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरूपोपमम् ॥ १० ॥
 तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ११ ॥
 ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुमतं वचः ॥ १२ ॥
 अस्माद्गच्छेम किष्किन्धां सिधं गच्छ त्वमग्रतः ॥ गत्वा चाह्य सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम् ॥ १३ ॥
 सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमापृष्य ज्यैष्ठिघ्नैर्गहने बने ॥ १४ ॥
 सुग्रीवो व्यनदद्वोरं वालिनो हानकारणात् ॥ गाढं परिहितो वेगाद्भादैर्मिन्दभिवाम्बरम् ॥ १५ ॥
 तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ॥ निश्चक्राम सुसंरब्धो भास्करोस्ततटादिव ॥ १६ ॥
 ततः सुतमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ॥ गगने ग्रहयोर्धोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ १७ ॥
 तलैरश्वनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ॥ जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥ १८ ॥
 ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तु ॥ अन्योन्यसदृशौ धीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥ १९ ॥
 येनावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वींऽपि राघवः ॥ ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ॥ अपश्यन्राघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुष्टुवे ॥ २१ ॥

मप्रकारः शिक्षितोभवति ॥ ६—११ ॥ लक्ष्मणानु-
 मतमिति क्रियाविशेषणं । भ्रातृगन्धिनं भ्रातृहिसकं ।
 “गन्धनावक्षेपणं—” इत्यत्र तथा प्रयोगात् । इति
 रामः सुग्रीवं प्रत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२—१३ ॥
 आत्मानं स्वंस्मित्यर्थः ॥ १४ ॥ हानं आह्वानं । गाढं
 परिहितः बलबुद्धयेदृढबलपरिधानः ॥ १५ ॥ भास्क-
 रोस्ततटादिवेति । यथा सूर्योस्ततटादवतरन्नद्वहरविम-
 र्भवति तथेदानींकिष्किन्धानिर्गमनं वालिनोत्पकाले-

ननाशहेतुरित्येवोतनार्थमस्ततटादित्युक्तं । अस्मद्देशो-
 दयगिरिः प्रदेशान्तरापेक्षया अस्तगिरिरित्युक्तमित्य-
 प्याहुः ॥ १६ ॥ बुधाङ्गारकाख्ययोर्महयोरिव ॥ १७ ॥
 जघ्नानिः मेघज्योतिः ॥ १८ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वय-
 मेकान्वयः । उभावश्विनौदेवाविवाश्विनौ तावुभौसमु-
 दीक्ष्य सुग्रीवं वालिनंवा विशेषतोज्ञावगच्छत् ।
 ततः तस्मात् रामः शरं मोक्तुं बुद्धिं न कृतवानित्य-

मितिशेषः ॥ रामानु० प्रलंबगतभूषणइतिपाठान्तरं प्रलंबगतभूषणः प्रलंबलंप्राप्तभूषणइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० भूमिश्च । वात्
 सप्तपावाकासद्वर्तिनोसुराश्च ॥ ९ ॥ टीका० भ्रातृगन्धिनं गन्धःसंबन्धः । भ्रातृसमात्रेणसंबन्धी ननुदानमानादिनेतिभावः
 ॥ १३ ॥ ति० वेगात् नादकारणप्राणवेगात् । उत्पन्नैरितिशेषः ॥ १५ ॥ ति० भास्करोस्ततटादित्युक्तमप्युदयपर्वतमत्यत्येन
 कालेनयाति । एवमदृश्यस्थानतयातपुष्यगुहातःक्षणेनबहिरागतइत्यर्थः । यत्तु अस्तपदेनोदयगिरिलक्षणं यदपिमेरुतरवासिनोऽधि-
 कृत्ययमुपरितितिव्याख्यानं तत्किञ्चमसंगतंवेतिस्पष्टंभुविशं । रामानु० अस्माकुमुदयपर्वतः सिद्धपुरवासिनामस्तगिरिरितितद-
 पेक्षयाऽस्ततटादित्युक्तं । “उदयोयोलङ्काशंसोस्तमवःसधितुरेवसिद्धपुरे” इत्यार्यभट्टोक्तेः ॥ टी० मेरुतरवासिनोऽधिकृत्येद-
 शुभ्यते । अस्माकमस्तमयपर्वतोमेरुतरपार्श्वस्थानामुदयगिरिः । तेषामस्तगिरिरस्माकुमुदयगिरिः । अतोस्तगिरेरपिभानोर्निर्ग-
 मनंसंभवति ॥ स्व० अस्ततटात् । स्वच्छोपनिमित्तपक्षणी । अस्ततटमुद्दिश्ययथानिष्पतति तथावाष्पपिनिष्पद्यत । उदयगिरेरि-
 त्यनुक्त्वाऽस्ततटादितिक्षेपेनवालिनोत्पकालक्षेपोद्योत्यते । प्राचीनेचैतच्छ्लोकव्याख्यानेसंगतेअसंगतेवासुधियोविभावयन्तु ॥ १६ ॥
 ति० बुधाङ्गारकयोरिव । “वज्रगोर्कणशोर्यथा” इतिपाठान्तरं । वज्रगोर्कणं तदाह्वयपर्वतौ । यथा तथेतिशेषः ॥ १७ ॥ ति०
 अश्वनिः ईमोलिः । वज्रं वज्रायुधं ॥ १८ ॥ शि० यत् यस्मादेतोः राघवः नावगच्छत् मिलितलात्समानाकारव्याप्तविचित्रयो-
 ङ्गेनेच्छत् ततः तस्मादेतोः । अन्तकरंशरंमोक्तुं बुद्धिं निश्चयं । नकृतवान् । एतेन वालिनिरामस्यसेहः सूचितः । तेनसुग्रीवविष-
 यकनेहस्वपरकाष्टाव्यजिता । तेनेदानीमपियदिद्वयोर्मैत्रीस्यात्तर्हि नहनिष्यामीतिरामाभिप्रायोव्यक्तः ॥ २० ॥ स्व० स्तेनवासौ
 [पा०] १ क. पराहिणे, २ क. छ.—ड. लक्ष्मणानुगतं. ३ क. छ. झ. ञ. ट. इच्छाम, क. न. ज. इच्छाव. ४ ख.
 क. छ. झ. ट. छतिघ्न, ५ च. ज. न्गहनेतुते, ६ ग. क. छं. ज. झ. ट. सुग्रीवोप्यनदत्, ७ क. ख. क.—ड. निष्पपात,
 ८ छ. झ. न. ट. समुदैक्षत, ९ ख. यन्नावगच्छत्, १० घ. च. छ. ज. न. चापि.

हान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहरैर्जर्झरीकृतः ॥ वालिनाऽभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् ॥ २२ ॥
तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शोभयार्दितः ॥ मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा सन्निवृत्तो महाश्रुतिः ॥

[निवृत्तः स्वपुत्रीं प्राप क्रोधाविष्टो महाबलः ॥ २३ ॥]

राघवोपि सह भ्रात्रा सहैव हनूमता ॥ तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४ ॥

तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम् ॥ शीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥ २५ ॥

आह्वयस्वेति मासुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ॥ वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६ ॥

तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः ॥ वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो ब्रजे ॥

[किन्तु तत्कारणं येन शक्तेन हि न हन्यते ॥ २७ ॥]

तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ २८ ॥

सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् ॥ कारणं येन बाणोऽयं न मया स विसर्जितः ॥ २९ ॥

अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ॥ त्वं च सुग्रीव वाली च सहस्रौ स्यः परस्परम् ॥ ३० ॥

स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर ॥ विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वा नोपलक्ष्ये ॥

ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ॥ ३१ ॥

नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिर्वहणम् ॥ जीवितान्तर्करं घोरं सादृश्यात्तु विशङ्कितः ॥

मूलघातो न नौ स्याद्भिद्वयोरपि कृतो मया ॥ ३२ ॥

न्वयः ॥ १९—२१ ॥ जर्झरीकृतः परुषत्वकृतः

॥ २२—२४ ॥ वसुधामवलोकयन्निति लज्जानुभावः

॥ २५ ॥ दर्शयित्वाचविक्रममिति व्यतिरेकोक्तिः ।

त्वया किंकृतं किञ्चित्तितमित्यर्थः । कृतिरेनकार्यः

॥ २६ ॥ तामेववेलामिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

वालिनाऽहं काकुत्स्थेतिप्रार्थनवेलायामित्यर्थः । ततः

तथोक्तंचेत् ॥ २७ ॥ करुणं सदर्थं अब्रवीत् ॥ २८ ॥

येनकारणेन बाणो नविसर्जितः तत्कारणं श्रूयतां

श्रुत्वा क्रोधश्चापनीयतामितियोजना ॥ २९ ॥ वेषेण

आकारेण । प्रमाणेन औन्नत्येन । गतेन गमनेन

॥ ३० ॥ वर्चसा तेजसा । प्रेक्षितेन वीक्षणेन ।

वाक्यैः भाषणैः । व्यक्तिं विशेषं । मोहितः संजात-

मोहः । विशेषानभिज्ञइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नोत्सृजामी-

त्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अन्ते इतिकरणं

द्रष्टव्यं । द्वयोरपि नौ मया मूलघातो न कृतःस्यावि-

तिहि शरंनोत्सृजामि नोत्सृष्टवानस्मीति योजना ।

ननु काष्ण्णमालारूपो वालिनोविशेषोस्ति । सत्यं ।

तस्मिन्दिने सन्नभृत्वागतवानितिक्षेयं । यद्यप्यत्र मत्त-

त्वभोगचिह्नाश्रान्तत्वपुरनिर्गतत्वादिकं बाल्यसाधारण-

मस्ति । समीपस्याहलुमदादयश्चप्रद्वंशकन्याः स्वयंचसू-

वालीवत्तेनेत्यर्थः । भार्योपहर्त्रेणसमिप्रायः ॥ ३१ ॥ स्व० विक्रमदर्शयित्वा सातभेदनादिवेतिशेषः ॥ ति० किंकृतं

अनुचितमेवकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ शि० हेसुग्रीव त्वंवालीच अलङ्कारादिनास्वरादिनाचपरस्परसदृशौस्थः । अतः व्यक्तिं

द्वयोर्मिश्रलोकप्राप्तिं । नोपलक्ष्ये नानुमिनोमि । वालिनिमृदे त्वमपितत्त्वोद्धान्मरिष्यसीतितात्पर्यं । वाक्यैः वचनरचनाविशेषैः ।

अतएववचसेत्येवमनौनक्त्यं ॥ ३०—३१ ॥ ति० मोहितइति । भग्नियमनुचितयद्गमनतोमोहः । भग्नोहेमोहइत्यनृतक-

यनंच । किञ्चपलायनसमयेऽप्यमुकाभिमुखधावनेनव्यक्तिरस्येवेतिचेन्न । वालिनआयुर्दायासमाप्त्यातथाकरणेपिमुग्रीवसंतोषा-

यस्त्वस्मिन्नानुप्युज्जुत्वादायवागमनिमोहोत्प्रेषयासमाधानादक्षतोः । मोहितइत्यस्यइवेतिशेषः । ईदृशेषिषयेएवंविधांश्रुतवचनंच

दोषायेत्यन्येनान्वनितं । नोत्सृजामि नोदक्ष्यं ॥ शि० ततः तस्मात्तत्त्वसादृश्यादेतोः । मोहितः स्या न ऊहितं तर्कितंमैनसोहं

शरंनोत्सृजामि । ननुममपिमरणेतवकाक्षतिरित्यतआह । सादृश्यात् तन्मूलकात्तवपिमरणदित्यर्थः । हेतोःभी आभयोर्द्वयोः ।

मूलघातः मूलयोः राज्यप्राप्तिर्वाप्राप्तिरूपहेतोः विघातोविनाशोनस्यात् इतिविशङ्कितोहमभवमितिशेषः । सदृशश्रुतमरणेतववृत्तित-

[पा०] १ क. ग. महद्गनं. २ कं. च. छ. झ. ज. ड. भयात्ततः. ३ क. ग. क. छ. झ. सन्निवृत्तोमहाबलः. अ. द.

सन्निवृत्तोमहाबलः. ४ इदमर्थे क. पाठेदृश्यते. ५ क. सविबैध. ६ ग. क. च. अ. तंनहन्मीति. झ. नहिहन्मीति. ७ इदमर्थे

क. क. च. ज. अ. पाठेयुदयवै. ८ घं. छ. ट. वचसा. ९ छ. झ. ट. द्वयोरिति.

त्वयि वीरे विषमे हि अज्ञानाल्लाघवान्मया ॥ मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्याद्वरीश्वर ॥ ३३ ॥
दत्ताभयवधो नाम पातकं मेहदुच्यते ॥ ३४ ॥

अहं च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी ॥ त्वदधीना वयं सर्वे वनेऽसिञ्चरणं भवान् ॥ ३५ ॥
तस्माद्युध्वस्य भूयस्त्वं मा मा शङ्कीश्च वानर ॥ एतन्मुहूर्ते सुग्रीव पश्य बालिनमाहवे ॥

निरस्तमिषुणैकेन वेष्टमानं महीतले ॥ ३६ ॥

अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वैनरेश्वर ॥ येन त्वामभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धमुपागतम् ॥ ३७ ॥

गजपुष्पीमिमां कुल्लासुत्पाद्य शुभलक्षणां ॥ कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥

ततो गिरितटे जातामुत्पाद्य कुंभमाकुलाम् ॥ लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥ ३९ ॥

स तथा शुशुभे श्रीमौल्यया कण्ठसक्तया ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ४० ॥

मालयेव बलाकानां संसन्ध्य इव तोयदः ॥ विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ॥

जगाम सह रामेण किष्किन्धां बालिपालिताम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

दन्तः “ प्रेषितस्मास्तुकोसलाः ” इत्युक्तेः । तथापि
“ त्वया मया च कुन्त्या च ” इति न्यायेनसाधारण्यं
परिहर्तुं दृष्टहेतूनां श्रिदुक्तवान् राम इति ज्ञेयं
॥ ३२—३५ ॥ मा मा शङ्कीरिति । मा मां प्रति ।
मा शङ्कीः शङ्कां मा कुरु । व्यत्ययेनपरस्मैपदं ॥ ३६ ॥
अभिज्ञानं चिह्नं ॥ ३७ ॥ गजपुष्पीं नामपुष्पीनाम

लतां ॥ ३८ ॥ व्यसर्जयत् अमोचयत् बद्धवान्
॥ ३९ ॥ विपरीत इवेत्याद्युपरि निव्रीयते ॥ ४० ॥ ससन्ध्य
इवतोयदइति । सुग्रीवस्य हेमपिङ्गलत्वादिति भावः
॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे मुक्ताहारख्याने किष्किन्धाकाण्डख्याख्याने
द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

हुः केन यदि सुग्रीवस्य तिस्रसात् तर्हितराज्यप्राप्तिविधातः स्यात् अतस्तस्यापारसाध्यसीताप्राप्तिविरहो भवेदिति तत्पर्यं । अतएवमया
कृतः प्रलेपाभाव इति शेषः ॥ ३१—३२ ॥ ति० इत्तमभयमसौ सत्ताभयः तस्य वधो महत्यातकमिति नाम प्रसिद्धं ॥ ३४ ॥
समुल्लासतमप्याह—अहमिति ॥ ३५ ॥ ति० ममाशङ्कीरित्यानाथायां द्विहं ॥ ३६ ॥ शि० अभिज्ञानमिति । येन द्वन्द्वयुद्ध-
मुपागतत्वां अहमभिजानीयां आतुरगजजनेतं महदुःखमस्मिन्नभविष्यतीति निश्चिनुयां । तत् आत्मनोऽभिज्ञानं । अतिशोकादुत्प-
रयमिहापचिह्नं कुल्लम् ॥ ३७ ॥ ति० कुम्भसम्यग्लक्ष्यतीति शुभलक्षणा तां ॥ शि० हे लक्ष्मण शुभलक्षणां अतिशोकादुत्पा-
दकत्वेन शुभप्रापिकां गजपुष्पीं । शुग्रीवस्य कण्ठे कुरु । एतेन गजपुष्पीनिबद्धानामतिशोको न भवतीति सूचितं ॥ ३८ ॥ टीका०
मुत्पाद्य शुभलक्षणां देवदाहमाधितां । “ अन्नदाहं किलिभं देवदाहं ” इत्यमरः ॥ ३९ ॥ स०
सतयेलाघानन्तरं “ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालयेति पाठः क्वचिद्दृश्यते चेत्तस्यायमर्थः । विपरीते रात्रौ । “ विपरीतं तु शर्वरी ”
इत्यभिधानात् । सूर्यः रात्रौ नक्षत्रमालयेति । “ रात्रौ नक्षत्रमालयेति सूर्य इत्यभिधीयते ” इत्युक्तेः ॥ नक्षत्रमालया सूर्य इवायमपि शु-
शुभ इति विपरीतः अभूतो दृष्टान्त इति वा ॥ ४० ॥ इति द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क.—ट. स्यात्कपीश्वर. २ अ. ट. महदुद्धतं. ३ अ. मामां. ख. ग. माशङ्काङ्गन्तुमर्हसि. क. निश्वाहो वानरेश्वर.
४ क.—क. एतन्मुहूर्तं तु मया. च.—ट. एतन्मुहूर्तं तु. त. ५ ग. वानरोत्तम. ६ क. जातां समुत्पाद्यमुपुष्पितां. ७ ड.—ट.
कुमुदायुतां. ८ क. क. च. ज. समार्षयत्. ख. न्यवेशयत्. घ. न्यसर्जयत्. ९ ड. च. ज. अ. श्रीमान्मालया. १० इदमर्थं
अ. ड. पाठयोर्न दृश्यते. ११ क. सन्ध्याताम्रो वलाहकः. १२ घ. पुनरापसः. छ. पुनरागतः.

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

रामेणवालिबधायसुग्रीवादिभिः सह किष्किन्धां प्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ तथासुग्रीवंप्रतिमध्वेमारौदहस्यससजनाश्रमस्तत्स-
प्रभः ॥ २ ॥ सुग्रीवेणतत्प्रतिसद्गुणरतपश्ययाससारीरं दिवंगतात्सर्षपांतपःप्रभावेनतदाश्रमस्यसुरादितुरधिगमत्वाहिम-
हिमानुवर्णनपूर्वकंश्रेयःप्राप्तयेलक्ष्मणेनसहसहस्रहर्षिभ्यमनचोदना ॥ ३ ॥ रामेणसुनिनमनपूर्वकंसुग्रीवादिभिः सह किष्किन्धा-
गमनम् ॥ ४ ॥

ऋश्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ॥ जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥
समुद्यम्य महत्पापं रामः कौश्वनभूषितम् ॥ शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २ ॥
अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ३ ॥
पृष्ठतो हनुमान्वीरो नलो नीलश्च वानरः ॥ तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥
ते वीक्षमाणा वृक्षाश्च पुष्पभारावलम्बिनः ॥ प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ॥ ५ ॥
कन्दराणि च शैलाश्च निर्दराणि गुहास्तथा ॥ शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥
वैदूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ॥ शोभितान्सजलान्मार्गे तटाकाश्चैव व्यलोकयन् ॥ ७ ॥
कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वज्रैर्जलकुटैः ॥ चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैरुपनादितान् ॥ ८ ॥
मृदुस्पर्शाङ्कुरार्हाराभिर्भयान्वनगोचरान् ॥ चरतः सर्वतोऽपश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ॥ ९ ॥
तटाकवैरिणश्चापि शुक्रदन्तविभूषितान् ॥ घोरानेकचरान्वन्यान्दिरदान्कूलघातिनः ॥ १० ॥
मृचान्गिरितैर्दोत्कृष्टान्पर्वतानिव अङ्गमान् ॥ वीरणान्वारिदप्रख्यान्महीरेणुसमुद्धितान् ॥ ११ ॥
वने वनचरांश्चान्ध्यान्स्वेचरांश्च विहङ्गमान् ॥ पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीवचश्वर्तिनः ॥ १२ ॥
तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ॥ द्रुमषण्डं वनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥

अथ पुनः कीष्किन्धाप्रवेशसंक्षेपदशे—ऋश्यमू-
कादित्यादि ॥ १—२ ॥ संहतग्रीवः निबिडकण्ठ
इत्यर्थः । इदं स्वरूपकीर्तनं गजपुष्पीबन्धनेन वा
॥ ३—४ ॥ अथ कार्यसिद्धिसूचकपदार्थानुभवविशेषं
दर्शयति—ते वीक्षमाणा इत्यादिना ॥ ५ ॥ कन्द-
राणि गुहाकारगुहाविशेषान् । निर्दराणि स्फुटितशै-
लरन्ध्रविशेषान् । गुहाः देवस्नातबिलानि । दरीः
गुहाविशेषान् ॥ ६ ॥ आकोशकुड्मलैः ईषद्विकसि-

तसुकुलैः ॥ ७ ॥ कारण्डैः । “कारण्डको महापक्षी”
इति वैजयन्ती । सारसैः सरोनिवासैः शकुनैरुपनादि-
तान् तटाकान् व्यलोकयन्निति पूर्वणान्वयः ॥ ८ ॥ चरतः
स्थिताश्चापश्यन् ॥ ९ ॥ तटाकवैरिणः कलुषीकरणात् ।
एकचरान् एककिनः । द्विरदाः द्विदन्ताइति
वतुर्दन्तव्यावृत्तिः । गिरितदोत्कृष्टान् उल्लिखितगि-
रितान् ॥ १०—१२ ॥ द्रुमषण्डं वृक्षषण्डमयमिति

स० आदित्यसंकाशान् आविश्यं प्रागदिल्लुग्रीवं सम्यक्प्रकाशयन्तीति तथातान् ॥ २ ॥ सि० हरियूथपानामपियूथपाति
तादृशः ॥ ४ ॥ रामानु० “कन्दराणिगुहाश्चैवशैलांस्तानिबनानिच” इति बहुकोशेषुपाठः । कन्दराणि मन्दिराकाराकारितशि-
लाविचरविशेषान् । गुहाः देवस्नातबिलानि । दरीः स्फुटितशैलरन्ध्रविशेषान् ॥ ६ ॥ अकोशकुड्मलैः अकोशैः विकसितैः ।
कुड्मलैः सुकुलैः ॥ ७ ॥ टी० कारण्डः कारण्डवः नामैकदेशेनामग्रहणं । एतैरुपलक्षितांस्तटाकानपश्यन्नित्यन्वयः ॥ ८ ॥
शि० पश्यन् पश्यन्तः ॥ ९ ॥ रामानु० द्विरदवारणशब्दयोस्तत्स्थलावस्थितव्यक्तिभेदावचलेभनपौनरुक्त्यं । गिरितटा-
[पा०] १ ग. ऋश्यमूकात्सु. २ क. कनकभूषितं. ३ छ. झ. ङ. लक्ष्मणस्य. ४ छ. ज. झ. ट. वीर्यवान्. ५ छ.—ट.
विमलैस्तोयैः. ६ क. ग. ड. छ.—ट. आवलोकयन्. ७ क. ख. ग. ड. छ.—ट. शकुनैःप्रतिनादितान्. ८ क. ख. ग.
हारान्मृगपोतांश्चनिर्भयान्. ९ क. छ. ज. ट. न्वनचारिणः. १० च. ज. पर्वतेपश्यन्. ड. न. ट. सर्वतःपश्यन्. ११ ग.
हरिणान्मृगान्. क. हरिणांस्तथा. १२ क. छ. झ. ङ. तदोत्कृष्टान्. ग. तदोत्कृष्टाङ्गमानिपर्वतान्. १३ छ. झ. ट. वानरा-
न्दिरदप्रस्थान्. १४ ग. रेणुसुभूषितान्.

एष मेघ इवाकाशे वृक्षपण्डः प्रकाशते ॥ मेघसंघातविपुलः पर्यन्तकदलीवृतः ॥ १४ ॥
 किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं हि मे ॥ कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ गच्छमेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्गुणम् ॥ १६ ॥
 एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ उद्यानवनसंपन्नं स्वादु मूलफलोदकम् ॥ १७ ॥
 अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः ॥ सप्तैवासमधःशीर्षा निर्यतं जलशायिनः ॥ १८ ॥
 सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः ॥ दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥
 तेषांमेवंप्रभावानां ध्रुमप्राकारसंघृतम् ॥ आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ २० ॥
 पक्षिणो वर्जयन्त्येतच्छाऽन्ये वनचारिणः ॥ विशन्ति मोहार्धे तत्र निर्वर्तन्ते न ते पुनः ॥ २१ ॥
 विभूषणरिवास्तत्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वेनाश्वात्र गन्धो दिव्यश्च राघव ॥ २२ ॥
 त्रेतामयोपि दीप्यन्ते ध्रुमो ध्वं प्रकाशते ॥ वेष्टयामिव वृक्षाग्रान्कपोताङ्गारुणो घनः ॥ २३ ॥
 एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः ॥ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो यथा ॥ २४ ॥
 कुरु प्रणामं धर्मात्मस्तान्समुद्दिश्य राघव ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा प्रयतः संयताञ्जलिः ॥ २५ ॥
 प्रणमन्ति हि ये तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ न तेषामश्रुमं किञ्चिच्छरीरे राम ईक्ष्यते ॥ २६ ॥
 ततो रामः सह आत्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः ॥ समुद्दिश्य महात्मानस्तानृचीनभ्यवादयत् ॥ २७ ॥
 अभिवाद्य तु धर्मात्मा रामो आत्रा च लक्ष्मणः ॥ सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः ॥ २८ ॥

छातारुष्मव्यावृत्तिः ॥ १३ ॥ मेघ इवेति नीलवर्णे वपमा ॥ १४—१८ ॥ सप्तरात्रकृताहाराः वायुना सप्तरा-
 त्रस्य एकवारंकृताहाराः । सप्तमिर्वर्षशतैरित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ये मोहादत्राश्रमे विशन्ति न ते निर्वर्तन्ते
 किंतु तत्रैव नश्यन्तीत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥ दिवं
 गताः शरीरान्तरेण पुनरप्रागत्याप्सरोभिः क्रीडन्ती-
 त्याशयेनाह—विभूषणेत्यादिना ॥ भूषणरक्षेण नृक्ष-
 मुपलक्ष्यते । सकलाक्षरा इति गीतस्वनविशेषणं ।

तूर्यशब्दोत्र गीतमित्रवाद्यपरः ॥ २२ ॥ त्रेतामिदी-
 पने लिङ्गमाह—ध्रुमो हीति । घनः निविडः
 ॥ २३—२४ ॥ समुद्दिश्य किञ्चित्कलमुद्दिश्य ।
 तेषां प्रणामं कुरु ॥ २५ ॥ शरीरे अश्रुमं व्याध्यादिकं
 ॥ २६ ॥ महात्मानः महात्मनः ॥ २७ ॥ अभिवाद्येति ।
 अनेन सर्वेषामभिवादनमनूद्यते । अत्राभिवादनं नम-
 स्कारः । तेषां परोक्षत्वात् । अनेन सत्जनप्रणामो
 विजयावह इत्यथमर्थः सूचितः । तदिवं द्योत्यते उप-

वृत्तकर्त्तृतीतिगिरितटोत्कृष्टाः तान् । कर्तरि क्तः ॥ स्त० गिरितटोत्कृष्टान् गिरितटोत्कृष्टा उत्कृष्टान् ॥ ११ ॥ स्ती० गच्छमेवेति
 स्तुप्रत्ययेन कार्यलरामुचिता ॥ १६ ॥ शि० सप्तजनानामितिमित्तं बोधयन्नाह—ससेति । सप्तरात्रेभ्यस्तीतेसतीतिशेषः । वायु-
 नाकृताहाराः । अचलवासिनः निश्चलनिवसनधीलाः ॥ १९ ॥ ति० एतदाश्रमं । अर्धर्चाविरात्रमशब्दः । स्त० नपुंसकत्वमार्थः ।
 “संबन्धमनुवर्तिष्यते” इति महाभाष्यानुसारेण “धयजपाः—” इत्यस्य प्रायिकत्वाद्दानदोषः ॥ २० ॥ शि० वर्जयन्ति अतितेजो-
 दर्शनजनितभियानगच्छन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० सकलाक्षराः कलाक्षराभिर्मधुराक्षराभिर्वाग्भिः सहिताः । भूषणरवाः अप्स-
 रसामितिशेषः ॥ २२ ॥ ति० तेषामुद्दिश्य तादृशयेतिवाच्यते ॥ २३ ॥ शि० हेराम भावितात्मनां परिशीलितपरमात्मनां । कृपी-
 णयिप्रणमन्ति तेषांशरीरे अश्रुमं ध्रुमविरोधि शोकादिकमित्यर्थः । नविद्यते नमवति कृपीणामित्यत्र संबन्धसामान्यविनक्षयाकृष्टी
 ॥ २६ ॥ ति० वानराः हनुमदादयः । एतत्कथाप्रश्नादिकं वात्यायुस्समाप्तिकालस्याय ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ड.—ट मम. ख. ग. महत्. १ क. ग. सन्महावनं. क. ख. ज. अ. सद्गन्महत्. ३ क. ड. नियताः.
 ४ छ. झ. ट. वायुनाचलवासिनः. ५ क. छ. झ. ट. तेषामेतत्प्रभावेण. ६ च. झ. मोहावेयत्र. ७ झ. ट. नविद्यन्ते.
 ८ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. रवाश्वात्र. ९ ड. ज.—ट. खनाद्यापि. च. खराश्वात्र. १० क. ड. छ.—ट. शेषप्रदश्यते. च.
 छात्रप्रदश्यते. ख. शयप्रकाशते. ११ क. धूमसंरक्तसच्छदाः. १२ क.—ड. छ.—ट. तेषामुद्दिश्य. १३ क.—ड. ज. झ. ट.
 तेषामृषीणां. १४ ख. क. ज. ट. विद्यते. १५ क. छ.—ट. अभिवाद्यन्.

ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजन्ताश्रमात् ॥ ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां बालिपालिताम् ॥ २९ ॥

ततस्तु रामानुजराजमवानराः प्रगृह्य शस्त्रार्थुदिताम्यतेजसः ॥

पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागताः सह ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

रामादिभिः किष्किन्धासमीपवनेष्वक्षैरत्माच्छादनेनापस्थितम् ॥ १ ॥ सुग्रीवेणरामं प्रति बालिवधप्रतिज्ञायाः सफलकीक-
रणार्थेना ॥ २ ॥ रामेण सुग्रीवं प्रतिप्रत्ययोत्पादनपूर्वकं बालिवधप्रतिज्ञानेतदाह्वानघोदना ॥ ३ ॥ सुग्रीवेण समाज्जनं युद्धाय-
वाक्याह्वानम् ॥ ४ ॥

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां बालिपालिताम् ॥ धृष्टैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १ ॥

विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भुशम् ॥ २ ॥

ततः स निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् ॥ परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥

गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरस्सरः ॥ ३ ॥

अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतितंदा ॥ दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनतोरणाम् ॥ आभ्राः स ध्वजयन्त्राणां किष्किन्धां बालिनः पुरीम् ॥ ५ ॥

प्रतिष्ठा या त्वया वीर कृता बालिवधे पुरा ॥ सफलं तां कुरु क्षिप्रं लतां काल इवागतः ॥ ६ ॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ॥ तमेवोवाच सुग्रीवं वचनं श्रुत्युदनः ॥ ७ ॥

कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाहया ॥ लक्ष्मणेन समुत्पाद्य यैर्षां कण्ठे कृता तव ॥ ८ ॥

रितनश्लोके उचिताभ्यतेजस इति । प्रणामेनेति भावः ।
॥ २८—२९ ॥ सह युगपत् ॥ ३० ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारा-
रुयाने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः
सर्गः ॥ १३ ॥

अथ वाक्याह्वानमीतं सुग्रीवं निश्चासयति रामश्च-
तुर्दशे—सर्व इत्यादि ॥ १—२ ॥ वायुवेगपुरःसरः
वायुवेगान्मेषे अधिको ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । यतः
वायुवेगपुरस्सरः अतएव गर्जन्महामेघ इव स्थितः ।
परिवारैः परिवृतः सः नादैर्म्बरं भिन्दन्निव घोरं
निनदं कृत्वा युद्धायाह्वयत् । बालिनमिति शेषः

॥ ३—४ ॥ हरिवागुरया हरय एव वागुरा मृगम-
हणपाशः तथा व्याप्तां इतरदुष्पवेशामित्यर्थः । यद्वा
हरिवागुरया हरिरुहैः । आत्येकवचनं । " वागुरा
मृगशालिका " इति वैजयन्ती ॥ ५ ॥ आगतः
कालः फलकालः ॥ ६—७ ॥ अभिज्ञापकं चिह्नं
अभिज्ञानचिह्नं । कृतमभिज्ञानचिह्नं यस्य स तथा ।
गजपुण्यामेव गजसाक्षब्दः । यद्वा गजेन समा
आह्वा आख्या यस्याः सा गजसाह्या तथा शोभस
इति । अत्राहुः—विपरीते रात्रौ । सूर्यः पूर्णचन्द्रः ।
" परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी " इति
" राकामध्यगतश्चन्द्रः सूर्य इत्यभिधीयते " इति
वचनात् । यद्वा नक्षत्रमालया विपरीतः विशेषेण

ति० शस्त्राणि यानराणां शस्त्रं शिलादि ॥ ३० ॥ इति त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ति० बालार्कसदृशः वर्णनप्रतापेन च ॥ ४ ॥ ति० ध्वजैर्वन्त्रैः प्राकारयुद्धापेक्षितैः । आभ्रा ॥ ५ ॥

[पा०] १ क. क. छ.—ट. णुदितोप्रतेजसः. २ ज. सजाः. ३ छ. झ. न. ट. रागतास्त्रिह. ४ क. ख. ग. छ.—ट.
बालिनः पुरी. ५ क.—ट. विसर्ग. ६ ज. झ. ट. ततस्तु. ७ ख. क.—ट. स्वतः. ८ क. ग. छ. च. ज.—ट. भूषणा. ९ ग.
बालिपालिता. १० ख. याप्रतिष्ठा. छ. झ. न. ट. प्रतिष्ठाया कृता वीरलया. ११ छ. झ. ट. कृता. १२ घ. सुग्रीवेण हि. १३ क.
ग. तमेवोवाच. छ. झ. ट. तमेवोवाच वचनं सुग्रीवं. क. घ. ज. म. तमेवोवाच वचनं सुग्रीवं. १४ घ. छ. ज. झ. ट. एषा.
वा. रा. १२७

शोभसे ह्यधिकं वीर लतया कण्ठसक्तया ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ९ ॥
 अथ वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वनरः ॥ एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ॥ १० ॥
 मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं आतुरूपिणम् ॥ वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु वेष्टते ॥ ११ ॥
 यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते ॥ ततो दोषेण माऽऽगच्छेत्सद्यो गर्हेष्व मा भवान् ॥ १२ ॥
 प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः ॥ तेनावेहि बलेनाद्य वालिनं निहतं मया ॥ १३ ॥
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ॥ धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन ॥ १४ ॥
 सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां नहि संभ्रमम् ॥ प्रसूतं कलमं क्षेत्रे वर्षेणैव शतक्रतुः ॥ १५ ॥
 तदाहाननिमित्तं त्वं वालिनो हेममालिनः ॥ सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥ १६ ॥
 जितकाशी बलस्त्रापी त्वया चाधर्षितः पुरा ॥ निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वाली स प्रियसंयुगः ॥ १७ ॥

परिवृतः । सूर्यश्च चन्द्रश्च । अन्यशब्दे-
 नान्यस्याभिधानं कथमिति चेत् । “ नवो नवो
 भवति ” इति श्रुतौ अह्नां केतुः सूर्यः चन्द्राप्यायक-
 त्वाच्चन्द्रमाइत्युच्यते । तद्वच्चन्द्रोपिसूर्यकिरणानुप्रवे-
 शायत्तप्रकाशविशेषवत्त्वात्सूर्यशब्देनाभिधीयतइति ।
 यद्वा विशेषेणपरीतो विपरीतः नक्षत्राष्टतः । सूर्य
 इवेत्यभूतोपमा । विपरीतइत्यनेन सात्कालिकतेजोव-
 स्त्वमुच्यते । यद्वा विपरीते विपरीतकाले । सूर्यो
 नक्षत्रमालयेवानया लतयाशोभसे । उत्पातकालेहि
 मध्याह्ने नक्षत्राणिदृश्यन्तइत्युच्यते ज्योतिरशास्त्रे ।
 “ रात्राविन्द्रधनुर्वैशो विवानक्षत्रदर्शने । तद्राष्ट्रनाथ-
 नाशःस्यादितिगर्गस्यभाषितम् ” इति । अतः भावि-
 वालिवधरूपफलानुसारेण तेजसा ज्वलन्सुग्रीवः शुभ्र-
 पुष्पावलीशोभमानगणपुष्पीमालया उत्पातकाले नक्ष-
 त्रमालया सूर्यश्च वभाविद्यस्मदाचार्योक्तम् ॥८-९॥

प्रमोक्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि । अनिद्वलमार्ष ॥१०॥
 यावद्वेष्टते वेष्टिष्यते । “ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ”
 इति लट् ॥ ११ ॥ सवाली दृष्टिपथं प्राप्तः सन् पुन-
 र्जावन्यदि विनिवर्तते । ततः तदा । दोषेणोपलक्षितं ।
 मा मां । आगच्छेत् । सद्यो मा मां । भवान् गर्हेष्व
 गर्हेतच । यदि दृष्टमात्रेण तं नहन्त्यां तदामत्समीप-
 भागच्छ मां गर्हस्वचेत्यर्थः ॥ १२-१३ ॥ मे मया ।
 “ तेमयावेकवचनस्य ” इत्येतत्पृतीयस्याभाष्यार्थे दृश्यते ।
 अतस्तद्विशेषेणपि वृत्तीयाप्रयोगः । धर्मलोभपरीतेन ।
 लोभोलब्धस्य त्यागासहिष्णुता । धर्महान्यसहिष्णु-
 नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ संभ्रमं संशयकृतचाञ्चल्यं । परा-
 क्रमेण प्रतिज्ञासफलत्वकरणे दृष्टान्तमाह—प्रसूत-
 मिति ॥ कलमं सख्यं ॥ १५ ॥ तत् तस्मात् ॥ १६ ॥
 जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी ।
 साच्छीत्ये णिनिः । असङ्गेन अविलम्बेन ॥ १७ ॥

रामानु० चन्द्रसूर्यकिरणानुप्रवेशप्रकाशवर्धविष्णुपुराणेप्रसिद्धं । “ क्षीणसोमं सुरैः पीतमाप्याययत्तिदीप्तिमान् । मैत्रेयैककलं
 सन्तरिदिमनैकेनात्करः ॥ ” इति ती० युवतिप्रेरयतीतिसूर्यइतिप्युत्पत्त्या नक्षत्रमण्डलपरिवृतलविशेषणेनचचन्द्रएवसूर्यशब्देनो-
 च्यते । यद्वा अभूतोपमेयं । आकाशेनक्षत्रमालयाविपरीतःविशेषेणपरिवृतःसूर्यइत्यलंशोभसे । यद्वा विपरीतइतिसप्तम्यन्तं । विप-
 रीते रात्रौ । सूर्यः पौर्णमासीचन्द्रः । “ परीतं दुर्दिवाप्रोक्तं विपरीतं तु रात्रौ । पौर्णमासीगतचन्द्रः सूर्यइत्यभिधीयते ” इतिवचनात् ।
 रात्रावाकाशेपूर्णचन्द्रेनक्षत्रमालयायकाशोभते तत्साकण्ठसकमालयालंशोभसइति । गजसाङ्गया गजेनसमाआङ्गाआख्यायस्या-
 स्साकुन्दलवेतिसावत् । तया ॥ ति० नक्षत्रमालया आकाशेविपरीतःविशेषेणवेष्टितःसूर्यइव । कनिषिकल्पितोपमाऽलीकोपमा ।
 तेनतादृशस्सूर्योयदिभवेत्तदा तरणाकर्णवर्त्यकण्ठसकशुक्रपुष्पमालस्योपमास्यादितिलशयोक्तिरत्रयज्ज्ञाया ॥ ९ ॥ स० एकेनबाणमो-
 क्षेणेत्यनेन तस्यैवबाणस्यद्वितीयवारंमोचनमपिनास्तीतिसूचितं । प्रमोक्ष्यामि अन्तर्गतप्यर्थः ॥ १० ॥ स० दृष्टोप्यन्तलदृशाय
 द्विकर्मकलेनमामितिवक्तव्यमेत्युक्तिः स्वतस्सर्वहलाद्रामस्यदर्शयेत्युक्तिरीपचारिकीतिदर्शयिषु । वालीविनिहतस्सन्यावद्वनेवेष्टते
 तावन्ममदर्शय । यावद्वनेसमप्रवतइतिवा ॥ ११ ॥ शि० कृच्छ्रे अस्याज्यपितृगुर्वाविपरस्परविस्फोटिसंघाजजितकष्टे ॥ १४ ॥
 ति० जितकाशी जितव्यासोजितभयोवा ॥ ति० ननुकृतेप्याहानेक्यादिसज्जनविष्पतिप्यसितप्राह—निपतिष्यतीति । अस-

[पा०] १ च. ज. क्षिप्रंविनिहतोयत्वेष्टतेपांसुषुष्ठितः. २ क. ख. ग. छ. झ. ञ. ट. ततोवेत्ति. ३ छ.—अ. रणे.
 ४ ख. कृच्छ्रेमहति. ५ ख. प्रभूतकलमंक्षेत्रं. छ. झ. ञ. ट. प्रसूतंकलमंक्षेत्रं. ६ छ. झ. ट. निमित्तं. ७ ग. च.—ट.
 जयशायी. ८ छ. झ. ञ. ट. पुरात.

रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयन्ति न संयुगे ॥ जानन्तस्तु स्वकं धीर्यं स्त्रीसमर्थं विशेषतः ॥ १८ ॥
 स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ॥ ननर्द क्रूरनादेन विनिर्मिन्दस्त्रिवाम्बरम् ॥ १९ ॥
 तस्य शब्देन चित्रस्ता गावो यान्ति हैतप्रभाः ॥ राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ॥ २० ॥
 द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ॥ पतन्ति च स्वगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ॥ २१ ॥
 ततः स जीमूतगणप्रणादो नादं क्षुब्धचरया प्रतीतः ॥
 सूर्यात्मजः शौर्यविबुद्धतेजाः सरित्पतिर्वाजिनलचञ्चलोर्मिः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

सुग्रीवगर्जनश्रवणजरोषेणयुद्धायतिर्गच्छन्तंवाहिनं प्रति तारयासपरिवृत्तं युक्तयुपन्यासेन अक्षद्वयवचनानुवादेनरामसाहा-
 योक्त्याचसुग्रीवस्यबलीयस्त्वोक्त्या श्रीरामगुणानुवर्णनेनतत्परणशरणीकरणपूर्वकंसुग्रीवेणसत्यकरणप्रार्थना ॥ १ ॥

अथ तस्य निर्नादं तु सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ शुश्रवान्तःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १ ॥
 श्रुत्वा तु तस्य निनर्दं सर्वभूतप्रकम्पनम् ॥ मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापतितो महान् ॥ २ ॥
 स तु रोषपरीताङ्गो वाली सन्ध्यातपप्रभः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३ ॥

स्त्रीसमक्षमित्यनेन तदानीं सायंकाल इत्यवगम्यते ।
 “ प्रातर्भूजपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासया । सायं
 कामेनपीडयन्ते जन्तवो निशि निद्रया ” इति वच-
 नान् ॥ १८—१९ ॥ इतप्रभाः भीतिविकृतमुखका-
 न्तयः । गाव इत्यनेन गवांपुरप्रवेशकालसूचनात्तत्का-
 लस्य सायंतनत्वंगम्यते । राजदोषपरामृष्टाः राजदो-
 षेण अराजकत्वरूपदोषेण परामृष्टाः परैः परपुरुषैः
 आमृष्टाः केवेषु गृहीताः । कुलस्त्रिय इव आकुलाः
 गन्तव्यप्रदेशाभावेनाकुलाः ॥ २०—२१ ॥ प्रतीतः
 नादमोचने प्रसिद्धः । सरित्पतिर्वा समुद्र इव ॥ २२ ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मुक्ताहारारुणाने किष्किन्धाकाण्डन्याख्याने चतुर्दशः
 सर्गः ॥ १४ ॥

अथ ताराबुद्धिः पञ्चदशो—अथ तस्येत्यादि ॥
 महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ १ ॥ श्रुत्वेति स्थितस्येति शेषः ।
 एकपदे एकस्मिन्नेव स्थाने । सद्य इत्यर्थः । आपतितः
 उत्पन्न इत्यर्थः ॥ २ ॥ रोषेण परीताङ्गः विपरीताङ्गः
 विकृतवेष इत्यर्थः । अतएव सन्ध्यातपप्रभः कोषपा-
 वकयावकिताननइतिप्रयोगात्कोपरक्तदेहत्वात्सन्ध्यात-
 पप्रभत्वं । किंच उपरक्तः समीपरक्तः । कुतपरिवेष
 इत्यर्थः । परिवेषयुक्तो हि सूर्यो निष्प्रभो दृश्यते । उप-

जेन कयादिसंगपरित्यागेनेत्यर्थः । यतः प्रियसंयुगः । नमर्षयन्तीत्यस्यशूराइतिशेषः ॥ स० जितेन जयेन आधीस्तुल्यः । शि०
 जयआधीस्तुल्यविजयविषयकश्लाघावान् ॥ १७ ॥ वि० विशेषतः नमर्षयन्तीत्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥ ती० राजदोषपरामृष्टाः राजदो-
 षव्याप्ताः । राजाज्ञाभावेनलाधिकजारभीत्याकुलस्त्रियोयथानिष्प्रभायान्ति तथागावोयान्तीत्यर्थः ॥ ति० गावः महान्तोवृषभाः ।
 इतप्रभाः इतशकयः ॥ २० ॥ स० ग्रहाः देवाः ॥ २१ ॥ ति० जीमूतवल्कलप्रणादः । प्रतीतः रामेइतिशेषः । शौर्यैरामक-
 मकरणेविबुद्धतेजोयस्य ॥ २२ ॥ इतिचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥

टीका० एकपदे तत्काले । “ एकपदं स्यात्तत्कालेपदव्यानेकपथापि ” इतिविश्वः ॥ शि० तस्यनिर्नादंश्रुत्वाविद्यमानस्यवा-
 लिनः एकपदे तस्मिन्क्षणे । मदः मत्तस्त्वैवेतिभ्रयतीतिगर्वः । नष्टः । क्रोध आपादितः संप्राप्तः ॥ २ ॥ ति० कनकप्रभस्यको-
 [पा०] १ ड.—ट. धर्षितंश्रुत्वा. क. ग. धर्षणंवीरा. २ घ. छ. धैर्यं. ३ ट. तेन. झ. तत्र. ४ ड.—ज. म. गतप्रभाः.
 ५ घ. एतगाभूमौ. ६ ड.—ज. म. महाइव. ७ ड.—ट. कृतप्रणादो. ८ ग. ड. च. ज. न. विमुञ्चंस्त्वया. ९ ख.—ट.
 निनादं. १० ख. घ. ड. छ. झ. म. ट. आपादितो. ११ छ. झ. ट. ततो. १२ झ. ट. सकनकप्रभः, छ. कनकसप्रभः.

वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधादीप्ताभिसन्निभः ॥ मात्स्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव हृदः ॥ ४ ॥
 घृन्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ॥ वेगेन चैरणन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥
 तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहादर्शितसौहृदा ॥ उवाच त्रैस्तसंभ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ॥ ६ ॥
 साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम् ॥ शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ॥ ७ ॥
 काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यसि च वानर ॥ वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८ ॥
 सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ॥ ९ ॥
 पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि ॥ निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥ १० ॥
 त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ॥ इहैत्य पुनराह्वानं स्रक्कां जनयतीव मे ॥ ११ ॥
 दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ॥ निनादश्चापि संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२ ॥
 नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ॥ अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैव गर्जति ॥ १३ ॥
 प्रकृत्या निपुण्यैव बुद्धिमात्रैव वानरः ॥ अपरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः संह नैष्यति ॥ १४ ॥

रक्तो राहुप्रस्तो वा ॥ ३ ॥ दंष्ट्राकरालः दंष्ट्रावन्तुरः ।
 “करालोदन्तुरेतुङ्गे” इत्यमरः । क्रोधादेतोः दीप्ता-
 भिसन्निभः अतएवोत्पतितपद्माः विकसितरक्तोत्पलः ।
 उत्पतितपद्माभइतिपाठे उत्पतिता स्त्रोपरिप्रसृता पद्मा-
 नांस्मां यस्मिन्स इत्यर्थः । समृणालो ह्रद इव भाति
 वमो ॥ ४-५ ॥ परिष्वज्य स्तवचनश्रवणाभिमुल्या-
 यालिङ्ग्य । स्नेहात् परिष्वज्येत्यन्वयः । दर्शितसौ-
 हृदा यथाभवति तथोवाचेत्यर्थः । संभ्रान्ता त्वरिता ।
 “संभ्रमस्त्वरा” इत्यमरः । हितोदर्कं हितफलकं
 ॥ ६ ॥ काल्यं प्रातः शयनादुत्थितः पुरुषः मुक्तां
 स्रजमिव । नदीवेगमिव आगतं अप्रतिबद्धं क्रोधं ।
 साधु निःशेषं त्यज ॥ ७ ॥ काल्यं प्रातःकाले ।
 एतेन युद्धं करिष्यसि । तेन फल्गुता लाघवं वा
 शत्रुबाहुल्यं शत्रुगौरवं वा न विद्यते । अतः किमर्थ-

मयैवनिर्गच्छसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सहसानिर्गमे कोदोष
 इत्यत्राह—सहसेति ॥ ९ ॥ प्रथमं युक्तिमाह—पूर्व-
 मित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पूर्वमापतितः ते त्वया ।
 क्रोधाभिष्पत्य योयुधि निरस्तः । हन्यमानो दिशो
 गतश्च । सत्वामाह्वयते । पुनरेत्य स्थितस्य तस्यैतदा-
 ह्वानं । मेशकृां सहायसहितत्वशक्तांजनयतीतियो-
 जना । इवशब्दो वाक्यालंकारे । अव्ययानामनेका-
 र्थत्वावधारणे वा ॥ १०—११ ॥ अवधारणे हेत्व-
 न्तरमप्याह—दर्पश्चेति । नर्दतस्तस्य दर्पश्च व्यवसा-
 यश्च यज्ञश्च निनादश्च संरम्भश्च यादृशः । अस्य एत-
 त्कारणमस्य नभवतीति योजना ॥ १२ ॥ फलितमा-
 ह—नासहायमिति ॥ अवष्टब्धसहायश्च परिगृहीत-
 सहायएव । कुतः । एवः यमाश्रित्यगर्जति तादृशग-
 र्जनहेतुसहायाश्रित एषइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सहायस्या-

धावतिरक्तेसहजप्रभानाद्येनोपरकादित्येवमेवम् । एतदादीन्यासन्नमृत्युलक्षणानि ॥ ३ ॥ रामानु० दीप्ताभिसंनिभोवाली ।
 क्रोधादंष्ट्राकरालः । उत्पतितपद्माभः गजादिभिरुत्पतितपद्माभः । समृणालोह्रदइवभातीति योजना । दंष्ट्राशृणालस्थानीया । ती० दी-
 प्ताभिसंनिभंरक्तकालुष्यकषायवर्णप्राकट्याय ॥ ४ ॥ ती० शत्रुबाहुल्यं शत्रोर्बाहुल्यं गौरवं वा । नविद्यते शत्रुविषयबलाबलविषय-
 शक्तातन्नास्तीतिभावः । यद्यप्येवंतथापि ॥ ८ ॥ स० तं सुग्रीवं । असहायंनमन्ये । वष्टब्धसहायः परिगृहीतसमानलाभः सन
 भवतीत्यवष्टब्धसहायः अपरिगृहीतसमानराज्योऽयं सुग्रीवः यमाश्रित्यगर्जति तमपि सुग्रीवन्तं सुग्रीववदाचरन्तं सुग्रीववत्सामाशु-
 पायेनाभेद्यमन्यइत्यावर्तितेनान्वयः ॥ अहमिहागतं सुग्रीवं असहायंनमन्ये । भवतुसहायः कश्चित्तमप्यहंनिन्द्यामीष्यतथाह—अव-
 ष्टब्धसहायश्चेति । अवष्टब्धः परिगृहीतः सहायोवेनवपुः यमाश्रित्यगर्जति तंराममपि असहायं असहायशरमन्येइतिवा ।
 भवेन्नतारायारामविषयकज्ञानमस्तीतिसूचितं । तस्मानुपदं स्पष्टीयमिष्यति ॥ १३ ॥ ती० अस्तुलोपिसहायः सुग्रीवतुल्यएवेत्यत

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. ट. दीप्ताभिलोचनः. २ क.—झ. ट. चपदन्त्यासैः. ३ क. ख. क. च. ज. ञ.
 श्रसत्संभ्रान्ता. ४ क. क.—ट. श्रूयतामभिधास्यामि. ख. ग. श्रूयतांत्वमि. ५ झ. निवार्यते. ६ ख. निरस्त्यस्ते. ७ ख.
 निनदस्यच. क. ग. च.—झ. ट. निनादस्यच. ८ घ. ट. भाश्रित्यैव. ९ छ. झ. ञ. ट. नापरीक्षितवीर्येण. १० छ. झ.
 न. ट. सख्यमेष्यति.

पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः ॥ अद्भुतस्य कुमारस्य वैक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ १५ ॥
 अद्भुतस्तु कुमारोऽयं वनान्तमुपनिर्गतः ॥ प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरैभिर्निवेदिता ॥ १६ ॥
 अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरो समरदुर्जयौ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रेथितौ रामलक्ष्मणौ ॥
 सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ ॥ १७ ॥
 तैव भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्कशः ॥ रामः परबलामर्दी युगान्ताभिरिवोत्थितः ॥ १८ ॥
 निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः ॥ आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ १९ ॥
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥ चातूनामिव घैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ २० ॥

तिशये किमाचमित्यत आह—प्रकृत्येति ॥ १४ ॥ न केवलं युक्त्यायं निर्णयः वचनाच्चेत्याह—पूर्वमिति । वचः यत् प्राप्तिक्रिकं कथयतोऽद्भुतस्य वचः मया श्रुतं सत् हितं वचः त्वंप्रति वैक्ष्यामि ॥ १५ ॥ वनान्तमुपनिर्गतमभि निर्गतः विहारार्थं गतः । प्रवृत्तिर्वाता । “वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः” इत्यमरः । तत्र अद्भुतमूके । दुरासदावित्यनन्तरमिति करणं बोध्यं । प्राप्तविति प्रवृत्तिस्तेन कथितेति संबन्धः ॥ १६—१७ ॥ तौ कीदृशावित्यपेक्षायामेकस्य स्वरूपकथनेनान्यस्य स्वरूपमप्यर्थादुक्तं भवतीति मत्वा प्रधानभूतरामस्वरूपमाह—तमेत्यादिनाश्लोकत्रयेण ॥ रामः उक्तविशेषणविशिष्टइत्यन्वयः । तस्वस्थितिं सूचयन्त्याह—निवासेति । यथा सुग्रीवस्य सहायः एवं ममापि कुतो न स्यादित्यत्राह—साधूनामिति । स्वच्छायापेक्षिणामनुकूलानां निवासवृक्षः ॥ वृक्षइत्यभेदाध्यवसायेन सर्वथा सादृश्यमुच्यते । यथा वृक्षः प्रथमेतापमपहृत्य पुष्पफलप्रदानादिना सर्वेन्द्रियतर्पणः तथाऽयमित्यर्थः । निवासइति विशेषणेन कादाचित्कच्छायकतरुव्यावृत्तिः । “वासुदेवतरुच्छाया नतिशीतानघर्मदा । नरकाङ्गारशमनी साकिमर्थनसेव्यते” इत्युक्तत्वात् । सुग्रीवद्रोहकरणेन नास्माकं साधुत्वलेशइत्याशयः । साधूनामेवं आपन्नानां तु परागतिः । “योगक्षेमं वहामि” इत्युक्तरीत्या आश्रितविषयेऽपाद्यदशप्रभु-

तिफलपर्यन्तसर्वकार्यकरइत्यर्थः । तत्राप्यार्तानां संश्रयश्चैव आश्रितेष्वप्यार्तानां तु सर्वदासमीचीनाश्रयः । सर्वकार्यनिर्वाहकइत्यर्थः । भवत्वेवं । ममापि कश्चिदाश्रयो भविष्यतीत्यत्राह—यशसश्चैकभाजनमिति । एवं विधरक्षको लोकेऽन्योन्यास्तीत्यर्थः । अत्र “चतुर्विधा भजन्ते मां जनः सुकृतिनोर्जुन । आर्तो जिज्ञासुर्यार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ” इत्युक्ताश्चतुर्विधाधिकारिण उच्यन्ते । साधूनां जिज्ञासूनां । कैवल्याकामानामित्यर्थः । आपन्नानां अपूर्वैश्वर्यकामानां । आर्तानां भ्रष्टैश्वर्यकामानां । यशसः “ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं” इत्युक्तयशोयुक्तस्य । एकवचनेन तस्य सुदुर्लभत्वमुक्तं । एकभाजनेन अद्वितीयाश्रयः । यद्वा साधूनामुपासकानां । आपन्नानां “सकृदेव प्रपन्नानां” इत्युक्तरीत्या ईषत्प्रपन्नानां । आर्तानां आर्तप्रपन्नानां । “आर्तो वायुदिवा हस्तः परेषां शरणागतः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । यशसश्चैकभाजनमित्यनेन एवंभूतो न्योनस्तीत्युच्यते । आश्रितफलप्रदानोपयोगिज्ञानसंपत्तिमाह—ज्ञानविज्ञानसंपन्न इति ॥ ज्ञानं लौकिकज्ञानं । विज्ञानं शास्त्रजन्यज्ञानं । ताभ्यां संपन्नः । यद्वा विज्ञानेन धर्मभूतेन संपन्नः । ज्ञानश्चासौ विज्ञानसंपन्नश्चेति कर्मधारयः । ज्ञानस्वरूपो ज्ञानगुणकश्चेत्यर्थः । ज्ञानसंपत्तिमुक्तत्वात् ज्ञानसंपत्तिमाह—निदेशे निरतः पितुरिति । प्रधानत्वात्पितृवचन-

आह—अपरीक्षितेति । अपरीक्षितवीर्येण सहायेनेति शेषः । अपरीक्षितवीर्यस्येति विग्रहः ॥ १४ ॥ स्व० कथयतोऽद्भुतस्य वचः श्रुतं । तद्बोध्यवक्ष्यामि । हे भवचइति संबोधनं । तूष्णींभूतवाक्चित्तितदर्थः ॥ १५ ॥ ति० वनान्तं वनमध्यं । यातस्यैव चारैर्निवेदिता प्रकृतिसारासीत् । प्रवृत्तिः सुग्रीववृत्तान्तः । सात्तेन मम कथिता ॥ १६ ॥ रामानु० “स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्य को हेतुः पररक्षणे” इति न्यायेन राज्यादिना शितोरामः सुग्रीवं कर्पयति इति शाकः । शाक्यो वासदत्तश्चाभिहाय दुर्बलं सुग्रीवं कथयन् बलवत्तया शाक्यामाह—तव भ्रातुर्विद्यादिना ॥ १८ ॥ रामानु० आर्तानां नष्टैश्वर्यकामानां ॥ १९ ॥ रामानु० ज्ञानविज्ञानसंपन्नः ज्ञानं ब्रह्मविषयकज्ञानं ।

[पा०] १ घ. महावीर. २ ऊ.—उ. वैक्ष्याम्यश. क. ख. ग. वैक्ष्यामिस्था. ३ क. ख. ग. कुमारोसौ. ४ छ. क्ष. ट. रासीभिर्निवेदिता. ५ ऊ.—उ. प्रक्षितौ. ६ छ. स. ट. सतेभ्रातुर्हि. ७ छ. स. ट. रणकर्मणि.

तत्क्षमं न विरोधस्ते सह तेन महात्मना ॥ दुर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मसु ॥ २१ ॥
 शूर वक्ष्यामि ते किञ्चिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुम् ॥ श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्विदितम् ॥ २२ ॥
 यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वमिषेचय ॥ विग्रहं भा. कृथा वीर आत्रा राजन्वलीयसा ॥ २३ ॥
 अहं हि ते धर्मं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥ सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ २४ ॥
 लालनीयो हि ते आता यवीयानेष वानरः ॥ तत्र वा सन्निहस्यो वा सर्वथा बन्धुरेव ते ॥ २५ ॥
 न हि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कंचन ॥ दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ॥ २६ ॥
 वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे ॥ तिष्ठतु ॥ सुग्रीवो विप्रेलग्रीवस्तव बन्धुः सदा मतः ॥ २७ ॥
 आतुः सौहृदमालम्ब नान्या गतिरिहास्ति ते ॥ २८ ॥
 यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् ॥ याच्यमानः प्रियत्वेन साधु वाक्यंकुरुष्व मे ॥ २९ ॥
 प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि ॥
 धर्मो हि ते कोसलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥ ३० ॥

परिपालनत्वमुक्तं । इदमुपलक्षणं धर्मान्तराणां । अनेन
 सौलभ्यंचोक्तं । समस्तकल्याणगुणसमृद्धिमाह—गु-
 णानामाकरइति । बहुवचनेनासङ्ख्येयत्वमुक्तं । आक-
 रइत्यनेन गुणातिरिक्तत्वं गुणिनउक्तं । महानित्यनेन
 गुणानामप्युत्कर्षावहं गुणिरूपमुच्यते । धातूनामि-
 त्यनेन गुणानां क्षानशक्तिबलैश्चर्यादिभेदेन नानाविध-
 त्वमुक्तं । शैलेन्द्रो हिमवान् । अनेनाप्रकल्पत्वमुक्तं
 ॥ १८—२० ॥ रणकर्मसु दुर्जयेनेत्यन्वयः ॥ २१ ॥
 ते अभ्यसूयितुं चेच्छामि त्वद्विषये अभ्यसूयां दोषावि-

ष्करणं कर्तुं कदाचिदपि नेच्छामीत्यर्थः । यद्वा मया
 वक्ष्यमाणे हिते त्वया अभ्यसूयानकार्येत्यर्थः ॥ २२ ॥
 यौवराज्येनामिषेचय यौवराज्येनोपलक्षितो यथाभ-
 वति तथामिषिष्वेत्यर्थः ॥ २३—२५ ॥ प्रत्यनन्तरं
 त्वदनन्तरं । समीपवर्तिनं वा कुरुष्व ॥ २६—२७ ॥
 आतुरित्यर्थः ॥ आलम्ब आलम्बस्व ॥ २८ ॥ अवैषि
 जानासि । प्रियत्वेन बहुप्रयत्नेन ॥ २९ ॥ स्ववचना-
 श्रवणेबाधकंसूचयन्त्याह—प्रसीदेति ॥ प्रसीद त्यक्त-
 रोषो भव । पथ्यं हितं । जल्पितं वचनं । भावे क्तः ।

विज्ञानं धिक्पशास्त्रोक्तं । “जोषधीज्ञानसम्पन्नविद्वानंशिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः । यद्वा ज्ञानं सामान्यज्ञानं । विज्ञानं विशेषज्ञानं
 ॥ २० ॥ तमि० साधूनां संसारतापतप्तानां । निवासश्चक्षुः किञ्चामस्थानं । “वासुदेवतच्छायाणां तिथीतानाधर्मदा” इत्युक्तलात् ।
 साधूनां “साधवस्त्वभिगन्तव्याः” इत्युक्त्या अभिगन्तव्यतयायेप्रसिद्धास्तेषामावासश्चक्षुः अभिगन्तव्यस्थानं । साधूनां ज्ञानिनां ।
 आवासश्चक्षुः प्राप्यदेशइतिच । आपधानां आकृष्यन्यासस्तुपुरस्कारेण शरणगतानां दत्तानां । सदागतिः अपुनरावृत्तिप्राप्यस्थानं ।
 अभ्युपगमप्रारब्धसहिष्णुतया देहस्थितिकालेपि गतिरितिच । आर्तानां प्रारब्धदेहेनार्तितानां संश्रयः इतरवैलक्ष्येनाश्रयणीयः ।
 यद्वा साधूनां भगवत्प्राप्तिकामानां । आपधानां केवल्यनिष्ठानां । आर्तानां ऐश्वर्यकामानां । इतरवैलक्ष्येनाश्रयणीयः । यक्षसश्च
 यक्षसश्च नायकसः । एकभाजनं अनितरसाधारण्येनाश्रयः । सुप्रतिष्ठितत्वं परिपूर्णलादिद्योतनाय भाजनप्रहणं । अत्रयशश्चान्देन
 औदार्यप्रतापजनितकीर्तिलोकप्रसिद्धा । “नतस्ते शोकश्च न तत्सन्नाममह्यशः” इत्युक्तवैदिकप्रसिद्धाचकीर्तिः कथिता ॥ १९—२० ॥
 ति० दुर्जयेनेत्यस्यार्थपूर्वकं न्वयि ॥ २१ ॥ किञ्चित्कृत्यमाणं त्वया अभ्यसूयितुं नेच्छामि । कथमियं मां प्रतिवदतीति मत्सूयानकर्तव्ये-
 त्यर्थः । आर्षलादसमानकर्तृत्वेऽपि तुमुन् ॥ २२ ॥ दि० सुग्रीवं वानादिभिः प्रत्यनन्तरं प्राप्तान्तररहितं अन्तररहितमित्यर्थः ।
 कुरुष्व । अतएव सुग्रीवः पार्श्वे तिष्ठतु ॥ २६ ॥ स० आतुसौहृदमालम्ब्य आलम्ब्यैव गतिर्नान्यातेऽस्ति । आलम्ब्यस्थितत्वेति से-
 षोवा । “यदोर्वचनरः शुक्ला । सेतुं दृष्ट्वा सुमुखस्य” इत्यादौ समानकर्तृकत्वाभावात्सदृशानां तत्तादृशानियमस्य प्राथिकत्वाद्वा न दोषः ।
 सिस्तुतंचैतच्छेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां तत्रतत्र ॥ २८ ॥ इति पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. छ.—ट. तत्क्षमो. २ ख. घ. राज्येय. क. ग. राज्येच. ३ ड. ख. ज. विरोध. ४ ड.—ट. राजन्यवी-
 यसा. ५ छ. झ. ट. विपुलभीमो महाबन्धुर्वैतस्तव. ६ क. ख. ग. ड. घ. ज.—ट. आतुसौहृद. ७ क. ख. ग. ड.—ट.
 मालम्ब्य. ८ छ. झ. ट. प्रियत्वेन.

तदा हि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं वभाषे ॥

न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

वालिनासन्निभत्वेन तारा निवर्तनपूर्वकं युद्धाय निर्गमः ॥ १ ॥ वालिसुग्रीवाभ्यां सवीरवादं निबुद्धप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ ततो दु-
वेवालिनिवर्धमाने सुग्रीवे च द्वीपमाने श्रीरामेण वालिबन्धसिद्धिरविमोक्षणम् ॥ ३ ॥ बन्धस्थवदुधिरिक्षितेन वालिना निशेष्टक्षितौ
पतनम् ॥ ४ ॥

तामेवं भुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् ॥ वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गर्जतोस्य च संरम्भं आतुः शत्रोर्विशेषतः ॥ मेर्वयिष्याम्यहं केन कारणेन वरानने ॥ २ ॥

अधर्वितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥

सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य संयुगे ॥ सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जितः ॥ ४ ॥

न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति भक्तुते ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५ ॥

निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि ॥ सौहृदं दर्शितं तारे मयि भक्तिः कृता त्वया ॥ ६ ॥

प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम् ॥ दर्पमात्रं विनेष्यामि न च प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ७ ॥

अहं ह्यजिज्ञितस्यास्य करिष्यामि यथेप्सितम् ॥ वृक्षैर्गुह्यिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ॥ ८ ॥

न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् ॥ कृतं तारे सहायत्वं सौहृदं दर्शितं मयि ॥ ९ ॥

शक्रसमानतेजसा शक्तेजस्तुल्यतेजसा । अनेन
वालिनो रामस्याधिक्यमुक्तं ॥ ३० ॥ तदा वक्तव्य-
काले । वालिनंप्रतीतिशेषः । भाषते द्विकर्मकत्वात् ।
तस्य तस्मै । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । “रुच्यर्थानां—” इति
हिंसातिः । विनाशकालत्वे हेतुः कालाभिपन्नस्येति ।
मृत्युना गृहीतस्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने
किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

धर्षणामर्षणं धर्षणस्य आमर्षणं सहनमिति वा । धर्ष-
णायाः तिरस्कारस्य मर्षणमिति तार्थः ॥ ३ ॥ हीन-
ग्रीवस्येति परुषोक्तिः ॥ ४ ॥ पापं निरपराधवधं ॥ ५ ॥
निवर्तने क्रियमाणेऽपि भूयः । सौहृदं सुहृत्कर्तव्यं ।
हितोपदेशइति यावत् । भक्तिः कृता प्रकाशितेत्यर्थः
॥ ६ ॥ सुग्रीवं प्रतियोत्स्यामि ॥ ७ ॥ संप्रहारव्या-
कुलेन त्वया कथं तस्य प्राणरक्षणं कर्तुं शक्यं तत्रा-
ह—अहं हीति ॥ यथेप्सितं ईप्सितं तत्प्राणरक्षणम-
नतिक्रम्य । आजौ युद्धे स्थितस्य ॥ ८ ॥ गर्वितं
गर्व । आयस्तं आयासं । प्रयत्नमिति यावत् । सहि-

अथ वालिवधः षोडशे—तामेवमित्यादि ॥ १—२ ॥

वि० सुसंरब्धं स्वार्थे निष्ठा । सुसंरम्भमित्यर्थः ॥ सुसंरम्भमिति पाठः सुगमः ॥ १ ॥ स० मद्रमनेन ग्रीवाहीनो भवतीति म-
खाहीनग्रीवस्येत्युक्तवान् ॥ शि० इनग्रीवस्य इति श्रेष्ठविपुलेत्यर्थः । ग्रीवायस्य तस्य । संरम्भं गर्वजितं च सोढुं नैव समर्थः ।
हिंसाद्वेषाद्यर्थः । अतएव विपुलग्रीवस्य नेन विरुध्यते ॥ ४ ॥ ति० राघवं प्रति राघवनिमित्तभयमालम्ब्य । भक्तुते त्वया विषादो न
कार्यः । यतो धर्मज्ञत्वादियुगः ॥ ५ ॥ शि० यदुक्तं दानमानादिसत्कारैरिति तस्य प्रत्युत्तरमाह—नेति । गर्वितं सामानाधिकर-
[पा०] १ छ. झ. ज. ट. सुसंरब्धं. ख. छ. ज. सुसंरम्भं. २ ख. च. छ. झ. ट. मर्षयिष्यामि केनापि. ३ ख. संयुगेषु. ४ छ. छ.
झ. अ. ट. गर्जितं. ५ छ. च. ज. अ. मामनुगच्छसि. ६ क. ग. दर्शितं सौहृदं. ७ क. ग. च.—ट. तावन्मयि. ८ छ.—ट.
भक्तिस्तथा कृता. ९ ख. घ.—ट. दर्पचास. क. ग. दर्पचास्यपनेष्यामि. १० ख. छ. छ.—ट. विमोक्ष्यते. च. विमोक्ष्यते.
११ क. च. ज. अ. अहमाजि. १२ छ. झ. ट. यदीप्सितं. १३ क. च. ज. न. नाहं गर्वितमायस्तं सहिष्यामि दुरात्मनः.
१४ क. ख. घ.—ट. दर्शितं सौहृदं.

क्षापिताऽसि मम प्राणैर्निवर्तस्व जयेन च ॥ अहं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं आतरं रणे ॥ १० ॥
 तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं त्रियवादिनी ॥ चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥
 ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद्विजयैषिणी ॥ अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता ॥ १२ ॥
 प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम् ॥ जैगराभिर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ १३ ॥
 स निःश्वस्य महातेजा वाली परमरोषणः ॥ सर्वतश्चारयन्दृष्टिं शत्रुदर्शनकाङ्क्षया ॥ १४ ॥
 स ददर्श ततः श्रीमान्सुग्रीवं हेमपिङ्गलम् ॥ सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिचानलम् ॥ १५ ॥
 स तं दृष्ट्वा महावीर्यं सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ॥ गाढं परिदधे वासो वाली परमरोषणः ॥ १६ ॥
 स वाली गाढसंवीतो मुष्टिर्मुद्यम्य वीर्यवान् ॥ सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः ॥ १७ ॥
 किंष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः ॥ सुग्रीवोपि तैर्मुष्टिभ्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १८ ॥
 तं वाली क्रोधेताम्राक्षः सुग्रीवं रणपण्डितम् ॥ आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 एष मुष्टिर्मया बद्धो गाढः सन्निहिताङ्गुलिः ॥ मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २० ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् ॥ तैव चाहरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१ ॥
 ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगितैः ॥ अभवच्छोणितोद्गारी सोत्पीड इव पर्वतः ॥ २२ ॥
 सुग्रीवेण तु निःसङ्गं सालमुत्पात्य तेजसा ॥ गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणैव महागिरिः ॥ २३ ॥

प्यतीति परस्मैपदमर्थः । सहायत्वं बुद्धिसाहाय्यं ॥ ९—१० ॥ दक्षिणा स्वस्मिन्परस्मिन् तुल्यहिता ॥ ११ ॥ मन्त्रवत् स्वस्त्ययनमन्त्रवत् । मन्त्रश्च वैदिकान्य इति श्रेयः ॥ १२—१३ ॥ चारयन् प्रस्थित इति शेषः ॥ १४ ॥ सुसंवीतं वाससा सुष्ठु परिकीर्तं । अवष्टब्धं युयुत्सया भूमिमाक्रम्य स्थितं ॥ १५ ॥

पर्यवस्थितं समीपे अवस्थितं ॥ १६ ॥ कृतक्षणः कृतोत्सवः । कब्धानसरो वा । " निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोःक्षणः " इत्यमरः ॥ १७—२० ॥ पततु मूर्धनीत्यनन्तरमिति फरणद्वष्टव्यं ॥ २१ ॥ तेन वालिना ताडितः । अतएव संक्रुद्धः । वेगितः संजातवेगः । पुनः प्रहारायेति शेषः । अत्र सुग्रीव इत्यध्या-

म्यसंबन्धेन स्वबलवत्त्वादिजनितपर्वविशिष्टं । मेवायत्तं प्रवृत्तिः । न स हि प्यति । एतेन तस्य मद्राश्ववर्तित्वं न भविष्यतीति सूचितं ॥ ९ ॥ रामासु० जयेनेति पाठः । जयेन मनोजयेन । यद्वा जयेनेति पाठः । जयाशिवेस्यः । शोमधारणे ॥ स्त्री० अहं जित्वा अहं निवर्तिष्ये अहं जयं हन्तीत्यर्थः ॥ ति० जनेन अपरिवारजनेनार्थः । जिला जयमात्रं कृत्वा । निवर्तिष्ये नमुवधमिस्यर्थः । अहं जित्वेति पाठस्त्वस्य प्रदायिकः ॥ सु० तं आतरं सुग्रीवं । अहं जित्वा निवर्तिष्ये । अहं जित्वेति पाठे तमहमित्येकपदं । " तमं कृतमसासमं " इत्युक्तेः तमं हन्तीति तमहसं सूर्यावतारं । बाहुलकाद्वा ॥ १० ॥ शि० तं श्लोकश्लोकाराभावनन्तं वालिनं ॥ ११ ॥ ति० मन्त्रवित् स्वस्त्ययनमन्त्रवेष्ट्री । देवांश्चात्वादेव ॥ १२ ॥ शि० कृतक्षणः प्रकटितयुद्धोत्सवः ॥ १७ ॥ शि० सुनियताङ्गुलिः सुनियताः यथोचितनिवेशिता अङ्गुलयोस्मिन्स एष महान्मुष्टिः ॥ २० ॥ स्त्री० तेन वालिना । सोत्पीड इव सनिर्हर इव । समतिक्रम्य धीरसमयमिति शेषः । तथाचोक्तं— " धीरं प्रवर्तते पूर्वधिकर्ता तदनन्तरम् । समयोऽयं द्रव्ययुक्ते " इति ॥ वेगितः संजातचलनः ॥ २२ ॥ ति० निःसङ्गं शोणितोद्गारजस्तुः स संबन्धरहितं यथा तथाऽभिहतो वाली सागरेनौरिव वि-

[पा०] १ क. ग. ङ. च. छ. झ. ञ. ट. जनेनच. २ क. छ. झ. ञ. ट. अहंजित्वा. ३ क. तमलं. ४ झ. मन्त्रवित्. ५ क. ख. घ. ङ. छ.—ट. जयार्थानिर्ययौ. ६ ख. समुत्पल. ७ क.—ट. महारोषो. क.—घ. महावेगो. ८ घ. परममर्षणः. क.—ट. परमवेगवान्. ९ छ. झ. ट. तंसदृष्ट्वा महाबाहुः. क. ङ. च. ज. अ. तंसदृष्ट्वा महाबाहुं. ग. तंसदृष्ट्वा महावीर्यः. १० क. ज. अ. समुपस्थितं. ११ छ. झ. ट. परमकोपनः. घ. परममर्षणः. क. ज. अ. समरदुर्मदः. १२ क. च. ज. अ. मुद्यमदक्षिणं. १३ घ. ङ. किंष्टमुष्टिं. ख. छ. झ. ञ. ट. किंष्टमुष्टिं. १४ क. ख. घ.—ट. समुद्रित्य. १५ क. घ.—ट. ताम्राक्षं. १६ छ. झ. ट. रणकोविदं. घ. च. ज. अ. रणकर्षणं. १७ छ. झ. ट. महान्क्रुद्धो. १८ क. ङ. छ. झ. ट. सुनियताङ्गुलिः. १९ ख. सतुवेगविमुक्तस्तु. २० छ.—ट. तवचैवहरन्. क. ख. ग. तवचैवहरन्. २१ ख. समतिक्रम्य. क. च. ज. अ. समभिक्रम्य. २२ ग. घ. छ. झ. ट. वेगतः. २३ छ. झ. ट. सापीड इव. २४ क. ग. सुग्रीवेणापि. २५ छ. झ. ञ. ट. निःसङ्गं.

सं तु वाली प्रचलितः सालताडनविह्वलः ॥ गुरुभारसमाक्रान्तो नौसार्ध इव सागरे ॥ २४ ॥

तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगिनौ ॥ प्रवृद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥

परस्परमभिप्रमौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ २५ ॥

ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्यसमन्वितः ॥ सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयते ॥ २६ ॥

वालिना मग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥ वालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास लाघवम् ॥ २७ ॥

वृक्षैः सशस्त्रैः संशिखैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पञ्चिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ॥

तथोर्ध्वद्वभभूद्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २८ ॥

तौ शोणिताक्षौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ॥ मेषाविव महाशब्दैस्तर्जयानौ परस्परम् ॥ २९ ॥

हीर्यमानमथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् ॥ वीक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥

ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ॥ शरं च वीक्षते वीरो वालिनो बंधकारणात् ॥ ३१ ॥

ततो धनुषि संधाय शरमाक्षीविषोपमम् ॥ पूरयामास तच्चापं कालचक्रभिवान्तकः ॥ ३२ ॥

तस्य ज्यातलघोषेण प्रस्ताः पत्ररथेश्वराः ॥ प्रदुदुर्बुर्मुगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥ ३३ ॥

मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ॥ राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ ३४ ॥

ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः ॥ वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ ३५ ॥

हार्य । सोत्पीडः सनिर्हरः ॥ २२—२३ ॥ नौः
पोतः ॥ २४ ॥ विक्रान्तौ विक्रमवन्तौ भीमबलौ च
तौ विक्रान्तौ चेति कर्मधारयः । सुपर्णसमवेगिनौ
गरुडवेगतुल्यवेगवन्तौ । कर्मधारयान्मत्वर्थीयः ।
चन्द्रसूर्याविव पौर्णमासीचन्द्रसूर्याविव । प्रवृद्धावभू-
तामित्यर्थः ॥ २५ ॥ अवर्धत । तेजसेति शेषः ।
परिहीयते पर्यहीयतेत्यर्थः ॥ २६ ॥ लाघवं शैथन्यं ।
“लघु माधुर्यशीघ्रयोः” इतिनिघण्टुः ॥ २७—२८ ॥
युध्येतां अयुध्येतां । तर्जयानाविति । अभयत्रागम-

शासनस्थानित्यत्तादृशभावः सुमभावश्च ॥ २९—३० ॥
शरं वीक्षते । वालिवघोचितं शरं पर्यालोचयदित्यर्थः
॥ ३१ ॥ कालचक्रं यमस्यायुधविशेषः ॥ ३२ ॥
पत्ररथेश्वराः पक्षिश्रेष्ठाः ॥ ३३ ॥ वज्रसेव निर्घो-
षोयस्यतया ॥ प्रदीप्ताशनिसन्निभः प्रदीप्तविशुस्तुल्यः ।
“अशनिस्तु द्वयोर्वज्रे सौवामिन्यां” इतिदर्पणः
॥ ३४ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ उद्धूतः
पातितः । आश्वयुक्समये आश्वयुक्समयस्वरूपे ।
मासि पौर्णमास्यां । महीतलेपातितइत्यन्वयः

हलोऽभवत् ॥ २३ ॥ टी० सार्यनौः संघसहितानौरेव । सार्थाः व्यावहारिकावा ॥ २४ ॥ ति० चन्द्रसूर्याविवेति । यथार्था-
तिशयोक्तिरेषा ॥ शि० भीमबलविक्रान्तौ बलेनविक्रान्तौ कृतपादन्वाधौ । अतएवभीमौ भयंकरौ । भीमौचतौबलविक्रान्ता-
वितिकर्मधारयः । भयंकरबलेनकृतपादन्वासावित्यर्थोवा । सुपर्णसमवेगितौ गरुडसमवेगांस्तौ । प्रयुद्धौ प्रवृद्धयुद्धविशिष्टौ ।
तौवालिमुग्रीवौ अंबरेचन्द्रसूर्याविवदृश्येतेइतिशेषः । स० सुपर्णबद्धरुवेगमिश्रौ ॥ २५ ॥ ति० परिहीयत अडभावार्थः ॥ २६ ॥
शि० राघवंदर्शयामास बोधयामास । खहानिवालिनोवृद्धिचेतिशेषः ॥ २७ ॥ टी० सशिखैःसामैः ॥ शि० सिंहावलोकनन्यायेन

[पा०] १ क. च. ज.—ट. सतुवृक्षेणनिर्भ्रमः. ग. ड. सतुवृक्षेणनिर्भ्रमः. २ क. ख. ज.—ट. गुरुभारसमाक्रान्तानौ-
स्ससार्धेवसागरे. क.—घ. गुरुभारसमाक्रान्तसागरेनौरिवाभवत्. ३ च. सार्यनौरिव. ४ क. ख. ग. सुपर्णानिलवेगितौ. ड.
छ. ध. सुपर्णबलवेगितौ. घ. सुपर्णसमतेजसौ. छ. झ. ट. सुपर्णसमवेगितौ. ५ ट. प्रयुद्धौ. ६ छ. झ. ञ. ट. परिहीयत.
७ घ. भिन्नदर्पस्तु. ८ क. छ. झ. ट. राघवं. ९ क. ख. ड.—ट. शिखरैः. १० ख. शोणिताक्षौ. ११ ख. ड. झ. ञ. ट.
स्तर्जयानौ. १२ छ. ञ. झ. ट. हीर्यमानमथापश्यत्. ख. हीर्यमानंततोपश्यत्. १३ क. ख. ग. ड.—ट. प्रेक्षमाणं. १४ ख.
ग. घ. छ. झ. ञ. ट. संशरंवीक्षते. क. च. ज. सज्यंचक्रेषुवर्जितौ. १५ छ. झ. ट. वधकाण्डाया. १६ ट. प्रदीप्तानलसन्निभः.
१७ क. ग. छ.—ट. वीर्ययुक्तः.

इन्द्रध्वज इवोद्धतः पौर्णमास्यां महीतले ॥ आश्वयुक्समये मासि गतश्रीको विचेतनः ॥

[बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली चार्तस्वरः शनैः] ॥ ३६ ॥

नरोत्तमः कालयुगान्तकोपमं शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभूषितम् ॥

ससर्ज दीप्तं तममिन्द्रमर्देनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ॥ ३७ ॥

अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः सुषुप्तिताशोक इवानलोद्धतः ॥

विचेतनो वासवसूनुराहवे विभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

रामबाणेन हृदयविदारणेपि इन्द्रदत्तकाञ्चनमात्राधारणेन प्राजान्धारयतां चालिता स्वसमीपमागतं रामं प्रति स्वभारणस्यान्या-
प्यस्वोत्सवागर्हणम् ॥ १ ॥

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ॥ पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥ १ ॥

स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ अपतदेवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २ ॥

तस्मिन्निपतिते भूमौ वीजरणां गणेश्वरे ॥ नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत भूतलम् ॥ ३ ॥

॥ ३५—३६ ॥ उत्तमर्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति—न-
रोत्तम इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ कालयुगान्तकोपमं ।
युगान्तकालोपममित्यर्थः । स्वार्थे कप्रत्ययः । युगा-
न्तकालो युगान्तमृत्युः । काञ्चनरूप्यभूषितं परमा-
गायं स्वर्णरजताभ्यामलंकृतं । सधूममित्यनेन ज्वालो-
न्मुखवमुच्यते । हरः प्रलये संहर्ता । नन्वत्र एकव-
चनदेकेन बाणेन वाली हत इत्युक्तं । इदमुत्तरत्र
सारवाक्येन “रामेण प्रहितै रौद्रेर्मागैर्जैर्दूरपाति-
भिः” इत्यनेन बहुबाणहतत्ववचनेन विरुध्यते ।
सैवं व्याकुलवचनत्वात्तस्य । यतस्तारा एकबाणहतं
श्रुत्वाप्येवमाह । वक्ष्यति हि—“तं भार्या बाणमोक्षेण

रामदत्तेन संयुगे । हतं प्रवराशार्दूलं तारा शुश्राव
वालिनं” इति ॥ सर्गोपक्रमे च “सिञ्जघ्न च तत्रैनं
शरेणैकेन राघव” इत्यत्रैकशब्दः प्रयुक्तः । “प्रतिज्ञार्त-
चरामेण तथावालिबंधप्रति” इति प्रतिज्ञानिर्वाहाय
छान्नापि वालिवधः कृतः ॥ ३७—३८ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ता-
हारव्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षोडशः
सर्गः ॥ १६ ॥

अथ रामं प्रति वालिनिन्दा सप्तदशे—ततः शरेणे-
त्यादि ॥ आरम्भणार्थोऽयमनुवादः ॥ १ ॥ रश्मिः

तयोर्युद्धमेव वर्णयति—शृङ्गेरित्यादिभिः ॥ २८ ॥ ती० इन्द्रध्वज इति । गौडदेशे कस्मिंश्चिदुत्सवे आश्वयुक्पौर्णमास्यामिन्द्र-
ध्वजस्य च संस्थाप्य उत्सवानन्तरं ध्वजपातयन्ति तद्वालीपातित इत्यर्थः ॥ ति० आश्वयुक्समये मासि पौर्णमास्यामिन्द्रध्वजोत्स-
वात्ते उद्धतः उत्क्षिप्तः । इन्द्रध्वजो यामभूोपपात सद्वालीप्रोधान्ते पतित इत्यर्थः । अतएव सुग्रीवादिभिर्युद्धसमये प्रावणो मासोऽपु-
नावर्तत इति वचनेन निरोधः ॥ शि० आश्वयुजः अग्निनीयुक्पौर्णमास्याः सम्यक्कथयः प्राप्तिर्यसिस्तस्मिन् । आश्विने इत्यर्थः ॥
स० आश्वयुगितिसमयः संकेतोयस्ततस्मिन् ॥ ३६ ॥ ती० कालयुगान्तकोपमं अन्तयतीत्यन्तकः । युगान्तकृतश्रेतादीनां
अन्तकः युगान्तकः । कालश्चासौ युगान्तकश्चेति विशेष्यपूर्वपदः कर्मधारयः । विशेषणविशेष्यभावसंज्ञाचारित्यात् । स उपमाय-
स्वतं ॥ वि० मुखतः मुखस्थललाटनेत्रेणेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ती० फलश्रुतिस्तकान्दे—“गिरीणां मेदं नैव किष्किन्धागमनंतथा ।
वालिमुग्रीवयोर्दुर्दंशुत्वाविजयपूर्वकम् । युद्धे विजयमाप्नोति वालिनो विजयं यथा” इति ॥ ३८ ॥ इति षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड.—ट. गतसत्त्वो. २ इदमर्थं च.—झ. ट. पाठेषु हृदयते. ३ क. ग. ड.—झ. कालइवान्तकोपमं. ४ झ.
रूपभासितं. ड. च. ज. न. ट. रूपभूषितं. ५ क. कर्शनं. ६ क. ड.—ट. प्रपुष्पिता. ७ ड. छ. झ. इवानलोद्धतः. च.
इवानलोत्थितः. ट. इवामिलोद्धतः. ख. इवातिलोहितः. ८ ख.—ट. प्रभ्रंशितेन्द्र. ९ झ. अस्मिन्निपतिते. १० क. ख. ड.
ज.—ट. हर्षुक्षाणां. ११ झ. ट. मेदिनी.

भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः ॥ न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४ ॥
 शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी वैज्रभूषिता ॥ दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥ ५ ॥
 स तथा मालया वीरो हैमया हरियुथपः ॥ सन्ध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥ ६ ॥
 तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः ॥ त्रिधैव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ७ ॥
 तद्वत् तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ॥ रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ॥ ८ ॥
 तं तदा पतितं संख्ये गताचिषमिवानलम् ॥ बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥ ९ ॥
 ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम् ॥ १० ॥
 महेन्द्रमिव दुर्धर्षं महेन्द्रमिव दुःसहम् ॥ महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ॥ ११ ॥
 सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्ताखं हरिलोचनम् ॥ लक्ष्मणानुगतो रामो ददर्शोपसर्ष च ॥ १२ ॥
 [तं तथा पतितं वीरं गताचिषमिवानलम् ॥ बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥
 उपयातौ महावीरौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥] १३ ॥
 तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ अमवीत्प्रभितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥ १४ ॥
 [वीष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्तस्वरं शनैः ॥ स भूमावल्पतेजोऽसुनिहतो नष्टचेतनः ॥ १५ ॥
 अर्थसंहितया वाचा गर्वितं रणगर्वितः ॥ उवाच रामं संप्रेक्ष्य पङ्कलग्न इव द्विपः ॥ १६ ॥]

बन्धनरक्तः ॥ २—३ ॥ तेजः प्रतापः ॥ ४ ॥
 उक्तेऽर्थे हेतुमाह—शक्नोति ॥ ५ ॥ हैमयेति डीव-
 भाव आर्षः ॥ ६ ॥ लक्ष्मीः तेजः ॥ ७ ॥ स्वर्गमा-
 र्गस्य प्रभावनं प्रापकं । “भू, प्रामौ” इत्यस्माद्धृत् ।
 अतएव परमां गतिं आवहत् । संपादयामासेत्यर्थः
 ॥ ८ ॥ तं तदेत्यादिचत्वारः ॥ संख्ये युद्धे । तं वीरं
 रामं बहुमान्य साधुबाणं पातितवानसीति श्लाघ-

यित्वा । स कुत्र स्थित इति शनैः वेदनातिशयान्मन्दं
 वीक्षमाणं । इवशब्दो वाक्यालंकारे । ययातिमिव ।
 कालेन दैवेन । “कालः श्यामलविष्टयोः” इति
 दर्पणः । महेन्द्रमिव दुःसहं आसिमुख्येन स्थातु-
 शक्यं । दीप्ताखं दीप्तमुखं । हरिलोचनं कपिलनेत्रं
 ॥ ९—१३ ॥ प्रभितं विनयान्वितं ॥ १४—१६ ॥

ति० त्रिधारचितेव त्रिधाविभक्तैव । मालादेहरूपालक्ष्मीरितियावत् ॥ ७ ॥ ती० स्वर्गमार्गः प्रभवत्यस्मादित्यस्वर्ग-
 मार्गप्रभावनं । आवहत् संपादयामास । वालिनोमुक्तिरभूदित्यर्थः ॥ ति० बाणावस्थानेऽनेनेतिबाणासनं धनुः ॥ स० अस्त्र-
 मत्रबाणः । बाणासनं धनुः । स्वर्गमार्गप्रभावनमित्यतः अतः परमांगतिमावहत् ॥ ८ ॥ स० तंतपेतिश्लोकस्त्रितीयान्ता-
 नाचतुर्थश्लोकस्थयाद्दर्शेतिप्रिययाऽन्वयः ॥ ९ ॥ ति० महेन्द्रं उपेन्द्रस्यैववृत्रवधोत्तरमिदंनान्येत्येके । महेन्द्रः आजानदेवः ।
 उपेन्द्रः कर्मदेवइत्यन्ये ॥ स० महेन्द्रमिवदुर्धर्षमित्यादि पूर्वमेवबोध्यं । अतो गताचिषमित्यादिनानविरोधः ॥ ११ ॥ शि०
 हरिलोचनं पीतनेत्रं । हरिच्छन्दःपीतपर्यायः । “हरिप्रामःपालाशोहरितोहरित्” इति कोशः । आर्षस्तलोपः इतिभट्टः ।
 वस्तुतस्तु हरिशब्दस्यापिपीतवाचकत्वं । “स्वर्गवर्णोहरिःस्मृतः” इत्यनेकार्थः ॥ १२ ॥ ति० बहुमान्य संमान्य । शनैरेवो-
 पयातौ समीपंगतौ ॥ शि० संख्येतिपापतितं वीरपरिपाक्यासंप्राप्तभुविमुपस्थितं । अतएवबहुमान्यं अधिकंसत्करणीयं । वीक्ष्य-
 माणं दृष्टिपथंप्राप्तं । वीरतं प्राप्तमोक्षतंवालिनं । शनैरुपयातौ । “तद्योराभूतपुच्छेषु” इति कोशः ॥ १३ ॥ ति० अल्पतेजो-
 सवश्वयससः । नष्टचेतनः नष्टचेष्टः । गर्वितं गर्वोपेतंयथाभवतितथारणगर्वितं रामं अर्थयुक्तयावाचापरुषममवीदित्यन्वयः ॥

[पा०] १ क.—ट. रजभूषिता. २ क. हरिराजस्य. ३ क. ख. ग. सन्ध्यानुगत. ४ छ. पतितस्यापि. क. ज. ज.
 पतितस्याव. ५ क.—ट. तथा. ६ इदमर्थं क्ष. ट. पाठयोर्नष्टस्यते. ७ ग. ड.—ज. अ. लोकादवच्युतं. झ. ट. लोकादिहच्युतं.
 ८ छ. झ. अ. ट. दुर्धर्षमुपेन्द्रमिव. ९ क. च. छ. झ. ट. व्यूहोरस्कं. १० स. क.—ट. लक्ष्मणानुचरो. ११ ग. क.—ट.
 पाठेष्विदमर्थप्रयच्छमते. १२ ट. बहुमान्यं च. १३ घ. सहृष्टा. १४ क.—ट. अमवीत्परुषं वाक्यं प्रभितं. १५ इदंश्लोकद्वयं
 क. ख. ग. क.—ज. अ. पाठेषुहस्यते. झ. ट. पाठयोस्तु वाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु उवाचरामं संप्रेक्ष्येत्यध्वयवर्जहस्यते. १६ क.
 ट. रणगर्वितं.

त्वं तराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः ॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ १७ ॥
 पराङ्मुखवधं कृत्वा कौ तु प्राप्तस्त्वया गुणः ॥ यदहं युद्धसंरब्धः श्रेणोरसि ताडितः ॥ १८ ॥
 रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः ॥ सानुक्रोशो जितौत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ॥
 ईति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ॥ १९ ॥
 दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः ॥ पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चार्थपराधिषु ॥ २० ॥
 तान्गुणान्संप्रधार्याहमयं चाभिजनं तव ॥ तारया प्रतिषिद्धोऽपि सुग्रीवेण समागतः ॥ २१ ॥
 न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं योद्धुमर्हति ॥ ईति मे बुद्धिस्तपन्ना बभूवादक्षेने तव ॥ २२ ॥
 न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ॥ जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २३ ॥
 सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ॥ नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छन्नाभिसंवृतम् ॥ २४ ॥
 विषये वा पुरे वा ते यदा नापकरोम्यहम् ॥ न च त्वामवजाने च कस्यात्वं हंस्यकिल्बिषम् ॥ २५ ॥
 फलमूलाशनं नित्यं वीनरं वनगोचरम् ॥ मामिहाप्रतिधुध्यन्तमन्येन च समागतम् ॥ २६ ॥
 लिङ्गमप्यस्ति ते राजन्दश्यतेऽधर्मसंहितम् ॥ कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवाग्नष्टसंशयः ॥
 धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् ॥ २७ ॥

प्रशितं वचनमाह—त्वमित्यादिना ॥ प्रियदर्शनः प्रियं दर्शनं शास्त्रं यस्य सः । “दर्शनं दृशि स्यात्वे स्यात्” इति दर्पणः । पराङ्मुखवधं परयुद्धासक्तवधं । गुणः उत्कर्षः । युद्धसंरब्धः अन्ययुद्धपराङ्मुख इत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥ करुणवेदी कारुण्यज्ञः । सानुक्रोशः सद्यः । समयज्ञः आचारज्ञः । ते यश इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ दम इति । “शमश्चित्तप्रशान्तिः स्यादम इन्द्रियनिग्रहः” ॥ २० ॥ अभिजनं आभिजात्यं । समागतः युद्धकृतवानस्मीत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रमत्तं युद्धपरवशं । अर्हति । उत्तरगुणो राम इति शेषः ।

अदर्शने तव । दर्शने स्वेवमभूदिति भावः ॥ २२ ॥ विनिहतात्मानं विशेषेण निहतबुद्धिं । धर्मध्वजं धर्मलिङ्गं । वस्तुतो धर्मरहितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतदेव स्पष्टयति—सतामिति ॥ धर्मच्छन्नाभिसंवृतं धर्मव्याजयुक्तं ॥ २४ ॥ यदा नापकरोमि यस्मान्नापाकरवं । तां नावजाने । त्वय्यवमानं नाकरवमित्यर्थः । तस्मादकिल्बिषं मां किमर्थं हंसीति संबन्धः ॥ २५ ॥ फलेत्यस्य श्लोकस्य पूर्वेण संबन्धः ॥ २६ ॥ हे राजन् अधर्मसंहितं अधर्मकृतं । लिङ्गमपि ते अस्ति दृश्यतेच स्पष्टमवगम्यते चेत्यर्थः । कुत इत्यत्राह क

॥ १५ ॥ १६ ॥ शि० चरितव्रतः चरितानि कृतानि व्रतानि वेदोक्तकर्माधियेन सः ॥ १७ ॥ टी० समयज्ञः उचितानुचितसमयहृत्त्यर्थः । करुणवेदी विचारदासामग्रीसमेतस्तन् आश्रयान् रक्ष्यत्वेन वेत्तीति करुणवेदी ॥ शि० करुणवेदी करुणं दयावन्तं वेत्ति स्त्रीयत्वेन जानाति तच्छीलः । प्रजानां हिते दृष्टसाधने रतः । समयज्ञः समयकार्योचितकालं जानाति सः । दृढव्रतः अप्रच्युतसंकल्पः रामोऽस्तीत्येतत्तत्त्वयशः सुविसर्गभूतानि सर्वप्राणिनः कथयन्ति । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १९ ॥ ति० क्षमा शक्यप्रतिक्रियापकारसहिष्णुता ॥ २० ॥ वि० अन्येन संयुक्तं असत्पुत्रं ते त्वयि प्रमत्तं असावधानं मां तवेदुमर्हसीति बुद्धिः त्वाददर्शने तव दर्शनात्प्राप्तपत्न्या ॥ २२ ॥ रामानु० विनिहतात्मानं गूढात्मानं ॥ वि० विनिहतात्मानं अधर्माचरणायष्टात्मानं ॥ शि० विनिहतात्मानं विनिहसः घातितः आत्मा मम देहो येन तं ॥ २३ ॥ ति० यदा यस्मात् । पापं करोमि । नैस्यस्यालुक्कपि । तनि० अविभाव्यकलहनिमित्तमित्याह—विषये देशे । पुरे पश्येवा । ते तुभ्यं । नापकरोमि भूते लट् । त्वां नावजाने त्वयि विषये अवज्ञां नाकरवं । आवयोत्सामन्तत्वाद्यभाषारसीमाविषादो वा जलविषादो वा गोभूम्यादिविषादो वा कुलगत-

[पा०] १ इदमर्थं श. ट. पाठयोर्न दृश्यते. २ इदमर्थं यदहं युद्धसंरब्ध इत्यर्थात्परं श. ट. पाठयोर्न दृश्यते. ३ छ. श. ट. कोत्र. ४ छ. ज. श. ट. संरब्धस्त्वत्कृते निधनगतः. ५ क. ख. ग. ड.—ट. महोत्साहः. ६ छ. झ. ट. ह्येतत्सर्वं. ७ छ. श. ट. सत्त्वं. ८ क.—छ. श. ट. प्यपकारिषु. ९ ख. श. ट. प्रतिषिद्धसन्सुग्रीवेण. १० क. च. ज. संयुक्तं. ११ छ. श. वेदुमर्हसि. क. ज. ट. वेदुमर्हति. १२ छ. श. इतिते. १३ क. श. ट. पापं करोम्यहं. १४ ख. घ. ड. च. ज. त्वां प्रतिधुष्येहं कस्यान्मां. क. श. ट. मवजानेहं. १५ क. च. ज. ज. राजानं ध्वनौ कसां.

रामं राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि ॥ २८ ॥
 साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ॥ पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाप्यपराधिषु ॥ २९ ॥
 वयं वनचरा राम मृगा मूलफलशनाः ॥ एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥ ३० ॥
 भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि च ॥ अत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ ३१ ॥
 नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥ ३२ ॥
 त्वं तु कामप्रधानश्च कौपनश्चानवस्थितः ॥ राजवृत्तेश्च संकीर्णः शरासनपरायणः ॥ ३३ ॥
 न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मं नार्थं बुद्धिरवस्थिता ॥ इन्द्रियैः कामवृत्तः सन्क्रुध्यसे मनुजेश्वर ॥ ३४ ॥
 हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम् ॥ किं वक्ष्यसि सतांमध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ ३५ ॥
 राजहा ब्रह्महा गोम्रश्चोरः प्राणिवधे रतः ॥ नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ ३६ ॥
 सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः ॥ लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥
 अधार्यं चर्म मे सज्जी रोमाण्यसि च वर्जितम् ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३८ ॥
 पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ॥ शल्यकः श्वाविडो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥ ३९ ॥

इति ॥ २७ ॥ अभव्यः क्रूरः । भव्यरूपेण सौम्य-
 रूपेण । परिधावसि धरसि ॥ २८ ॥ साम सान्त्वनं
 ॥ २९ ॥ लोके कस्यचिद्वधे अपराधस्तदर्थलाभेच्छा
 वा हेतुर्भवेत् । तत्र नाद्य इत्याह—वयमिति । पुरुषः
 मनुष्यः । नच केवलमनुष्यः अपितु नरेश्वरः ॥ ३० ॥
 द्वितीयोपि नेत्याह—भूमिरिति ॥ लोके भूम्यादीनि
 कलहे कारणानि भवन्ति । अत्र अन्येषु वा मदीयेषु
 फलेषु ते को लोभः किं विषयेच्छा वर्तते ॥ ३१ ॥
 नयोनुग्रहश्च सद्राजधर्मौ । विनयो विपरीतनयः
 निग्रहश्च कुराजधर्मौ । इत्येषा राजवृत्तिरसंकीर्णा
 प्राज्ञा । तथाच नृपाः कामवृत्तयो नस्युः । स्वेच्छया
 नयो विनयश्च निग्रहेनुग्रहश्च राजभिर्नकार्या इत्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ अनवस्थितः अमर्यादः । राजवृत्तैः राज-
 चरितैः हेतुभिः संकीर्णः । संकीर्णराजवृत्त इत्यर्थः ।
 शरासनपरायणः यदृच्छयायं हन्तुमिच्छसि तं हंसी-

त्यर्थः ॥ ३३ ॥ अपचितिः पूजा । धर्मश्रद्धा नास्ती-
 त्यर्थः । अवस्थिता व्यवस्थिता । परद्रव्याभिलाषि-
 णीत्यर्थः । कामे च न व्यवस्येत्याह—इन्द्रियैरिति
 ॥ ३४ ॥ मां हत्वा स्थितः त्वं जुगुप्सितं कर्म कृत्वा
 सतां साधुकर्मकारिणां मध्ये किं वक्ष्यसि ॥ ३५ ॥
 परिवेत्ता ज्येष्ठेऽनूढे दारपरिग्रहकृत् । “ परिवेत्ता-
 जोनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ” इत्यमरः । निरयगामिनः
 नरकगामिनः ॥ ३६ ॥ सूचकः पिशुनः । कदर्यः
 लुब्धः । गच्छन्ते गच्छन्ति ॥ ३७ ॥ किमेवं नित्यसि
 मृगायायां मृगवधस्यादोषत्वादित्यत्राह—अधार्यमिति ॥
 मृगचर्मवत् मे चर्म न धार्यं । मे रोमाणि ऊर्णादिव-
 ज्ञास्तरणार्हाणि । मे अस्थि च गजास्थिवज्र स्पृश्यं ।
 मांसानि च न भक्ष्याणि । अतः किमर्थं मां हतवा-
 नसि ॥ ३८ ॥ अभक्ष्यता कुत इत्यत्राह—पञ्चेति ॥
 शल्यकः श्वाविडः गोधा शशः कूर्मश्चेति पञ्चनखाः

वैरवा स्वयंवरादौनार्थादिविषयकविवादोवातास्तीतिभावः ॥ २५ ॥ स० भव्यरूपेण मङ्गलरूपेण । संहारकर्तृत्वेनभव्यरूपेण
 स्वरूपेणेत्यप्यर्थः ॥ २८ ॥ तनि० वयंवनचराः भवन्तः पुरचराः । वयंमृगाः भवन्तोमनुष्याः । वयंमूलफलाशनाः दूररा-
 जाभोजनाः । नरेश्वरस्त्वं वयंपरिचारकः ॥ ३० ॥ ति० रूपं रूप्यं ॥ ३१ ॥ ति० शरासनपरायणः यत्रकापिशराणाभस-
 नंलानः तत्परायणः ॥ ३३ ॥ वि० परिवेत्ता ज्येष्ठेऽभकृतदारैऽकृतामिहोत्रेच कृतदारःकृतामिहोत्रोऽनुजः ॥ ३६ ॥ स०
 गच्छन्तइतिपदव्यत्यासेन रामस्यतदनर्हत्वंसूचयति ॥ ३७ ॥ टी० शल्यवाज्याल्यः । अर्शआदित्वाद् । शल्यएवशल्यकः ।
 झफिकाकारश्चावृतसर्वाङ्गोऽनुविशेवः । श्वाविधः कण्टकाकारवीर्यरोमभिः श्वानंविध्यतीति श्वाविधः । टी० पञ्चनखत्वा-
 त्कथमयोग्यमित्याशंक्ययोग्यान्पञ्चनखान्संपरिचष्टे—पञ्चेति ॥ स० ब्रह्मक्षत्रेणेत्यत्र समाहारउत्तरपदलोपीवासमासः ॥ शि०

[पा०] १ छ. झ. त्वंराघवकुले. २ छ. झ. ट. परिधावसे. ३ क.—ट. प्यपकारिषु. ४ च. छ. झ. ट. फलाशिनः.
 ५ क. घ. च. छ. झ. नरेश्वर. ६ रूपं च. ७ च. छ. झ. ट. तत्र. ८ ख. ग. ड. ज. घ. लाभः. ९ ड. च. ज. घ. कोपी
 चाप्यनवस्थितः. १० झ. ट. राजवृत्तेषु. च. राजवृत्तेषुसंकीर्णः. ज. राजवृत्तसंकीर्णः. ग. राजवृत्तेषुसंकीर्णः. ११ ड. ज.
 कुलाकर्म. १२ ख. सुदुष्कर. १३ ट. लोके.

चर्म चास्थि च मे राजन्न स्पृशन्ति मनीषिणः ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि सोहं पञ्चनखो हतः ॥ ४० ॥
 तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ॥ तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥ ४१ ॥
 त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुन्धरा ॥ प्रमदा शीलसंपन्ना धूर्तेन पतिना यथा ॥ ४२ ॥
 शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ॥ कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४३ ॥
 छिन्नचारित्रकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना ॥ त्यक्तधर्माक्षुशेनाहं निहतो राम हस्तिना ॥ ४४ ॥
 अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम् ॥ वक्ष्यमे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः ॥ ४५ ॥
 उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमस्ते प्रकाशितः ॥ अपकारिषु तं राजन्न हि पश्यामि विक्रमम् ॥ ४६ ॥
 दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यैदि नृपात्मज ॥ अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ४७ ॥
 त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः ॥ प्रसुप्तः पञ्चगेनेव नरः पानवशं गतः ॥ ४८ ॥
 मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ॥ मैथिलीमहमेकाह्वा त्वं चानीतवान्भवेत् ॥
 [राक्षसं च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणम् ॥ ४९ ॥]
 सुग्रीवप्रियकामेन यत्कृतेऽसि हस्तस्त्वया ॥ कण्ठे बद्धा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे ॥ ५० ॥

पञ्च भक्ष्याः । पञ्चनखेषु जन्तुषु एते पञ्चैव भक्ष्याः ।
 नाम्न्य इत्यर्थः । परिसंख्याविधिरयं । जगद्विषयेत्यु-
 पलक्षणं । त्रैवर्णिकेत्यर्थः । शलतीति शल्यः ।
 “शल—शल, आशुगमने” इत्यस्माद्धातोः “सानसि-
 वर्षस्मिर्णसितण्डुलाकुशचकालेस्वलधिष्ण्यशल्याः”
 इति निपातनाद्यत्प्रत्ययः । ततः सार्धं कः । यद्वा
 शल्यं शकुः । “वा पुंसि शल्यं शकुर्नो” इत्यमरः ।
 तत्सदृशानि रोमाणि शल्यानि तद्वान् शल्यः । अर्श-
 आद्यजन्तः । ततः स्वार्थे कः । श्वानं विध्यतीति
 श्वाविधः । पश्चाद्यच् । “अन्येषामपि” इति दीर्घः ।
 पृषोदरादित्वाङ्कारः (?) । इमौ वराहविशेषौ
 ॥ ३५ ॥ उपसंहरति—चर्म चेति ॥ सोहं अभक्ष्य-
 पञ्चनखान्तर्भूतोहं ॥ ४०—४१ ॥ पतिना पत्या

शठः गूढविप्रियकृत् । निहृता अपकारेण जीवतीति
 नैकृतिकः । क्षुद्रः क्षुद्रकर्मकारी । मिथ्याप्रश्रितमानसः
 मिथ्याशान्तमनस्कः ॥ ४२—४३ ॥ छिन्ना चारित्र-
 मेव कक्ष्या इभक्षन्धनं येन स तथा । सतां धर्माति-
 वर्तिना सतां धर्मोः पूर्वोक्ताः सामदानसापराधजन-
 दण्डनादयः । तानतीत्य वर्तत इति तथा । राजवि-
 षये अतिक्रान्तमर्यादेनेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ईदृशं कृत्वा
 रिधतस्त्वं सद्भिः ईदृशं अशुभत्वादिविशिष्टं वक्ष्यसे ।
 अशुभकारीत्येवं वक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अपकारिषु
 रावणादिषु ॥ ४६—४७ ॥ अदृश्येनेति च्छेदः ॥
 ॥ ४८ ॥ एतवर्धं मैथिल्यानयनार्थं । भवेत् भवेयम् ।
 पुरुषव्यत्यय आर्षः ॥ ४९ ॥ यत्कृते यस्य रावण-
 स्तकृते हतोऽसि । तं कण्ठे बद्धा ते प्रदद्यामिति

पञ्चनखाः शल्यकादयः पञ्चैवभक्ष्याः । परिसंख्याविधिरयं । रामादन्यत्रापिभक्षणसंप्राप्तत्वात् । अतएवैवकारणामः । तथाच
 श्रीमांसा—“विधिरत्यन्तमप्राप्तौनियमःपाक्षिकेसति । तत्रनान्यत्रचप्राप्तौपरिसंख्येतिगीयते” इति ॥ ३५ ॥ स० पञ्चमी
 विहायदशरथेनेतितृतीयाप्रयोगेण नसाक्षाजनिर्विवक्षिता किंतुप्रादुर्भावकपैवेतिमूचयति ॥ ४३ ॥ ली० चकारःकिमित्यर्थः ।
 क्लिबक्ष्यसे वक्ष्यसि ॥ ४५ ॥ शि० दधीति । हेनृपात्मज, दधी सर्वप्रष्टा अतएव अमानः सर्वदृष्टादिगौरहितः । क्लिब नमानः
 पूजानान् यस्मात्तः सर्वपूज्यइत्यर्थः । त्वंदिनयासहयुधियुष्येथाः तदा अथैवमयानिहतः ताडितएवत्वं स्वतं अतिविस्तृतं । देवं
 मयुदोत्साहजनितकान्ति । त्वंपश्येः । एतेनसुग्रीवस्याल्पबलत्वात्तन्मातीवयुदोत्साहोन्जातइतिचनितं । तुशब्दोदयर्थः । वैवस्व-
 न्दौएवार्थः ॥ ४७ ॥ ति० अतस्त्वंपापवशांतदृश्यः । टीका० ननुवालिमुग्रीवयोर्युद्धेरामस्त्वदयोभूत्वाकथंवालिनंहतवानिति
 चेत्तत्सं—“आहूयवालिनंशङ्काददौवरमनुत्तमम् । प्रतीपवर्तिनोभूयादर्थबलमरिदम्” इतिवरप्रदानाभाभिमुख्येनयुद्धकरणं
 ॥ ४८ ॥ स० एकैतिरामसंशोधनं प्रधानत्वाद्वावीरहितत्वाद्वा । “राजाहस्तस्त्रिभ्यः—” इतिसमासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा एका-

[पा०] १ क.—ट. रामनस्पृशन्ति. २ ल. झ. ज. ट. शीलसंपूर्णा. ३ क. ख. ग. ड.—ट. पत्येवचविधर्मणा.
 ४ क. ड.—ट. विक्रमोयं. ५ क. ग. ड. ख. छ. ■ घ. ट. तेरामनैवपश्यामि. ६ क. झ. ट. युधि. ७ क. ग. च.—ज.
 पापवशं. ८ ख. लानयिध्याम्यसंशयं. ९ इदमर्थं घ. च.—ज. पाठेषुदृश्यते. १० क. ड. ज.—ट. यदहंनिहतस्त्वया.
 ११ क. ड. बध्वादशमीवदधाते.

न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वाऽपि मैथिलीम् ॥ आनयेयं तवादेशाच्छ्रेतामश्वतरीमिव ॥ ५१ ॥

योजना । सुग्रीवसख्यनिमित्तभूतं मैथिल्यानयनं मश्वतरीमिव मधुकैटभाभ्यां पाताले निरुद्धां च तारया पूर्वनिवेदितमिति ज्ञेयं ॥ ५० ॥ श्रेता- श्वेतमश्वतरीरूपां श्रुतिं ह्यग्रीव इवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

हेतिसाधु ॥ ४९ ॥ ली० आनयेयमिति । ननु कुरीत्यावालिनस्सीतानयनसामर्थ्याल्लावालिनस्सख्यनरामेण किमिति कृतमिति चेत् तत्र सुग्रीवं प्रतिवालिबधस्य प्रतिज्ञातत्वादेव नंतरसद्भावाच्च । तथाचस्कान्दे—“अभयेवालिनेदत्ते प्रतिज्ञापरिहीयते । रावणस्य सखावालीरावणे पिबजेतुमाम् । रावणस्य बन्धाभावादवतारफलं न हि ” इति । “तद्वृष्टा रावणं बलीलक्ष्मणं च महुबलं ” इत्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य बासाबाधोऽयमर्थः । वालिनिश्रीरामनिष्ठरभाषणे प्रवृत्तेऽपि वालिबाणीश्रीराममीश्वरं मन्त्रास्तीति । दृष्टेयादि । पक्षं बाणदृष्ट्या पक्षवत्प्रतीयमानं । वस्तुतः प्रथितं धर्मसंयुतं अगर्वितं वाक्यमप्रवीदित्यन्वयः । तदेवाह पराङ्मुखेत्यादि । पराङ्मुखवधं पराङ्मुखस्य विषयलोपस्य सममवधं कृत्वा लयाकोनुगुणः निर्बहुमशक्यस्सद्गुणः प्राप्तः । यतः यस्मात्कारणात् । बुद्धसंरंभोऽहं लङ्कते निधनगतः लङ्कते लभिमितं । लयानिधनगत इत्यर्थः । अतो मया पीतिशेषः । सुगुणः प्राप्त इति योजना । “राजाल्लक्ष्मणस्य पश्यत दवाप्रोति किं लिखं ” इति वचनात् समुद्रनेन तत्परिहाररूपगुणस्त्वया प्राप्तः । “राजभिर्हृतदण्डास्तु कृत्वा पापानिमानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ” इति वचनात् समयापि निष्कलमश्वत्वरूपगुणः प्राप्त इति भावः । समसुग्रीवसख्यं सुलापियुद्धायागस्य भया किमर्थं हतो सीताशङ्कषु सुग्रीवहस्तवधान्मम वैषादुक्तं मुक्ति कारणत्वं द्रव्यभोजात् इत्याह—कुलीन इत्यादिश्लोकपञ्चकेन । कुलीनत्वादींस्त्वगुणाञ्जुला शमदमादिराजधर्ममपि विचार्य तवाभ्यमभिननं च संप्रार्थयुद्धाय न गन्तव्यमिति तारया प्रतिपिबोपि अन्येन संसं फलैर्हृनाहं सीतितवादर्शनेन सति मे बुद्धिदत्तप्राप्तभूवेति कृत्वा सुग्रीवेण समागतः । तथापि त्वं तु प्रमत्तमां हतवान् । अतो मम त्वद्वत्तद्वत्तनमत्र संजातमित्यन्तेन वाक्यशेषेण योजना । अतएव त्वामेवं मन्य इत्याह—नत्वा मित्यादिना । त्वामिनिहतास्त्वधर्मं ध्वजत्वाधार्मिकलपापसमाचारत्वादि विशेषणविशिष्टं न जानामि । किंच सतां विषयत्वादि विशेषणविशिष्टं न जानामि । किंच पदहृतपाप्मात्वादि गुणकमीश्वरमेव जानामीत्यर्थः । नन्वनपराधिनस्तव धातुकस्य मेश्वरलक्षणे पराहिंसावृत्त इत्यत आह—विषय इत्यादिना । समस्य किलिखनं हंसि । अहमपि ते विषये येषु रेपरे वाय दानाप करोमि अपकारं न कृतवान् । त्वानावजानेच । तथापि फलमूलाशिनं वानरभप्रतिपुष्यन्तमन्येन समागतमां हंसि । तत् तस्मात् मयि दोषसद्भावादेवेत्यर्थः । किंच क्षत्रियकुलेऽवतीर्थलोकां तु मद्द्वयैर्भगवन्मर्यादां पालयतः परमकृपाशालिनस्तव सुतरामन्यायाचरणं संभविष्यतीत्याशयेनाह—धर्मलिङ्गेत्यादिसार्धश्लोकेन । हे राम राजकुले जातः धर्मवानिति विश्रुतस्सन् अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्याम्यस्सन् भव्यरूपेण परिधावसि किं । कुर्यमसमाचारः किं । उभयमपि तव वचनं इति भावः । राजनीतौ विचार्यमाणायाम् मद्भक्तव्युक्त एवेत्याशयेनाह—सामदानमिति । अपकारिषु पापिषु वैरवृत्त्या हतवन्तं मां कथमेवं सीतौष्यादङ्कय विचार्यमाणे तव मम च वैरप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह—अयमिति । कानि तर्हि वैरकारणा नीत्याकाङ्क्षायामाह—भूमिरिति । तव मम चैतादृशकारणानि न सन्तीति भावः । किंच नयश्चेति । नृपा अपि कामवृत्तयोनयमवन्ति किमु ते श्वरस्त्वमिति भावः । रागद्वेषादियुक्त्येन्द्रियपरवशस्य समेश्वरलङ्कृत इत्याकाङ्क्षायां निर्गुणेश्वरत्वमेव प्रतिपादयति—स्वमित्यादिश्लोकद्वयेन । तु किमित्यर्थः । मनुजेश्वर मनुजस्वासावीश्वर इति तथा । मनुष्यत्वेनावतीर्णेश्वर इत्यर्थः । कामप्रधानः कामस्वप्रधानः निर्जितकाम इत्यर्थः । कोपनः शत्रुसंहारविषय इति शेषः । तत्संहारार्थमनवस्थितः तत्र तत्र संचरमाणः । राजपृष्ठे त्वसंकीर्णः स्वकाराजधर्म इत्यर्थः । वानप्रस्थधर्मयुक्तत्वादिति भावः । ते धर्मं सामान्यधर्मे पिबपचितिः पूजा आदर इत्यर्थः । कास्ति मनुष्याधिकारिकत्वाच्छालस्येति भावः । ते बुद्धिः अर्धे पिनावस्थिता । लक्ष्मीपतित्वात् । अतएवैतादृशविशेषणविशिष्टं कामवृत्तस्य हन्त्रियैः कृष्ये किं न कृष्यस एव अतएव लक्ष्मीश्वर इति भावः ॥ तथाप्यनपराधित्वद्वयजनितमुक्तकर्मोऽहं सतां किमु तत्रं वक्ष्यामीत्यत आह—हत्वेति । बाणेनानपराधिनमां हलादुष्कृतकर्मकृत्वा सतां मध्ये वक्ष्यसि किं । किं नपराधिनमेव मां हत्वा अतएव सुकृत्वा सतां मध्ये वक्ष्यसीत्यर्थः । किंचापराधिनो वानरस्य मम वधेन तव दोषशङ्कैव नास्तीत्याशयेनाह—राजहेत्यादिश्लोकद्वयेन । एतादृशानामेव नरकः अपराधिनो मम धातुकस्य तव तु नास्तीति भावः । किंचातुपयोगिवर्मादियुक्तमद्वयममम दोषसद्भावोत्तक इत्याशयेनाह—अधार्थं च मेत्यादिश्लोकत्रयेण । तारयानि वारितोपिलद्वस्तवधकाङ्क्षैव युद्धायापतो सीताशयेनाह—तारयेति । सर्वज्ञयापितारया भर्तृमोहेनाहितयुक्तस्त्वं सदा तिरस्कृत्य लोकोत्तमवधं शंषां पदं लमागतः । सत्यं न संदेहः । लयेति । विधर्मणापत्याशीलसंपन्नाप्रभवा यथा सनाथा तथा तादृशेन तादृशानयेन त्वया पृथिवीसनाथान किं तु दुष्टनिग्रहादि रूपपरमकल्याणगुणसनाथेन त्वया सनाथेत्यर्थः । मम कपटयुद्धकारणहेतुना शतत्वादियुक्तत्वादेतादृशेन पृथिवीसनाथा कथं भवतीत्याशंकायाह—शठ इत्यादि । यतो महात्मना दशरथेन त्वं जातः ततः “कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणस्य ” इति न्यायेन सकलकल्याणगुणयुक्तस्त्वं कथं शठः कथं नैकृतिकः कथं पापइत्येवं योजना । तादृशो न भवसीति भावः । ईश्वरेण त्वयानि हतोऽहं कृतार्थ इत्याशयेन श्रीरामेस्तत्रेश्वरगुणान्प्रकटयति—छिन्नचारिणेत्यादि । रामहेति नानि हतोऽहं कृतार्थ इति शेषः । रामत्वे श्वरत्वादेव छिन्नचारिणादियुक्तत्वमिति भावः । भयाहतस्य तव कथं कृतार्थत्वमताह—अशुभमिति । समागत इत्यत्र सः मा गतः इति छेदः । शुभमयुक्तं सतां विगर्हितं वनामि-

युक्तं यत्प्राप्नुयाद्वाज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ॥ अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाऽहं निहतो रणे ॥ ५२ ॥
कामभैवंविधे लोकः कालेन विनियुज्यते ॥ क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ॥ ५३ ॥

इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिघाताद्बधितो महात्मा ॥

समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूष्णीं वैभूवामरराजसूनुः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

शमेनवालिर्नमस्ति सुग्रीवेजीवति सुपास्यस्तनूयाहरणरूपतद्वपराधादिहेतुभिरुद्धधसधर्म्यत्वसमर्पणम् ॥ १ ॥ श्रीराम-
गर्हणानुत्तरेनवालिनारामक्षमापणपूर्वकमङ्गदपाकनप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेणाङ्गदपालनादिप्रतिज्ञानेनवालिस्माध्यासनम् ॥ ३ ॥

इत्युक्तः प्रभितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १ ॥

राज्यार्थं सुग्रीवो मां हतवानित्येतद्युक्तं । त्वं तु मां
हतवानित्येतत्त्वयुक्तमित्यर्थः । ज्ञातीनामेवंविधकृत्यस्य
स्वाभाविकत्वादिति भावः ॥ ५२ ॥ लोकः एवंविधे
मरणरूपे कर्मणि विनियुज्यते । जातस्य मरणं स्वभाव
इत्यर्थः । भवता प्राप्तं अदृश्यतया प्रहरणं क्षमं चेत्
तत्र साधुत्तरं चिन्त्यतामित्यर्थः ॥ ५३ ॥ परिशुष्क-

वक्त्रः बहुभाषणकृशेति भावः ॥ ५४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तदशः
सर्गः ॥ १७ ॥

अथ रामस्योत्तरमष्टादशे—इत्युक्त इत्यादि ॥

तिशेषः । यादृशं कृत्वा हत्वैत्यर्थः । सवाली मा मांगतः मत्पार्षदत्वं प्राप्तइतित्वं सद्भिस्सहवक्ष्ये । एतादृशत्वत्कथनमेवममकृता-
वैत्वसूचकमिति भावः । निरुपाधिककृत्वा मृतसागरस्य तद्वमहिमानं कोचावर्णयितुं वाक्शब्दशैत्येनाह—उदासीनेष्विति । हे राम अप-
कारिण्यस्यासु लङ्गणमुग्रीवाय कृतापकार एव तस्मै कृतापकार इति कृत्वाऽपकारिण्यित्युक्तिः । अस्मास्ति नहुवचनं ताराङ्गदायभिप्रा-
येण । एतादृशपकारिण्यस्मासु तेनो विक्रमः मङ्गलदीनामपि दुर्लभः पदारविन्दविन्यासः प्रकाशितः । पदारविन्दप्रदर्शितमित्यर्थः ।
उदासीनेषु सर्वतो निहतेषु मुनिषु तं विक्रमं पदारविन्दविन्यासं न पश्यामीति योजना । अतोऽहंकृतकृत्य इति भावः । पदारविन्दप्रदर्श-
नं तु “ बहुमान्यवत्तं वीरं वीरक्षमाणं शनैरिव । उपयातो मृगवीरौ त्रातरौ रामलक्ष्मणौ ” इत्युक्तेः । रामस्य पदारविन्दप्रदर्शनादभे-
दासममरणवालिस्मीपागमनमित्यवगन्तव्यं । खयादृश्यमानः तत्रप्रतिबोद्धाजीवितुं न शक्नोतीति शङ्कयाऽहमदृश्य एव त्वं हतवानित्या-
वाद्यां सत्यां तथा खलदृश्ये भावेन त्वं न स्त्रीत्याशयेनाह—दृश्यमान इत्यादि । यदि किमित्यर्थः । हे नृपात्मज अद्य मया दृश्यमान-
स्तन्युधेया अपि मया हतस्तनूवैव स्वतदेव पश्ये किं न पश्ये रित्यर्थः । ईश्वरस्य तदमरणशङ्कानास्तीति भावः । समक्षं रामेण सहप्रतियुध्य-
वाली निहतइति कीर्तिर्मीयानलब्धेति दुःखित आह । खयाऽदृश्येनेति । पापवशंगतोऽहं दृश्येन खयानिहतइति संबन्धः । लदाहकारण-
रूपसेवानाभयं मयानलब्धमित्याशयेन खयति । सुग्रीवप्रियका मेनेत्यादि । पूर्वराज्यस्य सुग्रीवं किमर्थं निष्कासितवानित्यत आह—युक्त-
मिति । अधर्मेण मन्त्राद्यनिमित्तविलद्वारपिधानरूपाधर्मेण । सुग्रीवः राज्यं प्राप्नुयादित्ययं तदयुक्तं । अहं त्वयारणे निहतः । इतः-
परमयि स्वर्गते सति सुग्रीवो राज्यं प्राप्नुयादित्ययं तदयुक्तमित्यसंबन्धः । अधर्मतो राज्यस्वीकाराभिष्कासितइति भावः । एतादृशं कि-
मर्थं हतवानस्तीति चिन्ताकान्तं प्रत्याह—काममिति । एवंविधोलोकः क्षत्रियवृत्तिमाज्जनः । यद्वा लोक एवंविधश्चेत् मादशाधर्म-
चारी जनधेदित्यर्थः । कामं कालेन विनियुज्यते । अतो हेतोः राम भवता प्राप्तं मद्रूपमुत्तरं उत्तरं । क्षमं युक्तं उत्तरं मया तथा चि-
न्त्यतां । मया कृतपापप्रायश्चित्तरूपत्वान्मद्रूपस्य युक्तत्वमुत्तमत्वं चेति भावः ॥ ५१ ॥ स्त० एवंविधोलोकः कालेन अदृश्येन प्रेरकश्रीहरि-
णा विनियुज्यते इति हेतोः काममेतद्भवतु । भवता क्षमं चेत् प्राप्तं । उत्तरं उत्तरप्रक्रियमाणं त्वत्कार्यसाधुयथा तथा चिन्त्यतां ॥ ५२ ॥ स्त०
सूर्यसंकाशमित्यनेन वैरिसादृश्योक्त्या तन्निरीक्षणं तद्देवैति सूचयति ॥ ति० अस्य सर्गस्य तीर्थेन रामस्तुतिपरतयायोजनं तत्तद्वि-
निवदस्ववक्त्रां सितस्तात्पर्यविषयभूतं । “ यद्युक्तं मया पूर्वप्रमादाद्वाक्यमप्रियम् । तत्रापि खलु मेदोषं कर्तुं नार्हसिराचय ” इत्यप्रे-
वात्युक्तेः । नापि वाल्मीकेः तस्य दुष्टव्यनुवादकत्वात् । अतात्पर्यविषयमपि बुद्धिर्वैभवाद्दक्षार्यत्वेन वर्ण्यते इति चेत् काव्यान्तरमेव भ-
गवत्स्त्वावकं क्रियतां किमनेन प्रयासेनेति दिक् ॥ ५४ ॥ इति सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

रामानु० इत्युक्तइति श्लोकस्तत्रवाक्यं । अन्यथारामशब्दोतिरिच्यते ॥ टी० वालिनारामः परममुक्तः अधिकक्षिप्तहत्यादेर-
[पा०] १ श्र. एवंविधो. २ श्र. यमौवानरराजसूनु० बभूवामरराजसूनुरिखनन्तरं क. ग. पाठयोः तमुक्तवन्तं प्रवरं हरीणा-
मपोत्तरं वाक्यमुवाच रामः । हितं च तत्त्ववचनं प्रसक्तं समस्तधर्मार्थसमाहितं च ॥ इति श्रीकोटदृश्यते.

तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम् ॥ उक्तवाक्यं हरिश्चैष्टमुपशान्तमिवानलम् ॥ २ ॥
 धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ॥ अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ॥ अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥ ४ ॥
 अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसमतान् ॥ सौम्य वानरचापैल्यात्किं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥
 इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ॥ मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहप्रग्रहावपि ॥ ६ ॥
 तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७ ॥
 नयथ विनयश्रोभौ यस्मिन्सत्यं च सुखितम् ॥ विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ॥ ८ ॥
 तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः ॥ चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानमिच्छवः ॥ ९ ॥
 तस्मिन्पतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ॥ पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरेद्धर्मनिग्रहम् ॥ १० ॥
 ते वयं धर्मविग्रहं स्वधर्मे परमे स्थिताः ॥ भरताज्ञां पुरस्कृत्य निर्गृहीमो यथाविधि ॥ ११ ॥

वालिन इत्युक्त इत्यन्वयः । विचेतसेत्यनेन परुषव-
 चनमज्ञानकृतमित्युच्यते ॥ १ ॥ तमित्यादि द्वौ ॥
 तदा पूर्वं । अधिक्षिप्तो रामः धर्मार्थगुणसंपन्नं अनुत्तमं
 यथाभवतितथा पश्चाद्वालिनमब्रवीदिति योजना
 ॥ २—३ ॥ समयं आचारं । “समयाः शपथाधा-
 रकालसिद्धान्तसंविधः” इत्यमरः । बाल्यात् अज्ञा-
 नात् ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वा धर्मादिकमितिशेषः । वानर-
 चापल्यात् वानरत्वकृतचापल्यात् ॥ ५ ॥ इयं
 जम्बूद्वीपात्मिका । लोके कस्यचिद्भूमेः स्वत्वेपि
 शैलवनदादिकमाक्रम्यान्ये भूमिं पीडयन्ति तस्यावृत्त्य-
 र्थमाह—सशैलेति । काननं महारण्यं । मृगादिनिग्र-
 हानुग्रहावपि इक्ष्वाकूणामेव । कृत्यमिति शेषः ॥ ६ ॥

तां भूमिं ॥ ७ ॥ नयो नीतिः । विनयः शिक्षा ।
 तावुभौ सत्यं च यथादृष्टः शास्त्रविहितः विक्रमश्च ।
 एतत्सर्वं यस्मिन्सुस्थितं देशकालवित् स भरतो राजे-
 तियोजना ॥ ८ ॥ धर्मकृतादेशाः धर्मकृतनियोगाः ।
 कथं कनिष्ठेन ज्येष्ठनियोग इत्यपेक्षायां राजधर्मोपनि-
 त्याशयेनोक्तं धर्मपदं । धर्मसन्तानं धर्मवृद्धिः । यद्यपि
 भरतेन नादेशः कृतः तथापि नेदमसत्यं । यथाकथं-
 चिद्भरतेन राज्यभरणस्य स्वीकृतत्वात्तदन्येषां तत्कु-
 लीनानां तदाविष्टत्वं सिद्धमिति इदं । अत एवायो-
 ध्याकाण्डे दर्शितं—स्वं राजेति ॥ ९ ॥ धर्मनिग्रहं
 धर्महानिं ॥ १० ॥ धर्मनिग्रहं जनमितिशेषः ॥ ११ ॥

यमाशयः । यद्यपिवालिनोवाणीराममस्तौषीत् । वालीतंरामंपरुषमुक्तवानितिकृत्वा वालिनारामःपरुषमुक्तइत्याद्युक्तिः । अतएवभी-
 रामोपिवालिपरुषोक्तिमनुसृत्यैवोत्तरंवक्ति “धर्ममर्थंचकामंच” इत्यादिना ॥ ति० प्रथितं प्रथयाभासोपेतं । एवंधर्मार्थंसहित-
 स्वंचाभासरूपमेव । तत्र “मामेवयदिपूर्वं” इत्यादिहिताभासोर्थाभासश्च । धर्माभासोराजहेत्यादि । परुषत्वंतुमुख्यमेव । निह-
 तेनविहतेन ॥ स० निहतेन वाणेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ शि० अनुत्तमं अनुजदारप्रहणरूपाधर्मकर्मणाऽधमं ॥ ३ ॥ तनि० धर्मं
 वैदिकपुरुषार्थं । लौकिकंसमयं लौकिकाचारं । तेनद्वयोरेकभार्यत्वेपिमाससंबत्सरादिप्रतिनियतकालसंकेतः ॥ ४ ॥ तनि० विष-
 येवापुरेवातेकलङ्घनमित्तनास्तीत्यसोत्तरं । खदुपमुक्तवनगिर्युपवनपत्तनान्यस्मदीयानिनभचन्तिकिं । ज्ञातिभावोप्यस्ति । “स्वंप-
 यस्यश्चद्वयोमे” “एकंदुःखंसुखंचनौ” इतिमुग्धवसखस्यममभवाङ्गातिर्भवतिकिं । “तेनाहंप्रतिषिद्धश्चतुर्दारश्चराधव”
 इतितेनमांप्रतिनोक्तंकिं । “वस्त्रेणैकेनवानरः” इत्युक्तीत्याएकवस्त्रस्सननिर्वासितःकिं । सुग्रीवश्चदुहदारभूजलादिफेत्वंयानगृही-
 तंकिं । अविवादश्च “आतुर्वर्तसिभार्यायां” इत्यनेनदर्शितः ॥ ६ ॥ तनि० ममतवचपरस्परज्ञानंपरिवययवनास्ति । ममगृह-
 मागलानंपराधिनंहतवानसीत्यसोत्तरमाह । “तांपालयतिधर्मात्मा” इत्यारभ्य “कामतत्त्वप्रधानश्चनस्थितोराजवरमणि”
 इत्यन्तं । त्वंसापराधप्रेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ति० यथादृष्टः अपरोक्षानुभवसिद्धः । सराजा अस्मिन्काळे । सर्वभूमेरितिशेषः ॥ स०
 यथादृष्टः शास्त्रेक्षानियमयोर्विकमोदृष्टस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ ती० धर्मकृतादेशाः धर्मइत्यवधेस्तस्याप्युपलक्षणं । धर्माधर्मकृतनियोगाः

[पा०] १ ख. न्माधर्मेयितुमिच्छसि. २ क. ग. संपन्नानाचार्यान्धर्मसंहितान्. ३ क. ज. अ. य. नाचारसमतान्.
 ४ क. ख. ग. ड.—ट. चापल्यात्. ५ क. च. छ. झ. ञ. ट. निग्रहानुग्रहेष्वपि. क. निग्रहप्रग्रहेष्वपि. ज. निग्रहानुग्रहावपि.
 ६ क. च. भरतस्यकृतादेशाः. ७ ख. धर्मसंस्थानं. ८ झ. यस्मिन्. ९ क. ख. सत्यविक्रमे. १० ड.—ट. पृथ्वी. ११ ड.—ट.
 विप्रियं. १२ च. ज. नयधर्मार्गविप्रद्याः. १३ क. ख. ग. छ. झ. ञ. ट. मार्गविग्रहं. १४ ड.—ट. चिन्तयामो.

त्वं तु 'संक्षिप्तधर्मा च कर्मणा च विगर्हितः ॥ कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२ ॥
ज्येष्ठो भ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति ॥ त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मं पथि हि वर्तिनः ॥ १३ ॥
यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ॥ पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥ १४ ॥
सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः पुत्रकम् ॥ हृदित्यः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५ ॥
चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः ॥ जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन्द्रक्ष्यसे नु किम् ॥ १६ ॥
अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ॥ न हि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥
तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ॥ भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥
अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ रुमायां वर्तसे कामात्सुषायां पापकर्मकृत् ॥ १९ ॥

संक्षिप्तधर्मा धर्मविलोपकृत् । कर्मणा च विगर्हित इति
अकृत्यकारीत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ आत्मन इति
शिष्यप्यन्वेति । गुणोदित इति च । ते त्रयः पुत्रव-
चिन्त्याः । पुत्रसन्धोत्र दृष्टान्तार्थः । यथा पुत्रे पुत्र-
वर्तते तथा अन्ययोरपि वर्तितव्यमित्यर्थः । पुत्रे पुत्र-
वर्तन्तीनां सत्यम् स्नेहः । “ गगनं गगनाकारं ”
इतिवत् । एवं चिन्त्यते किं प्रमाणं तत्राह—धर्मश्चे-
दिति । अत्र अस्मिन्नर्थे । धर्मः कारणं व्यवस्थापकं
चेत् यदि धर्मो नानुवर्तनीयः तदा नैवं द्रष्टव्यं ।
अनुवर्तनीयश्चेत् अवश्यमेवं द्रष्टव्यमिति चेच्छब्दस्य
भावः ॥ १४ ॥ सूक्ष्मः जतीन्द्रियः । अतएव सता-

मपि परमदुर्ज्ञेयः किमुल भवाद्दृश्यतेति भावः । यद्वा
जनस्य धर्माधर्मकरणं न कोपि वेत्तुमर्हति । तर्हि को
वेत्तीत्यत्राह—हृदित्य इति । सर्वभूतानां हृदित्यः
सर्वान्तर्यामी । अष्टुक् । आत्मा परमात्मा । शुभाशुभं
शुभाशुभकरणं वेत्तीत्यर्थः । सूक्ष्मं धर्मं परमात्मना
मया विना को वेत्तुं दक्ष इति भावः ॥ १५ ॥ तथा
तु ॥ शक्य इत्याह—चपल इति ॥ किं नु द्रक्ष्यसे न
किमपि द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अस्य वचनस्य यवी-
यानात्मन इति पूर्वोक्तवचनस्य ॥ १७ ॥ वर्तसि
वर्तसे ॥ १८ ॥ धरमाणस्य जीवितं धारयतः । अनेन
जीवतो भ्रातुर्भार्या भ्रात्रा न प्राप्ता । मृतस्य तु

धर्माधर्मविचारार्थेनियुक्ता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ वि० कामतन्त्रं कामरूप-पुरुषार्थः । स एव प्रधानो मुखो यस्य सः ॥ १२ ॥ ति० अत्र-
चिन्तनेतथाधर्मः धर्मज्ञानमेवकारणं ॥ १४ ॥ ति० तत्पत्तसर्वेषां सुलभमित्याह—सूक्ष्म इति । सतांसूक्ष्मो यो धर्मः स परा सद्गुरु-
पदेष्वादिना मा शोभायेषां तैरेव विज्ञेयः । अन्धैः परं अस्यै । अविज्ञेय एव । किं च ईश्वर एव तज्ज्ञ इत्याह—हृदित्य इति । सर्वभू-
तानामात्मा तत्त्वभूतो व्यापकश्च । अतएव सर्वप्राणिहृदित्यः सः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां शुभाशुभवेदः । एवं चान्तर्यामिणा तत्त्वव्याप-
हं जान इति व्यक्तमत्र ॥ स० परमैर्ज्ञानिभिर्विज्ञेयः ॥ १५ ॥ ति० जालान्धो जालान्धैरिव चपलैः अकृतात्मभिः आचार्या शिक्षितै-
र्धानरैरसह । मन्त्रयन् निश्चिन्तन् । किं नु कथं नु । प्रेक्षसे इत्यसि । धर्ममिति शेषः । “ रक्षते नुकि ” इति पाठे रक्षणीयप्रजा-
जातं किं नुरक्षति न किमपि । अतो धर्मप्रयोरप्यस्य स्वमिति भावः ॥ १६ ॥ ति० अस्य वचनस्य चपलश्चपलैरिति वचनस्य ।
व्यक्ततां व्यक्तोर्थोऽस्य लक्षणाद्यजन्तं व्यक्तपदं । तद्वाद्यो व्यक्तता तदर्थं त्वं ब्रवीमि ॥ स० हे व्यक्ततामस्य व्यक्ततामो गुण । ते वच-
नस्य “ कस्मात्त्वं हंसकिल्बिषं ” इत्यस्य । ब्रवीमि इत्युत्तरमिति शेषः । स्वार्थे तत्त्वा । व्यक्तं । अस्य वचनस्य ज्येष्ठद्वयादिवचनस्य ।
ब्रवीमि अर्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ ति० धरमाणसेति । सुग्रीवस्तु तव जीवननिश्चयाभावात्स्वल्पकथां तारायां प्रागवर्तिष्ठ । अतः परं न-
त्यर्थात् । किं त्रैवर्णिकेष्वपि देवैरस्य मृतभ्रातृभ्यामपुत्रायां हृदि दर्शनात्तिर्यग्योनिषु तस्माद्वृत्तिर्न दोषः । तथा वृत्तौ वमरणज्ञान-
मेव प्रयोक्तव्यं किं त्रैवर्णिकेतरस्त्रीणां मृतभर्तृकाणां तरुणीनां स्त्रजातीयपुरुषाणां कारोनाधर्म इति सूचितं ।
इत्येतच्च तथा व्यवहारः शुद्रादिजातौ । न च मनुष्याधिकारस्य निषेधादिशास्त्रस्य कथं तिर्यक्षु प्रवृत्तिरिति वाच्यं । तिर्यग्योनेरपि मनुष्यवद्रा-
जादिव्यवहारदर्शने न मनुष्यस्य ज्ञानवत्त्वादस्त्येवायं दोष इत्याशयात् । किं च धर्मोऽनधिकारिणामपीन्द्रादीनां वृत्रवधादीं ब्रह्महत्यादिदो-
षसंश्लेषेण निषेधे भुतदतिक्रमप्रायश्चित्तादौ च देवानामधिकारवदेषामप्यधिकारे बाधकाभावः । किं च देवादीनां स्वयजनीयेन्द्रान्तराभा-
वादनधिकार इति पूर्वमीमांसायां निर्णयः । एवं च तदनपेक्षानादि धर्मपुत्रस्य विद्यायां चाधिकारोऽस्ते वैत्सुत्तरमीमांसायां स्पष्टं । तद्वदी-

[पा०] १ ख. संक्षिप्तधर्मश्च. क. छ. झ. संक्षिप्तधर्मश्च. २ छ. झ. पितावापि. ड. च. ज. व. ट. पितावापि. ३ क.
धर्मवर्तमानुगच्छता. घ. धर्मं हि पथि. ड.—ट. धर्मं च पथि. ४ क. झ. यवीयान-सोदरः पुत्रः. ५ क. गुणान्वितः. ६ ड.—ट.
धर्मवैवाचन. ७ च.—ट. परमविज्ञेयः. ८ ख.—ज. शुभाशुभे. ९ छ.—ट. प्रेक्षसे. १० ड. च. ज. अ. भार्यायां दण्डोऽयं
प्रतिपादितः. ११ च. कामं सुषायां.

राजमिधृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३३ ॥
 शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयमिमुच्यते ॥ राजा त्वं शासन्पापस्य तदवामोति किल्बिषम् ॥ ३४ ॥
 आर्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् ॥ श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३५ ॥
 अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ॥ प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३६ ॥
 सदलं परितोपेन धर्मतः परिकल्पितः ॥ वैधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३७ ॥
 शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव ॥ यच्छ्रुत्वा हेतुमद्बीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥
 न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिर्युथप ॥ वागुराभिश्च पादैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ॥ ३९ ॥
 प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान् ॥ प्रधावितान्वा विप्रस्तान्विस्त्रेष्वाश्वापि निष्ठितान् ॥ ४० ॥
 प्रेमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसार्थिनो भृशम् ॥ विध्यन्ति विमुखाश्वापि न च दोषोत्र विद्यते ॥ ४१ ॥

आचारैकपरौ । गृहीतौ धृतौ । तत् श्लोकद्वयोक्तं ॥ ३२ ॥
 श्लोकौ पठति—राजभिरित्यादिना ॥ ३३ ॥ शासने
 परस्माद्भ्युदयमुक्त्वा अशासने राज्ञेनभ्युदयमाह—
 शासनादिति ॥ राजा शासने मोक्षने वा स्तेनश्रोरो
 मुख्यत एव पापात् । पापस्य पापिष्ठस्याशासनाद्राजा
 सत्किंलिखं पापमाप्नोति ॥ ३४ ॥ न केवलं वचनं
 आचारश्चास्मिन्नर्थेस्तीत्याह—आर्येणेति ॥ यथा त्वया
 पापं कृतं तथाश्रमणेन क्षपणकेन केनचित्पापे कृते
 मम आर्येण बृद्धप्रपितामहेन मान्धात्रा । घोरं व्यसनं
 वृण्वनं । ईप्सितं प्रयुक्तमिति यावत् ॥ ३५ ॥
 प्रमत्तैर्वसुधाधिपैर्हेतुमिः । अन्यैरपि जनैः पापं कृतं ते
 वसुधाधिपाः विगतानवधानाः सन्तः कर्मपरामर्शवे-
 ल्यायां पापीनां प्रायश्चित्तं वधादिकं । कुर्वन्ति । तेन
 प्रायश्चित्तेन । तद्वज्रः सत्पापं । शाम्यति अद्यापीति-
 शेषः ॥ ३६ ॥ न स्ववशे स्थिताः न स्वतन्त्राः शास्त्र-
 वश्या इत्यर्थः । अनेन पराशुस्ववधस्यदोषत्वमपि

परिहृतं । प्रायश्चित्तस्य यथाकथंचित्कर्तव्यत्वान् ।
 पञ्चमहापातकादिप्रायश्चित्तस्य मरणान्तिकत्वाद्बलादे-
 वद्विकार्यमभवति नान्यथा ॥ ३७ ॥ एवं सन्ध्योपास-
 नराज्यपालनादिकं नियमेनानुतिष्ठतोवालिनः शास्त्र-
 वश्यत्वमवलम्ब्योक्तं । अथ शास्त्रामृगत्वमवलम्ब्याह—
 शृणुचेत्यादिना ॥ ३८ ॥ “दृश्यमानस्तु युष्येयामया
 यवि नृपासज । अद्य वैवस्वतं देवं पश्येरस्मं निहतो
 मया” इति ॥ “त्वया दृश्येन तु रणे निहतोहं
 दुरासदः । प्रसुप्तः पद्मणेनेव नरः पानवशंगतः”
 इति च वालिनायदुक्तं तदुभयस्रोत्तरमाह—न मे
 तत्र मनस्ताप इति ॥ तत्र यमसदनप्रपणोक्तिप्रच्छ-
 न्नवेधननिन्दोक्तिविषये । मे मन्युर्नास्ति । शास्त्रामृगस्य
 तवालक्ष्यत्वादितिभावः । मनस्तापभावश्च मृगविषये
 प्रच्छन्नवेदनस्यराज्ञांस्वभावतयादोषाभावादितिभावः ।
 तदेवोपपादयसि वागुराभिरित्यादिना । कूटैः कपटन्या-
 पारैः विस्त्रेष्वाश्वापि निष्ठितान् । यद्यपि प्रकृतेनमांसार्थिता

ति० त्वयापिप्रार्थनापूर्वमचमर्थः कारणीयः स्यादित्यर्थप्रतिपादकश्लोकमाह—शासनादिति । पापोऽहमेदण्डं कुर्वितिप्रार्थनयास्व-
 समीपमागतस्यपापिनः शासनादण्डकरणाद्दामोक्षादयथाविसर्जेनाद्वा । स्तेनइतिपापोपलक्षणं । तत्रद्वितीयः पक्षोराज्ञोदोषायेत्याह—
 राजातिविति । राजातुपापस्याशासनापनिग्रहमकुर्वन् । अनेनत्वदण्डकरणमस्मादशामावश्यकमितिध्वनितं ॥ वि० राजातु पाप-
 स्येत्यर्थः । अशासनात् निग्रहाकरणात् । तत्किंलिखं पापं अवाप्नोति । अतस्तवदण्डावश्यकइतिभावः । ती० पापस्य पापका-
 रिणः । किंलिखं दुरितं ॥ ३४ ॥ रामानु० कुर्वन्तिशाम्यतइत्येतदुभयमपिभूतायैलङ् । स्व० नकेवलमस्मत्पूर्वजैरेव अन्यैर-
 पिकृतमित्याह—अन्यैरिति । अन्यैरपिप्रमत्तैः पापं कृतं । वसुधाधिपैः कृतं शासनमितिशेषः । यद्वा एतादृशैः पापं कृतं राजानवधतत्या-
 यद्विर्तनकुर्वन्ति । तेनेति ॥ ३६ ॥ तनि० वागुरामिरिति । प्रयोजनान्तराभावेपिजनपदसंसारिहारार्थेनिग्रन्तीतिभावः ।
 “विध्यन्तिविमुखाश्वापिनचदोषोत्रविद्यते । यान्तिराजर्षेयश्चात्रमृगयांचर्मकोविदाः ।” तेनमृगयासक्तिर्नदोषायेतिसूचितं
 ॥ ३९ ॥ शि० ननुशिष्टाचारेणमृगणेदोषाभावःप्रतीयते ननुवधे । अत्रतुवधइत्यतआह—प्रमत्तानिति । मांसार्थिनः अनराः

[पा०] १ क.—ट. दण्डाश्च. २ ख. छ. श. अ. ट. आपिमोक्षाद्वा. ३ छ. श. ट. पापात्प्रमुच्यते. अ. पापाद्भिमुच्यते.
 ४ क. ग.—च. ज. ग. लघासनात्पापंतदेवा. ५ क. च. अ. ग. लयाकृतं. ६ ख. वधस्तेहरिशार्दूल. ७ छ. श. ट. तच्छ्रुत्वा
 हिमहद्वीर. ८ छ. क. ट. पुत्रव. ९ छ. विविधानराः. १० च. अ. प्रधावितान्वा. क. विस्त्रेष्वाश्वापि निष्ठितान्वा. ११ निस्त्रेष्वापि निष्ठितान्वा.
 ११ निस्त्रेष्वापि निष्ठितान्वा. १२ क. च. अ. प्रमत्तान्वाऽप्रमत्तान्वा. क. प्रमुत्तानप्रमुत्तान्वा. १३ छ. श. मांसार्थिनोभृशं.

यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगवां धर्मकोविदाः ॥ तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया वागेन वानर ॥

अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छास्त्रामृगो हसि ॥ ४२ ॥

दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ॥ राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ४३ ॥

ताम हिंसाय चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ॥ देवा मनुष्यरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ ४४ ॥

त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः ॥ प्रदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ४५ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण वाली ग्रैव्यथितो भृशम् ॥ न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ॥

प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ॥ ४६ ॥

यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तदैवं नात्र संशयः ॥ प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नाप्रकृष्टस्तु शक्यात् ॥ ४७ ॥

तैदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादादुक्तमप्रियम् ॥ तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ ४८ ॥

त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः ॥ कार्यकारणसिद्धौ ते प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥

ममप्यगतधर्माणं व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् ॥ धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥ ५० ॥

तथापि पराङ्मुखवधान्नदोषइतितात्पर्यम् ॥ ३९—

४२ ॥ परपीडाकरो राज्ञां व्यापारो निष्फल इत्याक्ष-

कृष्य प्रणचिकित्सान्यायेन स श्रेयस्कर एवेत्याह—

दुर्लभस्येति ॥ जीवितस्य जीवनस्य ॥ ४३ ॥ न हिंसात्

न पीडयेत् । तेष्वनर्थकरत्वबुद्धिं न कुर्यादित्यर्थः ।

नाक्रोशेत् नन्विदेत् । नाक्षिपेत् नोक्तिस्खण्डनं कुर्यात् ।

नाप्रियं वदेत् परुषं नववेदित्यर्थः । तत्रहेतुमाह—

देवाइति । एते पूर्वोक्ता राजानः । देवाः अष्टौ

लोकपालाः । “अष्टामिलोकपालानामात्राभिः कल्पितो

मृपः ” इति वचनात् । मनुष्यरूपेण मनुष्यशरीरेण ।

षण्णक्षिताश्चरन्ति ॥ ४४ ॥ पितृपैतामहे पितृपिता-

महप्राप्ते । नन्वेवमपि कथंचित्परिहार्यं “वरतनुहर्ति

वालिल्लोहं मनागपसर्पणं ” इत्याद्यपवादकरं छान्दवेधेन

समर्थोपि किमर्थकृतवान् । तदवहितमनाः शृणु । यदि

रामो वालिनः पुरस्तस्तिष्ठेत्तदा विदिततदीयप्रभावतया

वालीप्रहोभवेत् । तदा तद्वधो न युक्तः । प्रतिज्ञा च

व्याहन्येत । तद्वारा तन्मित्रं रावणोपि शरणं व्रजेत् ।

देवकार्यं च लुप्येत । अतः प्रच्छन्नो वालिनमवधीत्

॥ ४५ ॥ प्रकथयितः अज्ञानाद्राममधिक्षिप्तवानस्मील-

नुत्तमः ॥ ४६ ॥ प्रकृष्टे विषये ॥ ४७ ॥ कर्तुं चिन्त-

यितुं ॥ ४८ ॥ दृष्टार्थश्चासौ तत्त्वज्ञश्च दृष्टार्थतत्त्वज्ञः ।

यद्वा ज्ञः पण्डितः । दृष्टार्थतत्त्वज्ञासौ ज्ञश्चेति समा-

सः । कार्यकारणसिद्धौ कार्यं दण्डनं कारणं तद्धेतुभूतं

पापं तयोः सिद्धौ परिह्वाने । बुद्धिः अन्तःकरणं

॥ ४९ ॥ अगतधर्माणं कृत्याकरणवन्तं । व्यतिक्रा-

न्तपुरस्कृतं पुरस्कृतव्यतिक्रमं अकृत्यकारिणमित्यर्थः ।

नरसदृशाः राजानस्तुप्रमत्तानप्रमत्तान्वाविमुक्तान्पलायितान्कामृगान् विष्यन्ति भ्रन्ति । अत्र वधे दोषः मनुष्यवधवत्पारं । नक्षिपेते ।

एतेन मृगवधजनितपापस्याल्पत्वात्प्रायश्चित्तसामुकरत्वात्तद्वधेभीतिरितिसूचितं ॥ यदिचमांसार्थत्वंवागार्थमित्युच्येततद्दानदोष

इत्यस्यदोषसंसर्गाभावेबोध्यइतिदिक् ॥ ४१ ॥ ति० प्रतियुध्यन् अन्येनयुद्धंकुर्वन् । मांसादिलोभाभावेपिक्षिप्यसामाव्यातववधो

मयाकृतः इतरव्याप्नादितिर्वैजन्तुवत् । तत्रमेनकश्चिन्महान्दोषः । अल्पस्तुप्राणायाममात्रापनेयइतिभावः ॥ ४२ ॥ ति० आक्रो-

शोनिन्दा । आक्षेपोऽवमाननं । अश्रियवाद्ः प्रतिकूलवचनं । खलुनराह्योराजेतिभावः । एतेनराह्योववादौमहावधविदोषइतिसूचितं

॥ ४४ ॥ टी० “नाभिष्णुःपृथिवीपतिः” इतिस्मरणात् देवतारूपाणांराज्ञामधिक्षेपस्तवनयुक्तइत्याक्षेयेनाह—दुर्लभस्येत्या-

दिश्लोकद्वयेन ॥ शि० जीवितस्यप्रदातारइत्यनेनयद्विजिजीवितेच्छा तर्हिजांजीवयिष्यामीतिसूचितं ॥ ४३-४४ ॥

टीका० प्रकृष्टः श्रेष्ठः । सर्वज्ञइत्यर्थः । अपकृष्टः किञ्चिज्ज्ञः ॥ ४७ ॥ ति० धर्मादेवव्यतिक्रान्तानां पुरस्कृतं अग्रेसरं । अवगतं

अग्रेसरत्वेनप्रसिद्धं । वाचापरिपालय उत्तमलोकांमनुहीतिवाचाचुग्राहणेत्यर्थः ॥ स्त० सुमीवंपुरस्कृतस्त्वं व्यतिक्रान्तोयेनसव्यति-

[पा०] १ ग. घ. छ. झ. ज. ट. मनुष्यरूपेण. २ क. छ.—झ. ट. विदूषयसि. च. त्वंविदूषयसि. ३ ग. प्रव्यथितेन्द्रियः.

ट. प्रमथितो. ४ क. ग. धर्मोर्ध्वकृतनिश्चयः. ५ झ. ट. तत्तथैवतसंशयः. ६ क. छ.—ट. नापकृष्टस्तु. = ख. छ. झ. ट.

यदयुक्तं. क. ग. च. भयुक्तं. ८ क. ग. छ. झ. ट. प्रमादादुक्तं. ९ ट. ख. ज. रोषं. १० क. ग. छ.—ट. सिद्धौच.

क. च. शुद्धौच. ११ ग. क. छ. झ. ज. ट. मामप्यवगतधर्मात्. क.—घ. मामप्यवगतं.

[बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु बाली सार्वस्वरं शनैः ॥ उवाच रामं संप्रेक्ष्य पङ्कजम् इव द्विषः ॥ ५१ ॥]
 न त्वात्मानमहं शोचे न तारां न च बान्धवान् ॥ यथा पुत्रं गुणश्रेष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ ५२ ॥
 स ममादर्शनादीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः ॥ तटाक इव पीताम्बुरूपशोषं गमिष्यति ॥ ५३ ॥
 बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः ॥ तरेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥ ५४ ॥
 सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमां ॥ त्वं हि शैस्ता च गोप्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ॥ ५५ ॥
 या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या ॥ सुग्रीवे चाङ्गदे राज्ञस्तां त्वमाधातुमर्हसि ॥ ५६ ॥
 महोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ॥ सुग्रीवो नावमन्येत तथाऽवस्थातुमर्हसि ॥ ५७ ॥
 त्वया ह्यनुगृहीतेन रीज्यं शक्यमुपासितुम् ॥ त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५८ ॥
 शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शैसितुम् ॥ ५९ ॥
 त्वचोऽहं वधमाकाङ्क्षन्वार्यमाणोऽपि तारया ॥ सुग्रीवेण सह आश्रा इन्द्रयुद्धमुपागतः ॥ ६० ॥
 इत्युक्त्वा सैन्नतो रामं विरराम हरीश्वरः ॥ ६१ ॥
 स तमाश्वासयद्रामो बालिनं व्यक्तदर्शनम् ॥ सामसंपन्नया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६२ ॥
 न संतापस्त्वया कार्य एतदर्थं पुत्रजम् ॥ ६३ ॥
 न वयं भवता चिन्त्या नौप्यास्या हरिसत्तम ॥ कथं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ६४ ॥

वाचा परिपालय सर्वं मया क्षान्तमिति ब्रवेत्यर्थः ॥ ५०—५१ ॥ कार्यान्तरमप्यर्थयते—न त्वित्यादि-
 ना ॥ नाक्षानं प्रतिशोचे त्वयादससम्यगगतिकत्वात् । नापि तारादिकान्प्रति सुग्रीवस्मविद्यमानत्वात् । पुत्रं
 “ अङ्गादङ्गात्संभवसि ” इत्युक्तरीत्या स्वानतिरिक्तं ।
 गुणश्रेष्ठं पितृशुश्रूषादिगुणैः श्रेष्ठं । कनकाङ्गदं दर्शनी-
 यमित्यर्थः ॥ ५२—५४ ॥ मतिं तुल्यामिति शेषः
 ॥ ५५ ॥ वृत्तिः प्रीतिरिति यावत् ॥ ५६ ॥
 नावमन्येत पुत्रनिर्वासनेनेति भावः । अवस्थातुं
 व्यवस्थापयितुं ॥ ५७ ॥ उपासितुं मयेति शेषः । न
 केवलं महाज्यं । अन्यचेत्याह—शक्यमिति ॥ ५८
 —५९ ॥ तर्हि तथा किं न कृतं तत्राह—त्वत्त
 इति । आकाङ्क्षन् आकाङ्क्षमाण इवेत्यर्थः ॥ ६०—६१ ॥
 व्यक्तदर्शनं विशदज्ञानं । साम सान्त्वनं ॥ ६२ ॥
 एतदर्थं पुत्रपालनार्थं ॥ ६३ ॥ वयं न चिन्त्याः
 अकृत्यकारिण इति शेषः । नाप्यात्मा निवृत्तपापत्वात् ।
 कृत इत्यत्राह—वयमिति । भवद्विशेषेण भवतो
 कृत्वरूपविशेषेण हेतुना । धर्मतः प्रायश्चित्तरूपे धर्मे ।

क्रान्तपुरस्कृतस्तं ॥ ५० ॥ ति० उवाच पुत्रादिमायाकृष्टस्त्ववाचेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ शि० पीताम्बुः सस्यादुपयोजिताम्बुः ॥
 शि० पीताम्बुः सूर्यकिरणशोषितजलः ॥ ५२ ॥ ति० मतिमुत्तमां । “ भरणान्तानिवैराणि ” इति न्यायेनेति भावः । सुग्री-
 नेवतत्रैवेत्यर्थः । भ्रातृभेदोद्बोधेन वातत्राप्यनुग्रहप्रार्थनं । कार्यविधौ गोप्ता अकार्यविधौ शास्ता ॥ ५५ ॥ ती० महोषकृतदो-
 षां सुग्रीवायमत्कृतापराधेन कृतापराधाः । अवस्थातुं अवस्थापयितुं ॥ ५७ ॥ ति० शक्यमिति । स्वाराज्यमपिलत्प्रसादलभ्य-
 मिति भावः ॥ ५९ ॥ अहं त्वद्वपवेशतस्त्वदर्शनतश्चेदानीं क्षीणपापस्त्वसोवधं उत्तमलोकराज्यफलकं आकाङ्क्षन् अपेक्षमाणः ।
 इदानीमस्मि । अतस्तारयावार्थमाणोऽपि यद्वात्राबुद्धमुपागतः तत्पूर्वकृतपुण्यपरिपाकेनेति शेषः । शि० ननु तवेच्छाचेत्त्वांजीवया-
 मिराज्यं क्विष्यत आह—त्वत्त इति । एतेन बालिनो जीवनेच्छाभावस्तूचितः ॥ ६० ॥ ती० व्यक्तदर्शनं अभिव्यक्तार्थ-
 श्वरस्वरूपज्ञानं ॥ ६२ ॥ ती० वयं भवतानि चिन्त्याः न विचार्याः । पराबुद्धस्य मेव धर्मप्रच्छन्नकृत्वा एव पापमार्जितवान् उत पुण्य-
 मिति भवतानि विचार्या इत्यर्थः । नाप्यात्मा चिन्त्यः भ्रातृभार्याहरणादिकृत्वागतो हं किं भविष्यदिति त्वंच त्वयानविचार्यः । कृतः
 वयं भवद्विशेषेण भवतो विशेषेण । धर्मतः धर्मे । कृतनिश्चयाः । अस्य वधः किं धर्मः उता धर्म इति विशेषेण विचार्य धर्मे निश्चयं कृतवन्त

[पा०] १ अर्थश्लोकः. २ छ. झ. झ. ट. पुस्तकेषु दृश्यते. ३ छ. झ. झ. ट. नञ्वात्मानं. ४ क. ग. छ.—ट. नापि. ५ छ.—ट.
 गुणज्येष्ठं. ५ झ. रुद्रशोषं. ६ ग. महाबल. ७ छ. झ. झ. ट. गोप्ताचशास्त्रात्. ८ ग. घ. वृत्तिर्लक्ष्मणेभरतेवया. ९ क. ग.
 ट. न. ज.—ट. तच्चिन्तयितुमर्हसि. १० ख. नाभिमन्येत. ११ ग. ट.—ट. शक्यं राज्यं. १२ ग. शाश्वती. १३ छ. झ. ज.
 ट. वानरो. १४ क. व्यक्तविकर्म. ख. व्यक्तदर्शनः. १५ ट.—ट. साधुसंमतया. १६ क. धर्मैवेत्यर्थयुक्तया. १७ ख. नापि ध्वं.

दण्डये यः पातयेदण्डं दण्डयो यश्चापि दण्ड्यते ॥ कार्यकारणसिद्धार्थानुभौ तौ नावसीदतः ॥ ६५ ॥
तद्भवान्दण्डसंयोगादस्याद्विगतकल्मषः ॥ गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्या धर्मदृष्टेन वर्त्मना ॥ ६६ ॥
त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितम् ॥ त्वया विधानं ह्ययम्य न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ६७ ॥
यथा त्वय्यज्ञदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ॥ तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ॥ ६८ ॥

स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः ॥

निश्चम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः संयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६९ ॥

शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रदूषितस्त्वं यदजानता प्रभो ॥

इदं महेन्द्रोपमभीर्मविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे नरेश्वर ॥ ७० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

वालिमरणश्रवणेनशोकात्तारवाकिष्किन्धातस्तस्मिन्प्रतिनिर्गमनम् ॥ १ ॥ राममयात्पलायमानैर्बानैर्मध्येनार्गमाग-
च्छन्तीं तारां प्रतिरामेणवालिमारणनिवेदनपूर्वकं मयोत्पादनेन नगररक्षणार्थं वा मिषेचनचोदनेन सह नगरं प्रति निवर्तनचोदनम्
॥ २ ॥ तत्रिराकरणपूर्वकं शोकादपतन्त्या तारवाराणां कृण्वायिनोवालिनो रामादीनां च वलोकनम् ॥ ३ ॥

स वानरमहाराजः शयानः शिरविक्षतः ॥ प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रत्यपद्यत् ॥ १ ॥

अहमभिः प्रविभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम् ॥ रामबाणेन च क्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः ॥ २ ॥

सम्भवैर् तसिः । कृतनिश्चयाः अतो वयं न चिन्त्या
इत्यादि पूर्वोक्तान्वयः ॥ ६४ ॥ उक्तं विवृणोति—दण्डय
इति ॥ कार्यकारणसिद्धार्थो दण्ड्यत्वदण्डयितृत्वाभ्यां
निष्पन्नप्रयोजनावित्यर्थः ॥ ६५ ॥ धर्मदृष्टेन धर्मशा-
स्त्रदृष्टेन । वर्त्मना दण्डसंयोगात् विगतकल्मषः सन् ।
धर्म्या धर्मादनुपेतां । स्वां प्रकृतिं यथावस्थितशुद्धस्व-
रूपं गतः ॥ ६६ ॥ हेत्वन्तरेणाश्रययति—त्यजेति ॥
विधानं विधिः प्रारब्धकर्मैति यावत् ॥ ६७—६८ ॥
उक्तमर्थं सर्गान्ते श्लोकाभ्यामुनः संगृह्णाति—सतस्ये-

ति ॥ समाहितं समाधानरूपं ॥ ६९ ॥ प्रदूषित
इति यत् इदं मे अपचरितं—क्षम क्षमस्व ॥ ७० ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मुक्ताहारख्याने किष्किन्धाकाण्डख्याने अष्टादशः
सर्गः ॥ १८ ॥

तारागमनमेकोनविंशे—सवानरमहाराजइत्यादि ॥
विक्षतः विशेषेण क्षतः । जीवितान्ते जीवितान्त-

इत्यर्थः । यद्वा भवद्विशेषेण भवदकृत्यविशेषेण हेतुना । धर्मतः प्रायश्चित्तरूपधर्मे । वयंकृतनिश्चयाः । अतोवयंभवतांचिन्त्याः
अकृत्यकृतवन्तइतिनिश्चयार्थाः । नाप्यात्मा ममपरलोकप्रतिबन्धकमस्तीतिमवानपितविचार्यइत्यर्थः । “ राजभिर्भृतदण्डास्तु कु-
त्वापापानिमानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति संतःसुकृतिनोयथा । शासनाद्वाविमोक्षाद्वास्तेनःस्तेयाद्विमुच्यते । राजात्वशासनपाप-
स्यतदवाप्रोतिकिल्बिषः ” इतिभनुवचनादुसारेणोभयोरपिदोषाभावइतिभावः ॥ ६४ ॥ ति० दण्डदृष्टेन दण्डबोधकशास्त्रोक्तेन
॥ ६६ ॥ ति० मयं आत्मार्याद्वरणजनितनरकमयं महृषणनिमित्तपरलोकमयंच । दण्डेनकर्मणोनाशान्महृषणस्यमयाक्षान्तलाभः ।
शोकमोहौ तारातारेयविषयौ । विधानं प्राग्भवीयंकर्म । अत्रान्तेदण्डस्यैवसंहारस्तिरश्चामपिज्ञानवतांशास्त्रार्थेऽधिकारोदङ्कः
कृतइतिबोध्यं ॥ ६७ ॥ स० इदं पश्यभाषणं । क्षम क्षमस्व । क्षमेत्युत्तरारामस्यकोपलेशोपिनास्तीतिभूवयति ॥ ७० ॥
इत्यष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥

[पा०] १ व. किल्बिषः. २ ड.—ट. दण्डदृष्टेन. ३ क. ख. मनुच. ४ छ. झ. वर्तितं. ५ क. च. संयुक्तं. ६ छ.
झ. ट. प्रभावितस्त्वं. ७ ड.—ट. विमो. ८ ग. वीर्यविक्रम. ९ ग. च. छ. ज. झ. महीश्वर. ड. ट. महेश्वर. १० क. ग. च.
ज. वानरोमहातेजः. ११ ड.—ट. शरपीकितः. ख. क्षतविक्षतः. १२ ड. छ. ज. घ. ट. प्रतिपद्यते. १३ क. ड.—ट.
परिभिन्नाङ्गः. १४ क. ग. पादपैराहतो. १५ क. ड.—ट. वाक्रान्तो.

तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ॥ इतं पुत्रवशाद्दलं तारा शुभ्राव वालिनम् ॥ ३ ॥
 सा सपुत्राऽप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् ॥ निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधाद्विरिगहारात् ॥ ४ ॥
 ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा भीमविक्रमाः ॥ ते सकर्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुहुवुः ॥ ५ ॥
 सा ददर्श तत्तस्मान्दरीनापततो भृशम् ॥ यूथादिव परिभ्रष्टान्मृगाभिहतयूथपान् ॥ ६ ॥
 तानुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखिता सती ॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुचक्षौ निवेष्टुभिः ॥ ७ ॥
 वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः ॥ तं विहाय ह्यसंत्रस्ताः कस्याद्वयं दुर्गताः ॥ ८ ॥
 राज्यहेतोः स चेज्जाता भ्रात्रा रौद्रेण पातितः ॥ रामेण प्रहितै रौद्रेर्मार्गैर्दूरपातिभिः ॥ ९ ॥
 कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ॥ प्राप्तकालम्विच्छिष्टमूर्चुर्वचनमङ्गनाम् ॥ १० ॥
 जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् ॥ अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥ ११ ॥
 क्षिप्तान्ब्रह्मान्समाविध्य विपुलाश्च शिलास्तथा ॥ वाली वज्रसमैर्बाणै रामेण विनिपातितः ॥ १२ ॥
 अभिद्रुतमिदं सर्वं विद्रुतं प्रैष्टं बलम् ॥ असिन्धुवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे ॥ १३ ॥
 रक्ष्यतां नगरद्वारमङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ॥ पदस्य वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति पुत्रव्रमाः ॥ १४ ॥
 अर्थवाऽरुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने ॥ आविशन्ति हि दुर्गाणि क्षिप्रमन्यानि वानराः ॥ १५ ॥

काले ॥ १—३ ॥ अप्रियमिति च्छेदः । विविधात्
 नानाकक्ष्यात् । गिरिगह्वराद्विरिगुहातः । गुहारूपा हि
 किष्किन्धेत्युक्तं ॥ ४ ॥ ये खित्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यं ॥ ५—६ ॥ पूर्वं सामान्यतो विदितवृत्तान्तापि
 विशेषजिज्ञासया पृच्छति तानिति ॥ ७ ॥ वानराह-
 स्यानिश्लोकद्वयमेकान्वयं । दुर्गताः अगतिकाः ।
 राज्यलोभात् सुमीयेण वाली हतश्रेष्ठवर्ताकिंसयमि-
 त्यर्थः । मार्गैरिति बहुवचनं संभावनयोक्तं ॥ ८—

९ ॥ अविच्छिष्टं सयुक्तिकमितियावत् ॥ १० ॥
 जीवपुत्रे इति अपुत्रायाः खलु सतमर्त्रनुगमनमिति भा-
 वः । नयति लोकान्तरमिति शेषः ॥ ११—१२ ॥
 विद्रुतं पूर्वं किष्किन्धातो निर्गतमिदं बलं प्रसृतं अकीर्णं
 सत् । अभिद्रुतं किष्किन्धामिगुल्येन द्रुतं ॥ १३—
 १४ ॥ हे रुचिरानने ते इह किष्किन्धायां । स्थानं
 अवस्थानं । अरुचितं अनभिमतं । अत्र स्थातुं अस्माकं
 नरोचते इत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् वानराः शत्रु-

रामानु० विविधात् विविचान्तःप्रदेशात् ॥ ४ ॥ इषुभिरनुकिष्किन्धानि अनुसृतानि विविचमानान् ॥ रामवित्रासितान् रामाद्वि-
 त्रस्तान् ॥ ७ ॥ चि० भ्राता प्रयोजककर्ता । रामः प्रयोज्यकर्ता । बाणाः करणं । दरात्, दरेस्थितामार्गैः पातितश्चेत्किंयुष्माभिः
 विलासितमित्येषः । तत्सेवयैवमवजीवनसंभवादिति भावः । वालिविषयबहुबाणप्रयोगसंभावनयामार्गैरिति बहुवचननिर्देशः ॥ १५ ॥
 टी० अविच्छिष्टं एकरूपं । स० ननु कथं कपिपत्न्या इति "पत्न्यौ यज्ञसंयोगे" इति यज्ञसंयोगएवपत्नीविधानात् वालिनश्चतियैर्गजा-
 तीयरत्नयज्ञाधिकाराभावादिति चेन्न । तस्य देवत्वेन देवानां च देवताधिकरणेऽधिकारस्य समर्थितत्वात्परिदृश्यमानकपित्वेन यज्ञाधिकार-
 विरुद्धोपकथितभाषः । अधिकारनिषेधस्तु प्रसिद्धपारमर्त्यविषय इति भावः ॥ १० ॥ स० जीवपुत्रोयस्यास्तावथा तस्यास्सं-
 बुद्धिः । जीवेत्युक्तिविषयः पुत्रोयस्यास्तेति वा ॥ ११ ॥ क्षि० वज्रेण वज्रिणेव । रामेनेति शेषः । वज्रशब्दवर्जोऽप्यव्यञ्जितः ।
 स० क्षिप्तान् खेनेति शेषः । बाणैस्समाविध्य निपातितः रामेनेति शेषः । वाली परमसमर्थः कथमेकेन बाणेन निपतेदिति वालिस्साम-
 र्थ्यजानद्भिः अजानद्भिरामसामर्थ्यं बाणैरित्याहुः कस्मिन्नदोषः । 'मार्गैर्दूरपातिभिः' इति पूर्वश्लोकेनैवमेवार्थो बोध्यः ॥ १२ ॥
 ति० वानरं वानराणामिदं ॥ १३ ॥ ति० अथवेति । रामे सुमीये किष्किन्धामागच्छति अभिषिक्तैनाप्यङ्गदेनास्त्रत्वालनेन मङ्ग-
 यः ।

[पा०] १ ज. रामहस्तेन. २ छ. झ. ट. यज्ञतस्माद्द्विभागिरिकन्दरात्. क. ग. मृगायसारम्याद्विरिगुहान्तरात्. क. च.
 ज. न. यज्ञतस्माद्विनिधाद्विरिकन्दरात्. ३ क. ग. क. ट. वानराहिमहाबलाः. ४ क. घ. च.—ट. द्रुतं. ५ क. ख. ग. विद्रुति.
 वेष्टुभिः. ६ क. ग. क.—ट. सुवित्रस्ताः. ७ क.—अ. कूरेण. ८ क. ग. प्रहितैर्दूरान्मार्गैः. ख. क.—ट. प्रधृतैर्दूरान्मार्गैः.
 घ. प्रधृतैर्दूरैर्बाणैर्दूरपातिभिः. ९ छ.—ट. मविच्छिष्टं. १० च.—ट. तथाशिलाः. ११ क. घ. च. छ. झ. अ. ट. बाणैर्-
 श्रेणेन विपातितः. ग. बाणैर्वज्रेण. ज. बाणैरिन्द्रेणेन विपातितः. १२ छ. झ. ट. अभिभूतमिदं. १३ छ. झ. ट. वानरबलं. १४ च.
 ज. न. तस्मिन्नुवग. १५ नगरीरुरैरङ्गदश्वा. क. ख. ग. च. नगरैरुरैरङ्गदश्वा. १६ झ. क. च. ज. न. अथवाऽरुचिरं. १७ क.
 ग. छ. झ. ट. आविशन्ति च. ज. न. आविशन्तिह. १८ क. ख. ग. छ. झ. ट. क्षिप्रमथैव. न. ज. न. क्षिप्रमथच.

अभार्याश्च समार्याश्च सन्त्यत्र वनचारिणः ॥ लुब्धेभ्यो विप्रयुक्तेभ्यस्तोभ्यो नैस्तुमुलं भयम् ॥ १६ ॥
 अल्पान्तरगतानां तु श्रुत्वा वचनमङ्गना ॥ आत्मनः प्रतिरूपं सा वभाषे चारुहासिनी ॥ १७ ॥
 पुत्रेण मम किं कार्यं किं राज्येन किमात्मना ॥ कपिसिंहे महाभागे तस्मिन्भर्तरे नश्यति ॥ १८ ॥
 पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः ॥ योसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्ती शोकैर्कशिता ॥ शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २० ॥
 आत्रजन्ती ददर्शाय पतिं निपतितं श्रुत्वा ॥ हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥
 क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम् ॥ महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् ॥ २२ ॥

भूताः । दुर्गाणि किष्किन्धायाः दुष्प्रवेशस्थलानि ।
 आविशन्ति अक्रमिष्यन्ति । अन्यानि अस्मदावास-
 स्थलभित्तानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अस्त्राक्रमणं ततः किमि-
 त्यत्राह—अभार्या इति ॥ अभार्याः भार्याविरहिताः ।
 समार्याः समानभार्याः साधारणभार्या इत्यर्थः । ये
 बालिना विप्रवासिताः वनचारिणः सन्ति तेभ्यः
 विप्रयुक्तेभ्यः स्वभार्याविरहिभ्यः । लुब्धेभ्यः साधा-
 रणभार्यान्तरानिलाभिभ्यः । स्वेभ्यः ज्ञातिभ्यः सुग्री-
 वादिभ्यः । नः अस्माकं । अत्र किष्किन्धास्थाने ।
 तुमुलं निरन्तरं । भयं भवति । अनेन भाविसुग्रीव-
 व्यापारः सूचितः । रुचिरानन इत्यादिसंज्ञोघनात्तस्याः
 सहमरणसाहस्योत्पत्ते ॥ १६ ॥ अल्पान्तरगतानां
 किंचिदवकाशं प्राप्तानां । संभाषणाय कियन्मात्राव-
 काशं प्राप्तानामित्यर्थः । आत्मनः प्रतिरूपं स्वबुद्ध्यनु-
 गुणं । यद्वा आन्तरं बुद्धिः अल्पबुद्धीनामित्यर्थः ॥ १७
 —१९ ॥ बाहुभ्यां हस्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २० ॥
 दानवेन्द्राणां मायाविप्रभृतीनां । वज्राणामिति प्रयो-
 गबाहुल्यापेक्षया बहुवचननिर्देशः । महावातसमाविष्टं
 समाविष्टमहावातमिव स्थितं । समावेशः संधीभावः ।
 यद्वा समाविष्टमिति भावे निष्ठा । महावातसमावेश-
 मिव स्थितं । पराक्रान्तं पराक्रमः । नर्दतां मध्ये
 भीमं नर्दन्तं । शार्दूलेन सिंहेन । “सिंहोसृगेन्द्रः

पञ्चास्यो ह्यर्धक्षः श्वेतपिङ्गलः । व्यावीर्णास्यो महाना-
 दः शार्दूलोलुलविक्रमः ” इतिवैजयन्ती । यद्वा असं-
 भावितत्वद्योतनाय शार्दूलहंसितसिंहमिवेत्यभूतोप-
 मा । अर्चितमिति । अत्र भागवताद्युक्तकालीयनागप्र-
 हरणवेलायां बलिस्थानं चैत्यमप्युन्मथितमित्यवगन्त-
 व्यमित्याहुः । सर्वलोकस्य सर्वलोकेन । अर्चितं सपत्ता-
 कं अलंकृतमित्यर्थः । सवेदिकं श्रमहरवेदिकासंपन्नं ।
 एवं वर्तमानमपि तत्र निगूढनागप्रहरणाय गरुडोन्म-
 थितं चैत्यमिव स्थितमित्यर्थः । शौर्यादिसंपन्नोपि
 भ्रातृभार्यापहरणपापवत्त्वेन हत इत्यत्र दृष्टान्तोप्यं ।
 ऊर्जितं दृढं । धनुरवष्टभ्य तिष्ठन्तं । अनेनाकर्षका-
 कार उच्यते । चकारेण तादृशसंस्थानविशेषेणाकर्ष-
 कता कथ्यते । भर्तारं हत्वन्तं रामं तत्साहाय्यकृतं
 तदनुजं तेन संहारयितारं सुग्रीवं च ददर्श । शुभा
 तत्र शत्रुत्वबुद्धिं विहाय शुभहृदया बभूव । न रामस्य
 दोषोस्ति । किंतु बालिन एव । पानीयपानाय तटाके
 स्नाते तत्र कण्ठे गुर्वी शिलां बद्ध्वा पतित्वा त्रियमा-
 णस्यैव हि दोषः । अयमप्यनुकूलश्चेत्कथमेनं न रक्षेत् ।
 किंच “मम प्राणा हि पाण्डवाः ” इत्युक्तीत्या
 स्वप्राणभूते स्वाश्रिते हिंसां कुर्वन्तं कथं मृष्येत् । अत-
 एव हि प्रथमयुद्धे न हिंसितवान् । किंतु स्वाश्रिताप-
 राधं दृष्ट्वैव पुनर्युद्धे बालिनं हतवानित्यमन्यतेति भावः

मेवेतिनेहसातुयोग्यमिति शेषः । हेरुचिरानने यद्यपीदंस्थानं तेदुभयं संचितं अमीष्टं । तथापि इह किष्किन्धायां विद्यमानानिदुर्गाणि
 अवैवचनराः सुग्रीवहनुमदादयः आविशन्ति । वर्तमानसामीप्येन । लुब्धेभ्यः राज्यादिविषये । विप्रलम्भेभ्यः पूर्वमस्माभिर्व-
 क्षितेभ्यः । अस्माकं तुमुलं महत् । भयमस्ति । यत इति शेषः । केचित्तु इह ते स्थानं अस्माकं शरचितं अनभिमतं । इतरत्पूर्वविदित्वाहुः ।
 स० ये समार्याः सुग्रीवाद्याः ते अभार्याः विरहितभार्याः कृताः ॥ १५—१६ ॥ टी० अल्पान्तरगतानां मातिदूरवर्तिनां । आत्मनः
 प्रतिरूपं आत्मानुरूपं । अल्पान्तरगतानां एवंभवेन किंचिद्देहप्राप्तानामिति च । सि० अवान्तरगतानामिति पाठे मध्येमार्गमागताना-
 नामित्यर्थः ॥ स० चारुहासिनी पूर्वं ॥ १७ ॥ टी० महावातसमाविष्टं । भावेनिष्ठा । महावातस्येव समाविष्टसमावेशनं यस्य सत्तयो-

[पा०] १ क. घ. छ. झ. ट. अभार्यास्तसमाभार्याश्च. २ छ. झ. अ. विप्रलम्भेभ्यः. ट. विप्रलुब्धेभ्यः. ३ छ. झ. ट.
 नस्तुमहद्वयं. ४ च. छ. झ. ट. राज्येनापि किमात्मना. ग. ड. राज्येन च किमात्मना. ५ ड.—ट. शोकमूर्च्छिता. ६ च.—ट.
 सात्रजन्ती. क. ग. आविशन्ती. ७ ख. महाबलसमाविष्टं.

शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्टेवोपरतं धनम् ॥ नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥ २३ ॥
 शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजं यथा हतम् ॥ २४ ॥
 अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ॥ नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ २५ ॥
 अवष्टभ्य च तिष्ठन्तं ददत्तं धनुरुर्जितं ॥ रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैवानुजं शुभा ॥ २६ ॥
 तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ॥ समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ॥ २७ ॥
 सुप्तैव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति क्रोशन्ती ॥ हरोद सा पतिं दृष्ट्वा संदितं मृत्युदामभिः ॥ २८ ॥
 तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तारया धारयालिङ्गनपूर्वकं सकलार्णं बहुधाविकापेन प्रायोपवेशाध्यवसायः ॥ १ ॥

रामचापविसृष्टेन शूरेणान्तर्करेण तम् ॥ दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥
 सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत मामिनी ॥ १ ॥
 इषुणाऽमिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥ वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकैस्तप्तमानसा ॥
 तास तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयदातुरा ॥ २ ॥
 रणे दारुणविक्रान्तं प्रवीरं पुवतां वर ॥ किं दीनामपुरोभागामद्य त्वं नामिभाषसे ॥ ३ ॥

॥ २१—२६ ॥ तमिभमर्थे व्यञ्जयन्नाह—तानिति ॥
 अतीत्येति नातिक्रम उच्यते । सर्वेषां समीपस्थत्वात् ।
 किंतु तत्र दोषबुद्धिमत्त्वत्वर्थः । भर्तारं समासाद्येति
 उपसर्गेण स्वाज्ञानेनायं हत इति बुद्धवतीति ज्ञाप्यते
 ॥ २७ ॥ संदितं बद्धं । मृत्युदामभिः मृत्युपाशैः ।
 आसन्नप्राणमित्यर्थः ॥ २८ ॥ कष्टं विषादं । अत्यन्तवि-
 षादमित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्रोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
 ण्डव्याख्याने एकोनविंशतिः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ ताराप्रलापो विंशे—रामेत्यादिः सार्धं श्लोकः ।
 सा तारा तं दृष्ट्वा पर्यष्वजत ॥ १ ॥ इषुणेत्यादिः सार्धः
 ॥ २ ॥ अपुरोभागां दोषदर्शनरहितां अनपराधाभि-

कः । तं । युद्धे महावातसदृशवेगमित्यर्थः ॥ रामानु० वज्राणामिति । किं करवज्रादिभेदविवक्षया बहुवचननिर्देशः ॥ ति० रणे-
 ष्वितिशेषः । रणभेदमपेक्ष्य वज्राणामिति बहुवचनप्रयोगः ॥ २१ ॥ ति० मृगराजं प्रभूतमांसादिमत्त्वेन सृगश्रेष्ठं । शार्दूलेव्याघ्रः
 ॥ २२ ॥ ति० चैत्यं चतुष्पथवर्तिवल्मीकं । नागहेतोः अन्तर्विद्यमाननागभक्षणार्थमुपर्णेन गरुडेन यद्योन्मथितं तथा सुग्रीवस्य राज-
 भोगहेतोः रामेणोन्मथितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ रामानु० संदितं बद्धं । “वदेसं दानितं मृतमुदितं सन्दिदं स्मितं” इत्यमरः ॥ २८ ॥
 इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

रामानु० रामचापेति । एतदनन्तरं सा समासाद्येति श्लोकः कतिपयकोशेषु प्रमादाद्विहितो वर्तते । अयमुपरि “दुर्लभं द-
 र्शनेतस्य तव वत्सलमविध्यति” इत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तारा उच्चैस्तरा । अतो न पुनरुक्तिः । स० ताराधिपानना प्राक् । यद्वा मुखस्य
 कलङ्कितत्वेन तथोक्तिः ॥ १ ॥ ति० दारुणविक्रान्तं विक्रमो यस्य तत्संबोधनं । पुरोभागां अप्रेक्षितां ॥ ति० इदानीं पुरोभागां एत-

[पा०] १ छ. झ. ज. ट. मृगराजमिषाहतं. २ च. ज.—ट. भर्तुश्चैव तथानुजं. ३ ग. सासमीक्ष्याद्यतं भूमौ. ४ क. ख.
 आर्यपुत्रेति. ५ ड.—ट. नादिनी. च. शोचती. ६ ड. च. ज. झ. पतितं दृष्ट्वा. ७ छ. झ. ट. संवीतं. क. ग. ड. च. ज. झ.
 सन्दिदं. ८ ड. करेण च. ९ क. ख. ग. तारतरस्त्रना. १० सासमासाद्य भर्तारं. इषुणाभिहतं. इत्यर्धद्वयं रामानुजीयपाठे अत्र-
 न दृश्यते. उत्तरत्र दुर्लभं दर्शनं तत्संबोधनं दृश्यते. ख. घ. समासाद्य च. ११ छ. झ. ट. वानरं पर्यवेत्तन्नाभं. १२ ग. महाभागां.
 १३ क. ग. शोकसंविममानसा. ख. शोकसंतापकशीता. १४ घ. छ. झ. ट. पर्यदेवयदातुरा. १५ छ. झ. ज. ट. किमिदानीं
 रोभागां. क. ग. किं दीनामनुराणामाद्य.

उचिष्ट हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् ॥ नैवविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ४ ॥
 अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ॥ गतासुरपि यौ गात्रैर्मौ विहाय निषेवसे ॥ ५ ॥
 व्यक्तमन्या त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तिता ॥ किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ॥ ६ ॥
 गान्धसाभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु ॥ विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ७ ॥
 निरानन्दा निराशाऽहं निमग्ना शोकसागरे ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ८ ॥
 हृदयं सुस्थिरं मम दृष्ट्वा विनिर्दितं पतिम् ॥ यत्र शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सदृशया ॥ ९ ॥
 सुग्रीवस्य त्वया भार्या हता स च विवासितः ॥ यत्तु तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं पुत्रगाधिप ॥ १० ॥
 निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता ॥ यैषाऽब्रवं हितं वाक्यं वानरेन्द्र हितैषिणी ॥ ११ ॥
 रूपयौवनदत्तानां दक्षिणानां च मानद ॥ नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १२ ॥
 कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव ॥ बलाघेनावपन्नोसि सुग्रीवस्यावशो वशम् ॥ १३ ॥
 [अस्थाने वालिनं हत्वा बुध्यमानं परेण च ॥ न संतप्यति काकुत्स्थः कृत्वा कर्म सुगर्हितम् ॥ १४ ॥]
 वैधव्यं शोकसंतापं कृपणं कृपणा सती ॥ अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १५ ॥
 लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ॥ वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्च्छिते ॥ १६ ॥

ति यावत् ॥ ३—५ ॥ हे वीर अत्र निर्मिता
 किष्किन्धेवान्या पुरी स्वर्गमार्गे त्वया धर्मतः प्रवर्तिता ।
 अतः खल्विमां लक्ष्मा गन्तुमुद्यतोसीति भावः ॥ ६ ॥
 अस्मानिरिति इतरकथपेक्षया बहुवचनं । अस्मामिः
 सह त्वया यानि विहृतानि विहाराः । कृतानीत्यध्या-
 हारः । तेषां त्वया उपरमः विरामः कृतः ॥ ७ ॥
 अद्य निरानन्दा । निराशा कालान्तरे आनन्दो
 भविष्यतीत्याशारहितोऽहं शोकसागरे निमग्ना अ-
 स्मीति शेषः । पञ्चत्वं मरणं ॥ ८ ॥ ममं भग्नं ॥ ९ ॥
 व्युष्टिः फलं । “ व्युष्टिः फले समृद्धौ च ” इत्यमरः ।

विवासित इति यत्तस्य व्युष्टिरित्यन्वयः ॥ १० ॥
 निःश्रेयसपरा श्रेयस्कामा ॥ ११ ॥ दक्षिणानां
 अनङ्गवत् कुशलानां । प्रमथिष्यसि वशीकरिष्यसी-
 तिभावः । वीरस्य स्वर्गसिद्धेरितिभावः ॥ १२ ॥
 वशं अवपन्नः प्राप्तः ॥ १३—१४ ॥ अहं पूर्वं
 अदुःखोपचिता अकृपणाचसती संप्रति कृपणाभूत्वा
 वैधव्यं शोककृतसंतापं च वर्तयिष्यामि धारयिष्यामि
 ॥ १५ ॥ मे मया लालितः अङ्गदः पितृव्ये
 पितृभ्रातरि । क्रोधमूर्च्छिते सति कामवस्थां वत्स्यते

स्मिन्कालेकृतापराधमत्ताऽद्यनाभिभाषसेकमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ति० हेवीर धर्मतः संप्रवर्तिता धर्मेणयुद्धमाचरतात्वाऽद्यस्वर्ग-
 मार्गे स्वर्गसाधनरक्षणभूमौ किष्किन्धेवाऽन्यारम्यापुरीनिर्मिता । नोचेत्कथं किष्किन्धाविहायात्रशेवेइत्यर्थः । कतक० धर्मतः प्रव-
 र्तिता रक्षिता । किष्किन्धेवान्यापिस्वर्गमार्गे स्वर्गरूपदेशेनिर्मिता ॥ स्त० अन्यापुरी वीरस्वर्गलक्षणा ॥ ६ ॥ स्त० नकालः अ-
 कालः अयस्य अदृश्यसकालः अयाकालः । यदानधिकरणमिति वत् ॥ ७ ॥ ति० सविवासित इति यत् तत्प्रसिद्धं कर्म तस्य कर्मण
 हृदयं व्युष्टिः परिपाकः प्राप्त इत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० प्राप्त इत्येहेनाप्सरसां काममोहजननेनेति शेषः ॥ शि० लक्ष्मिभोगे ममैव दुःखं तव-
 द्युतप्रापिदुःखमित्याह—रूपेति ॥ १२ ॥ स्त० नूनमित्यस्य वचनमपि नोसीत्यनेनान्वयादपौनरुक्त्यम् ॥ १३ ॥ ति० न संतप्यति
 तव अस्थाने अयुक्तं ॥ शि० अस्थाने अप्रसन्ने स्वभार्यासुविद्यमानास्त्वित्यर्थः । सुगर्हितं अतिनिन्दितं कर्म अनुजनवधूपरिग्रहं-
 क्षापरेण सुप्रावेण बुध्यमानं वालिनं हत्वा काकुत्स्थो न संतप्यति संतापहेतोरवध्यवधस्याभावादिति भावः ॥ १४ ॥ ति० कृपणा कृपणा
 अतिशयेन कृपणा । आवाधायानादित्वं । पूर्वमदुःखोपचिता अदुःखं दुःखरहितं यथाभवति तथा उपचिता वर्धिता ॥ १५ ॥

[पा०] १ स्त. ट. तांग्रैः. २ छ.—ट. व्यक्तमय. ३ छ. स्त. ट. संप्रवर्तिता. च. ज. परिवर्तिता. ४ स्त. ग. वीर.
 ५ छ. स्त. ट. सुस्थितं. ६ क. ग. क. च. ज. मन्वे. ७ क. ग. घ. विनिर्दितं भुवि. च.—ट. निपदितं भुवि. ८ च.—ट.
 यत्तस्य. क. यत्तसहि. ग. यत्तस्यच. ९ स्त. वशी. १० अयं श्लोकः क.—ट. पाठेषु दृश्यते. ११ ग. छ. स्त. ज. ट.
 कृपणा कृपणा.

कुरुष्व पितरं पुत्रं सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ॥ दुर्लभं दर्शनं वत्स तव तस्य भविष्यति ॥ १७ ॥
 समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व च ॥ मूर्ध्नि चैनं समाग्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥ १८ ॥
 रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिमिता ॥ आनृण्यं च गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ १९ ॥
 सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ भृङ्गश्च राज्यमनुद्विग्नः शैलो भ्राता रिपुस्तव ॥ २० ॥
 किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे ॥ इमाः पश्य वरा बर्हीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ॥ २१ ॥
 तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः ॥ परिगृह्णाद्दं 'दीनं दुःखार्ताः पतिचुकुशुः ॥ २२ ॥

किमद्दं साङ्गदवीरबाहो विहाय भीत्यद्य चिरप्रवासम् ॥

न युक्तमेवं गुणसन्निकुष्ठं विहाय पुत्रं प्रियपुत्रं गन्तुम् ॥ २३ ॥

किमप्रियं ते प्रियचारुवेष मया कृतं नाथ सुतेन वा ते ॥

सहाङ्गदां मां स विहाय वीर यत्प्रस्थितो दीर्घमितः प्रवासम् ॥ २४ ॥

यद्यप्रियं किञ्चिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ॥

क्षमस्व मे तद्वरिंशनाथ व्रजामि मूर्धा तव वीर पादौ ॥ २५ ॥

तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ॥

व्यवस्यत प्रीयमुपोपवेष्टुमनिन्द्यवर्णां भुवि यत्र वाली ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

धर्तयिष्यति । नश्यत्येवेति भावः ॥ १६ ॥ कुरुष्वेति
 अनेन तदानीमङ्गदः समागत इति द्योत्यते
 ॥ १७—१८ ॥ सहत् अन्यैरशक्यं । कर्म कृतं ।
 आनृण्यं च गतं प्राप्तं । प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये ॥ १९ ॥
 सुग्रीवं प्रत्याह—सकाम इति ॥ शस्तः हिंसितः
 ॥ २० ॥ बालिनं प्रत्याह—किमिति ॥ २१ ॥ विल-
 पितं विलापं ॥ २२ ॥ साङ्गदौ वीरौ वीर्यवन्तौ बाहू
 यस्य स तथोक्तः । गुणसन्निकुष्ठं गुणैः प्रत्यासन्नं ।
 शुणैस्तव सदृशमित्यर्थः । हे प्रियपुत्रेति संबुद्धिः ।

प्रियः पुत्रो यस्य सः प्रियपुत्र इति । इयं स्त्रीजनप्रलाप-
 परिपाटी ॥ २३—२४ ॥ असंप्रधार्य अविज्ञाय ॥ २५ ॥
 प्रायमुपोपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तुमित्यर्थः । “ प्रसमुपोदः
 पादपूरणे ” इति द्विवचनं ॥ २६ ॥ अत्र सर्गे
 श्लोकव्यत्यासो लेखककृतः । अस्मिन्सर्गे षड्विंशति-
 श्लोकाः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे मुक्ताहारव्याने किष्किन्धाकाण्डव्या-
 न्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

स० विगतः ईरः कपोययोस्त्रौ वीरौ । ततश्चिपदगर्भवहुनीहिः ॥ शि० वीरः भानिवीरविश्वंसकत्वेन वीरत्वविशिष्टो बाहुर्भयस्य तत्संनो-
 धनं ॥ २३ ॥ स्त्री० प्रायमुपोपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तुं अनशनदीक्षां कर्तुमित्यर्थः ॥ २६ ॥ इति विंशस्तर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ दुर्लभं दर्शनं वत्सेल्यर्थादनन्तरं रामानुजीयपाठे सासमाश्वासयतीति पर्यवर्जत आसिनी । इष्टुणामिहतं दृष्ट्वा बालिनं
 कुजरोपमम् । इति श्लोकोदश्यते । रामानुजायैव व्याख्यातश्च । साङ्गदं प्रतिश्रयोक्तवतीति । २ क. छ.—ट. संदिशस्वमे. ३ क.
 समाजिग्रन्प्रवासं. ४ क.—च. ज.—ट. आनृण्यं. ५ च. भृतो भ्राता. ६ छ. झ. ट. प्रलपती. ७ क.—ट. प्रियां त्वं. ८ छ.
 झ. ट. नहुषो भार्याः. ९ झ. वानर्याः. १० छ. झ. ट. दीनाः. ११ क. च. ज. अ. संप्रचुकुशुः. छ. झ. ट. प्रतिचुकुशुः.
 १२ क.—ज. आतोसिबिरप्रवासं. १३ छ. झ. अ. प्रियचारवेवं. १४ अयं श्लोकः झ. ट. पाठयोर्न दृश्यते. य. तदा प्रियकान्त
 मया कचिरिक्प्रियं कृतं नाथ. १५ स. ग. घ. च.—ट. प्रायमनिन्द्यवर्णां उपोपवेष्टुं भुवि.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

हनुमत्तापोपनीतारामिति श्लाघार्थकथनेन समाश्वासनपूर्वकमङ्गदेनवालिनौर्ध्वदैहिकविधानचोदनेन सहाङ्गदाम्बु-
दयावलोकनेन कोकनिर्हरणोक्तिः ॥ १ ॥ तारया तंप्रति स्वस्याङ्गदाम्बुदधापेक्षया श्रुतभर्तृपार्श्वस्थयनस्यैव सुखसाधन-
त्वोक्तिः ॥ २ ॥

ततो निपत्तितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ॥ शनैराश्वासयामास हनुमान्हरियुथपः ॥ १ ॥
गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् ॥ अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २ ॥
शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनाऽनुकम्पसे ॥ केस्य को वाऽनुशोच्योस्ति देहेस्मिन्बुद्धदोषमे ॥ ३ ॥
अत्रदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ॥ आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४ ॥
जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् ॥ तस्माच्छ्रुमं हि कर्तव्यं पण्डितेनैहलौकिकम् ॥ ५ ॥
यस्मिन्हरिसहस्राणि प्रेषुतान्यर्बुदानि च ॥ वर्तयन्ति कृतांशानि सोऽयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६ ॥
यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ॥ गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥
सर्वे हि हरिश्चादृलाः पुत्रश्रायं तवाङ्गदः ॥ इदं ह्यर्घ्यक्षराज्यं च त्वत्सनाथमनिन्दिते ॥ ८ ॥

अथ हनुमत्समाश्वासनमेकविंशः—तत् इत्यादि ॥
तारां तारकां ॥ १ ॥ जन्तुः गुणदोषकृतं ज्ञानाज्ञाना-
भ्यां कृतं । स्वकर्मफलं स्वकर्मवासना हेतुर्यस्य तत्तथो-
क्तं । यत् कर्मोक्तिं तत् तस्य शुभाशुभं फलभूतसुख-
दुःखं । प्रेत्य लोकान्तरं प्राप्य । अव्यग्रः एकामः सन् ।
अवाप्नोति । अत्रकृतं शुभाशुभरूपं कर्म लोकान्तरे
फलदानाय सहैव गच्छतीत्यर्थः । सुमीवेणायं मारित
इति न मन्तव्यं । किंतु स्वकर्मणैव हतः । निमित्त-
मात्रं सुमीवइति भावः ॥ २ ॥ नायं शोचनीयः स्वक-
र्मानुरूपेण गतत्वात् । किंतु स्वात्मैव शोच्यः केन कर्मणा
कंलोकंगमिष्यामीति । तद्दर्शयति—शोच्येति ॥ स्वयं-
शोच्या त्वं कंप्रति शोचसि । स्वयं दीना कं दीनं
अनुकम्पसे दयसे । बुद्धदोषमे-जलबुद्धवदस्थिरे देहे ।
निमित्तसप्तमी । कस्य को वाऽनुशोच्योस्ति । सर्वेषामप्य-
स्थिरत्वाविशेषात् । स्वयं स्थिर एव ह्यस्थिरं शोचे-

दिति भावः ॥ ३ ॥ द्रष्टव्यः परिपालनीयः । आयत्यां
उत्तरकाले । समर्थानि हितानि ॥ ४ ॥ अनियतामा-
गतिं गतिं अस्थिरतामिति यावत् । शुभं और्ध्वदैहिकं ।
ऐहलौकिकं रोदनादिकं ॥ ५ ॥ यस्मिन् विषये ।
हरीत्यविभक्तिकनिर्देशः । हरीणामित्यर्थः । कृतांशानि
कृतविभागानि सन्ति वर्तयन्ति जीवनं कुर्वन्ति । सोऽयं
दिष्टान्तं दिष्टस्य दैवकल्पितकालस्य अन्तं समाप्तिं ।
“कालो दिष्टोऽप्यनेहापि” इत्यमरः । बहून्स्वजनाञ्जीव-
यित्वा गतः स्वसुकृतफलं प्राप्तुं गतः । अतः स न शोच्य
इति भावः ॥ ६ ॥ न्यायदृष्टार्थः शास्त्रदृष्टतत्त्वार्थः । साम
दुःखितानां स्वजनानां सान्त्वनं । दानं अभीष्टार्थदानं ।
क्षमा तत्कृतापराधसहनं । एतासु परः सक्तः अयं ।
धर्मजितां स्वाधीनधर्माधर्मकाणां । भूमिं लोकं । यत्
यस्मात् गतः । तस्माच्चैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ हरीणां
अश्विणां च । राज्यं त्वत्सनाथं त्वया सनाथं ॥ ८ ॥

स० गुणदोषकृतं गुणदोषजन्यं । स्वकर्मफलहेतुकं सुष्ठु स्वकर्मफलस्य स्वकर्मफलोविष्णुः तदेतुकं शुभं स्वर्गनरकादिकं जन्तुः
प्रेत्य अव्यग्रस्तदवाप्नोतीति योजना ॥ द्वा० अव्यग्रोजन्तुः प्राणी गुणदोषकृतं गुणेन धर्मे बुद्ध्या । दोषेण पापबुद्ध्या । कृतं निष्पा-
दितं । फलहेतुकं शुभाशुभफलकारणीभूतं तत्तत्स्वकर्मणः शुभाशुभं फलं । प्रेत्य प्राणां त्यक्त्वा । अवाप्नोति । एतेन
पूर्वोपाजितकर्मफलमेव लब्ध्वा प्राप्तमिति सूचितं ॥ २ ॥ स० आयत्या प्रयत्नेन । अस्य वालिनः । विधेयानि कार्याणिसमर्थानि युग-
तिप्रापकाणीत्यर्थः । चिन्तय कारयेति यावत् ॥ ४ ॥ ति० हे पण्डिते इह पतिवित्रादिवियोगकाले । लौकिकं बहुरोदनादि । नक-
र्तव्यं प्रीतिमात्रबोधकतया मृतेऽप्यसाधनत्वेन च तस्य लौकिकत्वं ॥ ५ ॥ अनियतां अव्यवस्थितां भगवन्प्रियतामिस्यप्यर्थः । नियतामिति-
पाठे तु स्फुटोर्थः । पण्डितेनेत्येकं वापदं । अङ्गदेनेत्यर्थः । लौकिकं ऊर्ध्वलोकप्रापकं । कर्तव्यं त्वया कारयितव्यं च ॥ ५ ॥ रामानु०

[पा०] १ ड. च. ज. स. स्वयं. २ क. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. कश्चकस्यानु. ३ ट. आयत्याच. ४ क. ख. ड.—ट.
पण्डितेनेह. ५ क. ख. ग. छ. झ. शतानि नियुतानि च. च. ज. ट. प्रयुक्तान्यर्बुदानि च. ६ ज. धर्मजितां. ७ ग. ड.—ट.
सर्वे च. क. सर्वे तु. ८ क. घ.—ट. ह्यर्घ्यक्षपतिराज्यं.

ताविमौ शोकसंतापौ शनैः प्रेरय भामिनि ॥ त्वया परिगृहीतोऽयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम् ॥ ९ ॥
 संततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम् ॥ राजस्तत्क्रियतां तौवदेव कालस्य निश्चयः ॥ १० ॥
 संस्कार्यो हरिराजश्च अङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ॥ सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि ॥ ११ ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ॥ अजवीदुत्तरं तारा हनुमन्तमवस्थितम् ॥ १२ ॥
 अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ॥ हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥ १३ ॥
 न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा ॥ पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥ १४ ॥
 न ह्येषा बुद्धिरास्येया हनुमन्ङ्गदं प्रति ॥ पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥ १५ ॥
 न हि मम हरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्ति परत्र चेहं ॥ ॥

अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

वालिनाकनिष्ठमपि सुग्रीवं प्रति स्थापकारक्षमापणपूर्वकं ताराबुद्धिप्रशंसनेन तद्वचनसंमाननचोचनेन सहाङ्गदपाकनराम-
 कार्यकरणयोश्चोदना ॥ १ ॥ तथा सुग्रीवाय स्वकण्ठस्थकाञ्चनमालादानपूर्वकमङ्गदं प्रति हितसुपदिशतिसतिवालिनि सहसा
 तत्प्राणैस्तच्छरीरादुत्क्रमणं ॥ २ ॥ वानरगणेषु बालिनोऽङ्गुतापदानप्रशंसनपूर्वकमुच्चैः भरिदेवभानेषु तारया सहसा
 बालिपरिरंभणपूर्वकं नृमौलिपतनं ॥ ३ ॥

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन् ॥ आर्दावेव तु सुग्रीवं ददर्श त्वात्मजाग्रतः ॥ १ ॥

ताविमौ शोकसंतापौ शोकसत्कृततापौ । शनैः क्रमेण ।
 प्रेरय निवर्तय । भर्तृमरणशोकस्य सद्यो दुस्त्यजत्वा-
 दिति भावः ॥ ९ ॥ संततिश्च यथा दृष्टा यत्प्रयोज-
 नकः संतानोलब्धः । सांप्रतं इदानीं । यच्च कृत्यं
 कर्तुं योग्यं तत्सर्वं राज्ञः क्रियतां । एष निश्चयोऽस्य
 कालस्य योग्य इति शेषः । नतु शोक इति भावः ।
 पुत्रोत्पादनफलमौर्ध्वदैहिकं क्रियतामित्यर्थः ॥ १० ॥
 उक्तमर्थं वाचा दर्शयति—संस्कार्य इति । शान्तिं दुःख-
 क्षमम् ॥ ११—१२ ॥ अङ्गदप्रतिरूपाणां अङ्गदतुल्यानां ।
 पुत्राणां सत्पुत्राणां शतं एकतः एकत्र एकतुलायामस्तु ।
 हतस्याप्यस्य गात्रसंश्लेषणं गाढालिङ्गनं । एकतो-
 स्तु । तयोर्मध्ये भर्तृसंश्लेषणमेव वरमित्यर्थः ॥ १३ ॥

संस्कार्य इत्यस्योत्तरमाह—न चेति ॥ हरिराजस्य न
 प्रभवामि तस्य संस्कारकरणे न समर्थास्मि । अङ्गदस्य
 वा न प्रभवामि तस्य राज्याभिषेककरणे न प्रभवा-
 मीत्यर्थः ॥ १४ ॥ नास्तेया नादर्वय्या । नकर्तव्येत्य-
 र्थः । पिता पितृव्यः ॥ १५ ॥ परत्र परलोके । इह
 अस्मिँलोके । शत्रुभिमुखतया हतः अभिमुखहतः स
 चासौ वीरश्च तेन सेवितं ॥ १६ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारव्याख्यान-
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एवममोक्षरामशरामिधातेन मोहसमाविष्टं बालिनं
 मृतं निश्चित्य संस्कारादिकरणाय स्वरमाणे हनुमति

हनुमत्परिवार्यचेति पाठः । अन्यथावश्यमाणाङ्गदभिषेकवचनविरोधः स्यात् ॥ ८ ॥ रामानु० लयेति । अङ्गदाभिषेचनं तारा-
 दुःखशान्तयेदर्शितं ॥ ति० ताविमौ सुग्रीवाङ्गदौ शनैः प्रेरय उत्तरकार्यकरणायेति शेषः ॥ ९ ॥ शि० ननु लत्कर्तृकामिषेकाप्रवृ-
 त्तौ लक्ष्म्यकाङ्गदप्रतिविनिहयतीत्यत आह—नहीति । हे हनुमन् पिता तदुपलक्षितपितृव्यादिष्वपुत्रस्य बन्धुः । माता तु न एषा बुद्धिः
 अङ्गदप्रतिवास्थेया प्रापणीया । किंच मातैव बन्धुः पित्रादित्युनेति बुद्धिर्नास्थेया । पितृव्येऽपि बन्धुत्वबोधनीयमित्यर्थः । एतेनेदमुच्छ्व-
 सत्पुत्रौ सुग्रीवविद्वेषेऽङ्गदविष्वंसोऽभिविष्यतीति व्यजितं ॥ १५ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ख. च. छ. ज. घ. ट. शोकसंतप्तौ. २ क. ख. ग. ड. ज.—ट. सर्वमेव कालस्य. च. सर्वमेव कार्यस्य. ३ घ.
 च.—भ. ट. हरिराजस्तु. ४ ख. हतस्यास्य प्रवीरस्य. ५ ग. राजसिंहस्य. ६ क. च. म्यङ्गदस्य च. ७ ख. ग. चेद्वच. ८ क.
 आरादेवतु. ९ ख. छ. न. छ. भ. स. ट. ददर्शानुजगम्यतः. ज. ददर्शानुजगमजः.

सं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं पुत्रगोश्वरः ॥ आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात् ॥ कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ॥ ३ ॥
 युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमाचयोः ॥ सौहार्दं आरुयुक्तं हि तदिदं तात नान्यथा ॥ ४ ॥
 प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् ॥ मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥
 जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलामिमाम् ॥ प्रजहाम्येष वै तूर्णं मद्वाचागहितं यशः ॥ ६ ॥
 अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः ॥ यद्यप्यसुकरं राजन्कर्तुमेव तदर्हसि ॥ ७ ॥
 सुखार्हं सुखसङ्गद्वं बालमेनमबालिशम् ॥ बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदम् ॥
 मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ॥ ८ ॥
 मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ त्वमेवास्य हि दाता च परित्राता च सर्वतः ॥
 मयेष्वभयदश्चैव यथाऽहं पुत्रगोश्वर ॥ ९ ॥
 एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः ॥ रंक्षसां तु वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥

देवाकिंचित्समाश्रितो वाली कर्तव्यभागं नियच्छति । अन्वप्रकारं न भवति हि ॥ ४ ॥ प्रतिपद्य पालयेति-
 शेषः । यद्वा प्रतिपद्यप्राप्नुहि । श्यन्नन्तोयं ।
 ॥ १ ॥ आभाष्य संबोध्य ॥ २ ॥ किल्बिषात्
 राज्यविवासनदारहरणरूपकिल्बिषाद्धेतोः । मां दोषेण
 गन्तुं दोषसहितं ज्ञातुं नर्हसि । किंतु भविष्येण
 भाविफलेन हेतुनाजातेन बुद्धिमोहेन बलात्कृष्यमाणं
 मां गन्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ आचयोः आत्रोः । आरुयुक्तं
 आरुत्वप्रयुक्तं । सौहार्दं सुखं राज्यसुखं च । एतदुभयं
 वैवेन युगपन्नविहितं । मन्ये ध्रुवं । अव्ययमेतत् ।
 तदिदं दैवकृतं युगपद्विधानं । अन्यथा न हि
 अन्यप्रकारं न भवति हि ॥ ४ ॥ प्रतिपद्य पालयेति-
 शेषः । यद्वा प्रतिपद्यप्राप्नुहि । श्यन्नन्तोयं ।
 वैवस्वतक्षयं यमगृहं ॥ ५ ॥ अगर्हितं यशः
 केनाप्यवध्यो वालीति प्रसिद्धं यशः ॥ ६ ॥
 अस्यामवस्थायां चरमावस्थायां । यद्वचो वक्ष्यामि
 एतद्यद्यप्यसुकरं तथाप्यवश्यं कर्तुमर्हसि । मनुकरीत्या
 राजाभवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ वयसा बालमप्यबालिशं
 बालबुद्धिरहितं । प्राणैः प्राणेश्वरः । मम पुत्रं त्वं
 औरसं पुत्रमिव पश्येति संबन्धः ॥ ८ ॥ अस्य अङ्ग-
 दस्य । दाता वस्त्राभरणादीनामिति शेषः । सर्वतः

ति० हेसुग्रीव मां किल्बिषात् आरभवीयतु कृतवशात् । भविष्येण भविष्यताऽवश्यं भाविना बुद्धिमोहेन लयिष्यतु बुद्धिरूपेण
 बलात्कृष्यमाणं मां बलात् खंदोषेण स्थापकारदोषवत्त्वेन । मां गन्तुं अवगन्तुं । नर्हसि ॥ ३ ॥ स० मन्ये इत्येतदव्ययमिति कश्चिद्
 सम्मूलं चिन्त्यं । ति० कार्यानुमितिकर्मप्राबल्यं दर्शयति—युगपदिति । आरुयुक्तं आत्रोर्युक्तञ्चितं । सौहार्दं सुखं च राज्यसुखं च
 आचयोः कर्मण्युगपन्नविहितमिति मन्ये । यतस्तदिदमुचितमपिसौहार्दसुखं चान्यथाजातं विषदितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० अथ राम-
 शरद्वीणमापलात्प्राप्तदिव्यप्रकृतिः स्वयमेव सुग्रीवाय स्वानन्तरं प्राप्तराज्यं ददाति—प्रतिपद्येति । प्रतिपद्यत्यर्थः । ननु राजनिभूतेत-
 स्तुत्रएव राज्याधिकारी ननु तत्कनीयान्प्राप्तेति चेन्न । पुत्रस्य बालत्वेन राज्यरक्षणसामर्थ्याद्वलवदाभितलात् पुत्रनाशोभाभूदितित-
 शोकेः । भगवतारामेणापिराज्यरक्षणसामर्थ्येनाङ्गदस्य सुग्रीवोऽभिविक्तो यौवराज्ये चाङ्गदः । सुग्रीवानन्तरं लङ्गदस्यैव राज्याधिकारो
 ननु सुग्रीवपुत्राणां स्वज्येष्ठपुत्रत्वादित्याहुः ॥ स० अथैव गच्छन्तं मित्यनेन नमजीवनभयं तवेति शोतयति ॥ शि० ननु राजपुत्रसत्त्वेना-
 त्तराज्यानौ निष्ठात्कर्ममेव मुक्तिमिति चेन्न । बिलप्रविष्टवातिमरणनिश्चयेतदानीं बालिपुत्रस्याभावात् सुग्रीवस्य प्राप्तराज्यत्वेन नवीनराज्य-
 त्वाभावेनादोषात् ॥ ५ ॥ ति० अगर्हितं यशः वालीकेनाप्यवध्य इत्येवं रूपं । प्रजहामि एकेनैव शरेण रामहतत्वादिति प्राञ्जः । अन्येतु च स्वयं
 यश इत्युत्तरं बोध्यः । अगर्हितं यशस्तु प्राप्नोमीति शेषः । वाली भगवतारामेण च्छभेन हत इत्येवं रूपं च यश इत्याहुः ॥ ६ ॥ ति० अस्या-
 मवस्थायां चरमदशायां । यद्यप्यसुकरं मयाऽत्यन्तमपकृतत्वात् । तथापि कर्तुमर्हस्येवेति योजना । सात्त्विकलात्सालिकसमाश्रयणा-
 वेत्ताशयः । सर्वराज्यस्य दातात्वाद्वाज्रमिति संबोधनं ॥ ७ ॥ वि० सर्वतः सर्वत्र देहे काले च । पालय स्वानन्तरमस्यैव राज्यादौ हि-

[पा०] १ घ.—घ. पुत्रगोश्वर. २ क. ग. ड. च. ज. आभाष्याव्यक्तया. ३ च.—ट. जातमन्यथा. ४ छ. झ. ञ. ट. विपुलां तथा. ५ ग. सौम्य. क. च. ज. तूर्णमहं वा अगर्हितं. क. छ. झ. ञ. ट. तूर्णमहं चागर्हितं. ६ ड.—ट. त्वमर्हसि. ७ झ. बालमत्यन्तबालिशं. ८ छ. झ. ट. त्वमप्यस्य पिता दाता. ख. त्वमप्यस्य पिता दाता. क. च. ज. त्वमप्यस्य हि दाता. क. ग. घ. त्वमप्यस्य हि दाता. ९ घ. हि सर्वतः. क. तु सर्वतः. ख. ग. ड.—ट. च सर्वतः. १० ड.—ट. रक्षसां च.

अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवाग्रणे ॥ करिष्यत्येष तैरियस्तरस्त्री तरुणोद्भूदः ॥ ११ ॥
 सुषेणदुहिता चैयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १२ ॥
 यदेवा साध्विति ब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ॥ नहि तारामतं किञ्चिदन्यथा परिवर्तते ॥ १३ ॥
 राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया ॥ स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंसादिमानितः ॥ १४ ॥
 इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम् ॥ उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजङ्गान्मृते मयि ॥ १५ ॥
 हृत्वेवमुक्तः सुग्रीवो वालिना आवृतसौहृदात् ॥ हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहप्रस्त ह्योद्धुराद् ॥ १६ ॥
 तं दालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्मुक्तमतन्निद्रतः ॥ जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् ॥ १७ ॥
 तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा वाली दृष्ट्वाऽऽत्मजं स्थितम् ॥ संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादद्भुतमवधीत् ॥ १८ ॥
 देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ १९ ॥
 यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया ॥ न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मंस्यते ॥ २० ॥
 मोक्षामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिरिदम् ॥ मर्तुर्यपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव ॥ २१ ॥
 न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते ॥ उभयं हि मंहान्दोषस्तस्यादन्तरङ्गमव ॥ २२ ॥

शत्रुभ्यः परित्राता । मयेष्वभयदः शत्रुपुत्रत्वेन
 स्थानाभिष्कासनादिभयहेतुषु विषये अभयवः ॥ ९
 —११ ॥ अर्थसूक्ष्मविनिश्चये सूक्ष्मार्थविनिश्चये ।
 औत्पातिके उत्पातविषयज्ञाने च । परिनिष्ठिता संजा-
 तनिष्ठ । समर्थेतियावत् ॥ १२ ॥ न परिवर्तते न
 भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ विमानितः राघव इति शेषः
 ॥ १४ ॥ संप्रजङ्गान्मृतेमयि मृते सति श्रीरिमां
 काञ्चनीं मालां संप्रजङ्गात् । ततः पूर्वमेव मयि
 जीवति गृह्णापेति भावः ॥ १५ ॥ दीनः अभूदिति
 शेषः । ग्रहप्रस्तः राहुप्रस्तः ॥ १६ ॥ तत् तदनन्तरं ।
 शान्तः त्यक्तवैरः ॥ १७ ॥ प्रेत्यभावाय मरणाय ।

संसिद्धः कृतनिश्चयः ॥ १८ ॥ अद्य मत्प्रयाणानन्तरं ।
 देशकालौ भजस्व । गत्यर्था ज्ञानार्थाः । देशकालौ
 जानीहि । अस्मिन्देशे अस्मिन्काले च एवं वर्तितव्यं
 एवं न वर्तितव्यमिति विवेचयेत्यर्थः । प्रियाप्रियेक्षम-
 माणः । प्रभोः प्रियवचनवदप्रियवचनमपि सोढव्य-
 मित्यर्थः । काले सुखदुःखसहः दुःखकाले सुखे सुख-
 काले दुःखं च सहमान इत्यर्थः । सुग्रीववशो भव
 सुग्रीवपरतश्चोभव ॥ १९—२० ॥ अस्य सुग्रीवस्या-
 मित्रैर्गतं प्राप्तं पुरुषं मा गच्छेः । अस्य शत्रुमित्रं न
 भजेरित्यर्थः । शत्रुभिः सह च मा गच्छेः ॥ २१ ॥
 अतिप्रणयः अतिस्नेहः अप्रणयः स्नेहाभावश्च ।

तिव्यञ्जं ॥ ९ ॥ स० अनुरूपाणि मदनुरूपाणि त्वदनुरूपाणि वा ॥ ११ ॥ टी० ननुसमुद्रसंज्ञातारयास्त्रायास्तुषेणदुहितृत्वंकथ-
 मिति चेत् तत्रक्षीराब्धिमथनसमोत्पत्तातारोद्भूतसुषेणोचामंकरमग्रहीत् । वालीतुतारयादक्षिणंकरमग्रहात् । तदाऽन्योन्यंविवा-
 धेसति देवैस्तुषेणदुहितृत्वंतारयावालिनोज्जायालंबनिश्चितं । तदुक्तकान्दे—“ देवैस्तुषेणकलहेपुत्रीतिप्रतिपादिता । सुषेणोदुहि-
 तृत्वाऽऽख्यंवरमकल्पयत् । इत्थमुलूकपीन्द्रेणतारासर्वाङ्गसुन्दरी । सुग्रीवमेकदारात्रौकपलादश्यमोहिता । प्रार्थयामासकामार्तार-
 न्तरितिमतीप्रभुम् । नममायोजिजातायागमनलोकगर्हितम् ।” इति ॥ ति० तारारक्षणंततउपकारमादश्यंस्वययति—सुषेणेति ।
 तदुहिता तारा । अर्थांनामव्येसूक्ष्मःपरमदुर्ज्ञेयोयोर्यत्तत्तन्निश्चये औत्पातिकेविधेनानाप्रकारोत्पातसूचितापरकालिकालुष्टेयनिश्च-
 येसर्वतःऐहिकामुष्मिकनिश्चयेच । परिनिष्ठिता अतिसमर्था ॥ १२ ॥ ति० नहीति । मदनुभवसिद्धमेतदितिभावः । अनेनत्रैवर्णिकेत-
 रत्वेनतद्वत्त्वेनावश्यंकर्तव्यपुरुषान्तरस्त्रीकारायास्त्रायादेवरलात्सुग्रीवस्यस्त्रीकारोप्यनुमतद्विगम्यते ॥ १३ ॥ रामानु०
 संप्रजङ्गाः संप्रजङ्गि । शत्रुनिर्तिशेषः ॥ १५ ॥ ति० विपक्षेबाधकमाह—यथाहीति । बालतयाकेवलंलालितः यथासेवो-
 चितकालेविसेवारहितोऽवर्तिष्ठ तथा सेवारहितेनवर्तमानंतां सुग्रीवो नबहुमन्येत । अतस्सेवांकुर्वित्युपदेशः ॥ २० ॥ स० अस्य
 माशत्रुभिः मित्रैस्तह गच्छेः ॥ २१ ॥ ति० नातिप्रणयः पुत्रत्वात् अप्रणयश्चनकार्यः । अस्याद्वधादिनान्तररह् ‘अत्यासतिर्वि-

[पा०] १ ग. कार्याणि. २ ख. क. —ट. तारैयस्त्रोजस्त्री. ३ क. ग. विनिर्णये. ४ क. —ट. हिंसादमानितः. ५ क.
 प. वालिनोवचनाच्छान्तः. ६ घ. चाभ्यनुज्ञातः. ७ ह. —ट. दृष्ट्वाचैवात्मजंस्थितं. ८ क. ग. —ट. बहुमन्यते. ९ ख. छ.
 क. म. ट. नास्यामित्रैः. १० ग. घ. छ. झ. म. ट. महादोषंतत्सात्. क. ड. च. ज. महादोषः.

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

वालिचरणाग्राणपूर्वकं त्रिविधं विधुपन्याताराणां तदङ्गलिङ्गनाहमायां नीलेन वालिहृदयाद्वासवाणोन्मुखं ॥ ३ ॥
अङ्गदेन ताराप्रेरणया वालिचरणयोऽवरमप्रणामः ॥ २ ॥

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् ॥ पतिं लोकाङ्घ्रुतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ॥ उपलोपचिते वीर मुदुःखे वसुधातले ॥ २ ॥
मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव ॥ शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३ ॥
सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेश भवत्यहो ॥ सुग्रीव एव विक्रान्तो वीरं साहसिकप्रिय ॥ ४ ॥
ऋक्षवानरमुखवास्त्वां बलिनः पर्युपासते ॥ एषां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः ॥
मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ ५ ॥
इदं तं द्वीरश्रयनं यत्र शेषे हतो युधि ॥ शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ॥ ६ ॥
विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रियमुद्ध मम प्रिय ॥ मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ॥ ७ ॥
शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥ शूरभार्या इतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥ ८ ॥
अवमग्रश्च मे मानो मग्ना मे शाश्वती गतिः ॥ अगाधे च निमग्नाऽसि विपुले शोकसागरे ॥ ९ ॥
अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम् ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य श्रतधा मेतम् ॥ १० ॥
सुहृदैव हि भर्ता च प्रेकृत्या मम च प्रियः ॥ औहवे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ॥ ११ ॥
पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥ धनधान्यैः सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते जनैः ॥ १२ ॥

अथ मरणानन्तरं ताराविलापकयोर्विशेषः—ततः
समुपजिघ्रन्तीत्यादि ॥ लोकाङ्घ्रुतं अस्मालोकाङ्घ्रुतं
स्वर्गतमित्यर्थः ॥ १ ॥ दुःखमित्येतत्क्रियाविशेषणं ।
मुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २—३ ॥ त्वं सुग्रीवस्य
त्वत्तो बहुशः कान्विशीकस्य । वशं प्राप्तः । सुग्रीव एव
विक्रान्त इत्येषः । विधिः दैवव्यापारः । अहो आश्चर्य-
करो भवति ॥ ४ ॥ कृच्छ्रं दुःखं ॥ ५ ॥ युधि हतो
यत्र शेषे पुरा स्वया निहता रिपवो यत्र शायिताः

तदिदं वीरशयनमित्यन्वयः । युद्धपरायणस्य तवयुद्धे-
नैव मरणं प्राप्तं खल्विति भावः ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वा-
भिजनेति कूटयुद्धाभावाद्द्विशुद्धबल । सत्कुलप्रसूतत्वा-
द्विशुद्धकुल ॥ ७ ॥ अप्रदातव्यत्वे हेतुमाह—शूरभा-
र्यामिति ॥ ८ ॥ गतिः पतिशुश्रूषेत्यर्थः । यद्वा
गम्यत इति गतिः सुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अश्मसारम-
यत्वे हेतुः—दृढमिति ॥ १० ॥ हृदयमेव हेतुमाह
—सुहृदिति ॥ पञ्चत्वं मरणं ॥ ११—१२ ॥

स० लोकात् देहात् च्युतं । लोकश्रुतेतिपाठे श्रुता प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ १ ॥ द्वि० उपलैः पाषाणैः । उपचिते व्यासे । मुदुःखे
सुतरादुःखकरे ॥ २ ॥ ति० एषविधिः रामरूपः । सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो भवति । अहो इत्याश्चर्यं । ननु त्वद्वशं प्राप्तः । येनाद्यैव भार्य-
यावो नित्यस्य दिति भावः । अतः सुग्रीव एव विक्रान्तो ब्रह्मराज्ये भवितेति विशेषः । साहसिकं साहसकर्म ॥ दि० हे साहसिकप्रिय यस्मि-
न्नीवः विक्रान्तः स्यान्नुद्वारपरामृतः तस्य सुग्रीवस्य वशं प्राप्तः । अतः एषः वशप्रापकरामरूपः । विधिः अहो आश्चर्यं भवति ॥ ४ ॥
ति० मानः राजपत्नीलाभिमानः । शाश्वती स्थिरा । गतिः सुखप्राप्तिः ॥ ९ ॥ ति० प्रहारे रणे । पराक्रान्तः परेणाक्रान्तोऽभि-
भूतः । पञ्चत्वमागतः । एतद्दृष्ट्वापि यद्दयनमिदं अतो दृढमिति पूर्वैर्णान्वयः ॥ ११ ॥ ति० ननु सुपुत्रायाः कस्य शोकः अत आह—

[पा०] १ छ. झ. ट. लोकश्रुता. ग. क. च. अ. लोकच्युतं. २ ग. निर्ल. ३ क. ग. ट. मवल्यसौ. ४ ख. वीर.
५ क.—घ. छ. झ. न. ट. वलिनं. ६ क.—ट. तेषां. ७ क. प्रलापितं. ८ छ. च. अ. चैतागिरः. छ. झ. ट. चेमागिरः.
९ क. ग. किंचनप्रति. घ. किंचित्प्रति. १० क. ग. घ. तच्छ्रयणं. ११ क. ग. क.—ट. कृतं. १२ क. ग. ज. झ. ट.
सुहृदैवच. १३ क. ग. भर्ताहि. १४ क. च.—ट. प्रकृत्याचमम. १५ च. अ. प्रहारेचपरिक्रान्तः. छ. झ. न. ट. प्रहारेचपरा.
१६ च.—ट. धनधान्यसंयुक्तापि.

स्वगात्रप्रभवे वीर श्रेष्ठे रुधिरमण्डले ॥ कृमिरागपरिस्तोमे त्वमात्मशयने यथा ॥ १३ ॥
 रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः ॥ परिरन्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां पुत्रगर्भम् ॥ १४ ॥
 कृतकृत्योऽयं सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे ॥ यस्य रामविभ्रुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् ॥ १५ ॥
 श्रेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ॥ वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ १६ ॥
 उद्धवर्ह्यं अरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा ॥ गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा ॥ १७ ॥
 तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्य च बभौ द्युतिः ॥ अस्तमस्तकसंरुद्धो रश्मिर्दिनकरादिव ॥ १८ ॥
 पेतुः श्वतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः ॥ ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् ॥ १९ ॥
 अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना ॥ आसैनयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहृतम् ॥ २० ॥
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ उवाच तारा पित्रार्धं पुत्रमङ्गदमङ्गना ॥ २१ ॥
 अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् ॥ संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोन्तः पापकर्मणा ॥ २२ ॥
 बालस्यैर्योऽद्यतनुं ग्रयान्तं यमसादनम् ॥ अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ॥ भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् ॥ २४ ॥
 अभिवादयमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा ॥ दीर्घायुर्मव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ २५ ॥
 अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतसम् ॥ सिंहेन निहतं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥ २६ ॥
 दृष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामप्रहरणांभसि ॥ अस्मिन्नवभृथे स्वातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७ ॥
 या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ॥ शांतकुम्भमयीं मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥ २८ ॥
 राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ॥ सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥ २९ ॥
 न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता विनिवारणे तव ॥

कृमेः इन्द्रगोपस्य राग इव रागो यस्मिन् स कृमि-
 रागः परिस्तोमः आस्तरणं यस्मिन् स तथा ॥ १३
 —१५ ॥ वार्यामि वारितास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ उद्ध-
 वर्ह्यं उद्धृतवान् । नीलः सुग्रीवसेनापतिः ॥ १७ ॥
 निष्कृष्यमाणस्य तस्य द्युतिः अस्तमस्तकसंरुद्धः
 अस्तात्रिशिखरनिरुद्धः । दिनकरादुद्गच्छन् रश्मि-
 रिव बभौ । पूर्वश्लोकोक्तसर्पसाम्यापेक्षया चशब्दः
 ॥ १८ ॥ व्रणेभ्यः इति बहुवचनं पाशाधिकरणन्या-
 येनावयवबहुत्वात् । यद्वा शिलापादपप्रहारकृतव्रणानि

एतावत्पर्यन्तं शोणितनिर्गमशून्यतयास्थितानि इदानीं
 शरव्रणाच्छोणितनिर्गमकाले सर्वेभ्योऽपि शोणितानि
 सुसुबुदित्यर्थः । इदानीं रुधिरनिर्गमादेतावत्पर्यन्तं
 सर्वाङ्गना प्राणो न गत इतिगम्यते ॥ १९—२१ ॥
 पापकर्मणा पापरूपकर्मणा । संप्रसक्तस्येति संबन्धः
 ॥ २२—२४ ॥ त्वामभिवादयमानमित्यन्वयः ॥ २५
 —२६ ॥ रामप्रहरणांभस्येवावभृथ इतिव्यस्तरूपकं
 ॥ २७—२८ ॥ शैलराजं मेरुं । आवर्तमानस्य अस्तं
 गच्छत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ पथ्यं हिसं वचः । ॥

पतिहीनेत्यादि ॥ १२ ॥ ति० कृमिरागः लाक्षारगः । 'कृमिरागवदन्त्यायांलाक्षिकंप्रियदर्शनं' इत्युत्पलमाकाकोशादि-
 त्तन्ये ॥ १३ ॥ ति० मालामिह्नपश्यामि किंतु सुग्रीवायमालादानस्यादर्शनं शोकवशाद्दृष्टस्यापि विसरणं चेत्तेवमुक्तिः ॥ २८ ॥
 वि० पथ्यमिदं वच इति स्थितिः निहितसप्रागुपदिष्टस्य परामर्शः ॥ ३० ॥ इति प्रयोविशः सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ग. त्वंपुराशयने. ख. छ. झ. ट. स्वकीयशयने. घ. च. त्वमेवशयने. ङ. म. स्वएवशयने. २ क. ख.
 ग. निरीक्षन्ती. ३ घ. माशीविषोपमं. ४ ग. सर्वतः. ५ बालसूर्योक्कलतनुं. ६ घ. छ. झ. ट. गतचेतनं. ७ छ. झ. ट.
 पातितं. ८ घ. रामबाणमहोभसि. ख. छ. झ. ग. ट. रामप्रहरणांभसा. क. ग. ङ. च. ज. नानाप्रहरणांभसा. ९ क. ख.
 छ. झ. ट. रुधिरम्. १० क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ट. शांतकौम्भीप्रिया. ११ क. तां. १२ ग. छ. झ. ट. शक्तादि
 निवारणे. ख. शक्नोमिनिवारणे.

हता सपुत्राऽसि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्बिजहाति मामिह ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

ताराविलापप्रवणसमुद्बुद्धुःखाधिर्वेदमुपगतवति सुग्रीवे राममति वालिभ्रातृमात्मनिन्दनपूर्वकमङ्गदादिभिः सीताम्बेय-
ननिवेदनेन स्वस्वाभिप्रेतशान्त्यनुज्ञानमर्थयति रामेणापिशोकान्मुहूर्ते विमतीभवत् ॥ १ ॥ रामसमीपमेव भक्त्या सास्त्रवन-
पूर्वकं जीवितत्यागोन्मुखीतारामति रामेणाङ्गदाभ्युदयाद्युपपादनेनसमाश्वासनं ॥ २ ॥

तौ चाश्रुवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन ॥
पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्त्री भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेषे ॥ १ ॥
स बाष्पपूर्णेन मुखेन वीक्ष्य क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी ॥
जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिदयमानः ॥ २ ॥
स तं समासाद्य गृहीतैचापमुदाचमाश्रीविषतुल्यबाणम् ॥
यशस्विनं लक्षणलक्षिताङ्गमवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३ ॥
यथाप्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म ॥
ममाद्य भोगेषु नरेन्द्रपुत्र मनो निवृत्तं सह जीवितेन ॥ ४ ॥
अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदन्त्यां पुरे च विक्रोशति दुःखतप्ते ॥
हृतेऽग्रेज संशयितेऽङ्गदे च न राम राज्ये रमते मनो मे ॥ ५ ॥
क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्माद्भ्रातुर्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात् ॥
हते त्विदानीं हरिपूथपेस्मिन्सुतीवर्मिश्चाङ्गकुमार तप्ये ॥ ६ ॥

कृतं नालुष्टितं ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धा-
काण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अथ ताराप्रलापप्रवणदुःखितसुग्रीवनिर्वेदप्रदर्शन-
पूर्वकं ताराया रामे प्रतिपत्तिं दर्शयति चतुर्विंशे—
तामित्यादि ॥ अश्रुवेगेनच दुरासदेन दुष्प्रापेण ।
शोकमहार्णवेनच । अभिप्लुतां व्याप्तां । तां तारां
पश्यन् तेन भ्रातुर्वधेन च । तेषे दुःखितोभूत् ॥ १ ॥

मुखेन उपलक्षितः सः । वीक्ष्य तारामितिशेषः ॥ २ ॥
उदात्तं श्रेष्ठ । क्षणेन सुलक्षणेन लक्षिताङ्गं ॥ ३ ॥
यथाप्रतिज्ञातं प्रतिज्ञातमनतिक्रम्य । दृष्टफलं दृष्टरा-
ज्यफलकं । कर्म त्वया कृतं । जीवितेन सह स्थितेषुभोगेषु
जीवितेभोगेषु च । मनो निवृत्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ पुरे
पुरस्त्रजने । संशयिते पितृमरणदुःखेन जीवति वा न
वेति संशयविषयीभूतेसति । राज्ये मनः न रमते रक्षि
न प्राप्नोति ॥ ५ ॥ क्रोधात् निर्निमित्तनिर्वासनकृतात् ।
अमर्षात् परुषभाषणाक्षमया । अतिविप्रधर्मात् अत्य-

वि० अप्रतिमेन अस्वदशेन । आत्मनश्चिरीशेषः ॥ १ ॥ टी० इदं वालिचरूपकर्म । यथाप्रतिज्ञातं तथैवकृतं । तर्हितयैवरा-
ज्यमनुभूयतामित्याशङ्क्याह—समाधेति ॥ ४ ॥ टी० तर्हिनालिचप्रयजःकिमर्थकृतइत्याह—क्रोधादिति । पुरस्तात् आदौ-
अतिविप्रधर्मात् अत्यन्ततिरस्कारात् । तस्मिन्साधमर्षादसहनात् तदुत्पन्नाक्रोधात्प्रमनःप्रवृत्तनाद् भ्रातुर्वधोमेऽनुमतइत्यन्वयः ।

[पा०] १ छ. झ. मामपि. २ ख. घ. ट. तामश्रुवेगेन. छ. झ. तामाश्रुवेगेन. ३ छ. झ. ट. पश्यन्क्षणेन. ४ छ.
संपरिदयमानः. ५ च. ज. चापतदातमाश्रीविष. ६ च.—झ. ट. नरेन्द्रसुनो. ७ छ. झ. ट. हतजीवितेन. ८ छ. झ. ट.
हतेनृपे. ९ ख. हरिपूथपेस्मिन्. १० ग. छ. झ. ट. सुतीवर्मि. ११ झ. ट. सिद्धाङ्गकुमार.

श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्निवासश्चिरमृश्यभूके ॥

यथातथा वर्तयतः स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥ ७ ॥

न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच ॥

तस्यैव तद्राम वधोनुरूपमिदं पुनः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥ ८ ॥

भ्राता कथं नाम महागुणस्य भ्रातुर्वधं रोधच रोचयेत् ॥

राज्यस्य दुःखस्य च वीर सारं नै चिन्तयन्कामपूरस्कृतः सन् ॥ ९ ॥

वधो हि मे मतो नासीदस्माहात्म्याव्यतिक्रमात् ॥ ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥ १० ॥

दुर्मशास्त्रावमोऽहं मुहूर्तं परिनिष्टनन् ॥ सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मस्थानेन रक्षितः ॥ मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥ १२ ॥

अचिन्तनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणायम् ॥

प्राप्तोऽसि पाप्मानमिमं नरेन्द्र भ्रातुर्वधान्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः ॥ १३ ॥

पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च कामं जगृहुः स्त्रियश्च ॥

को नाम पाप्मानमिमं धमेत वास्त्रामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छन् ॥ १४ ॥

न्तमाक्रमणात् ॥ ६ ॥ यथातथा कथंचित् । स्ववृत्त्या

वानरजात्युचितवृत्त्या । तस्मिन् शैलमुख्ये ऋतुयभूके ।

निवासः श्रेयस्करः । इमं वालिनं निहत्य त्रिदिवस्य

स्वर्गस्य लाभोपि न श्रेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ महात्मा

महास्वभावः । मतिमान् कर्तव्याकर्तव्यविवेकशीलः ।

अयं वाली । त्वां न जिघांसामि न मारयितुमिच्छामि ।

अथ यथेष्टं गच्छेति भ्रातृवचेति यत् तद्वचः तस्यैव

अनुरूपं सदृशं तद्वृत्तिशीलतुल्यं । इदं भ्रातृवधरूपं

कर्मतु । मे दुरासनो दुर्मतेरनुरूपं ॥ ८ ॥ राज्यस्य

भ्रातृवधसाध्यस्य । दुःखस्य वधानन्तरभाविदुःखस्य

च । सारं उत्कर्षः । नचिन्तयन् उभयोस्तारतम्यम-

चिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ महाशैल्युक्तं विशदयति—वध

इति । अस्य वालिनः । स्वमाहात्म्यस्य स्वमहत्स्य अव्य-

तिक्रमात् अनतिक्रमणात् । मे वधः मन्निधनं । मतो

नासीत् । ममतु बुद्धिदौरात्म्यात् कुष्ठेर्दुःखभावात् । प्रा-

णहारी भ्रातृवधकारी । व्यतिक्रमः अमर्वादा आसीत्

॥ १० ॥ मतो नासीदित्युक्तं विशदयति—दुर्मतेति ॥

परिनिष्टनन् आर्तस्वं कुर्वन् । नपुनः कर्तुमर्हसि युद्धमिति

शेषः । अत्रेति करणं द्रष्टव्यं ॥ ११—१२ ॥ अचि-

न्तनीयं अपरिच्छेद्यमित्यर्थः । परिवर्जनीयं साधुभि-

रत्युक्तव्यं । अनीप्सनीयं अनभिलषणीयं । कदाचि-

दपि इच्छाया अयोग्यमित्यर्थः । स्वनवेक्षणायं

सुतरामदर्शनीयं । जुगुप्सितमित्यर्थः । त्वष्टुः पुत्रः

स्वाष्टुः विश्वरूपः । सं हत्वा इन्द्रो महान्तं पाप्मानम-

गमदिति कथा ॥ १३ ॥ इन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य ।

पाप्मानं महादयः ऊधरफेननिर्घासक्रतुरुपेण जगृहुः ।

खातपूरणादिवरप्रदत्वात् । मम तु शास्त्रामृगस्य

कस्याप्यनुपकारस्य । पाप्मानं प्रतिपत्तुं किंचिद्वरं

प्राप्तुमिच्छन् को नाम धमेत । महीतुमितिशेषः ।

यद्यपि विश्वरूपाख्यायिकायां स्वाष्टुशिरस्त्रयच्छेदकत-

इदानीत्पुनरीतिं अत्यन्तपथे । वैरस्यमरणान्तत्वावितिभावः ॥ १० ॥ अतिविप्रधर्मात् भार्यायाः ॥ ६ ॥ टी० वालिनं प्रशंसन्मा-

त्मानं निन्दति—नत्वामिति ॥ ८ ॥ ति० माहन्तुतस्य मतिर्नावीदित्यर्थः । तत्र हेतुः स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् अनुचितकर्मकारी-

वालीत्यशः प्रसङ्गभयात् ॥ १० ॥ स० अचिन्तनीयमनीप्सनीयमनवेक्षणायमित्यभ्यासो भ्रातृवधस्याकार्यत्वेतात्पर्यशोतकः ।

अहिहिजहाहीत्यादिवत् । इदं पाप्मानमिति तु इदमधिकमित्यश्वेव व्याख्येयं ॥ १३ ॥ टी० प्रतिहर्तुं परिहर्तुं । कोवा इच्छेत् कोवा

सहेतेति संबन्धः ॥ स० पुराणान्तरेण हि प्रथमज्जालादिरूपेण विभागस्तु कल्पान्तरविद्वद्भवेति कोप्यं । “भूम्यंशुदुर्मयोविश्वः”

[पा०] १ व. छ. झ. ज. ट. वचःकर्मच. क. पुनःकर्मतु. २ ड.—ट. रामविरोचयेत्. ३ ख. छ. झ. ट. विचिन्त-

यन्. क. च. भ. नाचिन्तयन्. ४ झ. ट. पुरस्कृतोपि. ५ ग. ड.—ट. स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात्. ६ क. ग. बुद्धिसंमोहात्.

७ अ. सान्त्वयित्वैतियेनोक्तो. ८ ख. झ. धर्मास्थानेनरक्षिताः. ९ छ. अ. झ. मिदं वयस्य. क. ट. मिमं वयस्य. ग. महं वयस्य.

१० व.—ड. सहेत, ११ क. प्रतिहर्तुं. १२ क. ग. ड.—ट. मिच्छेत्.

नार्हामि संमानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुत एव राज्यम् ॥
 अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव कर्म कृत्वा ॥ १५ ॥
 पापस्य कर्ताऽसि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य चैव ॥
 शोको महान्मामभिवर्ततेऽयं वृष्टेर्यथा निम्नमिवाम्बुवेगः ॥ १६ ॥
 सोदर्यघातापरगात्रवालः संतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः ॥
 एनोमयो मामभिहन्ति हस्ती दत्तो नदीकुलमिव प्रवृद्धः ॥ १७ ॥
 अंहो बतेदं नृवराविषह्य निवर्तते मे हृदि साधुवृत्तम् ॥
 विवर्णमग्नौ परितप्यमानं किद्रं यथा राघव जातरूपम् ॥ १८ ॥
 महावलानां हरियूथपानामिदं कुलं राघव मभिमित्तम् ॥
 अस्याङ्गदस्यापि च शोकतापादर्धस्थितप्राणमितीव मन्ये ॥ १९ ॥

अङ्गदस्याप्रितयं पृथिवीवनस्पतिस्त्रिय एव जगृहुरि-
 त्युक्तं । तथापि शास्त्रान्तरानुरोधेन जलेनापि
 कश्चिदंशो गृहीत इत्यवगन्तव्यं ॥ १४ ॥ कुलनाश-
 युक्तं कुलनाशफलकं । वालिविनाशेनाङ्गदादेरजीव-
 नादिति भावः । एवंविधं भ्रातृवधरूपं कर्म कृत्वा ।
 प्रजानां संमानं प्रजाकर्तृकराजसंमानं नार्हामि ।
 अतएव यौवराज्यमेव नार्हामि । कुतो महाराज्य-
 मिति भावः ॥ १५ ॥ क्षुद्रस्य दुष्टस्य । विगर्हितस्य
 विज्ञेयेण शिष्टैर्मिन्दितस्य । लोकापकृतस्य सर्वलोकै-
 स्त्यक्तस्य । पापस्य कर्तासि । यतादृशपापस्योत्तरपा-
 पहेतुत्वज्ञापनाय तत्प्रत्ययः । वृष्टेरुत्पन्नोम्बुवेगो
 यथा तादृशशोको मां निम्नमिवाम्बुवेगो
 ॥ १६ ॥ सोदर्यस्य भ्रातुः घात एवापरगात्रवालौ
 अपरकायपुच्छौ यस्य स तथा । संताप एव हस्ता-

दीनि यस्य स तथा । वभादपि संतापस्य प्राधान्या-
 दूर्ध्वकायत्वरूपणं । वधप्रकारनैविध्यात्संतापवैविध्याच्च
 नानावयवत्वेन रूपणं । एनोमय इतिस्वार्थे मयद् ।
 पापमेव हस्ती । एनसो दृप्तत्वमुक्तदत्तं । तस्य
 प्रवृद्धत्वं महत्त्वं गजस्योन्नतत्वं ॥ १७ ॥ हे नृवर
 राघव । मे हृदि इदं साधुवृत्तं अहः स्वेन सहवर्तमानं
 पापं अविषह्य असोद्धा । निवर्तते निर्गच्छति । कथ-
 मिव । विवर्णं जातरूपं अग्नौ परितप्यमानं सत् किद्रं
 यथा ऋजीषांशमविषह्य निवर्तते । किद्राद्विद्युज्वल
 इत्यर्थः । बतेति विषादे ॥ १८ ॥ अपिचेति ससु-
 षयः पूर्वश्लोकोक्तदोषापेक्षया । मभिमित्तं मत्ते
 निमित्तात् । अस्याङ्गदस्य शोकतापात् महावलानां
 हरियूथपानां इदं परिदृश्यमानं कुलं यूथं । अधस्थि-
 तप्राणमिव भवतीति मन्ये । “सजातीयैः कुलं यूथं

इति श्रीमद्भागवतो केरधोक्तैवैतरकल्पीयइतिष्येयं ॥ १४ ॥ शि० ननु राज्यप्राप्त्यनन्तरंमागादिनाशुद्धिर्भवितेत्यत आह—नेष्टि ।
 एवंविधं भ्रातृविनाशनकर्मकृत्वा प्रजानां संमानं प्रजाकर्तृकसत्कारं नार्हामि । अतएव यौवराज्यं नार्हामि । राज्यं कुतः राज्यप्राप्तेर्न सं-
 भावनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ शि० लोकापकृतस्य राजापकृतिद्वारा सर्वजनपकारस्य । कर्तासि ॥ वि० लोकापकृतस्य परलोके पर-
 मानर्यसाधनस्य पापस्य कर्तासि । अतो महान्शोकः मां इव तथा अभिवर्तते । इवशब्दस्तथाशब्दार्थः ॥ १६ ॥ शि० हेनृवर इदं
 मयः पापं । बत खेदे । अविषह्यं सोढुमशक्यं । प्राप्यमेव हृदि स्थितं । साधुवृत्तं जन्माजितपुण्यं निवर्तते । विवर्णं अतएवाग्नौ
 परितप्यमानं जातरूपं । अविषह्यं अशक्यसहायस्थानं । प्राप्य किद्रं मल्लयथानिवर्तते तथेत्यर्थः । यथा बलवतोत्तमेनाधमः स्यादुत्त-
 मोऽस्ति तथा बलवताऽधमेन सहोत्तमोऽप्योत्तमः स्यादुत्तमः । एवं चानेन पापेन सर्वपुण्यक्षयो जात इति तात्पर्यं । केचित्तु अग्नौ परितप्यमानं जा-
 तरूपं स्वर्णं । यथा विवर्णं विवर्णताकारकं । किद्रं दादृक्कारद्रव्यं । प्राप्य निवर्तते भस्म भवति तथेत्यर्थ इत्याहुः ॥ १८ ॥ शि० हरियूथ-
 पानामिदं कुलं मभिमित्तं मयमभिमित्तात् । अङ्गदस्यातीवशोकसंतापादेतोः अधस्थितप्राणमन्ये । यद्वा मभिमित्तं अहं निमित्तं
 यस्मिन् वालिवधजनितदुःखे । तत्प्राप्य अतीव अत्यन्तं । अङ्गदस्य शोकतापात् शोकतापं विहाय विषमानमिदं कुलं अधस्थिताः

[पा०] १ क. ग. क. च. ज. संमानमहं, २ क. च. ज. न. लोकेपरिनिन्दितस्य. क.—घ. लोकावमत्तस्य. ३ छ. झ.
 ट. लोके. ४ क. ख. घ.—छ. झ. न. ट. नृवराविषह्यं. ५ छ. झ. ट. अग्नौ विवर्णं. ६ क. ग. शोकभावात्. = ख. घ. ट.
 प्राणमतीव.

सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतः सुपुत्रः सदृशोऽङ्गदेन ॥
 न चापि विद्येत स वीर देशो यस्मिन्मवेत्सोदरसंनिर्कषः ॥ २० ॥
 यैद्यद्गदो वीरवरार्ह जीवेज्जीवेच्च माता परिपालनार्थम् ॥
 विना ॥ पुत्रं परितापदीना तारा न जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥
 सोहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् ॥
 इमे विचेष्ट्यन्ति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे तव वर्तमानाः ॥ २२ ॥
 कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मध्यप्रतीते मनुजेन्द्रपुत्र ॥
 कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३ ॥
 इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो बाल्यनुजस्य तस्य ॥
 संजातबाण्यः परवीरहन्ता रामो मुहूर्तं विमना बभूव ॥ २४ ॥
 तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्ष्यमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्य गोप्ता ॥
 रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २५ ॥
 तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथं पतिं समाश्लिष्य तदा शयानाम् ॥

तिरश्चां पुनःपुंसकं ॥ इत्यमरः ॥ १९ ॥ सुजनः
 सौजन्यवान् । सुवश्यः सुतरां वश्यः स्वाधीनः सुतः ।
 सुलभ्यः लोके सुखेन लब्धुं योग्यः । अङ्गदेन तुल्यः
 पुत्रस्तु कुतो हेतोः सुलभ्यः । दुर्लभ इत्यर्थः । सोद-
 रसन्निकर्षोऽपि दुर्लभ इत्याह—न चापीति । संनि-
 र्कषः संनिधानं ॥ २० ॥ अङ्गदो यदि जीवेत्तदा
 तारापि जीवेत् अन्यथा नेत्याह—यदीति ॥ २१ ॥
 अङ्गदमरणं निश्चिताह—सोहमिति ॥ पुत्रेण अङ्ग-
 देन । ॥ भ्रातृणामेकआधानां यद्येकः पुत्रवान्भवेत् ।
 तेन पुत्रेण ते सर्वे पुत्रिणो मनुजश्चीत् ॥ इति
 स्मृतिः । तन्मरणे मरणं हि ज्ञेयस्य पराकाष्ठा । निदेशे
 त्वदाज्ञायां ॥ २२ ॥ अप्रतीते अप्रकाशे मृत इति
 यावत् । मां विनापि त्वं सर्वं कार्यं कर्तुं क्षम इत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ अथ रामस्याश्रितकार्यमेव स्वकार्यं न तु
 स्वतः किंचिदस्ति । अतएव मम शत्रुर्वाजीति सुग्रीवे-
 णोक्ते तं निहत्य तस्मिन्भ्रूणि मुक्त्वा शोचतिसति
 स्वयमपि तथा शोचति स्वेत्याह—इत्येवमिति ॥

यद्वा सर्वेश्वरस्य कुत्रचिद्विषयीकारस्तत्संतानपर्यन्तः
 घण्टाकर्णमालाकारादिविवेकाह—इत्येवमिति ॥
 रघुप्रवीर इत्यनेन स्वस्य वानरेण संबन्धान्तरप्रस-
 क्तिर्नास्तीत्युच्यते । बाल्यनुजस्य आर्तस्य बाल्यनुजे
 आर्ते सतीत्यर्थः । वचः श्रुत्वा तद्वचनं च श्रुत्वा
 संजातबाण्यः तद्वार्तिनिमित्तकार्तिक इत्यर्थः । परवी-
 रहन्ता अश्रितविरोधिनिरसनशीलः । ताच्छीत्ये-
 व । सुग्रीववचनात्कृतबालिवधत्वेन तच्छोचनाद-
 शोचदित्यर्थः । अनेन रामस्य क्रोधशोकावाशि-
 तक्रोधशोकायत्तादित्ययमर्थः सूचितः ॥ २४ ॥
 तस्मिन्क्षणे तस्मिन्भवसरे । अभीक्ष्णं पुनः पुनः ।
 अवेक्ष्यमाणः दारयेतिशेषः । अनेन तारायाः राम-
 विषयमानुकूल्यमुक्तं । क्षितिक्षमावान् क्षितेर्यादृशी
 क्षमा तादृशक्षमावान् । क्षमावत्त्वभुवनगोप्तृत्वगुणौ
 ताराया चिन्तितौ कविनोक्तौ । रुदन्तीमित्यादिना
 ताराया दयनीयतोक्ता । समुत्सुकः शोकापनयने
 कृतादरः ॥ २५ ॥ रामागमनमालोक्य मन्निगन्तामुत्था-

प्राणायस्त्रित्तत् अहंसन्वे ॥ १९ ॥ टीका० पितृविमोहादङ्गदेनपुत्रः कर्षंमुसंपादनीयइत्याह—सुतइति । सुलभ्यः सुतमात्र-
 सुलभमप्येत्यर्थः । किंतु सुजनः सुवश्यः अङ्गदेनसदृशः पुत्रः कुतः अतिलुर्लभइत्यर्थः । किंचसोदरसङ्गः कुत्रापिनास्तीत्याह—नचेति ।
 स० लोकेसुजनः सुवश्यः सुतः सुलभ्यः । परंतु अङ्गदेनसदृशः सुपुत्रः कुतः ॥ २० ॥ स० भुवनस्यगोप्ता भुवननुवादः । समुत्सुकः
 समाधानोत्सुकः ॥ २५ ॥ ति० कपिसिंहनाथां कपिसिंहानांस्वामिनीं ॥ स० कपिसिंहेनसुग्रीवेणनाथस्तापोयस्तास्तातां ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. अ. सुवश्यः. २ ख. ग. ह.—ट. कृतस्तुपुत्रः. ३ न. ज.—ट. अयाङ्गदो. ४ घ.—झ. ट. सानैवजी-
 वेदिति. ५ स. घ.—ट. परिवर्तमानाः. ६ क.—ट. बालिवधजस्य. ७ क. ग. घ. झ. ज. ट. सिंहनाथां. ८ क. ग.
 क्षमालिष्य.

उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां मन्त्रिप्रधानाः कैपित्रीरपत्नीम् ॥ २६ ॥
 सा विस्फुरन्ती परिरम्भमाणा भर्तुः सैकाशादपनीयमाना ॥
 ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७ ॥
 सुसंवृतं पार्थिवलक्ष्मणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशाब्जनेत्रा ॥
 अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥
 तस्येन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महाबुभावस्य समीपमार्या ॥
 आर्ताऽतितूर्णं व्यसननाभिपद्मा जगाम तारा परिविह्वलन्ती ॥ २९ ॥
 सौ तं समासाद्य विशुद्धसत्त्वा शोकेन संभ्रान्तशरीरभावा ॥
 मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्ष्मम् ॥ ३० ॥
 त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधर्मीर्मिकश्च ॥
 अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाश्च ॥ ३१ ॥

पयामासुरित्वाह—तामिति ॥ २६—२७ ॥ पार्थिव-
 लक्ष्मणैः राजलक्ष्मणैः । सुसंवृतं । अन्यूनतया युक्तमि-
 त्यर्थः । चारुनेत्रं पुण्डरीकाक्षं । मृगशाब्जनेत्रा “विद्व-
 नेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमं” इति न्यायेन स्वयं
 चारुनेत्रतया सत्रैव प्रथमं दृष्टिं न्यधादिति भावः ।
 अदृष्टपूर्वं इतः पूर्वं कुप्राप्यदृष्टचरं । योगं विना
 अदृष्टमित्यर्थः । पुरुषप्रधानं पुरुषोत्तमं । अयं स
 इति विजज्ञे । यः पूर्वं भर्तारं हतवान् सोयमिति
 ज्ञातवती । यद्वा यः पूर्वमज्जवाच्छ्रुतः । यद्वा यः
 पूर्वं पुण्डरीकाक्षत्वादिगुणविशिष्टतया महज्जनेभ्यः
 क्षतः स एवायमित्यर्थः । अतएव वक्ष्यति—त्वमप्र-
 मेयश्चेति ॥ २८ ॥ तस्येति व्यसननिवर्तनक्षमागुणा
 वच्यन्ते । परिविह्वलन्ती मूर्छन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ रणे

उत्कर्षणेन उत्कर्षणेन लब्धं लक्षं शरव्यं यस्य तथा ।
 एकेनशरेण स्वभर्तुहन्तारमित्यर्थः । तं रामं । शोकेन
 संभ्रान्तः अययाभूतः शरीरभावः शरीरकृतभावः
 यस्याः सा कुपितेत्यर्थः । मनस्विनी सत्प्रियहन्तारं
 यावच्छक्तिं परुषाणि वदेयमिति कृताध्यवसाया ।
 समासाद्य विशुद्धसत्त्वा रामसन्तिधिमाहात्म्येन
 निवृत्तकालुष्यतया समुन्मिषितशुद्धसत्त्वा । तारा
 वाक्यमुवाच । परुषभाषणोद्युक्तयैव वाचा अस्तौषी-
 दित्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं पुरुषोत्तमत्वपुण्डरीकाक्षत्वादि-
 भिरनुसंहितं परत्वं ताराऽनुसंधत्ते—त्वमप्रमेयश्चेति ।
 त्वं वक्ष्यमाणकल्याणगुणानुगुणधर्मवैलक्षण्ययुक्तः ।
 अप्रमेयः “वेदाहमि”त्युपक्रम्य “महान्तं क इत्या वेदे”
 ति वेदैरप्यपरिच्छेद्यः । अप्रमेयः “सो अङ्ग वेद यवि

स० परिरम्भमाणा इतरस्त्रीभिः ॥ २७ ॥ शि० किंच नदृष्टः पौर्वकालिकदर्शनकर्मभूतभिः सत्त्वासीत्पूर्वः सर्वेषामादिः ॥ २८ ॥
 ति० परिविह्वलन्ती कष्टेनस्खलनपूर्वगच्छन्ती ॥ शि० इन्द्रकल्पस्य इन्द्रादिनिर्माणेसमर्थस्य ॥ २९ ॥ तनि० विशुद्धसत्त्वा तत्त्वं-
 निधिमाहात्म्येनसमुन्मिषितसत्त्वा । परुषभाषणोद्युक्तापि सत्यन्विषयपरमज्ञानतयानिवृत्तकोपकलुषासान्धमुक्तवती ॥ ती० रणो-
 त्कर्षणलब्धलक्ष्यं रणेउत्कर्षणमुत्कर्षः शेषातिशयोक्त्यैः । प्रथममाणनायांवीराग्रणीरिति लक्ष्यत्वेनलब्धमित्यर्थः ॥ शि० संभ्रान्तः
 विस्मृतः शरीरभावः राजकीत्यादिर्ययासा । रणेषु युद्धेषु । उत्कर्षणेनसर्वाधिकोत्कर्षणलब्धलक्ष्यंवेद्येन सर्वतोभिकवेद्येनैकह-
 ल्यर्थः ॥ स० संभ्रान्तशरीरभावा अपगतशरीराभिमाना ॥ शि० विशुद्धसत्त्वं प्राकृतविलक्षणसत्त्वविशिष्टं ॥ ३० ॥ तनि०
 त्वमप्रमेयः रावणदुन्दुभिनिग्रहीतारंवालिनेहला अकिंचित्कुर्वन्निवस्थितस्त्वं बालिमयप्रासगिरिवरस्यमुग्रीवस्यारिजयं हतवान् ।
 शापाद्योद्यतामिंस्तोदुषटयिता । त्वमप्रमेयः । सत्स्वरूपमस्मत्स्वरूपचिन्तार्थस्तोदुषट्काऽईत्वमप्रमेयः वेदैरप्यपरिच्छेद्योऽसि । अ-
 तोऽहंकृत्यस्तोतुंशक्नोमि । त्वमप्रमेयः पुरतोविद्यमानोप्यपरिच्छेद्यश्चक्षुष्यामनसाऽप्रमेयः । ‘नचक्षुष्यापृष्टमेमनसातुविशुद्धेन’ इति-
 श्रुतेः । त्वमप्रमेयः अनुष्णाग्निसुलमस्त्वंशङ्खचक्रादादिधरोनारावणोऽसि । त्वमप्रमेयः परत्वमपरिच्छेद्यमितिस्थितं । सौलभ्यंवापरि-
 च्छेद्यंजातं । त्वमप्रमेयः एकाकीसमपिपरिकरपरीतद्वयाप्रभृज्योऽसि । त्वमप्रमेयः तापसद्व्यथितोपिविराघादिदुष्टनिग्रहकृत्वाक्षिप्या-
 न्परिपातितवान् ॥ स० क्षितेः क्षमाक्षितिक्षमा । सा दातृतासंबन्धेनास्यास्तीतिक्षितिक्षमावान् । अनेनभूम्यावपिक्षमादानंयद्वा

[पा०] १ क.—घ. न.—अ. कपिराजपत्नी. २ च.—अ. समीपात्. ३ क. ग. सार्तुनेत्रं. ४ क.—ट. व्यसनं प्रपन्ना.
 ५ क.—ट. तंसा. ६ क. ग.—ट. विशुद्धसत्त्वं. ७ ग. छ.—ट. लक्ष्यं. ८ छ. झ. ट. धर्मकथ. ९ क.—ट. अधीणकीर्तिश्च.
 वा. रा. १३२

वा न वेद" इति स्वेनापि परिच्छिद्य ज्ञातुमशक्यः ।
 त्वमप्रमेयः प्रत्यक्षगम्योपि मनसा दुर्विभाष्यस्वभावः ।
 त्वमप्रमेयः शरत्पापधरोपि त्वं शङ्खचक्रधरोसि ।
 त्वमप्रमेयः सौलभ्यदशैव न परिच्छेत्तुं शक्यते ।
 त्वमप्रमेयः परिकररहितोपि प्रतापातिशयेन निरधधि-
 कपरिकरपरिगत इव दुरवगाहोसीत्येकचचनस्यभावः ।
 एवमन्तःकरणेन दुष्प्रापोपि किं बाह्यकरणैः सुप्रापः
 नेत्याह—दुरासदश्च । मनसापि दुरासदः कथं प्रका-
 रान्तरेण स्वासत्वं इति भावः । दुरासदश्च "महाजनों
 येन गतः स पन्थाः" इत्युक्तं सन्मार्गं विना पथ-
 स्थलितेन दुष्प्राप इत्यर्थः । दुरासदश्च "पटु
 विशरणगत्यवसादनेषु" इति धातुपाठोक्तार्थत्रयमपि
 शब्दोपेक्ष्यते । नित्यत्वाच्च विशरणार्हः । विभुत्वाच्च
 विचालनार्हः । नित्यानन्दत्वान्नावसादमापादयितुं
 शक्य इत्यर्थः । दुरासदश्च बालिवधकुपितानां
 प्रतीकाराय सन्निधानमपि गन्तुमशक्य इत्यर्थः ।
 दुरासदश्च बाह्यकुहश्चिमिरकस्याभासैरप्रकम्प्यवैभव
 इत्यर्थः । एवमप्रमेयत्वदुर्वेषत्वाभ्यां सुदृष्टोपि न
 परावराज्यपरिमहदुब्ध इत्याह—जितेन्द्रियश्च ।
 निरुद्धतया सुमीचाय इतरास्य इत्यर्थः । जितेन्द्रि-
 यश्च । यः कोपिपुरुषः कांचिद्योषितमालक्ष्य निर्वर्ण-
 यति त्वं तु न तथा । "न रामः परदारान्वै चक्षु-
 र्भ्यामपि पश्यति" इत्युक्तेः । जितेन्द्रियश्च
 "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । अपाणिपादौ
 ज्वनने महीता" इत्याद्युक्तरीत्या सर्वेन्द्रियैर्विनापि सर्वं
 सर्वत्र सर्वदा जानन्नित्यर्थः । जितेन्द्रियः "दुर्महं
 मनसाऽप्यन्यैरिन्द्रियैरपि दुर्जयैः" इत्युक्तरीत्या
 बाह्यनसागोचरः । त्वं जितेन्द्रियः त्वमेव जिते-
 न्द्रियः । सर्वं वाक्यं सावधारणं । अन्मक्षो वायुभ-
 क्ष इतिवत् । "अहल्यायै जारः सुरपतिरभूदात्मत-
 नयां प्रजानाथोऽयासीदभजत गुरोरेन्द्रवरलां" इत्युक्तरीत्या
 त्वद्व्यतिरिक्ताः सर्वेपि विषयचपलाः ।
 त्वमेको जितेन्द्रिय इत्यर्थः । एवं विरक्तोप्ययमस्म-
 द्दिसया अधार्मिक इति मयास्थितं । न तथेत्याह—
 उत्तमधार्मिकश्च । स्वाश्रितसंरक्षणार्थमेवविधन्यापा-
 रकारितया परमधार्मिकः । स्वार्थकर्मकारी अधम-
 धार्मिकः । स्वपरसाधारणकर्मकारी मध्यमधार्मिकः ।
 परार्थमेव प्रवर्तमान उत्तमधार्मिकः । यद्वा वर्णाश्र-
 माचारसमाराध्यो धार्मिकः । उत्तमधार्मिको भक्ति-

मार्गभजनीयः । यद्वा उत्तमधार्मिकः शरणागतसंर-
 क्षकः । यद्वा "उपायो गुरुरेवस्यात्तेनानुगृहीतो
 ब्रह्मलोकं गच्छति" इत्युक्तधर्मवानुत्तमधार्मिकः ।
 यद्वा "आनृशंस्यं परो धर्मः" इत्युक्तधर्मवान्
 धार्मिकः । स्वाश्रितानामापत्सु स्ववक्षोऽक्षीकुर्वन्नुत्त-
 मधार्मिकः । यद्वा आर्तसुग्रीवरक्षणार्थमधार्मिकः ।
 अकृत्यकरणेन नारकिणं बालिनं निहत्य तस्य पूतत्व-
 करणादुत्तमधार्मिकः । प्रच्छन्नवेधितया निरपराधव-
 धेन च कथमस्य धार्मिकत्वमित्याह—अक्षय्य-
 कीर्तिश्च । आश्रितापराधितया तिर्यक्षु मृगयान्यायेन
 पराङ्मुखवधस्यादोषत्वात्तिर्यग्भिरामिमुख्येन युद्धक-
 रणस्य सार्वभौमस्यावद्यावत्त्वाच्च तव कीर्तिर्न दूषयि-
 तुं शक्येत्यर्थः । अक्षय्यकीर्तिश्च "तस्य नाम महद्य-
 शः" इत्युक्तरीत्या परत्वप्रथायुक्तः । विचक्षणश्च
 दूरदृष्टितया युक्तायुक्तविचारपूर्वकं सर्वकार्यकृत् ।
 अतएव हि निरपराधवधो मा भूदिति कदाचिद्वा-
 लितः पराभवं प्रापितवान् । लक्ष्यवैपरीत्यपरिहारा-
 य गजपुष्पीं धारितवान् । एवं चसंहर्तापि "सपु-
 त्रपौत्रं सामात्यं समन्निहतिबाह्वन्म् । इत्याह" इत्युक्तरीत्या
 अङ्गवादिष्वर्किचित्करतया प्रशस्तक्षमा-
 वानसीत्याह—क्षितिक्षमावान् । स्वाश्रितापराधकारि-
 विषये तव सान्त्वयविनाशकरणे प्राप्तेपि तत्क्षमणं
 तवातिश्लाघ्यमित्यर्थः । क्षितिक्षमावान् "क्षमया
 पृथिवीसमः" इत्युक्तरीत्या पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा-
 याः पृथिव्या यावती क्षमा तावती तवैकस्यास्तीति
 भावः । नित्ययोगे मतुप् । तेन कदाचिदप्यस्याक्षमाप्र-
 सङ्गोपि नास्तीतिद्योत्यते । क्षतजोपमाक्षः बालिविषये
 कोपातिशयेनाद्यापि शोणीकृतनयनोपि तदीयेषु क्षमा-
 वान् । यद्वा रक्तास्यनेत्रपाणिः त्रिताम्रः इत्यदिसामुद्रि-
 कोक्तरीत्या रक्तान्तनेत्रः । "रामो रक्तान्तलोचनः" इति
 वृत्तिः । अत्र प्रतिपदं चकारप्रयोगः एकैकएव
 गुणः परस्परं पर्याप्तं लिङ्गमिति शोतयितुं । क्षमावा-
 नित्यत्र चकाराप्रयोगस्तु रामेण क्षान्ते सर्वैरपि क्षा-
 न्तमेव । अतोऽन्यत्रापि संभवेन निरपेक्षत्वाभावाच्चका-
 राप्रयोगः । क्षतजोपमाक्ष इत्यत्र तु विग्रहगुणत्वेन
 मित्राधिकरणत्वात्समुच्चयाभावः । क्षतजोपमाक्षेति
 संबुद्धन्तं वा । यद्वा अप्रमेयः अनाश्रितानां दुर्ज्ञेयः ।
 चकारादाश्रितानां सुप्रमेयः । "नायमाज्ञा प्रवचनेन
 लभ्यो न मेधया न बहुना क्षतेन । यमेवैष वृणुते

त्वमात्तवाणासनबाणपाणिर्भहावलः संहननोपपन्नः ॥
 मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२ ॥
 येनैकवाणेन हतः प्रियो मे तेनैव मां त्वं जहि सायकेन ॥
 हता गमिष्यामि समीपमस्य न मामृते राम रमेत वाली ॥ ३३ ॥
 स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्रः समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् ॥
 न ह्येष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोभजिष्यत् ॥ ३४ ॥
 स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली ॥
 रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ ३५ ॥
 त्वं वेत्थ यौवद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः ॥
 तत्त्वं प्रजानञ्जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ ३६ ॥
 यच्चापि मन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषो न भवेत्तु मह्यम् ॥
 आत्मेयमस्येति च मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ॥
 शास्त्रयोगाद्विविधाच्च वेदादात्मा ह्यनन्यः पुरुषस्य दाराः ॥ ३७ ॥

तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् त्वां इति श्रुतेः । “ नमोनमो वाङ्मनसातिभूमये नमोनमो वाङ्मनसैकभूमये ” इत्युक्तेऽथ । एवमनाश्रितानां दुःखसदो दुष्प्रापः । चकारादाश्रितानां सुलभः । जितेन्द्रियः चकारादाश्रितविषये चपलः । उत्तमधार्मिकः चकारादहरीकृताधर्मः । अक्षय्यकीर्तिः तदनु रूपकलशशब्दार्थः । विचक्षणः चकारादाश्रितविषयत्यागाशक्तश्च । “ मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं ” इत्यशक्तिर्ह्युच्यते । अत्रत्यचकारः देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । तेन दयादिकं समुचीयते ॥ ३१ ॥ त्वमिति अनेनाप्राकृतविग्रहस्त्वमुच्यते । संहननेन समीचीनावयवसंस्थानेन उपपन्नः युक्तः । मनुष्यदे-

हाभ्युदयं मानुषशरीरपरिग्रहं । विहाय । दिव्येन देहाभ्युदयेन देहसौभाग्येन युक्तः ॥ ३२ ॥ एवं रामस्य दिव्यतेजोविशेषदर्शनेन विस्मिता क्षणविरमृतशोका तद्वैभवं वर्णयित्वा स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रलपति — येनेत्यादिना ॥ ३३ ॥ पद्मामलपत्रनेत्रो वाली स्वर्गेऽपि अप्सरोभिः समेत्य ताः संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् उच्चावचताम्रचूडाः विविधताम्रकुसुमैः कृतशेखराः विचित्रवेषाप्सरसः । नाभजिष्यत् न भजिष्यति । लब्धये लब्ध ॥ ३४ ॥ नगेन्द्रस्य कश्यपमूकस्य ॥ ३५ ॥ कुमारः युवा । तत् वनिताविरहदुःखं । प्रजानन् त्वं मां जहि । वाली ममादर्शनजं दुःखं नभजेत ॥ ३६ ॥ यच्चापीत्यादिसार्धश्लोकः ॥ मह्यं

तदाऽस्य तदपेक्षयाऽधिकमहास्तीति किमुवक्तव्यमिति कैमुलसूचितं भवति ॥ ३१ ॥ तनि० महाबलत्वे हेतुमाह—संहननोपपन्न इति । महावीर्येण निमित्तान्तस्साराभिव्यञ्जकशरीरसंस्थानविशेष इत्यर्थः । अयं च प्राकृतशरीरेषु न संभवतीत्याह—मनुष्येति । महाराजलक्षणशौर्यादिगुणभिव्यञ्जकमनुष्यशरीरसंस्थानविशेषेण विभक्तेनाह इति श्रुतं यितुमभ्युदयपदप्रयोगः । दिव्येन ‘ त्रिपादस्यासूतं दिवि ’ इत्यादिप्रमाणसिद्धाप्राकृतलोकस्थितदिव्यमङ्गलविग्रहसंनिवेशेनेत्यर्थः ॥ स० आत्तवाणासनबाणपाणिश्चेति वा आत्तवाणासनबाणौ याभ्यां तादृशौ पाणीयस्येति वा । संहननोपपन्नः सिंहस्कन्धः मम प्रियो वाली हतस्सन् । मनुष्यदेहाभ्युदयं मनुष्यस्य दशमपिराज्यसौभाग्यं विहाय दिव्येन विभवेन देहाभ्युदयेन सौभाग्येन युक्तः । अथवा दिवि भवं दिव्यं देवजातं तस्यैव स्वामी इन्द्रः तस्य देहाभ्युदयेन युक्तो भूत् । तेनैव वाणेन मां जहि संहर । इति गच्छ । मां हत्वा गच्छेत्तिलौकिकवाप्नोति रियं । जहि इहीति च्छेदः ॥ ३२ ॥ ति० कुमारः सुन्दरः पुरुषः । यद्वा दुःखहेतुमाह—कुमार इति । कुत्तितोमारो यस्य मारकत्वेन मदनस्य प्रसिद्धेः । अथवा कुत्तितोमारो मरणस्य । मरणादपि दुःखजनकत्वादेव मुक्तिः । भाविष्य ॥ शि० कुमारः नित्यं कुमारत्वेन प्रतीयमानस्तत्त्वं वेत्थ ॥ ३६ ॥ ति० महात्मेत्यनेन ताटावकाशादिकृतवतः स्त्रीवधोक्तिचित्करश्च अपि सूचितः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ क.—ट. येनैव वाणेन. २ ड.—ट. तेनैव वाणेन हि मां जहिहि. ३ न.—ड. मां विना वीरमेत. ४ क. संप्रेक्ष्यन्. ५ ड.—ड. तावद्वनिता. ६ ड.—ग. स्त्रीघातदोषस्तु भवेत्तमर्थः. ७ छ. सुतो. ८ क.—ड. वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य.

दारप्रदानात् हि दानमन्यत्प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥ ३८ ॥
 त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर ॥
 अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् ॥ ३९ ॥
 आर्तामनाथामपनीयमानामेवंविधामर्हसि मां निहन्तुम् ॥
 अहं हि मातृकविलासगामिना पुत्रकृमानामृषभेण धीमता ॥
 विना वराहोत्तमहेममालिना चिरं न शक्यामि नरेन्द्र जीवितुम् ॥ ४० ॥
 इत्येवमुक्तस्तु विष्णुर्महात्मा तारां समाश्रास्य हितं बभाषे ॥ ४१ ॥
 मा वीरभार्ये विमर्ति कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा ॥
 तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥ ४२ ॥
 त्रयो हि लोका विहितं विधानं नातिक्रमन्ते वशगा हि तस्य ॥
 प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रस्तु ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ॥
 धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ॥ ४३ ॥
 आश्रासिता तेन तु राघवेण प्रभावयुक्तेन परंतपेन ॥

स्त्रीघातदोषोभवेदिति भवान् यन्मन्येत तत्र युक्तं ।
 इयं तारा । अस्य वालिनः । आला इति मत्वा मां
 जहि । तेन ते स्त्रीवधः स्त्रीवधदोषो न स्यात् । आत्मे-
 लोतदुपपादयति—शास्त्रेति । “ अर्धो वा एष आत्मनः
 यत्पत्नी, आत्मा हि दाराः ” इत्यादिरूपात् विविधात्
 वेदात् वेदरूपात् शास्त्रप्रयोगादित्यन्वयः । यद्वा
 वेदात् शास्त्रप्रयोगात् धर्मशास्त्रप्रयोगाच्चेति वार्थः
 ॥ ३७ ॥ सुकृतमप्यस्तीत्याह—दारेति ॥ ३८ ॥
 न केवलं पापनिवृत्तिमुकृते प्राप्यश्चित्तेदमित्याह—
 लंचापीति । वीरघातादित्येतत्सुग्रीवदुःखदुःखितरा-
 महदयानुसारेणोक्तं । त्वमुत्तमधार्मिकश्चेति पूर्वमुक्त-
 त्वात् ॥ ३९ ॥ अपनीयमानां वालिनावधिताम्

॥ ४०—४१ ॥ हितवचनमेवाह—मावीरेति ॥
 विमर्ति जीवितुं नशक्यामीत्यादिविरुद्धमिति । सर्वो
 लोकः विधात्रा ब्रह्मणा । विहितो निर्मितः । हिः
 प्रसिद्धौ । तं सुखदुःखयोगं च । विधात्रा कृतमिति
 लोकः पण्डितः पामरश्चाब्रवीत् ॥ ४२ ॥ वस्तुस्थि-
 तिश्च तथेत्याह—त्रय इति ॥ लोकाः लोकस्वजनाः ।
 विहितं विधानं ब्रह्मकल्पितं प्रकारं । नातिक्रमन्ते ।
 हि यस्मात्तस्य वशगाः । तां वालिसंभोगसदृशभो-
 गमिति द्योतयति ॥ ४३ ॥ प्रभावयुक्तेन अङ्गदयौव-
 राज्यप्रदानसमर्थेन । परंतपेन तद्दिरोधिनिरसनसम-
 र्थेन । आश्रासिता अतएव ध्वनता शब्दायमानेन
 मुखेनोपलक्षिता । सुवेषरूपेण तेन समाश्रासनकृता-

ति० ज्ञानापुरुषात्मलमेवसाधयति—शास्त्रेति । शास्त्रेणास्त्रीययागाद्यनुष्ठाने । प्रकर्षेणसहैवयोगात् अधिकारात् । नकेवलं
 दोषाभावमात्रं अपितुजीदानफलमपीत्याह—दारेति ॥ ३८ ॥ ति० ममवीरस्यपत्युच्छलेनघातात्प्राप्तमधर्मसंबन्धनलप्यसे ।
 किंच ततएवमच्छापतःप्राप्तमधर्मयोगमधर्मफलयोगंस्त्रीवियोगरूपंनलप्यसे । ममावधेतु सप्यसएव । अतएवकचित्पठ्यते—
 ‘अचिरैगैवकालेनलयाधीर्यबलाहता । सासीताममशापेननचिरात्स्वयिवत्स्यति’ इति ॥ ३९ ॥ ति० अपनीयमानां पत्यालिङ्गना-
 द्दृष्टतां ॥ ४० ॥ ति० विमर्ति वरगविषयाविरुद्धमिति । सर्वोलोकोविधात्राविहितः । अहरादौष्टः तंलोकं सुखदुःखाभ्यामव-
 र्ण्यभ्यायोगोस्ततं तेनैवविधात्राकृतं । लोकश्चतेऽनेनेति लोकोवेदः । अब्रवीत् । ‘ नहवैसधरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति ’
 इतिश्रुते ॥ ४२ ॥ ति० त्रयोपिलोकाः लोकत्रयवासिनोपिजनाः । विधातृविहितंविधानंनातिक्रमन्ते । द्वियतः तस्यवशगाः
 ब्रह्मादिस्वावरान्ताः । वालीपरांप्रीतिं लत्तवन्धजांप्राप्स्यति मत्सङ्कल्पात् । किंच भवत्पिवालिस्वन्धजांप्रीतिमुग्रीवसंबन्धात्प्रा-
 प्यति । तेषुत्रयोवीरार्यंप्राप्स्यतिच । चेनाहमपिधापंप्राप्स्याम्येवेति ॥ टीका० समाश्राकरणेन फलमस्तीत्याह—प्रीतिमिति ।
 जीवतिवालिनिवाहशीप्रीतित्वाद्दृशीमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ इतिचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ग.—द. प्रदानाद्विनदानं. २ क. ग. क.—द. मेवंगतांनार्हसिमामहन्तुं. ३ ज. प्रायोहि. छ. क्ष. ड. त्रयोपि.
 ४ ख. घ. ज. म. विधातुर्नाति. ५ ख.—द. पुत्रव. ६ क. ग. क.—द. तेनमहात्मनातु.

सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रामेण सुग्रीवाविसमाधासनान्तरं लक्ष्मणेन सुग्रीवं प्रति बालिसंस्कारण्यकाद्यादिसंभारसजीकरणबोदनपूर्वकं तारं प्रति शिबिकानयनचोदना ॥ १ ॥ सुग्रीवेण रामाद्याऽङ्गदेन सह बालिशरीरस्य तारानीत शिबिकारोपणपूर्वकं सर्वैः सह गिरिनदीमे-
ख पुलिने वानरैः शिबिकावतारणपूर्वकं चित्तानिर्माणम् ॥ २ ॥ बालिशिरसः स्वाङ्गसमारोपणेन बहुधा विलपन्त्या तारया
वानरीभिः समाधासनम् ॥ ३ ॥ अङ्गदेन सुग्रीवेण सह बालिशरीरस्य चित्तारोपणेन यथाविधिसंस्करणम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवेणाङ्ग-
दपुरस्कारेण वानरैः सह बालिने जलदानपूर्वकं रामसमीपगमनम् ॥ ५ ॥

सुग्रीवं चैव तारं च साङ्गदं सह लक्ष्मणः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥
न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ॥ यदत्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ ॥ २ ॥
लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम् ॥ न कालादुत्तरं किञ्चित्कर्म शक्यमुपासितुम् ॥ ३ ॥
नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् ॥ नियतिः सर्वभूतानां नियोगेऽपि ह कारणम् ॥ ४ ॥

न्तरहर्षवत्त्वं सूचितं । स्वलंकारयुक्तशरीरेत्यर्थः ॥ ४४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डन्याख्याने चतुर्विंशः
सर्गः ॥ २४ ॥

अथ रामः सर्वसान्त्वनपूर्वकं बालिनः संस्कारं
कारयति पञ्चविंशे—सुग्रीवमित्यादि ॥ साङ्गदमिति
सुग्रीवविशेषणं । समानशोकः ताराङ्गदादिमिस्तुल्य-
शोकः ॥ १ ॥ शोकपरितापेन शोककृतपरितापेन ।
युष्मदीयेनेति शेषः । मृतो बाली श्रेयसा न युज्यते ।
अत्र बालिनि विषये । अनन्तरं मरणानन्तरं । यत्
श्रेयस्करं कार्यं और्ध्वदैहिकरूपं । तत्समाधातुं कर्तुं ।
अर्हथ ॥ २ ॥ लोकवृत्तं लोकाचारसिद्धं । अतएव

सर्वैरनुष्ठेयं बाष्पमोक्षणं । नः युष्मामिः । कृतं ।
बाष्पमोक्षणादतिरिक्तं किमपि न युष्मानिः कर्तुं
शक्यमित्याह—कालादिति ॥ कालादुत्तरं कालं
विनेत्यर्थः । किञ्चित्कर्म उपासितुं कर्तुं । न शक्यं
देवाद्यामुल्लङ्घ्य स्वातन्त्र्येण किञ्चिदपि कर्मकर्तुं न
शक्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेतदुपपादयति—नियतिरि-
ति ॥ नियम्यतेनेनेति नियतिः ईश्वरः । लोके विषये
कारणं सर्वलोककर्तृत्यर्थः । क्रियत इति कर्म कार्यं
तस्य साधनं सहकारीत्यर्थः । सर्वभूतानां नियोगेषु
प्रेरणेषु । नियतिः कारणं । सर्वप्रवर्तकोपीश्वर इत्यर्थः ।
“तेन विना वृणाप्रमपि न चलति” इति न्यायात् ।
ईश्वरपरतन्त्रतया लोकः कर्म करोति न तु स्यात्-

रामानु० कालात् विहितकालात् । उत्तरं उत्तरस्मिन्काले । “कालाच्चनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ॥ स्व० यद्वा बाष्पमो-
क्षणं बाष्पाणां पतनं यथानभवेत्तत्कारणं भवदभिलषितकरणेन कृतं । मयेति शेषः । यद्वा उक्षणं सेवनं तदभाशोमोक्षणं । बाष्पमोक्षणं
भयावः कृतं । करणनिष्पत्त्या तत्राव्यपदेशः । कालात् उत्तरं उत्तमं । किञ्चित्कर्म उपासितुं न शक्यं । कर्म उपासितुमिति तत्र “वाक्ये तु सा-
धिवक्षामपेक्षते” इत्युक्तेस्तस्य भावः । कर्म शक्यमुपासितुमिति पाठे न काचिदनुपपत्तिः ॥ ति० लोकवृत्तं लोकाचारोप्यनुष्ठेय एव ।
तच्च बाष्पमोक्षणरूपं कृतं युष्मानिरिति शेषः । यद्वा कृतं पर्याप्तं । बाष्पमोक्षणमिति द्वितीया तृतीयार्षे । यतः कालात् तत्तत्कर्मणि विहि-
ताः कालात् । उत्तरं परं तस्मिन्प्रतिकान्ते इति यावत् । किञ्चिदपि परं कर्म विहितं कर्म । उपासितुं कर्तुं । अथ कथं । कालस्योपादेयकार-
णत्वात् । अकाले कृतस्याकृतप्राथम्यादिति भावः ॥ ३ ॥ ति० कालस्य मुख्यत्वं दर्शयति—नियतिरिति । नियम्यतेऽनयेति नियतिः
कालः । कालकृताव्यवस्था निषेधादिपरान्ता । कालस्तीक्ष्ण एव । लोके लोकसृष्ट्यादिव्यवहारे । कर्मणो लौकिकालौकिककर्मप्रवृत्ते-
र्विनादिरूपेण कारणकाल एव । सर्वभूतानां नियोगाधिकृतप्राणिमात्रस्य । नियोगेषु ज्योतिषोमादिषु । नियतिः वसन्तादिः कारणं

[पा०] १ क. न. ज. न. सुरुषचेष्टा. २ क. न. किञ्चित्परं कर्म उपासितुं.

न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्मियोगे चापि नेश्वरः ॥ स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ॥ ५ ॥
 न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ॥ स्वभावं च समासाद्य न कैश्चिदतिवर्तते ॥ ६ ॥
 न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ॥ न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७ ॥

क्योपेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमन्वयमुखेन ईश्वराधीनत्व-
 मुक्त्वा व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—न कर्तेति ॥
 कश्चित्पुरुषः कस्यचित्कर्मणः न कर्ता न स्वात-
 क्येण कर्ता । नियोगे कस्यचित्प्रेरणे च । नेश्वरः ।
 किंतु स्वभावे वर्तते स्वभावाधीनो वर्तते लोकः ।
 तत्रहेतुमाह—सत्येति । कालः तस्य परायणं
 गतिः । अत्र स्वभावनियतिकालादिशब्दैरीश्वर-
 वामिधीयते । अन्यथा नेकराजत्वापत्तेः । श्वेता-
 श्वरश्चतुर्विधः—“ स्वभावमेके कवयो वदन्ति ”
 इत्यादिकैवमाह ॥ ५ ॥ कालः ईश्वरः । कालं
 आत्मानं । नात्येति नातिक्रामति । सः स्वाधीन एव
 नंतु लोकवत्कस्यचित्परतन्त्रः । “ न चास्य कश्चि-
 ज्जनिवा न चाधिपः ” इति श्रुतेः । न कालः परिही-
 यते न नश्यति । इदमुपलक्षणं । षड्भावविकाररहित
 इत्यर्थः । “ अपश्यविनाशाभ्यां परिणामद्विजन्मभिः ।

वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलं ” इति
 श्रुतं । स्वस्मिन् भवतीति स्वभाव ईश्वरः । वाश-
 ब्दोऽवधारणे । स्वभावमासाद्यैव वर्तते नतु कश्चि-
 त्तमतिवर्तते । निरङ्कुशः स्वतन्त्रः । स्वकृतां व्यवस्थां
 स्वयमपि नातिवर्तते । तत्परतन्त्रोनीशः किमुतेति भा-
 वः ॥ ६ ॥ पुनरपीश्वरस्य स्वातन्त्र्यमुपपादयति—न
 कालस्येति ॥ कालस्येश्वरस्य । बन्धुत्वं नास्ति पक्ष-
 पातो नास्तीत्यर्थः । हेतुश्च नास्ति । वशीकरणोपायश्च
 नास्ति । तत्प्रसादं विना स्वयमेव वशीकर्तुं न
 शक्यते इत्यर्थः । न पराक्रमः तज्जयहेतुपराक्रमो-
 पिनास्ति । पुरुषपराक्रमस्य स नविभेतीति भावः ।
 न मित्रज्ञातिसंबन्धः न सुहृत्सगोत्रसंबन्धः । अपरा-
 धिषु दण्डधरत्वमुक्तं । “ एष सेतुर्विधरण एषां
 लोकानामसंभेदाय ” इति श्रुतेः । अतः कारणगी-
 श्वरः । आत्मनो जीवस्य । न वशः । न परतन्त्रः ।

श्रि० नियम्यते तत्तत्कर्मणि प्रवर्ततेऽनयेति । किंच नितरावतिः ऐहिकभोगात्रिभूतिर्ययासाधियतिः ॥ ४ ॥ ति० कालातिरि-
 केन साक्षात्प्रवर्तकमिलाह—नकर्तेत्यादि । कस्यचित् कृष्यादेः । कश्चित्कर्तान नियतिरिपेक्षः कर्तान । तथा नियोगे नियो-
 गानुष्ठानेपि । निरतिरिपेक्षः कश्चिदीश्वरो न नियतिरिपेक्षेण समर्थः । यतो लोको लोकव्यवहारः स्वभावे ईश्वरसहिते प्राकृतस्वक-
 मणि वर्तते तदधीनो वर्तते । तस्य च स्वभावस्य कालः परायणं सहकारीत्यर्थः । तदुक्तं सूतसंहितायां शिववाक्येन “ स्वभावादेव
 संभूतसमस्तमितिकेचन । तत्र सिध्यति विभेदादेशकालाद्यपेक्षणात् । मत्तः कर्मोदिरूपेण जगज्जन्मादिजायते । एष स्वभावो विभेदाह-
 सिवेदाद्यनिर्णयः । नमया केवलेनापि न च केवलकर्मणा । प्राणिनां कर्मपाकेन मया च मुनि सत्तमाः । जगतः संभवो नाशः स्थितिश्च भवति
 द्विजाः ” इति ॥ टी० किमनया कालादृक्कल्पनया प्राणिन एवान्योन्ये कर्तारः कारयितारश्च भवन्तीत्यत आह—नकर्तेति ।
 स्व० कश्चित् जीवादिः । नेश्वरः न समर्थः । सः स्वतन्त्रो विष्णुः । तल्लक्षणे भावे पदार्थे सर्वलोको वर्तते । तस्य लोकस्य । कालः
 परायणं पराधनः ॥ ५ ॥ टी० कालः महाकालः । कालं प्राणिनां सुखदुःखप्रापकत्वेन दिवसपक्षमाससत्त्वादिरूपमौपाधिकं कालं ।
 नात्येति नातिक्रामति । यस्मिन्काले जन्तुना सुखदुःखं वा भोग्यं तमसि कस्य कालान्तरेण भोजयितुं न समर्थ इत्यर्थः । न कालः परिही-
 यते न न्यूनता प्राप्नोति । स्वभावं कालं समासाद्य कश्चिन्नातिवर्तते । वाशब्दोऽवधारणे । निरङ्कुशः स्वतन्त्रः कालः स्वकृतां व्यवस्थां स्वय-
 मपि नातिक्रामति । तत्परतन्त्रोऽन्यः किमुतेति भावः ॥ ति० कालात्मा भगवानेव सर्वकर्मप्रवर्तक इत्याह—न काल इति । कालः
 भगवानीश्वरः । कालं स्वकृतां कालव्यवस्थां जन्ममरणादिरूपां । नात्येति नातिक्रामति । स भगवान्कालो न परिहीयते । अनुक्षणं
 जगद्गतिरस्य हानिकारणाभावात् । स्वभावं तल्लक्षणे समासाद्य किञ्चिदत्युत्कृष्टमपि जीवजातं नातिवर्तते उत्पत्तियोग्यमुत्पद्यते
 नश्वरनश्यत्वेत्यर्थः ॥ स्व० कालः प्रसिद्धः कालः । कालं कालनियामकं तच्छब्दवाच्यं भगवन्तं । नात्येति । कालः प्रसिद्धः ।
 न परिहीयते न लज्जयते । भगवतेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः स्वभावं चेति । कश्चित्सुमान् भगवन्तं वाययानातिवर्तते तथा स्वभावं नात्ये-
 तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० सप्तभगवान्पक्षपातस्वभाव इत्याह—न कालस्येति । न कालस्य बन्धुत्वमस्ति । प्राप्तकालं वस्तु सर्वथा स-
 ह्येव । नतु पक्षपातेन किमपि त्यजतीत्यर्थः । न हेतुः स्वसृज्ये स्वनाशये वा स्वकृतव्यवस्थारिक्कारणनिरपेक्ष इत्यर्थः । यद्वा
 प्राप्तकालसंहारनिवर्तनेन कश्चिदपि हेतुर्नैव तत्र श्रौषधादिः प्रभवतीत्यर्थः ॥ तस्यैव प्रपञ्चः । न पराक्रमः महापराक्रमवतामपि काले प्राप्ते
 संहारो न बल्येव । न मित्रज्ञातिसंबन्धः न बहुमित्रज्ञानबहुज्ञातित्वात् प्राप्तकालसंहारनिवर्तने हेतुः । सोपि भगवानात्मनः प्रत्यग्वर्गस्य जीव-
 षातस्य न वशः तदिच्छाधीनो न । किंतु परमस्वतन्त्रः । तेन च भगवता कालेन क्रियमाणो नियत्यधीनः स्वस्वकर्मपरिणाम एव सर्वसुख-

[पा०] १ क. छ. झ. २. नापि नेश्वरः. २ क. ग. छ. ज. न. स्वभावं वा. स. स्वभावं हि. ३ झ. ट. किञ्चिदतिवर्तते.

किं तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ॥ ८ ॥
 इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ॥ धर्मार्थकामसंयोगैः पवित्रं पुण्येश्वरः ॥ ९ ॥
 स्वधर्मस्य च संयोगाजितस्तेन महात्मना ॥ स्वर्गः परियुहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥ १० ॥
 एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ॥ तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥
 वैचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२ ॥
 कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनन्तरम् ॥ १३ ॥
 ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥ समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च ॥
 चन्दनादीनि दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् ॥ १४ ॥
 समाश्वासय चैनं त्वमङ्गदं दीनचेतसम् ॥ मौ भूर्वाल्लिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् ॥ १५ ॥
 अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ॥ धृतं तैलमथो गन्धान्यञ्चात्र समनन्तरम् ॥ १६ ॥
 त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायामञ्छ संभ्रमात् ॥ त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः ॥ १७ ॥
 सजीभवन्तु पुवगाः शिबिकाविहनोचिताः ॥ समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् ॥ १८ ॥

तत्तत्कर्मानुगुणमेव ईश्वरः सर्वं वर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
 तर्ह्यनीशेन जन्तुना किं कर्तव्यं तत्राह—किं त्विति ॥
 साधु सम्यक् । पश्यता शास्त्रनिष्कर्षमवगच्छते-
 त्यर्थः । कालस्य ईश्वरस्य परिणामः चेदनकर्मानुगु-
 णप्रवृत्तिविशेषः द्रष्टव्यः ईश्वरकृतव्यापारेषु न शोकः
 कर्तव्यः । यद्विदं तत्करिष्यतीति स्थातव्यमिति
 भावः । धर्मार्थकामास्तु कालक्रमेण ईश्वरमर्यादया
 समाहिताः समर्पिता भवन्ति । धर्मादिषु यत्
 प्राप्तव्यं तत् प्रापयतीश्वर एवेति भावः । अत्र निय-
 तिकालस्वभावपदैः व्यामिश्रतयोक्तिस्तदानीं रहस्यस्य
 वक्तुमर्हत्वादिति बोध्यम् ॥ ८ ॥ एवमर्थस्थितिमु-
 क्त्वा तां प्रकृते संगमयति—इत इति ॥ स्वां प्रकृतिं
 गतः मद्राणवेधकृतप्रायश्चित्ततया स्वकीयं शुद्धभावं
 प्राप्तः सन् । पुनरोत्थरो वाली । इतः अस्माल्लोकात् ।
 धर्मार्थकामसंयोगैः विहितकालानुष्ठितधर्मार्थकामसं-
 बन्धैः । पवित्रं क्रियाफलं स्वर्गं प्राप्तः । सामदानार्थ-
 संयोगैरिति पाठे नीतिशास्त्रानुष्ठानैरित्यर्थः ॥ ९ ॥

केन स्वां प्रकृतिं प्राप्त इत्यपेक्षायामुक्तं विशदयति—
 स्वधर्मस्य चेति ॥ स्वधर्मस्य संयोगात् स्वविहित-
 धर्मानुष्ठानात् । रणे प्राणानपरिरक्षतेत्यनेन शौर्यकृ-
 तधर्मोप्युक्तः । उभाभ्यां जितः पूर्वं स्ववशीकृतः स्वर्गः
 इदानीं परियुहीतश्च ॥ १० ॥ हरियूथपः यां नियतिं
 गतः सा नियतिर्गतिः श्रेष्ठा । तत्तस्मात्कारणात् ।
 परितोपनालं । सद्गतिं प्राप्तं प्रति शोको न कार्यः ।
 प्राप्तकालं एतत्कालोचितं । उपास्यतां अनुष्ठीयतां
 ॥ ११ ॥ गतचेतसं दुःखितमिति यावत् ॥ १२ ॥
 कुरु त्वमस्येत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ १३ ॥ वालिनो दहनं
 प्रति ताराङ्गदाभ्यां सहितः सन् । वालिसंस्कारकार-
 णात् वालिसंस्कारार्थं । चन्दनादीनि काष्ठानि समा-
 ज्ञापय ॥ १४—१५ ॥ यञ्चात्र समनन्तरं मरणानन्तरं
 यदानेतव्यमस्ति तत्सर्वमङ्गदः समानयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 त्वरा गुणवती अस्मिन्काले विशेषतोयुक्ता ॥ १७ ॥
 ये निर्हरिष्यन्ति ते सजीभवन्त्विति योजना । निर्हारः

दुःखादिकमहत्वेव साधुपश्यतासुमतिनाविवेकवता द्रष्टव्यः ज्ञातव्यः । ननु विषयद्वर्षाकर्तव्यौ नापि स्वसामर्थ्यनिवेति भावः । एवं
 धर्मादयोपि चादधर्मादयोपि कालक्रमेणैव समाहिताः संपादिता भवन्ति ॥ ७-८ ॥ टी० धर्मार्थकामकालकालक्रमसमाहिताः ।
 पूर्वोक्तमव्याहाराद्व्यवहारकामासताः यस्मिन्काले यत्कर्म कर्तव्यं सकालोऽनुष्ठानीय इति भावः ॥ ८ ॥ टी० प्रकृतमाह—इत इति ।
 सामदानाभ्यामर्जितैः अर्थसंयोगैः ऐश्वर्यैः । पवित्रं पुण्यं । क्रियाफलं भोगं । इह लोके प्राप्तवान्वाली इह लोकोद्देशाच्च गतः अपगतः ।
 स्वांप्रकृतिं गतः प्राप्तः । कार्याणां कारणेभ्यः । एवं चेन्मूलकं गतो वाली तिसृष्विति ॥ ९ ॥ टी० नियतिः मतिः । प्राप्तकालं
 एतत्कालोचितं ॥ ११ ॥ टी० दहनं प्रति दहनमिति । यत्स्तेति शेषः ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. ज. धर्मकामार्थसंयोगैः. ख. ग. दानमानार्थसंयोगैः. क. छ. झ. ट. सामदानार्थसंयोगैः. २ क. ग. झ.
 प्रतिगृहीतश्च. ३ क. ग. वचनादेव रामस्य. घ. वचनात्पश्य रामस्य. ४ क. ग. ऊ.—ट. चन्दनादिच. ५ ख. माभूतेनालिशा-
 बुद्धिः. ६ ऊ. च. ज. झ. ट. गन्धान्यञ्च. ७ क. ग.—ट. ग्राहोचिताः.

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ तस्यौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १९ ॥
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः ॥ प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः ॥ २० ॥
 आदाय शिबिकां तारः स तु पर्यापतत्पुनः ॥ २१ ॥
 वानरैरुद्यमानां तां शूरैरुद्बह्नोचितैः ॥ दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां खन्दनोपमाम् ॥ २२ ॥
 पक्षिकर्मभिराचित्रां दुर्मकर्मविभूषिताम् ॥ आचितां चित्रपत्नीभिः सुनिविष्टां समन्ततः ॥ २३ ॥
 विमानमिव सिद्धानां जालवातायनावृताम् ॥ सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥
 दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् ॥ वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम् ॥ २५ ॥
 गुहागहनसंछन्नां रक्तचन्दनरूपिताम् ॥ पुष्पौघैः स्रग्भिरञ्जनां पद्ममालाभिरेव च ॥
 तरुणादित्यवर्णोभिर्भोजमानाभिरावृताम् ॥ २६ ॥
 ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ क्षिप्रं विनीयतां वालीं प्रेतकार्यं विधीयताम् ॥ २७ ॥
 ततो बालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा ॥ आरोपयत् विकोशमङ्गदेन सहैव तु ॥ २८ ॥
 आरोप्य शिबिकां चैव बालिनं गतजीवितम् ॥ अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ॥ २९ ॥
 आह्वापयत्तदा राजा सुग्रीवः पुवगेश्वरः ॥ और्ध्वदैहिकमार्यस्य क्रियतामनुत्पुनः ॥ ३० ॥
 विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहून्वपि ॥ अग्रतः पुवगा यान्तु शिबिकांसमनन्तरम् ॥ ३१ ॥

शचवहनं ॥ १८—१९ ॥ गुहां किष्किन्धां ॥ २०
 —२१ ॥ भद्रासनयुतां यज्ञासनयुतां । पक्षिकर्म-
 विशिष्टां कृत्रिमपक्षिभिः समन्तादाश्चर्यभूतां ।
 क्रियत इति कर्म प्रतिकृतिः । दुर्मकर्मभिः दुर्मप्रतिकृ-
 तिभिः विभूषितां । आचितां चित्रपत्नीभिः चित्रले-
 खाभिः । पदातिभिरिलेके । आर्षो दीर्घः । सुनिविष्टां
 शोभनसंनिवेशवतीं । जालवातायनावृतां सूक्ष्मरन्ध्र-
 समूहो जालं गोनयनाकृतिरन्ध्रसमूहो गवाक्षं तदा-
 वृतां । सुनियुक्तां सुकृष्टां । सुकृतां सुसुकृतां ।
 यत्नेन कृतमित्यर्थः । दारुपर्वतकोपेतां दारुनिर्मित-
 कीडापर्वतयुक्तां । चारुकर्मणा पचेजनेन परिष्कृतां
 अलंकृतां । वराभरणैः हारैश्च युक्तमिति शेषः ।

गुहागहनसंछन्नां कृत्रिमैर्गुहागहनैः गुह्याभिः कान-
 नैश्च संछन्नां । पुष्पौघैः सुकृष्टपुष्पनिचयैः आस्तर-
 णार्थैः । स्रग्भिरञ्जनां व्याप्रां । चतुर्दिक्षु पुष्पसरोपे-
 तलेष्वन्तरान्तरा पद्ममालाभिः पद्मपङ्क्तिभिर्युक्तमि-
 त्यर्थः ॥ २२—२६ ॥ ईदृशीं शिबिकामिति पुनरु-
 क्तिर्व्यवहितानुस्मरणार्था ॥ २७ ॥ ततः लक्ष्मणं प्रति
 वालीं विनीयतामित्युक्तिश्रवणानन्तरमित्यर्थः । यद्वा ।
 लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः स्वमुद्दिश्यैवेति ज्ञात्येत्यर्थः । आरोप-
 यत् आरोपयत् ॥ २८—२९ ॥ आर्यस्य ज्येष्ठस्य । देहा-
 दूर्ध्वं कर्तव्यं और्ध्वदैहिकं उत्तरक्रिया । शिबिकासम-
 नन्तरं आसन्धीसमीपे । अत्रेति करणं द्रष्टव्यं । इत्याह्वा-

सि० दिव्यां देवलोकात्प्राप्ता । भद्रासनयुतांकल्याणकारकासनयुता अतएवशिबिका आरोहकाणांकल्याणप्रदा । उदीचामि-
 तीलं ॥ २२ ॥ ती० जालवातायनान्विता जालैर्वातायनैरन्विता । कुम्भोपरितिवर्गवस्थितफलकनिर्मितविविधसंनिवेशरन्ध्राणि
 जालानि । वातायनानि वायुप्रवेशार्थगवाक्षाकाररन्ध्राणि ॥ २४ ॥ ति० गुहागहनशब्देन शिबिकोपरिप्रसार्यमाणपञ्जरमुच्यते
 ॥ २६ ॥ रामानु० क्षिप्रं प्रेतकार्यं विधीयतामितिलक्ष्मणोद्देशेनोक्तार्थस्य सुग्रीवेण क्रियमाणत्वाल्लक्ष्मणेन सुग्रीवोप्याहृतइत्यवगम्यते
 ॥ २७ ॥ स० अनुकूलतः कूलमनुसृत्य ॥ ३० ॥ शि० विश्राणयन्तः प्रलेपेण ददतः । हवगाभप्रतोयान्तु । तदनन्तरं
 शिबिकायातु ॥ ३१ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. ज. अ. शिबिकागस्तमानसः. २ ख. शीघ्रंतारः पर्यापतत्. ३ ड. ख. ज. रुद्बह्नोचितो.
 ४ ख. दुर्मकर्मभिरावृतां. ५ ख. ग. घ. आस्थितां. ६ क. ग. घ. च. अ. चित्रपङ्क्तीभिः. ७ क. ख. ग. श. ट. वातायनायुतां.
 घ. वातायनान्वितां. ८ क.—च. श. अ. ट. शिरिभिःकृतां. ९ क. छ. झ. ट. भूषितां. १० क. छ. झ. ट. पुष्पाब्जैः.
 ११ घ. संपरिच्छन्नां. १२ घ. वर्णोभिर्लेख्यमानाभिः. १३ ख. गतचेतसं. १४ ग. शोभितः. १५ ख.—ट. मनुकूलतः.
 १६ क. ग.—ट. बहुनिच. १७ क. ड.—ट. शिबिकातदनन्तरं.

राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः ॥ [तादृशीमिह कुर्वन्तु वानरा भर्तृसत्क्रियाम्] ॥
 तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्मौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३२ ॥
 अङ्गदं परिरुद्धाशु तारप्रभृतयस्तदा ॥ क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः ॥ ३३ ॥
 ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः ॥ चुक्षुर्गर्वीरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः स्त्रियः ॥ ३४ ॥
 ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हंतयूथपाः ॥ अनुजैर्गुहिं भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ॥ ३५ ॥
 तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे ॥ वनानि गिरयैः सर्वे विक्रोशन्तीव सर्वतः ॥ ३६ ॥
 पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्षे जलसंप्रवृत्ते ॥ चितां चक्रुः सुबहवो वानराः शोककशिताः ॥ ३७ ॥
 अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिबिकां वैहनोचिताः ॥ तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकैः समन्विताः ॥ ३८ ॥
 ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम् ॥ आरोप्याङ्के शिरस्तस्य विललाप मुदुःखिता ॥ ३९ ॥
 हा वानरं महाराज ॥ नाथ मम वत्सल ॥ हा महार्ह महाबाहो हा मम प्रिय पश्य माम् ॥
 जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ॥ ४० ॥
 प्रहृष्टमिव ते वक्रं गतासोरपि मानद ॥ अस्तार्कसमवर्णं च र्लक्ष्यते जीवतो यथा ॥ ४१ ॥
 एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर ॥ येन स विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा वैने ॥ ४२ ॥
 इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्यो वल्लभाः सदा ॥ पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ॥
 तवेष्टा ननु नैमैता भार्याश्चन्द्रनिभाननाः ॥ ४३ ॥
 इदानीं नेष्यसे कैशात्सुग्रीवं पुंवगेश्वरम् ॥ एते हि सचिवा राजंस्तारप्रभृतयस्तव ॥ ४४ ॥
 पुरैवासी जनशायं परिवार्याऽऽसतेऽनघ ॥ विसर्जयैतान्प्लवगान्यथोचितमरिन्दम ॥
 ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ॥ ४५ ॥
 एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरिरुक्ताम् ॥ उत्थापयन्ति स तदा वानर्यः शोककशिताः ॥ ४६ ॥

पयदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३०—३१ ॥ क्रद्धिविशेषाः क्रद्धिविशेषानुरूपाः । यादृशा जौर्ध्वदैहिकक्रियाप्रकारा दृश्यन्ते तादृशमौर्ध्वदैहिकं क्षिप्रं प्राकुर्वन् ॥ ३२ ॥ तारप्रभृतयो वानरा इति सन्यक् ॥ ३३ ॥

प्रणिहिताः आगताः ॥ ३४—३७ ॥ बहूनोचिताः बाहू-काः ॥ ३८—४२ ॥ विकृष्टं विप्रकृष्टं । अध्वानं पादैरामताः ॥ ४३—४४ ॥ मदनोत्कटाः उत्कटमद-नाः ॥ ४५ ॥ विलपतीं विलपन्तीं ॥ ४६ ॥

शि० इताः राजविधातेन हतप्राया बान्धवायेषां हतबान्धवाः ॥ ३३ ॥ रामानु० प्रणिहिताः अत्यन्तासादृश्यः । स० अस्थ वालिनः । क्रोशन्तीति लटाक्रोशस्य विरामो नास्तीति ध्वन्यते ॥ ३४ ॥ ती० विविक्षे पूते । “विविक्षौ पूतमिजनौ” इत्यमरः ॥ ३७ ॥ ति० अष्टवगाः द्रुतगतिमजानन्त्यः । विकृष्टं दूरं ॥ ४३ ॥ स० यथापुरं यथापूर्वक्रीडामहे । पदव्यत्ययः । यद्वा हेनाथ वयंक्रीडामेतिलोडुत्तमबहुवचनं । जीवतीति आन्त्यावचनमिदं ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. ग. क. च. ज. अ. राजामृद्धिविशिष्टादृश्यतेभुवि यादृशी. २ इदमर्थे क. ग. क.—ट. पादेभुदृश्यते. तादृशीमिह. ३ घ. तादृशाः. ४ क. छ.—ट. परिरुद्धाशु. ५ क.—घ. च. ज. ताराप्रभृतयः. ६ क.—घ. स्वया. ७ क. प्रणाविताः. ८ छ. ज. वानरस्य. ९ क.—ट. त्रियं. १० क. क. च. ज.—ट. हतबान्धवाः. ११ क. झ. अ. ट. जगमुख. १२ ग. कन्दितशब्देन. १३ क.—ट. गिरयश्चैव. क. गिरयोदृशाः क्रोशन्तीवचनसर्वेशः. १४ क. ग. क.—ट. वानरावनचा-रिणः. १५ छ. झ. ट. वानरोत्तमाः. क. ग. क. ज. अ. बाहनोचिताः. १६ क.—ट. शोकपरायणाः. १७ क. महावीर. १८ क.—ट. दृश्यते. १९ ख. छ. झ. ट. रणे. २० क.—ट. वानर्योप्लवगास्तव. क. वानर्योऽस्यन्तवल्लभाः. २१ छ. झ. ट. चैवैमाभार्याः. २२ क. कस्मादनाथाः. २३ क. च.—ट. प्लवगेश्वर. २४ ग. ज.—ट. पुरवासिजनः. २५ क.—ट. परिवार्याविधीदति. २६ क.—ट. विसर्जयैतान्सचिवान्. ग. व. विसर्जयैवान्. २७ ट. न्यथापुरं. २८ क.—ट. शोकपरिपूर्ता. वा. रा. १३३

सुग्रीवेण ततः सार्धमङ्गदः पितरं रुदन् ॥ शितामारोपयामास शोकेनाभिहतेन्द्रियः ॥ ४७ ॥
 ततोऽग्रे विधिवद्वत्त्वा सोपसव्यं चकार ह ॥ पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ॥ ४८ ॥
 संस्कृत्य वालिनं तैः विधिपूर्वं प्रवङ्गमाः ॥ आजग्मुर्ददकं कर्तुं नदीं शीतेजलां शिवाम् ॥ ४९ ॥
 ततस्ते सहितास्तत्र शङ्खदं स्थाप्य चाग्रतः ॥ सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वीलिने जलम् ॥ ५० ॥
 सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ५१ ॥
 ततस्तु तं वालिनमभ्यपौरुषं प्रकाशमिद्वज्ज्वरेषुणाहतम् ॥
 प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिवान्हरिः ॥ ५२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

हनुमताकिष्किन्धाप्रवेशं प्रार्थितेन रामेण तत्रति स्वस्वपितृनियोगानुनोर्ध्वेन गमनगराप्रवेशनिवेदनपूर्वकं सुग्रीवं प्रति तस्य राज्येऽभिषेकचोदनेन सङ्गदस्य यौवराज्येऽभिषेचनचोदना ॥ १ ॥ तथा वर्षाकाकावसानपर्यन्तलक्षणेन सहस्रस्य गिरिगुह्यानां निवासोक्तिपूर्वकं तद्वनन्तरं सीताभ्येषणप्रयत्नविधानम् ॥ २ ॥ सुप्रेषण रामाज्ञानगरमेव यथाविधिवानरवरैराज्ये स्थाभिषेचनपूर्वकमङ्गदस्य यौवराज्येऽभिषेचनम् ॥ ३ ॥

ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं लिङ्गवाससम् ॥ शाखाभृगमर्हमात्राः परिचार्योपतस्थिरे ॥ १ ॥
 अभिगम्य महाबाहुं राममलिङ्गकारिणम् ॥ स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिव वर्षयः ॥ २ ॥
 ततः काञ्चनशैलभस्तरुणार्कनिभाननः ॥ अजवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मास्तुतात्मजः ॥ ३ ॥

पितरं पितृशरीरं ॥ ४७ ॥ अपसव्यं अप्रदक्षिणं ॥ ४८ ॥
 वालिनं वालिशरीरं । उदकं कर्तुं जलतर्पणं कर्तुं । नदीं
 किष्किन्धासमीपवर्तिनीं ॥ ४९ ॥ सुग्रीवतारासहि-
 ता इति तारयाप्युदकदानं कुलाचारः ॥ ५० ॥ सुग्रीवे-
 नेति ॥ अनेन रामः सहैवाग्रत इत्यवगम्यते ॥ ५१ ॥
 प्रकाशं प्रसिद्धं । प्रदीप्य दग्ध्वा । हरिः सुग्रीवः ।
 अन्येषु पुरं प्रविशिशुरित्यर्थसिद्धं । यद्यपि तिर्यगाधिकर-
 णरीत्या तिरज्यां ■ शास्त्रविहितसंस्काराधिकारः ।

तथापि देवांशसंभूतानां तिर्यगावस्थामात्रमात्रां वेदाध्य-
 यनसंयोगादेव क्षत्रजातत्वात्संस्कारार्हतास्तीति बोध्यं
 ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे मुक्ताहारारुणाने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने
 पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अथ सुग्रीवाभिषेकः षड्विंशे—तत इत्यादि ॥ क्षि-
 त्रवाससं आर्द्रवस्त्रं । सद्यः स्नानादिति भावः । शा-
 खाभृगमर्हमात्राः वानररूपामश्रिणः ॥ १ ॥ सर्वे

ति० विधिवत् देवांशलेन स्वयंश्चातवेरत्वाज्ज्ञानवत् । तिर्यन्देहोचितविधिवदित्यर्थः । विधिवत् अग्निहोत्रविधिनैत्यर्थ इत्यन्ये
 ॥ ४९ ॥ शि० वालिनः वालिने ॥ ५० ॥ रामानु० समानशोकः काकुत्स्थ इत्यनेन समानमुखदुःखिलंसंश्लिप्तमित्येव क-
 रितं भवति ॥ सी० सुग्रीवेणैवाकारयत् तत्प्राप्त्येवैवाकारयदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ सी० गतसर्गाणां फलश्रुतिः । “ ताराप्रला-
 पमाकर्ण्य वालिनो निधनं तथा । कपीन्द्रसंस्कृतिनारीशुलाग्रविधवाभवत् । दीर्घां दुर्ध्वं भवेद्भर्तुः पुत्रिणी संभविष्यति ” इति स्कान्दे
 ॥ ५२ ॥ इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

[पाठः] १ क. ज.—ट. सार्धमङ्गदः. २ छ.—ट. नाभिहतेन्द्रियः. ३ क.—ट. तंतु. ४ क.—ट. विधिवत्तद्वगर्धमाः.
 ५ क. क. छ.—ट. सुग्रीवजलां. ख. शिवजलां. ६ क. ख. घ. शुभां. ७ क. ज. य. स्वस्वपितृद्वदं. क. ग. च. छ. झ. ट.
 सप्तमजदं. ८ छ. झ. वानराजलं. क.—च. य. ट. वालिनो. ९ ग. क.—अ. य. सुग्रीवेणच. घ. सुग्रीवेणतु. १० ग.
 क.—ट. ततोऽग्रे. ११ ख. क्षिप्तमानसं. १२ क. घ. क. ज. भद्राभासाः. १३ ख. घ. अभिवाह.

भवत्प्रसादात्सुग्रीवः पितृपैतामहं महत् ॥ वानराणां सुदुष्प्रापं प्राप्तो राज्यमिदं प्रभो ॥ ४ ॥
 भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् ॥ संविधास्यति कार्याणि सर्वाणि सैसुहृज्जनः ॥ ५ ॥
 स्नातोयं विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि ॥ अर्चयिष्यति रत्नैश्च माल्यैश्च त्वां विशेषतः ॥ ६ ॥
 इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुमितोर्हसि ॥ कुरुष्व स्वामिसंबन्धं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ७ ॥
 एवमुक्त्वा हनुमता राघवः परवीरहा ॥ प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥ ८ ॥
 चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् ॥ न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपौलकः ॥ ९ ॥
 सुसमृद्धां गुहां रम्यां सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ॥ ११ ॥
 हममध्यङ्गदं वीरं यौवराज्येऽभिषेचय ॥ ज्येष्ठस्य स सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण ते ॥
 अङ्गदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥ १२ ॥
 पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ॥ प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिकाः ॥ १३ ॥
 नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम् ॥ असिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः ॥ १४ ॥
 इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥ १५ ॥
 कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ॥ एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् ॥ १६ ॥

सुग्रीवादयः ॥ २—३ ॥ वानराणां राज्यमित्यन्वयः ॥ ४—५ ॥ अतिनिपुणतया हनुमान् प्रथमं संग्रहेण विज्ञाप्य तच्छृण्वति रामे पुनर्विशदमाह—स्नात इति ॥ ६ ॥ गिरिगुहां किष्किन्धां । वानराणां स्वामिना संबन्धं कुरु सुग्रीववानरराजकुर्वित्यर्थः ॥ ७—११ ॥ भाजनं योग्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्त्वभिषेकः सीतान्वेषणरावणवधादिकं प्रत्युद्योगः क्रियत इत्याशङ्क्याह—पूर्वं इत्यादि । पूर्वं वर्षेर्लपेक्षयाप्रथमः । वर्षाः वर्षेभ्यः । “स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूञि वर्षाः” इत्यमरः । तत्र भवो वार्षिकः । “द्वौ द्वौ मार्गोदिमासौ स्यादतुः” इति श्रावणभाद्रपदौ वर्षेभ्यः । तदेकदेशत्वाच्छ्रावणेवार्षिक इत्युच्यते । “वर्षाभ्यष्टक्” इति ठक्प्रत्ययः । वार्षिकसंज्ञिकाश्चत्वारोमासा इति । आश्वयुजाषाढाश्र्या चतुष्टमिति ज्ञेयं । छत्रिन्यायात् । वर्षमुखत्वाद्दर्शानन्तरकालत्वाच्च चत्वारोपि युद्धयोग्या न भवन्ति । कश्चित्तु—“पक्षा वैमासाः” इति क्षुतिपक्षमाश्रित्य चत्वारो वार्षिका मासा इत्यु-

क्तम् । श्रावणः प्रथमो मास इत्यत्रापि प्रथमः पक्ष इत्यर्थः । “चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः” इत्युपसंहारादिस्थाह ॥ १३—१५ ॥ कार्तिके मासि समनुप्राप्ते समीपंप्राप्ते । आश्वयुजान्तइत्यर्थः । यत यतस्व । सेनासंनहनंकुह । कार्तिकशब्दस्य आश्वयुजान्तपरत्वं स्वयमेव वक्ष्यति—“वयमाश्वयुजे मासिपिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः” इति । प्रचोदनं संनहनं नतुनिर्गमः । निर्गमस्तु मार्गशीर्षे । स्वसंकेतितकार्तिकातिक्रमादेव रामस्य सुग्रीवे कोपो लक्ष्मणप्रेषणं च । स्वयंप्रभाविनिर्गमनानन्तरं “द्वुमान्वासन्तिका-न्द्वय” इत्येतद्वसन्तपुष्पोद्गमोपक्रमभूतपत्रविगलनहेतुफाल्गुनापेक्षया । पक्षान्तरे फाल्गुनचैत्रयोर्वसन्तत्वोक्तेर्वा । अयमत्र क्रमोऽनुसन्धेयः । उत्तरस्यादिना पूर्वस्यावधिं जानीयादिति न्यायेन उत्तरस्योत्तरस्य ग्रहणात् पूर्वपूर्वकालसंख्याज्ञापनं वाल्मीकेः शैली । तथा च चैत्रे रामस्य साकेताभिर्गमः । अगस्त्याश्रमागमनात्पूर्वं दश संवत्सरा गता इत्युक्तं ।

टीका० औषधैः अभिषेकद्रव्यैः ॥ ६ ॥ स० स्वामिसंबन्धं सुग्रीवस्यराज्याभिषेकेणस्वामिलसंबन्धं ॥ ७ ॥ स० ग्रामं अल्पजनाधिष्ठितं ॥ ९ ॥ टी० प्रवृत्ताः प्रवर्तितमुपक्रान्ताः ॥ स० सलिलानामागमः आगमनंयसिन्वतया ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. ग. छ. झ. ट. त्रसादात्काकुत्स्थ. २ वानराणामित्यर्थेस्थाने छ. झ. ट. पाठेषुवानराणांसुदृष्टाणांसंपन्नबलु-
 चालिनाम् । महात्मनासुदुष्प्रापंराज्यमिदंप्रभो । इत्यर्थद्वयंदश्यते. ३ क. छ.—उ. ससुहृद्व्रजः. ४ छ.—उ. माल्यैश्चरत्नैश्च.
 ५ छ.—भ. गन्तुंस्नहसि. ६ ग. न्प्रतिहर्षयन्. ७ छ. छ.—उ. पारगः. ८ क. ग.—च. ज. —उ. दिव्या. ९ घ.—उ.
 वीर. १० क. ख. क. छ.—उ. ज्येष्ठसहि. घ. ज्येष्ठस्यतु. ११ ग. विक्रमेणहि. ख. घ.—उ. विक्रमेणव.

अभिषिक्तः स्वराज्ये च सुहृदः संप्रेहर्षय ॥ १७ ॥

इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ प्रविवेक्ष पुरीं रम्यां किष्किन्धां बालिपालिताम् ॥ १८ ॥

तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् ॥ अभिवाद्य प्रविष्टानि सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १९ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ॥ प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ॥ २० ॥

सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीरवान् ॥ आतुरन्तःपुरं सौम्यं प्रविवेक्ष महाबलः ॥ २१ ॥

प्रविश्य त्वभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं ध्रुवगेश्वरम् ॥ अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ॥ २२ ॥

तस्य पाण्डुरमाज्जह्नुच्छत्रं हेमपरिष्कृतम् ॥ शुक्ले च बालव्यजने हेमदण्डे यज्ञस्करे ॥ २३ ॥

तथा सर्वाणि रत्नानि सर्वबीजौषधरपि ॥ सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्कुसुमानि च ॥ २४ ॥

शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम् ॥ सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च ॥ २५ ॥

चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान्वहन् ॥ अक्षतं जातरूपं च प्रियङ्गुमधुसर्पिणी ॥

दधि चर्म च वैयाघ्रं वाराही चाप्युपानहौ ॥ २६ ॥

समालम्भनमादाय रोचनं शिलां ॥ आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्यास्तु षोडश ॥ २७ ॥

ततस्तो वानरश्रेष्ठं यथाकालं यथाविधि ॥ रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्षैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २८ ॥

अथ पञ्चवक्त्रां वर्षत्रयानन्तरं चैत्रे प्राप्ते कूर्पणस्ना-
नासिकाच्छेदनस्वरवधादिकं कृतमित्यवगम्यते ।
रावणेन च मारीचवचनादिना किञ्चिद्विलम्ब्य
सस्मिन्नेव चैत्रे सीता हृता । सीताविरहेण क्रुमानस्य
रामस्य वसन्तवर्णने चैत्रवनानिल इत्युक्तेः । लङ्कायां
सीतायाः संवत्सरवासोक्तेश्च । पुनः फाल्गुने हि
रावणवधः । आषाढे बालिवधः । शरदि सेनासंनहनं ।
मार्गशीर्षे वानरप्रस्थापनं । स्वयंप्रभाजिने बहु-
कालयापनं । “कालश्च नो सहान्यातः” इत्युक्तेः ।
बहिर्निर्गमनानन्तरं फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां इतुमतः
समुद्रतरणं । चतुर्दश्यां पुनरागमनं (?) ।
पौर्णमास्यां दण्डयात्रेत्यादि । अन्यशुद्धकाण्डे
वक्ष्यते । समयः संकेतः ॥ १६—१९ ॥
मूर्ध्ना प्रणम्य वसुधायांपतिताः । समाहिताः अनन्य-

मनस्काः ॥ २० ॥ आतुरन्तःपुरं प्रविवेक्षेति । तारां
समान्य स्ववशीकरणार्थमितिभावः ॥ २१—२२ ॥
प्ररोहान् पलवान् । अनुलेपनं कर्पूरादि । गन्धाः
अगरुप्रभृतयः । अक्षतं जातरूपं अक्षततण्डुलं हरि-
द्रामिश्रं । प्रियङ्गुः सूक्ष्मधान्यविशेषः । वाराही
वराहचर्मविकृती । “सुपां सुलुक्” इत्यादिना
पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ २३—२६ ॥ समालम्भनं अनुले-
पनविशेषः । “समालम्भो विलेपनं” इत्यमरः ।
रोचनां गोरोचनां । समनःशिलां । शैलधातुवि-
शेषसंहितं तिलकसाधनं मनःशिला ॥ २७ ॥ ततस्तो
वानरश्रेष्ठमित्यारभ्य वसवो वासवं यथेत्यन्तमेकं वा-
क्यं ॥ यथाकालं विहितकालमनतिक्रम्य । यथाविधि
यथाक्रमं । द्विजर्षभान् याजनार्थमाहूतान् । समिद्धं
ज्वलितं । जातवेदसं अग्निं । भक्षविदः वानरपुरोहि-

तिः प्रविश्यत्वभिनिष्क्रान्तमित्तिपाठे प्रविश्य अन्तःपुरगतश्लोकादिकंहृत्वा अभिषेकायतुपुनःनिष्क्रान्तप्रतिनिष्ठत्वं सभामागतमित्यर्थः
॥ २२ ॥ स्व० यज्ञस्करे सुग्रीवे । पाण्डुरच्छत्रं आजह्नुः । तस्यसुहृदइतितत्वेत्यस्यपूर्वेणान्वयः । यज्ञस्करेइतिवालव्यजनविशेषवच
॥ २३ ॥ टीका० श्वेतमनुलेपनं कर्पूरद्वयः ॥ २५ ॥ टीका० प्रियङ्गुः फलिनीपुष्पं । “प्रियङ्गुःफलिनीफली” इत्यमरः ।
यद्वा “प्रियङ्गुःसिद्धार्थःसमौ” इतिविश्वप्रकाशः ॥ स्व० गन्धान् गन्धद्रव्याणि । जातरूपं रौप्यं । प्रियङ्गुसहितंमधु प्रियङ्गुमधु ।
अनन्तरंद्वन्द्वः । अतोमद्विषवनानुपपत्तिः ॥ २६ ॥ टी० द्विजर्षभान् वानरजातीयद्विजर्षभान् ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ग. छ. ज. झ. ट. अभिषिञ्चत्. २ ग. संप्रजोदय. ३ क. ग. छ.—ट. वानरर्वभः. ४ क.—घ. ज.
ज. झ. ट. प्रहृष्टानि. ५ क. छ.—ज. ध्रुवगेश्वर. ६ क.—ज. प्रविष्टंभीमविक्रान्तंसुग्रीवंवानरर्वभं. ७ क.—घ. वानरर्वभं.
८ क.—ट. रत्नानिसर्वाणि. ९ क.—ट. सर्वबीजौषधानिच. १० क. ग. घ. ज. झ. वराहौ. क. छ. झ. ट. परार्थौ. ११ क.
समालेपन. १२ झ. गोरोचनमनःशिलां. छ. ट. गोरोचनमनःशिलां. क. ज. गोरोचनमनःशिलाः. घ. ज. ज. रोचनांसुमनः-
शिलाः. ख. रोचनांसुमनःशिलां. ग. रोचनांचमनःशिलां. १३ ख. क. छ. झ. ज. ट. कन्याश्च. १४ ख.—क. ज. झ.
ततस्तं. १५ क. झ. ट. श्रेष्ठमभिषेजुं. १६ ग. क. द्विजोत्तमान्.

ततः कुक्षपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम् ॥ मध्रपूतेन हविषा हुत्वा मध्रविदो जनाः ॥ २९ ॥
 ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंभृते ॥ प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमालयोपशोभिते ॥ ३० ॥
 प्राच्युखं विविधैर्मधैः स्थापयित्वा वरासने ॥ नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ॥ ३१ ॥
 आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्वभाः ॥ अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलाः शुभाः ॥ ३२ ॥
 शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चापि काञ्चनैः ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ३३ ॥
 गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमाञ्जाम्बवाणलः ॥ ३४ ॥
 अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसमेन सुगन्धिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ३५ ॥
 अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ ३६ ॥
 रामस्य तु वचः कुर्वन्सुग्रीवो हरिपुङ्गवः ॥ अङ्गदं संपरिष्वज्य यौकराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३७ ॥
 अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रीशाः प्रवक्रमाः ॥ साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ॥ ३८ ॥
 रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः ॥ प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्र वर्तन्ति ॥ ३९ ॥
 हृष्टपुष्टजैनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ॥ बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिगङ्गे ॥ ४० ॥

निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ॥

रमां च भार्यां प्रतिलभ्य वीर्यवानवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

ताः । हेमप्रतिष्ठाने हेममयपादयुक्ते । वरासनविशेष-
 णमेतत् । नदीनदेभ्यस्तीर्थेभ्यः समुद्रेभ्यश्च अपः
 आहृत्य आनीय । संहृत्य संमिश्रीकृत्य । तद्विमलं जलं
 कनककुम्भेषु निधाय तेभ्यो वृषभशृङ्गादिभिरुत्थृत्य ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना क्रमेण । महर्षिविहितेन कल्पसू-
 त्रविहितेन च विधिना । अभ्यषिञ्चन्त ॥ २८—३७ ॥
 सानुक्रीशाः अङ्गदे सद्याः ॥ ३८ ॥ तादृशे सुग्रीवा-

ङ्गदभिषेकरूपोत्सवे । वर्तन्ति वर्तमाने सति ॥ ३९ ॥
 पताकाध्वजयोर्मद उक्तः ॥ ४० ॥ निवेद्य रामसमी-
 पमागत्य निवेद्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणमूषणे मुक्ताहारव्याने
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

ति० ततःकुक्षेति । अनेनाभिसाप्यकर्माधिकारंतेषां दर्शयति । मनुष्यसदृशसर्वव्यवहारद्वेदहलाच ॥ २९ ॥ ति० मध्र-
 स्थापयित्वा “ वसवस्तानाग्रश्रेणच्छन्दसा ” इत्यादिमन्त्रैरासनेस्थापयितेत्यर्थः ॥ स्त० नदीनदेभ्यः अभिवक्षितत्वाभैकशेषः
 ॥ ३१ ॥ स्त० अपः नविक्षते षःपालकोयस्यसोपः । अस्ययजोगवाक्षइत्यादिनापृथगन्वयः । तेननजलशब्देनपौनदत्तयं ॥
 ति० अपवाहृत्यमिलिताःकृत्वाविमलंजलंकुम्भेषुनिधायेतिचंपन्थः ॥ ३२ ॥ ति० तादृशेतत्रवार्तिनि अभिषिक्तेसुग्रीवेऽङ्गदेव ।
 तत्र किष्किन्धायां । वर्तिनि वर्तमानेसत्तैल्यर्थः ॥ ३९ ॥ ती० फलश्रुतिः । “ अभिषेकं च तारायास्मायाःप्राप्तिमुत्तमम् ।
 शुभीयस्यसदाशुलाराज्यकामंसगच्छति ” इति ॥ ४१ ॥ इतिषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥

[पा०] १ ग. माल्यानुशोभिते. २ क. ग. झ. ट. विमलंजलं. ३ क. च. य. विविधजलं. ४ क. शुभैर्हरिपुङ्गवैश्च. ५ छ. झ. ट. कलशैश्चैव. ६ क. शुक्रशैश्चापि. ७ क. छ. झ. ट. जाम्बवासया. ८ क. प्रतुष्टुवुः. ९ क. छ.—ट. हृष्टाःशतसहस्रताः. १० ग. रामस्यवचनं. ११ छ. झ. ट. वानरैश्च. १२ क. छ.—ट. आपूजयन्. १३ ग. रामंवलक्ष्मणंचैवप्रसूतंशुःपुनःपुनः. १४ छ. झ. वर्तिनि. १५ घ. सनाकीर्णा. १६ घ.—ट. भार्यामुपलभ्य.

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

शमेन प्रसन्नवर्णतिरिगुहामेललक्ष्मणप्रति सद्गुहायाः स्ववासानुगुणगुणसमृद्धिवर्णमपूर्वकं लक्ष्मणेन सह तत्र निवासः ॥ १ ॥
लक्ष्मणेन सन्तुष्टादिनासमुद्गीकृतवोकरामप्रति बहुधा लक्ष्मणसन्तुष्टः ॥ २ ॥ शमेन लक्ष्मणप्रसन्नपूर्वकं शरत्परीक्षणा
तत्र निवासः ॥ ३ ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ॥ आजगाम सह आत्रा रामः प्रसन्नवर्ण गिरिम् ॥ १ ॥
शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमैरवैर्द्वैतम् ॥ नानौगुलमलतागूढं बहुपादपसंकुलम् ॥ २ ॥
श्रक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् ॥ मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिजलाश्रयम् ॥ ३ ॥
तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम् ॥ प्रत्यगृकृत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥ ४ ॥
कृत्वा समयं सौम्यः सुग्रीवेण सहानघः ॥ कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥
विनीतं आतरं आता लक्ष्मणं लक्ष्मणवर्धनम् ॥ ५ ॥

इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ अस्यां वैसाव सौमित्रे वर्षात्रमरिंदम ॥ ६ ॥
गिरिशृङ्गमिदं रम्यमुन्नतं पार्थिवात्मज ॥ श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितम् ॥ ७ ॥
नानाधातुसमाकीर्णं देरीनिर्झरशोभितम् ॥ विविधैर्वृक्षपण्डैश्च चारु चित्रलतावृतम् ॥ ८ ॥
नानाविहगसंघुष्टं मयूररवनादितम् ॥ मालतीकुन्दगुल्मैश्च सिन्धुवारकुरण्टकैः ॥ ९ ॥
कदम्बार्युनसंजैश्च पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १० ॥
इयं च नलिनी रम्या फुल्लपङ्कजमण्डिता ॥ नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज ॥ ११ ॥
प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति ॥ पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति ॥ १२ ॥
गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला समतला शुभा ॥ लक्ष्मणा चैवायता चैव भिन्नाञ्जनचयोपमा ॥ १३ ॥
गिरिशृङ्गमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभम् ॥ भिन्नाञ्जनचयाकारमम्भोधरैर्मिवोत्थितम् ॥ १४ ॥

अथ रामलौकान्तवाससमुद्भूतसीसाविरहशोकप्र-
क्षमनं लक्ष्मणेन क्रियते सप्तविंशे—अभिषिक्त
इत्यादि ॥ १—२ ॥ शैलं शिलामयमिति मृच्छिलो-
भयमयगिरिभ्यो व्यावृत्तिः । अतो न गिरिं शैलमिति
पुनरुक्तिः ॥ ३—४ ॥ कालयुक्तं तत्कालोचितं ॥ ५ ॥
युक्तमारुता उचितमारुता यावदपेक्षमारुतेत्यर्थः ।
वसाव लोडुत्तमद्विवचनं । वर्षात्रमिति अच् समा-
सान्त आर्षः । आलेकवचनं ॥ ६—८ ॥ कदम्बाः
अर्जुनाः नदीसर्जाः ॥ ९ ॥ नातिदूरे भविष्यतीत्य-

नेन वर्षाकालस्य प्रवृत्तत्वाद्वाविजलसमृद्ध्या समीप-
वार्तिनी भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०—११ ॥ प्रागुदक्प्रवणे
देशे वर्तमाना गुहा साधु भविष्यति । प्रागुदक्प्रवणे देशे
वर्तमानत्वाभिधानाद्गुहाया नैकैत्यभिमुखद्वारत्वमुक्तं ।
अतएव पौरस्त्ववर्षप्रवेशाभावेन साधुत्वमुक्तं भवति ।
इयं पश्चादुन्नता पश्चाद्वागोन्नता । अतएव पुरोवात-
निरोधकत्वाभिवाता च भविष्यति ॥ १२ ॥ गुहा-
द्वारे चेति । अस्मिन् श्लोके वर्ततइतिशेषः ॥ १३ ॥
श्वेतमिव रूप्यमिव । “ दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं

ति० प्रसन्नवर्णं तदाख्यं ॥ १ ॥ स० गोपुच्छैः नीलमुखवानरविशेषैः ॥ ३ ॥ स० जीवन्तलक्ष्मीशब्दोप्यस्तीति लक्ष्मणवर्धन-
मिष्येतत्साधु ॥ “ द्वागुलमिभर्तृगुणान् ” इत्यादिप्रयोगात् ॥ शि० अन्नघः शरणागतानामघनिवर्तकः ॥ ५ ॥ स० नदीवर्दु-
रसंयुतं नद्यां विद्यमानमण्डकसदृशमहामण्डकोपेतं ॥ ७ ॥ स० प्रागुदक्प्रवणे पूर्वोत्तरभागयोर्निम्नभूते ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. च. अ. संयुक्तं. २ क. ख. घ. ङ. च. ज. अ. भीमतरैर्वृतं. ३ ख. नानाद्रुम. ४ ङ.—ट. शुचिकरीकिंव.
ख. शुचिजलंशिवं. क. शुचिकरंशुभं. ५ क. ग. ङ.—ट. रामः. ६ छ. श. म. ट. वत्स्याम. ख.—च. ज. वत्स्यामि. क.
वत्स्याम. ७ ख. सौम्यमुन्नतं. क. ङ.—ट. रम्यमुन्नतं. ८ ग. र मिशोभितं. ९ ङ.—ट. नदीवर्दुरसंयुतं. १० ख. घ. द्वादि-
चित्र. ११ च. ज. ख. ट. सिन्धुवारैः शिरीषकैः. ख. सिन्धुवारैश्च शोभितैः. १२ च. ज. अ. संयुक्तं. क. संकीर्णः. ख. वंशैश्च.
१३ ङ. छ. म. ट. कृष्णचैव. १४ ग. घ. ङ. छ. अ. ट. गिरेःशृङ्गं. १५ ङ. श. घ. ट. मिवोदितं. घ. मिवोन्नतं.

दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवापरम् ॥ कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविभूषितम् ॥ १५ ॥
 आचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमाम् ॥ मुहायाः पूर्वतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६ ॥
 चम्पकैस्तिलकैस्तालैस्तमालैरतिमुक्तकैः ॥ पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम् ॥ १७ ॥
 वानिरैस्तिनिशैश्चैव वङ्कुलैः केतकैर्धवैः ॥ हिन्तालैस्तिरितैर्नीपैर्वैत्रकैः कृतमालकैः ॥ १८ ॥
 तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः ॥ वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ॥ १९ ॥
 शतशः पक्षिसङ्घैश्च नानानादैर्विनादिता ॥ एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलङ्कृता ॥ २० ॥
 पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारसैर्वितैः ॥ ग्रहसन्तीव भाल्येषा नारी सर्वविभूषिता ॥ २१ ॥
 कचिन्नीलोत्पलच्छाया भाति रक्तोत्पलैः कचिद् ॥ कचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुञ्जलैः ॥ २२ ॥
 पारिप्लवश्चैर्जुष्टा बहिर्णिकौञ्चनादिता ॥ रमणीया नदी सौम्य मुनिसङ्घैर्निषेविता ॥ २३ ॥
 पश्य चन्दनवृक्षाणां पङ्क्तिः सुरचिता इव ॥ ककुभानां च दृश्यन्ते मनसेवोदिताः समम् ॥ २४ ॥
 अहो सुरमणीयोयं देशः शत्रुनिषूदन ॥ दृढं रंस्याव सौमित्रे साध्वत्र निवसावहै ॥ २५ ॥
 इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना ॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज ॥ २६ ॥
 भीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतां वर ॥ नर्दतां वानराणां च मृदङ्गाडम्बरैः सह ॥ २७ ॥
 लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः ॥ ध्रुवं नन्दति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम् ॥ २८ ॥
 ईत्स्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ॥ बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ ॥ २९ ॥

श्वेतं = इत्यमरः । अपरं शृङ्गं पश्येति पूर्वोणान्व-
 यः ॥ १४—१५ ॥ अतिमुक्तकैः पुण्ड्रकैः । पद्मकैः
 पद्मपर्णाख्यवृक्षविशेषैः । सरलैः यूपसरलैः । तिनिशैः
 स्यन्दनैः । “ तिनिशे स्यन्दनो नेमिः ” इत्यमरः ।
 धवैः धुन्धुरैः । हिन्तालैः लताकुुराख्यवृक्षैः । “ अथ
 स्यालताकुुरः । हिन्तालस्तृणराजश्च ” इति वैजयन्ती ।
 तिरिटैः तिल्ववृक्षैः । “ तिरिटस्तिल्वभार्जनौ ” इत्य-
 मरः । वैत्रकैरिति सम्यक् ॥ १६—१९ ॥ एकैकम-
 नुरक्तैः अन्योन्यानुरागयुक्तैः ॥ २०—२२ ॥ पारिप्ल-
 वैः जलोपरिसंस्कारिष्विष्यविशेषैः ॥ २३ ॥ सुरचिता

इव मालारूपेण प्रथिता इव । ककुभानां अर्जु-
 नवृक्षाणां । दृश्यन्ते पङ्क्तय इति शेषः । मनसे-
 वोदिताः सममिति मनसा संकल्पेन । समं युगपत् ।
 उदिता इव स्थिताः ॥ २४ ॥ रंस्याव रंस्यावहे ।
 जतः अत्र गिरौ । निवसावहै निवसाव ॥ २५ ॥
 अत्र वासे क्रियमाणे किष्किन्धा च समीपवर्तिनीभ-
 विष्यतीत्याह—इतश्चेति ॥ २६ ॥ मृदङ्गाडम्बरैः
 सह नर्दतां वानराणां निर्घोषः श्रूयत इत्यन्व-
 यः ॥ २७—२८ ॥ तत्र गुहायां । कुञ्जः लतागृहं

ति० श्वेतमिवापरं श्वेतवस्त्रमिवस्थितं ॥ १५ ॥ ति० जाह्नवीपदेन तत्रत्वाजाह्नवीसदृशीमन्दाकिन्याख्यानदी ॥ १६ ॥
 टीका० समंमनसा उदिता इव एकोच्छ्रायविस्तारावद्भवामइतिसंकल्पोत्पिता इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ति० मनसा मदिरच्छया । समं
 उदिताः जाता इव । चन्दनवृक्षाणां ककुभानां अर्जुनवृक्षाणां चयाः पङ्क्तयो दृश्यन्ते ताः सुगिरिः पङ्क्तिः पश्य ॥ २४ ॥ ति० नृनिर्घोषा-
 न्युत्तमवस्तुनियत्र तादृशः कुञ्जश्च यस्मिन् भित्तिगिरिविशेषणं ॥ २९ ॥

[पा०] १ क्ष. ट. मिवांबरं. क. मिवावुर्द. २ ख. घ.—क्ष. ट. निराभितं. ३ झ. परतः. छ. ट. पुरतः. ४ क. छ.
 क्ष. ट. चन्दनैस्तिलकैस्तालैः. ५ ख. अशोकैश्च. घ. अशोकैश्च. क. च. ज. य. अशोकैरपि. क. अशोकैरपि. ६ क. ग. क.
 च. ज. ग. तीरैः. झ. वानिरैस्तिमिधैश्च. ७ क. ख. वङ्कुलैः. ८ छ. झ. ट. केतकैरपि. ९ झ. स्तिनिशैर्नीपैः. क. ग. ज.
 ग. रज्जुनैर्नीपैः. १० क. छ. झ. ट. वेंतसैः. ११ क. ख. क. छ.—ट. नादविनादिता. घ. निनदनादिता. १२ क.—ट.
 सेविता. १३ क. छ.—ट. नानारत्नसमन्विता. क. ख. नानारत्नविभूषिता. १४ झ. बहिर्णिकौञ्चनादिता. १५ घ. ऋषिसंघैः.
 छ. झ. ट. मुनिसंघनिषेविता. १६ क. सुगिरिमुषि. १७ क. ख. घ. इह. १८ छ. झ. ट. नर्दता. १९ ख. घ. ट. मृदङ्गा.
 डम्बरः. २० इत्युक्त्वा लब्ध्वा स्थाने क. पाठे. एवमुक्त्वा महातेजालक्ष्मणं शुभलक्षणम् । न्यवसत्तत्र यमेश्वरा राघवः सहलक्ष्मणः ।
 इत्येकः श्लोको दृश्यते.

सुसुखेऽपि बहुद्वन्द्वे तैस्त्रिंशद् धरणीधरे ॥ वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पाऽपि नामवत् ॥

हृतां हि भार्या सरतः प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥ ३० ॥

उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं च विशेषतः ॥ आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ॥ ३१ ॥

तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतसम् ॥ तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ॥

तुल्यदुःखोऽन्नवीक्षाता लक्ष्मणोऽनुनयन्वचः ॥ ३२ ॥

अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ शोचैतो व्यवसीदन्ति सर्वार्था विहितं हि ते ॥ ३३ ॥

भवान्क्रियापरो लोके भवान्दैवपरायणः ॥ आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव ॥ ३४ ॥

न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः ॥ समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमैर्जिह्वाकारिणम् ॥ ३५ ॥

समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु ॥ ततः सपरिवारं तं निर्मूलं कुरु राक्षसम् ॥ ३६ ॥

पृथिवीमपि काकुत्स्थ सप्तागरवनाचलाम् ॥ परिवर्तयितुं शक्तः किमैत्र पुन रावणम् ॥ ३७ ॥

अस्त्वालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः ॥ ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं त्वं वधिष्यसि ॥ ३८ ॥

अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ॥ दीप्तैर्गद्गतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणस्य ॥ तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ॥ राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥

वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च ॥ सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ॥ ४१ ॥

एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः ॥ विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः श्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४२ ॥

अस्त्वालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव ॥ सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४३ ॥

॥ ३९ ॥ बहुद्वन्द्वे बहुपुष्पफलादिधने ॥ ३० ॥

उदयाभ्युदितं उदयपर्वतातुद्रतः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणो-

ऽनुनयन्वचइतिपाठः ॥ ३२—३३ ॥ क्रियापरइत्यनेन

कार्यसिद्धिहेतुभूतपुरुषकारवस्त्वमुक्तं । दैवपरायण

इत्यनेन कार्यसिद्धिहेतुभूतदेवतानिष्ठतोक्ता ॥ ३४ ॥

अव्यवस्थितः धैर्यरहितइत्यर्थः । रणे विक्रमैर्हन्तुं

॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥

नसमर्थइत्यन्वयः ॥ ३५—३६ ॥ परिवर्तयितुं अधरो-

त्तरं कर्तुं । अत्रेति संबोधनं । पुनरित्यत्रदीर्घाभावआर्षः

॥ ३७—३८ ॥ दीप्तैः ज्वलनकरैः । उद्बोधकैः वाक्यै-

रितिशेषः ॥ ३९—४० ॥ अनुरक्तेन अनुरागयुक्तेन ।

स्निग्धेन तत्कालोचितप्रियपरेण । हितेन हितपरेण ।

सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघविक्रमयुक्तेन । यद्वाक्यं

॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥

[पाठः] १ ड. छ. ट. सुसुखेहि. २ घ. ड. ख. ज. तस्मिन्प्रसवणेगिरौ. ३ च. उदयाभ्युदयं. ४ क. घ. ट. सविशेषतः. ५ ड. ज. झ. चेतनं. ६ झ. लक्ष्मणोऽनुनयन्वचः. ७ ट. शोचन्तो. ८ छ. ग. छ.—ट. ह्यवसीदन्ति. ९ ट. सर्वथा. १० क. ग.—ट. विक्रमेजिह्वाकारणं. ख. विक्रमोजयकारणं. ११ छ. ज. झ. ट. स्थिरिकुरु. १२ छ. झ. ट. तं राक्षसं हन्तुमर्हसि. १३ झ. किंपुनस्तं हिरावणं. छ. ट. किंपुनस्त्वंहि. ग. किंपुनारावणं रणे. घ. किंपुनरावणं रणे. १४ क. राहुति संघातैर्भस्म. १५ छ. झ. लक्ष्मणसहि.

उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ४४ ॥

अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ॥

उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४५ ॥

यथोक्तमेतच्च सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता नैचिराद्वरीश्वरः ॥

शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ४६ ॥

नियम्य कौपं प्रतिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ॥

वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्धयश्चतुर्वधे समुद्यमम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

शतेणलक्ष्मणप्रतिवर्षाकालवर्णनम् ॥ १ ॥

स तैथा वालिनं हत्वा सुग्रीवर्मभिषिच्य च ॥ वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥

अयं स कालः संग्राहः समयोऽद्य जलागमः ॥ संपश्य त्वं नभो भवैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २ ॥

तत्सर्वं त्वयोक्तमिति संबन्धः ॥ ४१—४३ ॥ तुशब्दोऽवधारणे । उपकारेण युक्तो वीरः प्रतिकारेण युज्यते एव । प्रत्युपकारं करोत्येवेत्यर्थः । अप्रतिकृतः अकृतप्रत्युपकारः पुरुषः । सत्त्ववतां सात्त्विकानां मनः । हन्ति पीडयति । सात्त्विकास्तमजस्रं निन्दन्तीत्यर्थः । सज्जनापवादभीतः सुग्रीवोऽस्माकं प्रत्युपकारं करोत्येवेति भावः ॥ ४४ ॥ प्रणिधाय भाविकार्यमालोच्य । दर्शनं मतं । प्रणिधानेन दृष्टार्थमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ नचिरात् अविलम्बितं । जलानि प्रपात्यन्तेस्मिन्निति जलप्रपातो वर्षाकालः । भवान् क्षमतां त्वं क्षमस्व । वर्षाकालकृतविरहवेदनां मा कुर्वित्यर्थः । रिपुनिग्रहे धृतः धैर्ययुक्तः ॥ ४६ ॥ सुग्रीवः प्रत्युपकारं करोतु वा मा वा सद्यः शत्रुवधः कर्तव्य इति पुनः संजातकोपंरामं प्रत्याह—नियम्ये-

ति ॥ चतुरोमासान् आषाढश्रावणभाद्रपदाद्युजाग्र । शरत् कार्तिकमासः । शत्रुवधे समुद्यमं उत्साहं । संवर्धयन् अभिवर्धयन् । समुद्यत इति पाठे संवर्तयन् मृगराजादीनां शयनं ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अथ रामः स्वस्वाश्रितविश्लेषासहिष्णुत्वमन्यापदेशेन लक्ष्मणाय प्रदर्शयन् वर्षर्तुवर्णनमारभतेऽष्टाविंशे—स तथेत्यादि ॥ यत्किञ्चिद्विरोधिनिरसनाश्रितसंरक्षणलाभेऽप्यसत्कल्पमेतन्मन्यमानः । माल्यवतः पूर्वं प्रस्रवणाख्यतयोक्तस्य गिरेः । पृष्ठे उपरि । वसन् सर्वजनोज्जीवनाय सन्निहित इत्यर्थः ॥ १ ॥ समयः सुग्रीवस्य स्थानावधिलेन संकेतितः । सोऽयं जलागमः

ली० सुग्रीवस्त्वयमस्माकंप्रत्युपकारं करिष्यतीत्याशयेनाह—उपकारेणेति ॥ शि० अकृतज्ञः विस्मृतोपकारः । अतएव अप्रतिकृतः प्रत्युपकाररहितः जनः । सत्त्ववतां महात्मनां । मनः हेतुताज्ञां धर्मशास्त्रमित्यर्थः । हन्ति नमन्यते । एतेन शास्त्रा-
नुसारितासु ग्रीवो मनुष्यकृतिरनिस्रिस्थतीति सूचितं ॥ ४४ ॥ ति० तदेव रामवाक्यमेव । युक्तं प्रणिधायनिमित्तम् । आत्मनः शुभं दर्शनं शुभांशुर्दि । प्रदर्शयन्नुवाच ॥ ४५ ॥ रामानु० संवर्तयन् कालं वापयन् ॥ ४७ ॥ इति सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

टीका० वर्षर्तुवर्णनो विरोधविनिर्मुक्त इति विधाय तत्क्षणमाह—अयमिति ॥ स्व० जलागमः जलानामागमभागमनं वा स्मिन्सतया । शि० जलागमः दृष्टिप्रापकः अतएव कालः सर्वस्थित्युपदेशकः । काल इत्युपदेशार्थककालवातुप्रकृतिकर्तृजन्यः । अत-

[पा०] १ क. छ. झ. ज. ट. तदेवमुक्तं. च. ज. तदेवमुक्तं. २ छ. झ. ट. नचिरात्तुवानरः. ३ ख. शोकं. ४ छ. झ. ट. परिपाल्यतां. ५ क. घ.—ट. संवर्तयन्. ६ छ. झ. ट. समयः. ग. घ. च. ज. झ. समुद्यतः. ७ क.—ड. छ. झ. भ. ट. सतदा. क. च. ज. तथाहि. ८ ग. अभिषिच्यतु.
भा. रा. १३४

नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गमस्तिभिः ॥ पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥
 शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः ॥ कुटजार्जुनमालाभिरलं कर्तुं दिवाकरम् ॥ ४ ॥
 सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेध्वधिकपाण्डुरैः ॥ स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥
 मन्दमारुतनिश्वासं सन्ध्याचन्दनरञ्जितम् ॥ आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥ ६ ॥
 एषा धर्मपरिक्षिप्ता नववारिपरिप्लुता ॥ सीतेव शोकसन्तप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥ ७ ॥
 मेघोदरविनिर्मुक्ताः कङ्कारसुखशीतलाः ॥ शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥ ८ ॥
 एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरधिवासितः ॥ सुग्रीव इव श्रान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९ ॥

कालः वर्षाकालः । अथ संग्राहः संग्रहस्तः ॥ २ ॥
 द्यौः भास्करस्य गमस्तिभिः किरणैः । समुद्राणां रसं
 पीत्वा नवमासधृतं कार्तिकाद्याषाढपर्यन्तनवमासधृतं ।
 रसायनं षड्रसानां कारणं । गर्भं जलं । प्रसूते जन-
 यति । भास्करस्य गमस्तिभिरित्यनेन “यामिरावि-
 त्वापति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति” इति
 श्रुतिः सूच्यते । समुद्राणां रसमित्यनेन हंसस्य क्षीर-
 नीरभिभागधातुर्यवत् नीरलवणविभागसामर्थ्यं द्यो-
 तयते । अत्र प्रस्तुतद्योवर्षवृत्तान्तेनाप्रस्तुतस्थानेकनाय-
 ककहितवीर्यमर्भे अभिकाभिर्मुखा काले प्रेमास्पदसुत-
 शर्षेवकुटजवृत्तान्तस्य प्रतीतिः समासोक्तिरलंकारः ।
 यदि सीता संनिहिता सापीदानीं नवप्रसूतिः स्वादिति
 राममनोरथो गम्यते ॥ ३ ॥ मेघा एव सोपानानि
 तेषां पङ्क्तिभिरम्बरमारुह्य । कुटजार्जुनानां वार्षिकपु-
 ष्पाणां मालाभिः । दिवाकरं अस्मत्कुलगुरुभूतसूर्यम-
 ध्वे सदा ध्वेयं विष्णुं । “अलंकारप्रियो विष्णुः”
 इति न्यायेनालं कर्तुं शक्यं । लिङ्गसामान्ये नपुंसकं ।
 “सह पठ्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्”
 इत्युक्तीत्या सीतया सहाराधनं न लब्धमित्युत्कण्ठा
 द्योतयते ॥ ४ ॥ सन्ध्यारागोत्थितैः उत्थितसन्ध्या-
 रागैः । आहिताभ्यादित्यात्परनिपातः । वस्त्रखण्डपक्षे

उत्थितसन्ध्यासुखरागैः अतएव ताम्रैः । अन्तेषु
 प्रान्तेषु । अधिकपाण्डुरैः अत्यन्तशुभ्रैः । स्निग्धैः
 आर्द्रैः । अभ्रपटच्छेदैः अभ्राणि मेघा एव पटच्छेदाः
 वस्त्रखण्डाः तैः । बद्धव्रणमिवाम्बरं भाति । उपमा-
 लंकारः ॥ ५ ॥ मन्दमारुत एव निश्वासो यस्य तत्
 तथा । अनेन निरंतरनिश्वासवस्त्वमुच्यते । सन्ध्या
 सन्ध्यारागः स एव चन्दनं तेनरञ्जितं आलिप्तं । अनेन
 तापशान्तिकरशीतोपचार उक्तः । आपाण्डुजलदमित्य-
 नेन विरहपाण्डुतोका । अतएव कामातुरं । कान्ता-
 विरहपीडितमिवेत्युत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणिता ॥ ६ ॥
 धर्मेण ग्रीष्मसंतोषेन । सीतापक्षे विरहतापेन परि-
 क्षिप्ता । नववारिमिः परिप्लुतासिक्ता । सीतापक्षे अशु-
 क्षिप्ता । बाष्पं ऊष्म अशुजलं च । विमुञ्चति । प्रथम-
 जलनिपाते हि भूमेरुष्मा समुदञ्चति । श्लेषालंकारः
 ॥ ७ ॥ मेघेत्यादिना मान्द्यमुक्तं । कङ्कारेत्यादिना शैत्यसौ-
 रभ्ये । एवंगुणत्वात् वाताः आदरातिशयेन अञ्जलि-
 भिरादाय पातुं शक्यं । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ८ ॥
 फुल्लार्जुन इत्यनेन मालालंकृतत्वमुच्यते । केतकैरधि-
 वासित इत्यनेन चन्दनादिमन्त्रं च सुग्रीवस्य सूच्यते ।
 श्रान्तारिरित्यनेन शैलस्य निस्तापत्वमुक्तं । बिम्बप्र-
 तिबिम्बभावेन साम्यप्रतिपादनादुपमालंकारः ॥ ९ ॥

एवमपौनरुक्त्यं ॥ २ ॥ सु० कुटजो गिरिमल्लिका ॥ ४ ॥ तनि० अम्बरस्य गणसंघन्यासंभवादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ टीका०
 गणगोपनायनिहितेनवृत्तादिनेत्यर्थः ॥ प्रतीयतइतिशेषः ॥ ५ ॥ ति० धर्मेण रक्षितेजसा । परिक्षिप्ता संतप्ता ॥ ७ ॥ तनि० अ-
 ञ्जलिभिः पातुं शक्यमिति शतवयवानामतिप्रक्षिप्तवयवत्वमतिशीतलत्वं व्यञ्जितं ॥ टी० शक्यमञ्जलिभिः पातुमित्यनेन शैत्य-
 मान्द्यसौरभ्यभूयस्त्वादरातिशयेनाञ्जलिभिरादाय पातुं शक्यतइत्युच्यते ॥ सु० मेघोदरविनिर्मुक्ताइत्यनेन बहुदूरागमनेन मान्द्यं
 सूचयति । कङ्कारदलनच्छीतलाः । केतकयागन्धद्वय गन्धएवमस्तीति केतकिगन्धिनः । एतादृशावाता अनेकवारं अञ्जलिभिरा-
 दाय पातुं शक्यं प्रक्याः । “मुञ्चनासिकावचनः—” सूत्रमाष्यकैयटादिदिशा “शक्यंभुदपहन्तुं” इतिवच्छक्यमित्युपपन्नं
 पदसंस्कारपक्षइतिहेयं ॥ ८ ॥ ति० अत्र शैलस्यारिर्वेनदाहकलाहावाभिः ॥ ९ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. दिवाकरः. २ ग. कालोत्थितैः. ३ रन्तेध्वपिचपाण्डुभिः. ग. क. च. छ. ज. रन्तेध्वधिकपाण्डुभिः.
 ४ क.—ट. कर्पूरदलशीतलाः. ५ क. ख. ग. ड.—ट. केतकगन्धिनः. ६ ड.—ट. रमिवासितः.

मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ॥ मारुतापूरितगुहाः प्राचीता इव पर्वताः ॥ १० ॥
 कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरिव ताडितम् ॥ अन्तः स्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥
 नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरन्ती प्रसिंभाति मा ॥ स्फुरन्ती रावणस्याङ्गे वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२ ॥
 इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः ॥ अनुलिप्ता इव धनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥
 कचिद्वाग्भाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् ॥ कूटजान्पश्य सौमित्रे पुष्पितान्गिरिसानुषु ॥
 मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान्स्थितान् ॥ १४ ॥

रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ॥

स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ १५ ॥

संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ॥

अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न संपतन्ति ॥ १६ ॥

मेघा एव कृष्णाजिनानि तेषां धराः । नीलवर्णतया तद्रूपं । शुभ्रत्वेन धाराया उपवीतलरूपं । धारा निर्गमधाराः । मारुतापूरितगुहा इत्यनेन शब्दे तु वायुमत्कण्ठस्थमुच्यते । प्राचीताः प्रकर्षेणाप्येतुमुपक्रान्ताः । आदिकर्षेण कः । रूपकानुप्राणित उपमा-लंकारः ॥ १० ॥ विद्युद्भिरिव हैमीभिः कशाभिः । व्यस्तरूपकं । ताडितमिव स्थितं । स्तनितमेव निर्घोषो यस्य तत् । अतएव अन्तः सवेदनमिवाम्बरं भाति । कशाभिधातेन उच्चैरधीयानसखेदमाणवकसान्यमुच्यते । उपमोच्छेदरूपकाणामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११ ॥ स्फुरन्ती चलन्ती । तपस्विनी शोच्या ॥ १२ ॥ धनैरनुलिप्ता इव स्थिताः । नष्टग्रहनिशाकराः अष्टष्टशुक्रादिग्रहचन्द्राः । “ गण अदर्शने ” इत्यस्याभिधाय । यद्वा नष्टग्रहः ग्रहणरहितः अदृश्य-ज्ञान इत्यर्थः । तादृशश्चन्द्रो यासु ताः । अतएव प्रतिहताः अज्ञातप्राच्युपवीच्याविदिशाविमग्नाः । ता इमाः दिशः । मन्मथवतां सखीकाणां । हिताः सुख-कराः । विरहिणां तु दुःखकरा इत्यर्थः । यद्वा मन्म-थवतां अभिसारिकजनानां । हिताः ॥ १३ ॥ कचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । वाग्भाभिसंरु-

द्धान् अभिनवजलकणसेचनसमुत्थनिदाघोष्मसमा-वृतान् । कामुकपक्षे आनन्दवाष्पवतः । वर्षागमेन समुत्सुकान् आप्तायितान् । अन्यत्र स्त्रीसङ्गमसन्तु-ष्टान् । गिरिसानुषु पुष्पितान् । अन्यत्र सहासान् । अतएव मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान् । अन्यरतिदर्शनस्योद्दीपनत्वादिति भावः । अनेन केषु-चिदस्मदीयेषु ग्रहानुभवसंतुष्टेषु ससु केषांचिदस्माद-नुभवाभावो ममातीव दुःसहइत्युक्तं ॥ १४ ॥ अथ भगवत्कटाक्षफलमन्यापदेशेन दर्शयति—रज इत्या-दिना । रज इत्युपलक्षणं । रजस्तमसी प्रक्रान्ते । वायु-शब्देन सततसंसारगतिर्जन उच्यते । सहिम इति स्त्री-तल्लङ्घयत्वं । निदाघेत्यादिना आध्यात्मिकादितापशा-न्तिः । यात्रा संसारगतिः । स्वदेशान् स्वप्राप्यभूतपरम-पदं । स्वभावार्थस्तु स्पष्टएव ॥ १५ ॥ मानसवासलु-ब्धाः हंसाः संप्रस्थिताः वर्षभीततया कचिद्दीनाः । परमहंसाख्यानां संन्यासिनां चातुर्मास्यतया संचार-निवृत्तिर्द्योत्यते । चक्रवाकाः कामोद्रेकेण प्रियासम-न्विता भवन्ति । यानांसंपतने हेतुः अभीक्ष्णेति । यातानि शकटरथादीनि । संप्रस्थिता इत्यनेन कृतवै-राग्यत्वमुच्यते । प्रियान्विता इति भगवद्भक्तिः ।

तत्रि० अन्तस्संनिहितशब्देन प्राचीयमानवेदानामाश्रयकानां कशाघातजनितरहितं गुरुधारणान्धारणशब्दमिधमित्युच्यते ॥ ११ ॥ स्त० अस्यापलं इः चतुर्मुखः । तं रावयतीति इरावणः । “ सभाषामकरोत् ” इति ध्रुतेः । एतादृशस्य मे अष्टे स्फुरन्ती तपस्विनीवैदेहीव प्रतिभाति । स्वस्य नीलमेघसदृशत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ स्त० मन्मथवतां हितामिति पट्टीप्रयोगेण स्वस्य तत्कृतवाधा नास्तीति सूचयति ॥ १३ ॥ स्त० ममच शोकश्च ममशोको । ताभ्यामभिभूतस्य पुण्यस्य स्थितान् अचक्षतान् ॥ १४ ॥ रामानु० सहिमः सखीकरः । स्थिता निवृत्ता स्थिता यान्तीति च सिद्धवन्निर्देशः वर्षाकाले संभावितत्वात्कृतः ॥ १५ ॥ टीका० न संपतन्ति न प्रमन्ति ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. म. च.—द. साहिमे, २ अ. सेनदान्.

कचित्प्रकाशं कचिदप्रकाशं नमः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति ॥
 कचित्कचित्पर्वतसभिरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ १७ ॥
 व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् ॥
 मयूरकेकाभिरेनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥ १८ ॥
 रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रेकाभम् ॥
 अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपकम् ॥ १९ ॥
 विद्युत्पताकाः बलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः ॥
 गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥ २० ॥
 वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनुत्तोत्सववर्हिणानि ॥
 बनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्चापराक्षेपविकं विभान्ति ॥ २१ ॥
 समुद्रहन्तः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ॥
 महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्यविश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ २२ ॥
 मेघाभिकामा परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः ॥
 वातावधूता वरपौण्डरीकी लम्बेव माला रञ्जिताम्बरस्य ॥ २३ ॥

अभीष्टोत्पादिना भगवत्कटाक्षेण निवृत्तकर्मत्वमुच्यते ॥ १६ ॥ प्रकीर्णाम्बुधरं विप्रकीर्णमेघं । अतएव कचित्प्रकाशं कचिदप्रकाशं नमः । कचित्कचित् पर्वतसभिरुद्धं । शान्तमहार्णवस्य निस्तरङ्गसमुद्रस्य । रूपं स्वरूपमिव भाति । अनेनमन्दाज्ञानेन प्रकाशा-प्रकाशं ब्रह्मस्वरूपमुच्यते ॥ १७ ॥ सर्जैः असनपु-ष्पैः । कदम्बपुष्पैश्च व्यामिश्रितं संमिलितं । पर्वतधा-तुताम्रमित्यनेन नदीनां पर्वतादुत्पत्तिरुक्ता । मयूराणां केकाभिः केकारदैः । अनुप्रयातं अनुस्थूतं । नवं जलं वहन्ति । अत्र सात्विकराजसज्ञानमिश्रं भगवद्विषया-नुपगयुक्तं भक्तिप्रेरितस्तुतिरवमुखरितपरिसरं हृदयं वहन्तो भक्ताः कथ्यन्ते ॥ १८ ॥ रसाकुलं माधुर्यव्याप्तं । षट्पदसन्निकाशं भृङ्गवन्नीलं । जम्बू जम्बूद्वार्यं फलं । “जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवं” इत्यमरः । प्रकामं अतिक्षयेन प्रसुज्यते । जनैरिति शेषः । अनेकवर्णं

रक्तहरिताम्यनेकरूपं । आम्रफलं चूतफलं । अनेन भगवत्कृपया जीवफलभोग उच्यते ॥ १९ ॥ नक्षत्र-मालास्थानीया बलाकमाला । शैलेन्द्रस्य कूटानां शृङ्गाणामाकृतेः संस्थानस्य सन्निकाशास्तुल्याः । अनेन सर्वलोकप्रसिद्धाः सकलबावदूकाः वेदमार्गप्रतिष्ठापका उक्ताः ॥ २० ॥ निर्वृष्टाः वर्षुकाः बलाहकाः मेघाः येषु तानि । कर्तारि क्तः । अत्र दिव्यदम्पत्योः स्वकरोद्-तकुम्भजलसिक्तालवालकलितोद्यानतुल्या लोकाः सर्वे भगवत्कृपावर्षेण संपन्नार्थकामा इत्युच्यते ॥ २१ ॥ समुद्रहन्तइति सगर्भस्त्रीजनाः पर्वतमारोहन्त इव महत्सु शृङ्गेषु पुनःपुनर्विश्रम्य प्रयान्ति । अनेन “हृदयेनोद्बहन्हरि” इत्युक्तीत्या भगवद्व्यानेन युक्ताः विशदज्ञानाः सन्ततस्तुतिशीलाः पूर्वाचोत्तरा-चक्षेत्रं क्रमेणोत्तीर्य परां कीटिमापन्नाः प्रतिपाद्यन्ते ॥ २२ ॥ गर्भधारणार्थं मेघमन्निकामयत इति मेघा-

सू० प्रकीर्णाम्बुधरं नमः । कचित्प्रकाशमित्यादि क्रियाविशेषणं । विभाति । पर्वतैः संनिरुद्धं संवृतं शान्तमहार्णवस्वरूपमिव दृश्यते । अभूतोपमेयं । रामेश्वरे अलस्तंभस्योत्तरत्र करिष्यमाणत्वात् ॥ १७ ॥ शि० रसाकुलं रसैव्याप्तं । षट्पदसंनि षट्पदैः संगीयते रसपानार्थं प्राप्यते । तत् अनेकवर्णं पवनावधूतं वायुनाकंपितं विपकं अंशुफलं आम्रफलं च भूमौ पतति । अतएव काशं मुखव्याप्तं य-धामवतितया प्रकामं भुज्यतेऽनुभिरिति शेषः ॥ १९ ॥ टीका० लोकेभारवृत्तामयं स्वभावइति भावः ॥ सू० सलिलातिभारं सलिलानां अत्यन्तभारं समुद्रहन्तः । बलाकिनः बलाकाणां सन्तीति शिखादिलादिनिः । “बलाकादयश्च” इति निपातनात्साधुः । “बलाकाविसकण्ठिका” इत्यमरः । यद्वा पूर्वमत्रोत्तरत्र च बलाकशब्दो बकवानीपुंलिङ्गो बोध्यः । अतएवोक्तं “बलाकादयश्चे” तिसृष्व्या-ख्यानावसरे मनोरमायां । “बलाकाविसकण्ठिकाः स्याद्बलाकाविसकण्ठिका । बलाकाकामुकीप्रोक्ता बलाकश्च बकमत्तः” इति तत्त्वसुबोध-

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. च. ज. स्तानुयातं. २ ख. विपकं. ३ क. ख. विमृश्यविश्रम्य. ४ छ. झ. उ. क्षिरांबरस्य.

बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ॥
 गात्रानुवृत्तेन शुक्रप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ॥ २४ ॥
 निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ॥
 हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २५ ॥
 जाता वनान्ताः शिखिसंप्रवृत्ता जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः ॥
 जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सख्यवनाभिरामा ॥ २६ ॥
 वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ॥
 नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः पुवङ्गाः ॥ २७ ॥
 प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्धमाग्राय हृष्टा वननिर्गरेषु ॥
 प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ॥ २८ ॥
 धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ॥
 क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं वदचरणास्त्यजन्ति ॥ २९ ॥

भिकामा परिसंपतन्ती मेघप्राप्तमागच्छन्तीत्यर्थः ।
 संमोदिता संजातसंमोहा । पुण्डरीकाणां सितपद्मानां
 धिकारः पौण्डरीकी वरा चासौ पौण्डरीकीचेति
 कर्मधारयः । लम्बा रचिता लम्बमानतया कृता ।
 अनेन भगवन्तं कालमेवश्यामं प्राप्तुं प्रवृत्ता भक्ति-
 रूपापन्नधीर्भवति सत्पुरुषस्येति द्योत्यते ॥ २३ ॥
 बालेन्द्रगोपैः अन्तरेषुचित्रितेन नानावर्णीकृतेन ।
 नवशाद्वलेन उपलक्षिता भूमिः । शुक्रप्रभेण प्राचुर्येण
 शुक्रवर्णेन । लाक्षोक्षितकम्बलेन मध्येमध्ये लाक्षारस-
 रचितेन कम्बलेन नारीवभाति । अत्र भगवत्कटा-
 क्षवर्षेण किञ्चिदुद्विषितभक्तिका उच्यन्ते ॥ २४ ॥
 निद्रेति । आषाढे स्वापारम्भः । आवणे निद्राशक्तिरु-
 च्यते । अत्र तुल्ययोगितालंकारः । लोकोजीवनप्रवृत्त्या

हरेस्तदेकचित्तत्वं शेषभूतानां शेषिपारतक्यसिद्धिश्च
 द्योतिता ॥ २५ ॥ शिखिभिः संप्रवृत्तं येषु ते
 तथोक्ताः । कदम्बशब्देन कदम्बपुष्पमुच्यते । सकद-
 म्बपुष्पशाखा इत्यर्थः । सख्यवनेन सख्यसमूहेन ।
 अमिरामा रम्या । अनेन सर्वानुकूल्यमुक्तं ॥ २६ ॥
 वहन्तीति यथासंख्यमलंकारः । पुवङ्गाः वानराः ।
 समाश्वसन्ति । एकत्रैवबहुभक्ष्यलाभेन अचलचित्ता
 भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ हृष्टाः पूर्वमेव संतुष्टाः ।
 केतकगन्धमाग्राय प्रहर्षिताः प्रकर्षेण संतुष्टाः ।
 वननिर्गरेषु यः प्रपातशब्दः पतनकृतशब्दः तेनाकु-
 लिताः ॥ २८ ॥ क्षणार्जितं तत्क्षणसंपादितं । पुष्पर-
 सेनावगाढं उत्पन्नं मदं । धारानिपातैः अभिहन्य-
 मानाः अतएव पुष्पं विहायकेवलं शाखासु लम्बमा-

न्यामप्येवमेवबोध्यं । विश्रम्यविश्रम्यभारवहलादितिभावः ॥ २२ ॥ स० निद्रा निद्रामुद्रा । केशवं नारायणं । आषाढशुक्लैका-
 दश्याहरेःस्वापोक्षः ॥ २५ ॥ शि० नदीप्रवृत्तयः यथाक्रमं बहनादिकुर्वन्ति । तत्रपुवङ्गाः वानराः । समाश्वसन्ति इदानींतकसं-
 धितैर्मयमितिबोधयन्तीत्यर्थः । समाह्वयन्तीतिपाठान्तरं । तत्र हर्षणेतस्तोगच्छन्तीत्यर्थः ॥ स० वहन्तीत्यादिर्यथाक्रममन्वयः
 ॥ २७ ॥ प्रहर्षिताः हृष्टाः । सार्धंकेतकपुष्पगन्धमाग्राय । केतकिगन्धं केतकीनांगन्धआमोदसं । अगन्धव्यवचनत्वादेकवचनयु-
 ज्यते । केतकिगन्धमित्यत्र "व्यापोःसंज्ञाकन्दसोः—"इत्युक्तेःकेतकीतिसंज्ञालाभस्तद्विबोध्यं । प्रपातशब्दाकुलिताः प्रपातशब्दाः
 उन्नतप्रदेशाततद्विषयजलपातजनितध्वनयः । तैराकुलिताः येप्रहृष्टास्तैर्मयूरैः तेष्वेवमेवबुद्धिभिर्बहिभिःसार्धेनदन्तीत्यन्वयः । एतेन
 मेघवर्षणाभावान्मयूरसाहिसवर्णेनमयुक्तं । प्रहर्षिताइतिपूर्वमुक्तिःउत्तरत्रप्रहृष्टाइतिवचनंचतद्विवेतिनिरस्तं । यद्वा प्रहर्षिताः संतो-
 षकारणवस्तुभिरलोपिताः । प्रहृष्टाः स्वयंतुष्टाइतिमन्तव्यं । आग्रायमत्ताइतिपाठे समदाःससंतोषाइत्यर्थोऽन्वयः ॥ २८ ॥ स०
 क्षणार्जितंएकेनक्षणेनैवार्जितसंपादितं । पुष्परसावगाढं पुष्पमकरन्दोद्भवं । मदं गर्भं । धारानिपातैरभिहन्यमानास्त्यजन्तीतियो-
 जना । जलधारारातेनकदम्बशाखादलंबनं । तेनपुनःपुष्पान्तरार्जनाभावः आर्जितस्यापिस्वागः । क्षणार्जितपुष्परसावगाढमदमि-
 त्यनेन मदनिर्भरताद्येतद्विवेक्यं । क्षणेनेत्येवार्जितमितिबोध्यमानेबहुदिनार्जितत्वस्यापिप्रत्यक्षेतिस्वागम्यातिशयात्स्वाम-

[पा०] १ क. झ. ट. गात्रानुवृत्तेन. ख. क. ज. घ. गात्रानुवृत्तेन. छ. गात्रानुवृत्तेन. २ ग. वराभिरामा. ३ क. झ.
 ग. लम्बमानाः. ४ क. गन्धानाग्राय. ५ घ. विलीयमानाः.

अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशैः फलैः सुपर्याप्तसैः समृद्धैः ॥
 जम्बूदुमार्णां प्रविभान्ति शास्त्रा निर्लीयमाना इव षट्पदौघैः ॥ ३० ॥
 तटित्पताकाभिरलङ्कृतानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ॥
 विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रणोद्यतानामिव वारणामाम् ॥ ३१ ॥
 मार्गागुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ॥
 युद्धाभिकामः प्रतिनामशङ्की मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसन्निवृत्तः ॥ ३२ ॥
 केचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः कचित्प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः ॥
 कचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥ ३३ ॥
 कदम्बसर्जार्जुनकन्दलाद्या वनान्तभूमिर्भववारिपूर्णा ॥
 मयूरमत्ताभिरुत्तमनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ३४ ॥
 मुक्तासैकाशं सलिलं यतद्वै सुनिर्मलं यत्रपुटेषु लग्नम् ॥
 दृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिवन्ति ॥ ३५ ॥
 षट्पादतन्त्रीर्मधुराभिधानं पुवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् ॥
 आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३६ ॥
 क्वचित्प्रनृत्तैः क्वचिदुत्सदग्निः क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ॥
 न्यालम्बवर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥

नाः । षट्पदम्याः भुङ्गाः । त्यजन्ति । कदम्बपुष्पेषु
 स्तम्बानुत्पत्तयेन सवः क्षयेन घट्टानिश्च भवतीत्य-
 र्थः ॥ २९ ॥ अङ्गारचूर्णानां इङ्गालचूर्णानां चत्करैः
 समूहैस्तुल्याः अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशाः तद्वशीला
 इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तटिदिति विद्युत्पताका इति श्लोको-
 क्तमेवार्थमादरातिशयेन भङ्गयन्तरेणोक्तवान् ॥ ३१ ॥
 मार्गागुगः सन्मार्गाचारी वेदमार्गागुसारी । दिग्जयाय
 प्रवृत्तः प्रतिवादिशब्दं श्रुत्वा वादाहवकाङ्क्षी प्रतिस-
 न्निवृत्तः पुरुषधौरेयोत्र गम्यते ॥ ३२ ॥ प्रकृष्टं गीतं
 येषां ते प्रगीताः एवमुत्तरत्रापि योज्यं । अनेकाश्रयि-
 णः गीतनृत्तमदाश्रयिणः ॥ ३३ ॥ कदम्बैः सर्जैः
 कदम्बैः कन्दलैः भूतालपुष्पैश्चादया । मयूराणां
 मत्ताभिरुतैः प्रनृत्तैश्च । आपानभूमिप्रतिमा मद्यपान-

स्वलीतुल्या विभाति । आदि संस्कारपुष्पाख्या सद्यपूर्णा
 उन्मादनृत्तवत्युरुषयुक्ता च भवति ॥ ३४ ॥ विवर्ण-
 च्छदनाः विविधवर्णपक्षाः । विहङ्गाः चातकाः ।
 सुरेन्द्रदत्तं देवेन्द्रदत्तं । चातकाः भूखं जलं न
 पिवन्ति किंतु सद्यो वर्षदेवताभूतेन्द्रदत्तमेव पिब-
 न्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३५ ॥ षट्पादा भुङ्गा यत्र तन्त्री
 तस्या मधुराभिधानं मधुरनादः यस्मिंस्तत् । पुव-
 ङ्गमोदीरितं मण्डूकनादयव कण्ठतालो यस्मिंस्तत् ।
 मेघापव मृदङ्गा मर्दलाः तेषांनादैराविष्कृतं प्रक-
 टीकृतं संगीतं वनेषु प्रवृत्तमिव संबभूवेतियोजना
 ॥ ३६ ॥ संगीतविषये केचिन्नृत्तान्ति केचिद्रायन्ति
 केचित्प्रधाना अनुभवन्ति तत्सर्वं वनेषु दर्शयति । नृ-
 त्यन्तो मयूराः नर्वकस्यानीयाः । नवन्तो मयूराः

इतिशेषं ॥ २९ ॥ रामानु० अत्राङ्गारशब्दः शान्ताङ्गावाची । अन्यथा षट्पदौघसाम्यंनस्यात् ॥ ति० अङ्गारः शान्ताग्निः ।
 तपूष्णस्यउत्करस्तत्समैः । अनेनफलानामतिमहत्त्वंसूचितं । अत्युक्तिरालङ्कारः ॥ ३० ॥ स० उदीर्णः उखः । गंभीरः उच्च-
 सरः । महान् उच्चतमः । रवोयेषांतेषां । रूपाणि आकाराः ॥ ३१ ॥ शी० खनिवासमभूमिशैलवनानुसारी । मार्गागुगः मार्गा-
 नुगमनेनसंप्रस्थितःशुद्धतोमेघरवंनिशम्य प्रतिनिश्चयइतिसंबन्धः ॥ ति० प्रतिनादशङ्की शत्रुभूतगजान्तरनादशङ्की ॥ ३२ ॥ टी०
 मुक्ताभिःखमानःकाशाःप्रकाशोयस्यतत्तथोक्तं ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क.—ट. निषीयमानाहव. २ घ.—छ. झ. म. ट. रणोद्युक्तानामिव. ३ ख. युद्धाभिरामः. ४ ख. झ. ट.
 प्रतिनादशङ्की ५ ग. कश्चिच्चमत्ताहव. ६ ड. ज. झ. ट. भूमिर्मधुराग्रि. ७ क. तिकाशं. छ. झ. ट. समामं. ड. च. ज. म.
 समानं. ८ क. ड. च. ज. म. मधुराभिनादं. ९ क. त्रयसैः. १० क. दुष्प्रमद्भिः.

स्वनैर्धनानां ध्रुवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसन्निरुद्धाम् ॥
 अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ॥ ३८ ॥
 नद्यः समुद्राहितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा ॥
 दप्ता नवप्रभृतपूर्णभोगा द्रुतं स्वभर्तारमुपोपयन्ति ॥ ३९ ॥
 नीलेषु नीलाः प्रविभान्ति सक्ता मेघेषु मेघा नववारिपूर्णाः ॥
 दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ४० ॥
 ग्रहसन्नादितवर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि ॥
 चरन्ति नीपार्जुनवासितानि गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ॥ ४१ ॥
 नवाम्बुधाराहतकेसराणि द्रुतं परित्यज्य सरोरुहाणि ॥
 कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पैतन्ति ॥ ४२ ॥
 मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्तरा मृगेन्द्राः ॥

गायकस्यानीयाः । वृक्षाप्रनिषण्णकायाः मयूराः
 अनुभवित्स्थानीयाः । अतस्तैः संमीतं प्रवृत्तमिव
 ॥ ३७ ॥ ध्रुवगाः मण्डकाः । घनानां स्वनैः चिरस-
 न्निरुद्धां चिरकालव्यापारनिरोधिकां । निद्रां विहाय
 प्रबुद्धा इति संबन्धः ॥ ३८ ॥ अथ नदीनां स्वभर्तृ-
 सङ्गममिच्छन्तीमिरुक्तमन्मथामिर्युवतिभिः साम्य-
 मुच्यते । समुद्राहितचक्रवाकाः वारिपूरोन्नमितचक्र-
 वाकाः स्तनस्थानीयाः । अपवाहयित्वेत्येतन्नोदोचि-
 तलज्जातिलङ्घनस्थानीयं । नवप्राभृतपूर्णभोगाः । प्राभृतं

फलाद्युपहारः । भोगश्चन्दनकूर्पूरकुसुमताम्बूलारिः ।
 स्वभर्तारं समुद्रं । उपोपयन्ति उपयान्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥
 दवाग्निदग्धेषु बद्धमूला दवाग्निदग्धाः शैला इव नीलेषु
 मेघेषु सक्ता नववारिपूर्णाः नीला मेघाः प्रविभान्ति ।
 बद्धमूलत्वस्थाने नववारिपूर्णा इत्युक्तं । उभयत्र
 स्थायित्वमर्थः ॥ ४० ॥ वनान्तराणि वनमध्यानि चर-
 न्ति । वनमध्येषु चरन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ कदम्बकेस-
 राणामहतत्वे हेतुः—नवानीति ॥ ४२ ॥ मृगेन्द्राः
 सिंहाः । नगेन्द्राः पर्जन्यश्रेष्ठाः । रम्याः पक्षिमुष्माङ्ग-

ति० अनेकरूपाकृतिः संस्थानं वर्णः नीलपीतादिः नादश्च येनां ॥ ३८ ॥ टी० तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वेतत्तद् वृद्धपरिवर्तना-
 त्किमस्यानीयं नवोदोचितलज्जातिलङ्घनस्थानीयं वा ॥ स्व० समुद्राहितचक्रवाकाः उत्थापितचक्रवाकपक्षिण्यः । अन्धत्रोपमान-
 पवेनोपमेयस्त्वानां प्रवृत्तं । यद्वाहितचक्रवाकेत्यनेनसद्योवेदीकृतस्तनलेनतारुण्यद्योसते । तटानि प्रवाहवेगतोविशीर्णानि अवहाप-
 यित्वा लाजयित्वा । अनेनयोदोचप्रसर्पणमुचितं भवति । अन्यत्रजलादीनां लाजं नैवेत्येव । नवनूतनं प्राभृतः प्रगतमाभृतमावरणं यस्यस्यः ।
 सचासौपूर्णः स्वस्वमनोनुसारः भोगोयासांतास्तथा । अन्यत्रनदीपक्षेवप्रेषुतटेषुआवृताश्चतेपूर्णाः पुष्टाभोगाभ्यागाङ्गानिप्रवृत्तपूर्णभो-
 गानविद्यन्तेतेयासांताः । तीव्रप्रवहनेनानिर्गमततदस्मान्तः । सरत्सरीस्रपशरीरादितिभावः । अवहापयित्वेतित्यर्थभावव्यर्थः ।
 यद्वा “ छन्वसिपरेव्यवहित्वा ” इत्युक्तेरेवेलस्यशीर्णपदेनान्वयेहापयित्वेतिसाधुः । स्वभर्तारं समुद्रं । अन्यत्रपति । “ वप्र-
 क्षुरेणौचरोधसि ” इतित्रिकाण्डशेषः । “ वप्रः प्राकाररोधसोः ” इतिविश्वः । अथवा नवप्राभृतेषु नूतनप्रावरणेषु स्वकक्षकेषुपूर्णा
 भोगाः शरीराण्येवार्थासांतांतेतथा । दप्ताः आसम्यकूप्रवृत्तपूर्णभोगायासांताः । उपोपयन्ति “ प्रसमुपोदः पादपूरणे ” इत्युपो-
 पसर्गादिसं । वप्राभृतः रेणुरुषितोनभवन्तीतिवचनप्राभृतः सचासौपूर्णः तटद्वितयसंबन्धोभोगोभिलासोयासांताः । वप्रैरेणुभिः आवृतं
 आवरणं तैः पूर्णैरेणुरुषितास्तेनभवन्तीतिवचनातेभोगायासांताः । स्वभर्तारमुपोपयन्ति । दप्ताहत्यादिनास्मरपारवश्यं प्राविष्टवदनाच्च
 सूचितैर्द्विहाराद्यं । नदीपक्षेकांश्चननदान्मन्येऽप्यनसंसंगम्यस्वभर्तारंसमुद्रमुपोपयान्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ स्व० सशक्रगोपाकुलशा-
 द्वलानि शक्रगोपैः तन्नामककीटविशेषैः आकुलैः शाद्वलैः सहितानि । नीपैर्जुनैश्चवासितानिमुद्रमीकृतानिवनान्तराणिवनमध्यानि ।
 वनविशेषानुद्दिश्यगजाश्चरन्ति संचरन्ति । मयूराश्चैव्येनान्तर्द्विगिण्युमशक्ताश्चरन्तीतिभावः । “ सप्तमुप्रयमा ” इत्युक्तेर्वनान्त-
 रेषुसंचरन्तीतिवा । अथवावनान्तराणि । द्वितीयापहृषचनं । चरन्ति भक्षयन्ति ॥ ४१ ॥ टीका० निष्ठताः निश्चलाः । दण्डया-

[पा०] १ च. छ. ज. न. विहगाः. २ छ. समुत्थापित. ३ ठ. न्यवहापयित्वा. ४ क. ज.—ट. प्राभृत. ५ क.—ड.
 नीलानववारिपूर्णांमेघेषुमेघाःप्रविभान्तिसक्ताः. ६ क.—ट. प्रसप्तसंनयित. ७ क.—ज. ज. ट. ध्रुव. ८ क. वनेषु. ९ क. ग.
 क.—ट. पिबन्ति. १० क. ज. ज. न. गवेन्द्राः. ११ छ. म. ट. विकान्तराः.

रम्या नरेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रकीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ४३ ॥

मेघाः समुद्रतसमुद्रनादा महाजलैर्धैर्गगनावलम्बाः ॥

नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृत्स्नामपवाहयन्ति ॥ ४४ ॥

वैर्धैर्प्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाताः समुदीर्णघोषाः ॥

प्रनष्टकुलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलैर्विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५ ॥

नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तैः पवनोपनीतैः ॥

घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ॥ ४६ ॥

धनोपगूढं गगनं सतारं न भास्करो दर्शनमभ्युपैति ॥

नवैर्जलैर्धैर्धरणी विस्मृता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ ४७ ॥

महान्ति कूटानि महीधराणां धाराभिधौतान्यधिकं विमान्ति ॥

महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ४८ ॥

शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ॥

गुहासु सन्नादितवर्हिणासु हारा विकीर्यन्ते इवाभिमान्ति ॥ ४९ ॥

शीघ्रप्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम् ॥

मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्सर्जतैर्लघ्नियन्ते ॥ ५० ॥

स्रस्ताभर्दविच्छिन्नाः खर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ॥ पतन्तीवाकुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥ ५१ ॥

निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ॥ विकसन्त्या च मालत्या गतोत्सं ज्ञायते रविः ॥ ५२ ॥

वृत्ता वात्रा नरेन्द्राणां सेना प्रतिनिवर्तते ॥ वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५३ ॥

रादिमत्त्वादिति भावः । प्रकीडित इति कर्तरि निष्ठा ॥ ४३ ॥ अपवाहयन्ति परिवाहयन्ति ॥ ४४ ॥ धैर्धैर्प्रवेगाः अतिवेगा वृष्टय इत्यर्थः । विपुलाः निरन्तराः । नद्यो जलैः विप्रतिपन्नमार्गाः विरुद्धं प्राप्तमार्गाः ॥ ४५ ॥ अभिषिक्ताः नरेन्द्राः स्वां श्रियमिव अभिषिच्यमानाः पर्वताः स्वं रूपं दर्शयन्ति । नैर्मल्यादिनेति भावः ॥ ४६ ॥ तमोविलिप्ता दिशः न प्रकाशाः ॥ ४७ ॥ प्रपातैः निर्धरैः ॥ ४८ ॥ शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः निर्धराः । शैलोपलप्रस्खलमान-

वेगाः सन्तः । सन्नादितवर्हिणासु गुहासु विकीर्यन्तः विकीर्यमाणाः । हारा इव अवमान्ति ॥ ४९ ॥ निर्धौतानि निर्मलीकृतानि शृङ्गोपतलानि शृङ्गसमीप-तलानि यैस्ते तथा । गुहोत्सर्जतलैः गुहामध्यतलैः ॥ ५० ॥ तोयधाराः मौक्तिका इव पतन्तीति स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ५१ ॥ निलीयमानैः नीडेषु गच्छद्भिः ॥ ५२ ॥ वृत्ता निवृत्ता । अतोप्रे गता सेना प्रतिनि-वृत्ता । सलिलेन वैराणि समीकृतानि । सलिलप्रति-रोधाद्वैराणि शान्तानीत्यर्थः । मार्गाश्च समीकृताः

आदिव्याप्याररहित इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ रामानु० अपवाहयन्ति वर्धयन्ति ॥ शि० अपवाहयन्ति पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ति० अपवाह-यन्ति प्रवहन्त्यनिकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥ ति० विवृता व्यासिताः ॥ ४७ ॥ टीका० खर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः । मौक्तिकशब्दः मुक्तीरूप्यसि । “मुक्तास्त्रीमौक्तिकोद्विया” इत्युक्तेः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. समुद्रत. २ ख. मभिपूरयन्ति. स. क. घ. ज. ममितर्पयन्ति. ३ ख. ग. धैर्धैर्प्रवेगाः. ४ छ. झ. ट. समुदीर्णवेगाः. ५ ख. ग. छ. झ. ट. जलविप्रतिपन्न. ६ घ. झ. सुरेन्द्रनीतैः. ७ छ. झ. ञ. ट. सतारं. ८ क. ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. विवृता. ९ छ. झ. ट. धाराविधौतानि. १० क. विधीर्यन्ते. घ. विकीर्णैर्इवमान्ति-तासु. ११ ख. क. झ. ञ. ट. इवावमान्ति. १२ झ. शीघ्रप्रवेगाः. क. सुशीघ्रवेगाः. १३ ख. चनेः. १४ झ. ट. पतन्ति वाकुला. १५ छ. झ. ट. पथ्येववर्तते.

मासि प्रोष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षितम् ॥ अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥ ५४ ॥
 निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः ॥ आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ॥ ५५ ॥
 नूनमापूर्यमाणानां सरस्वां वर्धते रयः ॥ मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ॥ ५६ ॥
 इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ॥ विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥ ५७ ॥
 अहं तु हतदारश्च राज्याच्च महत्तश्च्युतः ॥ नदीकूलमिव क्षिप्तमवसीदामि लक्ष्मण ॥ ५८ ॥
 शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ॥ रावणश्च महाञ्जुरपरैरं प्रतिभाति मे ॥ ५९ ॥
 अयात्रां चैव दृष्ट्वा मार्गाश्च भृशदुर्गमान् ॥ प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ॥ ६० ॥
 अपि चातिपरिक्लिष्टं चिरादरैः समागतम् ॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम् ॥ ६१ ॥
 खैयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ६२ ॥
 तस्मात्कालप्रतीक्षोहं स्थितोऽसि शुभलक्षण ॥ सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ६३ ॥
 उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ६४ ॥

तमेवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्रतिष्ठन् भाषितम् ॥

उवाच रामः स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ६५ ॥

जलेन मार्गामार्गविवेको नासीदित्यर्थः ॥ ५३ ॥
 अनेन भाद्रपदो मासः संप्रवृत्त इति सूचयति । ब्रह्म
 वेदं । विवक्षतां अध्येतुमिच्छतां । अध्यायसमयः
 वेदारम्भसमयः ॥ ५४ ॥ निवृत्तं कर्म यस्य तन्निवृ-
 त्तकर्म आयतनं गृहं यस्य सः निवृत्तकर्मायतनः ।
 उपरतसकलगृहोपकरणसंपादन इत्यर्थः । संचितसं-
 चयः संपादितधननिचयः । आषाढी आषाढमास-
 समाप्तिपौर्णमासी । अभ्युपगतः अताञ्जलेन स्वीकृत-
 वान् । अनेन चत्वारोवार्धिका मासा इति पूर्वोक्तमा-
 सानां आषाढः प्रायमिक इति सूचितम् ॥ ५५ ॥
 अयोध्यायाः अयोध्यावासिजनस्य ॥ ५६ ॥ वर्षा
 इत्यत्यन्तसंबोगे द्वितीया ॥ ५७ ॥ अहं स्थिति अजि-
 तारिश्चेत्यपि ज्ञेयं । क्षिप्तं आर्द्रं ॥ ५८ ॥ मम शोकश्च
 विस्तीर्णः । वर्षाश्च भृशदुर्गमाः अत्यन्तं दुरत्ययाः ।
 रावणश्च महाञ्जुः । अतश्च एतन्नित्यं अपारं

दुस्तरं प्रतिभाति ॥ ५९ ॥ अयात्रां राज्ञामेतत्कालो-
 धितदण्डयात्राभावं । प्रणते चैव इदानीमेव सीता-
 न्वेषणरावणनिरसनोद्योगः कर्तव्य इति प्रार्थनापूर्वकं
 प्रह्वीभूते सत्यपीत्यर्थः ॥ ६० ॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वात्
 अस्मत्प्रयोजनस्यातिमहत्त्वात् । अल्पयत्नेन अल्पका-
 लेनचासाध्यत्वादित्यर्थः । वक्तुं नियोक्तुं । नेच्छा-
 मीति भूतार्थे ऋद्ध ॥ ६१ ॥ कालं शरत्कालं ॥ ६२ ॥
 उक्तोपपत्तिभिः पूर्वसर्गोक्तं ब्रूयति—तस्मादित्या-
 दिना ॥ ६३ ॥ अकृतज्ञः कृतोपकारानभिज्ञः पुरुषः ।
 अप्रतिकृतः प्रत्युपकारमकुर्वन् । सत्त्ववतां महात्मनां ।
 मनो हन्ति क्षोभयति । वीरः प्रत्युपकारसमर्थः ।
 उपकारेण हेतुना प्रतिकारेण प्रत्युपकारेण युज्यते हि
 युज्यत एव । सुग्रीवोऽप्येवंविधत्वात्प्रत्युपकारं करिष्य-
 तीतिभावः । अनेन प्रत्युपकारं कारयित्वा लोके
 प्रत्युपकारधर्मं प्रवर्तयिष्यामीत्याशयः ॥ ६४ ॥ अस्य

शि० ब्रह्म वेदं विवक्षतां पठितुमिच्छतां सामगानां । प्रोष्ठपदे भाद्रमासि । अयं शुक्रतृतीयातिथिः । अध्यायसमयः उपकरण-
 कालः । उपस्थितः प्राप्तः ॥ ५४ ॥ टी० निवृत्तकर्मायतनः निवृत्तकर्मयस्यतत् निवृत्तकर्म आयतनं गृहं यस्यतत्प्रोक्तः । उपरत-
 गृहव्यापारइत्यर्थः । आषाढी आषाढमासपरिसमाप्तिपौर्णमासी अभ्युपगतः अताञ्जलेन स्वीकृतवान् । तदुक्तं महाभारते—“ आ-
 षाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । चातुर्मासप्रतंकुर्वायार्थं किंचित्प्रयतो नरः । वार्धिकांश्चतुरो मासान् न तं किंचित्समापयेत् । असें भवे
 गुणकैरपि कर्तव्यं तत्प्रयत्नतः ” इति ॥ ५५ ॥ रामानु० अपि चातिपरिक्लिष्टचिरादरैः समागतः ” इति प्रथमान्तपाठे इति करणं
 द्रष्टव्यं ॥ ६१ ॥ इत्यष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. च. म. भाद्रपदे. २ क. मार्गाश्च. ३ क. स. ग. क.—ट. रपारः. ४ क. ट. चापि. व. नाति. ५ स.
 खैयमेव. ६ क. छ. झ. ट. मणिकावपन्. क. मणिपालयन्. ७ क. ख. युक्तोहि. ८ घ. छ. झ. ट. अयैवमुक्तः.

यथोक्तमेतच्च सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता नचिराद्वरीश्वरः ॥

घरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

घरदागमेपि विषयासक्तत्वाविस्तृतरामकार्णसुग्रीवप्रतिहनुमता श्रीराममहिमाजुचर्णनपूर्वकस्तुपकारस्मारणेन सीता-
न्येषणार्थसकलधानशानयनायदूताज्ञापनचोदना ॥ १ ॥ सुग्रीवेणवीर्यप्रति सकलवानरसैन्यानयनाय दूतमेघणचोदना ॥ २ ॥

समीक्ष्य विमलं ज्योम गतविशुद्धलाहकम् ॥ सारसारवसंप्लुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १ ॥

समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम् ॥ अत्यर्थमसतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ॥ २ ॥

निर्वृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदामिरतं सदा ॥ प्राप्तवन्तमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३ ॥

स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ॥ विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४ ॥

क्रीडन्तमिव देवेशं नन्दनेऽप्सरसांगणैः ॥ मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५ ॥

उत्सन्नराज्यसन्देशं कामवृत्तमवस्थितम् ॥ निश्चितार्थोर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६ ॥

प्रसाद्य वाक्यैर्मधुरैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ॥ वाक्यविद्वान्वयतेच्चक्षुः हरीशं मारुतात्मजः ॥ ७ ॥

रामवचनस्य पूर्वसर्गान्तोत्तरमाह—तमिति ॥ तं
राममिति शब्दः । दर्शनं मतं ॥ ६५ ॥ कर्ता करि-
ष्यति । लुट् ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
ण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अथ हनुमान् रामभक्तोपि स्वस्वाम्यनुज्ञाभावेन
संस्थायन् सुग्रीवसमीप एव स्थितः स्वस्वामिना
सर्वस्वामिहितानुगुणं कार्यमारब्धवानित्याहैकोनविं-
शे—समीक्ष्येत्यादि हनुमान्वाक्यमब्रवीदित्यन्तमेकं
वाक्यं ॥ हनुमान् उक्तगुणविशिष्टं ज्योम उक्तगुण-
विशिष्टं सुग्रीवं च समीक्ष्य । हरीशं प्रसाद्य हरीश्वर-
मुपागम्य प्रणयाद्वाक्यमब्रवीदितिसंबन्धः । विमल-
मित्यादिना सेनासम्राट्स्य प्राप्तकालत्वमुक्तं । समृद्धा-
र्थमित्यादिना समयातिक्रमहेतवः प्रदर्श्यन्ते । समृद्धा-
र्थं संपूर्णरत्नवत्त्वाभरणादिकं । मन्दः अल्पः धर्मार्थ-

योः संग्रहः संपादनं यस्य तं । एकान्तगतमानसं
एकस्मिन् कामपुरुषार्थे अन्तं निश्चयं गतं मानसं
यस्य तथोक्तं । यद्वा असतां कामुकानां मार्गं एका-
न्तगतं अत्यन्तगतं मानसं यस्य स तथा । “ तीव्रै-
कान्तनितान्तानि ” इत्यमरः । निर्वृत्तकार्यं निष्प-
न्नशालिवधरूपकार्यं । सिद्धार्थं प्राप्ताराज्यं । अभिप्रे-
तान् ईप्सितान् । मनोरथान् राज्यप्राप्त्यनन्तरमेव
करिष्यामीति संकल्पविषयीभूतानर्थान् । तारां च
प्राप्तवन्तमिति संबन्धः । कृतार्थं निष्पन्नघनं । मन्त्रि-
णामनवेक्षकं मन्त्रिकृतकार्यापरामर्शकं । उत्सन्नराज्य-
सन्देशं नष्टराज्यनियमनं । कामवृत्तं कामव्यापारं ।
अवस्थितं कामव्यापारपरतत्त्वज्ञतयावस्थितमित्यर्थः ।
निश्चितार्थः निश्चितकर्तव्यः । अत्र हेतुः—अर्थतत्त्व-
ज्ञ इति । कालोचितो धर्मः कालधर्मः तद्विशेषवित् ।
वाक्यवित् सदुचितव्यवहारवित् । हितं उद्वेकसुखक-

सी० मन्दौखलौघमार्थैः संप्रकाशिततया ॥ ख० अत्यर्थमत्यन्तं असतां मार्गो यस्य सः । अलुक्कसमासोऽयं । एकान्तेऽन्तःपुरेण-
तं आसक्तं मानसं यस्य सतथात् ॥ २ ॥ ति० उच्छिन्नराज्यसन्देशं मन्त्रिसौहृदेन नष्टराज्यपालनसन्देशं ॥ ६ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. यदुक्तमेतत्. २ घ. ङ. छ. झ. ज. सिद्धं. ३ क. ग. ङ.—ट. सारसाकुल. ४ छ. झ. ट.
अत्यर्थं चासतां. ५ क. चैव. ख. चसममीप्सितां. ६ छ. झ. ट. गन्धर्वाप्सरसांगणैः. ७ क. ख. घ. ङ. ज. मन्त्राणां. ग.
मन्त्राणामनवेक्षणं. ८ ख.—ङ. छ.—ट. उच्छिन्नराज्यसन्देशं. ९ ज. झ. भिन्नस्थितं. १० झ. ट. वाक्यैर्विविधैः. ङ. च. ज.
विविधैर्वाक्यैः. ज. मधुरैर्वाक्यैः. ११ ख. ग. मैनोहरैः. ज. ग. मैनोलुगैः. १२ क. ज. तल्लो.

हितं तत्त्वं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् ॥ प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ॥

ह्रीश्वरमुपागम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥

राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरैभिवर्धिता ॥ मित्राणां संग्रहः श्रेष्ठस्तं भवान्कर्तुमर्हति ॥ ९ ॥

यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते ॥ तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापैश्चाभिवर्धते ॥ १० ॥

यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप ॥ समवेतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११ ॥

तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये ॥ मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥

सन्त्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थं योऽनुवर्तते ॥ संभ्रमाद्धि कृतोत्साहः सोऽनर्थैर्नावरुध्यते ॥ १३ ॥

यैस्तु कालव्यतीतेषु मित्रैर्कार्येषु वर्तते ॥ स कृत्वा महतोऽप्यर्थान् मित्रार्थेन युज्यते ॥ १४ ॥

यदिदं वीर कार्यं नो मित्रकार्यमरिंदम ॥ क्रियतां राधवस्यैतद्देहाः परिमार्गणम् ॥ १५ ॥

तदिदं वीर कार्यं ते कालातीतमरिंदम ॥ १६ ॥

न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् ॥ त्वरमाणोऽपि सैन्ध्राज्ञस्तव राजन्वशानुगः ॥ १७ ॥

६ । तत्त्वं यथार्थं । पथ्यं नीतिमार्गाद्वनपेतं । साम-
धर्मार्थनीतिमत् साम धर्मश्च अर्थश्च नीतिश्च
सामधर्मार्थनीति तद्व्याख्येति सामधर्मार्थनी-
तिमत् । प्रणयप्रीतिसंयुक्तं प्रणयः समानविषयस्नेहः ।
प्रीतिः न्यूनविषयः । विश्वासकृतनिश्चयं आप्तवा-
क्यत्वविश्वासे विषये कृतनिश्चयं ॥ १-८ ॥
कौली कुलकमागता । श्रीः संपत् । अभिवर्धिता ।
अप्रतिद्वन्द्वत्वादिति भावः । मित्राणां संग्रहः तत्का-
र्यकारणं । शेषः अवशिष्टो भवति । इदमेव वचनं
प्रसाद्य बाक्यैरित्यादिना पूर्वं प्रशंसितं ॥ ९ ॥ मित्र-
कार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वमाह—यो ह्रीति ॥ कालज्ञः
मित्रसंग्रहकालज्ञः । तत्कालातिक्रमे विपरीतं भवती-
त्यर्थः । मित्रेषु वर्तते मित्राधीनो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥
दण्ड्यतेनेति दण्डः सेनाविशेषः । आत्मा प्रभुरित्य-

र्थः । समवेतानि समुदितानि । एकन्यूनत्वे महारा-
ज्यहानिरिति भावः ॥ ११ ॥ निरत्यये अविनाशि-
नि । पथि सन्मार्ग इत्यर्थः । मित्रार्थं मित्रकार्यं ।
अभिनीतार्थं प्रापितप्रयोजनं यथा भवति तथा ।
यथावत् यथाप्रतिज्ञमिति यावत् ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि
स्वभोगसाधनानि सन्त्यज्य । कृतोत्साहः सन् संभ्रमात्
आदरात् मित्रार्थं विषये । यः अनुवर्तते अनुस्यूततया
तिष्ठति । सोऽनर्थैर्नावरुध्यते न संबध्यते ॥ १३ ॥ एवं
कर्तव्यं मित्रकार्यमुचितकाले कर्तव्यमित्याह—य-
स्त्विति ॥ कालव्यतीतेषु अतिक्रान्तकालेषु ॥ १४ ॥
हेवीर । नः अस्माभिः । यदिदं मित्रकार्यं कर्तव्यं
एतत् वैदेहाः परिमार्गणं क्रियतामिति संबन्धः
॥ १५ ॥ तेकार्यं त्वया कर्तव्यं । इदं मित्रकार्यं
॥ १६ ॥ कालवित् रामइतिशेषः । त्वरमाण इत्यर्थः

सू० कुलपरंपराप्राप्ताश्रीःकौली । शेषःशिष्टः । सचलक्षणगुणवासीभवाश्च तद्भवान् । तदित्यव्ययं दोषपरामर्शकमिति वा ॥ ९ ॥
रामानु० दण्डः दण्डयतेऽनेनेति दण्डः सैन्यविशेषः । तथाह कामन्दकः—“पितृपैतामहोर्वंशसंभवादसर्वतनः । विरूपाक्षपौरुषोऽन्ये
कुशलःकुशलैर्भूतः । नानाप्रहरणोपेतोनानासुखविकारदः । नानायोगसमाकीर्णविराजितहयद्विपः । प्रवास्यचध्रुदुःखेषुयुद्धेषुनक्ष-
तभ्रमः । अद्वैतःक्षत्रियप्रायोदण्डोदण्डविदामतः ।” इति ॥ ति० समानि स्ववशत्वेनसमत्वं । समवेतानीतिपाठे मिलितानी-
त्यर्थः । नत्वेकमपिपुण्यभूतमितिभावः ॥ ११ ॥ ति० अभिनीतार्थं प्रतिज्ञातार्थं ॥ शि० निरत्यये ध्वंसरहिते । पथि रामाश्र-
यणरूपेमार्गेस्थितः ॥ १२ ॥ ति० संभ्रमात् त्वरया । विशेषेणकृतोत्साहः । अन्यत्रकर्मेणीतिशेषः ॥ शि० विपक्षेदोषमाह ।
समिति । योजनःसर्वकर्माणिसंस्तज्य मित्रार्थं मित्रप्रयोजनसिद्धये । संभ्रमात् अद्वेगात् । नवर्तते सजनः कृतःक्षिप्तःचत्साहो
यस्यससन् । अनर्थैर्नावरुध्यतेनप्राप्यतइत्यर्थः । कृतोत्साहः जातोत्साहविशिष्टस्तन् नवर्ततइतिवायोजना ॥ १३ ॥

[पा०] १ घ. पथ्यंचतत्त्वंच, ख. ग. क. च. ज.—ट. तथ्यंचतत्त्वंच, छ. पथ्यंचतत्त्वंच, २ ख. घ. प्राप्तंराज्यं, ३ क.
ख. ग. घ. ज. अ. श्रीरपि, ४ क. ग. घ. च. ज.—ट. शेषस्तद्भवान्, ५ क. ख. झ. ट. प्रतापयापि, ६ झ. ट. समान्येतापि,
७ ख. घ. क. च. ज. अ. सर्वकार्याणि, ८ ख. क. झ. ट. योऽनुवर्तते, ९ झ. संभ्रमाद्धिकृतोत्साहः, १० ग. झ. ट. सोऽनर्थ-
नावरुध्यते, क. च. ज. सोऽनर्थैर्नावरुध्यते, ११ छ. झ. ट. योहि, १२ ख. मित्रार्थंयोजुवर्तते, १३ ट. मित्रार्थेहि, १४ झ.
तदिदंमित्रकार्यंनःकालातीतमरिंदम, अ. तदिदंवीर, १५ झ. अ. ट. सप्राज्ञः.

कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः ॥ अग्रमेवप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ॥ १८ ॥
 तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ॥ हरीश्वर हरिश्चेष्टानाह्वापयितुमर्हसि ॥ १९ ॥
 न हि तामञ्ज्वेत्कालो व्यतीतश्चोदनाद्वे ॥ चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः ॥ २० ॥
 अकर्तुरपि कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर ॥ किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च घनेन च ॥ २१ ॥
 शक्तिमानपि विक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर ॥ कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाह्वायां किं न सज्जसे ॥ २२ ॥
 कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान् ॥ वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञां तु काङ्क्षते ॥ २३ ॥
 प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन तैव प्रियम् ॥ तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे ॥ २४ ॥
 न देवा न च गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ न च यक्षा भयं तस्य कुर्युः विक्षुप्त राक्षसाः ॥ २५ ॥
 तदेवं शक्तिशुक्तस्य पूर्वं प्रियेकृतस्तव ॥ रामस्याहंसि पित्रेश्च कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २६ ॥
 नाधस्तादवनौ नाप्सु भतिर्नोपरि चाम्बरे ॥ कस्य चिन्तसज्जतेऽस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥ २७ ॥
 तदाह्वापय कः किं ते कृते कुत्र व्यवस्यतु ॥ हरयोऽग्रप्रभृष्यास्तै सन्ति कोट्यग्रतोऽनघाः ॥ २८ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निवेदितम् ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नश्चकार -मतिमुत्तमाम् ॥ २९ ॥
 सै संदिदेशाभिमतं नीलं नित्यकुतोद्यमम् ॥ दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे ॥ ३० ॥
 यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः ॥ सैमागच्छन्त्यसङ्गेन सैनोग्राणि तथा कुरु ॥ ३१ ॥

पूर्वेणान्वेति । कालवित् प्राज्ञो रामः स्वरमाणोपि सन्
 वैदेहीसम्प्राप्तयनाय स्वरमाणोपि सन् । न निवेदयतीति
 स्वयन्वः ॥ १७ ॥ स्वयं चेति । त्वमपि गुणैरप्रतिम
 इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आह्वापयितुं वानरस्तेनमानेतुमिति
 शेषः ॥ १९ ॥ इदानीं वानरानयनेपि कालव्यतिक्र-
 मस्तुल्य इत्याशङ्क्याह—न हीति ॥ चोदनाद्वेते
 रामप्रेरणं विना । कालो न व्यतीतो भवेत् । राम-
 चोदनानन्तरं कार्यं क्रियते चेत्तदाकालातिक्रमः ।
 तद्वेदनात्पूर्वमस्माभिः कार्यप्रवर्तनेन कालातिक्रमदोष
 इति भावः ॥ २० ॥ अकर्तुः अनुपकर्तुः ॥ २१ ॥

प्रीतिं कर्तुं आह्वायां आह्वापने । न सज्जसे नोद्योगं
 करोषि ॥ २२—२३ ॥ प्राणत्यागाविशङ्केनेत्यनेन
 उपकास्महृत्वं द्योतितं ॥ २४—२६ ॥ कस्यचि-
 ति । अस्माकं मध्ये कस्यचिद्वर्तिर्न सज्जते न भन्वी-
 मवति ॥ २७ ॥ अग्रप्रभृष्याः कोट्यग्रतः कोट्यधि-
 काः । हरयः ते सन्ति तेषां मध्ये कः । ते कृते स्व-
 र्थे । किं करोलिति शेषः । कुत्र कुत्र कार्यं
 व्यवस्यतु व्यवसायं करोतु । तदाह्वापय ॥ २८—
 ३० ॥ सेनामाणि सेनाप्रेसरान् । सेनानेतृनित्यर्थः ।

ति० यद्यपिरामश्चनसहायपेक्षा । तथापिसपरिवारोऽहंसीतामन्वेक्षयिष्यामीतितत्प्रतिज्ञामवेक्षते । सत्याऽसत्यावेतिपरी-
 क्षतइत्यर्थः ॥ ति० तत्प्रतिज्ञामवेक्षते । एतेनतदनुग्रहार्थमेवरात्रस्तमाश्रितइतिसूचितं ॥ २३ ॥ ति० प्राणत्यागाविशङ्केन
 अवपकरिवालिप्राणत्याजनेतदनौचित्यशङ्कारहितेन मित्रकृत्यंस्वकृत्यमेवेतिबुद्ध्यातवप्रियंकृतं । मार्गाम अन्वेषयाम ॥ स० प्राण-
 त्यागाविशङ्केनकथंचिद्वालिदर्शनेरामस्यजीवनेसंशयःस्यादितिमुग्रीवंप्रतिरामोपकारवर्णनं । ति० प्रतिकृतः कृतोपकारस्य । पित्रेश्च
 कपिराज ॥ २६ ॥ ति० आह्वापनीयासेनाकियस्यस्तितग्राह—हरयइति । कोट्यग्रतः कोटिपटितसंख्यायान्यर्बुदस्याग्रेऽपरि
 शासंस्मृतसमुद्राक्यातयासंख्येयैत्यर्थः ॥ २८ ॥ ति० असङ्गेन अविलम्बेन । सेनामध्येण सेनानायेन । सङ्केतिशेषः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ क. च. ज. हेतुभूतः सन्. क. हेतुभूतः सन्. ख. ग. केतुः स्फीतश्च. २ ग. दीर्घबाहुश्च. घ. दीर्घबन्धुश्च.
 ३ झ. ट. कपिश्रेष्ठान्. ४ क. च. ज.—ट. शक्तिमानति. क. ग. शक्तिमानति. ५ झ. ट. तत्प्रतिज्ञामवेक्षते. ६ झ. ट.
 महप्रियं. ७ क.—ट. देवदानवगन्धर्वाभासुरास्त्रमरुद्गणाः. क. देवदानवगन्धर्वानासुराः. ८ क.—उ. किमिव. ९ क.
 छ.—ट. प्रतिकृतस्तथा. घ. प्रियकृतस्तथा. १० ज. ट. सज्जतेऽस्मात्. ११ ग. क. न. तथाह्वापय. ख. तमाह्वापय. १२ क.
 नः किंते. १३ ख. झ. ट. कृतोवापिव्यवस्यतु. ग. क. न. कृतेवसतुकुत्रचित्. १४ ख. घ. क. च. ज. न. ट. कोट्यग्रतो.
 १५ छ. च. ज.—ट. निरुपितं. १६ घ सत्त्वसंपन्नः. १७ क. घ. ज.—ट. संदिदेशातिमतिप्रासीलं. क. संदिदेशातिषलं.
 १८ च. ज. समागच्छन्तिवेगेन. १९ छ. झ. ट. सेनामध्येण.

ये त्वन्तपालाः पुंवगाः क्षीघ्रगा व्यवसायिनः ॥ समानयन्तु ते सैन्यं त्वरिताः शासनान्मम ॥
 स्वयं चानन्तरं सैन्यं भवानेवानुपश्यतु ॥ ३२ ॥
 त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयाच्चेह वानर ॥ तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्याविचारणा ॥ ३३ ॥
 हरींश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चिन्ताम् ॥
 इति व्यवस्था हरिपुङ्गवेश्वरो विधाय वेष्टम प्रविवेश वीर्यवान् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

कृष्णमे शरदागमेचन्द्रदर्शनादिवासमुदीपितशोकतया सीताचिन्तया बहुभाषिलपतोरामस्य समाश्रयणम् ॥ १ ॥
 रामेणलक्ष्मणमिति शरद्वर्णनम् ॥ २ ॥ शरदागमेपितुग्रीवानुद्योगकुपितेनरामेणलक्ष्मणमिति सुग्रीवे स्वकोपनिवेदनपूर्वकं
 तेनस्वकार्योद्यमनचोदना ॥ ३ ॥

गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः ॥ वर्षरात्रोपितो रामः कामशोकाभिपीडितः ॥ १ ॥
 पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ॥ शरदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २ ॥
 कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् ॥ वृद्धा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥ ३ ॥
 स तु संज्ञासुपागम्य गृह्णीतमितिमान्पुनः ॥ मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥ ४ ॥
 आसीनः पर्वतस्थाग्रे हेमघातुविभूषिते ॥ आरदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा मियाम् ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युललाहकम् ॥ सारसारवसंधुष्टं विललापार्तया गिरा ॥ ६ ॥

तथा कुरु तथा आह्लापय ॥ ३१ ॥ अन्तपालाः
 सेनापर्यन्तपालकाः ॥ ३२ ॥ त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं
 पञ्चदशरात्रादनन्तरविक्षे ॥ ३३ ॥ वृद्धान् जान्म-
 बलभृदीन् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्रोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
 ण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

अथ शरत्सभागमेपि सुग्रीवस्यानुद्योगाद्रामकोप-
 क्षिप्तो—गुहामित्यादि ॥ सुग्रीवे गुहां प्रविष्टे वर्षरा-

त्रोपितो रामः कामशोकाभिपीडितः सन् । कृष्णमे
 गगने घनैर्विमुक्ते । पाण्डुरं निर्मलं । गगनं दृष्ट्वा
 परमातुरः वर्षाकालिकशोकादधिकं शोकं प्राप्तः सन्
 मुमोह । एतावत्पर्यन्तं कस्यचिदधर्षेर्विषयमानतया
 कथंचिद्वृत्तवान् । संप्रतितदभावान्मुमोहेत्यर्थः ॥ १
 —३ ॥ मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास । पुनः-
 पुनर्विशेषतश्चिन्तितवानित्यर्थः ॥ ४ ॥ मनसा जगाम ।
 चिन्तयामासेति यावत् ॥ ५ ॥ गिरा स्वरेण ॥ ६ ॥

ति० समानयन्तु समागच्छन्तु ॥ ३२ ॥ रामानु० त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं प्राप्नुयादिहवानर इति पाठे पञ्चदशरात्रादूर्ध्वं विवागन्त-
 व्यमिति भावः ॥ ति० त्रिपञ्चरात्रात् पञ्चदशदिनादूर्ध्वं आगच्छेत् तस्य दण्डः । तेन पञ्चमध्यै सर्वैरागन्तव्यमिति भावः । कार्तिक-
 शुक्लादवियमाहेति बोध्यं ॥ ३३ ॥ ति० वृद्धान् ग्रीन्त्याद्योमवानुपयातु । संमाननार्थमिति शेषः ॥ ३४ ॥ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥
 टी० सुग्रीवे विमुक्त इत्यत्र भविष्यति इति च्छेदः । सुग्रीवे गुहां किष्किन्धां प्रविष्टे गगने घनैर्विमुक्ते व्यावृत्तसति । वर्षरात्रोपि-
 तो रामः पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा मुमोहेत्युत्तरसंबन्धः ॥ १-२ ॥ शि० कामशोकाभिपीडितः कामेन जानकीप्राप्तिविषयकोत्कटेच्छया
 शोकेन तस्याप्यभावजनितचिन्तया अभिपीडितः व्यासः आसीदिति शेषः ॥ १ ॥ रामानु० सन्निति ॥ अस्माच्छ्लोकारपरतः
 [पा०] १ ख. सबलाः २ क.—ट. तेषां प्रं. ३ ज. तेषांचानन्तरं कार्यं. च. छ. झ. ट. स्वयंचानन्तरं कार्यं. क. यवत्रा-
 नन्तरं कार्यं भवान्समनुपश्यतु. ४ क. ग. छ. झ. ट. प्राप्नुयादिहवानरः. ५ क. ख. सर्वान्. ६ झ. निश्चितं. ७ छ. झ. गृहं.
 ८ छ. झ. वर्षरात्रे स्थितो. ९ क.—ट. दृष्ट्वा. १० क. ख. मतिमात्रः. च. ज. झ. मतिमात्रतः. छ. झ. ट. मतिमानुपः.
 ११ अर्थश्लोकः ट. पुस्तकेन दृश्यते. १२ ख. दृष्ट्वा. १३ च. ग. विललापकुलेन्द्रियः.

सारसारवसमादैः सारसारवनादिनी ॥ याऽश्रमे रमते बाला साऽद्य मे रमते कथम् ॥ ७ ॥
 दुष्पिताश्वासनान्दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान् ॥ कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामपश्यती ॥ ८ ॥
 या पुरा कलहंसानां स्वरेण कलभाषिणी ॥ बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साऽद्य मे बुध्यते कथम् ॥ ९ ॥
 निःस्वनं चक्रवाकानां निश्चम्य सहचारिणाम् ॥ पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १० ॥
 सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च ॥ तां विना मृगशावाक्षीं चरन्माद्य मृगं लभे ॥ ११ ॥
 अपि तां मद्रियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् ॥ न दूरं पीडयेत्कामः शरद्वृणनिरन्तरः ॥ १२ ॥
 एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः ॥ विहङ्ग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३ ॥
 रतश्चर्चुर्य रम्येषु कलार्थी गिरिसालुषु ॥ ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीबाँल्लक्ष्मणोऽग्रजम् ॥ १४ ॥
 तं चिन्तया दुःसहया परीतं विसंजमेकं विजने मनसी ॥
 भ्रातृर्विर्षादात्परितापदीनः समीक्ष्य सौमित्रिकवाच रीमम् ॥ १५ ॥
 किमार्य कामस्य वंशगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ॥
 अयं सैदा संहियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्तितेन ॥ १६ ॥

सारसारवसमादैः सारसारावोत्थितध्वनिभिः ॥ ७ ॥
 पश्यन्ती महिदक्षया इतस्ततो दृष्टिं निक्षिपन्ती ॥ ८
 —९ ॥ पुण्डरीकविशालाक्षी चक्रवाकनिन्दश्रवण-
 स्यासंस्तवया नायकागमपथं सलीलभवलोकयन्ती-
 त्वर्थः । कथं भविष्यति कथं सत्तां चारयिष्यतीत्यर्थः
 ॥ १० ॥ वापीः कुत्रिमसरांसि । काननानि महाव-
 नानि ॥ ११ ॥ शरद्वृणनिरन्तरः शरद्वृणैः साधनैः
 निरन्तरः पूर्णः । कामः । सौकुमार्यात् मद्रियोगाच्च
 हेतोः । तां भामिनीं दूरं आसरणं । न पीडयेत् ।
 अधिः संभावनायां । पीडयेदेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रिदशेश्वरात् सलिलमुद्दिश्य सारङ्गश्चातक इव
 विललापेति संबन्धः ॥ १३ ॥ चर्चुर्य कुटिलं
 चरित्वा । फलामिलाषेण कुटिलमार्गेण चरित्वा ।
 “नित्यं कौटिल्ये गतौ” इति शब्दः ॥ १४—१५ ॥
 वंशगतेन मनसेति शेषः । पौरुष्यं पौरुषं स्वार्थं व्यञ्ज-
 अयं वर्तमानः । समाधिः चित्तसमाधानं । सदा तत्र
 तत्र काले । संहियते संपाद्यते । अत्र अस्मिन्काले ।
 निवर्तितेन योगेन किं । अयं यदा संहियते समाधि-
 रिति पाठान्तरं । यदा यस्मिन्काले । अयं समाधिः
 चित्तसमाधानं । संहियते संपाद्यते । अत्रास्मिन्काले

आसीनः पर्वतस्थामे इति श्लोकः । अस्मात्परतः दृष्टानविमलेष्योमहतिश्लोकः । ज्येष्ठासकुलेष्वेकप्रमादकृतः ॥ ४ ॥ ति० सारस-
 नादसदृशनादवती या सारसानामारावाय परस्परसमाह्वनाय । कृतैर्नादैर्या रमते आश्रमे ॥ ७ ॥ ति० काननवनयोः कान्तारोप-
 यनात्मनाभेदः ॥ ११ ॥ ति० ततः तत्रकाले । रम्येषु गिरिसालुषु चर्चुर्य भ्रातृदुःस्नेनगर्हितं चरित्वा । यद्वृणन्तादावोत्समासेत्यर्थः ।
 पर्युपावृत्तो लक्ष्मणः अग्रजं रमददर्श ॥ १४ ॥ ती० आर्यं यदा यस्मिन्काले समाधिचित्तसमाधानं संपादनीयं । अत्र अस्मि-
 न्काले । अयं किं संहियते किमर्थं संहियते । कामस्य वंशगतेन किं कामवंशगमनेन किं । द्वितीयाया अलुगार्थः । भावेनिष्ठा । आत्म-
 पौरुष्यपराभवेन किं पौरुष्ये पौरुष्यं । निवर्तितेन योगेन किं । योगः संनहनं उद्योगइत्यर्थः ॥ ति० अयं लक्ष्मणः कर्मयोगज्ञानयोगा-
 नेव पौरुष्यवृद्धये दुःखशान्तये चानुतिष्ठेति सारयति किमार्थं स्यादिति । हे आर्यं कामस्य वंशगतेन लब्धं किं कर्मकृतं स्यात् । अपि चैवं का-
 मवशलेन आत्मपौरुष्यस्य पौरुष्यस्य अभिभवेन किं प्रयोजनं साधितं स्यात् । तस्मात्कामवशं लब्धत्वा कर्मयोगं कुरु । किंच आनादिकर्म-
 योगोत्तरकालमवसरप्राप्तोऽयं समाधिः ब्रह्मानुसंधानं । हियाहृतीति श्लोकोः । तेन किमर्थं संहियते । अत्र अस्मात्परतया योगेन
 समाधिना । सर्वेषुः समितिशेषः । किं निवर्तते अपितु निवर्तत एवेत्यर्थः । एवमेष पाठः पाठ इति कृतकृत् । पाठान्तरं स्वयोजना-

[पा०] १ क. ख. घ.—छ. झ. म. द. सारसारान्. २ झ. ट. कलेन. ३ ट. साधनै. ४ छ. रमते कथं. ५ क. पलाशाक्षी.
 ६ ग. धिरंसाय. ७ छ. झ. सुदूरं. घ. ननूनं. ८ क. ख. ततस्तेचार्थः. ड. च. ज. न. अतः संचार्थं कुटिलं. ९ ख. लक्ष्मणो-
 लक्ष्मणाग्रजं. १० छ. झ. ट. सचिन्तया. ११ छ.—ट. त्वरितोतिदीनः. १२ ख. ड.—ड. दीनं. १३ क. ग. ड. यदा. ख. छ.
 झ. ट. द्विधा. घ. ड. न. यथा.

क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् ॥

सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्वं स्वकर्महेतुं च कुरुष्व हेतुम् ॥ १७ ॥

न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण ॥

न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवरार्हं कथित् ॥ १८ ॥

सैलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ॥

हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससाम धर्मार्थसमाहितं च ॥ १९ ॥

निःसंशयं कार्यमैवेक्षितव्यं क्रियाविशेषोऽनुवर्तितव्यः ॥

ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कुमार कार्यस्य फलं न चिन्त्यम् ॥ २० ॥

अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन् ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २१ ॥

तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुन्धराम् ॥ निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवसितः ॥ २२ ॥

निवर्तितेन योगेन सन्नहनेन उत्साहेन किमित्यर्थः ॥ १६ ॥ क्रियाभियोगं कार्योद्योगम् । मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं धैर्योपायाभ्यामनुबद्धं । कालं च । सहायसामर्थ्यं सुग्रीवादिसहायसामर्थ्यं । स्वकर्म देवतोपासनात्मकं तदेव हेतुः तं च हेतुं कुरुष्व । क्रियाभियोगादिकं सर्वं स्वकार्यसिद्धौ हेतुं कुरुष्वेत्यर्थः । अत्र प्रकरणे लक्ष्मणेन रामस्याश्रितरक्षणत्वात् सदीप्यत इति स्वोपदेशः सुलभः ॥ १७ ॥ सुलभा लक्ष्मणम् । अग्निचूडां अग्निज्वालां ॥ १८ ॥ रामः अप्रधृष्यं युक्तिभिरविचार्यं । स्वभावजं स्वभावसिद्धं । हितं उदकमुत्तरं । पथ्यं तत्कालमुत्तरं । नयप्रसक्तं राजनीतियुक्तं । ससाम सान्त्व-

युक्तं धर्मार्थसमाहितं च वाक्यमुक्तवन्तं सलक्षणं लक्ष्मणमुवाचेति योजना । यत्रा अप्रधृष्यत्वादिविशेषणविशिष्टं वाक्यं राम उवाच । लक्ष्मणोक्तानुवाद-रूपलाद्रामवाक्यस्यापि तथात्वमिति बोध्यं ॥ १९ ॥ कार्यं सीतान्वेषणादिकं । निःसंशयं यथाभवतितथा अवेषणीयं । तदनु रूपं धैर्यं कर्तव्यमित्यर्थः । क्रियाविशेषः उत्साहादिः । अनुवर्तितव्यः अनुवर्तितव्य एव । हे कुमार प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कार्यस्य फलं सीताप्राप्तिरूपं । न चिन्त्यं ननु चिन्त्यमेव ॥ २० ॥ एवं लक्ष्मणसमाश्रयसनेन प्रतिष्ठापितधैर्योपि सीतान्वेषणकामानुवृत्त्यापुनः शरद्वर्णयति—अथेत्यादिना ॥ २१ ॥ निर्वर्तयित्वा परिपक्वानि कृत्वा । कृतकर्मा

सत्सङ्गाकल्पितमिति च सः ॥ १९ ॥ ति० उक्तमेव विवृणोति—क्रियाभियोगमिति । क्रियाणां शौचज्ञानादीनां अभितःकाल्यैः नयोगं अनुष्ठानं । मनसःप्रसादं वास्थाय । कालं सर्वकालं समाधियोगानुगतं तेन संबद्धमेव कुरुष्व । तथा अदीनसत्त्वं अक्षीणसत्त्वं । स्वकर्महेतुं पौरुषवृद्धेः कारणं । सहायसामर्थ्यं तद्भटनरूपस्वकर्मदेवाचैनादिरूपकर्मयोगं च कुरुष्व । अनेन यावत्फलं निदिध्यासनात्कर्मसमुच्चयउक्तः ॥ स्त० क्रियाभियोगं सन्ध्यावन्दनाद्युद्योगं कुरुष्व । समाधियोगं चित्तैकाग्र्यरूपमुपायं अनुगतोयः कालसंनिकृष्य । सहायसामर्थ्यं सुग्रीवादिसहायघटनां । हे अदीनसत्त्वं स्वकर्महेतुं स्वकार्यसाधकं । एतच्च सहायसामर्थ्यस्य विशेषणं ॥ १७ ॥ ति० अतो या नीता सातप्रतिकृतिरेव । सातुलदुरासिताप्रावितिव्यञ्जकं ॥ १८ ॥ वि० रामः अप्रधृष्यं युक्तिभिरविचार्यं । स्वभावजं स्वभावसिद्धं वाक्यमुक्तवन्तं लक्षणसहितं लक्ष्मणमुवाच । हे लक्ष्मण यत्त्वया प्रयुक्तं वाक्यं तद्विदितं तत्कालमुत्तरं । पथ्यं कालान्तरेपि सुखं । नयप्रसक्तं राजनीतियुक्तं । सामसहितधर्मार्थसमाहितं संगतं ॥ रामानु० एतच्छ्लोको-क्ताप्रधृष्यत्वादिवर्माणोपलक्ष्यमवाक्येषु विद्यमानत्वादुपदिष्टाहमेतल्लक्ष्मणोक्तस्यास्यैवानुयमानत्वात्तुक्तवन्तमिति पदसम्प्राद्वर्तव्यं ॥ स्त० सलक्ष्मणं लक्षणसहितं । “लक्ष्मणं नमिनिहैव रामभ्रातरीलक्ष्मणः” इति विश्वः ॥ १९ ॥ ति० तस्मात्प्रवृत्तं निरसंशयं कार्यं लक्ष्मणायानुष्ठेय एव । अनुष्ठेयमाह—अवेक्षितव्यं समाधियोगेन भगवत्सत्सङ्गव्यं । क्रियाविशेषः कर्मयोगः । सोऽप्यनुवर्तितव्यः अनुष्ठेयः । हे कुमार ननु कर्मज्ञानयोगौ हिलाप्रकर्षेण वृद्धिप्राप्तस्य । अतएव दुरासदस्य । वीर्यस्य वीर्यवतः कर्मणः फलं च फलमेव ।

[पा०] १ क. च. ज. महीत. २ छ. झ. ट. तात. ३ च. ज. योग. ४ ख. सलक्ष्मणं लक्ष्मणं. ५ क. च. ज. वचः प्रयुक्तं. ६ क. च. ज. धर्मसमाहितार्थं. ७ ग. मवेक्षणीयं. ८ ग. घ. क. झ. ट. विशेषोप्यनुवर्तितव्यः. ९ झ. ट. ननु प्रवृत्तस्य. व. नयप्रवृत्तस्य. ग. ज. ननु प्रवृत्तस्य. १० झ. ट. वीर्यस्य. ११ घ. च. झ. ट. फलं च. १२ ग. वैदेहीमनु.

स्निग्धगम्भीरनिर्वोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः ॥ विमृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ॥ २३ ॥
 नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ॥ विमदा इव मातङ्गाः शान्तवेगाः पयोधराः ॥ २४ ॥
 जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुमगन्धिनः ॥ चरित्वा किरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः ॥ २५ ॥
 घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण ॥ नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्तः सहसाऽनघ ॥ २६ ॥
 अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाधिव्रसानवः ॥ अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयध्वजदीप्तिभिः ॥ २७ ॥
 दर्शयन्ति शरत्पद्मः पुलिनानि शनैः शनैः ॥ नवसङ्गमसंव्रीहजघनानीव शोषितः ॥ २८ ॥

शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ॥
 लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता ॥ २९ ॥
 संग्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मीः शरत्कालगुणोपनीता ॥
 ह्यर्थाग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥ ३० ॥
 सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी पदपादचन्दैरनुगम्यमानः ॥
 मत्तद्विपानां पवनोनुसारी दर्पं वनेष्वभ्यधिकं करोति ॥ ३१ ॥
 अभ्यागतैश्चासुविशालपक्षैः सरःप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः ॥
 महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥ ३२ ॥

कवकृत्यः ॥ २२ ॥ शैलद्रुमपुरोगमाः शैलद्रुमाणामग्रे
 गच्छन्तः । अत्र प्रकरणे सर्वत्र विषये प्रवृत्तिः रासा-
 नसारकृता सूच्यते ॥ २३—२४ ॥ वृष्टिकरा वाता
 वृष्टिवाताः पुरोवाता इत्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ चित्र-
 दीप्तिभिः नानावर्णकान्तिभिः ॥ २७ ॥ दर्शयन्तीति ।
 अनेन शरत्कालानुवर्तनेन गुरुणां शिष्येभ्यो रहस्या-
 र्थप्रकाशनं सूच्यते ॥ २८ ॥ सप्तच्छदानाम् शरत्पु-
 ष्पावृक्षाः । शरत् कर्त्री । श्रियं स्वसमृद्धिः । विभज्य
 त्रेधाविभज्य । सप्तच्छदशाखादिषु प्रवृत्ता सप्तच्छदेषु
 पुष्पविकासरूपाः । तारादिप्रभासुनिर्मलतारूपा ।
 गजलीलासु उन्मत्तकतारूपा ॥ २९ ॥ अनेकाश्रय-

चित्रशोभा सितरक्तनीलपङ्कजादिरूपानेकाश्रयतया
 चित्रशोभा नानावर्णकान्तिः । शरत्कालगुणोपनीता
 शरत्कालोत्कर्षेण प्रापिता । लक्ष्मीः समृद्धिः । सूर्य-
 स्याग्रहसूतैः प्राथमिककिरणैः । हस्तशब्देन करा ल-
 क्ष्यन्ते । भगवत्कटाक्षबोधितेषु पुरुषेषु नानारूपसं-
 वित्प्रकाश उच्यते ॥ ३० ॥ अनुसारी अनुसृत्य वर्त-
 मानः । अविच्छेदेनैव प्रवर्तमान इत्यर्थः । मत्तद्विपानां
 दर्पकरोति । मद्वृद्धिहेतुत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥
 अभ्यागतैरिति । मिथुनतया आमिसुख्येन संगतैः ।
 चारु यथा तथा विशालपक्षैः हर्षेण वितृतपक्षैरित्य-
 र्थः । क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः हंसाश्च क्रीडन्ति

नित्यं अपेक्षणीयं । अनेनयावत्कलेनिदिध्यासनकर्मसमुच्चयतकः ॥ २० ॥ ति० शैलद्रुमपुर इति द्वितीयावबुधचनान्तं । तान्ग-
 च्छन्ति तदाभूतासलिलं विमृज्य परिश्रान्ताः ॥ शि० दीर्घः गंभीरः निर्वोषोपेक्षातेगमाः गगनमागतामेघाः सलिलं शैलद्रुमपुरः
 विमृज्य प्राप्य परिश्रान्ता अभवन्ति शेषः । शैलद्रुमपुरोगमा इत्येकं पदं । तदर्थं शैलद्रुमाणां पुरः अग्रमारेण गच्छन्तीति ॥ २३ ॥
 ति० नीलोत्पलदलश्यामा इति पयोधरविशेषणं । अहंत्वशान्तकामवेप इति व्यञ्जनं ॥ २४ ॥ स० मयूराणां मिवावारणानामपि वर्षा-
 कालएव संतोषातिशय इति संप्रदायः ॥ २५ ॥ स० अनुसारी शरत्कालानुगुणः मत्तद्विपानां दर्पं विनेष्यन् क्रीडासाधनजलापहारेण वा
 मद्गन्धसदृशसप्तच्छदगन्धभ्रमरादिसाहिष्येन वेति हेतुः । ती० सप्तच्छदानामिति कर्मणिषश्च । ताननुसारी अनुसृत्य वर्तमानः
 पवनः मत्तद्विपानां दर्पं करोतीति संबन्धः ॥ ति० पवनमनुसरति तच्छीलः । विनेष्यन् जलं शोषयन् । शरत्काल इति शेषः ॥ ३१ ॥
 रामनु० क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैरिति । हंसचक्रवाकाः परस्परवैरिणोपि शरद्गुणसंजातहर्षपरवशाद्वैरिं विस्मृत्य विहरन्तीति निवि-

[पा०] १ ग. ड.—ट. दीर्घगंभीर. २ च. छ. झ. ञ. परिश्रान्ता. ३ क.—ड. गिरयध्वजदीप्तिभिः. ४ ग. क्रीडासु.
 ५ ज.—ड. गुणोपपन्ना. ६ अ. न. सूर्याग्रपाद. ७ क. च. छ. झ. ञ. ड. पवनानुसारी. ८ क.—ड. दर्पं विनेष्यन् अधिकं विभाति.
 ९ छ. झ. ड. सरप्रियैः.

भेदप्रगर्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ॥
 प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥ ३३ ॥
 नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तवर्हाभिरणा वनेषु ॥
 प्रियास्त्रसक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥ ३४ ॥
 मनोज्ञगन्धैः प्रियकैरनैल्यैः पुष्पातिभारावनताप्रशास्त्रैः ॥
 सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्घोतितानीव वनान्तराणि ॥ ३५ ॥
 प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां वने रतानां कुसुमोद्गतानाम् ॥
 मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्समानां गतयोऽद्य मन्दाः ॥ ३६ ॥
 व्यभ्रं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि ॥
 कङ्कारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥ ३७ ॥
 सूर्यातपक्रामणनष्टपङ्का भूमिश्चिरोद्घाटितसान्द्रेणुः ॥
 अन्योन्यवैरामर्षायुतानामुद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ॥ ३८ ॥
 शरद्गुणाप्याधितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्क्षिताः ॥
 मदोत्कटाः संप्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदन्ति ॥ ३९ ॥
 सैमन्मथं तीव्रगतानुरागाः कुलान्विता मन्दगतिं करिष्यः ॥
 मदान्वितं संपरिवार्य यान्तं वनेषु भर्तारमनुप्रयान्ति ॥ ४० ॥
 त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषणानि बर्हाणि सीरोपगता नदीनाम् ॥
 निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयान्ति दीना विर्मदा मयूराः ॥ ४१ ॥
 वित्रास्य कारण्डवचक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटा गैजेन्द्राः ॥
 सरस्सु बुद्धाम्बुजभूषणेषु विशोभ्य विशोभ्य जलं पिबन्ति ॥ ४२ ॥

चक्रवाकाश्च क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ ३२—३३ ॥ गतोत्स-
 वाः नष्टहर्षा इत्यर्थः । बभूवुरिति शेषः ॥ ३४ ॥
 प्रियकैः बन्धुकैः । “सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजी-
 वकाः” इत्यमरः ॥ ३५ ॥ कुसुमोद्गतानां सप्तच्छ-
 दकुसुमाग्राणेन मत्तानां । मदोत्कटानां मदेन उद्भिन्न-
 कटानां ॥ ३६ ॥ व्यभ्रं विगतमेघं । शस्त्रविधौतवर्णं
 विधौतशस्त्रवर्णं । कृशप्रवाहानि संकुचितप्रवाहानि

॥ ३७ ॥ चिरोद्घाटितसान्द्रेणुः चिरात् इषत् उत्पा-
 दितनिविडरेणुः । स्थूलरेणुरित्यर्थः । अन्योन्यवैरामर्षा-
 युतानामित्यत्र वृत्तभङ्ग आर्षः । वैरं विरोधः । अमर्षः
 असहिष्णुता । ताभ्यां आयुतानां आसमन्तायुतानां ।
 वैरामर्षपूर्णानामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ रूपशोभाः शरीरशो-
 भाः ॥ ३९ ॥ कुलान्विताः सजातीयसमूहेन युक्ताः
 ॥ ४० ॥ सारसौघैः हंससमूहैः ॥ ४१ ॥ महारवैः वित्रा-

रोधः ॥ ३२ ॥ शि० ध्यानपराः मेघचिन्तनरताः बभूवुरितिशेषः ॥ ३४ ॥ ति० कुसुमोद्गतानां सप्तच्छदकुसुमाग्राणप्रवृत्तानां ।
 उद्गतानामित्येवपाङ्कःपाठः । उद्गतानामितिकल्पितइतिकतकृतः । मदोत्कटाः अधिकमहाः । अतएवमदलालसाः । मदशब्देन
 तज्वन्यःक्रामभोगः तत्रेच्छावन्तः ॥ ३६ ॥ ति० सूर्यातपक्रामणसंबन्धः । चिरेणोद्घाटितः प्रकाशितःसान्द्रेणुर्यथा ।
 अनेनशरदुत्तारार्धकालोयमितिक्षायते ॥ ३८ ॥ ति० समन्मथत्वादिविशेषणवतुष्टयंकरेण्वाः । करेणुरितिदीर्घत्वमात्रं ॥ ४० ॥
 ति० विभूषितं विभूषणं । विमनामयूराः । मनःपर्यायोमनश्चन्दोकारान्तोपि द्विरूपकोशात् ॥ ४१ ॥ ति० बुद्धाब्जानि विकसित-

[पा०] १ ग. मत्तप्रगल्भेषु. ख. घ. मदप्रगल्भेषु. २ क. झ. ट. प्रियास्त्रसक्ता. ३ घ. रनेकैः. ४ च. छ. झ. ट.
 गुष्पाप्रमारा. ५ क. ज.—ट. वनप्रियाणां. घ. वनेवराणां. ६ क. छ. च. छ. झ. म. ट. कुसुमोद्गतानां. ७ झ. ट. व्यर्थः.
 ८ क. ग. घ. भूमिःसमुत्पादित. ट. भूमिःश्चिरोद्घाटित. ९ क.—ट. वैरेणसमायुतानां. ख. वैरादमर्षायुतानां. १० क. ख. घ.—ट.
 समन्मथयातीवतरानुरागा. ११ क. मन्दगताःकरिष्यः. छ. झ. म. ट. मन्दगतिःकरेणुः. १२ ग. मदान्विता. १३ ख. कान्तं.
 १४ छ. झ. ट. प्रयाति. १५ ग.—ट. विभूषितानि. १६ क.—ट. विमनाः. १७ घ. गजाधिपाः. १८ ग. क्षिपन्ति.
 वा. रा. १३६

व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ॥
 ससारसा रावविनादितासु नदीषु हृष्टा निपतन्ति हंसाः ॥ ४३ ॥
 नदीधनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलवर्हिणानाम् ॥
 भ्रुवङ्गमानां च गतोत्सवानां हृतं स्वाः संप्रति संप्रवहाः ॥ ४४ ॥
 अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नैवोदितेष्वम्बुधरेषु नद्याः ॥
 क्षुधादिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोपिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ४५ ॥
 चञ्चलचन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका ॥ अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥ ४६ ॥
 रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ॥
 ज्योत्स्नाशुक्रप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥ ४७ ॥
 विषकृशालिप्रस्रवन्ति भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपङ्क्तिः ॥
 नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता प्रथितेव सल्ल ॥ ४८ ॥
 सुप्तैकहंसं कुसुमैरुपेतं महाह्रदस्यं सलिलं विभाति ॥
 धनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ४९ ॥
 प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ॥
 बाप्युत्तमानामधिकाऽद्य लक्ष्मीर्वराङ्गनानामिव भूषितानाम् ॥ ५० ॥
 वेणुस्वनव्यञ्जितवर्षमिश्रः प्रत्यूषकालानिलसंप्रवृद्धः ॥
 संमूर्छितो मङ्गुरगोष्ठ्याप्राप्त्यन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ॥ ५१ ॥

स्मेति संबन्धः । मिश्रकटाः मदेनेति शेषः ॥ ४२ ॥
 सवालुकासु ससिकतासु । ससारसा इति पदच्छेदः ।
 रावविनादितासु निजशब्देन संजातशब्दासु ॥ ४३ ॥
 नद्यश्च घनप्रस्रवणानि च तेषां उदकानां । भ्रुवङ्गमा-
 नां मण्डूकानां ॥ ४४ ॥ अनेकवर्णाः कृष्णपीतादिव-
 र्णाः । सुविनष्टकायाः अत्यन्तकृशशरीराः । नद्याः
 लीनाः ॥ ४५ ॥ चञ्चलचन्द्रकरस्पर्शेन यो हर्षः तेन
 उन्मीलिततारका निर्मलनक्षत्रा । रागवती आरुण्य-
 त्वती सन्ध्या । अम्बरं आकाशं । स्वयं जहाति । अत्र
 कान्तकरस्पर्शेन हर्षविस्फारितनेत्रकनीनिका उत्तेजि-

तानुरागा स्वयमेव रतये अम्बरं त्यजन्ती कामुकी
 प्रतीयत इति समासोक्तिः । सन्ध्यारागः प्रायेण
 शरस्वेव भवतीत्येवमुक्तं ॥ ४६ ॥ शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा
 उदितशशाङ्करम्यवक्त्रा । तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा
 उन्मीलिततारागणचारुनेत्रा ॥ ४७ ॥ भुक्त्वा मुखाम्ने
 गृहीत्वा । माला नानावर्णपुष्पमाला ॥ ४८ ॥
 सुप्तैकहंसमिति हंसं चन्द्रस्थाने । महाह्रदस्यमिति
 शारुभीर्यकृतनैर्मल्यतिशयेन आकाशसाम्याय । धनै-
 र्विमुक्तमिति परिपूर्णत्वायोक्तं ॥ ४९—५० ॥ वेणूनां
 सुधिरवंशानां स्वनेन व्यञ्जितं यच्चुर्य गीतवाद्यं तेन

कमकानि ॥ यद्वा विश्वोभ्यजलं अगाधजलं पिबन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ स्त्री० ससारसारवविनादितासु ससारसाश्वतेषामाराववि-
 नादिताश्वेतितया । तासु ॥ ४३ ॥ स्त्री० सुविनष्टकायाः वल्मीकेषु सम्यक्निवेशितदेहाः । अम्बुधरेषु नैवोदितेषु सप्त नद्याः अदर्श-
 न्यताः । विप्रसरन्ति बहिर्निर्गच्छन्ति ॥ इतः परंचञ्चलचन्द्रेत्यादिकोक्तः कचित्सुस्तकेदृश्यते । सचमूलवहुपुस्तकेष्वदर्शनात्प्रक्षिप्त
 इतिगव्याख्यायते ॥ ४५ ॥ स्त्री० शशाङ्कात्मकजदितसौम्यवर्णस्यसा । ज्योत्स्नाविशुक्रप्रावरणस्यसा ॥ ४७ ॥ स्त्री० शालि-
 प्रसवाः ग्रीहयः ॥ ४८ ॥ तस्मिन् महाह्रदशब्देनागाधत्वमुक्तं । तेनातिनीलाश्रयस्थताराहंसस्यातिधावलम्बप्रकाशयते ॥ ४९ ॥
 स्त्री० गह्वराणां गिरिगह्वराणां गोष्ठ्याणांचवनवर्तिनाशब्दः । अन्योन्यमापूरयतीव वर्षयतीव । गह्वरगोष्ठ्यशब्दाः साजालात्परस्पर-
 वर्षकाश्चर्यः । गह्वरगोष्ठ्याणामिति पाठः ॥ स्त्री० प्रत्यूषः ऊष रजायां । प्रत्यूषतिरजनीमिति प्रत्यूषकालः प्रातःकालः तस्मिन् ।

[पा०] १ अ. ग. सुसारसा. २ अ. विरावितासु. अ. विनादितासु. ३ क. च. अ.—ट. हंसानिपतन्ति हृष्टाः. ४ अ.
 नदीषु. ५ ग. हतोत्सवानां. ६ क. च. अ.—ट. भ्रुव. ७ अ. नद्योदकेषु. ८ ग. अ. च. अ.—ट. कुसुमैरुपेतं. ९ क. म.
 वेणुसर. १० ग. छ. अ. म. ट. संप्रवहाः. ११ म. ट. गह्वर.

नवैर्नदीनां कुसुमप्रभासैर्व्याधूयमानैर्मृदु मारुतेन ॥
 धौतामलक्ष्मीमपटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभितानि ॥ ५२ ॥
 वनेप्रचण्डा मधुपानशौण्डाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः ॥
 वनेषु भक्ताः पवनानुयात्रां कुर्वन्ति पद्मासनेरुणगौराः ॥ ५३ ॥
 जलं प्रसन्नं कुमुदं प्रभासं क्रौञ्चस्वनः शालिवनं विपकम् ॥
 मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५४ ॥
 मीनोपसंदाशितमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः ॥
 कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम् ॥ ५५ ॥
 सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि ॥
 सपत्रलेखानि सरोचनानि बधूमुखानीव नदीमुखानि ॥ ५६ ॥
 प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टपदपादनिकूजितेषु ॥
 गृहीतचापोद्यतचण्डदण्डः प्रचण्डचारोद्य वनेषु कामः ॥ ५७ ॥
 लोकं सुवृष्ट्यां परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ॥
 निष्पन्नसखां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तीक्ष्णराः प्रेनष्टाः ॥ ५८ ॥

प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररीमिविनादिताः ॥ चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाश्रयाः ॥ ५९ ॥
 असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु ॥ ६० ॥
 हंससारसचक्राहैः कुरैश्च समन्ततः ॥ पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ॥ ६१ ॥

मिश्रः । प्रत्युषकालानिलेन प्रातःकालवायुना संप्रवृद्धः
 अभिवृद्धः । समूर्जितः अभिव्याप्तः । गर्गरगोवृषाणां
 गर्गराणां दधिमथनभाण्डानां गवां वृषाणां च शब्दः ।
 अन्योन्यमापूरयतीव परस्परसमिधर्धयतीव । प्रातः-
 कालिकदधिमथनघोषः वत्सोत्सुकानां गवां पुष्ट्या
 कामातुराणां वृषाणां च शब्दः गोपाल-
 केणुस्वनैः प्राभातिकवायुमिश्राभिवृद्धो जायत इत्यर्थः
 ॥ ५१ ॥ कुसुमैः प्रभासन्त इति कुसुमप्रभासाः
 सैः । पटप्रकाशैः पटतुल्यैः । काशैः शुभ्रपुष्पदर्भवि-
 श्लेषैः । नदीनां कूलानि तटानीत्युक्त्या स्त्रीणां जघ-
 नोपमा सूच्यते ॥ ५२ ॥ वने प्रचण्डाः निरङ्कुशग-
 तयः । मधुपाने शौण्डाः घूर्ताः । पद्मानामसनानां च
 रेणुभिः गौराः । षट्चरणाः भृङ्गाः । वनेषु पवनानु-

नयात्रां वातानुगमनं । कुर्वन्ति परिमलानुसारदिति
 भावः ॥ ५३ ॥ प्रभासत इति प्रभासं । पचाद्यच् ।
 विकस्वरमित्यर्थः । वर्षव्यपनीतकालं वर्षाव्ययकालं ।
 शरत्कालमिति यावत् ॥ ५४ ॥ कामिनीनां वारस्त्री-
 णामित्यर्थः ॥ ५५ ॥ चक्रवाकशैवलकाशाः रोचना-
 पत्रलेखावकुण्ठनदुकूलस्थानीयाः ॥ ५६ ॥ बाणाः
 बाणवृक्षाः । असनाः सर्जकाः । गृहीतचापेन उद्यतः
 प्रयुक्तः चण्डदण्डः तीक्ष्णदण्डनं येन च तथा । यद्वा
 गृहीतचापश्चासौ उद्यतचण्डदण्डश्च । दण्डः शरविश्ले-
 षः । “दण्डादयः काण्डमेवाः स्युः” इति हलायुधः ।
 प्रचण्डचारः उग्रसंचारः ॥ ५७ ॥ लोकं जलं ॥ ५८ ॥
 कुररीभिः क्रौञ्चीभिः । सलिलाश्रयाः सरांसि ॥ ५९ ॥
 बन्धुजीवाः श्यामाश्च लताविशेषाः ॥ ६०—६१ ॥

समूर्जितः समूर्जितः । गर्गरः हस्तिहस्तः । तस्यागोवृषाणां च शब्दः । गर्गरशब्दस्य हस्तिहस्तार्थकत्वं तु कर्मनिर्णयटीकायां हि ।
 मीननेदोवा । “गर्गरोमीनभेदेत्यात्” इति विश्वः ॥ ५९ ॥ सप्त० मीनाएव सप्तदशैर्दशैतामेखलायास्तासां । शरत्काले वसीच-
 दर्शनं खण्डलावुदकस्य ॥ कान्तोपभुक्तालसगामिन्यश्च । यद्वा भावेकः । तेनालसगामिन्यः ॥ ५५ ॥ ति० प्रचण्ड-

[पा०] १ ख. ग. क. छ. झ. ट. कुसुमप्रहासं. च. ज. कुसुमं. २ क. ग. घ. च.—झ. ट. धौवस्वनं. ३ क. वनेच
 प्रकं. ४ क. सरोमुखानि. ५ घ. छ. झ. ट. दण्डचण्डः. ६ क. छ. झ. घ. ट. प्रचण्डचापोद्य. ७ ग. प्रयाताः. ८ असनाः
 सप्तपर्णाश्चेत्यादीनांचतुर्णोक्तानांपौर्वापर्यं. छ. झ. ज. ट. पाठेषु दृश्यते.

अन्योन्यवद्वैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ॥ उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६२ ॥
 इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ॥ न च पश्यामि सुग्रीवंमुद्योगं वा तथाविधम् ॥ ६३ ॥
 चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः ॥ मम शोकैर्भिभूतस्य सौम्य सीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥
 चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोऽनुगता वनम् ॥ विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव यौऽऽगता ॥ ६५ ॥
 प्रियाविहीने दुःस्वार्ते हतराज्ये विवासिते ॥ कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥
 अनाथो हतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः ॥ दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥
 इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ॥ अहं वानरराजस्य परिभूतः परन्तप ॥ ६८ ॥
 स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गेणे ॥ कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ६९ ॥
 त्वं प्रविश्य च किष्किन्धां ब्रूहि वानरपुङ्गवम् ॥ मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ॥ ७० ॥
 अर्थिनामुपसन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ॥ आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥ ७१ ॥
 शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ॥ सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥
 कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ॥ तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नाभ्योपशृङ्गते ॥ ७३ ॥
 नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे ॥ द्रष्टुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युद्गोपमम् ॥ ७४ ॥
 धोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे ॥ निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छति ॥ ७५ ॥
 काममेवंगतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे ॥ त्वत्सहायस्य मे वीर न विन्ता स्यान्नृपात्मज ॥ ७६ ॥

इं नृपात्मज जिगीषूणां पार्थिवानामित्यन्वयः ॥ ६२ ॥
 यात्रा उपस्थितेति शेषः ॥ ६३ ॥ चत्वारः आषाढा-
 ष्याः । केचिदाहुः श्रावणाद्या इति । “पूर्वोयं वार्षि-
 कोमासः श्रावणः सलिलागमः” इत्युपक्रमोक्तेः ।
 आश्वयुजकार्तिकयोर्वर्षानुवृत्त्या वार्षिकत्वं । “कार्ति-
 के समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत” इति पूर्वोक्तवचने तु
 कार्तिके समनुप्राप्त इत्यस्य समाप्ते इत्यर्थ इत्याहुः
 ॥ ६४—६७ ॥ सुग्रीवस्य परिभूत इति “कस्य च
 वर्तमाने” इति षष्ठी । कृपां न कुरुत इत्यादिकं
 सुग्रीवाभिमानमनुसृत्योक्तं ॥ ६८—६९ ॥ त्वं

प्रविश्य चेत्यादि ॥ यः उदीरितं वाक्यं सत्येन
 परिगृह्णाति सत्यत्वेन स्वीकरोति । यथोक्तमनुसिद्धती-
 त्वर्थः । मित्राणां न भवन्ति मित्राणामुपकाराय न
 भवन्तीत्यर्थः । अस्य श्लोकस्य अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यं ।
 इति सुग्रीवं ब्रूहीति पूर्वोक्तसंबन्धः ॥ ७०—७४ ॥
 धोरमिति ॥ निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छ-
 तीति पाठः ॥ ७५ ॥ वीर नृपात्मज । त्वत्सहायस्य
 मे एवंगते सालगिरिभूदलनादिषु इत्थमप्रतिहते
 पराक्रमे कामं परिज्ञाते सत्यपि अस्य सुग्रीवस्य
 विन्ता समयव्यतिक्रमे मामपि हनिष्यतीति विचारः

आपोमस्यसः । इदं हेतुगर्भं ॥ ५७ ॥ चत्वार इति । यद्यपि चतुर्थमासो विद्यत एव तथापि तत्रोद्योगाभावेन तस्यापि गतप्रामत्वाद्गता
 इत्युक्तिः ॥ ६४ ॥ ति० कृपायाश्चरणे हेतुमुपयति—अनाथ इति । दूरगृह इति पाठे दूरवर्तिनी विषयो ग्रहो रावणोऽभिविज्ञो वा
 मस्तेत्यर्थः । ति० ननु स्वयंसमर्थत्वात् सुग्रीवापेक्षा किमर्थं क्रियत इत्यत आहुः—अनाथ इति । रावणेन रावणसदृशेन वालिना धर्षितः ।
 अतएव अनाथः रक्षकरहितः । अतएव दीनः कामी अयं सुग्रीवः मां शरणं गत इत्येतैः कारणैः वानरराजस्य सुग्रीवस्य सुग्रीवेण प-
 रिभूतः वशीकृतः अहमस्मीति शेषः । स० दूरगृहः दूरे अथो ज्योत्स्नाग्रहं यस्य ॥ ६७ ॥ ति० वानरराजस्य वानरराजेन । श्लेष-
 षष्ठी ॥ ६८ ॥ ति० उपपन्नानां बलवीर्यादियुक्तानां । आशां अभिमतार्थनिषयां । संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ ७१ ॥ स० वालि-
 हारस्य पूर्वमेकदा ज्यातलशब्दध्रुवणात्पुनरित्युक्तं । श्रोतुमिच्छसीत्यतः परं इति शब्दस्याप्याहृतस्य इति वानरपुङ्गवब्रूहीत्यन्वयः ॥ ७५ ॥
 स० नन्वेव सुग्रीवद्वनने कथं त्वत्कार्यनिष्पत्तिरिति लक्ष्मणगृहपरिहरति—काममिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । मत्कोपेन सुग्रीवे
 गतेऽपि नेष्टेपि । अस्म्ये कामं यथा तया सहासाते सति । तत्रापि त्वत्सहायस्य मे विन्ता आगामिकायै न स्यात् । यद्वा त्वत्सहायस्य मे

[पाठः] १ छ. झ. ज. ट. मुद्योगं च. २ क. ग.—ट. शोकमिति सत्यस्य. ३ छ. झ. ट. तथा. ४ क. ड.—ट. चाङ्गना.
 ५ ज. चागता. ५ क. ड.—ट. सकिष्किन्धां प्रविश्यत्वं. ग. किष्किन्धां संप्रविश्यत्वं. ६ क. ग्राम्यसुखैर्धुक्तं. ७ झ. मुपपन्नानां.
 ८ क. ख. ज. येन वाक्यं. ९ क. ज. सलोके. १० क.—ट. सिच्छति.

यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरञ्जय ॥ समयं नाभिजानाति कृतार्थः पुंवगेश्वरः ॥ ७७ ॥
 वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ॥ व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुध्यते ॥ ७८ ॥
 सामात्यपरिषत्क्रीडन्यानेमोपसेवते ॥ शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ॥ ७९ ॥
 उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वैत्स महाबल ॥ मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाथैनमिदं वचः ॥ ८० ॥
 न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ॥ समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥
 एक एव रणे वाली श्रेण निहतो मया ॥ त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हं निन्द्यामि सन्नान्वयम् ॥ ८२ ॥
 तदेवं विहिते कार्ये यद्वितं पुरुषर्षभ ॥ तत्तद्बुद्धिं नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ॥ ८३ ॥
 कुरुष्व सत्यं मयि वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् ॥
 मा वालिनं प्रेत्य गतो यमक्षयं त्वमद्य पश्ये मम चोदितैः शरैः ॥ ८४ ॥
 स पूर्वजं तीव्रविद्वद्भक्तो लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ॥
 अकार तीव्रं मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशनाथः ॥ ८५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

मा भूदित्यर्थः ॥ ७६ ॥ अयमारम्भः सत्यकरणवा-
 लिनिरसनरूपः । यदर्थं यस्यै सीतान्वेषणप्रयोजनाय
 कृतः । समयं तद्विषयसंकेतं । पुंवगेश्वरो नामिजा-
 नातीति संबन्धः ॥ ७७ ॥ वर्षासमयकालं वर्षा एव
 समयकालः संकेतकालः तं । वर्षाशब्देन चत्वारो
 मासा उपलक्ष्यन्ते ॥ ७८ ॥ सामात्यपरिषत् सामा-
 ल्यबान्धवः ॥ ७९ ॥ मम रोषस्य यद्रूपं तत्सुग्रीव
 उच्यतां । एनमिदं वक्ष्यमाणं वक्ष्यश्च ब्रूयाः ॥ ८० ॥
 हतो वाली येन पथा गतः स पन्थाः । परलोक-
 त्यर्थः । न संकुचितः न नष्टइत्यर्थः । समये
 भर्षादायां तिष्ठ । वालिपथं वालिगतं मार्गं ॥ ८१ ॥

—८२ ॥ कार्ये एवं विहिते एवमवस्थिते सति ।
 यद्वितं तद्बुद्धिं । कालव्यतिक्रमः माभूवितिशेषः ।
 अतः त्वर त्वरस्वेतिसंबन्धः ॥ ८३ ॥ उक्तमर्थं पुनः
 संक्षेपेण सर्गान्ते दर्शयति—कुरुष्वेति ॥ मयि विषये
 प्रतिश्रुतं सत्यं कुरु । शाश्वतं धर्ममवेक्ष्य प्रतिश्रुतकरण-
 मक्षयोधर्म इत्यवेक्ष्य ॥ ८४ ॥ सः लक्ष्मणः । हरी-
 श्वरे सुग्रीवे । तीव्रमिति निग्रहबुद्धिमित्यर्थः । लाल-
 प्यमानं प्रलपन्तं ॥ ८५ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्कि-
 न्धाकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

पराक्रमेअस्यसुग्रीवस्यएवंगतेकालेपरिहातेपिचिन्तानस्यादितिकामं आख्ये । ती० वीर नृपात्मज त्वत्सहायस्यमे एवंगते सालगि-
 रिभूविदलनादिष्वित्यमप्रतिहतेपराक्रमे । कामपरिहातेसत्यपि अस्यसुग्रीवस्यचिन्तानस्यात् । समयव्यतिक्रमेपिहनिन्द्यातीतिविच-
 रोनाभूदित्यर्थः । यद्वा सुग्रीवस्यानोदातिशयप्रतिविस्मयनचनमेतत् । एवंगते लतसहायस्यमेपराक्रमेकामंपरिहातेपि अस्यसुग्रीव-
 स्यविस्ता मयिबुद्धिर्नस्यात् नभवेत् । अहोविस्मयइत्यर्थः ॥ ७६ ॥ स्त० चतुरोमासान् व्यतीतान्प्रत्यागान् । कार्तिकस्यमो-
 क्रमाश्चलेनात्पावशिष्टात् ॥ शि० वर्षासमयकालं वर्षस्य षष्ठिसमयस्य आसमयःसम्पन्नमन्यसिन् तत्कालं हरीश्वरः
 प्रतिज्ञाय विहरन्तन् व्यतीतांश्चतुरोमासान्नावबुध्यते ॥ ७८ ॥ ति० प्रेतगतः प्रेतत्वंप्राप्तः ॥ ८४ ॥ इतित्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. सहरीश्वरः. २ झ. वर्षासमय. क. ग. घ. वर्षसमय. ३ ड. छ. झ. ट. वीर. ४ क. च. ज. घ.
 कविप्यामि. ५ झ. ट. यदेवं. ६ क. च. ज. चिन्तितं. ७ च. झ. झ. ट. ममवा. ८ क.—छ. झ. ट. प्रेतगतो. ९ क.
 ड.—ज. यमक्षये. १० क. पश्येनिहतोमयाशरैः. ११ झ. घ. ट. चोदितः. १२ क. घ.—ट. वंशवर्धनः.

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

रामेण सुग्रीवेभापातजकोपोदितस्वपत्न्यभाषणश्रवणमात्रेणसुग्रीववर्धमतिज्ञानमानंलक्ष्मणमति सान्त्वोक्त्यातत्कोपापनो-
दनपूर्वकं साक्षैवसुग्रीवेव्यवहारोदना ॥ १ ॥ सद्यश्चापपाणिनालक्ष्मणेन कोपाटोपेनकपिकुलभीषणपूर्वकमङ्गदमति
सुग्रीवेस्त्रागमननिवेदनोदना ॥ २ ॥ साभिवादनमङ्गदेन लक्ष्मणागमननिवेदनेऽपिमहानमदपरवशतयातद्वृद्धवतिसुग्रीवे
लक्ष्मणसंप्रत्यक्षकपिकुलकिलकिकाकोलाहलश्रवणसमुद्भूतसति तंप्रति मञ्जिवराम्या लक्ष्मणागमननिवेदनपूर्वकंतत्पसादन-
कोदना ॥ ३ ॥

॥ कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिषणं समुदीर्णकोपम् ॥

नरेन्द्रसमुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥

न वानरः स्यास्यति साधुवृत्ते न मेक्ष्यते कर्मफलानुषङ्गान् ॥

न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथाहि नाभिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥ २ ॥

मतिश्रयाद्भ्राम्यमुखेषु सक्तस्तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः ॥

हतोऽग्रजं पश्यतु वीरं तस्य न राज्यमेवंविशुणस्य देयम् ॥ ३ ॥

न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य ॥

हरिप्रवीरैः सह बालिपुत्रो नरेन्द्रपत्न्या विचर्यं करोतु ॥ ४ ॥

तमाचभाणासनमुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् ॥

उवाच रामः परवीरहन्ता स्ववेक्षितं सानुनयं च वाक्यम् ॥ ५ ॥

न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ॥ पापमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥

नेदंमद्य त्वया ग्रीवं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ॥ तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च सङ्गतम् ॥ ७ ॥

अथाङ्गदेन लक्ष्मणकोपकथनं सुग्रीवायैकत्रिंशे-स
कामिनमिति ॥ कामिनं अधिककामं । अतएव
दीनं । तथाप्यदीनसत्त्वं । एतेन वस्तुतः अदीनस-
त्त्वोपि दैन्यं भावयतीति गम्यते । शोकाभिषणं शोक-
प्राप्तं । समुदीर्णकोपं अभिवृद्धकोपं । अस्मिन्लोके
नरदेवपुत्रमित्यत्र देकारो गायत्र्या एकादशाक्षरं ।
दशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ साधुवृत्ते साधूनां
मित्रसमानमुखदुःखानां सुहृदां वृत्ते आचारे । नस्या-
स्यति । कर्मफलानुषङ्गान् अभिसाक्षिकसख्यरूपकर्मणा
बालिनिरसनराज्यदारलामरूपफलानुबन्धान् । नमं-
स्यते । वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते । तथाह्यस्य
बुद्धिः नाभिक्रमते अस्मत्प्रयोजनाभिसुख्ये न वर्तते

इति योजना ॥ २ ॥ मतिभ्रमात् बुद्धिविपर्यासात् ।
तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः प्रसादस्य राज्यप्रदानादिरू-
पस्य अप्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धिरहितः । अतएव
इतःसुग्रीवः अग्रजं बालिनं । पश्यतु । एवंविशुणस्य
तस्य राज्यं नदेयं । बालिनमिति कचित्पाठः । तत्र
वृत्तमुपजातिः ॥ ३ ॥ नधारये अकार्यकरं घर्तुं न
क्षम इत्यर्थः । असत्यं सत्यवचनरहितं । नरेन्द्रपत्न्याः
सीतायाः । विचर्यं अन्वेषणं ॥ ४ ॥ मम अहदयं
चनमात्रेण अयं तं हन्यादेवेत्यनुतप्तो रामः प्राहस्य ।
परवीरहन्ता नतुस्वाश्रितहन्ता । स्ववेक्षितं सुष्ठुनिरू-
पितं ॥ ५ ॥ पापं मित्रहननाध्यवसायरूपं । आर्येण
सम्यग्निवेकेन ॥ ६ ॥ इदं मित्रहननाध्यवसायरूपं

स० तव प्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धिः । नेत्यत्रान्वेति । नवर्ततेइत्यर्थः । हेवीर एवंगुणस्वल्पा प्रसादाद्वाञ्छनंनदेयं ॥
सि० नदेयं वत्तं नानुपालनीयमित्यर्थः ॥ रामानु० वीरबालिनमित्यत्रवृत्तभङ्गवार्धः ॥ ३ ॥ रामानु० सानुनयं सप्रसन्नं ॥
शि० स्ववीक्षितं स्वेननिश्चितंवाक्यमुवाच । किंच स्ववीक्षितमितिलक्ष्मणविशेषणं । स्वस्मिन्वीक्षितंवीक्षण्यस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

[पा०] १ छ.—ट. समुदीर्णकामं. २ झ. अ. नमन्यते. ३ क. फलानुषङ्गं. ४ ड. छ. झ. ट. नातिक्रमते. ५ ग. घ.
छ. झ. ट. प्रसादाप्रतिकार. क. च. ज. ग. प्रसादात्प्रतिपन्नराज्यः. ६ झ. ग. ड. वीरबालिनं. ७ क. घ. छ.—ट. नरेन्द्रपु-
त्र्याः. ८ ड. च. छ. ट. स्ववीक्षितं. ९ ड. झ. ट. कोपमार्येण. १० छ. झ. ट. नेदंमद्य. ११ घ. कार्यं.

सामोपहितया वाचा रुक्षाणि परिवर्जयन् ॥ वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥ ८ ॥
 सोमजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः ॥ प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९ ॥
 ततः शुभमतिः प्राहो भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रतिसंरन्धो जगाम भवनं कपेः ॥ १० ॥
 शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमः ॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गमं मन्दरः सानुमानिव ॥ ११ ॥
 यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम् ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तथा ॥ १२ ॥
 कामक्रोधसमुत्थेनै भ्रातुः कोपामिना वृतः ॥ प्रभञ्जन ईवापीतः प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ १३ ॥
 सालतालाश्वकर्णार्थ तरसा पातयन्बहून् ॥ पर्यस्यन्गिरिर्कुटानि द्रुमानन्याश्च वेगेतः ॥ १४ ॥
 शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः ॥ दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्भुतम् ॥ १५ ॥
 तामपश्यद्गलाकीर्णं हरिराजमहापुरीम् ॥ दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसंकुटे ॥ १६ ॥
 रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ॥ ददर्श वानरान्भीमानिर्कैष्किन्धाया बहिश्चरान् ॥ १७ ॥
 तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ॥ शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धाश्च महीरुहान् ॥
 जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वतान्तरे ॥ १८ ॥

तान्गृहीतप्रहरणान्दरीन्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विध्वन इवानलः ॥ १९ ॥
 तं ते भयपरीताङ्गाः क्रुद्धं दृष्ट्वा पुनःक्रमाः ॥ कालमृत्युयुगान्तामं शतशो विवृता दिशः ॥ २० ॥
 ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुङ्गवाः ॥ क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ २१ ॥
 तारुया सहितः कामी सक्तः कैपिवृषो रहः ॥ न तेषां कैपिवीराणां श्रुत्वा वचनं तदा ॥ २२ ॥
 ततः संचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः ॥ गिरिकुञ्जरमेधाभा नैर्गर्वा निर्ययुस्तदा ॥ २३ ॥

पापं । पूर्ववृत्तं च सङ्गतं पूर्वकृतं सख्यरूपं बान्धवं च ॥ ७ ॥ कालपर्यये कालक्रमेविषये । व्यतीतं व्यति-
 क्रान्तवन्तं सुग्रीवं । रुक्षाणि पशुषाणि । परिवर्जयन् ।
 सामोपहितया सान्त्वयुकया वाचा । वक्तुमर्हसि
 ॥ ८—९ ॥ प्रतिसंरन्धः प्रतिनिवृत्तहननाभ्यवसायः
 ॥ १० ॥ सोमजेनेत्यादिश्लोकद्वयोक्तं विसारेणाह—
 शक्रेत्यादिना ॥ धनुः प्रगृह्य सानुमान् पर्वत इवस्थितः
 ॥ ११ ॥ यथोक्तं रामोक्तमनतिक्रम्य करोतीति
 यथोक्तकारी लक्ष्मणः । वचनं सुग्रीवं प्रति स्वेन वक्तव्यं

वचनं । यथोक्तकारीति विशेषणाद्रामोपविष्टं वक्त-
 मिति सिद्धं । उत्तरं च स्ववचनस्य सुग्रीवेण वक्ष्यमाण-
 मुत्तरं च । सोत्तरं स्वेन वक्ष्यमाणोत्तरसहितं । मत्वा
 आलोच्य । प्रययावितिसंबन्धः । एकपदं पौरस्त्यपदं ।
 दूरं त्यक्त्वा दूरे क्षित्वा । अनेन द्रुतगमनं सूचितं ।
 द्रुतं गच्छन्ति पुरुषः पुरःपादं दूरे क्षिपति ॥ १२
 —१५ ॥ गिरिसंकुटे निबिडगिरिमध्ये । अनेन
 पूर्वोक्तगुहाशब्दो विवृतः ॥ १६—१७ ॥ वानराः

स० अनुशिष्टः शिक्षितः अर्थोयस्मैसः ॥ ९ ॥ शि० सोत्तरं दास्यमानसुग्रीवप्रत्युत्तरसहितं । उत्तरं सुग्रीवप्रत्युत्तरानन्तरकादि-
 कदास्यमानसप्रत्युत्तरवचनं । किंच उत्तरं उत्कृष्टं । सोत्तरं उत्तरलसहितं उत्तरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० एकपदं एकैकपदं ॥ १५ ॥
 ति० क्रुद्धलक्ष्मणदर्शनेनभीत्या शैलशृङ्गादिप्रहोवनराणां ॥ १८ ॥ ति० द्विगुणंक्रुद्धः मादोमेप्रणामंत्यक्त्वाप्रहरणंरुहन्तीतिक्षेपद्वै-
 गुण्यं ॥ १९ ॥ स० सचिवैः सुग्रीवामालैः संदिष्टाः भीषयश्चमित्याह्वताः ॥ ति० सचिवसंदिष्टाः सुग्रीवं बोधयित्वातदनुमत्या
 लक्ष्मणोसामिर्भावप्रवेक्ष्यते तावद्दालक्ष्मणप्रवेक्ष्यनिश्चानास्तित इत्येवंसचिवैःहनुमदादिभिःसंदिष्टाहरयोनगराभिर्ययुः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. छ.—ट. कालान्तकोपमं. २ क.—ट. तदा. ३ घ. समुत्थेन. ४ घ.—ट. क्रोधामिना. ५ क. इवाविष्टः.
 ६ क. क.—ट. स्ततः. ७ क. छ. झ. ट. न्वात. ८ ग. शृङ्गाणि. ९ क. ख. ग. छ. झ. थ. ट. वेगितः. १० ग. गिरिगह्वरे.
 ११ घ. झ. किष्किन्धायां. १२ क. ख. क. छ.—ट. प्रहरणान्सर्वान्. १३ ज. परमक्रुद्धः. १४ क. ग. ततोभय. १५ क.—
 ट. क्षुब्धं. १६ ट. मृत्युसमायान्तं. क. मृत्युमिवायान्तं. १७ छ. झ. ट. कैपिवृषस्तदा. ग. कैपिवरो. १८ क. छ.—ट.
 कपिसिंहानां. १९ घ. जग्राह. २० ख. सुग्रीवसंदिष्टाः. २१ क. ग. क. छ.—ट. नगराभिर्ययुः.

नखदंष्ट्रायुधा योराः सर्वे विकृतदर्शनाः ॥ सर्वे शार्दूलदर्पाश्च सर्वे च विकृताननाः ॥ २४ ॥
 दशनागबलाः केचित्केचिद्व्यगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २५ ॥
 [सन्ति चौघबलाः केचित्केचिद्वायुबलोत्तराः ॥ अप्रमेयबलाः केचित्त्रासन्हरिपुङ्गवाः ॥ २६ ॥
 प्रतिपूर्णमिवाकाशं संलभमिव तद्वनम् ॥ तेन वानरसैन्येन सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ २७ ॥
 ततो द्वाराणि सर्वाणि अद्भुतो राजशासनात् ॥ पर्यधावत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः] ॥ २८ ॥
 कृत्स्ना हि कपिभिर्व्याप्ताः द्रुमहस्तैर्महाबलैः ॥ अपश्यलक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् ॥ २९ ॥
 ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिधान्तरात् ॥ निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविकृतं तदा ॥ ३० ॥
 सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजं चार्तमात्मवान् ॥ बुद्ध्वा कोपवशं वीरः पुनरेव जंगम सः ॥ ३१ ॥
 स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः ॥ बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ ३२ ॥
 [वीणासनमहावीर्यो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अविवेश दुराधर्षो पुरीं सुग्रीवपालिताम् ॥ ३३ ॥
 ततो नीलाभ्रसंकाशं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ श्रीमद्विमानमासाद्य रमणीयं मनोरमम् ॥
 शुश्राव परमस्त्रीणां सोत्कृष्टहसितस्वनम्] ॥ ३४ ॥
 बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ॥ स्वतेजोविषसंक्लृप्तः पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ ३५ ॥
 तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम् ॥ समासाद्याद्भुत्सासाद्विषादर्मगमद्भुशम् ॥ ३६ ॥
 सोऽद्भुतं रोषताम्राक्षः सन्दिदेश महायज्ञाः ॥ सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ॥ ३७ ॥
 एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिन्दमः ॥ आतुर्व्यसनसंतप्तो ह्यारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३८ ॥
 तस्य वाक्ये यदि रुचिः क्रियतां साधु वानर ॥ इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमरिन्दम ॥ ३९ ॥
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा श्लोकाविष्टोऽब्रवीत् ॥ पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ॥ ४० ॥

पूर्वोक्ता बहिःशराः ॥ १८—२९ ॥ प्राकारपरिधान्तराग्निष्कन्ध आविष्कृतं प्रकाशं यथा भवति तथा तस्थुः ॥ ३० ॥ आर्तं कामपीडितं ॥ ३१—३४ ॥
 बाणशल्यं बाणाग्रमेव स्फुरन्ती जिह्वा यस्य स तथा ।
 सायकासनं धनुः तदेव भोगः फणा तद्वान् बभूवेति
 पूर्वोणसंबन्धः ॥ ३५—३६ ॥ वत्स अरिन्दमः एष
 रामानुजः त्वत्सकाशं प्राप्त इति ममागमनं सुग्रीवः

कथ्यतां । आतुर्व्यसनसंतप्तः स लक्ष्मणः ह्यारि
 तिष्ठति । तस्य वाक्ये तव यदि रुचिः तर्हि साधु
 युक्तं । तत्र तव गमनं वा अप्रैव तस्यानयनं वा
 क्रियतां । इत्येतद्वाक्यमुक्त्वा शीघ्रमागच्छ इति
 सोऽद्भुतं सन्दिवेशेति संबन्धः ॥ ३७—३९ ॥
 अयमागतमित्यनन्तरमिति करणं बोध्यं ॥ ४० ॥

स० विवृतदर्शनाः प्रकटीभूताइत्यर्थः । दशगुणोत्तराः शतनागबलाः । नागसहस्रस्यतुल्यवर्चसः सहस्रगजबलानिव्यञ्जकवर्चोवि-
 शेषवन्तइत्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० प्रमादं च । चाद्वानरप्रतिरोधं च ॥ शि० सुग्रीवस्यप्रमादं सनीपानागमनानुमितानवधानतां ।
 क्रोधवशं कोपकाम्ति ॥ ३१ ॥ ति० स्वतेजोरूपविषेणसंभूतः व्याप्तः ॥ स० बाणशल्यच्छल्यं अप्रस्थितमयोधयं तदेवस्फुरन्ती
 जिह्वायस्य ॥ ३५ ॥ ति० विषादमगमत् एतादृश्यन्तरामकार्येनचिन्तितमिति विषादः ॥ ३६ ॥ ति० इदमुक्तमवाक्यंतसौ
 इति उक्तप्रकारेण । उक्त्वा सवानरःसुग्रीवः साधु साधुकारीयमभवतितथाक्रियतां । अनन्तरंतस्यास्यसुखविचित्रिर्भवति तदा

[पा०] १ क. ड.—ज. य. वीराःसर्वे. झ. ट. सर्ववीराः. २ ठ. विवृतदर्शनाः. ३ क. छ.—ट. शार्दूलदंष्ट्राश्च. ४ छ.
 झ. विवृतदर्शनाः. ५ क. च. ज. झ. य. सुतुल्यवर्चसः. ६ इदंश्लोकत्रयं स. य. ज. पाठेषुदृश्यते. ७ छ. झ. य. ट. ततस्तेः
 कपिभिः. ८ क. सुदुरासदा. ९ क. य. राविष्कृतास्तदा. क. ख. राविष्कृतायुधाः. १० छ. झ. य. ट. पूर्वजस्यार्थमात्मवान्,
 स. क. च. ज. पूर्वजस्येकमात्मवान्. ११ ड.—ट. दृष्टाकोपवशं. १२ य. जगमह. १३ क. ग. महाश्वसः. १४ इदं
 श्लोकद्वयं क. पाठेदृश्यते. १५ ज.—उ. संभूतः. १६ ड.—ट. भगवत्पर. १७ य. सुग्रीवेककथ्यतां. १८ क. ग. य. झ.
 वाक्यंयदि. १९ क. ड. छ. ज. य. ट. वाक्यमिदंमम.

अयाङ्गदस्तस्य वचो निश्चम्य संभ्रान्तभावः परिदीनवक्रः ॥

निपेत्य तूर्णं नृपतेस्तरस्त्री तैतः कुमारश्चरणौ ववन्दे ॥ ४१ ॥

संगृह्य पादौ पितुरभ्यतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ ॥

पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास तैतस्तमर्थम् ॥ ४२ ॥

स निर्द्रामदसंवीतो वानरो नै विबुद्धवान् ॥ बभूव मदमत्तश्च मदनैव च मोहितः ॥ ४३ ॥

ततः किलकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं मेक्ष्य वानराः ॥ प्रसादयन्तस्तं कुट्टं भयमोहितचेतसः ॥ ४४ ॥

ते महौघनिभं दृष्ट्वा वजाशनिसमस्वनम् ॥ सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ॥ ४५ ॥

तेन शब्देन महता प्रत्यनुध्यत वानरः ॥ मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलस्तग्विभूषणः ॥ ४६ ॥

अथाङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ ॥ मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य संमतौ दारदर्शिनौ ॥ ४७ ॥

पुंश्चैव प्रभावं मन्त्रिणावर्थधर्मयोः ॥ वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ॥ ४८ ॥

प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सौमनिश्चितैः ॥ औसीनं धैर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ॥ ४९ ॥

सत्यसन्धौ महाभागौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वैभ्यसभावं संप्राप्तौ राज्याहौ राज्यदायिनौ ॥ ५० ॥

तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान्मुञ्चन्ति वानराः ॥ ५१ ॥

स एष राघवप्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः ॥ व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य ज्ञासनात् ॥ ५२ ॥

उक्तं विस्तृणाति—अथेति ॥ ४१ ॥ मातुः पुनरेव-
स्वनेन मातुः पृथग्वन्दनमुच्यते ॥ ४२ ॥ मदमत्तः
पानं कृतमदमत्तः ॥ ४३ ॥ किलकिलेति वानराणां
शब्द उच्यते ॥ ४४ ॥ महौघनिभं महाप्रवाहवत्तुल्यं
लक्ष्मणं । समं युगपत् ॥ ४५—४६ ॥ तेनैव समा-
गतौ तदाह्वानेन समागतौ । मन्त्रिणौ प्रशस्तमन्त्रौ ।

अर्थधर्मयोर्विषये उच्चावचं वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुः
॥ ४७—४८ ॥ सौमनिश्चितैः सान्त्वविषये निश्चितैः ।
उच्यतेति शेषः ॥ ४९ ॥ यस्य भीतः यस्मात्
भीताः ॥ ५०—५१ ॥ वाक्यसारथिः रामवाक्यप्रे-
रित इत्यर्थः । कथमिदं दुर्गमेकः प्रविष्टवानित्यत्राह—
व्यवसायरथ इति । प्रतिपक्षनिरासाध्यवसायरथः

तस्यवाक्यंश्रुत्वा श्रीप्रमाद्यच्छ ॥ ३९ ॥ ति० लक्ष्मणस्येति श्लोकेन संक्षिप्तोक्तस्यार्थव्यतिरः—अथेति । संभ्रान्तभावः संभ्रान्त-
चित्तः । परिदीनवक्रः परं अतिशयेन दीनवक्रयस्यस्य । परिदीनेति पाठान्तरं । निर्गल्य लक्ष्मणसंनिहितदेशात्पराश्रयैः । पूर्वनृपतेः
ततो रुमायाः । इदमुपलक्षणं । तारायाश्चरणविलम्बयः ॥ ४१ ॥ रामानु० जग्राह मातुः पुनरेव पादाविलम्बप्रपुनश्चन्दः पितुन-
मस्कारापेक्षया प्रयुक्तः ॥ स्म० कार्यस्यास्यावश्यकताद्योतनाय पुनः प्रणमति—संगृह्येति । मातुः तारायाः । तदर्थं लक्ष्मणागमन-
रूपं ॥ ४२ ॥ शि० किलकिलां दीनतासूचकस्वजातीयशब्दं ॥ ४४ ॥ स्म० महौघनिभं महाप्रवाहवदागच्छन्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा
समं युगपत् । वक्तुः । सुग्रीवबोधनार्थमिति शेषः ॥ ४५ ॥ टी० दारदर्शिनौ अन्तःपुरप्रवेशयोग्यौ ॥ ति० संमतौ चतारुदार-
दर्शिनौ संमतो दारदर्शिनौ । संमतं उदारं उत्कृष्टदर्शनं ययोस्तौ । तेनाह्वयेन सहागतौ मन्त्रिणौ च दृष्ट्वा प्रशस्तमावचंसंक्रामन् मन्त्रिणौ
अर्थधर्मयोर्विषये उच्चावचं उत्कृष्टपक्षं धर्मं वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुः ॥ ४७ ॥ रामानु० भवसत्यप्रतिश्रवणान्तमेकं वाक्यं ।
अथ शशंसतु रित्यनुषज्यते । ति० सौमनिश्चितैः अर्थनिश्चयसहितैः वचनैः प्रसादयित्वा शशंसतु रित्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ति० राज्याहौ
त्रिकोटीराज्याहौ । राज्यदायिनौ तवेति शेषः । मनुष्यभावं प्राप्तावित्यनेन शत्रुतोदमनुष्माविति सूचितं ॥ ५० ॥ रामानु०
यस्य भीताः यस्माद्भीताः ॥ ५१ ॥ इत्येकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. स्वसुतोमनाचा. २ क. छ. झ. ज. ट. निर्गल्यपूर्व. घ. च. ज. निपत्यपूर्व. क. निर्गल्यपूर्व.
३ घ.—ट. ततो रुमायाश्चरणौ. ४ क. ज. ज. पुनरुपतेजाः. ५ ज. झ. ततस्तदर्थ. ६ झ. घ. झ. ट. निर्द्रामान्तसंवीतो. ग.
निद्राग्लानिसंवीतो. घ. ज. निद्रायासमुपसंवीतो. य. निद्रायासमुपसंवीतो. ७ क. च. ज. घ. नावबुद्धवान्. ८ ग.—ज. किलकिल-
१ क. लक्ष्मणसमुपस्थितं. १० घ. भस्मनिभं. क. महोदधिभं. ११ झ. संमतो दारदर्शिनौ. ख. ग. घ. ज. संमतो दारदर्शिनौ.
१२ छ. झ. यक्षवैव. १३ क. ग. क. घ. ज. झ. न. प्रभासव. १४ क. च. ज.—ट. सार्यनिश्चितैः. १५ आसीनमित्यधो-
त्पूर्व क. पाठे. सुग्रीवसचिवाः सर्वैर्मन्त्रिणैः समुपाविशन् । विनश्यत्पुष्येक्षणीलीयनकण्ठव । अङ्गदोवालिमुत्तुङ्गहनुमाद्वैवबुद्धिमान् ।
एते सर्वे महात्मानः सुग्रीवं वानरोत्तमः । इति श्लोकोद्धरणं दृश्यते. १६ क. धैर्युपासीनाः. १७ छ. झ. ट. मनुष्यभावं.

अयं च दयितो राजंस्तारायास्तनयोद्भूदः ॥ लक्ष्मणेन सकाञ्चं ते प्रेषितस्त्वरयाऽनघ ॥ ५३ ॥
 सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् ॥ वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव ॥ ५४ ॥
 तस्य मूर्ध्ना प्रैणम्य त्वं सपुत्रः संह बन्धुभिः ॥ गच्छ शीघ्रं मेहाराज रोषो ह्यस्य निवर्त्यताम् ॥ ५५ ॥
 यैदाह रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः ॥ राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ५६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे किष्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अङ्गदादिमुक्तोरुलूखणकोपश्रवणेनप्रसन्नतरंगुग्रीवप्रतिहनुमता तत्कोपसंकेतिककाकासिकमहेतुकरामप्रणवकोपाधीन-
 लक्ष्मणेन सम्प्रणामं कृत्वा प्रसन्नोऽनघोऽनघ ॥ १ ॥

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा सुमोचासनमात्मवान् ॥ १ ॥
 संनिधानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् ॥ मंत्रज्ञानमप्यकुशलं मन्त्रेषु परिनिष्ठितान् ॥ २ ॥
 न मे दुर्व्याहृतं किञ्चिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् ॥ लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥ ३ ॥
 असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदाज्ञैः ॥ भूमि दोषानसंभूताऽभ्रावितो राघवानुजः ॥ ४ ॥
 अत्र तावद्यथानुद्धि सर्वैरेव यथाविधि ॥ भावस्य निश्चयस्तानद्विज्ञेयो निपुणं ज्ञानैः ॥ ५ ॥
 न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणाभापि राघवात् ॥ मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ॥ ६ ॥

॥ ५२—५४ ॥ तस्य तस्यै ॥ ५५ ॥ स्वसमये स्वम-
 र्यादायां । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिश्रो भव ॥ ५६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डख्याने एकत्रिं-
 शः सर्गः ॥ ३१ ॥

वि ॥ अङ्गदस्य प्राप्तान्वावदङ्गदस्य वचः श्रुत्वेत्युक्तं ।
 आसनं सुमोच । भयेनासनादुदतिष्ठदित्यर्थः ॥ १ ॥ मन्त्र-
 कुशलः मन्त्रप्रयोगकुशलः ॥ २ ॥ दुर्व्याहृतं परुषभा-
 षणं । दुरनुष्ठितं अपकारः । किं किमर्थं ॥ ३ ॥ असुहृद्भिः
 अशोभनहृदयैः ॥ ४ ॥ तावत् प्रथमं । यथाविधि
 यथाक्रमं । भावस्य चेष्टायाः । निश्चयः अभ्यवसायः
 ॥ ५ ॥ निजभयकृतमासनचलनमपहृते—न खल्वि-

अथ हनुमदा हितोपदेशो द्वात्रिंशो—अङ्गदस्वेत्या-

शि० गुरुलाघवं गुरुलघुलघुले रामेगुरुलसंस्मिन्नलघुलघुलेत्यर्थः । निश्चित्य मन्त्रेषुपरिनिष्ठितः तद्विषयकातिज्ञानवान् ॥ २ ॥ ति०
 दुर्व्याहृतं अनुचितवचनं उक्तं । दुरनुष्ठितं अनुचितकृतं । कृतमितिशेषः ॥ ३ ॥ ति० कोपकारणमुत्रयति—असुहृद्भिरिति ।
 असुहृदः सत्रयः । अस्मिन्नाः अपकारिणः । अन्तरे छिद्रं । असंभूतान् अनुत्पन्नान् । भ्रावितः नूनमितिशेषः ॥ स० असुहृद्भिः
 प्राणहरीः । अस्मिन्नाः अरिभिः ॥ ४ ॥ ति० अत्र लक्ष्मणकोपविषये । यथा तलारिमकानुद्धिः ज्ञानयस्मिन्निश्चयेः । भावस्य को-
 पस्य । निश्चयः तालिककोपनिमित्तस्यनिश्चयः । निश्चयः कर्तव्यः । शि० लक्ष्मणस्यनिश्चयोऽभिप्रायः यथानुद्धिः स्वसमुज्ज्वलकुर्यं
 निपुणयथावबतितया सर्वैर्भवद्भिः तावत् मत्संगमात्पूर्वमेव । शनैर्द्विज्ञेयः ॥ ५ ॥ ति० त्रासः मदपराधमूलइतिशेषः । कृतस्य-
 हिंशसोतभाह—मित्रमिति । अस्थाने अकाण्डे । वास्तवापराधाभावेपिरिपुक्तमित्योपपत्त्येनकुपितं संजातकोपमित्रं । संभ्रमं
 स्वं । जनयत्येव ॥ शि० राघवात् रामात् । न ममत्रासः । अतएव लक्ष्मणादपिनत्रासः । अस्थानकुपितं अपराधाभावेन
 जनवत्सर्कोपनिश्चयमित्रं । संभ्रमं भयजनयत्येव । एतेनार्यमित्रदोहीतिलोकोकेर्बिभेमीतिसूचितं । नत्रासइत्यनेन अपराधेपि
 राघवःस्वरणगतं नत्यजतीतिमुग्रीवनिश्चयसूचितः । “ कथंचिदुपकारेणकृतेनैकेनदुष्यति । नस्वरस्यपकाराणांघातमप्यात्मवत्तया”

[पा०] १ क. ल. ग. ऊ.—ट. तनयोरजंस्तारायादयितो. २ क. रोषपरीतात्मा. ३ क. ह.—ट. प्रणामंत्वं. ४ च.—
 ट. सहृदयवचः. ५ घ. महाभाग. ६ ऊ.—ट. रोषोद्ययोपशाम्यतां. क. रोषभाष्युपशाम्यतां. ७ ऊ. छ.—ट. यथाहि. ८ अ.
 शान्तात्मा. ९ ख. घ.—ट. सचतानब्रवीत्. १० ग. अ. मन्त्रज्ञोमन्त्रकुशलो. ११ छ.—ट. परिनिष्ठितः. १२ अ. गुणदोषाश्च.
 १३ अ. तावद्यथानुद्धिः. १४ घ. निश्चयस्तस्यनिश्चयो.

सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनम् ॥ अनित्यत्वाच्च चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥ ७ ॥
 अतोनिमित्तं व्रतोऽहं रामेण तु महात्मना ॥ यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ॥ ८ ॥
 सुग्रीवेणैवैवमुक्तस्तु हनुमान्हरिपुङ्गवः ॥ उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमग्निनाम् ॥ ९ ॥
 सर्वथा नैतदाश्चर्यं यस्त्वं हरिगणेश्वर ॥ नै विसरसि सुस्निग्धमुपकारकृतं शुभम् ॥ १० ॥
 राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः ॥ त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ११ ॥
 सर्वथा प्रणयात्कुदो राघवो नात्र संशयः ॥ अतरे संप्रहितवाँल्लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ १२ ॥
 त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदां वर ॥ फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शैरच्छिवा ॥ १३ ॥
 निर्मलप्रह्वनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका ॥ प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च ॥ १४ ॥
 प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुङ्गव ॥ त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५ ॥
 आर्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् ॥ वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥
 कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् ॥ अन्तरेणाञ्जलिं बद्धा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७ ॥
 नियुक्तैर्मग्निभिर्वाच्यो क्षवश्यं पार्थिवो हितम् ॥ अत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥ १८ ॥

ति ॥ ६ ॥ मित्रस्यास्त्रानकोपसंभावनायां लोकन्या-
 यमाह—सर्वथेति ॥ अल्पे वैषम्य इतिशेषः ॥ ७ ॥
 महात्मना रामेण मम यदुपकृतं तन्मया प्रतिकर्तुं न
 शक्यं । अतोनिमित्तं अस्माग्निमितात् । व्रतोऽहमिति
 संबन्धः ॥ ८ ॥ तर्केण उद्देन ॥ ९ ॥ उपकारकृतं
 उपकारकारिणं ॥ १०—१५ ॥ पुरुषान्तरात् लक्ष्म-
 णात् । आगतमितिशेषः । अत्र मर्षणीयत्वे बहवो
 हेतव उपन्यस्यन्ते । हृतदारस्य परुषवचनं मर्षणीयं ।
 यवमार्तस्येत्यादौ । राघवस्य महात्मनः परमात्मनः
 सर्वस्वामित् इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अथापराधप्रायश्चित्तं
 विदधाति—कृतेति ॥ कृतापराधस्य न त्वारब्धापरा-
 धस्य । अपराधारम्भकाले सानुतापो यदि लघुप्राय-

श्चित्तेन तदा तस्य परिहारः स्यात् । न तथाभूः किंतु
 निश्चयेन कृतापराधोसि । तेन अञ्जलिं बद्धा लक्ष्मणस्य
 प्रसादनादन्तरेण प्रसादनंविना । अन्यत् क्षमं अपरा-
 धपरिहारक्षमं साधनं । न पश्यामि । “अञ्जलिः
 परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी” इतिशास्त्रात् ।
 लक्ष्मणस्येत्यनेन तदीयंप्रत्यञ्जलिरेव भगवदपचारप-
 रिहारक इत्युक्तं । त्वदङ्गिमुदिश्येतिवत् । ते इत्यने-
 नात्राधिकारिनियमो नास्तीत्युच्यते । अञ्जलिमित्ये-
 कवचनेन सकृत्करणमेवात्रमित्युक्तं । बद्धेत्यनेन
 देशकालनियमाभावः सूचितः । बद्धा लक्ष्मणस्य
 प्रसादनादित्यनेन क्षिप्रं देवप्रसादिनीत्यस्यार्थ उक्तः
 ॥ १७ ॥ किमेवं मां प्रति हीनवृत्तमुपदिष्टवानसीत्य-

इत्यादिबचनमप्राप्तुसन्धेयं ॥ ६ ॥ ति० रिपुजोषणापप्रेहारेणसख्यपालनं दुष्करमित्याह—सर्वथेति । अल्पेपि उपकारेऽपि-
 शेषः ॥ ७ ॥ ति० अतोनिमित्तं अस्माग्निमितात् । अथस्वदोषशङ्कानिवृत्तयेकृतज्ञतामग्निभ्योदर्शयति—रामेणलिति ॥ ८ ॥
 —ति० अथसुरस्यमग्नीहनुमान्कोपनिमित्तंनिधित्याह—सुग्रीवेणेति ॥ स० तर्केण उद्देन । हनुमतोज्ज्यापि लक्ष्मणदर्शना-
 भावादितिभावः ॥ ९ ॥ ति० अथनिश्चयंविषयःसख्यगुणप्रादित्यरूपमञ्जलिद्वयप्रकटयति—सर्वथेति ॥ १० ॥ ति० उपकार-
 मेवाह—राघवेणेति । अयं बालिपराक्रमजं । बालिनरुद्धलेनवधकृतं लोकापवादंजा ॥ ११ ॥ ति० प्रणयात्कुदः ननुलदिपुप-
 णापतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० प्रणयकोपसापिनिमित्ताभासंदर्शयति—त्वमिति । कालं प्रतिज्ञातंसीतान्वेषणकालं । प्रवृत्ता
 प्रकर्वेणवृत्ता । गतप्रायेतिथावत् ॥ १३ ॥ ति० व्यक्तं हावेतिशेषः ॥ १४ ॥ तनि० लक्ष्मणज्यापोषंभुलाकृतकापेयचेष्टेतसु-
 मोवेणतादृशावस्थायार्कतव्यंकिमितिप्रश्नेकृतेषुमीवंप्रतिहनुमानाह—कृतापराधस्येति । अपराधार्थमप्राप्तुतापोयदिलघुप्रायश्चि-
 तेनपरिहारस्स्यात् । इदानींनतान्मात्रेणपरिहर्तुंशक्यते । किंतु सान्त्वनंकार्यं । ततश्चाञ्जलिःकृतव्यः । अनेनभगवदपचारेतदीयप्र-
 सादनंप्रायश्चित्तमितिब्यञ्जितं । “अनुतप्तसुतापेनक्षामयेन्नान्यथाशसः । भगवत्पचारेदितैवाशक्तिरनुत्तमा” इतिस्मरण्यात् ॥ १७ ॥
 ति० नियुक्तैः क्षितोपदेशइतिशेषः । भयंस्वक्लाजवीषि राजानमपिकार्यवधात्परमावज्जलिर्कुर्वितिवचोऽनवधृतं निश्चितंवदामि ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ट. अनित्यत्वाच्च. क. च. ज. अ. अनित्यत्वादि. २ क. अ. घ.—ट. मुनेतु. ३ च. अ. अ.
 हनुमान्माहतात्वजः. ग. हनुमान्हरिपुङ्गवः. ४ छ. झ.—ट. नविसरस्यविवनधं. क. नविसरस्यमुस्निग्धं. ५ क. ग. क.—झ. ट.
 मुपकारकृतं. ६ ख. घ. छरेण. ७ क.—ट. शरन्तुमां. ८ ग. ब. सुप्रसन्नाश्चसरितःप्रसन्नानिसरांसिच. ९ क. अ.—ट. इतएव

अभिकुदः समर्थो हि चापमृद्यम्ब राघवः ॥ सदेवासुरमन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥ १९ ॥

न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाधः पुनर्मवेत् ॥ पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ २० ॥

तस्य भूर्मा प्रणम्य त्वं सपुत्रः संसृज्जनः ॥ राजंस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भार्येव तद्वशे ॥ २१ ॥

न रामरामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितम् ॥

मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं सैराघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्षसः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

अङ्गदादिभिः किष्किन्धाप्रवेशितेन राजभार्गेऽङ्गुततममानाम्बनादिकमचलोऽकथ्यतासता सुग्रीवगृहप्रविष्टेन लक्ष्मणेनाभ्या-
पुरकीर्णामभीरादिशिशितश्रवणजलजयाज्यास्त्रनेन सकलदिवलवधूर्यपूर्वकं कुत्रचिदेकान्तदेशेऽवस्थानम् ॥ १॥ ज्याघोष-
श्रवणशक्तितेन सुग्रीवेण लक्ष्मणसंनिधिप्रेषितयत्तारया सकलवानरसेनासमानयनाय सुग्रीवकृतनीलनियोजननिवेदनादिभा-
शमापणपूर्वकं लक्ष्मणप्रसादनम् ॥ २ ॥ हारासान्वबन्धेन किष्किन्धान्तकवालक्ष्मणेन तदनुमत्याज्जतः पुरप्रवेशेन सुग्रीवदर्श-
नम् ॥ ३ ॥

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्रविवेश गुंहां धीरां किष्किन्धां रामशासनात् ॥ १ ॥

हाराख्या हरयस्तत्र महाकाया मदावलाः ॥ बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ २ ॥

निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा कुदं दध्मरथात्मजम् ॥ बभूवुर्हरयस्तता न चैनं पर्यवारयन् ॥ ३ ॥

स तां रत्नमयीं श्रीमान्दिध्यां पुष्पितकाननाम् ॥ रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ॥ ४ ॥

ब्राह्—नियुक्तेरिति ॥ १८ ॥ कथमिदं हितं तत्राह
—अभिकुद इति ॥ १९ ॥ हेत्वन्तरमाह—न स
इति ॥ २० ॥ अञ्जलिं बद्धेत्युक्तं विवृणोति—तस्ये-
ति ॥ स्वसमये तिष्ठ तद्वशे च तिष्ठ ॥ २१ ॥ सुरेन्द्र-
वर्षसः साराधवस्य सलक्ष्मणस्य । अस्य रामस्य ।
मानुषं बलं दिव्यास्त्रादिवलमन्तरेण केवलं स्वाभाविकं
बलं । ते मनो ज्ञास्यति हि जानात्येव । सालगिरिभे-
दनादौ दृष्टचरत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ता-

हाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः
सर्गः ॥ ३२ ॥

अथान्तःपुरं प्रविष्टस्य लक्ष्मणस्य तारया प्रसादेन
त्रयस्त्रिंशे—अथेत्यादि ॥ प्रतिसमादिष्टः प्रत्याहूतः ।
अङ्गदेनेति शेषः ॥ १—२ ॥ न चैनं पर्यवारयन्
भयेन लक्ष्मणमुपगन्तुं नाशकुवन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥
रत्नमयीं रत्ननिर्मितां । रत्नसमाकीर्णां आपणस्थरत्नैः
समाकीर्णां । हर्म्याः धनिनां वासाः । प्रासादाः देव-

शि० नियुक्तैः युक्तायं बोधनेनियोजितैः । पार्थिवोऽवश्यं हितं वाच्यः । इतएव भयं त्यक्त्वाऽवभूतं हितत्वेन निश्चितं । बचोबचीमि
॥ १८ ॥ स्व० यः पुमान्युनः प्रसाधो मवेत्स कोपयितुं न क्षमः । विशेषतस्तु पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन कार्यज्ञेन । अकृतज्ञेन तु कोप-
यितुं क्षम इत्यपि बोधयितुं स्मरता कृतज्ञेनेत्युक्तिः ॥ २० ॥ टी० तद्वश इति प्रथमान्तपाठः साधुः । सप्तम्यन्तपाठे स्वसमय इत्यत्र वर्त-
मान इति शेषः ॥ २१ ॥ ति० अपोहितं उपेक्षितं । साराधवस्य सलक्ष्मणस्य । अस्य रामस्य । मानुषं मनुष्यमतिक्रान्तं बलं । ते मनो ज्ञा-
स्यति जानात्येव । वालिवधादिनेति भावः ॥ शि० साराधवस्य रामसहितस्य । अस्य लक्ष्मणस्य । मानुषं मः इत्यतायाः अनु वः
निष्पंसः यस्मिंस्तद्वलं ते मनो ज्ञास्यति ॥ २२ ॥ इति द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

शि० रत्नसमाकीर्णै रत्नैः अनेकविधोत्तमपदार्थैर्व्याप्तौ ॥ ४ ॥

[पा०] १ ग. सहवन्नुभिः. २ ग. शर्वय. ३ क. सलक्ष्मणसास. ४ घ. शुभा. ५ क. घ.—उ. रम्या. ६ ग. क.
छ.—उ. दिव्योश्रीमान्.

हर्म्यप्रासादसंवाधां नानापण्योपशोभिताम् ॥ सर्वकामफलैर्वृष्टैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ५ ॥

देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥ ६ ॥

चन्दनागरूपयानां गन्धैः सुरभिर्गन्धिनाम् ॥ मेरेयाणां मधूनां च संमोदितमहापथाम् ॥

[विन्ध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ॥ ७ ॥]

ददर्श गिरिनद्यश्च निमलास्तत्र राघवः ॥ ८ ॥

अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्वित्रिदस्य च ॥ गवयस्य गवाक्षस्य गैजस्य शरमस्य च ॥ ९ ॥

विष्णुन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः ॥ वीरबाहोः सुबाहोश्च नैलस्य च महात्मनः ॥ १० ॥

कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्भवतोस्तथा ॥ दधिवक्रस्य नीलस्य सुपाटलमुनेत्रयोः ॥ ११ ॥

एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम् ॥ ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥ १२ ॥

पाण्डुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च ॥ प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ १३ ॥

पाण्डुरेण तु सालेन परिक्षिप्तं दुरासदम् ॥ वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥ १४ ॥

शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ॥ सर्वकामफलैर्वृष्टैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥

महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः ॥ दिव्यपुष्पफलैर्वृष्टैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १६ ॥

हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ १७ ॥

सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ अवार्थमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ १८ ॥

स सप्त कक्ष्या धर्मात्मा नानाजनसमाकुलाः ॥ प्रविश्य सुमहद्भुतं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १९ ॥

हैमराजतपर्वत्तैर्वहुभिश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैस्तत्रतंशोपशोभितम् ॥ २० ॥

प्रविशन्नेव स तत् शुभाश्रय मधुरस्वरम् ॥ तन्म्रीगीतसमाकीर्णं समगीतपदाक्षरम् ॥ २१ ॥

गृहाः । पद्यानां आलेपविशेषाणां । गिरिनद्यः गिरि-
नदीः । व्यत्ययेन द्वितीया ॥ ४—११ ॥ महासाराणि
असिद्धानि ॥ १२—१३ ॥ पाण्डुरेण सालेन
सुधाधवलितप्राकारेण । दिव्यपुष्पफलैर्वृष्टैरित्यनेन
इन्द्रदत्ताः स्वर्गीयावृक्षा उच्यन्ते । पूर्वमुक्तावृक्षा
भौमा इत्यवगन्तव्यं । पूर्वं वानरेन्द्रगृहं रम्यमित्युक्त-
स्यानेकविशेषणव्यवधानेन सुग्रीवस्यगृहंरम्यमिति
पुनर्निर्गमनं । स्वरूपतोरम्यं उक्तविशेषणैश्च रम्यमि-

तिरम्यपदद्वयनिर्वाहः । यद्वा वानरेन्द्रगृहं वानरेन्द्र-
योः ऋक्षरजोवालिनोः गृहमूतं । इदानीं सुग्रीवस्य
गृहं प्रविवेशेतिसंबन्धः ॥ १४—२० ॥ सः लक्ष्म-
णः । तत्तं वीणाविवाद्यजातं । मधुरस्वरं मधुरश्रुतियु-
क्तं । तन्म्रीशब्देन तन्म्रीश्वरिर्लक्ष्यते । तत्रपैंगीतैः
समाकीर्णं । समगीतपदाक्षरं समवया तन्म्रीगीतस्य
मतया गीतानि कण्ठैर्गीतानि पदान्यक्षराणि

स० सुरभिश्चासौगन्धश्चस्येवातेषां । मधूनां पुष्परसानां । “मधुःपुष्परसः” इतिविश्वः ॥ ७ ॥ ति० पाण्डुरेणसैलेनप-
रिक्षिप्तं स्फटिकशिलाभयवप्रेणवेक्षितं ॥ १४ ॥ शि० सर्वकामाः मनोरथायेभ्यस्तानिफलानिदेवार्तैः । किंच सर्वान्कामान्फलान्ति
निष्पादयन्ति तैर्वृष्टैश्च ॥ १५ ॥ शि० यानासनसमावृताः यानैः विमानादिभिः । आसनैः चित्रकंबलाद्यास्तरणविशिष्टपर्व-
द्वादिभिः । किंच यानानांविमानादीनांआसनानि चित्रकंबलादीनितैःसमावृताः पूर्णाः । सप्तकक्ष्याः द्वारःप्रविश्य सुमहद्भुतं
वानरैरत्यन्तंसंरक्षितं । अन्तःपुरं धर्मात्मा लक्ष्मणोददर्श ॥ १९ ॥

[पा०] १ क.—न. नानारजोपशोभितां. २ क. रत्नशोभितां. ३ छ. ज. झ. ट. गन्धितं. ४ इदमर्थं क. घ.
ङ.—न. पाटेपुटयते. ५ क. शरमस्यगजस्यच. ६ न. ज. बलस्यच. ग. नलस्यपनस्यच. ७ ग. छ. झ. ट. गन्धमाल्य.
८ क. घ.—ट. शैलेन. ९ क. च. ज. सर्वकालफलैः. १० क. ङ. च. ज.—ट. यानासनसमावृताः. छ. ग. यानासनसमा-
कुलाः. ११ च. छ. झ. ददर्शसुमहद्भुतं. ग. प्रविश्यबलिभिर्गुप्तं. १२ तत्रसमावृतं. १३ क. ग.—ट. मधुरस्वरं. १४ क. झ.
ङ.—ट. समतालपदाक्षरं.

वहीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः ॥ स्त्रियः सुग्रीवमवने ददर्श स महाबलः ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वाभिजनसंपेक्षाश्रितमाल्यकुतस्रजः ॥ फलमाल्यकुतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः ॥ २३ ॥
 नातृमातापि चाव्यग्राभानुदात्तपरिच्छदान् ॥ सुग्रीवानुचराश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥ २४ ॥
 कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निनदं तथा ॥ सैन्धिम्य ततः श्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ॥ २५ ॥
 रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनम् ॥ चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २६ ॥
 चारित्र्येण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः ॥ तस्यावेकान्तमाश्रित्य रामशोर्कसमन्वितः ॥ २७ ॥
 तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः पुवगाधिपः ॥ विज्ञायाऽऽगमनं व्रतः संवचाल वरासनात् ॥ २८ ॥
 अङ्गदेन यथा महं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् ॥ सुव्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥ २९ ॥
 अङ्गदेन संभाख्यातं ज्यास्वनेन च वानरः ॥ बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं सुखं चास व्यशुष्यत ॥ ३० ॥
 ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् ॥ उवाच हितमव्यग्रस्त्राससंभ्रान्तमानसः ॥ ३१ ॥
 किंनु तत्कीरणं सुधु प्रकृत्या मृदुमानसः ॥ सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः ॥ ३२ ॥
 किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिन्दिते ॥ न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नैरसत्तमः ॥ ३३ ॥
 यदस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किञ्चिदप्रियम् ॥ तदुद्ध्या संप्रधार्याशु श्विप्रमर्हसि भाषितुम् ॥ ३४ ॥
 अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भाषितुम् ॥ वचनैः सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ॥ ३५ ॥
 त्वैदर्शनविशुद्धात्मा न स कोपं करिष्यति ॥ न हि स्त्रीषु महात्मानः कचित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ३६ ॥
 स्वया सान्त्वैरुपक्रान्तं प्रसमेन्द्रियमानसम् ॥ ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिन्दमम् ॥ ३७ ॥

च यस्य । यद्वा समानि अन्यूनातिरिक्तानि
 गीतसंबन्धीनि पदान्यक्षराणि च यस्य ॥ २१—२२ ॥
 फलमाल्यकुतव्यग्राः फलमाल्यार्थं व्यग्रा इत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ नातृदात्तपरिच्छदान् उत्कृष्टवस्त्राभर-
 णादिकान् ॥ २४ ॥ लज्जितोभवत् उपरिसुरतद्योत-
 क्त्वाविति भावः ॥ २५ ॥ रोषवेगप्रकुपितः रोषप्रवृ-
 द्धः । प्रकोपशब्दो ह्यनिवृद्धवाची ॥ २६ ॥ राम-

शोकसमन्वितः रामविषयशोकसमन्वितः । एकान्तं
 स्त्रीप्रसङ्गरहितप्रवेशः ॥ २७ ॥ सौमित्रिःसं-
 प्राप्त इत्यागमनं विज्ञायेति संबन्धः । संवचाल
 वरासनात् लाङ्गूलचलनमाल्यच्छेदनादिकापेयव्या-
 पारानकरोदित्यर्थः ॥ २८—३० ॥ अव्यग्रः कार्योश्च
 इति शेषः ॥ ३१—३६ ॥ तया सान्त्वैः प्रसमेन्द्रि-
 यमानसमिति संबन्धः । उपक्रान्तं उपागतं ॥ ३७ ॥

ति० अभिजनसंपेक्षाः अभिजात्ययुक्ताः । वरमाल्यानां उत्तमस्रजकृतं करणतन्त्रव्यग्राः ॥ २३ ॥ ति० ल-
 ज्जितोऽभवत् अयोध्यातोप्यधिकसौभाग्यदर्शनाल्लज्जा । परस्त्रीदर्शनकृतालम्बेत्यन्ये ॥ २५ ॥ ति० आभरणस्वनंश्रुत्वा क्रीणांततोति-
 कृतदेव्यास्वनंचकार ॥ शि० आभरणस्वनंश्रुत्वा रोषवेगप्रचलितः रोषवेगःप्रचलितोनिवृत्तसौम्यसः तिरोहितकोपइत्यर्थः । ज्यास्वनं
 चकार सुग्रीवानवधानतानिबृत्तवेदितिशेषः ॥ २६ ॥ ति० तदेवाह—चारित्र्येणेति । चारित्र्येण क्रीणोष्ठ्याप्रवेष्टुंनोचितमित्याचारपर्या-
 लोचनया । अपकृष्टेनिर्वर्तितान्तःपुरप्रवेशस्तन् । एकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः रामकार्याप्रवृत्तिदर्शनजकोपेनसमन्वित-
 सत्यौ ॥ टी० रामकोपसमन्वितः बुद्धिस्थरामकोपइत्यर्थः । चारित्र्येणापकृष्टः सचरित्रयुक्तयापरस्त्रीदर्शनेनक्रीणुपुरशब्दप्रवणे-
 नचलज्ययोदासीनस्तन् । एकान्तेस्थितवानितिभावः ॥ २७ ॥ ति० उपशुष्यत उपाशुष्यत ॥ ३० ॥ ति० निर्निमित्तकोपासंभवा-
 भिमित्तंवातिर्णायस्वस्तसीपगमनमनुचितमितिपक्षान्तरंश्रुत्वाति—अथवेति । स्वयमेव मांविहायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ति० विशुद्धात्मा

[पा०] १ क. ड. ज. सुमहाबलः. २ छ. झ. ट. संप्राप्तस्त्र. ३ क. च. छ. झ. न. ट. वरमाध्य. ४ घ. छ. झ. ट. सामिन्वाव्यभान्. च. प्रापिवाव्यभान्. ५ छ. झ. ट. निस्वनं. ६ झ. ग. ड. सनिशम्य. ७ च. ज. न. ट. प्रचलितः. क. प्रकटितं. ८ क. ग. ड.—ट. रामकोपसमन्वितः. ९ क. मांश्राप्तः. १० क. ग. ड.—ट. समाख्यातो. ११ क. छ. झ. वास्यो-
 पशुष्यत. ख. ड. घ. ज. न. ट. वास्योपशुष्यते. १२ च.—ट. किंनुस्तरारणं. क. किंतारेकारणं. १३ क. छ.—ट. नरपुत्रवः. १४ ड.—ट. क्षिप्रमेवाभिधीयतां. १५ क. ग.—ट. मामिनि. १६ छ. झ. लदर्शने. १७ क. झ. घ.—ट. नराकोपं.

सा प्रस्खलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा ॥

संलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं जगाम तारा नमिताङ्गयष्टिः ॥ ३८ ॥

स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्याबुदासीनतया महात्मा ॥

अवाञ्मुखोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसैनिकर्षादिनिवृत्तकोपैः ॥ ३९ ॥

सा पानयोगादिनिवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः ॥

उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं परिसान्त्वपूर्वम् ॥ ४० ॥

किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र कस्ते न संतिष्ठति वाङ्मिदेशे ॥

कः शुष्कपुष्पं वनमापतन्तं दैवाग्निमासीदति निर्विशङ्कः ॥ ४१ ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमसंशयम् ॥ भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ ॥

किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ भर्ता भर्तृहिते युक्ते न चैनमवबुध्यसे ॥ ४३ ॥

न चिन्तयति राज्यार्थं नांसाञ्शोकपरायणान् ॥ सांमात्यपरिषत्तारे पानमेवोपसेवते ॥ ४४ ॥

स मासांश्चतुरः कृत्वा प्रमाणं पुत्रगोश्वरः ॥ व्यतीतांस्तान्मर्दय्यग्रे विहरभावबुध्यते ॥ ४५ ॥

न हि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेवं प्रशस्यते ॥ पानादर्थश्च धर्मश्च कामश्च परिहीयते ॥ ४६ ॥

सा कान्तसंश्लेषं विनापिरमणीयगमनसौन्दर्या ।

प्रस्खलन्ती संश्लेषकृतायासेन पदे पदं कृत्वागच्छन्ती ।

मदविह्वलाक्षी भोगसंचर्धकमधुपानमदेनविह्वलनेत्रा ।

प्रलम्बे काञ्चीगुणहेमसूत्रे यस्याः सा प्रलम्बकाञ्ची-

गुणहेमसूत्रा । ईषच्छियलदुकूलतया शयने यथा

स्थिता तथैव समागतेत्यर्थः । संलक्षणाः व्यक्तैः संमो-

गलक्षणैः समागता । लक्ष्मणसन्निधानं जगाम ।

किं मातुरपि गोप्यमस्तीत्यगता । नमिताङ्गयष्टिः

द्रवीभावावस्थायां नमितं नार्जवमर्हति । अतः नम्र-

तैव यथा निरूपकंभवति तथा स्थितेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उदासीनतया तत्कान्तिनिर्वर्णनानादरतया ॥ ३९ ॥

नरेन्द्रसूनोः धार्मिकस्य लक्ष्मणस्य । दृष्टिप्रसादाद्वेतोः ।

प्रणयप्रगल्भं स्नेहदृष्टं ॥ ४० ॥ चतुरोमासान् राज-

पुत्रौ विधुस्तनितसात्कृत्य स्वयं भोगप्रवणा स्थिता

सञ्जानन्त्यपि किं कोपमूलमित्याह । तत्कृपारसविशे-

षण्णतया दृष्टिप्रसादादिति श्रुतं । मनुजेन्द्रपुत्र । षष्टि-

गत्कोपयितः ॥ ३६ ॥ रामानु० “यैनेवबाणेनगतःप्रियोमेतेनैवमात्वंजहिसायकेन । इतागमिष्यामिसमीपमस्यनमा-

मृतेरामरमेतवाली ” इतिचारामंप्रत्युक्तवतीसेत्यर्थः । यद्वा “स्वयमेवैवंद्रष्टुमर्हसिमामिनि ” इतिमुप्रीवेणोक्तासातारा ॥ स०

हेमात्मकानिसूत्राणि तन्तवोयसिन्वजे तदेमसूत्रं । प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रेयस्यात्सा । नमिताङ्गयष्टिः विनयेनेतिवा स्वनादिभा-

रेणेतिवाभाषोकोध्यः ॥ ३८ ॥ ति० परिसान्त्वरूपं परितःसान्त्वरूपं । पतिसान्त्वेतिपाठस्तुगमः ॥ ४० ॥ ति० राज्यार्थं

[पा०] १ क. सुलक्षणा. २ क. ग. सन्निकर्षादिनिवृत्त. ३ घ. रोषः. ४ क. स. घ.—ट. पानयोगादनिवृत्त. ५ क. ग.

प्रसाराच्च. क. प्रचाराच्च. ६ छ. झ. ट. सान्त्वरूपं. ७ छ.—ट. दैवाग्नि. ८ क. ख. ग.—ट. मशङ्कितः. ९ क. ख. ज. ग.

कामवृत्तय. १० झ. ट. सोसान्. ११ झ. ट. सामान्यपरिवत्. १२ छ. झ. ट. न्मदोदयो. १३ ग. क.—ट. पानमेव.

१४ ग. क.—ट. कामधर्मेय.

र्वसहस्राणि राज्यं परिपास्य प्रजापराधं क्षान्तवतो

दशरथस्य पुत्रस्त्वं अपराधिजनानां शिरःश्लेदनं करि-

ष्यामीति संप्रति समागतोसि सम्यग्भी भवतो गतिः ।

कस्तेन संतिष्ठति वाङ्मिदेशे यस्ते वाङ्मिदेशे न तिष्ठति

सकः । अशास्त्रवश्यस्य दृष्टेवस्तुनि सपदिचापलं कृत्वा

निवर्तितुमक्षमस्य तिर्यग्जनस्य च्युदान्भोगान्स्वयमेव

दत्त्वा स्वाक्षां कुर्वन्तं हिसितुमिच्छसि । क इत्यादि ।

दवाग्नौ पतन् चापलः शलभः किलेतिभावः । तद्वच्च-

पलोयमिलेवं दृष्टान्तः । संतिष्ठतीत्यार्थपरस्मैपदं

॥ ४१ ॥ असंशयं निःसंशयं । अकुटिलमिति यावत् ।

प्रणयदृष्टार्थं स्नेहसंदर्शितप्रयोजनं ॥ ४२ ॥ अती-

वायुक्तं तव भर्तुर्विषयप्राचण्यमित्याह—किमयमि-

त्यादिना ॥ युक्ते सक्ते इति संबुद्धिः । अयं कामवृत्त

इति एतं नावबुध्यसेकिमिति संबन्धः ॥ ४३ ॥

राज्यार्थं राज्यरूपप्रयोजनं ॥ ४४ ॥ प्रमाणं मर्यादां

॥ ४५ ॥ धर्मार्थसिद्ध्यर्थं यत्तमानस्तेतिशेषः

धर्मलोपो महास्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः ॥ अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४७ ॥
मित्रं धर्मगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् ॥ तद्वयं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥
तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुत्तरम् ॥ यत्कार्यं कार्यतेत्त्वज्ञे तदुदाहर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥

सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निश्चय्य वाक्यं मधुरैस्त्वभावम् ॥

तारा गतार्थे मनुजेन्द्रकार्ये विश्वासयुक्तं तद्युवाच भूयः ॥ ५० ॥

न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चातिकोपः स्वजने विधेयः ॥

स्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुम् ॥ ५१ ॥

कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे ॥

कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥

जानामि रोषं हरिवीरबन्धोर्जानामि कार्यस्य च कालसङ्गम् ॥

जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तथापि जानामि यदत्र कार्यम् ॥ ५३ ॥

तथापि जानामि यथाऽविषह्यं बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य ॥

जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥ ५४ ॥

॥ ४६ ॥ कृते उपकारविषये । अप्रतिकुर्वतः महान् धर्मलोपो भवेत् । प्रत्युपकाराकरणाद्गुणवतो मित्रस्य नाशे सति महानर्थलोपो भवेत् । चकारात्कामलोपश्च ॥ ४७ ॥ उत्तममर्यादुपपादयति—मित्रं हीति । सत्यधर्मपरायणं मित्रं अर्थगुणश्रेष्ठं हि । अत्र गुणशब्दः कामवाची । अर्थकामयोर्मूलत्वान्मित्रं ताभ्यां श्रेष्ठं हि । सादृशं मित्रं लज्जता सुग्रीवेण तद्वयं अर्थकामद्वयं । परित्यक्तं तु परित्यक्तमेव । धर्मे तु न व्यवस्थितं । धर्मोऽपि परित्यक्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तत् तस्मात् । कार्यतत्त्वज्ञे कार्ये धर्मार्थकामविलोपहेतुभूते मित्रपरित्यागलक्षणे कार्ये । एवं प्रस्तुते सति यदुत्तरं कार्यमस्माभिः कार्यं कर्तव्यं । तत् उदाहर्तुं वक्तुं अर्हसि ॥ ४९ ॥ धर्मार्थयोः समाधिना संबन्धेन युक्तं । गतार्थे प्रयोजनयुक्ते । नरेन्द्रकार्ये विषये विश्वासयुक्तं ॥ ५० ॥ न कोपकालः सुग्रीवस्य

कामार्तत्वादिति भावः । स्वदर्थकामस्य । स्वत्ययो-जनपरस्य । जनस्य सुग्रीवस्य ॥ ५१ ॥ गुणप्रकृष्टः उत्कृष्टवीर्यगुणः । अपकृष्टसत्त्वे हीनबले । सत्त्वावरुद्धः व्यवसाययुक्तः । “व्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु” इत्यमरः । तपसः शान्तिरूपस्य । प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानं ॥ ५२ ॥ मद्रोधमेव जानासि नतु तद्धेतूनि लज्जाह—जानामीति ॥ हरिवीरबन्धोः रामस्य । रोषं जानामि रोषममोघस्वरूपं जानामीत्यर्थः । कार्यस्य च कालसङ्गं उद्योगरूपकार्यस्य कालविलम्बनं च जानामि । जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नः । यत् वालिवधरूपं कार्यं । नः अस्माकं कृतं त्वयि विश्वभानं तदपि जानामि । यदत्र कार्यं अस्मिन्नुपकारे अस्माभिर्यत्सीतान्वेषणादिकं कर्तव्यं तथापि जानामि ॥ ५३ ॥ हे नरश्रेष्ठ शरीरजस्य कामस्य बलं यथा अविषह्यं तथापि जानामि । अद्य

राज्यस्यैवार्थः । सामान्यापरिपत्यस्य तादृशः । भूवेति शेषः ॥ ५४ ॥ शि० अर्थगुणैः अर्थसाधनीभूतवात्सल्यादिभिः श्रेष्ठं सर्वोत्कृष्टं । सत्यधर्मपरायणं सत्यसधर्माणविद्विहितकर्मणां च परायणं परमाश्रयः । तत्तत्कलादिदातेत्यर्थः । तत् मित्रं तद्वत्प्राप-रित्युक्तं । अतएव धर्मे नैव व्यवस्थितं । सनातनो धर्मस्य कइत्यर्थः । तत् तस्माद्धेतोः । द्वयं उभयलोकमुखं परित्यक्तं । परित्यक्तमित्युपयान्वयि ॥ ४८ ॥ ति० धर्मार्थसमाधियुक्तं तत्संबन्धयुक्तं । अगतार्थे अष्टप्रयोजने । मनुजेन्द्रकार्ये तद्विषये । विश्वासवर्कमया तथा भूयः पुनः । उवाच ॥ ५० ॥ ति० अपकृष्टसत्त्वे हीने । सत्त्वावरुद्धः सहजसत्त्वगुणावरुद्धविपरीतव्यापारः । सत्त्वाविरुद्धस्तिपाठे सहजगुणाविरुद्धव्यापारः । अतएव तपसः प्रसूतिः ॥ ती० सत्त्वावरुद्धः रजस्तमसोरेतन्नुपवेशाय सत्त्वगुणेन निरुद्धः ॥ शि० सत्त्वावरुद्धः विशुद्धसत्त्वमयः । अतएव तपसो निवारस्य प्रसूतिः ॥ ५२ ॥ ती० कामेन असक्तं सुग्रीवं । अद्य

[पा०] १ क. कृत्स्नप्रति. २ क. झ. ट. तत्कार्यं. ३ क. अ. मधुरस्त्वभावा. ४ क. कृतार्थं. ५ क. ज. ग. गतार्थं. ६ क. घ. न. तथापि. ७ क. ग. क. च. छ. झ. घ. ट. कोपं. ८ क. छ. ज. जनेऽवबद्धं.

न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति त्वं वै यथा मनुवशं प्रपन्नः ॥
 न देशकालौ हि न चार्धधर्मावपेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ५५ ॥
 तं कामवृत्तं मम सन्निकृष्टं कामाभियोगाच्च निवृत्तलज्जम् ॥
 क्षमस्व तावत्परवीरहन्तस्त्वच्चातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५६ ॥
 महर्षयो धर्मतपोभिकामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ॥
 अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न संज्जेत सुखेषु राज्ञा ॥ ५७ ॥
 इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मणमप्रमेयम् ॥
 पुनः संखेलं मदविह्वलं च भर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ५८ ॥

उद्योगस्तु चिराद्भ्रष्टः सुग्रीवेण नरोत्तम ॥ कामस्यापि विधेयेन त्वार्थप्रतिसाधने ॥ ५९ ॥
 आगता हि महावीर्या हरयः कामरूपिणः ॥ कोटीशतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥ ६० ॥
 तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया ॥ अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥ ६१ ॥
 तारया चाभ्यनुज्ञातस्त्वरया चापि चोदितः ॥ प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमरिन्दमः ॥ ६२ ॥
 ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने ॥ महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसन्निभम् ॥ ६३ ॥
 दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम् ॥ ६४ ॥
 दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमदाभिः संभावृतम् ॥ संरन्ध्रतरक्ताक्षो बभूवान्तकसन्निभः ॥ ६५ ॥

सुग्रीवं यस्मिन् जने कामेन असक्तं अनवरतं अवबद्धं
 जानामि । तं च स्त्रीजनं जानामीति योजना ॥ ५४ ॥
 लक्ष्मणसंरम्भोपशमनाय स्वप्रागल्भ्येन लोकस्मृतिं
 दर्शयति—न कामतन्त्रे इत्यादिना ॥ त्वं यथा येन
 कारणेन । मनुवशं प्रपन्नः तेन कारणेन । कामतन्त्रे
 रतिश्रीदादौ । तव बुद्धिर्नास्ति । कामतन्त्रमिह श्रेयसा-
 दृशं न द्विव्या इति भावः । किं कामतन्त्रप्रवणः
 किमपि न जानामीत्यत्राह—न देशकालाविति ॥ ५५ ॥
 मम सन्निकृष्टं समीपस्थं । अतएव कामवृत्तं काम-
 व्यापारमिति क्रमेण योजना ॥ ५६ ॥ महर्षयोपि

कामवशाः किमुत पृथग्जन इत्याह—महर्षय इति ॥
 धर्मतपसी अभिकामयन्त इति धर्मतपोभिकामाः ।
 कामस्यामिलाषस्य अनु पश्चात् कामो येषां ते कामा-
 नुकामाः ॥ प्रतिबद्धमोहाः निश्चयस्त्रीव्यामोहाः ॥ ५७ ॥
 संखेलं संलीलं ॥ ५८—६० ॥ चारित्रं रक्षितं त्वया
 अन्तःपुररुच्यवलोकनमनुचितमिति बहिरेव तिष्ठता
 त्वया सदाचारः सम्यगनुष्ठित इत्यर्थः । शरणागत-
 क्षणाचारस्त्वया सम्यगनुष्ठित इति वा । अच्छलं
 अदोषावहं ॥ ६१ ॥ तारयेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यं ।
 समावृतं परिवृतं । संरन्ध्रतरः कुपिशतरः । अतएव

यस्मिन्नेन अवबद्धं जानामीति स्त्रीजनं जानामीति वा योजना ॥ ५४ ॥ ति० ममसन्निकृष्टं स्वभार्यायाममसमीपिकामवकाशवृत्तमानं ।
 कामाभियोगः कामावेशः । क्षमसेति । परवशप्रवृत्तापराधत्वात्स्वच्चातुलाचक्षुर्मैवा प्रयोगयान्तुकोपह्लाशमः ॥ स० कामवृत्तं
 स्नेह्याचारिणं । अतएवममसन्निकृष्टं मच्छब्दासक्तं । लज्जातरं सखित्वात् । एतादृशं सुग्रीवमुद्दिश्यक्षमस्व ॥ ५६ ॥ ति० काम-
 वशत्वंनास्तीवेत्याह—महर्षय इति । कामे कामभोगे अनुकामोऽभिलषोयेषांते । अतएवस्त्रीपुत्रप्रतिबद्धमोहाः । कपिः तत्रापिराजा
 ॥ ५६ ॥ ति० चारित्रं रक्षितं मतिस्त्वन्तःपुरगमनेन । अच्छलं छलमधर्मः । सनेत्यर्थः । मित्रभावेन ननु विकारेण ॥ शि० यतः
 चारित्रं सखाप्रबोधनीय इति मर्यादा । त्वयारक्षितं । तत् तस्मात् । आगच्छ अन्तःप्रविश । ननु तत्प्रवेशेन नुचितपरस्त्रीदर्शनं म-
 विष्यतीत्यत आह—मित्रभावेन दारावलोकनं सतां अच्छलं नाधर्मः ॥ ६१ ॥ स्ती० प्रमदाभिः समं इतिच्छेदः । प्रमदाभि-
 स्तमं सुग्रीवं ददर्शे । ततः संरन्ध्रतरक्ताक्षो बभूवेति संबन्धः ॥ ६५ ॥ इति त्रयविंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ङ. ट. यथार्धधर्मावपेक्षते. २ क. छ. ङ.—ट. विमुक्तलज्जं. ३ छ. झ. ङ. तपोभिरामाः.
 ४ छ. झ. ट. संखेदं मदविह्वलाक्षी. न. संखेलं मदविह्वलाक्षी. ५ घ. महावीर्याः कपयः. ६ घ. अद्यागच्छ. ७ झ. महेन्द्रवरुणो-
 पमं. ग. महेन्द्रसहस्रशुति. ८ ग. झ. ट. माखभिः. ९ क. घ. क. छ.—ट. समंततः. १० ग. तं दृष्ट्वा क्रोधात्तत्राक्षः.

रुमां तु वीरः परिरम्भ गाढं वरसन्नस्यो वरहेमवर्णः ॥

ददर्श सौमित्रिभदीनसत्त्वं विशालनेत्रः सुविशालनेत्रम् ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

लक्ष्मणेन सुग्रीवं प्रति रामप्रत्युपकाराद्युपमहेतुगाढवज्रताम्रतिपाद्यपूर्वकं तद्वक्त्रेण रामभाणेन सत्यवादिमार्गादुत्तरणोक्तिः ॥ १ ॥

तमप्रतिहतं कुदं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् ॥ सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥

कुदं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ आतुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २ ॥

उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ महान्महेन्द्रस्य यथा खलंकृत इव ध्वजः ॥ ३ ॥

उत्पतन्तमनूत्पेतु रुमाप्रभृतयः स्त्रियः ॥ सुग्रीवं गगने पूर्णचन्द्रं तारागणा इव ॥ ४ ॥

सरक्तनयनः श्रीमान्विचचाल कृताञ्जलिः ॥ बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥ ५ ॥

रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ॥ अञ्जनीलक्ष्मणः कुदः सतारं शशिनं यथा ॥ ६ ॥

सत्त्वाभिजनसंपन्नः सानुकोशो जितेन्द्रियः ॥ कुतश्च सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७ ॥

यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणां प्रपकारिणाम् ॥ मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ८ ॥

यतश्चाञ्जने हन्ति सहस्रं तु गवानूते ॥ आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानूते ॥ ९ ॥

पूर्वं कृतार्थं मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ॥ कुतश्च सर्वभूतानां स बध्यः पुत्रेश्वर ॥ १० ॥

गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ दृष्ट्वा कुतश्च कुदेन तं निबोध पुत्रकृम ॥ ११ ॥

ब्रह्मणे च सुरापे च चोरे भयव्रते तथा ॥ निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कुतश्च नास्ति निष्कृतिः ॥ १२ ॥

अनार्यस्त्वं कुतश्च मिथ्यावादी च वानर ॥ पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् ॥ १३ ॥

रक्षाश्वश्च ॥ ६२—६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारारुप्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

अयं सुग्रीवं प्रति रामसंदेशकथनं चतुर्विंशे—
तमप्रतिहतमिलासि ॥ १ ॥ महेन्द्रस्य ध्वज इव
उत्पपात । खलंकृत इत्युभयविशेषणं ॥ २—३ ॥
अनूत्पेतुः पश्चादुत्पेतुः ॥ ४ ॥ सरक्तनयनः भदेनेति-
शेषः ॥ ५—७ ॥ अञ्जने इति ऋद्धः ॥ ८ ॥ पुरुषः

अन्यान्ते अश्वविषयान्ते । शतं हन्ति शताश्वहनन-
दोषभागभवेदित्यर्थः । एवं गवान्ते गोविषयान्ते ।
सहस्रं हन्ति सहस्रगोहननदोषभागभवेत् । पुरुषा-
न्ते आत्मानं स्वजनं हन्ति । आत्मस्वजनहननदोष-
भागभवेदित्यर्थः । महापुरुषरामविषयान्ते तु सर्वह-
ननदोषभागभवेदिति भावः ॥ ९ ॥ यत् मित्रकार्यं
न प्रतिकरोति पुनर्न करोति ॥ १० ॥ ब्रह्मणा स्वा-
यंभुवमनुना ॥ ११ ॥ निष्कृतिः प्रायश्चित्तः

रामानु० महेन्द्रस्य ध्वजोययाखलंकृतः तथाखलंकृतः हरिश्रेष्ठः सौवर्णमासनंहित्वा महाध्वजइवोत्पपातेतिसंज्ञकः ॥ ३ ॥
ति० संवचार संमुखमजगाम । अवस्थितो बभूवेत्यस्य लक्ष्मणइतिशेषः । कल्पवृक्षोपमया सर्वहितलब्धकृत् ॥ ५ ॥ ति० प्र-
थममात्मानंहन्ति आत्मघातदोषभाक् । निजपुण्यलोकं नान्ययति वा । तथास्वजनस्यपित्रादेः पुण्यलोकं च नान्ययति ॥ ९ ॥ ति०
ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण । अयं श्लोकः पूर्वोक्तः । सर्वलोकनमस्कृतः ब्रह्मणो देवसर्वस्मृतुसंमतइत्यर्थः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. क. अ.—ट. सविशाल. २ क. अ. उत्पतन्तंसमुत्पेतुः. ३ क. घ.—ट. पूर्ण. ख. तूर्ण. ४ क.—ट. श्रीमान्संवचार. ख. श्रीमान्दलोलः. ५ घ. घ. सहस्रं च. ६ क. ग.—ट. गोत्रेनैव सुरापे. ७ छ. झ. अ. चोरे;

ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वाजर ॥ सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता ॥ १४ ॥
 स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः ॥ न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् ॥ १५ ॥
 महाभागेन रामेण यापः करुणवेदिना ॥ हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६ ॥
 कृतं चेन्माभिजानीषे रामस्याकिष्टकर्मणः ॥ सद्यस्त्वं निश्चितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७ ॥
 न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ॥ समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८ ॥
 न नूनमिह्वाकुवरस्य कार्मुकच्युताञ्चरान्पश्यसि वज्रसन्निभान् ॥
 ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न रामकार्यं मनसाऽप्यवेक्षसे ॥ १९ ॥
 इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

तारया सुग्रीवायकुप्यतो लक्ष्मणस्य हेतुत्वायुनः सान्त्वनम् ॥ १ ॥

सद्या भुवाणं सौमित्रिः प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ अत्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिमानना ॥ १ ॥
 नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषमर्हति ॥ हरीणाभीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः ॥ २ ॥
 नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः ॥ नैवानृतकथो वीर न जिह्वाय कर्षीश्वरः ॥ ३ ॥
 उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः ॥ रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४ ॥
 रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च श्लाघतम् ॥ प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परन्तप ॥ ५ ॥
 सुदुःखं शयितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् ॥ प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ॥ ६ ॥
 घृताच्यां किल संसक्तो दश वर्षाणि लक्ष्मण ॥ अहोऽमन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ७ ॥

॥ १२—१३ ॥ कृतमिच्छता उपकारं स्मरता ॥ १४ ॥
 मण्डूकराविणं मण्डूकमहणार्थं मण्डूकवद्वैति वमिव
 वज्रकं त्वां न जानातीत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥ राम-
 सन्निष्टं वाक्यमभिधाय प्रकृतकार्येष्विव स्ववाक्य-
 माह—न नूनमिति ॥ इह्वाकुवरस्य कार्मुकच्युतान्
 बाणान् वज्रसन्निभान् न पश्यसि नाद्राक्षीः । नूनं ततो
 नाम तस्मात्स्वल्प । सुखं निषेवसे सुखी सन् रामकार्यं
 मनसापि नावेक्षस इति योजना ॥ १९ ॥ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते-श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताशयसम्प-
 ने-किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ पुनस्तारया लक्ष्मणसान्त्वनं पञ्चत्रिंशे—तथा
 भुवाणमित्यादि ॥ १ ॥ वक्तव्यः परुषमिति शेषः
 ॥ २ ॥ जिह्वाः कुटिलः ॥ ३ ॥ विस्मृत इति कर्तरि
 निष्ठा । अन्यैर्दुष्करं सं उपकारं न विस्मृत इति
 योजना ॥ ४—६ ॥ विश्वामित्रो घृताच्यामासक्तो

ति० मण्डूकराविणं स्वगृहीतस्वमुखस्यमण्डूकशब्देनशब्दवन्तसर्पं यथाजनोऽनवलो कनान्मण्डूकमेवजानीतेननुसर्पं तथासर्व
 स्वरूपं रामोनास्मासीदितिभावः । कश्चित्तु मण्डूकमहणार्थसर्पोमण्डूकवद्वैति । तेनस्वरूपेणस्वगण्यइतिविशेषः स्वसमीपमागतो
 मण्डूकस्तेनगृह्यते । एवंवधकंलानास्मासीदित्यर्थइत्याह । तत्तुतथालोकाप्रसिद्धोपेक्ष्य ॥ १५ ॥ शि० किंच समये सम्पश्यमानव-
 हकार्येतिष्ठ कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥ इतिचतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

स० कृतमुपकारंजानातीतिप्रकृतज्ञः सनमवतीत्यकृतज्ञः । तदशोनेव । शठः गूढद्वेषी । अशुतकथः सद्यावादी । जिह्वाः
 कुटिलः ॥ ३ ॥ स० यत् वस्मात् । अन्यैर्दुष्करंरामेणकृतं उपकारमुद्दिश्य वंवीरःसुग्रीवः । विस्मृतः भावेष्टः । विगतस्मृतं
 वस्त्वसतथा । विश्वरूपवानितियावत् । नापि नैवभवतीत्यर्थः । अतोपिनकृतप्रत्ययः ॥ ४ ॥ ति० यद्यपि पूर्वबालकाण्डेमेनका-
 [पा०] १ ज. परस्मै. २ क. व. ज. कृतंत्वनाभि. ३ क. कृतंचेन्माति. ३ क.—ठ. राक्षसमहात्मनः. ४ घ. क. च. ज.
 क. कार्मुकाच्युतान्. क. न. ट. कार्मुकाच्युतान्. स. कार्मुकाच्युतान्. ५ क. काकुत्स्थः. ६ ज. मैत्रः. ७ क. हरीश्वरः.
 ८ क. कृतपूर्वः. ९ स. प्रसादात्सौमित्रे. १० क. छ.—म. सुदुःखशयितः. ११ क. क. च. ज. न. मुनिर्यथा.

स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदांबरः ॥ विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः ॥ ८ ॥
 देहधर्मं गतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण ॥ अवितृप्तस्य कामेषु कामं क्षन्तुमिहाहंसि ॥ ९ ॥
 न च रोषैवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण ॥ निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा ॥ १० ॥
 सैत्थयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ ॥ अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति वक्ष्यताम् ॥ ११ ॥
 प्रसादये त्वां धर्मज्ञं सुग्रीवार्थं समाहिता ॥ महान्तोपसमुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम् ॥ १२ ॥
 कर्मा मां कपिराज्यं च धनधान्यवसूनि च ॥ रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम ॥ १३ ॥
 समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राषवम् ॥ शशाङ्कमिव रोहिण्या निर्हत्वा रावणं रणे ॥ १४ ॥
 शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल राक्षसाः ॥ अधुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ॥ १५ ॥
 अहत्वा तांश्च दुर्धर्षात्राक्षसान्कामरूपिणः ॥ न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हता ॥ १६ ॥
 ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण ॥ रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७ ॥
 एवमाख्यातवान्वाली स क्षमिहो हरीश्वरः ॥ आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रैवात्तस्माद्ब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥
 त्वत्सहाय्येनिमित्तं वै प्रेषिता हरिपुङ्गवाः ॥ आनेतुं वानरान्युद्धे सुबह्वर्हरिपूयपान् ॥ १९ ॥
 तैश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान्सुमहाबलान् ॥ राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं नै निर्याति हरीश्वरः ॥ २० ॥

दश वर्षाणि अहोऽमन्यत दिनममन्यत । धृताचीशब्दे-
 नात्र मेनकैवोच्यते । मेनकासङ्गस्य बालकाण्डेभिधा-
 नात् ॥ ७—८ ॥ देहधर्मं गतस्य शरीरस्वभावं
 प्राप्तस्य । कामं कामवर्षनं ॥ ९ ॥ अपराधमङ्गीकृत्य
 सान्त्वयित्वा इदानीं विचार्यमाणे अपराधएव नास्ती-
 त्याह—नचेति । निश्चयार्थं निश्चयरूपमर्थं सुग्रीवा-
 मिप्रायमिति यावत् ॥ १०—११ ॥ संरम्भः अग्नि-
 निवेशः ॥ १२ ॥ धनधान्येलात्र धनशब्दो हस्तिरथा-
 श्वादिपरः । वसुशब्दो रत्नपरः ॥ १३ ॥ समानेष्यति

घटयिष्यति । निहत्वेत्यत्रत्यज्यमात्रं आर्षः ॥ १४—
 १६ ॥ ते न शक्या इति च्छेदः । ते राक्षसाः ।
 हन्तुं न शक्याः । रावणो विशेषेणासहायेन सुग्रीवेण
 हन्तुं न शक्यः ॥ १७ ॥ तर्हि राक्षस्युत्तान्तः
 सर्वोप्याख्यायतमित्यत्राह—एवमिति । अलङ्कारः
 स्वयमवगमः । श्रवात् श्रवणात् । अत्र सुग्रीवेण
 युद्धाय निर्गमकाले तारयाङ्गदोक्तरामसुग्रीवसत्यकर-
 णेभिहिते यथादृशो रावणः सुग्रीवो दुर्बलः तं कथं रामो-
 बलवन्त इति बालिनोक्तमिति ज्ञेयं ॥ १८—२० ॥

सैत्थयुक्तः । तथाचैतद्वचनात् धृताचीसंभ-
 न्धोपितस्यज्ञेयइत्याहुः ॥ ७ ॥ ति० देहधर्मोः
 पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ९ ॥ ति० कथमयं रावणं हन्तिष्यतीत्यत्र तत्साहाय्यकसाध्यत्वात्तद्वचसोत्याह—
 नातेति । एषा संख्या विभक्तिवत्
 दशकोटिः समुद्रः शतकोटिर्मथं । मध्यानांसहस्रं तथाषष्टिसहस्राधिकत्रिलङ्काणि । तदुपरिषट्त्रिंशत्सहस्राणि । तदुपरितावन्ति
 शतानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० कामरूपिणइत्यनेन लङ्कायामुक्तसंख्याकराक्षसस्यैवसंभवाभावः सूचितः ॥ तेनकार्यवशादेवत-
 च्छरीराणांमहत्त्वमिति व्यक्तं ॥ १६ ॥ ति० तावतांवधेपरमशूरस्यापिसहायापेक्षास्तीत्याह—
 तेइति । यस्मादसहायेनरामेण ते
 हन्तुमशक्याः यस्माद्रावणश्चक्रूरकर्मा क्रूरपराक्रमः । तस्माद्विशेषतः सुग्रीवेणसहायेनप्रयोजनमस्ति । तत्समप्रतिसेनापटनस्यसुग्री-
 वाधीनत्वात्सर्वेषामनुप्याभ्यस्त्याचेति भावः । यत्तुतीर्थः सुग्रीवेणसहायेनतेराक्षसाहन्तुमशक्याः रावणश्चहन्तुमशक्यइत्यन्यं कृत्वा
 बालीकिलोक्तवान्नावणवधाय सुग्रीवंवृषाप्रार्थयतेरामः तस्मात्तावदशक्यइतिकथांचकल्पयति तदपार्थक्यं । रामस्यसहायापेक्षासमर्थन-
 सौवप्रस्तुतत्वात् ॥ १७ ॥ ति० नन्वेषारक्षस्तंरक्षास्वयाकर्षंक्षातामत्राह—एवमिति । आगमस्तुनमेव्यक्तः रावणस्यैवंलप्रप्ति-
 प्रकारस्तु नमयाज्ञातः । संख्यामात्रं प्रसंगात्पूर्वद्वतं । तस्यश्रवणात्समुत्पन्नोपायश्चश्रवणात् ॥ १८ ॥

[पा०] १ ख. ग. क. झ. ट. देहधर्मगतस्य. क. पञ्चधर्मगतस्य. २ क. ख. क.—घ. रामः क्षन्तुमिहाहंसि. ३ ख.
 रोषवशात्तात. ४ क. लोक्यात्रामविज्ञाय. ५ क. सत्ययुक्ताश्च. क. च. ज. भ. सत्यमन्तोहि. ६ क.—ट. सुग्रीवार्थं. ७ छ. झ.
 ट. मां चाङ्गदराज्यं. ८ छ. ■. ट. हस्तातराक्षसाधर्मं. क. क. च. ज. झ. हस्तातरावणं. ग. हस्तारावणमाहवे. ९ ख.—ड.
 रक्षसां. १० क.—घ. नशक्यंरावणं. च—ट. अशक्यंरावणं. क. अशक्योरावणो. ११ क. च. ज. नशक्यो. १२ क. सत्यभिज्ञः.
 १३ क. ख. श्रवणात्तद्वदीम्यहं. क. घ. ज. झ. श्रवणात्तुमदीम्यहं. ग. छ. झ. ट. श्रवतात्तद्वदीम्यहं. १४ च.—ड. निमित्तं हि.
 १५ क. क.—ट. हरिपुङ्गवान्. १६ ग. तांस्तु. १७ क. सिज्जर्बनौदासीन्यंगतोहरिः.

कृताञ्च संस्था सौमित्रे सुग्रीवेण यथा पुरा ॥ अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः ॥ २१ ॥

ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलार्जुलशतानि च ॥ अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिन्दम ॥

कोट्योनेकास्तु काकुत्स्थ कैपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥

तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्क्षतजनिभे नयने निरीक्षमाणाः ॥

हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं प्रथमभयस्य हि शङ्किताः सः सर्वाः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

तारापरिसामर्थ्येन प्रसन्नमनसं लक्ष्मणं प्रति सुग्रीवेण राममहिमप्रशंसनपूर्वकं स्वापराधक्षमापणम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनापि सुग्रीवं प्रति स्वपक्षभाषणक्षमापणपूर्वकं सत्वरं रामसमीपमेव सान्त्वयनचोदना ॥ २ ॥

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १ ॥

तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः ॥ लक्ष्मणात्सुमहन्नासं वस्रं क्षिप्रमिवात्यजत् ॥ २ ॥

ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् ॥ विच्छेदं विमदश्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३ ॥

स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ॥ अञ्जवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ॥ ४ ॥

प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ रामप्रसादात्सौमित्रे पुनः प्राप्तमिदं भयां ॥ ५ ॥

कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा ॥ तादृशं विक्रमं वीरं प्रतिकर्तुमरिन्दम ॥ ६ ॥

सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् ॥ सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ॥ ७ ॥

अत्र सीतान्वेषणकार्यविषये । सुग्रीवेण पुरा त्वदागमनात्पूर्वमेव । संस्था व्यवस्था त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं नागन्तव्यमित्येवंरूपा । यथा येन प्रकारेण कृता तथा । अद्य अस्मिन्दिने । तैरागन्तव्यं ॥ २१—२२ ॥ हिशब्दः पादपूरणे । सर्वाः हरिवरवनिताः तवेदं मुखं निरीक्ष्य प्रथमभयस्य शङ्किताः वालिवधजनितभयशङ्किताः सत्यः । रोषाद्धेतोः क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः शान्तिं न यान्ति हि न यान्त्येव । प्रथमभयस्य शङ्किता इति कर्मणि षष्ठी । “न लोकाव्यय—” इत्याक्षिप्ता षष्ठीप्रतिषेधेऽपि तत्प्रयोग आर्षः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारव्याख्ये किष्किन्धाकाण्डव्याख्ये पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अथ लक्ष्मणसुग्रीवसौहृदभाषणं षट्त्रिंशो—इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ सुमहन्नासमिति “आन्महत्—” इत्याकाराभाव आर्षः । क्षिप्रं आर्षः ॥ २ ॥ बहुगुणं बहुविधभोगप्रदं । महत् दिव्यं ॥ ३—४ ॥ इदं पूर्वोक्तं सर्वं ॥ ५ ॥ तादृशं विक्रमं प्रतिकर्तुं तादृशस्य विक्रमस्य प्रतिकर्तुमित्यर्थः ॥ ६ ॥ सहायमात्रेणमयेत्युप-

शि० गोलार्जुलशतानि अनन्तसंख्याकगोलार्जुलदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टार्जुलविशिष्टवानरविशेषाद्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

स० धर्मसंहितं प्रश्रितं वचः अवाक्यं यथामवतितया प्रतिजग्राह । प्रत्युत्तरनेष्वपानितियावत् । इति वाक्यं उक्तः आवित इति ॥ १ ॥ सुमहन्नासं अतिमहाभयं । सुमहन्नासमिति पाठे सुमहदित्यसंज्ञाद्वन्नासं देवान्येति ॥ रामानु० सुमहत् सुमहन्तं ॥ २ ॥ शि० देवस्य नित्यप्रमोदवतः ॥ ति० स्वेन कर्मणा धनुर्ध्रवास्त्रिधादिना । तादृशं तज्जनितोपकारसदृशं ॥ ६ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. कृतासुसंस्था. क. ख. ग. ड. च. ज. झ. कृतासुसंस्था. २ ट. उद्यतैर्वानरैः. ३ ग. हरीणां. ४ क. च. अ.—ट. त्वतजसमे. ५ अ. लक्ष्मणोत्थमहत्. ६ छ. झ. ट. तादृशं प्रतिकर्तुं तादृशं नापि नृपालज.

सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाबुधाः ॥ शैलश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ॥ ८ ॥
 घनुर्विस्फारयाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण ॥ सहैला कम्पिता भूमिः सहायैस्तस्य किंनु वै ॥ ९ ॥
 अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ ॥ गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सधुरस्सरम् ॥ १० ॥
 यदि किञ्चिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा ॥ प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ११ ॥
 इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चैवमुवाच ह ॥ १२ ॥
 सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर ॥ त्वया नाथेन सुग्रीव प्रथितेन विशेषतः ॥ १३ ॥
 यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचैर्मार्जवम् ॥ अहस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥
 सहायेन च सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान् ॥ वधिष्यति रणे शत्रून्चिरात्मात्र संशयः ॥ १५ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् ॥ १६ ॥
 दोषज्ञः सति सामर्थ्यं कोऽन्यो भाषितुमर्हति ॥ वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम ॥ १७ ॥
 सैद्यश्चासि रामस्य विक्रमेण बलेन च ॥ सहायो दैवतैर्देवशिराय हरिपुङ्गव ॥ १८ ॥
 किं तु शीघ्रमितो वीर निर्भ्राम त्वं मया सह ॥ सान्त्वय स्वययस्यं त्वं भार्याहरणकश्चित् ॥ १९ ॥
 यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥ मया त्वं परुषाण्युक्तस्तैश्च त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

लक्षणे तृतीया । स्वयमेवार्थसाधकः । अहं तु तस्य-
 विक्रमस्यमितिभावः ॥ ७-१० ॥ अतिक्रान्तं अति-
 क्रमणं । क्षमितव्यं क्षन्तव्यं ॥ ११-१५ ॥ उपपन्नं
 अर्हः । युक्तं युक्तियुक्तं ॥ १६ ॥ दोषज्ञः स्वदोषज्ञः ।
 लोके हि समर्थः । पुहम् ॥ स्वदोषज्ञस्य ह्युते ननु प्रकटयति ।
 न तथास्वमिति भावः ॥ १७-१९ ॥ सौक्त्यरुधवा-

ति० सहायकृत्यं सहायसाध्यकृत्यं । येन पातालानितस्यदैलाक्ष ॥ ८ ॥ तनि० इवकृतापराधस्येतिपूर्वोपदिष्टार्थस्यानुष्ठानं ।
 किञ्चिदिति । अधिक्रातिक्रमणस्यप्रसादनेनानिर्बल्यं । यदीति स्वतःस्थान्यसंभावनाचक्षुस्यते । विश्वासादिति बुद्धिपूर्वापराधव्या-
 वृत्तिः । प्रणयेनेति अतिक्रमस्याभासत्वात् । प्रेष्यस्येति बुद्धिपूर्वकवास्तवापराधेपि क्षन्तव्यमिति व्यञ्जितं । क्षमितव्यमित्युक्त्या अक्ष-
 मणेप्रत्यवायोपिव्यञ्जितः । न कश्चिन्नापराध्यतीति विश्वासप्रणयपात्रभूतस्य स्वत्यापराधत्वेअयमपराधः सर्वत्रवर्जनीयइतिभावः ।
 शि० प्रणयेन यस्यविषयकस्वामाधिकक्षेत्रेण । क्षमितव्यं । कश्चिन्नापराध्यतीतिन । सर्वोपियकिञ्चिदपराध्यतीत्यर्थः । तेना-
 परार्धदृष्टा तवक्षमायाअभावेतवयस्येहोनिर्विषयोअविष्यतीतिव्यञ्जितं ॥ ११ ॥ शि० प्रथितेन ज्ञेयपुकेन । अतएवनाथेन
 अभिलाषप्रापकेणलयाममभ्राता सर्वसासनायः अमिलाषप्रापकसहितोऽभवदितिशेषः ॥ १३ ॥ ति० शौचं इन्द्रियनिग्रहः ।
 स्व० शौचं शुद्धान्तःकरणता ॥ १४ ॥ शी० दोषज्ञः विद्वान् । “ विद्वान्विषयिदोषज्ञः ” इत्यमरः ॥ १७ ॥ तनि० शोका-
 भिभूतस्येत्यनेन रामः स्वभावतः परुषभाषणंनवक्षीतिव्यज्यते । “ उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यते ” इतिप्रसिद्धेतिभावः ।
 तादृक्स्वरामस्यभाषणंश्रुत्वा मयास्वमुक्तइत्यनेन उक्तानुवादस्याशेषलव्यञ्जितं । तथेति । सूचनस्यापि यद्वेदेदित्यनुवादिताप्रयुक्त-
 मित्यर्थः ॥ अत्रेदेवेदित्यर्थः । कार्याभिसन्धिषट्पदार्थेनाप्रतिस्वामिनः श्रीरामस्यसंनिधिप्रतिगन्तव्यत्वरविस्मृत्यभोगप्रसंगसंगेनान्यपर-
 स्वात्समयातिलङ्घनापराधकृतवतिमहाराजे लक्ष्मणकोषवेगंनिरीक्ष्य मित्रश्रेष्ठेनहनुमता “ कृतापराधस्यहितेनान्यपस्याम्यहंलक्ष्मम् ।
 अन्तरेणाल्लिङ्गबल्लक्ष्मणस्यप्रसादनात् ” इतिमहाराजायहितोपदेशोक्तेसति महाराजोपिबुद्ध्या “ यदिकिञ्चिदतिक्रान्तं विश्वासा-
 त्प्रणयेनवा । प्रेष्यस्यक्षमितव्यंमेनकश्चिन्नापराध्यति ” इतिकथनेनभगवद्विषयेकृतापराधेनावि भागवतक्षमापणोक्तेसतितन्मुञ्जेन
 भगवानपराधान्क्षमयते । ततोभगवदपचारद्वितस्तन् तत्कैर्ययोग्योभवतीत्येनमर्थंविशदीचकार । तदनन्तरं “ यच्चशोकाभि-
 भूतस्यकोषाद्रामस्यभाषितम् । मयातं परुषाण्युक्तस्तैश्चक्षन्तुमर्हसि ” इतिलक्ष्मणस्तावदात्मीयपरुषवाक्यानांशोकविषशराम-

[पा०] १ क.—ड. गिरिध. २ क.—ड. सहायैः किंनुतस्य. ३ क.—यात्रां तुरामस्य. ४ क. ड. छ. झ. ट. चेद्रमुवाचह.
 च. ज. घ. चैवमुवाचह. ५ क. छ. झ. ट. शौचमीदृशं. क. ग. घ. ज. घ. शौचमुत्तमं. च. शौर्यमुत्तमं. ६ क. छ.—ड.
 सहायेन. ७ घ. सहसाभाषि. ८ छ. झ. ट. रामेण. ९ झ. निष्कमस्य. १० क. झ. ग. च.—ड. स्वययस्यं. ११ क. ग.
 क.—ड. हरपुङ्गवः सितं. १२ क.—ड. स्वस्वयस्यस्यमेवम.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

सुग्रीवेण हनुमन्तप्रति सकलविगमपर्यन्तावस्थितसर्ववानरनिर्गमसमावयनात् दूतमेवण्योदना ॥ १ ॥ तैस्सर्वानरैः
सुग्रीवसंदेशश्रवणमात्रेणसत्त्वरस्वस्वस्थानेभ्यः सुग्रीवसमीपप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ पूर्वमेवगीक्रेषितदूतैः सुग्रीवप्रति नाना-
नकमुक्तामुपायनिर्गमपर्यन्तपूर्वकं सर्ववानरानमगन्निवेदयम् ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ हनुमन्तं स्थितं पार्श्वे सचिवं त्विदमब्रवीत् ॥ १ ॥
महेन्द्रहिमवद्विन्ध्यकैलासशिखरेषु च ॥ मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥ २ ॥
तरुणादित्यवर्णेषु आजमानेषु सर्वतः ॥ पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमायां तु ये दिशि ॥ ३ ॥
आदित्यभवने चैव गिरौ सन्ध्याभ्रसन्निभे ॥ पद्मतालवर्नं भीमं संश्रिता हरिपुङ्गवाः ॥ ४ ॥
अञ्जनाम्बुदसंकाशाः कुञ्जरप्रतिमौजसः ॥ अञ्जने पर्वते चैव ये वसन्ति पुत्रकृमाः ॥ ५ ॥
मनःशिलागुहावासा वानराः केनकप्रभाः ॥ मेरुपार्श्वमंताश्चैव ये धूम्रगिरिसंश्रिताः ॥ ६ ॥
तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते च महारुणे ॥ पिबन्तो मधु मेरेयं भीमवेगाः पुत्रकृमाः ॥ ७ ॥
वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च ॥ तापसानां च रम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ॥ ८ ॥
तैस्तान्समानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ सामदानादिभिः कल्पैराशु प्रेषय वामरान् ॥ ९ ॥
प्रेषिताः प्रथमं ये च मया दूता महाजवाः ॥ त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीन्संप्रेष्यवापरान् ॥ १० ॥
ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः ॥ इहानयस्व तैन्सर्वाङ्गीश्वरं तु मम आसनात् ॥ ११ ॥

क्यानां रामोक्तत्वशक्ता मा भूदिति स्वेनैवोक्तत्वमुपपाद-
यन् स्वापराधं क्षमयति—यद्येति ॥ भाषितं सीतोद्देशेन
श्रवणासहं विलापं ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारव्याने किष्कि-
न्धाकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

अथ सर्ववानरसमानयनं सप्तत्रिंशे—एवमित्यादि
॥ १ ॥ महेन्द्रादय एव पञ्चशैलाः । पश्चिमायां
दिशि ये स्थिताः तेषु ये वानराः स्थिता इति योजना ।

असगिरिपर्यन्तपर्वतेष्वित्यर्थः । आदित्यभवने उद-
यगिरौ । पद्माः चन्दनविशेषाः मनःशिलागुहावासाः
मनःशिलामयगुहावासाः । महारुणे महारुणाख्ये ।
यत्र वल्गुद्वन्द्वो नास्ति तत्राध्याहर्तव्यः । कल्पैः उपा-
यैः । सम्मानय तदर्थं प्रेषय ॥ २—९ ॥ प्रेषितदूत-
त्वरणार्थेतिः स्वस्य प्रकृतकार्ये पूर्वमेव सावधानतां
लक्ष्मणाय द्योतयितुं ॥ १० ॥ दीर्घसूत्राः चिरक्रियाः
उद्योगं कुर्वाणा इव कालयापका इत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्लेषसंवेक्ष्यतदमुक्ताणिवाक्यान्मुक्ताचीति सोपाधिकलमुपपादय सोपाधिकलपरावनिवृत्तये सुमित्रात्मजस्तुमोर्वप्रसादयन्तापराधेषु
श्रीवैष्णवेषुपरात्तापेनकृतप्रायश्चित्त्वापराधविहितेषुचसत्सु सापराधलक्षणांस्वाचरितानामपचाराणांमुदासार्थेतेप्रसादनीया
इतिशास्त्रार्थप्रकटनकृतवानितिभावः ॥ २० ॥ इति षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सू० पाण्डुशिखरेमन्दरे । इति पञ्चशैलेषु ॥ २ ॥ ति० पश्चिमस्यामित्यर्थः ॥ ३ ॥ ती० आदित्योऽस्मिन्मवतिप्रादुर्भवतीत्या-
दित्यभवनेमुदयादिः ॥ ति० आदित्यभवनेगिरौ उदयाचलास्ताचलयोरित्यर्थः ॥ पद्मावलोगिरिविशेषः ॥ ४ ॥ ति० तापसा-
भ्रमरम्येषु रम्यतापसाभ्रमेषु । यद्वा शैरम्येष्वितिद्वन्द्वविशेषणं ॥ ८ ॥ ति० क्षिप्रमानयेत्युक्तेकिमयैवगन्तव्यमित्याशङ्क्याह—
सामदानादिमिरिति । आदिना दुष्टेदण्डः । कल्पैः उपायैः । कृतकं आनय आनययेत्यर्थः ॥ ९ ॥ शि० दीर्घसूत्राः

[पा०] १ क.—ट. वचनं चैवमब्रवीत्. क. ख. सचिवं वाक्यमब्रवीत्. २ क.—ट. नित्यः. क. ग. घ. सर्वतः. ३ ग. घ.
पश्चिमस्यां. क. ड.—ट. पश्चिमस्यां. ४ क. व. छ. झ. म. ट. पद्माचलवर्नं. ५ घ. ये स्थिताः. ६ छ. झ. ट. कुञ्जरेन्द्रमहौ-
जसः. ७ घ. ये वसन्ति. ८ क. ड.—ट. महारुणगुहा. ९ घ. काञ्चनप्रभाः. १० क. गतायेव. ११ क. ग. ड. च. ज.—ट.
ये च धूम्रगिरिस्थिताः. छ. ये च धूम्रगिरिस्थिताः. १२ क. ड.—ट. ये महारुणे. १३ क.—ट. तापसाभ्रमरम्येषु. १४ क. ग. छ.
झ. ट. तैस्तान्समानय. १५ क. ख. म. ट. कल्पैर्नारैर्वैवगन्तव्यैः. ग. कल्पैराशुप्रेषय. १६ क. छ. झ. ट. आताः. १७ छ. झ.
ट. संप्रेषय हरीश्वरान्. ख. ड. च. ज. म. हरीन्प्रेषयवापरान्. १८ छ. झ. ट. ताव्याग्रं सर्वां नैव कपीश्वरान्. १९ ग. लंमम.

अहोभिर्दशभिर्वै हि नागच्छन्ति ममाङ्गया ॥ हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२ ॥
 शतान्यथ सहस्राणां कोट्यश्च मम शासनात् ॥ प्रयान्तु कपिसिंहानां दिशो मम मते स्थिताः ॥ १३ ॥
 मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त हवान्नरम् ॥ घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः ॥ १४ ॥
 ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ आनयन्तु हरीन्सर्वास्त्वरिताः शासनान्मम ॥ १५ ॥
 तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः ॥ दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान्प्रेषयामास वानरान् ॥ १६ ॥
 ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रिज्योतिरध्वगाः ॥ प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन वै ॥ १७ ॥
 ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरस्सु च ॥ वानरा वानरान्सर्वात्रामहेतोरजोदयन् ॥ १८ ॥
 मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः ॥ सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवमयदक्षिणः ॥ १९ ॥
 ततस्तऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्यान्महाजैवाः ॥ तिस्रः कोट्यः पुत्रज्ञानां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २० ॥
 अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तसिन्निरिवरे स्थिताः ॥ तप्तहेममहाभासस्तस्यात्कोट्यो दश च्युताः ॥ २१ ॥
 कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्षसाम् ॥ ततः कोटिसहस्राणि वानराणामुपागमन् ॥ २२ ॥
 फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः ॥ तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥ २३ ॥
 अञ्जारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम् ॥ विन्ध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन्नुत्तम् ॥ २४ ॥
 क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः ॥ नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५ ॥
 वनेभ्यो गहरेभ्यश्च सरिःत्रयश्च महाजवाः ॥ आगच्छद्धानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥ २६ ॥
 ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान् ॥ ते वीरा हिमैवच्छैलं ददशुस्तं महादुमम् ॥ २७ ॥
 तस्मिन्निरिवरे रम्भे यद्वो माहेश्वरः पुरा ॥ सर्वदेवमनस्तोषो वैभौ दिव्यो मनोहरः ॥ २८ ॥
 अम्रनिष्पन्दजातानि मूलानि च फलानि च ॥ अमृतास्वादकल्पानि ददशुस्तत्र वानराः ॥ २९ ॥
 तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम् ॥ यः कश्चित्सकुदभ्राति मासं भवति तर्पितः ॥ ३० ॥

शतानीति बहुसंख्याभिधानं लक्ष्मणाय वानरासंख्ये-
 यलद्योतनार्थं ॥ १२—१४ ॥ गन्धत इति गतिः वास-
 स्थानं । पृथिव्यां सर्वान्दरीन् आनयन्तु इति संबन्धः
 ॥ १५—१६ ॥ पतत्रिज्योतिरध्वगाः पक्षिन्सत्रमा-
 र्गगाः सन्तः । विष्णुविक्रान्तं पदं आकाशं । प्रयाताः
 ॥ १७—१९ ॥ यत्र येन हेतुनाराधयो वर्तते

ततः तस्माद्धेतोः । तस्माद्गिरेः अञ्जनगिरेः । निर्ययुः
 ॥ २०—२४ ॥ अत्रापतन् हुतमित्यनुषज्यते । संख्या
 न विद्यत इति उत्तरत्र संख्याकीर्तनं प्रधानाभिप्रायेण
 ॥ २५—२६ ॥ तुशब्दो हनुमत्प्रेरितवानरख्यावर्तकः ।
 नीलेन पूर्वं प्रेरिता इत्यर्थः । तेषामेव लक्ष्मणसन्निधाने
 समागमनं । सद्यो हनुमत्प्रेरितानां तदसंभवात् । तं

स्वभावतो विलम्बेन कार्यकारिणः । तान्शीघ्रमिहानय ॥ ११ ॥ रामानु० आनेतु बहुसंख्याभिधानमानेतस्यानामसंख्यातत्वं ल-
 क्ष्मणायद्योतयितुं ॥ १३ ॥ शि० गतिज्ञाः तसस्त्यानभिज्ञाः । गतिं तसन्निवासं । गत्वा । गतिशब्दः कर्मसाधनः ॥ १५ ॥
 ति० मृत्युकालोपमस्य निग्रहविषये इति शेषः ॥ १९ ॥ कतक० माहेश्वरोयज्ञः माहेश्वरदेवस्य । दिव्योऽध्वमेघः । सर्वदेवानामन-
 स्तोषोयत्रसः ॥ २८ ॥ स्त्री० अम्रनिष्पन्दजातानि शोमद्रव्याज्यादिस्रवणाजातानि । तत्र यद्वायवने ॥ २९ ॥ इतिसप्तत्रिंशः
 सर्वः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. रैव. २ छ. ज. झ. ट. सहस्राणि. ३ छ. झ. ट. निवेशेममयेस्थिताः. ४ ग. क. ख.
 ज. ग. झाला. ५ छ. झ. ट. हरयस्तुक्षणेनवै. ६ घ. कपिराजस्य. ७ घ. सुग्रीवस्यवचःश्रुत्वा. ८ क.—ट. मयशंकिताः. ९ क.—
 ट. न्महाबलाः. १० क. ग. छ. ट. रताः. ११ क.—ट. संतप्तहेमवर्णाभाः. १२ क.—ट. वानराणिसमागमन्. १३ क. च.
 ज. घ. अञ्जारसमवर्णानां. ख. अञ्जारविकराभाणां. १४ क. ग. क. च. ज. सहस्राण्यापतन्. १५ घ. क्षययते. १६ क. ग.
 वानराश्चमहौजसः. क.—ट. सरिःत्रयममहाबलाः. १७ छ. ज. झ. ट. हिमवच्छैले. १८ क. क. च. छ. झ. ज. ट. पुण्ये. १९ क.
 सर्वदेवप्रियकरो. २० क.—ट. भूवसुमनोरमः. २१ क. ग. क.—ट. अमृतास्वादकल्पानि. २२ क. छ. झ. ट. फलमूलं.

तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाश्रयाः ॥ औषधानि च दिव्यानि जंगुर्दुर्हरिपूथपाः ॥ ३१ ॥
 तैस्साद्य यज्ञायतनात्पुष्पाणि सुरमीणि च ॥ आनिन्दुर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ॥ ३२ ॥
 ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरात् ॥ संचोदयित्वा त्वरिता यूथानां जम्भुरग्रतः ॥ ३३ ॥
 ते तु तेन मुहूर्तेन यूथपाः शीघ्रगामिनः ॥ किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३४ ॥
 ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलं मूलं च वानराः ॥ तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदममुवन् ॥ ३५ ॥
 सर्वे पेरिगताः शैलाः संमुद्राश्च वनानि च ॥ पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपयान्ति ते ॥ ३६ ॥
 एवं श्रुत्वा ततो दृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ प्रतिजेषाह तत्प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ॥ ३७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

सुग्रीवेण सौमित्रिणासहशिविकारोहणेन रामसमीपमेतत्तत्पादयोः प्रणामः ॥ १ ॥ रामेणपरिचर्यपूर्वकं स्थापयामुपनि-
 दं सुग्रीवं प्रति संभ्रमेण राजनीतिप्रदर्शनपूर्वकमुद्योगसमयसंप्राप्तिनिवेदनेन स्वकार्योद्यमनचोदना ॥ २ ॥ सुग्रीवेण श्रीरामं प्रति
 स्वविषयकतत्प्रासादप्रशंसनपूर्वकं स्वोद्यमसूचकनामादेशस्तमागतार्संख्येयकविसेनासमागमननिवेदनेन तत्परितोषणम् ॥ ३ ॥

प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतम् ॥ वानरान्सान्त्वयित्वा च सर्वानिव व्यसर्जयत् ॥ १ ॥
 विसर्जयित्वा स हरीशूरांस्तान्कृतकर्मणः ॥ मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् ॥ २ ॥
 स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ॥
 किष्किन्धाया विनिष्क्राम यदि ते सौम्य रोचते ॥ ३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४ ॥
 एवं भवतु मेच्छावः स्वेयं त्वच्छासने मया ॥ ५ ॥
 तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ विसर्जयामास तदा तौरामन्याश्च धोषितः ॥ ६ ॥
 एतैत्युच्चैर्हरिर्वरान्सुग्रीवः समुदाहरत् ॥ ७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ॥ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनसमाः ॥ ८ ॥
 तानुवाच ततः प्राप्तात्राजार्कसदृशप्रभः ॥ उपस्थापयत श्विश्रं शिविकां मम वानराः ॥ ९ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ॥ समुपस्थापयामासुः शिविकां प्रियदर्शनाम् ॥ १० ॥
 तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिविकां वानराधिपः ॥ लक्ष्मणारुहतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ११ ॥

प्रसिद्धं ॥ २७—३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे सुफाहाराख्याने किष्किन्धाका-
 ण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अथ रामेण सुग्रीवसमागमोष्ठत्रिंशे—प्रतिगृह्ये-
 त्यादि ॥ उपायनं उपदां ॥ १—६ ॥ एत आगच्छत
 ॥ ७—११ ॥—

ति० विलिङ्गामेति । प्रार्थनेजोद् ॥ ३ ॥

[पा०] १ ग. ददृशुः. २ झ. ईरिपुत्र्याः. ३ ग. तस्यास्तु. ४ ग. वानरश्रेष्ठाः. ५ क.—ट. लरितं. क. ड. च. ज. झ.
 लरितयूथपाः. ग. लरितमागच्छप्रतस्तदा. ६ च. तेनतेनमुहूर्तेन. ७ ड. च. झ. न. ट. कपयःशीघ्रचारिणः. ८ घ. क. छ.—
 ट. फलमूलं. ग. फलमूलानि. ९ क.—ट. परिहृताः. १० ज. परित्यजवनानिच. क. च. छ. झ. न. ट. सरित्यवनानिच.
 ११ क. तच्छ्रुत्वाततो. झ. एतच्छ्रुत्वावचोदृष्टः. न. पूर्वश्रुत्वा. १२ ग. घ. छ. झ. ट. जम्भाहचप्रीतः. क. च. ज. न. जम्भा-
 हचप्रीतः. १३ घ. किष्किन्धातोऽभि. १४ ग. ड.—ज. ट. विलिङ्गानो. १५ ड.—ट. गच्छामः. १६ क. छ. झ. न. ट.
 तारावाञ्चैव. १७ छ. झ. ट. एहीत्युच्चैः. १८ ग. घ. हरिवरःसुग्रीवः. १९ घ. येच. २० घ. शीघ्रंसौमित्रिमिदमब्रवीत्.
 वा. रा. १३९

इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसन्निभम् ॥ बृहद्भिर्हरिभिर्युक्तमारुह सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः ॥ १३ ॥
 शङ्खभेरीनिनादैश्च हरिभिश्चाभिनन्दितः ॥ निर्ययौ ग्राप्य सुग्रीवो राज्यध्रियमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥
 स वानरैश्चतैस्तीक्ष्णैर्वहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ १५ ॥
 स तं देशमनुग्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् ॥ अवातरन्महातेजाः शिविकायाः सलक्ष्मणः ॥ १६ ॥
 आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोभवत् ॥ कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन्वानराश्चाभवन्स्तथा ॥ १७ ॥
 तटाकमिव तैर्दृष्ट्वा रामः कुञ्जलपङ्कजम् ॥ वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् ॥ १८ ॥
 पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ॥ प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिष्वजे ॥ १९ ॥
 परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽज्रवीट् ॥ तं निषण्णं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽज्रवीट्पदः ॥ २० ॥
 धर्ममर्थं च कामं च यस्तु काले निषेवते ॥ विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥ २१ ॥
 हित्वा धर्मं तैर्धार्थं च कामं यस्तु निषेवते ॥ स वृथाग्रे यथा म्रुतः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ २२ ॥
 अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ॥ त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते ॥ २३ ॥
 उद्योगसमयस्त्वेव प्राप्तः शत्रुविनाशन ॥ संचिन्त्यतां हि पित्रेण हरिभिः सह मन्त्रिभिः ॥ २४ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥
 प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शश्वतम् ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया ॥
 तव देव प्रसादाच्च आतुश्च जयतां वर ॥ २६ ॥
 कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां स दुष्कः ॥ २७ ॥
 एते वानरमुख्याश्च शतशः क्षत्रसूदन ॥ प्रोक्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ २८ ॥
 ऋक्षाश्चावहिताः शूरा गोलार्जुलाश्च राघव ॥ कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः ॥ २९ ॥
 देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः ॥ स्वैः स्वैः परिपृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव ॥ ३० ॥

हरिभिः बाह्वह्रिभिः ॥ १२—१६ ॥ तथाऽभवत् कृताञ्जलिपुटा अभवत् ॥ १७—१८ ॥ पूर्व दूराद-
 खलिः कृतः संप्रति समीपे पादयोः पतनं ॥ १९—
 २२ ॥ त्रिवर्गफलभोक्ता यथाकालं धर्मार्थकामरूप-
 फलभोक्ता । अयथाकालानुष्ठानवैषम्यं शोतयति

तुल्यवदः । धर्मेण राजधर्मेण ॥ २३—२५ ॥ प्रनष्टे-
 त्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं । देव त्वत्प्रसादात्तवभ्रातुः
 प्रसादाच्च कपिराज्यमधिकं पुनश्च प्राप्तं ॥ २६—२७ ॥
 आदाय आतुय ॥ २८—३० ॥—

स० एत आगच्छत । इत्युचैःसमुदाहरत् । लक्ष्मणसंबादकालेदूरस्थत्वादितिभावः ॥ ति० एहि एतेत्यर्थः ॥ ति० श्रीदर्श-
 नक्षमाः श्रीसमूहेपिराजदर्शनक्षमाः । अत्यासाधतिवावत् ॥ स० श्रीदर्शनक्षमाइत्यनेन तारादिविसर्जननैतद्दर्शनाभावार्थं किंतुरामं
 प्रतिममनार्थमेवेतिसूचयति ॥ स० राज्यध्रियंग्राप्यनिर्ययौ । अनेन नपूर्ववत्तुमिर्जगामेतिसूचयति ॥ १४ ॥ ति० वानरा-
 श्वतथाभवत् कृताञ्जलिपुटाभवत्तदर्थः ॥ १७ ॥ ति० बाह्वह्रकलातटाकोपमा । तदुपमेयं वानराणांमहत्सैन्यं ॥ स०
 कुञ्जलपङ्कजं कुञ्जलालकानिपङ्कजानियसिंहादृशतटाकमिवस्थितंतत्सैन्यंदृष्ट्वासुग्रीवेप्रीतिमानभूत् । निश्चिन्दत्वातटाकसाम्यो-
 पतिः । संपुटाकारत्वालकुञ्जलपङ्कजमित्युक्तिः ॥ १८ ॥ ति० वृक्षामेमुतःपतितःसन्त्यथाप्रतिबुध्यते तथाकामपरोराज्यभ्रष्टः
 सन्प्रतिबुध्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ति० कृतमुपकारंयोनप्रतिकुर्यात् सपुरुषाणांमहात्मनांबुद्धकः महात्मविघातदोषैर्बलमतइत्यर्थः ॥
 ति० पुरुषाणांमध्येसएवदुष्कः धर्मेनाशकइत्यर्थः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ड.—ट. बहुभिः. ग. महद्भिः. २ घ. ड.—ट. बन्दिमित्राभिः. ३ घ. शतैर्भाभिः. ४ ग. आसाद्यतु. ५ ग.
 घ. ड. छ.—ट. तैर्दृष्ट्वा. च. संदृष्ट्वा. ६ ड. ज.—ट. निषण्णतं. ७ ड. च. ज.—ट. रामोऽज्रवीटतः. ग. रामस्ततोऽज्रवीट.
 ८ क. ग. ड. च. ज.—ट. कालेयस्तु. ९ ख. ततोर्थेच. १० क. पतप्रतिबुध्यते. ११ ग. झ. ट. भोक्ताच. १२ ड.—ट.
 क्षत्रसूनिपूदन. ख. क्षत्रसूनिर्हण. १३ छ. झ. ट. पुरुषाणांहि. १४ ग. छ. झ. ट. ऋक्षाश्चवानराः. ख. ऋक्षाश्चवानराघोराः. ड.
 च. ज. घ. ऋक्षाश्चवहिताः. क. घ. ऋक्षाश्चावहिताः.

शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च पुष्कलाः ॥ अयुतैश्चावृता वीराः शकुभिश्च परन्तप ॥ ३१ ॥
 अर्बुदैर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्तैश्च वानराः ॥ समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः ॥ ३२ ॥
 आगमिष्यन्ति ते राजन्महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ मेरुमन्दरसंकाशा विन्ध्यमेरुकुतालयाः ॥ ३३ ॥
 ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं ये सैवान्वयम् ॥ निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ॥ ३४ ॥
 ततस्तमुद्योगमवेक्ष्य बुद्धिमान्हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः ॥
 बभूव हर्षाद्भुजाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रामसुग्रीवयोर्मित्रः सहर्षसंभाषमाणयोः सतोः शतशक्तिप्रसूतैरनेकैर्बानरसेनापतिभिः नानादेशमिवाप्तिभिर्नागाप्राप्ति-
 संख्याबलवर्णविशिष्टैर्धरणीतलचालकमिजचरणाभिघातसमुत्थितरेषुभिः सूर्यध्यायामाच्छादयन्निः स्वस्वतैर्नयैः सह रामसु-
 ग्रीवलमीपमेत्यचरणमणामः ॥ १ ॥

इति नृवानं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥
 यदिन्द्रो वर्षते वर्षे न तच्चित्रं भवेत्केचित् ॥ आदित्यो वा सहस्रांशुः कुर्याद्वित्तिमिरं नभः ॥ २ ॥
 चन्द्रमा रश्मिभिः कुर्यात्पृथिवीं सौम्य निर्मलाम् ॥ त्वद्विधो वाऽपि मित्राणां प्रतिक्कुर्यात्परंतप ॥ ३ ॥
 यैवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम् ॥ जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम् ॥ ४ ॥
 त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेतासि सकलानरीन् ॥ त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

शतैरित्यादि । अत्र केचित्पदमध्याहर्तव्यं । केचित्
 पुष्कलाः शतैः कपिशतैः । आवृता आगमिष्यन्ति ।
 केचिच्छतसहस्रैरावृता आगमिष्यन्ति । केचित्कोटि-
 भिरावृता आगमिष्यन्ति केचिदयुतैरावृता आगमिष्य-
 न्ति । केचिच्छकुभिः । केचिद्बुदैः । केचिन्मध्यैः ।
 केचिदन्तैरावृता आगमिष्यन्ति । केचिद्धरयः
 समुद्रैरावृता आगमिष्यन्ति । केचित्परार्धैरावृता
 आगमिष्यन्तीति योजना । संख्यालक्षणमुक्तं ज्योतिः-
 शास्त्रे—“एकं दशशतमस्मात्सहस्रमयुतं शतः परं
 लक्षम् । प्रयुतं कोटिमथार्बुदवृन्दे खर्वं निखर्वं च ॥
 सस्मान्महासरोजं शङ्कुं सरितापतिं खन्तम् । मध्यं

परार्धमाहुर्धोत्तरं दशगुणं तथा ज्ञेयं ॥ हरियूथपां
 इत्येतत्प्रथमान्तविशेषणत्वेन सर्वत्र संबध्यते ॥ ३१—
 ३४ ॥ प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसितनीलो-
 त्पलदर्शनीयवर्णः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्कि-
 न्धाकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ सर्ववानरसेनासमागम एकोनचत्वारिंशे—
 इति नृवानमित्यादि ॥ १ ॥ त्वद्विधः त्वादृशः सत्पु-
 रुषः । मित्राणां प्रतिकुर्यात् प्रत्युपकारं कुर्यात् । न
 तच्चित्रमिति संबन्धः । शोभनं प्रत्युपकाररूपं । सुहृत्

ली० शतसहस्रलक्षं । शतलक्षंकोटिः । अयुतं दशसहस्रं । कोटिलक्षं शङ्कुः । शङ्कुसहस्रमर्बुदं । अर्बुदादृशगुणमध्यं ।
 अस्मादृशगुणेन्तः । अस्माद्विंशतिगुणःसमुद्रः । अस्माद्विंशतिगुणःपरार्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्यष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. वर्तन्तेकोटिभिरावा. २ क. अर्बुदैर्बुदशतैः. ३ छ. झ. समुद्रावपराधाय. ४ ग. हरिमिहंति.
 क. येचान्येहरि. ५ क.—ट. मेघपर्वतसंकाशामेहविन्ध्याकृतालयाः. ६ ग. ज. त्वामज. ७ छ. झ. राक्षसयोगुमाहवे. ८ छ. झ.
 ट. बुद्धे. ९ क.—ट. ततस्तमुद्योगं. १० च.—ट. वीर्यवान्. ११ क. च. ज. नीलोत्पलदर्शनस्तदा. १२ क.—ट. भविष्यति.
 क. ग. भवेद्भुवि. १३ क. छ. झ. ट. रजनीकुर्यात्प्रमयासौम्य. १४ क. ग. छ. झ. ट. प्रीतिकुर्यात्. १५ क. एतत्त्वयि.
 १६ ग. निर्मलं. १७ त्वमेवमेत्यर्थस्याने क. पाठे. त्वमेवप्रातासखात्प्रप्रियःसौम्यसुहृत्त्वमे. त्वमेसुग्रीववैदेयाःसाहाय्यंकर्तु-
 मर्हसि । इत्येकःकोटोदयवे.

जहारात्प्रविनाशाय 'वैदेहीं' राक्षसाधमः ॥ वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुहादो यथा श्रेचीम् ॥ ६ ॥
 नचिरात्तं हनिष्यामि रावणं निश्चितैः शरैः ॥ पौलोम्याः पितरं द्रुपं शतक्रतुरिवोद्वहे ॥ ७ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे चैवं रजः समभिवर्तत ॥ उष्णां तीव्रां सहस्रांशोऽच्छादयद्गगने प्रभाम् ॥ ८ ॥
 दिशः पर्याकुलाश्वासज्वला तेन मूर्छिता ॥ चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ९ ॥
 ततो नगेन्द्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः ॥ कृत्वा संछादिता भूमिरसंख्येयैः पुनश्चमैः ॥ १० ॥
 निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथैः ॥ कोटीर्शतपरीवारैः कामरूपिभिरावृता ॥ ११ ॥
 नादेयैः पार्वतीयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः ॥ हरिभिर्मैर्धनिर्हादैरन्यैश्च वनचारिभिः ॥ १२ ॥
 तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः ॥ पञ्चकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्मैर्कृतालयैः ॥ १३ ॥
 कोटीसंहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा ॥ वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत ॥ १४ ॥
 ततः काञ्चनशैलामस्ताराया वीर्यवान्पिता ॥ अनेकैर्दशसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत ॥ १५ ॥
 तैश्चापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः ॥ पिता रुमायाः संप्राप्तः सुग्रीवश्चेशुरो विभुः ॥ १६ ॥
 पञ्चकेसरसंकाशस्तृणार्कनिभाननः ॥ बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः ॥ १७ ॥
 अनीकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः ॥ पिता हनुमतः श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १८ ॥
 गोलाङ्गुलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः ॥ वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत ॥ १९ ॥
 क्रक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत ॥ २० ॥
 श्रेष्ठाचलनिमैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः ॥ आजगाम मेहावीर्यस्तिष्ठभिः कोटिभिर्धृतः ॥ २१ ॥
 बीलाङ्गुलचक्राक्षरो जीलो नैमाय यूथपः ॥ अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्धृतः ॥ २२ ॥
 ततः काञ्चनशैलामो गवयो नाम यूथपः ॥ आजगाम महावीर्यः कोटिभिः पञ्चभिर्धृतः ॥ २३ ॥

शोभनदृश्यः ॥ २—५ ॥ जहारेति इन्द्रेण ईप्सितां पौलोमीं तत्पितुः पुलोमस्यानुमत्यानुहादो जहार । इन्द्रस्तनुमन्तारं पुलोमं हत्वा तां पुनरानीयोदवहविति पौराणिकी कथा क्वेया ॥ ६—७ ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत । मूर्छिता व्याप्नुवता ॥ ८—९ ॥ अथ सेनासमुदायव्याप्तिमाह—तत इति ॥ ततः रजोव्या-

त्यनन्तरं ॥ १० ॥ ततः सेनासमुदायव्याप्त्यनन्तरं । नादेयैः नदीतीरवनभवैः । पार्वतीयैः पर्वतोत्पन्नैः । वनचारिभिः आश्रुतेति पूर्वैर्गान्धवैः ॥ ११—१४ ॥ तारायाः पिता सुषेणः ॥ १५ ॥ रुमायाः पिता तारः ॥ १६—२० ॥ कोटिभिः कोटिसंख्याकैः ॥ २१—

ति० य आत्मविनाशायमैथिलीजहार मारीचेनमावक्ष्यित्वा तंनचिरात् क्षीघ्रं । अरिहा इन्द्रइववधिष्यामि । पौलोम्याःपित-
 रमिवेत्यनेन रावणकृतोजानक्यतिक्रममात्रःसूचितः ॥ ६ ॥ इत० शशिगौरैः चन्द्रबद्धबलैः । तस्याधिकलक्षित्वात्तदपेक्षयाधा-
 र्थव्यवस्तुभैरित्युक्तं ॥ ति० हेमा हेमाचलः ॥ १३ ॥ शि० महाबलनिमैः महाबलेनप्रकाशमानैः ॥ ११ ॥ रामानु० सु-
 श्रीवंसमुपस्थितमितिपाठः ॥ शि० वरीमुखोयूथपः सुग्रीवंसमुपस्थितःसन् अभ्याययौ ॥ २३ ॥

[पा०] १ ग. छ. झ. ट. मैथिली. २ च. ज. व. दिवि. ३ ख. अचिरात्. ४ क. ख. ग. ड.—ट. वधिष्यामि. ५ क. ग.—ख. अ. ट. रिचरिहा. ६ ग. भीमरजः. ७ घ.—अ. उष्णतीव्रं. झ. उष्णतीव्रां. ८ छ. झ. ट. आसंस्तमसातेन. ९ ग. घ.—झ. मूर्छिताः. १० घ. वसुमती. ११ क. च. ज. व. शतक्रतुर्विधान्यैः. ख. शतक्रतुर्विषप्रच्छन्नाकामरूपिभिः. १२ छ. झ. ट. वानरैर्हरियूथैः. १३ क. ग. च.—ट. पार्वतीयैश्च. १४ ग. मेघसंकाशैर्कृत्स्नैश्च. घ. मेघसंकाशैरन्यैश्च. १५ क. ख. ग. ड.—ट. वनवासिभिः. १६ छ. झ. ट. हेमकृतालयैः. १७ ग. सहस्रैर्बहुभिः. १८ क.—ट. अनेकैर्बहुसाहस्रैः. १९ ग. तयापतेन. २० घ. शत्रुप्रभुः. ख. शत्रुरोमहान्. २१ क. घ. ज. व. गोलाङ्गुलाधिपःश्रीमान्. ग. गोलाङ्गुलमहावीर्यः. २२ ग. कोटिसहस्राणांतेनसमदृश्यत. २३ क. छ.—ट. महाबलनिमैः. २४ ग. महावीर्यःपञ्चभिः. २५ क.—ट. नामैषयूथपः. ख. नामाधवीर्यवान्. २६ क. घ. पञ्चभिःकोटिभिः.

देरीमुखश्च बलवान्पूथपोभ्याययौ तदा ॥ वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समुपस्थितः ॥ २४ ॥
 मेन्द्रश्च द्विविदशोभावधिपुत्रौ महाबलौ ॥ कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् ॥ २५ ॥
 गजश्च बलवान्नीरः कोटिभिस्त्रिभिर्वृतः ॥ आजगाम महातेजाः सुग्रीवस्य समीपतः ॥ २६ ॥
 ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवानाम नामतः ॥ कोटिभिर्दक्षभिः प्राप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः ॥ २७ ॥
 केम्पवानाम विक्रान्तो वानरो वानरेश्वरम् ॥ आययौ बलवांस्तूर्ण कोटीशतसमावृतः ॥ २८ ॥
 ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ॥ पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः ॥ २९ ॥
 ततः पद्मसहस्रेण वृतः शङ्कुशतेन च ॥ युवराजोद्भूतः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ३० ॥
 ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिभिर्मपराक्रमः ॥ पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥
 इन्द्रजानुः कपिवीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत ॥ एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः ॥ ३२ ॥
 ततो रश्मस्त्वनुप्राप्तस्तृणादित्यसभिः ॥ अयुतेनावृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ॥ ३३ ॥
 ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः ॥ प्रत्यदृश्यत कोटिभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ॥ ३४ ॥
 कैलासशिखराकारैर्वानरैर्ममिविक्रमैः ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान्प्रत्यदृश्यत ॥ ३५ ॥
 नलथापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः ॥ कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च ॥ ३६ ॥
 र्त्ततो दैधिमुखः श्रीमान्कोटिभिर्दक्षभिर्वृतः ॥ संप्राप्तोभिर्मतस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३७ ॥
 शरमः कुसुदो बह्विर्वानरो रंह एव च ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ॥ ३८ ॥
 आबृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वताश्च वनानि च ॥ यूथपाः समनुप्राप्तास्तेषां संख्या न विद्यते ॥ ३९ ॥
 आगताश्च विशिष्टाश्च पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ ४० ॥
 आपुवन्तः पुवन्तश्च गर्जन्तश्च पुवन्तः ॥ अभ्यवर्तन्त सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ४१ ॥
 कुर्वाणा वैदुशब्दाश्च प्रहृष्टा बौधुशालिनः ॥ शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ॥ ४२ ॥

२३ ॥ सुग्रीवं समुपस्थितः प्राप्तः ॥ २४ ॥ अदृश्यतां न्वः ॥ ३५ ॥ कोटिशतेनेत्याद्युपलक्षणे एतैश्च
 अदृश्यतां ॥ २५—२७ ॥ रुम्पवानाम विक्रान्तो ॥ ३६—३९ ॥ पृथिव्यां विशिष्टाश्च अप्राकृताः ।
 वानरो वानरेश्वरमाययौ ॥ २८—३० ॥ ताराद्युतिः । देवयोनय इत्यर्थः । सर्ववानराश्च प्राकृतवानराश्च ।
 नक्षत्रतुल्यप्रभः । तारः रमायाः पितुरन्योयं ॥ ३१ ॥ आगता एव ॥ ४० ॥ आपुवन्तः लङ्ग्यन्तः । अभ्र-
 —३४ ॥ कोटिसहस्रेणोपलक्षितैर्वानरैर्वृत इति संब- गणाः मेघगणाः ॥ ४१ ॥ न्यवेदयन् आत्मानमिति

शि० कोटिसहस्राणां वानराणां शतेन सहस्रेण लक्षेनेत्यर्थः । वृतः । पृष्ठतोऽनुगतः पश्चात्कलितः । किञ्च पृष्ठतोऽनुगतामनुचरा
 भक्षसगन्धमादनः प्राप्तः ॥ २९ ॥ शि० आबृत्यन्तः वृक्षादीन्मुल्लङ्घयन्तः । पुवन्तः साक्षादीन्मुल्लङ्घयन्तः ॥ ३९ ॥ ति०
 शिरोभिर्न्यवेदयन् बहुसंमदोद्देह्यित्वानमस्करोपैवात्मानं न्यवेदयन्नित्यर्थः । स० न्यवेदयन् खनामोत्कीर्तनपूर्वकं स्वरूपं निवेदि-
 तवन्तः ॥ ३२ ॥ ति० धर्महः राजधर्महः ॥ ३३ ॥ ति० योबलहः बलतलहः । प्रतिपद्युं कथागतः कोनागत इति ज्ञातुं ।
 ईडे ईधोभवेत् । लिङ्ग्येल् ॥ ३५ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ अ. दमीमुखश्च. २ ड.—ट. समवस्थितः. ३ क. ग. ड.—ट. वीरस्त्रिभिः कोटिभिः. ४ ड.—ट. दक्षभि-
 र्प्राप्तः. ५ छ. झ. ञ. रुम्पवानामतेजस्वी विक्रान्तैर्वानरैर्वृतः. ६ क. च. ज. रुम्पवानामतेजस्वी विक्रान्तैर्वानरैर्वृतः. ७ ड. रुम्पवा-
 भवेजस्वी विक्रान्तो वानरेश्वरः. ८ घ. वानरेश्वरः. ९ च.—ट. आगतो बलवान्. १० ख. घ. समन्वितः. ११ क. ड.—ट. पितृतुल्य.
 १० क. ड.—ट. हरिभिर्ममिविक्रमैः. ११ ड. झ. ञ. ट. पर्यदृश्यत. १२ ड.—ज. ट. इन्द्रजानुः. १३ ज. भीश्वरस्तैः. ख.
 घ. भीश्वरस्तैः समावृतः. १४ ग. रश्मसंप्राप्तः. १५ ड. च. ज. व. संवृतः शैलवासिभिः. १६ ग. घ. तथा. १७ छ. झ.
 दरीमुखः. १८ ग. संप्राप्तो मातुलस्तस्य. छ. झ. ट. संप्राप्तोऽभिरतस्तस्य. क. ड. च. ज. संप्राप्तोऽभिरतस्तस्य. अ. संप्राप्तो हरि-
 भिरतस्तस्य. १९ ग. ड.—ट. प्राप्तो येषां. २० क. ड.—ट. आगताश्च निविष्टाश्च. घ. आगताश्च निविष्टाश्च. ग. आगतामिनिविष्टाश्च.
 २१ क. बहुशः शब्दान्. २२ छ. झ. प्रहृष्टा बौधुशालिनः. ड. प्रहृष्टवल्गुशालिनः. ख. प्रहृष्टा बलशालिनः.

अपरे वानरश्रेष्ठाः संयम्य च यथोचितम् ॥ सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ४३ ॥
सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वास्तान्वानरर्षभान् ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४४ ॥

यथासुखं पर्वतैर्निर्गरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः ॥

निवेशयित्वा विधिवद्बलानि बलं बलक्षः प्रतिपत्तुमीष्टे ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

सुग्रीवेण रामाज्जयानितवामकसेनापतिप्रति प्राच्यादितिसूर्यसंचाराहं देवावधि तत्तत्स्वकीयविशेषमिवेदन्पूर्वकं तत्र-
तत्रस्वसैन्यैः सहसीतान्वेषणचोदनेन सह मासातिक्रमेदुष्यन्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः पुत्रगोचरः ॥ उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् ॥ १ ॥
आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः ॥ वानरा दारणेन्द्राभा ये मेद्विषयवासिनः ॥ २ ॥
त इमे बहुर्विकान्तैर्हरिभिर्भीमविक्रमैः ॥ आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसभिभाः ॥ ३ ॥
रुष्यातकर्मपदानाश्च बलवन्तो जितरुमाः ॥ पराक्रमेषु विरुधाता धैवसायेषु चोत्तमाः ॥ ४ ॥
पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः ॥ कोट्यग्रश इमे प्राप्ता वानरास्तव किङ्कराः ॥ ५ ॥
निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः ॥ अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शस्यन्त्यरिन्दम ॥ ६ ॥
त इमे बहुसाहस्रैर्भीमविक्रमैरनीकैः ॥ यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् ॥
त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ७ ॥

शेषः ॥ ४२ ॥ संयम्य वस्त्रादिकं संकुचितं कृत्वा
समन्येति च पाठः ॥ ४३ ॥ सुग्रीवः प्राञ्जलिस्त्वरि-
तः सन् सर्वान् रामे निवेदयित्वा स्थितः तानब्र-
वीत् । तदेवाह—यथेति । ओ वानरेन्द्राः पर्वताविषु
स्थानि बलानि यथासुखं निवेशयित्वा । बलक्षो
यूथपः । खं बलं प्रतिपत्तुं ज्ञातुं । ईष्टे ईशो भवेत् ।
लिकर्ष्ये लट् । यद्वा रामे निवेदयित्वा तदधीनं कृत्वा ।
अब्रवीत् तत्तत्स्वरूपमब्रवीत् । यथेति वानरेन्द्र इति च
पाठः । सुग्रीवः बलं प्रतिपत्तुमीष्टे स्ख ॥ ४४—४५ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मुक्ताहारारुण्यार्णे किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोन-
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अथ सीतान्वेषणाय पूर्वस्थां विशि सुग्रीवेण विन-
तप्रेषणं चत्वारिंशे—अथ राजेत्यादि ॥ १ ॥ मद्दि-
षयवासिनः मद्वगतदेशवासिनः । “विषयो यस्य
यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि” इत्यमरः । यद्वा मद्राज्य-
वासिनः ॥ २—३ ॥ रुष्यातकर्मपदानाः कर्म दूर-
लङ्घनाधिक्रिया अपदानं पूर्ववृत्तं विस्मयनीयशत्रुनि-
रसनं रुष्याते कर्मपदाने येषां ते तथा ॥ ४ ॥
कोट्यग्रश इति बहुसंख्योपलक्षणं ॥ ५ ॥ गुरुहिते
स्वामिहिते ॥ ६ ॥ बहुसाहस्रैर्भीमविक्रमैरनीकैः
सहिताः । त इम इत्यङ्गुल्या निर्देशः । प्राप्तकालं

स० रुष्यातोषमंयिषाते । पदानाः यानंविनापदेनैवगमनशीलाः । व्यवसायोनिव्ययबुद्धिः । मत्वर्थावप्रत्ययान्तत्वात्सहस्रसूत्रमाः
॥ ४ ॥ ति० अङ्गुचराः समुद्रमध्यद्वीपचराः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. धर्मस्तदाः. २ ग. पर्वतकन्दरेषु. ख. घ. छ. पर्वतनिर्दरेषु. ३ क. ग. द्ववगाधिपः. ४ ख. आगताववि-
शिष्टाश्च. ५ छ. झ. ट. कामचारिणः. ६ च.—ट. वानरेन्द्रासहेन्द्राभाः. क. वानरेन्द्रासहभागाः. ७ मेविषय. ८ क.—ट.
विकान्तैर्बलिभिः. ख. विकान्तैरनेकैर्भीमदर्शनैः. ९ ग. वानरश्रेष्ठाः. १० ठ. रुष्यातकर्मपदानाश्च. ११ ख. पराक्रमेषु.
१२ ख. व्यवसायेषु. १३ ग. पृथिव्यम्बरसंचाराः. १४ ग. कोट्योपैस्तद्दमे. ख. कोट्यग्रतद्दमे. क. कोट्यग्रगद्दमे. छ. सं. ट.
कोट्योपैस्तद्दमे. १५ च. छ. अ. न. ट. स्थिताः. १६ ग. छ. झ. ट. रत्नेकैर्भीमविक्रमैः. क. अ. न. रत्नेकैर्भीमविक्रमैः.

काममेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः ॥ तथापि तु यथातत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥
 इति श्रुवाणं सुग्रीवं रामो देशरथात्मजः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 ज्ञायतां मम वैदेही यदि जीवति वा न वा ॥ सच देशो महाप्राज्ञं यस्मिन्वसति रावणः ॥ १० ॥
 अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया ॥ ११ ॥
 नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः ॥ त्वेमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च पुत्रगेश्वर ॥ १२ ॥
 त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम् ॥ त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम वीर न संशयः ॥ १३ ॥
 सुहृद्वितीयो विक्रान्तः प्रीङ्गः कालविशेषवित् ॥ भवानसद्विते युक्तः सुकृतार्थोर्ध्वविचमः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम् ॥ अब्रवीद्रामसाभिध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥
 शैलाम्भे मेघनिषोषमूर्जितं ध्रुवगेश्वरः ॥ १५ ॥
 सोमैश्वर्यात्मजैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तम ॥ देशकालनयैर्युक्तः कैर्याकार्यविनिश्चये ॥ १६ ॥
 वृत्तः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ १७ ॥
 तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मार्गध्वं गिरिर्ध्वजेषु वनेषु च नदीषु च ॥ १८ ॥
 नदीं भागीरथीं रम्यां सरयुं कौशिकीं तथा ॥ कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम् ॥ १९ ॥
 सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् ॥ महीं कालमहीं चैवं शैलकाननशोभिताम् ॥ २० ॥
 ब्रह्ममालान्विदेहाश्च मालवान्काशिकोसलान् ॥ मागधाञ्च महाग्रामान्पुण्ड्रान्वज्रास्तथैव च ॥
 पैचनं कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम् ॥ २१ ॥

कालोचितं ॥ ७ ॥ एषां कार्यं यमिः कर्तव्यं । मम
 विदितं मया विदितं ॥ ८—१३ ॥ सुहृद्विनीत इति
 च पाठः ॥ १४—१५ ॥ कार्याकार्यविषये विनिश्चये
 देशकालनयैः देशोचितनीतिभिः कालोचितनीतिभि-
 ओत्यर्थः । देशकालानुगुणतयप्रवर्तनं कर्तव्यमित्यर्थः
 ॥ १६—१८ ॥ नदीमित्यादि रजताकरमित्यन्त-
 मेकवाक्यं । प्राप्येति शेषः । ततस्ततः सीतां धृग-

यङ्गिर्भवद्भिः भागीरथ्यादिकं प्राप्य एतत् पूर्वोक्तं
 सर्वं । विचेतव्यमिति संबन्धः । अत्रेवमवधेयं । क्षरा-
 वती नाम काचिन्नवी हिमवद्विन्यमध्यदेशे धन्व्या-
 कारेण प्रवहति । तदपेक्षया प्राचीदिगिदानीं विचेत्यस्ते-
 नोच्यते नतु किष्किन्धापेक्षया नापि मेघपेक्षयेति ।
 यामुनं महागिरिं यमुनासंस्थानपर्वतं । महापर्वतो
 वैश्वविशेषाः । मागधान् मागधदेशान् । महाग्रामान्

सू० रावणनिवासउपलब्धदेशत्रयकार्यं किंरावणोहन्ताव्यउतेहानेतव्यइत्यतआह—अधिगम्येति । अधिगम्य विज्ञाय ।
 अनन्तरंतकालोचितंविधास्यामि ॥ ११ ॥ द्वि० यस्मिन्देशेरावणोवसतिसदेशः वैदेहीजीवतिनवाहतिनयदियस्मिन्कालेज्ञायतां-
 स्मिन्कालेवैदेहीमभिगम्यरावणस्यनिलयंप्राप्तकालंविष्णंसाभ्रयमित्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १०—११ ॥ त्री० सुहृद्वितीयः
 सुहृद्विषमणपेक्षयाद्वितीयत्वं ॥ ननुमेरोःपूर्वदिगवस्थितोदयावलपर्यन्तमन्वेष्टुंप्रेषितान्वानरान्प्रतिमेरोर्दक्षिणदिगवस्थितभागीरथा-
 दिनदीपर्वताद्यन्वेषणविधानंकथमुपपद्यतइतिचेत् हेमाचलविन्ध्यमध्यदेशवर्त्यायावर्तपेक्षयाप्राच्यादिविभागोविभक्तितः । ननुमे-
 घपेक्षया । स्वावस्थितमाल्यवदपेक्षयावेतिनदोषः ॥ १४ ॥ ति० विज्ञः तमितिशेषः ॥ १५ ॥ ति० निलयंरावणस्यनिलयंस्मार्त्तं ।
 यद्वा चतुर्दिक्षुरावणवासस्थानमनेनसूचितं ॥ १८ ॥ ति० मार्गध्वमितिषामान्यतोतिभोगः । विशेषेणाह—नदीमित्यादि
 द्वितीयान्तानांप्राप्येतिशेषः ॥ यामुनो गिरिःयमुनोत्पत्तिस्थानभूतःकालिन्दगिरिः ॥ १९ ॥ ति० महींकालमहिनौ ॥ २० ॥
 ति० कोशकाराणांभूमिं कौशेयकतन्तुत्पादकजन्तुपत्तिस्थानभूतांभूमिं । रजताकरां रजतसर्पिं ॥ २१ ॥

[पा०] १ व. श. म. काममेवमिदं. २ क. ख. घ. वीर. ३ क. ड.—ट. यथायुक्तं. ४ क. ख. ड.—ट. तथा. ५ ग.
 सुहृदिमतांवरः. ६ क. ग.—ट. सौम्य. ७ ख. वीर. ८ ग. ड.—ट. वानरेन्द्र. ९ ख. त्वमेव. १० छ. श. मेकार्ये. ११ ख. छ.
 प्राप्तकाल. १२ ग. सकृतार्थो. छ. ह. सुहृदाप्तो. १३ क. ड. न. ज. मेघनिषोषजीमूतं. १४ ख. छ. श. म. ड. ध्रुवगेश्वर.
 १५ छ. श. म. ड. सूर्यनिभैः. १६ छ. श. ट. विज्ञःकार्य. १७ क. च. ज. म. ततः. १८ ख. च.—ट. दुर्गवु. १९ क. नदेवुच.
 २० क. घ.—छ. श. म. ड. चापि. २१ क. छ. श. म. ड. न्युष्णस्वज्वास्तथैवच. ख. न्युष्णान्वज्रास्तथैवच. २२ छ. श. ड. भूमिच.

सर्वमेतद्विद्येतर्ह्यं मार्गवज्रितस्ततस्ततः ॥ रामस्य दैवितार् मायार् सीतार् दैशरयक्षुषाम् ॥ २२ ॥
 समुद्रमवगाढाश्च पर्वतान्पत्तनानि च ॥ मन्दरस्य च ये कोटिर् संश्रिताः केचिदायताम् ॥ २३ ॥
 कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाधोष्ठकर्णकौः ॥ घोरलोहमुखाश्चैव ज्वनाश्चैकपादकाः ॥ २४ ॥
 असया बलवन्तश्च पुरुषाः पुरुषादकाः ॥ किराताः कर्णचूडाश्च हेमाङ्गाः श्रियदर्शनाः ॥ २५ ॥
 आमसीनाशनास्तत्र किराता द्वीपवासिनः ॥ अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ॥
 एतेषामालयाः सर्वे विचेयाः काननौकसः ॥ २६ ॥
 गिरिभिरेव च गम्यन्ते पुर्वेनेन पुर्वेन च ॥ रत्नैवन्तं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥
 सुवर्णरूप्यकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम् ॥ २७ ॥
 यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥ दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः ॥ २८ ॥
 एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥ मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ २९ ॥
 ततो रक्तजलं शोणमगार्धं शीघ्रगामिनम् ॥ गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३० ॥

सहस्रामयुक्तान् । कोशकाराणां राजविशेषाणां ॥ १९
 —२२ ॥ समुद्रं अवगाढान् प्रविष्टान् । पर्वतान् ।
 मन्दरस्य आयतां कोटिं च संश्रितायेकर्णप्रावरणादयः
 एतेषामालयाः सर्वे विचेयाइतिसम्बन्धः । काननौकस
 इति संबोधनं । कर्णप्रावरणाः आच्छादितकर्णाः ।
 निष्कर्णार्थः । ओष्ठे कर्णौ येषां ते ओष्ठकर्णकाः ।
 लोहमुखाः लोहमुख्यमुखाः । कर्णेषु चूडा येषां ते
 कर्णचूडाः । आमसीनाशना इति पूर्वोक्तकिराता
 व्यावर्त्यन्ते । द्वीपवासिनः द्वीपान्तरेवसन्तो मन्दरेपि
 वसन्तीत्यर्थः । नरव्याघ्राः अर्धनररूपा व्याघ्ररूपाश्चे-
 त्यर्थः ॥ २३—२६ ॥ एवं जम्बूद्वीपान्वेषणं विधाय
 शीघ्रगामिन्येषां विधत्ते—गिरिभिरित्यादि । रामपत्नीं
 यशस्विनीमित्यन्तमेकं वाक्यं ॥ ये द्वीपाः गिरिभिर्ग-
 म्यन्ते । पुर्वेनेन लङ्घनेन च ये गम्यन्ते । पुर्वेन समुद्रेन

ये गम्यन्ते । तान्द्वीपान् । सप्तराज्योपशोभितं सप्तल-
 ङ्गोपशोभितं । यवद्वीपं च गच्छत । तं यवद्वीपम-
 तिक्रम्य यः शिशिरोनाम पर्वतः शृङ्गेण दिवं स्पृशति
 तं गच्छत । एतेषां द्वीपादीनां गिरिदुर्गेषु वनेषु च ।
 प्रपातेषु निर्दरेषु च । रामपत्नीं मार्गध्वमिति संबन्धः ।
 यवद्वीपसुवर्णरूप्यकावधि लङ्काद्वीपवत् समुद्रान्तर्वर्ति-
 नौ द्वीपविशेषौ ॥ २७—२९ ॥ एवं जम्बूद्वीपं
 लङ्घयसमुद्रं चोक्त्वा पुनर्द्वीपप्रदेशानाह—तत इत्या-
 दिना ॥ समुद्रस्य पारं लङ्घयसमुद्रापरपारस्थं ।
 रक्तजलं अगार्धं शीघ्रगामिनं सिद्धचारणसेवितं शोणं
 शोणाख्यं नदं । गत्वा । तस्य तीर्थेषु अवतारेषु ।
 वनेषु च वैदेह्यासह रावणोभारगित्तयः । केवलं रावणं
 केवलं सीतां च दृष्ट्वा नारान्तर्यं । रावणहननाय
 सीतानयनाय च उभावपि दृष्ट्वा आगन्तव्यमिति भावः

सकर्णप्रावरणाः कर्णपुटस्यैवप्रावरणवस्त्रवद्विस्तृतत्वेनतयोक्तिः । तथा ओष्ठकर्णकाः ओष्ठपर्यन्तलम्बमानकर्णाः । लोहमुखाः
 तांश्रमुखाः । चर्मपादुकाः जानुपर्यन्तमिश्रमानचर्ममयपादत्राणाः । एकपादकाइत्यपिकित्वाटः ॥ २४ ॥ शि० अक्षयाः नाश-
 रहिताः गृहरहितावा ॥ शि० अक्षयाः अक्षयसन्तानाः । एतेलङ्कापुरुषाः । तथैवपुरुषादकाः रक्षोभेदाः । तीक्ष्णमुख्यमसदृशतै-
 क्ष्ण्यवतीचूलाकेशपाशोयेषां ॥ २५ ॥ शि० आमसीनाशनाः अपक्रमत्ययुजः ॥ २६ ॥ शी० यवद्वीपं यवकोटिपर्युपलक्षितद्वीपं ।
 अस्तीतिशेषः । शि० ततः परंयज्यतःतोभूत्वा । सप्तराज्योपशोभितंयवद्वीपं तथासुवर्णद्वीपंरूप्यद्वीपंविद्येतव्यमितिसौकः । सुवर्ण-
 करमण्डितं सुवर्णकुर्वन्तियेतैःशोभितं ॥ २७ ॥ शि० ततो नित्यजलमितिपाठे नित्यजलमिति तत्संज्ञा ॥ ३० ॥

[पा०] १ च. झ. ट. सर्वमेतद्विद्येतर्ह्यं. ग. सर्वमेतद्विचिन्वध्वं. २ क. ख. घ.—ट. मृगयद्भिः. ग. मृगयन्तः. ३ छ.
 ज. भार्यादैवितार्. क. दक्षिणांभार्या. ४ क. कुपादशरथस्यच. ५ ख. मन्दरस्यचकोटीक्षयेकिचित्संश्रिताजनाः. ६ क. ड.—ट.
 केचिदायताः. ७ ख. ट. यवनाश्चैक. ठ. जवनाश्चर्मपादुकाः. ८ छ. छ. झ. ट. तथैव. ९ ख. क. छ. झ. ज. ट. किरातास्त्री-
 क्षणचूडाश्च. १० छ. झ. ट. हेमाभाः. ११ ग. क. घ. ज. आत्र. छ. झ. ध. ट. ध्यापि. क. वैद. १२ छ. झ. ट. माश्रयाः.
 क. मालयाःकार्यं. १३ क. कामरूपिणः. १४ च. ज. लङ्घनेन. ड. च. लङ्घनैःसुखेनच. १५ झ. यज्यन्तोयवद्वीपं. १६ क.
 सुवर्णद्वीपकंचैव. ख. सुवर्णकुर्वन्कंचैव. छ. झ. ट. सुवर्णरूप्यद्वीपं. १७ छ. झ. ज. ट. सुवर्णकरमण्डितं. १८ क. ग.
 प्रभूतेषु. १९ छ. झ. ट. रक्तजलंप्राज्वशोणाख्यशीघ्रगामिनं. २० क. ग. ज. शीघ्रगामिनं. २१ क. समुद्रपारस्थं.

तस्य तीर्थेषु रम्येषु विविधेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेहा भार्गवव्यस्ततस्ततः ॥ ३१ ॥
 पर्वतप्रधवा नद्यः सुरम्णा बहुनिष्कुटाः ॥ भार्गवव्या दरीमन्तः पर्वताश्च वनानि च ॥ ३२ ॥
 ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ॥ ३३ ॥
 ऊर्मिमन्तं समुद्रं च क्रोशन्तमनिलोद्धतम् ॥ ३४ ॥
 तत्रासुरा महाकायाश्चायां गृह्णन्ति नित्यशः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुद्धयिताः ॥ ३५ ॥
 तं कैलमेधप्रतिमं महोरगनिषेवितम् ॥ अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥ ३६ ॥
 सतो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ॥ गेता द्रक्ष्यथ तां चैव ईदृतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३७ ॥
 गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम् ॥ तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ३८ ॥
 तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहानाम राक्षसाः ॥ शैलश्रेष्ठेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ॥ ३९ ॥
 ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ निर्हता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ॥
 अभितप्ताश्च सूर्येण लम्बन्ते स पुनः पुनः ॥ ४० ॥
 ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥ गेता द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ ४१ ॥
 तस्य मध्ये महाश्चेत ऋषभो नाम पर्वतः ॥ दिव्यगन्धैः कुसुमितै राजतैश्च नगैर्दृतः ॥ ४२ ॥

॥ ३०—३१ ॥ ब्रह्मद्वीपपर्वतादीनाह—पर्वतेति ॥
 निष्कुटाः उद्यानविशेषाः ॥ ३२ ॥ अथेक्षुसमुद्रद्वीपा-
 नाम—तत्र इति ॥ ३३ ॥ इक्षुसमुद्रविशेषं वक्तुमा-
 ह—ऊर्मिमन्तमित्यर्थः ॥ ऊर्मिमन्तं समुद्रं इक्षुसमुद्र-
 मित्यर्थः । अभिगच्छतेति शेषः । “ लवणेषुसुरास-
 र्पिर्दधिदुग्धजलैः समं ” इति समुद्रक्रमः ॥ ३४ ॥
 इक्षुसमुद्रस्य दुर्गमत्वं दर्शयति—तत्रेति ॥ तत्र इक्षु-
 समुद्रे ॥ ३५ ॥ तीर्थेनाभिगम्य उपायेनाभिगम्य ।
 “ तीर्थं मन्त्राणुपाध्यायशास्त्रेष्वन्मसि पावने ।
 पात्रोपायावतरणेषु ” इति वैजयन्ती ॥ छायाप्राहि-
 परिहारेण गन्तव्यमित्यर्थः । यद्वा तीर्थेनावतरणेन
 मन्तव्यं नान्वेन । तेन छायाप्राहिपरिहारो भविष्य-
 तीति भावः ॥ ३६ ॥ सतो गताः इक्षुसमुद्राभिर्गताः ।
 सां कूटशाल्मलीं लोहितं नाम सागरं मधुसमुद्रं च ।
 द्रक्ष्यथ ॥ ३७ ॥ तत्र शाल्मलिद्वीपे ॥ ३८ ॥ तत्र

मधुसमुद्रे । सूर्यस्योदयनं प्रतीत्यतः परं निर्हता इत्यर्थः ।
 ततः परं अभितप्ताश्चेत्यर्थः । लम्बन्ते वर्तन्ते इत्यर्थः ।
 ब्रह्मतेजोभिः गायत्रीप्रभावाः ॥ ३९—४० ॥ ततः पाण्डु-
 रेति । अत्र मधुसमुद्रानन्तरं सर्पिर्दधिसमुद्रयोः कृष्ण-
 कौशद्वीपयोश्च वक्तव्यत्वेपि तान्विहाय क्षीरोदप्राप्त्य-
 मिधानं तदुभयप्राप्तिमन्तरेण क्षीरोदप्राप्तेरसंभवात् ।
 अतः अनुक्तावपि तानुक्तावेव समुद्रौ द्वीपौ चेति
 बोध्यं । यद्वा लवणसमुद्रं तन्मध्यद्वीपांश्चोक्त्वा ब्रह्म-
 द्वीपशाल्मलिद्वीपकुशद्वीपकौशद्वीपान् इक्षुसुरासर्पि-
 र्दधिसमुद्रांश्च तत्रेण दर्शयति—ततः समुद्रद्वीपांश्च
 सुभीमान्द्रष्टुमर्हयेति ॥ ततः ऊर्मिमन्तमित्यादिना
 इक्षुसमुद्रस्य विशेषणमुक्त्वा सतो रक्तजलमित्यादिना
 सुरासमुद्रस्य स्वरूपमुक्त्वा ततः शाल्मलिद्वीपवृत्तान्तं
 प्रदर्श्य अन्यत्र विशेषाभावात् क्षीरसमुद्रगमनं निर्दि-
 शति—ततः पाण्डुरमेघाभमित्यादिना ॥ ऊर्मिभिर्दु-

वि० सुभीमश्चुनिष्कुटाः मयूरारनेकावनप्रदेशबुद्धाः ॥ ३२ ॥ ति० समनुज्ञाताः समनुज्ञातच्छायाद्वाराकप्रहणसामर्थ्यादिमन्तः ।
 छायागृहीतप्राणिमक्षणाद्युपतिक्ताश्च ॥ ३५ ॥ ति० सूर्यस्योदयनं प्रति । सूर्योदयप्राप्त्यर्थं मुखः सूर्येणयुध्यमानः । सूर्येणामितसाः ।
 तन्मण्डलब्रह्मतेजोभितसाः । ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनित्रैवार्णिकप्रवर्तितैर्ब्रह्मविद्यातेजोभिर्निहताः सन्तः क्षीरोदजलेपतन्ति । ततः पुन-
 र्बुद्धिदालम्बन्तेस्य । शैलश्रेष्ठेतिशेषः ॥ कतक० शैलश्रेष्ठेषुलम्बन्तइत्यादिश्लोकद्वयप्रशंसितं । “ तानिराक्षिमन्देहाक्षणेद्वीपेप्रक्षि-
 पन्ति ” इतिछायाप्राहिपेतत्वक्षेपोकेरप्राक्षणेद्वीपप्रसक्त्यभावात्पाचौनपुस्तकेष्वदर्शनाच्च ॥ ४० ॥ कतक० ततःपाण्डुरेति ।

[३३०] १ क. ॥ ८. सुभीमवबु. २ ग.—ट. महारौद्र. ३ ग. कालमेधप्रतिनिभं. ४ ग. अतिक्रम्य. ५. अभिगम्य.
 ५ क. क.—ट. ब्रह्म. ६ क. झ. प्रेक्ष्यथ. ७ ग. महती. ८ ख. रजोरणोभितं. ९ क. चोराः. १० ट. वेपुश्रेष्ठे. ११ निर्हता
 ब्रह्मतेजोभिः. अभितप्ताश्चसूर्येण. इक्षुनयोरर्धयोःपौर्वापर्यं ग. क.—ट. पाण्डुरद्वयत्वे. ग. रहिताः. १२ क.—ट. अभितप्ताःस्य
 १३ क. पाण्डुरसंघातं. १४ क.—ट. लज्जा. क. ततो.

उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः ॥ दृश्यो भवति भूमिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५७ ॥
 तत्र वैखानसा नाम बालखिल्या महर्षयः ॥ प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ५८ ॥
 अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरे यस्य प्रकाशते ॥ यस्मिंस्तेजश्च चक्षुष सर्वप्राणभृतामपि ॥ ५९ ॥
 शैलस्य तस्य शैलेषु कन्दरेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६० ॥
 काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ॥ आविष्टा तेजसा सैन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥ ६१ ॥
 पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च ॥ सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा क्षेपा दिगुच्यते ॥ ६२ ॥
 तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्गरेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६३ ॥
 ततः परमगम्या सौदिकपूर्वा त्रिदशावृता ॥ रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तिमिरावृता ॥ ६४ ॥
 शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु वनेषु च ॥ ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी ॥ ६५ ॥
 एतावद्धानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६६ ॥
 अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥ ६७ ॥
 ऊर्ध्वं मासाञ्च वस्तन्व्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ सिद्धार्थाः सन्निवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ॥ ६८ ॥

मेरोरेव शिखरे द्वितीयं पदं न्यस्तं । मेरुशिखरस्य स्वर्गत्वात् । भूमावेकं स्वर्गं द्वितीयं तृतीयं ब्रह्मलोक इति पौराणिकीगाथा ॥ ५६ ॥ दिवाकरः जम्बूद्वीपमुत्तरेण जम्बूद्वीपोत्तरभागे । “ एनपा द्वितीया ” इति द्वितीया । परिक्रम्य महोच्छ्रयं तत् सौमनसं शिखरं प्राप्येति शेषः । दृश्यो भवति मेरोर्दक्षिणपार्श्ववर्तिनां दृश्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ वैखानसाः ब्रह्मन्स्रोत्राः । बालखिल्याः ब्रह्मारोमोत्पन्नाः “ ये नखास्ते वैखानसाः । येवास्ते बालखिल्याः ” इति श्रुतेः ॥ ५८ ॥ अयं उदयपर्वतपार्श्वस्थो द्वीपः सुदर्शनो नाम । सुदर्शनसंज्ञान्वयेत्याह—यस्येति । यस्य तेजसः । पुरः सन्निधौ । सर्वप्राणभृतामपि चक्षुः प्रकाशते विषयग्रहणक्षकं भवति । तत्तेजः सूर्याख्यं

यस्मिन् द्वीपे प्रकाशते । अयं द्वीपः सुदर्शनो नामैति योजना ॥ ५९ ॥ शैलस्य उदयशैलस्येत्यर्थः ॥ ६० —६१ ॥ हि यस्मादेतदुदयपर्वतः । द्वारशब्दापेक्षया नपुंसकत्वं । पृथिव्याः भुवनस्य च पूर्वं द्वारं कृतं प्रथमद्वारत्वेन ब्रह्मणः सृष्ट्यादौ कल्पितं । सूर्यस्य परितो भ्रमणाय प्रथमं एतदुदयनं च कृतमुदयस्थानं कल्पितं । तस्माद्देशा पूर्वा दिगुच्यते ॥ ६२ ॥ तस्येत्यादि ॥ सम्यगन्वेष्टणाय पुनरुक्तिः ॥ ६३ ॥ त्रिदशावृता त्रिदशाधिष्ठिता । दिक् उदयाचलप्रदेशरूपा । ततः परं उदयाद्रेः परं । अगम्या ॥ ६४ ॥ उपसंहरति—शैलेष्विति ॥ ये मया नोक्तास्तेषु शैलाविषु विचेया ॥ ६५ ॥ अमर्यादं ग्रामनगरादिमर्यादारहितं । केवलान्धकारभूतमित्यर्थः ॥ ६६—६८ ॥

रवेदिषन्वसहितः ॥ ५९ ॥ ति० अस्तान्तरमुत्तरेण जम्बूद्वीपपरिक्रम्य तन्महोच्छ्रयं शिखरं सौमनसाख्यं प्राप्य स्थितो दिवाकरो जम्बूद्वीपवर्तिनां भूमिष्ठं दृश्यो भवति । सौमनसे शिखरे इत्यर्थः ॥ इदं सत्ययुगाभिप्रायं । त्रेतायां क्षीरसागरमध्यगच्छा परेऽखरोदमध्यगच्छ कज्जलकामध्यगच्छ जम्बूद्वीपमध्यगच्छ इत्यादि अन्वयत्रोक्तत्वात् ॥ ५७ ॥ ती० अयं सुदर्शनो द्वीपः शोभनदर्शनोऽयं द्वीपः प्रकाशते । अयमिति शब्दप्रसङ्गानिर्देशाज्जम्बूद्वीपवच्यते । यद्वासुदर्शनाकारत्वात् सुदर्शनशब्देन जम्बूद्वीपवच्यते ॥ स० सुदर्शनः तन्नामकसरोवरविहितो द्वीपः प्रकाशते ॥ ५९ ॥ ति० नोहेतो । यतो भुवनस्य प्रकाशनहेतोः सूर्यस्योदयनमवेक्ष्य पूर्वं प्रथमं । पृथिव्या एतद्वारं ऊर्ध्वस्थानां पृथिवीप्रवेशस्थद्वारं । पृथ्वीस्थानां भुवनस्य ब्रह्मभुवनस्य प्रवेशद्वारं । एतत् उदयगिरिरूपं कृतं । अतएवापूर्वादिगुच्यते ॥ ६२ ॥ इति चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

[पा] १ अ. य. नमोच्छ्रयं. २ अ. व. ज. तस्य शैलस्य. ३ क. ख. घ. क. च. ज. न. कुम्भेषु. छ. झ. ट. पृष्ठेषु. ४ क. ज. तस्य पूर्वासंख्या. ५ क. ख. सापूर्वादिक्. च. छ. ज. ट. साविक्पूर्वा. ग. दिक्पूर्वादि. ६ अ. छ.—ट. तमसावृता. ७ छ. न. ज.—ट. नदीपुत्र. ८ ज. येनेचोका. ट. येचनोक्ताममर्यादाः. ९ क. एतच्चानरैः. १० ज. सिद्धार्थाधिनिवर्तयं.

महेन्द्रकान्ता वनपण्डमण्डितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ॥

अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सुग्रीवेण दक्षिणदिशितक्षेत्रीयविशेषाभिधानपूर्वकसीतान्वेषणाय हनुमन्नीलाकण्डादिप्रेषणम् ॥ १ ॥

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्भानरं बलम् ॥ दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १ ॥
नीलमग्निसुतं चैव हनुमन्तं च वानरम् ॥ पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं मेहाबलम् ॥ २ ॥
सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च ॥ गर्जं गवाक्षं गवयं सुषेणमृषभं तथा ॥ ३ ॥
मैन्दं च द्विविदं चैव विजयं गन्धमादनम् ॥ उल्कासुखमसङ्गं च हुताशनसुताबुधौ ॥ ४ ॥
अङ्गदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः ॥ वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेश विशेषवित् ॥ ५ ॥
तेषामग्रेसरं चैव महद्बलमसङ्गम् ॥ विधाय हरिवीराणामादिशदक्षिणां दिशम् ॥ ६ ॥
ये केचन समुदेशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः ॥ कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां तानुदाहरत् ॥ ७ ॥
सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ नर्मदां च नदीं देगीं महोरगनिषेविताम् ॥ ८ ॥
ततो गोदावरीं रम्भां कृष्णवेणीं महानदीम् ॥ वरदां च मेहामागां महोरगनिषेविताम् ॥ ९ ॥
मेखलायुत्कलां चैव दर्शार्णनगराण्यपि ॥ अञ्जवन्तीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत् ॥ १० ॥

महेन्द्रकान्ता इन्द्रप्रियां । निपुणेन नैपुण्येन ॥ ६९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
शुक्राहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डख्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

अथ दक्षिणदिशि वानरप्रेषणमेकचत्वारिंशे—ततः
प्रस्थाप्येत्यादि ॥ अभिलक्षितान् दृष्टापदानान् ॥ १ ॥

नीलमित्यादि । अत्रोक्तः सुषेणस्तारापितुरन्वः ।
वेगविक्रमसंपन्नप्रेषणे हेतुमाह—विशेषविवेचि ॥ ५
—५ ॥ असङ्गं अविलम्बगाभिः । वेगविवेचित्यावत् ।
बलं सैन्यं । अग्रेसरं अग्रवर्धः । विधाय ॥ ६ ॥ तान्
समुदेशान् ॥ ७ ॥ सहस्रशिरसमित्यादि । पूर्ववन्मध्य-
वेद्यापेक्षया विन्ध्यस्य दक्षिणत्वव्यपदेशः ॥ ८—१० ॥

ति० अभिलक्षितान् कार्यसमर्थत्वेन निर्णीतान् ॥ १ ॥ ति० हुताशनसुताविति । अमित्रव्याप्यहुताशनत्वमित्यभिप्रेताश्चन-
नोर्मेव ॥ स० हुताशनसुतौ अग्निपुत्रौ । नीलस्य सेना नीलेन वृषयुक्तिः ॥ ४ ॥ ति० विशेषवित् । अन्वेष्टव्यदेशविशेषवित् ॥
स० विशेषवित् कपिगतपराक्रमविशेषाभिः ॥ ५ ॥ ति० अग्रेसरं मुख्यं । अग्रप्रवृत्तिपादे असंकोचप्रमुखित्यर्थः ॥ ६ ॥
रामानु० सहस्रशिरसमित्यादिना पूर्वभागस्यान्वेषणानुपदिशति ॥ स० अत्रदिक्पनाचर्जद्वीपमध्यदेशमारभ्येति हेतुः । तेन कथं-
किष्किन्धादक्षिणदेशस्त्वलं विन्ध्यादीनामिति शङ्का परास्ता ॥ तस्यानागकन्यात्वात्तत्रतेषां संचारो युक्तः ॥ ति० अत्रान्यार्थवर्ता-
पेक्षया दक्षिणत्वं तदाह सहस्रशिरसं सहस्रशिरः ॥ ८ ॥ ति० गोदावरीं विन्ध्यपूर्वप्रदेशवर्तिगोदावरीं ॥ ९ ॥ मेखलादयो देश-
मेवाः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. सुरेन्द्रकान्ता. २ क.—ट. महोजय. ३ ख. ग. शरभ. क.—ट. सुषेण. ४ छ. झ. ट. मनर्जच.
५ क. ग. महान्तमयाङ्गद. क.—ट. बृहद्बलमयाङ्गद. ६ क. कपिवीराणां. ७ क. च. ज. न. मादिदेशाद्यदक्षिणां. ८ क. ज.
न. सुदाहणाः. ९ क.—ट. रम्भा. १० ग. भोगावती. ११ क. न. वरारोहा. ज. महारोहा. १२ क. च. अञ्जवन्तीभुवन्तीच.
क. ग. ट. अञ्जवन्तीभुवन्तीच. ख. ग. अञ्जवन्तीभुवन्तीच. छ. झ. आञ्जवन्तीभुवन्तीच.

विदर्भानृषिकाश्चैव रम्यान्माहिषकानपि ॥ तथा वैष्णवकलिङ्गाश्च कौशिकाश्च सैमन्ततः ॥ ११ ॥
 अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ॥ नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत् ॥
 तथैवान्ध्राश्च पुण्ड्राश्च चोलान्पाण्ड्यान्सकेरलान् ॥ १२ ॥
 अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः ॥ विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रधुम्पितकाननः ॥ १३ ॥
 सैचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः ॥ १४ ॥
 ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसैलिलां शिवाम् ॥ तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहितैरामप्सरोगणैः ॥ १५ ॥
 तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य मेहीजसम् ॥ द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६ ॥
 ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ॥ ताम्रपर्णीं ग्रौहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् ॥ १७ ॥
 सा चन्दनवर्नैर्दिव्यैः प्रच्छन्ना द्वीपशालिनी ॥ कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते ॥ १८ ॥
 ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १९ ॥
 ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् ॥ अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः ॥ २० ॥
 चित्रनानानगः श्रीमोन्महेन्द्रः पर्वतोत्तमः ॥ जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥ २१ ॥
 नानाविधैर्नगैः सैर्वैलताभिश्चोपशोभितम् ॥ देवैर्विषयप्रवरैरप्सरोगणैश्च सेवितम् ॥ २२ ॥
 सिद्धचारणसङ्घैश्च प्रकीर्णं सुमनोहरम् ॥ तमुपैति सहस्राक्षः संदा पर्वसु पर्वसु ॥ २३ ॥

तत्र सर्वमेवानुपश्यतेत्यन्तेन विन्ध्यस्य पश्चिमभाग-
 स्तस्वदक्षिणपार्श्वस्यांश्च नदीनगरदेशानुपदिशति—
 विदर्भानित्यादिना । पूर्वभागस्थान्देशानुपदिशति—
 दीगोदावरीमिति । दण्डकारण्यवर्तिगोदावरीखण्डमि-
 त्यर्थः ॥ ११—१२ ॥ अयोमुखः सङ्घः ॥ १३—१४ ॥
 अप्सरोगणैः विहितं पूजितमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्य
 प्रसिद्धस्य ॥ १६—१८ ॥ पाण्ड्यानां पाण्ड्यराजानां ।
 युक्तं धोम्यं । कवाटं । वनेन नगरं लक्ष्यते । मुक्ता-
 रूपैर्मणिभिः रत्नैः भूषितं । तदुत्पत्तिदेशादिति भा-

वः ॥ १९ ॥ अथ महेन्द्रं वर्णयति—तत इत्यादिना ॥
 मार्गितव्या विशेषत इत्यन्तमेकान्वयं । ततः पाण्ड्य-
 नगरात् । समुद्रमासाद्य अर्थनिश्चयं कर्तव्यसमुद्रल-
 ङ्गनाद्यर्थनिश्चयं । संप्रधार्य कुला । अगस्त्येन तत्र
 सागरे अन्तरे अवकाशे निवेशितः । श्रीमान् पुष्पक-
 लाविसमृद्धिमान् । श्रीमान् कान्तिमान् । महेन्द्रोऽस्ति ।
 तं पर्वतं । पर्वसु पर्वसु समुद्रस्नानायागच्छति ।
 तस्यापरे पारे अन्तरालिकतीरे द्वीपोऽस्ति तं मार्गध्वं ।
 तत्र सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन विशेषतः सीता मार्गित-

ति० मत्स्यावकलिङ्गाश्चतान् ॥ ११ ॥ स० अत्रनदीगोदावरीमिति दण्डकारण्यस्थितगोदावरीप्रदेशप्रहणं । एतच्च तत्रैवसीता-
 भगमनद्विषेवतस्वत्रान्वेषणार्थं ॥ १२ ॥ स० अयोमुखइति मलयस्थानामान्तरं । सुचन्दनवनोद्देशइतित्विदृशदर्शनात् “ तस्या-
 सीनंनगस्याग्रेमलयस्य” इतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १३ ॥ स० अप्सरोगणैर्विहतां विहृतंविहरणंअस्याअस्तीतिमलर्षीयप्रत्ययान्तोर्थः ।
 ततश्चअप्सरोगणकर्तृकंयद्विहरणं तद्वतीमित्येकदेशेनान्वयोबोध्यः ॥ १५ ॥ ति० अगस्त्यमिति । यद्यपिपञ्चवटीतत्त्वम्भावेअप-
 स्ताभ्रमःपूर्वमुक्तः तथाप्यत्रापिबोध्यः वात्मीकेरनेकदेशेऽप्यभभवत् । समाननामाऽन्यएवायमित्यन्ये ॥ १६ ॥ ति० चन्दनैःप्र-
 च्छन्नानिद्वीपानिवादिचयस्यास्ताप्रच्छन्नद्वीपवारिणी । प्रच्छन्नशरीरेतिवाच्यत ॥ स० युवती कान्ता लब्धयायथादिव्यपुकूलैःप्रच्छन्न-
 सर्वस्वाद्यवासटीखकान्तंगच्छति तद्वदियमपिदिव्यपुकूलस्थानीयैश्चन्दनैश्चित्रैःप्रच्छन्नद्वीपजलादिसर्वावयवाद्यती खकान्तंसमुद्रम-
 वगाहते ॥ १८ ॥ ति० सहस्राक्षपैतौत्यनेन महेन्द्राधिष्ठितलान्दर्वयनामकसंमहेन्द्रसमुचितं ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. मुषिकाश्चैव. २ क. ख. वक्कलिङ्गाश्च. क. छ. झ. न. ट. मत्स्यकलिङ्गाश्च. घ. ङ. ज. वत्तक-
 लिङ्गाश्च. ३ क.—घ. काशिकाश्च. ४ ख. तथैवच. ५ ख. अन्विध्य. ६ ख. चेति. ७ ग. क. च. ज. न. पश्यथ. ८ ग. न—
 ट. पाण्ड्याश्चकेरलान्. ९ क. अयोमुखश्च. १० ख. पुषितपादपः. ११ घ.—ट. सुचन्दन. १२ झ. ट. सलिलाशया. घ. स-
 लिलाशुभा. १३ क.—ट. विहृतामप्सरः. १४ क.—ट. महौजसः. १५ ख. ग. महाप्राहा. १६ क.—ट. वनैश्चिवैः. १७ छ. ख.
 प्रच्छन्नद्वीपवारिणी. ट. प्रच्छन्नद्वीपमालिनी. १८ ख. ग. क.—ट. युवतीकान्तः. १९ क. मणिनिवेशितं. २० क.—घ. ज.
 ततो. २१ क. च. ज. न. ट. चित्रसानुगतः. झ. चित्रसानुनगः. ग. चित्रनानावनः. २२ घ. श्रीमानोन्द्रः. २३ क.—ट. कुलैः.
 २४ ख. ग. गन्धर्वयक्ष. २५ घ.—ट. कौशितं. २६ क. चारणगन्धर्वैः. २७ क. ज.—ट. सुमनोरमं. २८ ख. समुपैति.

द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः ॥ अगम्यो मानुषैर्दक्षिणं मार्गध्वं समन्ततः ॥
 तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४ ॥
 स हि देशस्तु बन्धस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५ ॥
 दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ॥ अद्भारकेति विख्याता छायामाकृष्य भोजनी ॥ २६ ॥
 एवं निःसंशयान्कृत्वा संशयाद्भट्संशयाः ॥ मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ॥ २७ ॥
 तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान्समुद्रे शतयोजने ॥ गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८ ॥
 चन्द्रसूर्याशुसंकाशः सागराम्बुसमावृतः ॥ आजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २९ ॥
 तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः ॥ श्वेतं राजतमेकं च सेवते यं निशाकरः ॥ ३० ॥
 न तं कुतश्चाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ॥ ग्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गित वानराः ॥ ३१ ॥
 तमतिक्रम्य दुर्धर्षाः सूर्यवान्नाम पर्वतः ॥ अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ॥ ३२ ॥
 ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ॥ सर्वकामफलैर्दृष्टैः सर्वकालमनोहरैः ॥ ३३ ॥
 तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च ॥ मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः ॥ ३४ ॥
 तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः ॥ अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३५ ॥
 तत्र योजनविस्तराद्युच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ॥ ३६ ॥
 तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ॥ विशालकक्ष्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ॥

व्येत्यर्थः ॥ २०—२४ ॥ एवं रावणालयावगमेऽपि
 इतरदिक्षु वानरप्रेक्षणं स्वप्नान्तरे सीतामादाय किं
 गच्छेदिति शङ्कयेति बोध्यम् ॥ २५—२६ ॥ ननु
 पूर्वं “न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः”
 इत्युक्तं । संप्रति “स हि देशस्तु बन्धस्य रावणस्य
 दुरात्मनः” इत्युच्यते । अतो विरुद्धमिदमित्याशङ्क्य
 परिहरति—एवमिति ॥ एवं मद्भुक्तरीत्या । संशयान्
 संशयविषयभूतान्देष्टान् । निःसंशयान् संशयावि-
 षयीभूतान् । निश्चितसप्तसद्भावान्कृत्वा नष्टसंशयाः
 सन्तः अमिततेजसो नरेन्द्रस्य पत्नीं मृगयध्वं ।
 यदृच्छावर्षनापरिरुद्धज्ञातमर्थं कथं निश्चयेन कथ-

यामीति न जान इति पूर्वमुक्तं । इदानीं तथाविध-
 मप्यर्थमन्वेषणगौरवाय निश्चयेन ग्रहीमीतिभावः
 ॥ २७ ॥ तमतिक्रम्येति “परावरयोगे चे”ति कक्षा-
 प्रत्ययः । एवं पूर्वत्रापरत्र च बोध्यं ॥ २८—२९ ॥
 तस्यैकमिति दक्षिणायन इति शेषः ॥ ३०—३१ ॥
 हे दुर्धर्षाः सूर्यवान्नाम पर्वतः वर्तत इति शेषः ।
 दुर्विगाहेनाप्यत्रा उपलक्षितः । योजनानि चतुर्दश
 पुष्पितकसूर्यवतोरन्तराल इति शेषः ॥ ३२—३३ ॥
 शरणां श्रेष्ठानामर्हाणीति वरार्हाणि । परं ततः परं
 देशं ॥ ३४—३५ ॥ अगस्त्यभवनं विशेषयति—तत्र

अपरेपारे अपरेपरीरे । अपरशब्दोविशेषवाची परतीरविशेषप्रतिष्ठितइतिशेषः । द्वीपइति । उत्तरभागेदक्षिणे लवणसमुद्रइति ।
 तस्यद्वीपत्वं । सगरासातोप्येकदेशेनोद्गमणेनसमुद्रसंभवः ॥ २४ ॥ ति० समुद्रसंभवद्वीपसागरोपिसमुद्रलेनसमुद्रक्षसागरलेनव्य-
 वहिततद्व्यविरोधः ॥ २६ ॥ स्व० एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । संशयान् संशयविषयान् समुद्रतरणच्छायाग्रहनिवारणादीन्प्रति ।
 निःसंशयान् निर्वृतः संशयोऽप्येषांतान्मयापरंतीरं प्राप्यतेवानवा । छायाग्रहोनिवार्यतेवानवेलादिसंशयरहितानितियावत् । कृत्वा-
 नियोग्य तत्कार्यकरणायतादृशनेवनिशोऽप्येत्यर्थः । नष्टसंशयास्तन्तोमृगयध्वमित्यर्थः । एवमर्थोक्तरेणपूर्वोक्तच्छायाग्रहनिस्तरणे-
 पोपाकथनेनासांगत्यापत्तिः ॥ २७ ॥ ति० तत्र कुञ्जरपर्वते । अगस्त्यभवनवर्णनं । योजनेत्यादि । इदंतीतीयमगस्त्यस्थानं ॥
 शरणं शृङ्गं । अगस्त्यस्थेत्येतिशेषः ॥ ३६ ॥ तत्र कुञ्जरपर्वतएव । आलयशब्दोऽनिलोर्पुलिङ्गः । यद्यपिभोगवतीरसातलेप्रसिद्धातयापि

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—उ. विस्तृतः. २ ख. मानुषैर्वापि. ३ ग. महात्मनः. ४ क. मध्येवसति. ५ क. ख. ग.
 ड.—ट. छायामाकृष्य. ६ ज. सागरान्तसमाश्रयः. ७ क. छ. झ. ञ. ट. सागरांबुसमाश्रयः. ८ क. ख.
 ड.—ज. घ. दुर्धर्षः. ९ क. मनोरमैः. १० क.—घ. महार्हाणि. ११ च.—झ. ट. जुष्टानि. १२ क. विस्तीर्णं. १३ क. ग.
 घ.—ड. विशालकक्ष्या.

रक्षिता पञ्चगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ॥ ३७ ॥

सर्पराजो महाप्राज्ञो यस्यां वसति बासुकिः ॥ निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ॥ ३८ ॥

तत्र चानन्तरा देशा ये केचन सुसंभृताः ॥ ३९ ॥

तं च देशमतिक्रम्य महानृषमसंस्थितः ॥ सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ॥ ४० ॥

गोशीर्षकं पञ्चकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ॥ दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ॥ ४१ ॥

न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्प्रष्टव्यं च केदाचन ॥ रोहिता नाम गन्धर्वा घोरां रक्षन्ति तद्वनम् ॥ ४२ ॥

तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः ॥ शैल्यो ग्रामणीः शिशुः शुभ्रो बभ्रुस्तथैव च ॥ ४३ ॥

रक्सोमाश्विपुषां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥ अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्तत्र स्वर्गजितः स्थिताः ॥ ४४ ॥

ततः परं न वः सेव्यैः पितृलोकः सुदारुणः ॥ राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसा वृता ॥ ४५ ॥

एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुङ्गवाः ॥ शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४६ ॥

सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते ॥ गतिं विदित्वा वैदेहाः सन्निवर्तितुमर्हथ ॥ ४७ ॥

यैस्तु मासाभिश्चोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति ॥ मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥ ४८ ॥

ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः ॥ कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्मविध्यति ॥ ४९ ॥

अमितबलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ॥

मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

योजनेति ॥ हारणं गृहं । ३६—३७ ॥ निर्याय

अगस्त्यभवनान्निर्गल ॥ ३८ ॥ ये अनन्तराः अव्यव-

हिता देशाः । तेमार्गितव्या इति शेषः ॥ ३९ ॥

तं च देशमतिक्रम्य तस्माद्देशात्परत इत्यर्थः । ऋषभ-

संस्थितः ऋषभतुल्यसंस्थानः ॥ ४० ॥ गोशीर्षकं

गोरोचनासदृशवर्णं । पञ्चकं पञ्चदलसवर्णं । हरि-

श्यामं तमालदलवर्णं । अग्निसमप्रभं अग्निसदृशवर्णं ।

एवंविधं दिव्यं चन्दनं यत्रोत्पद्यते स ऋषभः पर्वतो

वर्तत इतिपूर्वोक्तान्वयः ॥ ४१—४८ ॥ ततः तस्या-

त्युत्पत्त्या । प्रियतरो नास्ति । मम प्राणाद्विशेषतः

सः प्रियतर इतिशेषः ॥ ४९ ॥ तदधिगुणं तदनुगुणं ।

पुरुषार्थं पुरुषव्यापारं । अत्र संयमिनीपर्यन्तमभिधा-

नात् समद्वीपसागरगमनमर्थसिद्धं । एषमुत्तरसर्गयो-

रपिबोध्यं ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-

ण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

रावणस्यजनस्थानवत्सर्पाणामपिभोगवत्याख्यपुरभूमावप्यस्तीतिबासुकेर्भुवउपर्यपियौगवैभवात्स्यतिरिदिधेतएवावगन्तव्यं । यथाय-

स्थस्यकुञ्जरपर्वतावच्छिन्नविश्वकर्मनिर्मितभवनेनकृत्रपदेमलये पञ्चवटीदक्षिणभागेचवासस्तयेतिष्येयं ॥ ३७ ॥ स० गोशीर्षकं ओ-

मेदमणिः । पञ्चकं पञ्चरागमणिः । हरिश्यामं इन्द्रनीलमणिः । चन्दनं चैत्येतावत्पदार्थजातं तथा अग्निसमप्रभंमणिष्यंच यत्रो-

त्पद्यतेतच्चैवेतिपूर्वोक्तप्राप्तेऽस्याऽस्यविशेषसूचयति ॥ यद्वा गोशीर्षादयस्सर्वेचन्दनप्रसेदाः ॥ ४१ ॥ स० मत्तुल्यविभवस्तत्त-

त्तुल्यविभवस्तथाविहरिष्यति । तस्मैमदर्वराज्याधिपत्तदास्सामीप्यमिष्रायः ॥ ४८ ॥ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ क. ग.—उ. महाघोरो. २ क. व. ततश्चानन्तरं. ग. छ. झ. ततश्चानन्तरोद्देशः. ३ छ. झ. ट. समावृताः.

४ ग. त्राक्षदेशानतिक्रम्य. ५ च. ज. नृषभपर्वतः. ग. नृषभसंहकः. छ. झ. ट. नृषभसंस्थितिः. ६ ख. घ. गोशीर्षकंनपथ्यं.

७ क. च. छ. झ. न. नृच. ८ च.—उ. स्प्रष्टव्यं. ९ ख. कथंचन. १० छ. झ. ट. घोरे. ११ क. ख. झ. ट. शिशुः.

क. घ. ज. न. शिशुः. १२ क.—उ. शुको. ग. घ. शुभ्रो. १३ क. ख. ड.—उ. स्वतः. १४ क. च. ज. न. नातःपरनरैः.

सेव्यः. घ. ततःपरनयन्तव्यः. १५ क. ग. ड. च. ज. न. सेव्याःपितृलोकःसुदारुणाः. १६ क. ख. ड.—उ. यव. १७ क.

घ. प्रियतमो. १८ च. ज. यत्रोपलभ्य. १९ ख. ड. च. ज. न. ट. तदनुगुणं.

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सुग्रीवेणपश्चिमदिशितीक्ष्णान्वेषणावसुषेणादिप्रेषणम् ॥ १ ॥

अथ प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तान्हरीन्दक्षिणां दिशम् ॥ अत्रवीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम यूथपम् ॥ १ ॥
 तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ॥ अत्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥ २ ॥
 मरीचिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम् ॥ वृत्तं कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥
 वृद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयसमैद्युतिम् ॥ मरीचिपुत्रान्मारीचार्नर्चिर्मालान्महाबलान् ॥
 महर्षिपुत्राश्च तान्सर्वान्प्रीतीचीमादिशदिशम् ॥ ४ ॥
 द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः ॥ सुषेणप्रमुखा यूथं वैदेहीं परिमार्गत ॥ ५ ॥
 सुराष्ट्रान्सहस्राङ्गीकाञ्चुरान्मीमांसतथैव च ॥ स्थलीवाञ्जनपदात्रम्यान्विपुलानि पुराणि च ॥ ६ ॥
 पुष्पागगहनं कुक्षिं वृक्षलोदालकाकुलम् ॥ तथा केतकषण्डाश्च मार्गध्वं हरिपूयथाः ॥ ७ ॥
 प्रत्यक्स्रोतो गमाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः ॥ तापसानामरण्यानि कान्तारा गिरयश्च ये ॥ ८ ॥
 तैतः स्थलीं मरुप्रायार्मत्युच्चगिरयः शिलाः ॥ गिरिजालावृतां दुर्गां मूर्ध्नि पश्चिमां दिशम् ॥ ९ ॥
 तैतः पश्चिममांसाद्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ ॥ तिमिनंक्रायुतजलमक्षोभ्यमथ वानराः ॥ १० ॥
 ततः केतकषण्डेषु तमालगहनेषु च ॥ कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ॥ ११ ॥
 तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च ॥ वेलातटनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२ ॥

अथ पश्चिमदिशिवातराजानं द्विचत्वारिंशो—
 अथेत्यादि ॥ १ ॥ प्राञ्जलित्वादिकथनार्थमब्रवीदिति ।
 अतो न पौनरुक्त्यं ॥ २ ॥ मारीचपदमन्वर्थसंज्ञेति
 श्रोतयितुं मरीचिपुत्रमित्युक्तिः । मरीचिपुत्रान्मारी-
 चावित्त्वत्रापि तथा । मारीचमिति ज्वेष्ट उक्तः ।
 मारीचः इति तत्त्वज्ञानात् संन्यन्ते । अर्चिर्मालान्
 अर्चिष्मन्तः ॥ ३—६ ॥ पुष्पागगहनं पुष्पागग-
 नः । कुक्षिः मध्यदेशविशेषः । उदालकाः वृक्षविशेषाः ।
 केतकषण्डान् केतकवनानि । प्रत्यक्स्रोतो मरुच्छन्तीति

प्रत्यक्स्रोतोगमाः । शिवाः पावनाः । कान्ताराः
 दुर्गमस्यार्ताः । तान्मार्गध्वमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ७
 —८ ॥ ततः स्थलीमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ।
 स्थल्यादिकं मार्गित्वा ततः तस्माद्देशान् । पश्चिमं
 समुद्रमागम्य तिमिनंक्रायुतसंक्षोभ्यं द्रष्टुमर्हथ ॥ ९
 —१० ॥ कपयो मन्ददीयाः ॥ ११ ॥ वेलातटनिवि-
 ष्टेषु वेलायां अन्धुविकृतौ तटे च स्थितेषु । “अन्धुव-
 न्धुविकृतौ वेला कालमर्चादयोरपि” इत्यमरः ॥ १२ ॥

सू० अत्रवीदितिपुनर्वचनमादरसूचनार्थे ॥ २ ॥ सू० महर्षिपुत्रंमारीचमित्यत्र महर्षिरूपोयमरीचिसत्पुत्रमितिबुद्ध्याविदे-
 शान्वयः ॥ महेन्द्रसदृशद्युतिं महेन्द्रशुलिसदृशद्युतिं । यद्वा महेन्द्रसदृशद्युतिर्योग्याद्युतिर्यस्येति ॥ ती० अर्चिष्मन्तं तदाह्वं ।
 अर्चयेत्पुत्राणां । अर्चिर्माल्याख्याअन्वेषिमरीचिपुत्राः ॥ ३ ॥ ति० मारीचशब्दस्यव्युत्पत्त्यन्तरसंभवान्मरीचिपुत्रानित्युक्तं
 ॥ ४ ॥ ती० कुक्षिमित्यादिनाकेतुमालप्रदेशानुपदिशति ॥ ७ ॥ ति० कान्तारगिरयः कान्तारशुष्कागिरयः ॥ ८ ॥ स्थली

[पा०] १ ख. ततः. २ ख.—उ. सहरीन्दुग्रीवोदक्षिणां. ३ क.—उ. वानरं. ४ घ.—उ. महर्षिपुत्रं. ५ क. समंजथे.
 ६ क. झ. ट. तर्चिर्माल्यान्. ख. तर्चिर्जालान्. ७ ख. घ. प्रतीतीदिशमादिशतः. ८ घ. ज. सुमीकः कपिसत्तमः. क. क.
 कपीनांकपिसत्तमः. ९ क. ग.—उ. मार्गध. १० क.—उ. सौराष्ट्रान्. ख. सौराष्ट्रान्वाङ्गिकान्वैव. घ. सुराष्ट्रानय. ११ क.—उ.
 शङ्गीकाङ्कश्चित्रांलवैवच. १२ ग. क.—उ. हरिपुत्राः. १३ घ.—उ. वसतोवहाय. १४ क. ग. क.—उ. कान्तारगिरयः.
 १५ क. झ. ङ. ट. तत्रस्थलीर्मरुप्राया । अत्युच्चगिरिः. क. ग. तत्र. १६ क. मत्स्यप्रशिखराः. १७ ख. घ. मार्गध्वं.
 १८ क. तत्र. १९ क. ग. क.—उ. मार्गम्य. २० क. ख. ग. भीमनक्रायुत. क. च. छ. घ. ट. तिमिनंक्रायुतजलं.
 ज. झ. तिमिनंक्रायुतजलंलंगलाद्रक्षय. २१ क. किमर्गध्वं. २२ घ.—ज. वेलातल.

हुरचीपत्तनं चैव रम्यं चैव जेदीपुरम् ॥ अवन्तीमैङ्गलोपां च तथा चालक्षितं वनम् ॥

राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि तत्तत्ततः ॥ १३ ॥

सिन्धुसागरयोर्धैव संगमे तत्र पर्वतः ॥ मेहान्देमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः ॥ १४ ॥

तस्य प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः ॥ तिर्मिमत्स्यगजाश्चैव नीडान्यारोपयन्ति ते ॥ १५ ॥

तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च ये ॥ दप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदखननिःस्वनाः ॥

विचरन्ति विशालेऽस्मिस्तोयपूर्णे समन्ततः ॥ १६ ॥

तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम् ॥ सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ॥ १७ ॥

कोटिं तत्र समुद्रे तु काञ्चनीं शतयोजनाम् ॥ दुर्दर्शां पारियात्रस्य गतां द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १८ ॥

कोट्यस्तत्र चतुर्विंशद्गन्धर्वाणां तरसिनाम् ॥ वसन्त्यग्निनाकाशानां घोरीणां कामरूपिणाम् ॥ १९ ॥

पौवकाचिः प्रतीकाशाः समवेताः संहस्रशः ॥ नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ २० ॥

नादेयं च फलं तस्मादेशार्त्तिकचित्पुङ्गवमैः ॥ दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ २१ ॥

फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः ॥ तत्र यत्नञ्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ॥

न हि तेभ्यो भयं किञ्चित्कपित्वमनुवर्तताम् ॥ २२ ॥

तत्र वैदूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः ॥ नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ॥

श्रीमान्समुदितस्तत्र योजनानां शतं समम् ॥ २३ ॥

पूर्वस्थां दिश्यवन्त्यन्या । इयं चान्या । यत्र प्रविष्टा वननैरन्तर्येण न लक्ष्यन्ते तदलक्षितं नाम । मार्गध्व-
मित्यनुपङ्गः ॥ १३ ॥ सिन्धुर्नदविशेषः । तत्र पश्चि-
मदिशि । पक्षैर्गच्छन्तीति पक्षगमाः । सपक्षा इति
विशेषणं । नीडानि वृक्षाप्रस्थस्वावासस्थानानि । अत-
एव महाद्रुम इति पूर्वमुक्तं ॥ १४—१५ ॥ वानी-
त्याद्यर्धत्रयं ॥ समन्ततस्तोयपूर्णेऽस्मिन् स्थले ये गजाः
सन्ति गिरिशृङ्गगताश्च ये ते गजास्तानि नीडानि
विचरन्ति । सिंहनीडाश्चयसानुषु विचरन्तीत्यर्थः ।

बाधकस्थानगमने हेतुमाह—दप्ता इति ॥ १६ ॥
कपिभिः भवद्भिरिति शेषः ॥ १७ ॥ तत्र समुद्रे ।
गतां पारियात्रस्य कोटिं शृङ्गं ॥ १८—१९ ॥ नात्या-
सादयितव्याः नातिसमीपं प्राप्तव्याः ॥ २० ॥
नादेयं न स्वीकार्यं । तर्हि ते गन्धर्वा अस्मान्हनिष्य-
न्तीत्यत्राह—तत्रेति । यत्नः फलचापलनिवृत्तौ यत्नः
कर्तव्यः । विशालत्वाद्गन्धर्वेण यत्नो वा । न किञ्चि-
द्भयं कपिसंचारस्य वनमात्रधर्मत्वादिति भावः । अनु-
वर्ततां अनुवर्तमानानां ॥ २१—२२ ॥ तत्र वैदूर्य-

अकृत्रिमाभूः ॥ ९ ॥ ति० सिंहाः सदाख्याः । पक्षगमाः पक्षिणःस्थिताः । तेषां तिर्मिमत्स्यगजान् नीडानि स्ववासस्थानानि ।
आरोपयन्ति प्रापयन्ति ॥ १५ ॥ स्त० सिंहानांयानितानिनीडानि । तेषुविचरन्तिवेगजाः । दप्तादेमसिंहनीडसंचारितं । ति०
बाधकमाहुत्येपिसंचारात्पर्वतस्यातिरमणीयत्वमवगम्यते ॥ १६ ॥ ति० घोराणां अतएवपापकर्मणांसंहर्तृणां ॥ १९ ॥ ती०
नात्यासादयितव्याः नद्रष्टव्याः नापरादव्यावा ॥ २० ॥ ति० ननुपापकारिणास्तदनासादनेकथं तत्रमार्गणसंभवः अतएवाह—चहि-
तेभ्य इति । तद्देशेभ्यःपक्षादिवत्प्राकृतमृगसमावेतिष्ठतामित्यर्थः । अतएवनापरादव्यादितिपूर्वव्याख्यातं ॥ शि० ननुगन्धर्वाणाम-
तिश्रावस्यात्कथमन्वेषणसिद्धिरित्यतएवाह । कपिलं स्वाभाविकबाधत्वं । अनुवर्ततां युष्माकंतेभ्यः गन्धर्वेभ्यः । किञ्चिद्वदनं ।
एतेन स्वाभाविकगमनव्याजेनैवान्वेषणकर्तव्यमिति व्याख्येयं ॥ स्त० कपिलमनुवर्ततां विजातीयानांममतातेभ्योभयंकिञ्चिदपिनभव-

[पा०] १ क.—ज. ट. सुरचीपत्तनं. २ ग. जेदीपुरं. क.—झ. जलापुरं. ३ ग. झ. ज. मङ्गलोपां. ४ व.
तथैवालक्षितं. क. तथाचारक्षितं. ५ छ. झ. ट. महान्देमगिरिः. ६ ड.—ट. तत्र. ७ झ. पक्षिमृगाः. ८ झ. ग.
मत्स्यान्यजाधैव. ९ झ. गताव्यते. १० क. विहरन्ति. ११ छ. झ. व. ट. समुद्रस्य. ख.—च. ज. समुद्रेष. क. समुद्रेच.
१२ क.—ट. गत्वा. १३ क. चतुर्विंशत्. १४ क. महतां. १५ छ. झ. पापकर्मणां. १६ क. पापशासनसंकाशाः. १७ ड.
च. ज. ख. समेताश्च. १८ छ. झ. ट. समन्ततः. १९ च. ज. नान्यैस्तदंशितव्यास्तैर्वा नरैः. २० क. सर्वैस्तदंशितव्यास्तैर्वा नरैः.
२१ झ. रक्षन्तो.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

सुग्रीवोत्तरदिशिस्थितापरिमार्गणावसतवलिममुलकपिबलमेषणम् ॥ १ ॥

ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पथिमां दिशम् ॥ वीरं शतबलिं नाम वानरं वानरर्षभः ॥ १ ॥
 उवाच राजा धैर्मज्ञः सर्ववानरसत्तमम् ॥ वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥ २ ॥
 शतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् ॥ वैवस्वतमुतैः सार्धं प्रेतिष्ठस्व स्वमश्रिभिः ॥ ३ ॥
 दिशं ह्युदीचीं विक्रान्तां हिमशैलावतंसकाम् ॥ सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ४ ॥
 असिन्कार्थं विनिर्बृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ॥ ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वराः ॥ ५ ॥
 कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना ॥ तस्य चेतप्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६ ॥
 अर्थिनः कार्यनिर्बृत्तिमकर्तुरपि यश्चेत् ॥ तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ७ ॥
 एतां बुद्धिमवस्थाय दृश्यते जानकी यथा ॥ तथा भवद्भिः कर्तव्यमसत्प्रियहितैषिभिः ॥ ८ ॥
 अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः ॥ अस्मासु चागतप्रीती रामः परपुरुजयः ॥ ९ ॥
 इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च ॥ भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसंपदा ॥ १० ॥
 तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दाश्च शूरसेनास्तथैव च ॥ प्रस्थलान्भरताश्चैव कुलं सह मदकैः ॥ ११ ॥
 काम्बोजान्यवनाश्चैव शैकानारट्टकानपि ॥ बाँहीकानृषिकाश्चैव पौरवानथ टैङ्गणान् ॥ १२ ॥
 चीनान्परमचीनाश्च निर्हारान् पुनः पुनः ॥ अन्वीक्ष्य दरदाश्चैव हिमवन्तं तथैव च ॥ १३ ॥
 लोभप्रपन्नकण्ठेषु देवदारुवनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १४ ॥
 ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ॥ कालं नाम महासानुं पर्वतं तु गमिष्यथ ॥ १५ ॥
 महत्सु तस्य शैलेषु निर्दरेषु गुहासु च ॥ विचिनुध्वं महाभागां रामपत्नीं ततस्ततः ॥ १६ ॥
 तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम् ॥ ततः सुदर्शनं नाम गेन्तुमर्हथ पर्वतम् ॥ १७ ॥

अयोत्तरदिशि शतबलिप्रेषणं त्रिचत्वारिंशे—
 ततः संदिश्येत्यादि ॥ १—३ ॥ हिमशैलावतंसकां
 हिमशैलालङ्कारां ॥ ४ ॥ कृतार्थाश्चार्थविदश्च कृतार्थार्थविदः तेषां वराः ॥ ५—९ ॥ इमानि वक्ष्यमाणानि । नद्यः नदीः ॥ १० ॥ भरतान् इन्द्रप्रस्थादिप्रवेशान् । कुरुन् वक्षिणकुरुन् । हिमवदन्तान् पुनः पुनरन्विष्य परिमार्गन्त्यति पूर्वेण संबन्धः ॥ ११—१३ ॥ पद्मकाश्रन्दनविशेषाः । साहचर्यात् ॥ १४—१६ ॥ तमतिक्रम्येति ॥ तं कालं नाम महागिरिं अतिक्रम्य । ततः तस्मात् । सुदर्शनं पर्वतं

ति० सर्वज्ञः देशवृत्ताभिज्ञः ॥ २ ॥ ति० प्रतिष्ठस्व समानकार्यकारिलेनेकीभव ॥ ३ ॥ ति० विक्रान्तेतिशतबलसंयुद्धिः ॥ ४ ॥ ती० कृतार्थार्थविदां वरा इत्यनसवर्गदीर्घार्थाः ॥ ५ ॥ रामासु० लोभप्रपन्नकण्ठेष्वित्यत्र पद्मकाश्रन्दनमन्वयतिरि-

[पा०] १ व. वानराधिपः. क. ग. ड. च. वानरर्षभं. छ. झ. ट. वानरेश्वरः. २ ख. ग. छ. झ. न. ट. सर्वज्ञः. च. अ. मञ्जराः. ३ क. ख. ग. ड.—ट. सत्तमः. ४ च. भद्रिधानां. ५ छ. झ. ट. प्रविष्टः सर्वमश्रिभिः. क. ग. च. ज. व. प्रवीक्षस्व स्वमश्रिभिः. ६ झ. विक्रान्त. ७ छ. झ. ट. पत्नीशशस्त्रिणी. ८ क. ख. ग. कार्येहिनिर्बृत्ते. ९ ख. बुद्धिपुरस्कृत्यथा-इत्येतजानकी. क. घ. ङ.—ट. मुद्धितमास्थाय. १० छ. झ. काम्बोजयवनाश्चैव. क. काम्बोजान्पर्वताश्चैव. ११ छ. झ. न. ट. शैकानां पसतानिच. १२ घ. बाँहीकाशिवनाश्चैव. १३ क. ग. घ. फङ्गणान्. क. च. ज. न. कोङ्गणान्. १४ क. ग. नगरांश्च. १५ घ. अन्विष्यवर्षाश्चैव. क.—ट. अन्वीक्ष्यवरदाश्चैव. क. अन्विष्य. १६ ख. छ. झ. ट. विचिन्वथ. १७ क.—ट. पर्वततं. १८ क.—ट. शैलेषुपर्वतेषु. १९ क. ख. ग. ङ. छ. ज. झ. ट. विचिन्वत. २० ड.—ट. रामपत्नीमनिन्दिता. २१ क. ख. ग. ड.—ट. पर्वतगन्तुमर्हथ.

ततो देवसखो नाम पर्वतः पतमालयः ॥ नानापक्षिगणाकीर्णो विविघडुमभूषितः ॥ १८ ॥
 तस्य कैाननपण्डेषु निर्दरेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १९ ॥
 तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् ॥ अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥ २० ॥
 तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् ॥ कैलासं पाण्डुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ ॥ २१ ॥
 तत्र पाण्डुरमेधामं जाम्बूनदपेरिष्कृतम् ॥ कुबेरभवनं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २२ ॥
 विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा क्षुत्सरोमणसेविता ॥ २३ ॥
 तत्र वैश्रवणो राजा सर्वभूतनमस्कृतः ॥ धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २४ ॥
 तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २५ ॥
 क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम् ॥ अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् ॥ २६ ॥
 वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः ॥ देवैरप्यर्चिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥ २७ ॥
 क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च ॥ निर्दरींश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २८ ॥
 क्रौञ्चस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः ॥ अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ॥ २९ ॥
 न गतिस्तत्र भूतानां देवदानवरक्षसाम् ॥ स च सर्वविचेतव्यः सैसानुप्रस्थभूधरः ॥ ३० ॥
 क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य भैनाको नाम पर्वतः ॥ मयस्य भवनं यत्र दानवस्य स्वयं कृतम् ॥ ३१ ॥
 भैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकन्दरः ॥ स्त्रीणामधेयुस्त्रीनां च निकेतास्तत्र तत्र तु ॥ ३२ ॥
 तं देवं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ॥ सिद्धा वैखानसास्तत्र बालखिल्याश्च तापसाः ॥ ३३ ॥

गन्तुमर्ह्य ॥ १७ ॥ पतमालयः पक्षिणामावासभूतः ।
 पक्षिणां वैविध्यमाह—नानापक्षिसमाकीर्ण इति ॥ १८—१९ ॥ तमतिक्रम्य तस्मादेवसत्त्वाख्यपर्व-
 तात्परं । अपर्वतनदीवृक्षं शून्यारण्यस्थलं । वर्तत इति
 शेषः ॥ २० ॥ कैलासमिति यद्यपि कैलासो हिमव-
 देकदेश इति पुराणान्तरोक्तं तथापि तद्विरुद्धं ज्ञेयं ।
 मध्ये शून्यप्रदेशेपि तावत्पर्यन्तं हिमवानिति ॥ २१ ॥
 तत्र कैलासे । नलिनी मानसाख्यसरसी ॥ २२—
 २३ ॥ तत्र कैलासे ॥ २४ ॥ तस्यकैलासस्य । पर्व-
 तेषु पर्यन्तपर्वतेषु ॥ २५ ॥ बिलं स्कन्दशक्तिकृतं

॥ २६—२८ ॥ शिखरं च प्रधानभूतं शिखरं च ।
 अवृक्षं अवृक्षाख्यं प्रत्यन्तपर्वतं । विहगालयं मानसं
 मानसाख्यं गिरिं च निरीक्ष्य ते विचेतव्या इति
 पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥ तत्र मानसाख्ये पर्वते ।
 ससानुप्रस्थभूधरः सानवः उपत्यकाः । प्रस्था मध्य-
 तटाः । भूधरा अधिलकाः ॥ ३० ॥ क्रौञ्चं गिरि-
 मतिक्रम्य क्रौञ्चगिरेः परतः । भैनाको नाम पर्वतः ।
 वर्तत इति शेषः ॥ ३१ ॥ अश्वमुखीनां किंपुरुषस्त्री-
 णां ॥ ३२ ॥ आश्रमं सिद्धसेवितं । अस्तीति शेषः

कवृक्षविशेषवाची । अकालेवनद्रव्यभूतलोप्रादिसहपाठात् ॥ १४ ॥ रामानु० 'ततो देवसखो नाम पर्वतः पर्वतालयाः' इति पा-
 ठः । पर्वतालया इति वानराणां संबोधनं ॥ १८ ॥ ति० कामशैलं कामतपस्थानशैलं ॥ शि० अवृक्षं वृक्षरहितं । कामशैलं
 दर्शनमात्रेण कामनापूरकक्रौञ्चशैलशिखरं । विहगालयं विहगानां पक्षिगतीनां आसमन्ताद्वावेनलयः क्षमाबोधसंज्ञितः । मानसं च शि-
 खरमस्तीति शेषः ॥ २९ ॥ ति० तत्र मानसे । भूतदीनां गतिर्न शून्यत्वेन प्रयोजनाभावाद्भूतादयस्तत्र न गच्छन्तीत्यर्थः ॥ स्त्री०
 ससानुपर्वतपार्श्वसमतलः प्रस्थस्तु विषमतलः ॥ स्व० तत्र मानसे । अयं मानसो मानसोत्तरभिधः ॥ ३० ॥ ति० भैनाकोऽयं समु-
 [पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. ट. समाकीर्णो. २ क. ड.—ट. काञ्चनखण्डेषु. ३ क. ग. ड.—उ. निर्दरेषु. ४ च.—

झ. ट. पाण्डुरं प्राप्य हृष्टाभूयं भविष्यथ. ५ ख. परिच्छदं. ६ ग. च.—झ. ट. रम्यं. ७ ड.—उ. सर्वलोक. ८ च. तत्र.
 ९ ज. क्रौञ्चाख्यं. १० क. वसन्ति च. ११ ड.—उ. रम्यर्चिताः. १२ क. सम्यग्विव्यरूपाः. १३ क. च. क्रौञ्चस्यास्य.
 १४ ग. निर्दराश्च. क. झ. दर्दराश्च. च. दर्दवैच. ट. दर्दुराश्च. १५ क. संनिरीक्ष्य. १६ ख. पर्वतोऽवृक्षकन्दरः. क. ग. ज.
 ससानुप्रस्थकन्दरा. १७ ख.—उ. तत्र. १८ ख. प्रस्थभूतलः. १९ क.—घ. च. छ. झ. ट. मधुमुखीनां वृ. २० ड.—उ.
 वैखानसायत्र.

वन्धास्ते तु तपःसिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ॥ प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ॥ ३४ ॥

हेमपुष्करसंछनं तस्मिन्वैखानसं सरः ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्हसैर्विचरितं शुभैः ॥ ३५ ॥

औपवाह्य कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः ॥ गजः पर्येति तं देशं सदा सैह करेणुभिः ॥ ३६ ॥

तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् ॥ अर्नञ्चत्रगणं व्योम निष्पयोर्दमनादितम् ॥ ३७ ॥

गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते ॥ विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥ ३८ ॥

तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ॥ ३९ ॥

उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥ ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयन्ति च ॥ ४० ॥

उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ४१ ॥

ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ॥ नीलवैदूर्यपेत्राभिर्नयस्तत्र सहस्रशः ॥ ४२ ॥

रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्यमयैः ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्मान्ति तत्र जलाश्रयाः ॥ ४३ ॥

महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ॥ नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो दृत् ॥ ४४ ॥

निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ॥ उद्धूतपुलिनास्तत्र जौतरूपैश्च निम्नगाः ॥ ४५ ॥

॥ ३३ ॥ तपःसिद्धाः अग्निमाद्यष्टैर्भ्यसिद्धियुक्ताः

॥ ३४—३५ ॥ औपवाह्यः राजार्हं वाहनं । “ राजा-

र्हस्तौपवाह्यः ” इत्यमरः ॥ ३६ ॥ अथ महाभेरुपर्य-

न्तेलावृतप्रदेशानुपदिशति—तत्सर इति ॥ उत्तरत्र

“ हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तयोत्तरं ” इति

वक्ष्यमाणत्वाद्वा मेरुकीर्तनप्रसङ्गिरेव नास्तीति न

भ्रमितव्यं । व्योम वर्तत इति शेषः । व्योम्नो नष्टच-

न्द्रदिवाकरादित्यं नियतमार्गवर्तिनां चन्द्रसूर्यादीनां

मेहनिकटे किरणसंचाराभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे

“ यावत्पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे च पार्श्वयोः । कृते

हेमगिरिर्मैरोरुपरि ब्रह्मणः सभां ” इति ॥ ३७ ॥

स देशः अर्कस्य गभस्तिभिरिव स्थितैः स्वयंप्रभैः

स्वतःसिद्धज्ञानैः तपःसिद्धैः प्रकाशते ॥ ३८ ॥

निम्नगा वर्तत इति शेषः ॥ ३९ ॥ तस्याः शैलोदायाः ।

उभयोस्तीरयोः कीचका नाम वेणवः सन्ति । ते

द्रुममादन्यः ॥ ३९ ॥ ति० वैखानसं वैखानसानामिदं ॥ ३९ ॥ ति० तत्सरोतिक्रम्यवर्तमानं व्योम ।

किमानवकाशाः चन्द्रादि-

सर्वज्योतिर्गणप्रकाशरहितः । शि० अनादिमत आदिरहितं । निलमिलयः ॥ ३७ ॥ ति० नापिसान्धकारमिलाह—गभस्ति-

भिरिवेति । चन्द्रादिज्योतीर्णभिर्भूषार्कगभस्तिरहस्यैः स्त्रीयैर्गभस्तिभिः प्रकाश्यते । केते यैर्गभस्तिभिः प्रकाश्यते तत्राह—विश्राम्यद्भि-

रिति । सुखोपविष्टैः स्वतपस्सिद्धैः । अतएव देवकल्पैः सूर्यादिवेतुल्यैः स्वयंप्रभैस्तसूयादिवत्सदेशः प्रकाश्यते । यत्तु तत्रचन्द्रादीनांसं-

चाराभावएवेति तत्र । अथेष्टप्रसिद्धचन्द्रादिसंचारवदुत्तरकुलगांतदूर्ध्वमुपदेशानुपपत्तेः ॥ ३८ ॥ ती० कृतपुण्यप्रतिश्रयाः पुण्या-

नाप्रतिश्रयाः आश्रयभूताः ज्योतिष्मदादयः तेजसायैकतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ४१ ॥ ति० कृतोदकाः कृतोदककार्याः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. च. झ. ज. ट. चन्द्रितव्यास्ततःसिद्धाः. क. ग. वन्धास्तुते. २ ज. संप्रज्ञ. ३ क. ग. ङ.—ट. तत्रवै-

खानसं. ४ ख. घ. धृतः. ५ ख. हस्तिकरेणुभिः. ६ ख. अनञ्चत्रगतं. ७ ख. घ.—ज. ज. ट. अनादिसत्. ८ ख. ग. च.

तैश्चान्तिपर्वतीरसिद्धाः प्रत्यानयन्तिच. ९ ख. ङ. छ. झ. ट. पञ्चाव्याः. ग. पञ्चाभाः. च. ज. ज. पञ्चाव्याः. १० ख. व्याह.

घ. व्यापि. ११ घ. झ. ट. संकाशाभान्ति. छ. च. ज. संकाशैः. १२ छ. झ. ट. मणिरत्नैश्च. १३ ख. नीलनीलजषण्डैश्च.

१४ क. क. घ. छ. ज. उद्धूतपुलिनाः. १५ ग. जातरूपमयाः क्षुमाः.

उभयतीरजाः कीचकाः । अन्योन्यसंमथिततया

गमनसाधनभूताः सन्तः सिद्धान् परं तीरं नयन्ति

प्रत्यानयन्ति च ॥ ४० ॥ उत्तराः कुरवः उत्तरकुरुसं-

क्षिकाः देशाः । वर्तन्त इति शेषः । कृतपुण्यानां

प्रतिश्रयाः आश्रयभूताः आवासभूताः ॥ ४१ ॥

ततः कृतपुण्यप्रतिश्रयत्वाद्धेतोः । कृतपुण्यभोग्यभूमि-

त्वात् उक्तविशेषा नद्यः सन्तीति भावः । पद्मिनीभिः

पद्मलताभिः । कृतोदकाः पर्याप्तोदकाः । “ युगपर्या-

प्तयोः कृतं ” इत्यमरः ॥ ४२ ॥ रक्तैर्यविभ-

क्तिकनिर्देशः । रक्तैरुत्पलवनैर्हिरण्यमयैरुत्पलवनैः ।

तरुणादित्यसंकाशैरुत्पलवनैश्चेत्यर्थः । तत्रात्र तेष्वेतेषु

कुरुष्वित्यन्वयः ॥ ४३ ॥ महार्हमणयो नीलरत्नानि

तत्तुल्यपत्रैः ॥ ४४ ॥ निस्तुलाभिः वर्तुलभिः ।

“ वर्तुलं निस्तुलं वृत्तं ” इत्यमरः । महाधनैः

बहुमूल्यैः । उद्धूतपुलिनाः उन्नतपुलिनाः । निम्नगाः

सर्वैरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ॥ जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रमैः ॥ ४६ ॥
 नित्यपुष्पफेलास्तत्र नगाः पञ्चरथाकुलाः ॥ दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान्भवन्ति च ॥ ४७ ॥
 नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४८ ॥
 मुक्तावैडूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ॥ स्त्रीणां चाप्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ॥
 सर्वैरुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४९ ॥
 महाहार्णि च चित्राणि हेमान्यन्ये नगोत्तमाः ॥ शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ॥ ५० ॥
 मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः ॥ पानानि च महाहार्णि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ ५१ ॥
 स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ॥ गन्धर्वाः किन्नराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा ॥
 रमन्ते संहितास्तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ॥ ५२ ॥
 सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ॥ सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सहयोषितः ॥ ५३ ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वनः ॥ श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोहरः ॥ ५४ ॥
 तत्रैव नाम्बुदितः कथिन्नास्तिकश्चिदसत्प्रियः ॥ अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ॥ ५५ ॥
 सैमितिकम्य तं देशमुत्तरः प्रयसां निधिः ॥ ५६ ॥
 तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ॥ इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये ॥
 देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं भैताः ॥ ५७ ॥
 स तु देशो विसूर्योपि तस्य भासा प्रकाशते ॥ सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता ॥ ५८ ॥
 भैगवानपि विश्वात्मा शंभुरेकादशात्मकः ॥ ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५९ ॥

भान्तीति शेषः ॥ ४५ ॥ नगोत्तमैः पर्वतश्रेष्ठैः ।
 अवगाढाः प्रविष्टा इति निम्नगाविशेषणं ॥ ४६ ॥
 पञ्चरथाकुलाः पक्षिभिराकुलाः । सर्वकामान् सर्वाभी-
 ष्टान् ॥ ४७—४८ ॥ सर्वैरुसुखसेव्यानि हेमन्तावृ-
 तुष्वपि सुखेन सेवितुं योग्यानि ॥ ४९—५२ ॥
 सहयोषितः योषिरसहिताः ॥ ५३ ॥ सोत्कृष्टहसितस्वनः
 उत्कृष्टहसशब्दसहितः ॥ ५४ ॥ असत्प्रियः अविद्य-
 मानाङ्गनः । गुणाः सुखवयः ॥ ५५ ॥ पयसां निधिः

लवणसमुद्रः । अस्तीति शेषः ॥ ५६ ॥ तत्र लवणस-
 मुद्रे । मध्ये मध्ये देशे । ये दिवं यता इत्यनुषण्यते
 ॥ ५७ ॥ स देशः विसूर्योपि रात्रौ विगतसूर्योपि ।
 तस्य सोमगिरिर्भासा प्रकाशते । कथमिव । सूर्यलक्ष्म्या
 अभिविज्ञेयः ज्ञातव्यपदार्थको देशः । तपता विवस्व-
 तेव ॥ ५८ ॥ विश्वात्मा विश्वशरीरकः । भगवान्
 पाद्गुण्यपरिपूर्णो वासुदेवः । “ एवमेव महाव्यशब्दो
 मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य

कतक० दिव्यगन्धेति ॥ इत उत्तरैकेचिच्छ्लोकाः “ रमन्तेसततत्रनारीभिर्भास्करप्रभाः ” इत्यन्ताः प्रक्षिप्ताः । आचीनपुस्तके-
 ष्वनुपलभात् ॥ ४७ ॥ रामानु० नगोत्तमाः पृक्षश्रेष्ठः ॥ ४८ ॥ शि० कामार्थसहिताः इच्छाविषयीभूताः पौर्विकमानास्सन्तः
 रतिपरायणाः भवन्तीति शेषः ॥ ५३ ॥ स्त० तत्रेवत्यनेन बुद्धिसंनिहितत्वादत्रेत्युक्तिः । अव्ययानामनेकायैलादत्रेत्यस्य तत्रेत्यर्थक-
 त्वद्वयं । अत्रैवेति लोपोपमानं वा । अत्र किञ्चिन्वाया । असत्प्रियोयथानास्ति तथेत्यर्थः । ति० असत् अविद्यमानं प्रियं यस्य ता-
 दृशः ॥ शि० असत्प्रियः असत्कर्मविषयकप्रीतिविशिष्टः । अत्र उत्तरकुरुषु ॥ ५५ ॥ ति० अत्रमुमेवैवेक्षणोक्तं । तत्ररक्षसां
 भासासंभवादित्याहुः । मध्ये उत्तरसमुद्रमध्ये ॥ ५७ ॥ रामानु० ब्रह्मर्षिपरिवारित इत्येतच्च भगवाञ्छंभुरित्यत्रापि संबध्यते ।

[पा०] १ क. रत्नमयैर्दिव्यैः, २ ग. फलास्त्रात्र, ३ च. छ. ज. य. सर्वान्कामान्, ४ क. ख. ग. नानारूपाणि, ५ क.
 छ.—ट. शान्यनुरूपाणि, ६ क. च.—ट. महाहर्मणिचित्राणि, ७ क. छ. झ. ट. फलन्त्यन्ये, ८ ख. फलन्त्यन्येनगोत्तमाः,
 क. फलन्त्यन्येनद्रुमाः, ९ ग. फलानिच, १० झ. ट. सततं तत्र, ११ च.—झ. ट. भास्करप्रभाः, १२ ग. सर्वैरुसुख, १३ ग. च.
 ज. निर्घुष्टाः सोत्कृष्टहसितस्वराः । श्रूयन्तेसततं तत्र सर्वभूतमनोहराः, १४ ख. घ. सोत्कृष्ट, १५ झ. खरैः, ग. खरः, १६ झ.
 य. ट. मनोरमाः, १७ क.—झ. ट. प्रात्र, १८ क.—ट. तमतिकम्यशैलेन्द्रमुत्तरः, १९ ख. हेमगिरिर्नाम, २० क.—च.
 ज. य. ट. गतं, २१ ग. स्वायलक्ष्म्यादि, ख. सूर्यलक्ष्म्यादि, २२ क. ग. च.—ट. भगवांस्तत्र,

न कथंचन गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः ॥ अन्येषामपि भूतानां नातिक्रामति वै गतिः ॥ ६० ॥
 स हि सीमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ॥ तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ॥ ६१ ॥
 एतावद्धानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६२ ॥
 सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ॥ यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६३ ॥

ततः कृतं दाशरथेमहत्प्रियं महत्तरं चापि ततो मम प्रियम् ॥

कृतं मविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥ ६४ ॥

ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा मयाचैताः सर्वगुणैर्मनोरमैः ॥

चरिष्यथोर्वी प्रतिश्रान्तशैत्रवः सहप्रिया भूतधराः प्लवङ्गमाः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

नान्यगः ॥ इत्युक्तेः । नचेदमपि शंभुविशेषणं । एकादशात्मकत्वविरोधात् । नहि विशालकत्वमेकाद-
 शात्मकत्वं चैकत्र संभवति । एकादशात्मकः एकाद-
 शमूर्तिः । शंभुः रुद्रः । देवेशो ब्रह्मा । ब्रह्मर्षिपरि-
 वारितः तत्र वसति । इयं च क्रिया सर्वत्रापि संब-
 ध्यते । यद्यत्र कश्चित् प्रकरणाभावाद्दिष्णुरत्र नोच्यते
 इति कथयेत् तर्हि रुद्रोपि नोच्यते । कथमिति चेत्
 शं भवत्यतीति शम्भुरिति व्युत्पत्त्या “ शम्भू ब्रह्म-
 त्रिलोचनौ ” इति कोशकारवचनाच्च सर्वाण्यपि
 विशेषणानि ब्रह्मपराणि भवेयुरिति ॥ ५९ ॥ कुरूणा-
 मुत्तरेण “ षष्ठ्यपीष्यते ” इत्यनेनैतदा योगे षष्ठी ।
 अन्येषामपि शक्तिविशेषविशिष्टदेवादीनामपि । वः
 युष्माभिः । न गन्तव्यं ॥ ६०—६१ ॥ एतावत्
 उत्तरकुरुदेशपर्यन्तं । ततः परं उत्तरकुरुदेशात्परं

समुद्रद्वीपादिकं । अभास्करममर्यादं च भूदेशं न
 जानीमः । ततः परस्य देशस्य सर्वैर्गन्तुमशक्यत्वेन
 मयापि अनवगतत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥ यदन्यदपि
 नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः । गम्यत्वेनोक्तप्रदेशानां
 यस्यान्धादिकमनुक्तं तत्रापि अन्वेषणे मतिः कर्तव्येत्य-
 र्थः ॥ ६३ ॥ ततः अन्वेषणानन्तरं । विदेहजादर्शन-
 जेन कर्मणा दाशरथेमहत्प्रियं कृतं भविष्यति । मम
 चापि ततः दाशरथिप्रियात् । महत्तरं प्रियं कृतं
 भविष्यतीति योजना ॥ ६४ ॥ भूतधराः प्राणिभूतः
 प्राणिभिरुपजीव्या इति यावत् ॥ ६५ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ता-
 हाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४३ ॥

अन्यथा तस्यसंनिहितब्रह्मात्रसंबन्धेऽप्ययोरैकैकविशेषणत्वंतुतीयस्यद्विविशेषणत्वमितिर्बह्व्यस्यात् ॥ स्त्री० भगवान्भारवाणः ।
 रुद्रनामदे । सहिभगवच्छन्देनक्षतिप्रतीयते ॥ ति० विश्वमततिव्याप्नोतीतिविश्वात्मा व्यापकः । तेनविष्णुरूपः । विष्णुव्याप्तौह-
 स्तजसारात् । सएवशंभुः शंभवत्यस्मात्सः । सएवैकादशात्मकः एकादशानुवाक्यैकादशरुद्रात्मकः । सएवब्रह्मा ब्रह्मणत्वात्तजग-
 त्स्रष्टृत्वात् एवंप्रपञ्चात्माभगवान् तत्रसोमगिरौ । कार्यब्रह्मलोकत्वाद्दसतीत्यर्थः ॥ स्त्री० भगवान् स्तोत्रेतिश्रव्यादिगुणः । विश्वात्मा
 समस्तमनोनियामकः । एकादशात्मकः तद्गणेश्वामी । शंभुः तत्रवसति । अनेनात्रभगवच्छन्दस्यभ्रवात्तस्यनारायणेरुद्रत्वा-
 त्सएवत्रात्रेनप्राज्ञइतिनिरस्तं । “ एतस्यांसाधिसन्ध्यायाभगवान्भूतभावनः । परीतोभूतपार्श्वदिः ” इत्यादौभागवतादौमवेपि
 भगवच्छन्दप्रयोगात् । “ अन्यतमोमुकुन्दात्कोनामलोकेभगवत्पदार्थः ” इतितुनिरवधिकैर्भवादिमद्बोधकभगवच्छन्दविवक्षया
 प्रवृत्तमितिनतद्विरोधः । ब्रह्मवसति ॥ ५९ ॥ ति० नातुकामतिवैगतिः । तस्यकार्यब्रह्मलोकत्वेनब्रह्मर्षिव्यतिरिक्तस्यतत्रागतेः ।
 ब्रह्मर्षिपदेनदहरादिमार्गेणब्रह्मोपासकाक्षयउच्यन्ते ॥ ६० ॥ स्त्री० भूतधराः धरन्तीतिधराः भूतस्यधराः सीतालभेनयथार्थवच-
 नधराः म्यायमार्गधराश्च । “ भूतक्षमादौपिशाचादौन्याय्येसखोपमानयोः ” इतिविश्वः ॥ स्त्री० सहिताः हितसहिताः ॥ ६५ ॥
 इतित्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ ख. घ. कथंचनन. २ ऊ. ज. य. मुत्तरेणच. ३ ग. च. ज.—ट. नातुकामति. ४ ख. हेमगिरिर्नाम. ५ ग.
 वनिरसप्तमः. ६ छ. झ. ट. महत्प्रियं. ७ ऊ. छ. ज. ट. प्राणवाः.

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

हनुमत्कार्यसाधकतां निश्चितवता सुग्रीवेण तत्प्रतिपत्त्या कामप्रशंसनपूर्वकं विशेषतः सीतान्वेषणचोदना ॥ १ ॥ तेन हनुमति कार्यसाधकतां अनुसिद्धानामेव सीताप्रत्ययापत्तिश्च निश्चयमन्वेष्टितवता साङ्गितान्त्रिकीयकदायम् ॥ २ ॥ हनुमता रामचरणप्रणामपूर्वकं वानरसेनया सह सीतान्वेषणाय प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

विशेषेण तु सुग्रीवो हनुमत्पर्यमुक्तवान् ॥ सहि तस्मिन्दरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १ ॥
अत्रवीच हनुमन्तं विक्रान्तमनिरालम्बजम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववन्नौकसाम् ॥ २ ॥
न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाभ्वरे नामरालये ॥ नाप्सु वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिपुङ्गव ॥ ३ ॥
सासुराः सहगन्धर्वाः सैनागनरेदेवताः ॥ विदिताः सर्वलोकास्ते संसागरधराधराः ॥ ४ ॥
गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे ॥ पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ५ ॥
तेजसा वापि ते भूतं सैमं भुवि न विद्यते ॥ तद्यथा लभ्यते सीता तैश्चमेवोपपादय ॥ ६ ॥
त्वय्येव हनुमन्सन्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ॥ देवकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ॥ ७ ॥
ततः कार्यसमासङ्गमवगम्य हनुमति ॥ विदित्वा हनुमन्तं च चिन्तयामास राघवः ॥ ८ ॥
सर्वथा निश्चितार्थोऽर्थं हनुमति हरीश्वरः ॥ निश्चितार्थकरश्चापि हनुमान्कार्यसाधने ॥ ९ ॥

अथ निश्चितकार्यसाधनसामर्थ्याय हनुमते अङ्ग-
कीयकदानं चतुश्चत्वारिंशे—विशेषेण विख्याति ॥
हनुमति विषये । अर्थं वक्ष्यमाणार्थं । उक्तवान् ।
विशेषार्थकथने हेतुमाह—स हीति । अर्थसाधने विषये
निश्चितार्थः ॥ १ ॥ संग्रहेणोक्तमर्थं विस्तरेण दर्शयति
—अत्रवीचेत्यादिना ॥ २ ॥ भूमौ सजातीयप्रतिप-
क्षबहुलायां । अन्तरिक्षे निरालम्बे मेघादिसंचारमार्गे ।
अभ्वरे वातचक्राक्रान्तप्रदेशे । अमरालये प्रबलाधिष्ठिते
स्वर्गे । अप्सु तिर्यक्संचारानर्हासु वा । गतिसङ्गं

गतिविलम्बं । न पश्यामि ॥ ३—४ ॥ गतिः अप्रति-
हतगतिः ॥ ५ ॥ भूतं जन्तुः । तत् तस्मात्कारणत्वं ।
तत् सीतान्वेषणं । उपपादय संपादय ॥ ६ ॥ नयप-
ण्डितेत्यनन्तरभित्तिकरणं बोध्यं । इत्यत्र वीति पूर्व-
णान्वयः ॥ ७ ॥ ततः सुग्रीववचनात् । हनुमति
कार्यसमासङ्गं कार्यविषयासक्तिं । अवगम्य अस्मिन्
सुग्रीवेण स्वकार्यभारो निश्चित इति ज्ञात्वेत्यर्थः ।
स्वयमपि हनुमन्तं कार्यसाधकं विदित्वा चिन्तयामास
॥ ८ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—सर्वथेत्यादिना श्लोकः

रामानु० हनुमत्पर्यमुक्तवान् निश्चितवान् । घातुनामनेकार्थत्वात्कर्माधिकरणवाचिपदसमभिव्याहृतोवाचिर्निक्षेपवर्तते ॥ स्त्री०
अर्थं प्रयोजनं । उक्तवान् निश्चितवानित्यर्थः । “वायुपुत्रसमीपंगुलत्वात्वाक्यमब्रवीत् । शृणुमद्वचनं वीरहनुमन्माहतात्मज । अर्थ-
मिदं कुदायादोराजारासः प्रतापवान् । सर्वात्मासर्वलोके शोषिष्णुर्माजुषरूपधृत् ” इति । अत्र हेतुमाह—सहीति । यस्मात्कार-
णात् सुग्रीवः अर्थसाधने विषये तस्मिन्दरिश्रेष्ठे निश्चितार्थः । अर्थभावः । सीतान्वेषणाय सर्वास्त्रपिदिक्षु वानराभियुज्य हनुमत्स-
र्वोत्तमलादनेनैव कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति निश्चिततत्प्रशंसापूर्वकं तत्प्रत्ययमुक्तवानिति ॥ १ ॥ स्त्री० अन्तरिक्षे पतत्रिवेधसंचारप्र-
देशे । अभ्वरे तदुपरिसिद्धविद्याधरादिसंचरणप्रदेशे ॥ स्त्री० गतिसङ्गमनन्यवधानकरं । अन्तरिक्षं पश्चिमार्गः । अभ्वरं व्योम ।
अमरालयः स्वर्गः । यद्वा अभ्वरे अमरालये इति सामानाधिकरभ्येनान्वयः । अथवा अप्सु आलये सर्वप्रलये । हे अमर अविना-
शिन् । गतिसङ्गं ज्ञानत्रितिवन्धं । “प्रलयकाले प्रितिभातपरावरः ” इत्युक्तेः । ना पुमान् अहं न पश्यामीति भावः ॥ ३ ॥ स्त्री०
पितुः वायोः । गत्या गतिः सदृशी । वेगेन वेगः । तेजसा तेजः । लाघवेन लाघवं चेत्स्वन्नयोऽग्रह्यः ॥ ५ ॥ स्त्री० ततः एवं सुग्रीव-
वचनात् । कार्यसमासङ्गं कार्यसिद्धिसंबन्धं । अवगम्य स्वयंचतत्सामर्थ्यादनुभवेन तस्मिन् कार्यसाधकत्वं विदित्वा । चातुसङ्ग्यदेश-
एव सीतां विदित्वा चिन्तयामास । अस्मिन्लक्ष्मणसमर्थेण युक्तमिति विचारयामास ॥ स्त्री० अवगम्य हनुमति अवगम्यः सर्वकार्य-
साधकत्वेन सर्वज्ञत्वः । सत्त्वात् हनुमानितिकर्मधारयः । तस्मिन् । हनुमन्तंचिन्तयामास तद्वृत्तान्तस्मारेत्यर्थः ॥ ८ ॥
स्त्री० हनुमान् निश्चितार्थतरः । इदं च “अत्यन्तमन्तरिक्षलात्प्रधानाहं हिमावतिः ” इत्युक्तेः प्रधानात्त्राया युक्तमिति भावः ।

[पा०] १ क. च. ज. न. सविशेषेण. २ क. छ. ज. न. न्दरिश्रेष्ठो. ३ ज. गतिसङ्गं. ४ घ. सासुराः. च. ज. सहसुराः.
५ क. सनागहरीदेवताः. छ. सनागोरगदेवताः. ६ क. च. झ. न. ट. नसंभुवि. ७ ग. क. च. छ. न. ट. तत्वमेवावुचि-
न्तय. ८ क. ग. छ. झ. ट. हनुमन्सन्ति. क. च. ज. न. हनुमन्सन्ति. ९ क. च. ज. न. विदित्वा हनुमन्तं. १० ग. छ. झ.
ट. निश्चितार्थतरश्चापि. क. निश्चितार्थतरश्चापि.

तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ॥ १० ॥
 तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ॥ कृतार्थ इव संवृत्तः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ११ ॥
 ददौ तस्य ततः प्रीतिः खनामाङ्गोपशोभितम् ॥ अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥ १२ ॥
 अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा ॥ मत्सकाशादनुग्राहमनुद्विमानुपश्यति ॥ १३ ॥
 व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः ॥ सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे ॥ १४ ॥
 सै तं शृणु हरीश्रेष्ठः स्थाप्य भूमिं कृताञ्जलिः ॥ वन्दित्वा चैत्थौ चैव प्रस्थितः ध्रुवगोचरः ॥ १५ ॥
 स तत्प्रकर्षन्हरिणां बलं महद्भयं वीरः पवनात्मजः कपिः ॥
 गताम्मुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १६ ॥
 अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः ॥
 पवनसुप्तं भयाभिमन्यते सा जनकसुता हनुमंतया कुरुष्व ॥ १७ ॥
 इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

येन ॥ अन्ते इतिकरणं बोध्यं । कार्यसाधने विषये निश्चितार्थः निश्चितकार्यसाधकः । हनुमानपि निश्चितार्थकरः ॥ ९ ॥ अस्य कार्यफलोदयः अस्य संवृत्तिः कार्यसिद्धिः । ध्रुवः निश्चितः ॥ १० ॥ व्यवसायोत्तरं व्यवसायेन उत्तरं श्रेष्ठं । कृतार्थः संवृत्त इव । अमन्यतेतिशेषः ॥ ११ ॥ राजपुत्र्याः अभिज्ञानं अभिज्ञायतेनेत्यभिज्ञानं । ननु त्यक्तसकलधनस्य धन्यवृत्त्या वर्तमानस्य कुतोऽङ्गुलीयकमिति चेत् इदमेकमेतत्कार्यार्थं रक्षितवान् । अतएवाङ्गुलीयमुमुष्यति नोक्तं । यद्वा रामनामाङ्कितमङ्गुलीयकं सीतायाः कदाचिद्वावणानामनात्पूर्वं प्रणयपरत्वेन रामेण स्वीकृतमिति बोध्यम् । यद्वा भार्यालोहेन कनिष्ठिकायां सदा मुद्रिका धार्यत इति देशाचारः । यद्वा विवाहकाले जनकेन दत्तमिदं वरालङ्कारत्वेन ।

“ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणं ” इत्युक्तेः ॥ १२ ॥ भवद्भवनमेवालं किमर्थमेतद्विद्यते तत्राह—अनेनेति ॥ पश्यति द्रक्ष्यति ॥ १३ ॥ हनुमन्तं प्रशंसति—व्यवसाय इति ॥ सत्त्वयुक्तो विक्रमः बलं च विक्रमश्चेत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥ प्रकर्षणं नयनं । हरिणामित्यत्र दीर्घाभावार्थः ॥ १६ ॥ पुनरपि गच्छन्तंप्रति रामवचनं—अतिबलेति ॥ अतिबलेति संबुद्धिः । हरिवरविक्रम सिंहश्रेष्ठविक्रम सुग्रीवतुल्यविक्रमेति च । श्लोकान्ते इति राजौष्ठमवीक्षितव्याह्वार्य ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डख्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ति० कार्यसाधने निश्चितः अर्थतरः अत्युपायोनेनः । शोहनुमानं तस्मिन्हनुमति सर्वथा सर्वप्रकारेण । निश्चितः अर्थोऽज्ञानकीर्दशनं येनसः हरीश्वरः सुग्रीवः । अस्तीतिशेषः । एतेनसुग्रीवस्ययाथार्थवेदितुल्यजितं ॥ किंच हरीश्वरोऽहनुमतिनिश्चितार्थोऽस्ति । हनुमान्निश्चितार्थतरः । एतेनहनुमतोज्ञानाधिकलंसूचितं । पूर्वकल्पे त्वरार्थस्याविवक्षयानेयं व्यज्जनेतिबोध्यं ॥ ९ ॥ ति० प्रस्थितस्य भर्त्राप्रस्थापितस्य । परिज्ञातस्य परीक्षितस्य । परिगृहीतस्य श्रेष्ठतयेतिशेषः । कार्यस्यफलोदयः सीतादर्शनप्राप्तिरूपः । स ध्रुवः निश्चितार्थः ॥ १० ॥ ति० ततः निश्चितकार्यसाधकलादेवहेतोः ॥ स० अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानद्वाराविश्वासजनकं ॥ १२ ॥ ति० तत् अभिज्ञानपदार्थः ॥ १५ ॥ स० हरिणां हरीणां । यद्वा हरः मनःयेषामस्तितेहरिणः मनस्विनः तेषां । जन्यजनकयोरभिमन्यमानाभिमानिनोः “ ब्रह्मादिकमुक्तं ” “ महत्त्वतुमुक्तात् ” इत्यादिवद्वैक्यव्यपदेशात् हरिणामनस्विनामित्यर्थसंभवः सीतिहेयं ॥ १६ ॥ ति० कतकेननुचतुश्चत्वारिंशःसर्गःसर्गोऽयमुक्तः ॥ १७ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

[पा०] १ ग. छ. झ. ट. तदेव. २ छ. झ. ट. संवृत्तः. ३ क. ग. छ. झ. ट. सतद्वृत्त. ४ क. च. छ. झ. ग. ट. कृता. ५ क. चरणवेध. ६ क. ग. छ. छ.—ट. द्वगवर्धभा. ७ च.—झ. ट. महद्वलंभव.

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

नितरादिभिर्भुविस्तेवाधिपैर्हर्षोत्कर्षास्तस्मिन्वाद्यमर्जतिः सख्यतेन्यैः सह सुग्रीवोदितसखिगमिमस्मानम् ॥ १ ॥

सर्वाभाङ्ग्य सुग्रीवः पुवगान्पुवगर्भवः ॥ समस्तान्ब्रवीद्भूयो रावकार्यार्थेसिद्धये ॥

एवमेतद्विचेतव्यं धेन्मया परिकीर्तितम् ॥ १ ॥

तदुग्रभासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः ॥ शूलभा इव संछाय मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ २ ॥

रामः प्रसूवणे तस्मिन्ववसत्सहस्रमणः ॥ प्रतीक्षमाणस्तं मासं यः सीताधिगमे कृतः ॥ ३ ॥

उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् ॥ प्रतस्थे सहस्रा वीरो हरिः शतबलितदा ॥

पूर्वा दिशं प्रति ययौ विनतो हरियूथपः ॥ ४ ॥

ताराङ्गदादिसहितः पुंवगो मारुतात्मजः ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः ॥ ५ ॥

पश्चिमां तु भृशं घोरां सुषेणः पुवगेश्वरः ॥ प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ ६ ॥

ततः सर्वा दिशी रीत्या चोदयित्वा यथातथम् ॥ कपिसेनापतीन्मुख्यान्मुमोद सुखितः सुखम् ॥ ७ ॥

एवं संबोधिताः सर्वे राज्ञा वीरयूथपाः ॥ स्त्रीं स्त्रीं दिशर्मभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ८ ॥

आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ॥ नदन्तश्चोमदन्तश्च गर्जन्तश्च पुवङ्गमाः ॥

श्वेलन्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः ॥ ९ ॥

अथ प्रेषितानां वानराणां सन्नाह उच्यते पञ्च-
चत्वारिंशे—सर्वांश्चेत्यादि ॥ सर्वाभाङ्ग्य ततः सम-
स्तान् संघीभूतान् पुवगान् अब्रवीत् । यद्वा सम इति
च्छेदः । समः सर्वत्र पक्षपातरहितः । एतत् पूर्वोक्तं ।
एवं अस्मदुक्तप्रकारेण । इत्यब्रवीदिति संबन्धः ॥ १ ॥
शूलभा इति बहुत्वमात्रेदृष्टान्तः ॥ २ ॥ सीताधिगमे
सीताधिगमनिमित्तं । कृतः कृतसंकेतः ॥ ३ ॥
प्रतस्थे प्रस्थातुमुद्युक्तः । सर्गान्ते सुग्रीवसन्निधौ सन्ना-
हकथनात् ॥ ४—६ ॥ सुमोद सुखितः सुखमिति ।

पूर्वे राज्यलाभेन सुखितो राजा सुखं यथा भवति
तथा सुमोद । उत्तरोत्तरं सुखं प्रापेत्पर्यः ॥ ७ ॥
स्त्रींस्त्रींदिशं स्त्रींशभूमण्डलं ॥ ८ ॥ अगस्त्यचरितां
इत्यत्र इतिकर्मणं दृष्टव्यं । आनयिष्यामहे इति नदन्त
इत्यन्वयः । नदन्तः शब्दं कुर्वन्तः । उमदन्तः पुनः
संतोषातिशयेन उमैर्नदन्तः । गर्जन्तः आलम्भाणां
कुर्वन्तः । श्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः । विनदन्तः
विविधान्विकृतान्वा नादानकुर्वन्तः । संप्रतस्थिर इति

स० सर्गान् वैरिहंसकान् । धर्म हिसायमितिधातोः । यद्वा समस्तान् मासमप्येनायाताधेन्मच्छिन्नाधिपयाइतिपूर्वसम्यक्किर-
स्तान् । रामकार्यार्थेसिद्धये कार्यसीतालाभश्चअर्धोमोक्षश्चतयोःसिद्ध्यर्थः । एवंच नार्थानर्थतेतिज्ञेयं ॥ १ ॥ स० अगस्त्यचरितां
अगस्त्यश्च चरितंभावेकः । चरितंचरणसंचारोयस्यास्ता । तौ । अगस्त्यश्चचरितंचरित्रयस्यामितिधा ॥ ६ ॥ शि० वानराणाम-
शुक्लत्वेनसुखितोराजासुग्रीवः कपिसेनापतीन् यथातथं यथायोग्यं । सर्वादिशब्दोदयित्वा सुमोद दानसत्कारादिनाप्रमोदयामास ॥
स० सुखितः आशानुसारिभिर्हरिभिःसुखंप्रापितः । सुखं सु शोभनानि खानि इन्द्रियाणिसिन्धुर्मणितयश्राभश्चित्तया सुमोद
सख्यंशुलोभ ॥ ७ ॥

[प०] १ क.—ट. समस्तान्ब्रवीद्ब्रजा. २ क.—ट. भवद्विर्वागरोत्तमैः. ३ ग. तस्मिन्पुवससह. ४ क. म. ड.
सीताधिगमेकृतः. ५ क. व. ज. म. सीतान्धधिगमेकृतः. ५ ख. सवसरां. क. उत्तरांच. ६ क. गम्या. ७ ख. म. नामयूथपः.
८ ग. ताराङ्गदान्मांसहितः. ९ क. ख. हनूमान्मारुतात्मजः. च.—ट. पुवगःपवनात्मजः. ग. हनूमान्पवनात्मजः. १० श. ट.
अगस्त्याचरिता. ११ ग. क.—ट. पश्चिमांच. क. पश्चिमांतादिशंवीरः. १२ क. ग. राजाप्रस्थाप्यविजयायतान्. १३ ख.
यथातथं. क. ज. यथातथं. १४ क.—ट. कपिसेनापतिर्वीरोसुमोद. १५ क.—ट. संबोदिताः. ग. संबोधितास्तेन. १६ क.
ख. धानरपुङ्गवाः. १७ क. ताता. १८ व. ज. म. मनुप्रेत. १९ आनयिष्यामहेइत्यर्थः क.—ट. पाठेष्वेलन्तोधावमानाभ्ये-
त्यर्थात्परतोदृश्यते. २० क.—ट. श्वेलन्तो. २१ क. ख. ययुःपुवगसत्तमाः.

अहमेको हनिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे ॥ ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १० ॥
 वेपमानां श्रेण्याद्य भवद्भिः स्वीयतामिह ॥ एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ॥ ११ ॥
 विभेषिष्याम्यहं वृक्षान्पातयिष्याम्यहं गिरीन् ॥ धरणीं दारयिष्यामि क्षोभेयिष्यामि सागरान् ॥ १२ ॥
 अहं योजनसंख्यायाः ध्रुविता नात्र संशयः ॥ शतं योजनसंख्यायाः शतं समधिकं क्षहम् ॥ १३ ॥
 भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च ॥ पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ १४ ॥
 इत्येकैकं तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ॥ ऊचुश्च वचनं तत्र हरिराजस्य सभिधौ ॥ १५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

रामेणाश्वत्थममण्डलमिहानकारणं पुनरेनसुग्रीवेण संमतिं बालिदुन्दुभिमुज्ज्वलादिकथनेन तन्मूकस्यविषयकवालिनिवेद्या-
 विनिवेदनादिपूर्वकं स्वस्य सकलभूवल्लवपरिवर्तनस्य तत्कारणत्वोक्तिः ॥ १ ॥

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ कथं भवान्विजानीते सर्वं वै मण्डलं भुवः ॥ १ ॥
 सुग्रीवस्तु ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण नैर्यम ॥ २ ॥
 यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम् ॥ परिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ॥ ३ ॥
 तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ॥ विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४ ॥

पूर्वोक्तान्वयः ॥ ९ ॥ अहमित्यादि सागरानित्यन्तमे-
 कान्वयः ॥ १०—१२ ॥ अहं योजनसंख्यायाः शतं
 ध्रुवितेत्येकस्य वचनं । योजनसंख्यायाः शतं समधि-
 कमित्यन्यस्य । हिः प्रसिद्धौ ॥ १३—१५ ॥ इति
 श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहा-
 राख्याने किष्किन्धाकाण्डन्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४५ ॥

अथ रामाय सुग्रीवेण स्वस्य सर्वभूमण्डलज्ञानमू-
 लकथनं षट्चत्वारिंशे—गतेष्वित्यादि ॥ १ ॥ प्रणता-
 सवान् प्रणतदेहवान् ॥ २ ॥ केचिदत्र दुन्दुभिः शब्देन
 उपधारान्मायाव्येवोच्यते । मायाविनो वृत्तान्तस्या-
 नुवादादित्याहुः । तत्र महिषाकृतिमित्यस्य विरोधात् ।

“ तदा विवेशमहिषः, महिषो विनशेदिति ” इति
 पुनःपुनरुक्तेष्व रामेण विदितवृत्तान्तश्च न वचनम-
 र्हति । तर्हि कथमुपपत्तिरिति चेत् उच्यते । पूर्व माया-
 विवृत्तान्ताभिधानादत्र महिषवृत्तान्ताभिधानाच्च त-
 दानीमुभावप्यागताविति वेदितव्यं । तत्र महिषः
 कथंचित्स्वालानं गोपयित्वा बालिनि विनिर्गते पुन-
 र्मेतः कश्चिदागत्य बालिना हत इत्यविरोधः ।
 वक्ष्यतेवमन्यत्रापि विषये । रावणेन सीतोपभूवे
 उद्युक्ते मन्दोदरीधान्यमालिन्यौ निवारिष्यौ । तत्रैका
 पूर्वमुक्ता अन्याः वानरसभिधावनुवादे । तस्मादयमृषेः
 स्वभाव इति बोध्यम् । परिकालयते पलाययति ।
 कलतेर्मितो वृद्धिरार्षी । तत्रापि गुहायामपि । तज्जि-

ति० एकैकः एकशब्दार्थः ॥ १५ ॥ इति पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

स० अव्ययानामनेकार्थत्वादौ इत्यर्थे । ततश्चइत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १ ॥ स० प्रणतात्मवान् प्रणतश्चासावात्मादेहश्चसोस्या-
 स्तीतिसतया । एकदेशिनेत्यादिनिर्देशाश्रयकर्मधारयादिति नानिर्देशाश्रयमलक्ष्यमिति बोधोऽनित्यइति प्रणतात्मवानितिसाधुः । आत्मा-
 मनीत्यात्मीयात्मवान् । प्रणतश्चासावात्मवांश्चेति वा ॥ २ ॥ स० दुन्दुभिरिति जनकइत्यादिवत्कृत्तनाम । मयावीतितन्मात्रनामेति
 दुन्दुभेः पितृत्वात्कथं मायाविनिपुत्रेतन्नामेति निरस्तं । अथवा पितृनात्रालक्षणयापुत्रो गृह्यते ॥ ति० अत्र दुन्दुभिः शब्देन महिषाशब्दे-
 [पा०] १ क. ग.—ट. वधिष्यामि. २ क. न. ज. न. निर्येयिष्याम्यहं. क.—घ. छ. झ. ट. विषमिष्याम्यहं. ३ क.—क.
 छ. ज. झ. ट. वृक्षान्दारयिष्याम्यहं. ४ क. न. ज. न. गिरी. ५ ख. गोपयिष्यामि. ६ क.—ट. ध्रुवेयं. ७ क. ख. घ.—ट.
 सतयोजनं. ८ क. तथा. ९ ज. चापि. १० क. क.—ट. इत्येकैकः. ११ क.—ट. तस्य. क. ग. घ. तस्मिन्हरि. १२ न.—ट.
 सुग्रीवश्च. १३ क.—ट. वचोवच. १४ घ. यदाहि. १५ क.—ट. परिकालयते. १६ क. ख. पर्वतप्रति. १७ क. यदा.

ततोहं तत्र निशितो गुहाद्वारि विनीतवत् ॥ न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५ ॥
 ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् ॥ तदहं निशितो दृष्ट्वा भ्रातृशोकविपारितः ॥
 अथाहं कृतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ॥ ६ ॥
 शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मयाऽऽवृता ॥ अशक्रुवभिष्कमितुं महिषे विनैवेदिति ॥ ७ ॥
 ततोहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते ॥ राज्यं च सुमहत्प्राप्तं तारया कृमया सह ॥ ८ ॥
 मित्रैश्च सहितैस्तत्र वसामि निर्गतज्वरः ॥ ९ ॥
 आजगाम ततो वाली इत्वा तं दानवर्षभम् ॥ ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद्भययन्त्रितः ॥ १० ॥
 स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः ॥ परिकालयते क्रीधाद्वावन्तं सचिवैः सह ॥ ११ ॥
 ततोऽहं बालिना तेन सानुबन्धः प्रधावितः ॥ नदींश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च ॥ १२ ॥
 आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया ॥ अलातचक्रप्रतिमा दृष्ट्वा गोष्पदवत्तदा ॥ १३ ॥
 पूर्वा दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान्दुमान् ॥ पर्वताश्च नदी रम्याः सरांसि विविधानि च ॥ १४ ॥
 उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमण्डितम् ॥ सीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम् ॥
 परिकालयमानस्तु बालिनाभिर्द्वन्द्वतस्तदा ॥ १५ ॥
 पुनरावृत्त्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ॥ पुनरावर्तमानस्तु बालिनाऽभिदुतो दुतम् ॥ १६ ॥
 दिशस्त्वस्यास्ततो भूयः प्रस्थितोऽक्षिणां दिशम् ॥ विन्ध्यपादपसंकीर्णं चन्दनैर्दुग्धभूषिताम् ॥ १७ ॥

धांसया मलयं विवेश ॥ ३—४ ॥ विनीतवत् विन-
 ययुष्कमिति क्रियाविशेषणं ॥ ५ ॥ भ्रातृशोक एव
 विषं तेन अर्पितः । अभवमिति शेषः । अहं गुरुर्नि-
 हत इति कृतबुद्धिः अभवमिति शेषः ॥ ६ ॥ विनशेत्
 विनश्येदित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ वसामि अवसं ॥ ९ ॥
 दानवर्षभं मायाविनं । भययन्त्रितः भयपरवशः ॥ १० ॥
 परिकालयते निरकासयत् ॥ ११ ॥ सानुबन्धः

सामात्यः । नदीः पश्यन्नाहं प्रधावित इत्यन्वयः
 ॥ १२—१३ ॥ पश्यामि अपश्यं ॥ १४ ॥ अप्सर-
 सा अप्सरसां । पूर्वसवर्णदीर्घः । बालिनाभिर्दुतः
 परिकालयमानोहं दुमादिकमपश्यमिति पूर्वेषान्वयः
 ॥ १५ ॥ पुनरित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयः । अस्याः
 पूर्वस्या दिशः पुनरावृत्त्य प्रस्थितोऽस्मि । आवर्तमानोहं
 पुनर्बालिनाभिर्दुतोऽस्मि । विन्ध्यपादपेयनेन किष्कि-

नचतत्पुत्रोभायाविनामादानवउच्यते । पितुर्मेहिषाकारत्वात्तत्पुत्रस्यवतदाकारत्वमितिचणोच्यं ॥ ३ ॥ स्त० "वाग्येदुसावि-
 क्षामपेक्षते" इत्युक्तेः वेगेनआपुपूरेत्यविष्कामावादर्पणः । ति० गतबुद्धिः प्राप्तबुद्धिः भ्रातृशोके ॥ ५ ॥ ति० परिकाल-
 यते सचिवैस्सहधावन्तमनुधावतिस ॥ स्त० वालीसचिवैस्सहधावन्तमां अवालीति अवाली नविष्यतेवालीवसेत्यवाली । अहं-
 तद्वतिमत्वां एवंकृतवानिलवालीमुप्रीवइतिमत्वा प्रतिकालयतइत्यन्वये नपुनरुक्तिः ॥ ११ ॥ ति० सोहं अनुबन्धः अनुद्वतः
 ॥ १२ ॥ ति० ततोवै तदनुधावनहेतोः । मयागोष्पदवत्परिभ्राम्यमाणा इयंपृथिवी अलातचक्रप्रतिमा आदर्शतलसंकाशावत्तदा ।
 गोष्पदवदित्यनेनलङ्घनेऽप्रयासलक्षः । अलातचक्रेत्यनेनस्त्रीयभ्रमणवेगः । आदर्शतलेत्यनेनभूचक्रवर्तिपदार्थस्यस्थमनुभवलक्षः
 ॥ १३ ॥ ति० परिकालयमानः परिकालयमानः । पलायमानइत्यर्थः । अकारलोपकार्थः । पुनरावृत्त्य उदयगिरिभुजः । स्त०
 अहमिहाकारवाच्यव्ययमेकं । तेन अहं गर्वितेनबालिनेत्यन्वये नपुनरुक्तिः ॥ १५—१६ ॥

[पा०] १ क. विनीतवान्, २ क.—८, भ्रातृशोकः ३ क. ग.—८, गतबुद्धिस्तु, ४ क. ख. प. कृतमया, ज. समा-
 वृता, ग. छ. झ. न. ट. मयाकृता, ५ क.—८, विनशिष्यति, ६ क. हमायां, ७ ग. छ. झ. ट. सुमहत्प्राप्तं, ८ क.—घ. च.
 छ. ज. न. ट. तारयं, ९ छ. झ. न. ट. स्वस्य, १० घ. गतविज्वरः, ११ ग. तदा, १२ क.—८, दानवर्षभः, १३ क.—८,
 वालीधावन्तं, क. क्षोधाद्वावन्तं, १४ छ. झ. सोनुबन्धः, १५ क. च. ज. न. प्रधावितः, १६ घ. विविधानिच, १७ क. छ.—८,
 गोष्पदवत्कृता, १८ क. ख. नापि, १९ छ. न. ट. परिकालयमानस्तुतदाबालिनाऽभिदुतोऽहं, २० च. ज. न. इतोऽहं,
 २१ क. च. ज. न. इममेवित्तां, क.—घ. छ. झ. ट. इममेवित्तां.

हुमशैकास्ततः पश्यन्मूषी दक्षिणतोऽधरान् ॥ पश्चिमां तु दिशं प्राप्नो वालिना समभिद्रुतः ॥

संपश्यन्विधान्देवानस्तं च भिरिसत्तमम् ॥ १८ ॥

प्राप्य चालं गिरिश्रेष्ठमुत्तरां संप्रधावितः ॥ हिमवन्ते च मेरुं च सप्तमे च तथोत्तरम् ॥ १९ ॥

यदा न विन्दं शरणं वालिना समभिद्रुतः ॥ तदा मां बुद्धिसंपन्नो हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः ॥ मतङ्गेन तदा ज्ञप्तो क्षस्मिन्नाश्रममण्डले ॥ २१ ॥

प्रविशेद्यदि वै वाली मूर्धाऽस्य शतधा भवेत् ॥ तत्र वासः सुखोऽसकं निरुद्धिभो भविष्यति ॥ २२ ॥

ततः पर्वतमासाद्य ऋश्यमूकं नृपात्मज ॥ न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात्तदा ॥ २३ ॥

एवं भक्ता तदा राजन्मृत्युक्षुपलक्षितम् ॥ पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं गुहामस्यागतस्ततः ॥ २४ ॥

इत्यनेन श्रीमद्राक्षसणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे किष्किन्धाकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

तत्रतत्रगच्छेयमेति सीतामदृष्टवद्विचिन्तादिनिर्मासाद्वर्गोपसारांमुपग्रीवमेत्यसामिवादान्सीतायाभदृष्टेनसिबेदवपूर्वकम-
नेकदेवद्वया सीतादर्शनस्य हनुमदेकसाध्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कैपियूयपाः ॥ व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जगदुरज्जसा ॥ १ ॥

सैरांसि सतिवः कैशाकाकाशं नगराणि च ॥ नदीदुर्गास्तथा शैलान्विचित्रवन्ति सैमन्ततः ॥ २ ॥

न्याया दक्षिणतोऽपि विन्ध्यपर्वतशेषौसीति गम्यते ॥ १६—१८ ॥ हिमवन्तमिति ॥ अपश्यमिति शेषः ॥ १९ ॥ शरणं रक्षणं । न विन्दं नाविन्दं ॥ २० ॥ राजन् अस्मिन्नाश्रममण्डले वाली प्रविशेद्यदि तदास्य मूर्ध्ने शतधा भवेदिति मतङ्गेन पुरा हरीश्वरो यथा-
भिशप्तः तथा इदानीं मे स्मृतमिति योजना । निरु-
द्धिः निर्भयः । भावे निष्ठा । इति हनुमान् वाक्य-
मब्रवीदिति संबन्धः ॥ २१—२२ ॥ आसाद्य
स्थितोऽहमिति शेषः ॥ २३—२४ ॥ अस्य ऋश्यमूकस्य ।

मुह्यं सीताभरणस्यान्तभूतं ॥ २५ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्राभायणभूषणे मुक्ताहारख्याते
किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अथ दक्षिणेतरिगगतवत्तत्त्वमनं सप्तचत्वारिंशे
—दर्शनार्थं खिलादि ॥ यथोक्तं देशं ॥ १ ॥ तदेव
विवृणोति—सरांसीत्यादिना ॥ कक्षान् गुल्मान् ।
छतागृहानित्यर्थः । आकाशं वृक्षगुल्माविरहितप्रदेशं ।

ति० इमान्तरे शैलान्तरेच सप्तवद्विन्तालिनंपश्यन् अपरां पश्चिमांदिशं । समभिद्रुतइतिशेषः ॥ १८ ॥ टी० संपश्य-
नित्यनुपपत्त्ये । हिमवन्तंचमेरुंचउत्तरसमुद्रंचसंपश्यन् उत्तरदिशंसंप्रधावितइतिसंबन्धः । हिमवन्तंसंपश्यमित्यभिधानात्प-
श्चिमदेशोपिहिमवत्पर्वन्तंपुनरावृत्त्योत्तरादिशंसंप्रधावितइत्यवगम्यते ॥ १९ ॥ ति० नविन्दे नलभे ॥ २० ॥ स० सुखमसाली-
तिमुद्रः “ त्रिषुद्रव्येपापपुण्यमुखादिच ” इत्यमरस्याप्ययमेवभावोविभावनीयः ॥ २२ ॥ स० मतङ्गसमवात् । पृष्ठीभयादान-
त्वाविवक्षणात् । ततः पृथिवीत्रमणात् ॥ २३ ॥ स० तदा गुहां ऋश्यमूकस्यगुहां । अतश्चतथेतिनपुनरुक्तं ॥ २४ ॥
इतिषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ क.—उ. हुमशैकान्तरेपश्यन्, २ क.—उ. दक्षिणतोपरां, ३ छ. झ. म. ट. अपरांन. क.—घ. च. ख.
पश्चिमांन. ४ छ. वालिनाऽभिद्रुतोर्दृशं, ५ ग. छ. झ. स. सपश्यन्, ६ घ. झ. म. प्राप्त्यास्तं, ७ छ. छ. झ. म. ट.
विन्दे, ८ क. ख. घ.—उ. ततो, ९ घ. ख. यतो, १० ख. छ. ११ क.—ज. म. ट. सर्वे, ग. कृत्स्नंयथासादर्शमण्डलं,
१२ ख. सादा, १३ क.—उ. कपिकुजराः, १४ क. क.—उ. तेसरांसिसरित्कक्षान्, ख. ग. सरांसिसरितोद्धान्, १५ घ.
कक्षान्प्राभांश्च, १६ छ. झ. ट. देशान्, १७ ख. घ. तत्तत्ततः.

सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वैश्वस्युधपाः ॥ प्रदेक्षन्प्रविचिन्वन्ति सधैरुवनकाननान् ॥ ३ ॥
 विचित्रं दिवसं सर्वे सीताविमममे धृताः ॥ समायान्ति स मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ॥ ४ ॥
 सर्वतुकामान्देशेषु वानराः सफलान्दुमान् ॥ आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहस्सु ते ॥ ५ ॥
 तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः ॥ कपिराजेन संगम्य निराशाः कैपियूथपाः ॥ ६ ॥
 विचित्रं तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह ॥ अहङ्गा विमतः सीतामाजगाम मेहाबलः ॥ ७ ॥
 उत्तरां च दिशं सर्वां विचित्रं स महाकपिः ॥ आगतः सह सैन्येन वीरः शतबलिस्तदा ॥ ८ ॥
 सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्रं सह वानरैः ॥ समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवपुत्रचक्रमे ॥ ९ ॥
 तं प्रस्रवणपृष्ठस्य समासाद्याभिवाद्य च ॥ आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन् ॥ १० ॥
 विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च ॥ निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये ॥ ११ ॥
 गुहाश्च विचिताः सर्वस्त्वया याः परिकीर्तिताः ॥ विचिताश्च महागुल्मा लताविततसंतताः ॥ १२ ॥
 गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च ॥ सत्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥ १३ ॥

['ये चैव गहणा देशा विचितास्ते पुनःपुनः ॥]

उदारसत्त्वभिजनो मेहात्मा स मैथिलीं द्रक्ष्यति वानरेन्द्रः ॥

नदीदुर्गान् नदीमिदुर्गमान् ॥ २—३ ॥ धृताः
 तत्पराः ॥ ४ ॥ विचित्रेतिभोकोक्तं विधुणोति—सर्वे-
 ति ॥ सर्वतुकामान् काम्यन्त इति कामाः पुष्पफला-
 दयः । सर्वतुसंभवफलपुष्पादियुक्तानित्यर्थः । सफलान्
 वानरैरुपभुज्यमानत्वेन सफलान् । दुमानासाद्य ।
 सर्वेष्वहस्सु एकमासान्तर्गतसर्वदिनेषु । रजनीं रज-
 न्यामेव । शय्यां चक्रुः । अनेनाहारविश्रमादिकमहस्सु
 नास्तीत्यवगम्यते ॥ ५ ॥ तदहः प्रथमं दिनं । प्रथमं
 कृत्वा तदारभ्य मासे पूर्णे सति । निराशाः सीतान्वे-
 षणे निरुत्साहाः सन्तः । कपिराजेन संगम्य तस्यै
 स्वागमनं निवेद्येत्यर्थः । प्रस्रवणं माल्यवन्तं । गताः
 ॥ ६ ॥ एवं सामान्येन वानरागमनमुक्त्वा प्रत्येकं च

दर्शयति—विचित्रेत्यादिना । सचिवैः सहाचमूतैः
 ॥ ७—८ ॥ उपचक्रमे उपागतः ॥ ९ ॥ प्रस्रवणपृष्ठस्य
 प्रस्रवणाग्रस्थं । रामेण सहासीनं । रामेण सहितमित्यर्थः
 ॥ १० ॥ वनानि क्षुद्रवनानि । गहनानि महावनानि ।
 सागरान्ताः समुद्रतीराणि ॥ ११ ॥ लताविततसंतताः
 लतामिर्वितताः व्यक्ताः संतताः निरन्तरा इति महा-
 गुल्मस्त्विवेशेषः ॥ १२ ॥ गहनेषु दुर्गेषु विषमेषु । नाना द्वीपे-
 ष्वित्यर्थः । दुर्गेषु दुःस्तेनान्तव्येषु । निम्नोन्नेष्वि-
 त्यर्थः । अतिप्रमाणानि अतिमात्रशरीराणि । विचि-
 तानि । किमयं रावणः उत नेतीति भावः ॥ १३ ॥
 उदारसत्त्वः श्रेष्ठसत्त्वोऽभिजनो यस्य स उदार-
 सत्त्वाभिजनः । मेहाबलवतः पुत्र इति सीतादर्शने

शि० सर्ववानराः दिवसंविचित्रं पृथक्पृथग्गत्वाअन्वीक्ष्य । निशाकालेषुमेदिन्यां सर्वसंमतिविषयीभूतभूमौ । समायान्ति
 सङ्गीभूयप्रामुवन्ति ॥ ४ ॥ ती० तेवानराःसर्वेष्वहस्सु दिवसेषु । सीताविचित्रं सर्वतुकान् सार्वकालिकपुष्पफलपुष्पान् ।
 सफलान् तत्तत्कालीनफलपुष्पाद्युक्तदुमानासाद्य फलादिभक्षणार्थं ॥ ति० सर्वतुकान् नित्यसंनिहितसर्वतुपुष्पान् । तादृशसुखसर्वच
 देशस्यरामप्रसादात् ॥ ५ ॥ स० महाबलइत्यनेन विनतगतदिग्गजसीतास्तीतिमूचयति ॥ ७ ॥ शि० विचित्रं विचित्रं ॥ ८ ॥
 ति० सागरान्ताः सागरमध्यवर्तिद्वीपाः ॥ ११ ॥ ति० लताविततैः लताप्रतानैः । संतताः समन्ताभ्याताः । तादृशमहागुल्माः
 लतागुहविशेषाः ॥ १२ ॥ शि० सत्वानि अन्वेषणप्रतिबन्धकीभूतप्राणिजातानि । हतानिविचितानि च ॥ १३ ॥ स० यादिशं

[पा०] १ क. ख. घ. समाख्यातान्. २ क. ख. घ. वानरपुत्राः. ३ क. च. छ. ज. य. ट. तत्रदेशान्विचिन्वन्ति.
 ४ ख.—ट. सर्वतुकाद्यदेशेषु. ५ ख. ग. छ.—ट. सफलदुमान्. ६ ख. प्रस्रवणाग्रस्थे. ७ क. च. ज. य. ट. कपिकुञ्जराः.
 ८ घ. विचित्रं च. ९ घ. महाकपिः. १० क.—ट. दिशमप्युत्तरां. ख. उत्तरां. ११ क. ग. सीता. १२ च.—झ. ट. विचित्रं.
 १३ क. च. ज.—ट. पूर्णं. १४ ग. नगराणिव. १५ क. ग. सागराश्चैव. १६ ख. ग. जनपदास्तथा. १७ घ. विविधाः
 सर्वाःसधैरुवनकाननाः. ग. क.—ट. विचितास्तुसर्वान्वेषणेपरिकीर्तिताः. क. विचितास्तुसर्वान्वेषणवनकाननाः. १८ इदमर्थं
 क.—ट. पाठेषुहस्यते. १९ च.—ट. हनूमान्समैथिलींज्ञासति.

दिशं तु यामेव गता तु सीता तामस्थितो वायुमुतो हनुमान् ॥ १४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

इनुमतां ताराङ्गदादिभिस्सह किष्किन्गुहागहनवादिषुतत्रतस्सीतान्वेषणम् ॥ १ ॥ पुत्रनिधनपरिस्थितकण्डुमुनिस्त्रापेन
निर्जले निष्कलपुष्पाविबुक्षकेष्वक्षयन विजनदेशे पर्वतनपरिस्थितैर्बानैस्त्रय कस्यचिन्महाराक्षसस्यावलोकनम् ॥ २ ॥ अङ्गदेन
मुह्युधमनपूर्वकं वानरान्मति साटोपमभ्यापयतस्त्रय रावणपुत्रा तल्लघातेन हननम् ॥ ३ ॥ ततो गिरिपुहादिषुगन्धर्वेण
परिश्रान्तैस्सर्वैर्बानैः किष्किन्समूहसमाश्रयणम् ॥ ४ ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु गतां स हनुमान्कपिः ॥ सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥
स तु द्रक्ष्यपागम्य सर्वैस्तेः कपिसत्तमैः ॥ विचिनोति स्य विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ २ ॥
पर्वताग्राभदीदुर्गान्सरांसि विपुलान्हुमान् ॥ वृक्षपण्डाश्च विविधान्पर्वतान्धनपादपान् ॥ ३ ॥
अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ न सीतां ददृशुर्नरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४ ॥
ते भ्रमयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च ॥ अन्वेषमाणा दुर्धर्षा निवसन्तत्रतत्रै ह ॥
तं तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ॥ ५ ॥
निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं रोमहर्षणम् ॥ त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरिपूथपाः ॥ ६ ॥
सादृश्यान्प्यरण्यानि विचित्रा भृशपीडिताः ॥ देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ७ ॥
पत्र बन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ॥ निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥

प्रथमो हेतुः । महात्मा महाधैर्य इति द्वितीयः । दिशंलि-
ङ्गादिना सूचीयो हेतुः । इत्यनुबन्धानरा इति पूर्वोक्तान्-
वः ॥ १४ ॥ अस्मिन्सर्गे चतुर्दश श्लोकाः ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारख्याने
किष्किन्धाकाण्डख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अथ सीतान्वेषणाय दक्षिणां दिशं गतानामसुरनि-
रसनपर्यन्तोवृत्तान्तोष्टचत्वारिंशः—सह ताराङ्गदाभ्या-
मित्यादि ॥ १—२ ॥ पर्वताग्रान् विन्ध्याग्रप्रदेशान् ।
पर्वतान् पर्वन्तपर्वतान् ॥ ३—७ ॥ बन्ध्यफलाः

गतासीतेत्यनेन मनःपूर्वैस्त्रयस्यैवगता ननुस्त्रासामभ्येननीतिस्तिष्ठनयति । अन्यथा नीतेत्यवश्यम् ॥ १४ ॥ इतिसप्तचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४७ ॥

ती० पर्वतान् विन्ध्यस्यप्रत्यन्तपर्वतान् गोमन्तर्ध्वकादीन् । धनपादपानि तिसर्वत्रविशेषणं । सू० पर्वताग्रदीदुर्गान् पर्व-
ताग्रस्थिताश्चतानश्वश्व तामिर्दुर्गान् दुस्साध्यगमनस्थलविशेषान् । विपुलद्रुमान् । दुर्गविशेषणमेतत् । वृक्षपण्डानिति सकीचकै-
न्यायेन बोध्यं । धनाः मेघाः पादपेषु वृक्षेषु येषु । एतेन मेघमण्डलपर्यन्तमौषधसंपर्कानां शोध्यते ॥ ३ ॥ ति० भृशपीडिताः निर्ज-
लारण्यान्वेषणेन भ्रुतिपासाभ्यां पीडिताः । सदेशः निर्जलादिदेशः यद्यपि दुरन्वेष्यः अयापितं विचित्रतत्सदेशं त्यक्त्वा अन्यदेशं विवि-
धारिष्यमिमेणान्वयः ॥ ६—७ ॥ सू० बन्ध्यानि पुरोङ्कुरप्ररोहाद्देवः फलानियेषांते । बन्ध्यानि नीरसानि फलानियेषामिति वा ।

[पा०] १ क. घ. गताहि. २ ख. घ. तांस्थितो. ३ ख. घ. सगत्वा. क. संगम्य. ड.—ट. सहसा. ४ क. ख. घ.
तत्रदेशं प्रचक्रमे. ड.—ट. गन्तुं देशं प्रचक्रमे. घ. ततं देशं प्रचक्रमे. ५ ड.—ट. ततो विचित्रविन्ध्यस्य. ६ ग. विपिनानि च.
७ क. च. छ. झ. न. ट. पर्वताग्रदी. ८ क. ड.—ट. विपुलद्रुमान्. ग. विपुलानि. ९ क. ग. ड. झ. घ. ट.
धनपादपान्. १० ख. अवेषमाणास्ते. ११ ख. ददृशुस्सर्वे. १२ ड.—झ. ट. विविधान्यपि. १३ इदमर्थं क. ग. ड.—घ.
पाठेऽनुदृश्यते. १४ क. निवसन्तत्रतत्रतः. १५ क. च. ज. तत्रतु. ट. तत्रहि. १६ सतु देशो दुरन्वेषो. निर्जलं निर्जनं.
त्यक्त्वा तु तं तदा. तादृशान्यप्यरण्यानि. इत्यर्थं चतुष्टयं क. ग. ड.—घ. पाठेषु. निर्जलं निर्जनं. तादृशान्यप्यरण्यानि. सदेशश्च दुर-
न्वेषो. त्यक्त्वा तु ततो. इति क्रममेवेन दृश्यते. ड. झ. घ. सदेशश्च दुरन्वेषो. १७ ग. ड.—घ. घोरदर्शनं. १८ ग. झ. घ.
ट. ततो. क. तथा.

न सन्ति महिषा यत्र न मृषा न च हस्तिनः ॥ शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ॥
 न यत्र वृक्षा नौषण्यो न लता नापि वीरुवः ॥ ९ ॥
 लिङ्गपत्राः स्थले यत्र पक्षिन्यः फुल्लपङ्कजाः ॥ प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्चापि वर्जिताः ॥ १० ॥
 कण्डुर्नाममहाभागः सत्यवादी तपोधनः ॥ महर्षिः परमार्थी नियमैर्दुष्प्रवर्णः ॥ ११ ॥
 तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालः बौद्धश्चार्थिकः ॥ प्रपश्ये जीवितान्ताय कुदस्तत्र महासुनिः ॥ १२ ॥
 तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र मेहद्वनम् ॥ अशरण्यं दुराघर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ १३ ॥
 तस्य ते काननान्तांश्च गिरीणां कन्दराणि च ॥ भ्रमवानि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः ॥ १४ ॥
 तत्र चापि महात्मानो नापश्यञ्जनकात्मजाम् ॥ हतारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः ॥ १५ ॥
 ते प्रविश्याशु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम् ॥ ददृशुः क्रूरकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम् ॥ १६ ॥
 तं दृष्ट्वा वानरा धीरं स्थितं शैलमिवोपरम् ॥ गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् ॥ १७ ॥
 सोपि तान्वानरान्सर्वाभयाः स्वेत्यब्रवीद्वली ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संहितम् ॥ १८ ॥
 तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा ॥ रावणोयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजाघन ह ॥ १९ ॥
 स वालिपुत्रमिहतो वक्राच्छोणितमुद्रमन् ॥ असुरोऽभ्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥ २० ॥
 तेषि तस्मिन्निरुच्छासे वानरा जितकाशिनः ॥ वैचिन्वन्त्रायशस्तत्र सर्वे तद्विरिगह्वरम् ॥ २१ ॥

फलैर्वन्ध्याः । निष्फला इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥ लिङ्ग-
 पत्रा इत्यादि । अत्रापि न सन्तीत्यनुपपन्न इति
 केचित् । तत्र । भ्रमरैश्चापि वर्जिता इत्यस्यानन्वयात् ।
 किंतु भ्रमरैरप्यनुपपुक्तं स्थलपक्षिनीमात्रमित्यर्थः ।
 सर्वेपि महातटाकाः स्थलपक्षिनीलंगता इति भावः ।
 अभ्यं देशं विविशुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १० ॥ देशस्य
 सादृशत्वे निमित्तमुधिरित्याह—कण्डुरित्यादिना ॥ ११ ॥
 तत्र वने विषये । जीवितान्ताय तस्य नाशाय कुपितः

॥ १२ ॥ अशरण्यं अनाश्रयं । अमचदिति शेषः
 ॥ १३ ॥ नदीनां प्रमवानि गिरिगणमध्यप्रदेशाः
 ॥ १४—१५ ॥ सुरनिर्भयं सुरेभ्यो निर्भयं ॥ १६ ॥
 गाढं परिहिताः दृढं परिहितवसनाः । अभ्यधा
 ॥ १७ ॥ संहितं दृढमित्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ पर्यस्तः
 पातितः ॥ २० ॥ तस्मिन् असुरे । निरुच्छासे मृत
 इत्यर्थः । तस्मिन्सुरे रावणभ्रान्त्या तत्समीपवने

अथवा वन्ध्यानां फलमिव फलयेषां । अनुपपन्नफल इति यावत् ॥ ८ ॥ स० वनगोचराः वनविषयाः । यद्वा वनगौः वनभूमिः तत्र चर-
 न्तीति तथा । स० वृक्षः वृक्षातिश्रिताः । वीरुवः स्थललताः ॥ ९ ॥ स० शापानन्तरमित्यत्र शापात्पूर्वमित्युत्तरत्र लिङ्गपत्रा इत्यादौ
 वक्ष्येति शेषः । नैलानुकर्षकत्वाव्याख्यानं पक्षिनीमहत्त्वकथनाननुपपन्नमित्यनादरणीयं । भ्रमरैश्च विवर्जिताः वर्जितमिरुद्धाः विवर्जिताः अ-
 स्था इत्यर्थः । अथवापतैः एकप्रसूनरसपानतुन्दिरैरिन्दिरैर्विवर्जिताः सुगन्धाः सुगन्धयः सुगन्धाः सुगन्धद्रव्याणि । पृथग्विशेष्यं ।
 अतो “गन्धस्ते” इतीत्यर्थेनेति शङ्कानवकाशः ॥ १० ॥ ति० यत्र स्थले नैलानुकर्षः । भ्रमरैश्च विवर्जिताः विगतवर्जितया-
 मुताः संयुक्ता इत्यर्थः । तादृशाः फुल्लपङ्कजाश्च यत्र न सन्ति । यत्र वने कण्डुर्नाममहर्षिरासीत् ॥ ११ ॥ शि० जीवितान्ताय वनप्रध-
 नाय ॥ १२ ॥ सी० नदीचन्द्रेन निलोयनदीप्रदेशालम्ब्यन्ते । “निलोयाः सरितो यत्र” इति पूर्वमभिधानात् ॥ विषम०
 प्रभूतानि उत्पत्तिस्थानानि ॥ १४ ॥ स० सुरनिर्भयं निर्गताभीर्यस्य सतथा । सुरेभ्यो निर्भयः सुरनिर्भयस्तं । सुरनिर्भयमिति पाठः
 एकदायः । न केवलं कर्मणामुराग्रसादसुरोऽयं । अपितु पितृपितृव्यातिलमित्याह—आसुरमिति । असुरस्यायमासुरः “तस्मेदं”

[पा०] १ क.—ड. वृक्षो. २ क. ख. ग. ड.—ड. भ्रमरैश्च विवर्जिताः. ३ क.—ट. बालकोदशार्थिकः. ४ छ. झ.
 ट. कुदस्तत्र. ५ ग. महावनं. ६ ग. कृत्स्नपक्षि. ७ ज. काननेतां. ख. काननंततु. छ. झ. भ. ट. काननान्तांस्तु. ८ च. ज.
 झ. प्रभूतानि. ९ क. च. ज. झ. ट. चापि. १० ख. ड.—ट. प्रविश्यतु. ११ ड.—ट. ददृशुर्भीमकर्माणं. १२ छ. मासुरं.
 १३ क. ख. सुरमर्दनं. १४ क. घोरः. १५ ड.—ट. मित्रासुरं. १६ क. ख. मारीचतनयोदधः. ग. तान्वानरान्दृष्टि-
 दृष्टेयब्रवीत्. १७ ख. संस्थितान्. क. दक्षिणं. छ. झ. ट. संगतं. १८ क. ग.—झ. ट. असुरोन्मपतत्. १९ क. ख. ग.
 ड.—ट. सेतु. २० ख. व्यचिन्वन्बहुधा. ग. विविधप्रायशः. २१ ज.—ट. तेगिरिगह्वरं.

विचितं तु ततः कृत्वा सर्वे ते काननं पुनः ॥ अन्यदेवापरं धोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ २२ ॥
ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ॥ एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दानमानसाः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अङ्गदेन परित्यान्तान्वापराभवति सुग्रीवस्य चण्डशतसनताया अन्येषणकात्वातिपातस्य च निषेदेन सिद्धातन्द्रादिवर्जयथाश-
क्तिसुतरन्वेषणयस्य साफल्यसंभावनोक्तिः ॥ १ ॥ गन्धमादनेन तदनुमोदनपूर्वकं तद्वचनसहितवोक्तौ सर्वैः पुनस्त्यानेन
रजतगिरिगुहादिषुगवेषणम् ॥ २ ॥ पुनः सीताया अदर्शनेन पिपासादिना च परिभ्रान्तैः सर्वैर्वृक्षमूले किंचिद्विश्रमपूर्वकं पुनर-
न्वेषणाय प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

अथाङ्गदस्तदा सर्वान्वापराविदमब्रवीत् ॥ परित्यान्तो महाप्राज्ञः समाश्रय्य शनैर्वचः ॥ १ ॥
वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च ॥ दैर्घ्यं गिरिगुहाश्चैव विचितानि समन्ततः ॥ २ ॥
तत्रतत्र सहास्राभिर्जानकी न च दृश्यते ॥ तद्वा रथो हता येन सीता सुरसुतोपमा ॥ ३ ॥
कोलश्च वो महान्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः ॥ तस्माद्भवन्तः संहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ॥ ४ ॥
विहाय तन्द्रां शोकं च निर्द्रां चैव समुत्थिताम् ॥ विचिनुध्वं यथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयः ॥ कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्वीक्ष्यहम् ॥ ६ ॥
अद्यापि तद्वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः ॥ खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वैर्वनमेतद्विचीयताम् ॥ ७ ॥
अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ अलं निर्वेदमागम्य नहि नो मीलनं क्षमम् ॥ ८ ॥
सुग्रीवः कोपेनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वीनरः ॥ भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥

चिरमन्वेष्टितवन्त इति बोध्यं ॥ २१ ॥ अपरं अदूरं ।
“परं दूरान्यमुख्येषु” इति वैजयन्ती । गिरिगह्वरं
गिरिमध्यप्रवेशं ॥ २२ ॥ विनिष्पत्य विनिर्गत्य ।
समागताः संघीभूताः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुफाहाराख्याने कि-
ष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अथ पुनः प्रदेशान्तरान्वेषणमेकोनपञ्चाशो—अ-
थाङ्गद इत्यादि ॥ १—२ ॥ सह युगपत् ॥ ३—५ ॥
दाक्ष्यं उत्साहः । “वक्ष्य उत्साहे” इत्युक्तेः । मनस-
श्चापराजयः धैर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ वनमेतत् । विचीयतां
अन्विष्यतां ॥ ७ ॥ मीलनं नेत्रमीलनं । कर्तव्यमकृत्वा

इत्यण् ॥ १६ ॥ स० अपरं अनुत्तमं समीपवर्तिता ॥ २२ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

ति० रक्षः तद्रूपोपहर्तृत्वाद्यर्थः ॥ स० रक्षस्सुराक्षसेषुतन्मध्यव्यतिरिक्त्यावत् । अपहर्ता कश्चिदाक्षसः । यद्वा रक्षः राक्षसः । अप-
हर्ता अन्यः कोपि । अत्रच अपहर्तिरिति परिणतमन्वेति । तथैव दुष्कृतिचेति ॥ ३ ॥ ति० अनिर्वेदं अखेदं ॥ दाक्ष्यं सामर्थ्यं ।
अपराजयं कार्यापराज्यफलं ॥ स० अनिर्वेदं अभिसंभित्तितकार्यसाधनानौदासीन्यं ॥ ६ ॥ रामानु० विचयप्रकारमेवाह—
क्षेमिति । विचिन्वतामिति चितोतेलेटिप्रथमपुरुषबहुवचनेरूपं । विचीयतामिति शब्दे युष्माभिरितिशेषः ॥ स० पार्श्वद्वयस्थिता-
न्कपीन्मृगवृक्षगन्धवाः सदित्याह—अद्यापीति । हेवनौकसोभवन्तः वनसर्वमेव विचिन्वन्तु । पुनः । तदितरेष्वन्तोपि सर्वमेव वनं
विचिन्वतां । “पुनरग्रयमेव्यावृत्तौ” इत्यभिधानाद् ॥ शि० विचिन्वतां अन्वेषणसाधकानां करचरणदीनां । खेदं श्रमं । त्यक्त्वा-
मिस्तस्य । अद्यापीदं वनं विचिन्वन्तु ॥ ७ ॥ ति० नोन्मीलनं अनुन्मीलनं अनुशोभ इत्यावत् ॥ ८ ॥ इत्येकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. च.—ट. सर्व. २ ड.—ट. काननौकसः. ३ ख. घ. समाहिताः. ४ ख. ग. क.—ज. ग. वृक्षमूलेषु. ५ ड.
च. ज. ग. परित्यान्तान्वापराभवा. ६ क. ख. घ.—ट. समाश्रय्य. ग. समाश्रय्यसर्वेशः. ७ क. ख. ग. ड.—ट. दूरि-
गुहाः. ८ छ. झ. ट. ठ. तद्वा रक्षोपहर्ता वनसीतायाश्चैव दुष्कृती. ड. घ. तत्ररक्षो. ९ क. ख. ग. ड.—ट. कोलश्चो. १० क.
सहसा. ११ क. निर्द्रांचसमुत्थिता. १२ च.—ट. तथा. १३ ग.—ट. मनसश्चापराजयं. क. मानसंचापराजयं. १४ क. ख.
घ. च.—ट. अद्यापीदं वनं. ग. अद्यान्यद्वनं. १५ ख. घ.—ट. सर्वैर्वनमेव विचिन्वतां. क. ग. सर्वैर्वनमेतद्विचिन्वतां. १६ छ.
झ. ट. परनिर्वेदं. १७ ख. घ. च.—ट. नोन्मीलनं. १८ क. ड.—ट. क्षोभनो. १९ क. ख. घ. छ. ज. झ. वानराः.

हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ॥ उच्यतां वा क्षमं यन्नः सर्वेषामेव वानराः ॥ १० ॥
 अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः ॥ उवाचाव्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११ ॥
 सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो बभूवाच ह ॥ हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२ ॥
 पुनर्मार्गामहै शैलान्कन्दरांश्च देरींस्तथा ॥ काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३ ॥
 यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना ॥ विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि सर्वशः ॥ १४ ॥
 ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः ॥ विन्ध्यकाननसंकीर्णा विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १५ ॥
 ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् ॥ शृङ्गवन्तं दरीमन्तमधिरुह्य च वानराः ॥ १६ ॥
 तत्र कोद्रेवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च ॥ व्यचिन्वन्ते हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १७ ॥
 तस्याग्रमधिरुदास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः ॥ न पश्यन्ति स वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १८ ॥
 ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकन्दरम् ॥ अवरोहन्त हरयो वीक्षमाणाः समन्ततः ॥ १९ ॥
 अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २० ॥
 ते मुहूर्तं समाश्रुताः किञ्चिदग्रपरिश्रमाः ॥ पुनरेवोद्यताः कृत्वा मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१ ॥
 हनुमन्प्रमुखास्ते तु प्रस्थिताः प्रवर्गर्षभाः ॥ विन्ध्यमेवोदितस्तावद्विचेरुस्ते ततस्ततः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

विन्ध्यगुहादीनां दुरन्धरेषु तथा सन्निधेयेषु सुग्रीवसंकेतितसमयातिपाते क्षुरिपिपासादितैर्हनुमदादिभिः ऋक्षत्रिणा-
 म्यस्य कस्यचिन्महाविलस्यावलोकनम् ॥ १ ॥ विलङ्घ्ये आर्द्रपक्षमाणापक्षिदर्शनाजलानुमानेन तद्विलसगाढान्धकारावृत-
 लेनदुष्प्रवेशतयाऽव्योम्यहस्यावलम्बनेन तत्प्रवेशः ॥ २ ॥ तथा योजनपरिमितदेशातिक्रमे काञ्चनमधुपक्षादिमासाविद्योत-
 मानेऽद्भुतदेशे कस्याश्चिन्महातपसिभ्या अवलोकनम् ॥ ३ ॥ इषुमता साभिवादनं तां प्रति वाचसाकेस्यतस्याश्रयाथातथ्य-
 विवित्तयामभः ॥ ४ ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ॥ विचिनोति स विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १ ॥
 सिंहशार्दूलजुष्टेषु शिलाश्च सरितस्तथा ॥ विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २ ॥
 आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् ॥ तेषां तत्रैव वसतां स कैलो व्यत्यवर्तत ॥ ३ ॥

तूष्णीमाव इत्यर्थः ॥ ८—१२ ॥ कन्दरान् भेदान्
 ॥ १३ ॥ विचिन्वन्तु वनं सर्वं इति । भवन्त इति
 शेषः ॥ १४—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका-
 ण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अथ ऋक्षत्रिले स्वयंप्रभादर्शनं पञ्चाशो—सहत्यादि
 ॥ १ ॥ नगेन्द्रस्य शार्दूलजुष्टेषु । विषमेषु विषमप्रदे-
 शेषु । शिलाः । महाप्रस्रवणेषु सरितश्च विचिनोति
 सेति पूर्वेणान्वयः ॥ २ ॥ कलः सुग्रीवोक्तमासः ।
 “मासः पूर्णो विलस्यानां” इत्युत्तरभ्रातृवचनस्य

स० कोटिं अग्रभागं । “कोटिः स्यादग्रभागेऽपि” इति केशवः ॥ शि० दक्षिणपश्चिमां नैऋत्यकोणस्थां । कोटिं शृङ्गं आसेदुः
 [पा०] १ ग. यथार्षे. २ ग. च.—ट. उच्यतां हिष्ठमयसत्. ३ ख. ग. घ. छ. ज. झ. उवाचाव्यक्तया. ४ ख. चैवानुसृतं.
 ५ छ. झ. ट. शिखास्तथा. ६ ट. वने. ७ छ. ज. अ. ट. संगताः. ८ घ. संपूर्णा. ९ क.—ट. लोप्रवर्त. १० क. छ.—ट.
 विचिन्वन्ती. क. ख. ग. विचिन्वन्ति सहरयः. ११ क.—ज. अ. ट. दृष्टा. ग. गत्वा. १२ छ. झ. ट. अवरोहन्त. १३ ख. घ.
 वीक्षमाणास्ततस्ततः. १४ क.—अ. श्रान्ताः. १५ क.—ज. अ. ट. स्थितामुहूर्तं. १६ क. समायस्ताः. १७ क. किञ्चित्तपपरिश्रमाः.
 १८ छ. झ. अ. ट. त्रमुखास्तावत्. ख. त्रमुखास्तत्र. १९ ग. क.—ट. मेवादितः कृता. २० क.—ट. द्विचेरुश्च समन्ततः.
 २१ क.—ट. लुप्यथ. २२ क. छ.—ट. गुहाश्च सरितस्तथा. घ. गुहाश्च सरितस्तथा. २३ ग.—ज. ज. कालोप्यस्यवर्तत.

स हि देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ॥ ४ ॥

तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स पर्वतम् ॥ परस्परं हनुमान्न्योन्यस्याविद्वतः ॥ ५ ॥

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ मैन्धश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाववाक्षलः ॥ ६ ॥

अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥

विचिन्वन्तस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं विलम् ॥ ७ ॥

दुर्गमसविलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ॥ क्षुत्पिपासापैरीताश्च श्रान्ताश्च सलिलार्थिनः ॥

अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाविलम् ॥ ८ ॥

ततः क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ॥ ९ ॥

ततस्तद्विलमासाद्य सुगन्धिं दुरतिक्रमम् ॥ विषयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ॥ १० ॥

संजातपरिशङ्कास्ते तद्विलं प्रवगोत्तमाः ॥ अभ्यपद्यन्संहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः ॥ ११ ॥

नानासत्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम् ॥ दुर्दर्शमतिघोरं च दुर्विगाहं च सर्वशः ॥ १२ ॥

ततः पर्वतकूटाभो हनुमान्पवननात्मजः ॥ अत्रवीर्द्धानरान्सर्वान्कान्तारवनैकोविदः ॥ १३ ॥

गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १४ ॥

अस्माद्यापि विलादंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति सैः सर्वतः ॥ १५ ॥

नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः ॥ तथा चेमे विलेद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ १६ ॥

इत्युक्त्वा तद्विलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् ॥ अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशु रोमहर्षणम् ॥ १७ ॥

विल एवान्यो मासो मत इत्यर्थो वक्ष्यते ॥ ३ ॥

ननु विचेतव्यप्रदेशेषु बहुषु विद्यमानेषु कथमत्रैव

मासं क्षपितवन्त इत्याशङ्क्याह—स हीति ॥ ४ ॥

तत्रेति ॥ सङ्गमन्येस्यप्याहार्यं । वायुसुतः हनुमान् ।

अन्योन्यस्याविद्वतः परस्परं संगमन्य सर्वं पर्वतं

विचिनोति स्मेति संबन्धः ॥ ५ ॥ गज इत्यादि ॥

अकारणद्वन्द्वमात्रं । गजादयः गिरिजालावृतान् देशान्

मार्गित्वा ततो दक्षिणां दिशं विचिन्वन्तः तत्र विवृतं

विस्तृतं । विलं ददृशुरिति संबन्धः ॥ ६—७ ॥

दानवेन मयेन । ऋक्षविलं नाम ऋक्षविलमिति

प्रसिद्धं । महाविलं ददृशुरिति पुनरुक्तिर्गुणान्तरवि-

धानाय ॥ ८ ॥ निष्क्रमन् निष्क्रमन् ॥ ९ ॥ दुरति-

क्रमं दुष्प्रवेशं ॥ १० ॥ संजातपरिशङ्काः किमिवं

पातालं उतान्यन्मायामयमिति संदिहानाः । असंहृष्टाः

सन्तः । अभ्यपद्यन् अभ्यपद्यन्त ॥ ११ ॥ नानेति

श्लोको विलविशेषणं ॥ १२ ॥ कान्तारे दुर्गमार्गे वने

कोविदः समर्थः ॥ १३ ॥ गिरिजालावृतान् देशान्

दक्षिणं दिशं । तादृशदेसरूपां दक्षिणां दिशमिदर्थः

॥ १४—१५ ॥ नूनमिति । अस्तीति शेषः ॥ १६ ॥

इत्युक्त्वेति ॥ हनुमदुक्तप्रकारेण सर्वेयुक्त्वा विवि-

शुः । तिमिरावृतं ददृशुश्च । अचन्द्रसूर्यं चन्द्रसूर्यकिर-

तत्रैव श्रेयसतोत्पत्तौ सः अमार्गणीयः कालः रात्रिसमयः । अत्यवर्तत व्यतीतोऽभवत् ॥ ३ ॥ ती० दुर्गं दुर्गमं । दानवेन

मयेन विलस्य विशिष्टां द्योतयितुं ददृशुरिति पुनरभिधानं ॥ ४ ॥ विलंसामान्यं ददृशुः । महाविलं तदन्तरमुसाधममनन्दददृशुः ।

अतो न पुनरुक्तिः ॥ ८ ॥ ति० संजातपरिशङ्काः संजातजलसंभावनाः । अतएव संहृष्टाः । स० तेजोवन्तः तेजस्विनः । “अ-

स्माया—” इति विन्यभावार्थः । यद्वा तेजः स्वसामर्थ्यं भवन्तीति ते तथा । स्ववृत्तिरसंशुका इत्यर्थः । विस्तरस्तु सुधागतय-

शोवतेति टिप्पणीतोऽवशेषः ॥ ११ ॥ स० दैत्येन्द्रनिलयोपमं बलिनिलयतुल्यं ॥ १२ ॥

[पर०] १ क. छ. झ. अ. ट. रहिता अन्योन्यस्या. २ ख.—च. अ. भ. हनुमान् जाववाक्षलः. छ. झ. ट. हनुमान् जाववानपि.

क. हनुमान्पवननात्मजः. ३ ख. ग. ड.—ट. परीतास्तु. ४ घ. ड.—ट. धान्तास्तु. ५ ख. महाविलं. ६ ख. ग. ड.—ट.

तत्र. ७ क. ख. ग. ड.—ट. अभ्यपद्यन्तसंहृष्टाः. ८ क. च. अ. अ. महासर्पसमाकीर्णं. ९ छ. झ. ट. दुर्दर्शमेव. १० क.

ग. ड.—ट. दुर्विगाहं च. ११ क. ग. ड.—ट. न्याकतात्मजः. १२ छ. अ. झ. ट. हनरान्योरान्. १३ च. कोविदान्.

१४ ख. ग. ड. च. अ. अ. ट. चसर्वशः. क. छ. झ. ससर्वशः. १५ च. अ. ट. विलद्वारे.

निशाम्य तस्मात्सिंहाश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः ॥ प्रविष्टा हरिशार्दूला चिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १८ ॥
 न तेषां संजते चक्षुर्न तेजो न पराक्रमः ॥ वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्तते ॥ १९ ॥
 ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्विलं कपिकुञ्जराः ॥ प्रकाशमभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् ॥ २० ॥
 ततस्तस्मिन्निले दुर्गे नानापादपसंकुले ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य जम्भुर्योजनमन्तरम् ॥ २१ ॥
 ते नष्टसंज्ञास्तृपिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः ॥ परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतन्द्रिताः ॥ २२ ॥
 ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः पुवङ्गमाः ॥ आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा ॥ २३ ॥
 ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम् ॥ ददृशुः काञ्चनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् ॥ २४ ॥
 सालांस्तालांश्च पुष्पागान्ककुभान्वैशुलान्धवान् ॥ चंपकाग्रागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ॥ २५ ॥
 स्तवकैः काञ्चनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा ॥ आपीडैश्च लताभिश्च हेमोभरणभूषितान् ॥ २६ ॥
 तरुणादित्यसंकाशान्वैर्हृयकृतवेदिकान् ॥ विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् ॥ २७ ॥
 नीलवैहृयवर्णाश्च पद्मिनीः पतंगावृताः ॥ महद्भिः काञ्चनैः पद्मैर्वृता बालार्कसन्निभैः ॥ २८ ॥
 जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्च सकच्छपैः ॥ नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलावृताः ॥ २९ ॥
 काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च ॥ तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ॥ ३० ॥
 हैमराजतभौमानि वैहृयमणिमन्ति च ॥ ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः ॥ ३१ ॥
 पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान् ॥ काञ्चनभ्रमराश्चैव वधूनि च समन्ततः ॥ ३२ ॥
 मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ महार्हाणि च यानानि ददृशुस्ते समन्ततः ॥ ३३ ॥
 हैमराजतकांसानां भाजनानां च संचयान् ॥ अग्ररूपां च दिव्यानां चन्दनानां च संचयान् ॥ ३४ ॥

परहितं ॥ १७ ॥ तस्मात्प्रिर्गच्छतः सिंहान् तांस्तान्
 नानाप्रकारान् मृगपक्षिणश्च ॥ १८ ॥ वर्तते अयम्-
 पूर्वं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रकाशं निस्तमस्कं
 ॥ २० ॥ संग्रहेणोक्तं प्रपञ्चयति—ततस्तस्मिन्निल-
 दिना ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य अन्योन्यं हस्तावलं-
 चनं कृत्वा ॥ २१ ॥ परिपेतुः जम्भुः । कंचित्काल-
 मित्यत्यन्तसंयोगेद्वितीया ॥ २२ ॥ आलोकं प्रकाशं

॥ २३—२५ ॥ आपीडैः शेखरैः लताभिश्च । उपशो-
 मितानिति शेषः । हेमोभरणभूषितान् फलितहेमोभ-
 रणान् ॥ २६ ॥ पादपांश्च हिरण्मयान् राजतमयांश्च
 वृक्षान् ॥ २७ ॥ नीलवैहृयैत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयः ।
 उक्तविशेषणविशिष्टाः पद्मिनीः उक्तविशेषणयुक्ता
 नलिनीश्च ददृशुरित्यन्वयः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ २८
 —२९ ॥ काञ्चनानीत्यादि ॥ हैमराजतभौमानीति

रामानु० तेजः प्रभावः । “ तेजः प्रभावेदीप्तौ च ” इति विश्वः ॥ ति० न संजते न प्रतिबध्यते । अन्ये तु तेषां दृष्टिर्न सज्जते
 तत्रत्यपदार्थेष्विति शेषः । तिमिरावृतत्वात् । अतएव तेजः पराक्रमयोरपि कुण्ठितगमनं । बध्पिवायोरिव गतिः तथापि यतो दृष्टिस्तम-
 सिप्रतिबद्धा वर्तते अतो वेगेन परस्परहस्तग्रहणपूर्वकं प्रविष्टा इत्यर्थः । अतएव “ गृह्यहस्तैः परस्परं ” इत्यमेद्वन्मुक्तिरित्याहुः ॥ १९ ॥
 ति० अन्योन्यं संपरिष्वज्य तिमिरदेशविनिर्गमजस्तोषवशादिति शेषः । यद्वा अन्योन्यं हस्तावलं चनं कृत्वा हस्तेन परस्परस्योरगादि-
 सम्यग्भूतेति यावत् ॥ २१ ॥ ति० ते वानराः तस्मिन्निले परिपेतुः । अतएव कंचित्कालं अतन्द्रिताः अभवन् इति शेषः ॥ २२ ॥
 ति० आलोकमेव ददृशुर्न तु जलं । जीविते निराशा यदा वधूस्तदोच्यमानलक्षणं देशमागम्य काञ्चनान्वृक्षांश्च ददृशुः । यद्वा जीविते
 निराशा बभूवुः तदा भगवत्कृपया लोकां ददृशुः उच्यमानविशेषणे देशे काञ्चनान्वृक्षान् ददृशुः ॥ २३ ॥

[पा०] १ ख. व्याघ्रांश्च मृग. २ ख. विषते. ३ छ. झ. ट. दृष्टिः. ४ ख. प्रविष्टास्तं. ५ छ. झ. ट. प्रकाशं चाभिरामं च.
 ६ छ. झ. ट. मीमे. ७ ग. छ. झ. ट. यदा. ८ ड. च. ज. ततस्ते. ९ क. च. ज. न. सर्वे. घ. छ. झ. ट. सौम्याः.
 १० ग. समं. क. च. ज. न. पुनः. ११ ग. काञ्चनान्दिव्यान्. १२ घ. दीप्तान्वैश्वानर. १३ ड.—ट. सालांस्तालांश्च पुष्पागान्.
 क. सालांश्च पुष्पागान्ककुलान्. १४ घ. छ. न्वकुलान्धवान्. १५ ड. च. ज. न. हेमोभरणभूषितान्. १६ क.—ट. वैहृयमय.
 १७ छ. झ. ट. पतंगैर्वृताः. ख. पुवङ्गैर्वृताः. १८ ट. वृक्षैर्वृताः. १९ झ. ट. महद्भिश्चापमद्भिः. २० क. ग. घ. झ.
 ट. सलिलावृताः. २१ ग. क. ज.—ट. विविधानि विष्ठाणानि ददृशुः. २२ ड. छ.—ट. राशयः.

शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ महार्हाणि च पौनानि मधूनि रसवन्ति च ॥ ३५ ॥
 दिव्यान्नामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् ॥ कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् ॥ ३६ ॥
 तत्र तत्र च विन्यस्तान्दीप्तान्वैश्वानरप्रभान् ॥ ददशुर्वानराः शुभ्राञ्जातरूपस्य संचयान् ॥ ३७ ॥
 तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तस्मिन्महाबलाः ॥ ददशुर्वानराः शूराः स्त्रियं कांचिददूरतः ॥ ३८ ॥
 रीं दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ताचीरकृष्णाजिनाम्बराम् ॥ तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ ३९ ॥
 विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त सर्वशः ॥ पप्रच्छ हनुमांस्तत्र काऽसि त्वं कस्य वा बिलम् ॥ ४० ॥

ततो हनुमान्गिरिसभिकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ॥

पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि हेमनि नदस्य कस्य ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स्वयंप्रभानाक्यातापस्या हनुमन्तप्रति तद्विलसिर्भगविपृच्छान्तकथनेतसह फलादिभक्षणाविनाशमापनोदनचोदितपूर्वकं
 शोभराणां वनागमनादिकारणप्रशः ॥ १ ॥

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनाम्बराम् ॥ अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ १ ॥
 इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं विमिरसंवृतम् ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिक्षिन्नाश्च सर्वशः ॥

महद्वरण्या विवरं प्रविष्टाः स पिपासिताः ॥ २ ॥

इमांस्त्वेवंविधान्भोजान्विविधान्द्रुतोपमान् ॥ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः ॥ ३ ॥

कस्यैते काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसभिभाः ॥ शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ ४ ॥

काञ्चनानि विमानानि राजसानि गृहाणि च ॥ तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ॥ ५ ॥

पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धिनः ॥ इमे जांबूनदमयाः पादयाः कस्य तेजसा ॥ ६ ॥

काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विर्मले जले ॥ कथं मत्स्याश्च सौवर्णाश्चरन्ति सह कच्छपैः ॥ ७ ॥

शेषः । गृहमुख्यविशेषणं वा ॥ ३०—३६ ॥ शुभ्रान्
 निर्मलान् ॥ ३७—३८ ॥ व्यवातिष्ठन्त दूरे स्थिता
 इत्यर्थः ॥ ३९—४० ॥ पप्रच्छेत्यर्थस्य विवरणं—
 ततो हनुमानिति ॥ अस्मिन्सर्गे सार्धैकचत्वारिंशच्छ्लो-
 काः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्या-
 ख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अयं स्वयंप्रभया, कक्षबिलवृत्तान्तोक्तिरेकपञ्चाशे
 —इत्युक्त्वेत्यादि ॥ १ ॥ परिक्षिन्नाः अध्वश्रमस्त्रिन्नाः ।
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तत्वेपि पिपासैव प्रवेशहेतुरित्याश-
 येनोक्तं—पिपासिता इति ॥ २ ॥ भावान् पदार्थान् ।
 प्रव्यथिताः किमिदमसुरादिभायेषु संजातव्यथाः ।
 नष्टचेतसः कर्तव्यबुद्धिरहिताः ॥ ३—४ ॥ मणिजा-
 लावृतानि रत्नमयजालकानि । जालकगवाक्षयोर्भेद

ति० नामानि शिविकादीनि ॥ ३५ ॥ स्त० वदस्य वद “ भासनोपसंभाषाहानयन्नविमत्युपमन्त्रणेषुचः ” इत्युक्तेरत्यन्तपदता ।
 प्रकाशमानासतीवदेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ श. ज. ट. न्यभ्यवहाराणि. २ ज. मात्यानि. ड. ज. श. ट. शानानि. ३ ख. न्यैश्वानरोपमान्. ४ ख.
 वागरास्तत्रजातरूपस्य. ५ ड. च. ज. ज. तेषितत्र. ६ क. वने. ७ छ. श. ट. तत्रमहाप्रभाः. ड. च. ज. ज. तत्रमहाप्रभा.
 ८ छ. श. तांचतेददशुस्तत्रवीर. ख. तांदृष्टाहरयस्तत्रवीर. क. ग. तांदृष्टावानरास्तत्रवीर. ९ ख.—ज. श. ट. व्यवातिष्ठन्त.
 १० ग. कस्यववा. ११ क. घ.—ट. चेमानि. ख. चैतानि. १२ छ. श. ॥ चीरकृष्णाजिनावरा. १३ नष्टचेतनाः. १४ क.
 ख. ग. ड. च. ज. ज. कक्षेमे. १५ ॥ ड. च. ज.—ट. न्यभ्यवहाराणि. १६ ड.—ट. सुरभिगन्धयः. १७ क. ख. च.
 विमलोदके. १८ छ. श. ट. सौवर्णादृश्यन्ते. क. ग. च. सौवर्णाश्चरन्ति. ड. च. ज. ज. सौवर्णैः सहतिष्ठन्ति.

आत्मानमनुभावं च कस्य चैतत्तपोबलम् ॥ अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ८ ॥
 एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ॥ प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता ॥ ९ ॥
 मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः ॥ तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ॥ १० ॥
 पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ॥ येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ॥ ११ ॥
 स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ॥ १२ ॥
 वनं विधाय बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा ॥ उवास सुखितः कालं कंचिदसिन्महावने ॥ १३ ॥
 तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ॥ विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ॥ १४ ॥
 इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥ ज्ञाश्रुताः कामभोगाश्च गृहं चेदं हिरण्यमयम् ॥ १५ ॥
 दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ॥ इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ॥ १६ ॥
 मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा ॥ तया दत्तवरा चासि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥ १७ ॥
 किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपश्यथ ॥ कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरूपलक्षितम् ॥ १८ ॥
 ईमान्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ ॥ १९ ॥
 [एवंमुक्ते शुभे वाक्ये तापस्या धर्मसंहिते ॥ हनुमान्हरिशार्दूलः प्रत्युवाच स्वयंप्रभाम् ॥ २० ॥
 अर्थिनः स तदर्थे च चर धर्ममनुत्तमम् ॥ मृगमाणाभिराहारान्संजीवय तपोधने ॥ २१ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य तापसी धर्मचारिणी ॥ आदाय फलमूलानि विधिनोपजहार सा ॥ २२ ॥

वक्तुः ॥ ५-७ ॥ आत्मानं त्वां । अनुभावं प्रभावं । कस्य चैतत्तपोबलं तच्चेत्यर्थः ॥ ८-९ ॥ मयो नाम त्रिपुराधिपतिः त्रिपुरे नष्टे स्वरक्षणार्थमिदं बिलं कृतवानिति मात्स्यपुराणे त्रिपुरदहनप्रस्तावेमिहितं । मायया विचित्रशक्त्या । मायावी मायायुक्तः । दानवर्षभ इत्यनेन नायमसुरतश्चा मय इति सूचितं ॥ १०-१३ ॥ तं स्वपुत्री मन्दोदरी रावणाय दत्तवन्तः । एकान्ते हेमायां सक्तं विदित्वा ईशः त्रैलोक्याधिपतिः । अशनिं वज्रं गृहीत्वा जघान ॥ १४ ॥ मयनाशनानन्तरं इदं वनं ब्रह्मणा हेमायै दत्तं ॥ १५-१६ ॥ ममेति । सेदानीं ब्रह्मसदनं गतेत्याशयेनाह-नृत्तेति ॥ १७ ॥ किं कार्यं किं प्रयोजनं । कस्य हेतोः कस्मात्प्रयोजनान्त

ति० कोमलश्लाघाशङ्कतत्प्रसिद्धिमाह—पुरेति । विश्वकर्मा शिल्पी । ह प्रसिद्धः ॥ ११ ॥ ती० औशनसधनं विचित्रनिर्माणप्रतिपादकशिल्पशास्त्रज्ञानं । शिल्पस्योशनसाप्रणीतत्वात्तदनव्यपदेशः ॥ ति० वरं विचित्रसृष्टिसामर्थ्यरूपं ॥ स० महत् वनं इतिच्छेदः । महाननद्विपाठे वनविशेषणं । महतोवनमितिवा । अथवा आदित्यादितएवनिर्देशादनित्यताऽऽश्चस्यस्थापितेति । “तस्यैवमहत्सुखलातेषां” इत्यादिवदात्त्वाभावे ऐक्यसंशयः ॥ १२ ॥ शि० तदा वरलभ्यसमये । सर्वकामेश्वरः सर्वविषयनिर्माणेखतन्त्रः ॥ १३ ॥ ति० दानवपुङ्गवं अशनिं गृह्य गृहीत्वा । विक्रम्यैव युद्धं कृत्वैव । पुरन्दरोजघान । यद्यप्यसुरशिल्पीमणोनित्यइतिकथंननंतस्य । तथापि यएवासुरशिल्पीपदस्यःसर्वोपिमाख्यइतिप्रवाह्नित्यैवतस्येन्द्रवदितिनदोषः ॥ १४ ॥ ती० विचित्रनिर्माणसामर्थ्यगुणयोगादत्रब्रह्मशब्दोदानवविश्वकर्म्ममयवाची ॥ ति० तस्मिन्वहतेइदंवनं ज्ञाश्रुतःकामभोगः इदंइदंच मयमुक्तायैहेमायैन्यायप्राप्तत्वाद्भगवताब्रह्मणादत्तमित्यर्थः । एतेनात्रब्रह्मशब्दोमयदानवपरइत्यपास्तं । हतेनदानासंभवात् ॥ १५ ॥ शि० मेरुसावर्णेर्दुहिताऽहं । तस्याः हेमायाः । स्वयंप्रभा तदभिधेइदंभवनं । रक्षामि वाक्यार्थस्यकर्मतयान्वयाभद्वितीया । स्वयंप्रभाशब्दस्यमेरुसावर्णिगुह्निगुर्नामलेख भवनमितिद्वितीयान्तमेव ॥ १६ ॥ ति० अभ्यवहाराणि अभ्यवहार्याणि ॥ १९ ॥ इलेकपञ्चाशःसर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ ग.—ट. आत्मनस्तनुभावाद्वाकस्यैतत् । २ घ. रतं । ३ छ. स. ट. दानवर्षभ. ४ झ. उ. महद्वने. ५ ग. क. च. छ. झ. ज. ट. विधायसर्वबलवान्. ६ क.—च. ज. झ. दानवसत्तमं. ७ क. च. ज. ज. ट. जघानसपुरन्दरः. ८ क. च. ज. झ. भवनोत्तमं. ९ क. ग. नाशस्वयंप्रभा. १० घ. गीतनृत. ११ क.—ट. भवनंमहत्. १२ क.—घ. च. झ.—ट. प्रपद्यत. १३ घ. रभिलक्षितं. १४ छ. ज. झ. ट. युजीन्यभ्यवहाराणि. क. स. ग. क. च. ज. इमान्यभ्यवहाराणि. १५ ग. च. ज. झ. पीत्वात्. १६ क. स. ग. सखी. १७ झ. मर्हसि. १८ इमेवदुष्काः क. ग. पाठयोरधिकाद्वयन्ते.

प्रतिगृह्य तु ते तस्यास्तथाऽऽतिथ्यं वनेचराः ॥ क्षुधार्ता भक्षयामासुः प्रशंसन्तस्तपोधनाम् ॥ २३ ॥
 ते भक्षयित्वा तत्सर्वं पीत्वा सुरभि वारि च ॥ सर्वे ददृशुरालोकान्सर्वतो वानरा गुहाम् ॥ २४ ॥
 प्रसन्नवदनाश्चासन्सर्वे संहृष्टमानसाः ॥ संजातं बलवीर्यं च तत्र तेषां वनौकसाम् ॥
 तर्पिता विविधैर्मूलैः फलैः शीतेन वारिणा ॥ २५ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये किष्किन्धाकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

इत्युमता स्वर्गप्रभाप्रति रामचमप्रवेशप्रभृतिस्वत्वात्मीयगुहाप्रवेशावधिनिसिखबृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं तत्कृतोपकारप्रशं-
 सनं ॥ १ ॥

अथ तानब्रवीत्सर्वान्विकान्तान्हरिपुत्रवान् ॥ इदं वचनमेकाग्रा तपसी धर्मचारिणी ॥ १ ॥
 वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात् ॥ यैदि चैतन्मया भाग्यं श्रोतुमिच्छामि कैथ्यताम् ॥ २ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यतुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥
 राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥
 लक्ष्मणेन सह आत्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ ४ ॥
 तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हता बलात् ॥ ५ ॥
 वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ६ ॥
 अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरसिताम् ॥ सहैभिर्वानैर्घोरैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७ ॥
 शवणं सहिताः सर्वे राज्ञसं कामरूपिणम् ॥ सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८ ॥
 विचित्य तु वयं सर्वे समग्रां दक्षिणां दिशम् ॥ बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ ९ ॥
 विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः ॥ नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे ॥ १० ॥
 चारयन्तस्ततश्चुर्दृष्टवन्तो वयं विलम् ॥ लतापादपसंछिन्ने तिमिरेण समावृतम् ॥ ११ ॥
 अस्माद्धसा जललिप्ताः पतैः सलिलविस्रवैः ॥ कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः ॥
 साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः पुत्रजमाः ॥ १२ ॥

॥ १८—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराल्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥
 अथ हनुमता स्वागमनहेतुरुच्यते द्विपञ्चाशे—
 अथेत्यादि ॥ १—२ ॥ आर्जवेन अकपटेन ॥ ३—५ ॥
 दक्षिणामाशां येन प्रस्थापिताः स राजास्तीति पूर्वेणा-

स० महेन्द्रवरुणोपमः महेन्द्रवरुणाभ्यां लपमा सामर्थ्यं सौर्वैर्गाभीर्वादी यस्य स तथा ॥ ४ ॥ शि० अङ्गदप्रमुखैः सहितावयं वयं
 वः रामसख्यारक्षणस्य अयः प्रसिधिरस्मिन्सख्याभवतितथा दक्षिणां दिशं प्रस्थापिताः ॥ ६—७ ॥ ति० नाधिगच्छाम । हेइति
 स्वर्गप्रभासं बोधनं । पारं चिन्तामहार्णवस्येति शेषः ॥ १० ॥ ति० सलिलरेणुभिः सलिलपद्मरेणुयुक्तपक्षैरुपलक्षिता इत्यर्थः ।
 निष्पतन्ति निष्पतिताः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क.—ट. निवश्रान्तान्हरिपुत्रवान्. २ ग. यदिवैवमया. ३ छ. झ. तां कथां. ४ ख. सीतया चापि. क.
 ड.—ट. वैदेह्या सह. ग. घ. वैदेह्या चैव. ५ घ. अगस्त्याचरितां. ६ क.—ट. वानैर्घोरैरङ्गद. ७ झ. ट. वनसर्वसमुद्रं. छ.
 वनसर्वसमुद्रं. ड. ज. न. वनसर्वसमग्रां. न. वनसर्वसमग्रं. ८ ग. छ. झ. ट. वयं बुभुक्षिताः सर्वैर्वृक्ष. ९ ख. सदाप्यान. १० ड.
 —ट. महर्दितं. ११ ड.—ट. संपर्ग. १२ क. ख. ग. तस्मात्. १३ घ. जलैः लिप्ताः. ख. ग. क. न. ज. न. जललिप्ता निर्वी-
 त्तिविभृता इत्यन्त. १४ क. छ. झ. ट. सलिलरेणुभिः. १५ ग. चोक्ताः.

तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ मञ्जलाम प्रविशामेति भर्तृकार्यस्वरान्विताः ॥ १३ ॥
 ततो मातं निपतिता गृह्य हैतौ परस्परम् ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा विलं तिमिरसंघृतम् ॥ १४ ॥
 एतच्चः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ॥ त्वां चैवोपगताः सर्वे परिधूना बुभुक्षिताः ॥ १५ ॥
 आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥ अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ॥ १६ ॥
 येष्वथा रक्षिताः सर्वे भ्रियमाणा बुभुक्षया ॥ ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ॥ १७ ॥
 एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा ॥ प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयथूपान् ॥ १८ ॥
 सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनाम् ॥ चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

हनुमत्प्राथम्या स्वयंप्रभया स्वाशान्तिमीक्षितलोकाभावाकपीषां क्षणमात्रेणगुहोच्चारणं ॥ १ ॥ विलाद्वहिरितेषुकपरिषु दृष्टो-
 बुभुक्षोद्गमदर्शनाच्छिरागमाजुमानेनविधीदत्तु तांस्त्वहमेव सुग्रीवस्य चञ्चलासन्तवादकृतकार्याणां कालातिक्रमेण
 तत्समीपगमनेभरणनिर्धारणेन प्रत्योपवेशस्यैवौचित्योक्तिः ॥ २ ॥ अङ्गदमातुलेनतारेण तद्वचनेनविधीदतोवामरान्वसितं
 स्वयंप्रभातुहायामेषमित्यवासे रामसुग्रीवभयाभाषोपपादने सर्वैस्तदनुमोदनेन तथैवनिर्धारणम् ॥ ३ ॥

एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं तामेनिन्दितचेष्टिताम् ॥ १ ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणि ॥ यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना ॥ २ ॥
 सै च कालो ह्यतिक्रान्तो विले च परिवर्तताम् ॥ सा त्वमस्माद्विलोदोरादुत्तारयितुमर्हसि ॥ ३ ॥
 तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान्गतायुषः ॥ त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवमर्थकश्चितान् ॥ ४ ॥
 महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ॥ तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिहवासिभिः ॥ ५ ॥

नव्यः ॥ ६—१२ ॥ अनुमानमुपागतं । जलचरस-
 म्बवर्शनेन जलबुद्धिर्जातेत्यर्थः । यद्वा भर्तृकार्यस्वरा-
 न्विताः सन्तो गच्छामः । विलद्वारमिति शेषः । विलं
 प्रविशाम इति अनुमानं अङ्गीकरणं ॥ १३—१४ ॥
 परिधूनाः परिधीणाः ॥ १५—१८ ॥ सर्वेषामिति ।
 संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-

विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारव्याख्याने कि-
 ष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ विलादुत्तरीणां वानराणां निर्वेदः त्रिपञ्चाशे
 —एवमुक्त इत्यादि ॥ १—२ ॥ विलेचपरिवर्तता-
 मित्यनेन बहुकालं वानरैर्विले क्षितमिति गम्यते

सू० आतिथ्यधर्मदत्तानि अतिथ्यधर्मानि आतिथ्यानिचतानि धर्मदत्तानिच । “अतिथेऽर्थः ।” “कमादातिथ्यातिथेये
 अतिथ्यर्थेऽत्रसाधुनि ” इत्यमरः ॥ १६ ॥ सू० “किंतेकुर्वन्तुवानराः” इतिपरोक्षनिर्देशोदेवलात्सलः स्वावपिदेवीलाघुक्तः ।
 “परोक्षप्रियाश्चहिदेवाः” इतिभ्रुतेः ॥ १७ ॥ ति० परितुष्टास्मि प्रत्युपनिर्धीर्षावचनेनैवेतिभावः । अत्र कतकस्तु द्विपञ्चाशसर्व-
 समाप्तिमाह ॥ १९ ॥ इतिद्विपञ्चाशःसर्गः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. अस्मिन्निपतितास्त्वर्थेऽप्यथकार्यं. २ क. गन्तुं. ३ झ. ज. ट. हस्तैः. क. ग. हस्तान्परस्परं. ख. घ.
 हस्तैः. ४ क.—ट. रुपयुक्ताणि. ५ घ. येलया. ६ क. ग. घ. धर्मज्ञैर्वानरैः. ख. धर्मज्ञावानरैस्तु. = ख. घ. वानरपुत्रयान्.
 ८ सर्वेषांपरितुष्टास्मितीत्योक्तत्परतः क. छ.—ट. पाठेद्विपञ्चाशसर्गसमाप्तिर्नदृश्यते किंतुएतत्कोशरीत्यादस्यमानत्रिपञ्चाशसर्गे
 इत्युक्त्वातद्विलंश्रीमत्प्रविशेशस्वयंप्रभेयतदनन्तरंदृश्यते. ९ छ. झ. ममिन्दितलोचना. १० ट. सर्वेच. छ. सर्वेते. ११ क. झ.
 धर्मचारिणी. १२ क.—ट. समयोऽस्मात्. १३ क. ख. ग. क.—ज. ज. ट. सत्. १४ क. ख. क.—ट. व्यतिक्रान्तो.
 १५ क. विलेऽस्मिन्. १६ छ. झ. ट. द्विपञ्चाशानुत्तारयितुं. १७ क. अस्मान्सुग्रीव. १८ क.—ट. भयशक्तितान्.
 वा. रा. १४४

एवमुक्त्वा हनुमता तापसी वक्ष्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

[इदं दैवतराजेन पुरा शक्रेण संसृजे ॥ असुरस्य विमुक्तेन उदा कलेज पातितम् ॥ ७ ॥

दुर्धर्षं तु दुरासादं नानारत्नसमन्वितम् ॥ महाप्राज्ञेन रत्नार्थं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ८ ॥

एवं दैवविष्टे तु विलेऽस्मिन्वज्रदास्ति ॥ जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निर्वर्तितम् ॥ ९ ॥

तपस्तु प्रभावेन नियमोपाजितेन च ॥ सर्वानेव विलादसादुद्धरिष्यामि वानरान् ॥ १० ॥

निमीलयत चक्षूषि सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ नहि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ११ ॥

तैवः संमीलिताः सर्वे सुकुमाराकुलैः करैः ॥ सहसापिदधुर्दृष्टिं दृष्ट्वा गमनकाङ्क्षया ॥ १२ ॥

वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ॥ निमेषान्तरमात्रेण विलादुत्तारितास्तथा ॥ १३ ॥

तैस्तत्त्वान्वारान्सर्वास्तापसी धर्मचारिणी ॥ निस्तृप्तान्विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमाग्नानाहुर्मलेताकुलः ॥ एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः ॥ १५ ॥

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः ॥ इत्युक्त्वा तद्विलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा ॥ १६ ॥

ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् ॥ अपारमभिर्गजन्तं घोरैरूर्मिभिर्भाषृतम् ॥ १७ ॥

मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् ॥ तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १८ ॥

विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादये ॥ उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥ १९ ॥

ततः पुष्पातिभाराग्रालताशतसमावृतान् ॥ ह्रमान्वासन्तिकान्दृष्ट्वा बभ्रुर्भयशङ्किताः ॥ २० ॥

ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिबुद्धा परस्परम् ॥ नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ २१ ॥

ततस्तान्कर्षित्वास्तु शिष्टार्थैव वनौकसः ॥ वाचा मधुरयाऽऽभाष्य गथावदनुमान्य च ॥ २२ ॥

स तु सिंहवृषस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः ॥ युवराजो महाप्राज्ञ अङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥

शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः ॥ मासः पूर्णो विलस्थानां हरयः किं न बुध्यते ॥ २४ ॥

॥ ३—१३ ॥ विषमान् संकटप्रदेशात् ॥ १४—१८ ॥

पादे दक्षिणपार्श्वे । दक्षिणपश्चिमकोटावित्यर्थः ।

“ हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्राचो व्याप्ता वसुंधरा ”

इति भेषजकल्पोक्तिः ॥ १९ ॥ पुष्पातिभाराग्रान्

पुष्पैरतिभाराणि अग्राणि येषां तान् । वासन्तिकान्

वसन्तफलिनश्चूतादीन् । ये वसन्ते फलन्ति ते

शिशिरे पुष्पयन्ति । भयशङ्किताः सुग्रीवाङ्गवक्षिष्यस-

ङ्गावन्तः ॥ २० ॥ वसन्तं अनुप्राप्तं प्रत्यासन्नं ।

तदानीं हि शिशिरः । तथाहि । शरत्कालान्ते मार्ग-

शीर्षे मसि सेनां सन्निधाप्य पौषमासमवधिं कृत्वा

प्रस्थापितवान् । स पौषो माघश्चातीतः । फाल्गुन

एव प्रवृत्त इति । तेन वसन्तः प्रत्यासन्न एव न प्राप्तः

सू० अङ्गुलीनांसमूहाभाकुलानि । सुकुमाराणि आकुलानियेषातैः । एतेनादाइलादसंख्याव्ययादित्वात्कर्षणचामितिनिरस्तं

॥ १२ ॥ रामानु० धर्मचारिणी यान् विलादुत्तारयामास तान् समाश्वास्य इदमब्रवीदितिसंभवः ॥ शि० तथा स्वयंप्रभयैव ।

विलादुत्तारिताः । उवाचार्थः । व अन्तरं । धर्मचारिणी निस्तृप्तान्वारान्समाश्वास्येदमब्रवीत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १३—१४ ॥

ति० प्रस्रवणः किष्किन्धासमीपप्रस्रवणादन्योऽयमित्याहुः । अत्युच्चालततोपितस्यदर्शनमित्यन्ये ॥ यत्रेच्छा तत्रगन्तव्यमिति तात्पर्यं

॥ १५ ॥ शि० मासन्तिकान् वसन्तकालिकानिवद्वमान् । वासन्तिकशब्द आचारविबन्तप्रकृतिकर्तृकिबन्तः । एतेन तदेवस्य

प्रभावातिशयः सूचितः ॥ २० ॥ ति० नष्टः संदेशकाले राजसंदिग्धमासरूपेकाले अनुष्ठेयोऽर्थोयेषांते ॥ २१ ॥ ति० शिष्टान्

[पा०] १ इदमर्थपञ्चकं ग. पाठे. दृश्यते. २ क.—ड. विलात्तस्मात्तारयिष्यति. ३ क. च. छ. य. निर्मीलयन्तु. ४ क.

य. ज. ततस्तुमीलिताः. छ. झ. य. ट. ततोनिमीलिताः. ग. ततःसुमीलिताः. फ. ततस्सेवानराःसर्वे. ५ क.—घ. गमनकाङ्क्षि-

णाः. ६ ग. लडा. ७ य. ज. सर्वास्तुतान्वारान्श्वतापसी. क. छ. झ. ट. उवाचसर्वास्तास्तत्रतापसी. ग. विलादुत्तारयामासस-

र्वान्वैधर्मचारिणी. य. उत्तार्यसर्वास्तास्तत्रतापसी. ८ य. निर्गतान्. ९ क. झ. क.—ड. लतायुतः. १० ख. वानरोत्तमाः.

११ क. क.—ड. राकुलं. १२ क.—क. ज. य. महाभागाः. १३ ख. य. प्रतिबुद्धाः. ग. छ. झ. य. ट. प्रतिवेद्य. य. ज. प्रतिपद्य. क. प्रतिबुध्य. १४ क. कार्यार्थाः. १५ क.—ड. इदांश्च.

वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्याव्यवस्थिताः ॥ प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किंमतः कार्यमुत्तरम् ॥ २५ ॥
 भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः ॥ हितेष्वभिरता भर्तुर्निष्ठः सर्वकर्मसु ॥ २६ ॥
 कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विंश्रुतपौरुषाः ॥ मां पुरस्कृत्य निर्याताः पित्रोश्चप्रतिचोदिताः ॥ २७ ॥
 इदानीमकृतार्थानां मतेष्वं नात्र संशयः ॥ हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् ॥ २८ ॥
 तस्मिन्मतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ॥ प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ २९ ॥
 तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतात् ॥ ३० ॥
 अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ॥ तस्मात्क्षममिहाद्यैव प्रायोपवेशनं हि नः ॥
 त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ॥ ३१ ॥
 ध्रुवं नो हिंसितां राजा सर्वान्प्रतिगतानितः ॥ वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिद्वैव नः ॥ ३२ ॥
 न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाकिष्टकर्मणा ॥ ३३ ॥

॥ २१—२४ ॥ वयमाश्वयुजे मासीति कालसंख्या-
 व्यवस्थिताः कालसंख्याया नियमिताः । वयं आश्वयुजे
 मासि हनुमद्विरतेन सुग्रीवेण पञ्चदशरात्रसंख्याया
 नियम्य समाहृताः । ततो मार्गशीर्षे लक्ष्मणचोदितेन
 तेन दशरात्रसंख्याया समाहृताः । ततः सीतान्वेषणे
 पौषमासमवधिं कृत्वा तेन प्रेषिताः । एवमाश्वयुजमा-
 समारभ्य कालसंख्याव्यवस्थितानामस्माकं कालवि-
 स्मरणं न युक्तमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—आश्वयुजे
 मासि दशम्यामुत्थितायामिति वत्सामीपिकाधिकरण-
 विवक्षया सप्तमी । तेन “कार्तिके समनुप्राप्ते स्वं रावण-

वधे यत ” इत्युक्तकालातिक्रमणप्रयुक्तरामकोपदर्श-
 नात् कार्तिकान्तो विवक्षितः । सोपि चातीतः समा-
 र्गणावधिभूतमार्गशीर्षमासः । अपिचेत्याभ्यां पदाभ्यां
 तदनन्तरभूतौ पौषमासौ समुक्षीयेते । अतश्च फाल्गुन
 एव प्राप्त इति भाव इत्याहुः । अत उत्तरं किं कार्यम् ॥ २५ ॥
 प्रत्ययं विश्वासं । नीतिमार्गे विशारदाः प्रगल्भाः ।
 निष्ठः दक्षा इति यावत् ॥ २६—२८ ॥ प्रायाव
 अन्तगमनाय उपवेशनं शयनं प्रायोपवेशनं ॥ २९ ॥
 अप्रवृत्तौ अवार्तायां । प्रायोपवेशनमिति गुणाभाव
 आर्थः ॥ ३०—३१ ॥ त्वां यौवराज्ये कृतवान्सुग्रीवः

श्लेषोऽन्यान् ॥ २९ ॥ ति० कालाख्यमेवाह—वयमिति । आश्वयुजे अतीतप्रायेइतिशेषः । “ कार्तिकेसमनुप्राप्ते
 स्वं रावणवधे यत ” इत्युक्तेः । ततः पञ्चदशरात्रकालसंख्याया प्रवर्तितद्वैतैः व्यवस्थिताः मिलिताः । एवंचामान्तमानेनाश्विनस्यो-
 त्तरे दीपोत्सवामाश्वतेपक्षे सर्वसेनागमनं किञ्चिन्धायां । रामस्यकोपश्च तत्रैवपक्षे कार्तिकसंनिधावपि तदुद्यमाभावकृतः । ततः
 कार्तिकेऽवधिरन्वेषणस्य । ततोमार्गश्लेषेहद्वचनं । प्रायस्तद्वर्षे पौषः शयमासः । “ कार्तिकादित्रयेनान्यतः ” इत्युक्तेः । अतो
 मार्गश्लेष एव आत्मादीनामुपोद्गमः उत्पाततोवा । तादृशीत्या पुष्पोद्गमद्वष्टापि वसन्तासप्ततातुमानेन भयोपपत्तिः । कृतकावधस्तु
 अन्वेषणेऽवधिलेनदत्तः पौषमासः । आश्वयुजइत्यस्य तत्प्रत्यासन्नकार्तिकान्तोऽह्यर्थः । कालसंख्येति । कार्तिकोत्तरं पञ्चदशरात्र-
 संख्याकालेनावधिना वानरानयनायद्वैतप्रेषणं । ततः पूर्णिमास्तमानेन मार्गश्लेषेन सर्ववानरागमनं । ततः पौषाद्यदिने दिव्यन्वेष-
 णाय वानरप्रस्थानं । तत्रपौषे माघकृष्णायकिञ्चिद्दिनसहितेऽतीते इदंशक्यमित्याहुः । तेषां सीतानयनोत्तरं सीताप्रति द्वादश-
 मासाः रावणावधिरितिस्पष्टमेव । पंपायांचैत्रमासे आगमनमित्यस्योक्तात् । ततः पूर्वफाल्गुनेसीतापहरइतिच स्पष्टमेव । एवंच
 माघकृष्णे तच्छुक्रादौवा हनुमत्सीतासनीपगमने हनुमन्तप्रति “ वर्ततेदशमोमासोद्ग्रीवोऽहोऽह्वक्त्रम् ” इतिसीतोक्तिविरोधः ।
 किञ्च हनुमत्तोलङ्घनप्रवेशदिने प्रदोषसमयएव पूर्णकृष्णचन्द्रोदयवर्णनं विरोधइत्याहुः ॥ २५ ॥ सू० सर्वकर्मसु कर्तव्यलेनोप-
 स्थितेषु प्रत्ययं प्रभुविश्वासं । यस्यहितेषु अभिरताः तस्माद्भर्तुर्निष्ठइति यत्तच्छब्दाभ्याहारेणयोजनायां “ चतुर्थातदर्थार्थवलि-
 हितशुखरहितैः ” इत्यनुकूलितं भवति । यद्वा हनुमदितरेषां हिताभिरतेरभावमावेदयति भर्तुर्मतिषष्टौ ॥ २६ ॥ सी० प्रायो-
 पवेशनं । “ प्रायश्चानयनेत्युच्यते ” इतिशेषः ॥ ति० पुत्रादित्यवलाप्रायोपवेशनं गन्तुकर्तृक्षमंयुक्तमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥
 शि० ननु “ विषष्टोपिसंबन्धे स्वयंछेतुमयाप्रतः ” इतिन्यायेन युवराजत्वेनाभिषेचितत्वां सुग्रीवः कथंनृपिष्यतीत्यतआह—नेति

[पा०] १ ग. किमेतत्कार्यं. २ ग. व. निर्दिष्टः. ३ ग. निर्दिष्टः. ४ ग. कर्मस्वप्रतिभाताश्च. क. ख. कर्मस्वप्रतिमाःशुद्धाः.
 ५ क. ख. विभ्रान्तपौरुषाः. ५ क. ख. पित्रोश्चप्रचोदिताः. ६ श. द. अस्मिन्मतीते. ७ क. च. ज. व. स्वयंकृते. ८ छ. झ.
 ट. गन्तुंप्रायोपवेशनं. ख. ग. क. च. ज. व. हितंप्रायोपवेशनं. क. प्रायोपवेशनंहितम्. ९ क. ध्रुवो. ख. ग. यावन्नोपात-
 येदाला. १० घ.—ट. हिंसते.

स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः ॥ ३४ ॥
 किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे ॥ इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि ॥ ३५ ॥
 एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ॥ ३६ ॥
 तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः ॥ [समीक्ष्याकृतकार्यास्तु तस्मिन् समये गते] ॥
 अदृष्टायां वैदेहां दृष्ट्वा चैव समागतान् ॥ ३७ ॥
 राघवप्रियकार्मार्थं घातयिष्यत्यसंशयम् ॥ न क्षमं चापराधानां गमनं स्वाभिपार्श्वतः ॥ ३८ ॥
 [प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समागताः] ॥ इहैव सीतार्मन्विष्य प्रवृत्तिर्मुपलभ्य वा ॥
 नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ ३९ ॥

श्रुत्वाङ्गमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं वभाषे ॥

अलं विपादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥ ४० ॥

इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयैकम् ॥

इहास्ति नो नैव भयं पुरन्दराद्य राघवाद्वा नरराजतोऽपि वा ॥ ४१ ॥

श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोनुकुलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ॥

यथा न हिंसेमं तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

अङ्गवादिभिसारमतानुभवेन हनुमता इतरवानरभेदनपूर्वकमङ्गदमतिमुक्तमुपगन्वासेनसीपणम् ॥ १ ॥ तथा सुग्रीवस्य
 भ्रमगुणवाक्छिद्येत्तया ततोभयाभावाद्युपपादनपूर्वकं सुग्रीवसमीपं प्रति गमनचोदानां ॥ २ ॥

तथा श्रुति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ॥ अथ मेने हतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥ १ ॥

कथं हिंसाविलम्बाह—न चाहमिति ॥ ३२—३४ ॥

मे जीवितान्तरे जीवितावधौ । व्यसनं पश्यद्भिः ।

सुहृद्भिः किं सुहृदो मयासनप्रवर्शनेन क्लेशयित्वा मम

किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५—३८ ॥ सीतार्मन्विष्य

तस्याः प्रवृत्तिं वृत्तान्तमुपलभ्य वीरं तं गच्छाम ।

नोचेविहैव यमक्षयं यमगृहं गमिष्यामः ॥ ३९—

४१ ॥ अङ्गदस्याप्यनुकूलं तारस्य वचनं श्रुत्वेत्यन्वयः ।

विधानं कार्यं । कर्मणि स्युट् । असक्तं अविलम्बं

॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-

णभूषणे मुक्ताहारारुपाने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथ हनुमता अङ्गदमतभेदनपूर्वकमङ्गदस्य सुग्रीव-

समीपगमनाय नियोजनं चतुःपञ्चाशे—तथेत्यादि ॥

॥ ३३ ॥ शि० जीवितान्तरे जीवनावधिमध्ये । मेव्यसनं राजहस्तान्मरणं । पश्यद्भिः सुहृद्भिः किं कर्तव्यमिति शेषः । न किम-
 पीत्यर्थः । एतेन मत्सुहृदामप्यधिकः सेदोमविध्यतीति सूचितं ॥ ३५ ॥ स्त० पुरन्दरादित्युक्त्याकैमुत्तंसूच्यते ॥ ४१ ॥ इति त्रि-
 पञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

ति० ताराधिपतिवर्चसि तारे तथाश्रुति । शुशब्दादङ्गदे प्रतिषेधाकरणात्तदनुमन्यमानेति । अथ अनन्तरं । अङ्गदेन राज्यं

[पा०] १ क. ग. घ. ■. ■. ट. प्रियारक्तश्च. २ इदमर्थ. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ३ क. ख. ड.—ट. अदृष्टायां च.

४ क. ख. ग. दृष्ट्वास्मांश्च समागतान्. घ. दृष्ट्वास्मान् समागतान्. ५ ख. घ. ड.—ट. कामाय. ६ ज. सापराधानां. ख. ग.

घ. तपराधानां. ७ इदमर्थ. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ८ क. छ. झ. मन्वीक्ष्य. ९ ट. मुपलभ्य च. १० ड. ज. रोषतेव च.

११ ड.—ट. पुण्योदक. १२ क.—ड. पेयं. १३ ड. च. ज. पुरन्दरादयं. १४ क.—ट. हन्येम्.

बुद्ध्या दृष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ॥ चतुर्दशगुणं मेने हनुमान्वालिनः सुतम् ॥ २ ॥
 आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः ॥ अग्निं शुक्रपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥ ३ ॥
 बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः ॥ शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रसेव पुरन्दरम् ॥ ४ ॥
 भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविदां वरम् ॥ अभिसंधातुमारेभे हनुमानङ्गदं ततः ॥ ५ ॥
 स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् ॥ भेदयामास तान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ॥ ६ ॥
 तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम् ॥ भीषणैर्वहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥
 त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै धुरम् ॥ दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८ ॥
 नित्यमस्थिरचित्ता हि केषयो हरिपुङ्गव ॥ नाज्ञाप्यं विसर्हिष्यन्ति पुत्रदारान्विना त्वया ॥ ९ ॥
 त्वां नैते ह्यनुयुञ्जेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते ॥ यथायं जाम्बवानीलः सुहोत्रश्च महाकपिः ॥ १० ॥

राज्यं हृतं मेने राज्यं कर्तुं सामर्थ्यमस्तीति मेने इत्यर्थः ॥ १ ॥ अष्टाङ्गया “ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहोपोहोर्थविज्ञानं सत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ” इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्त्या । चतुर्बलसमन्वितं आहुबलभीनोबलोपायबलबन्धुबलयुक्तं । चतुर्दशगुणं “देशकालज्ञता दाढर्यं सर्वज्ञेशसहिष्णुता । सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यमूर्जः संकृतमन्त्रता ॥ अविस्वादिता शौर्यं शक्तिह्रस्वं कृतज्ञता । शरणागतवात्सल्यममर्षस्वमचापलम्” ॥ इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तं ॥ २—३ ॥ तारस्य शुश्रूषमाणं । नटस्य शृणोतीतिवत्कारकशेषस्वात्पक्षी । शुक्रसेव पुरन्दरमिति पुरन्दरशब्दसन्निधानाद्न शुक्रशब्दो बृहस्पतिपरः । यद्वा कस्यांचिद्व-

स्याथां ह्मिमुपदिशतः शुक्रस्य वचनं पुरन्दरः सुतवा-
 नित्यवगम्यते । गुरोरिव पुरन्दरमिति कचित्पाठः ॥ ४ ॥ अभिसंधातुं अनुकूलयितुं ॥ ५ ॥ चतुर्णां सामादीनां । तृतीयं भेदं । “सामं दानं च भेदश्च दण्डश्चेति यथाक्रमम्” इति क्रमनियमात् ॥ ६ ॥ कोपरूप उपायः कोपोपायः दण्डः तत्समन्वितैः ॥ ७ ॥ पित्रा पितुः ॥ ८ ॥ आज्ञाप्यं आज्ञापनं । भावे कृत्यप्रत्ययः । पुत्रदारान् पुत्रदारैर्विरहिताः । त्वयेति कर्तरि तृतीया । अस्य आज्ञाप्यमित्यनेन संबन्धः ॥ ९ ॥ अयं जाम्बवानीलः सुहोत्रश्च एवे त्वां यथा नानुयुञ्जेयुः नानुवर्तेन् । तथाहमपि नानुवर्ते हि । त इमे सर्वे सामादिभिः सुग्रीवाव्यक-

सुग्रीवीचकपिराज्यं हृतमितिमेने । तद्वाज्यं स्वर्गप्रभाराज्यमित्यर्थद्वयन्ये ॥ १ ॥ स० शुक्रपक्षलेनादिः कृष्णपक्षस्य । समग्रः शु-
 क्रपक्षइत्यर्थः । तस्मिन् ॥ ३ ॥ ति० शुक्रसेवपुरन्दरं विपरीतोपदेशग्रहे उपमैषा ॥ स० शुश्रूषमाणं आकर्णयन्तं । तारस्य-
 चइतिशेषः । कदापि नैतद्वदतइति सूचयिदुमभूतोपमितिमाह—शुक्रसेवपुरन्दरमिति ॥ शुक्रस्यवाक्यंशुश्रूषमाणं
 पुरन्दरमिवैत्यन्यः ॥ ४ ॥ ति० अभिसंधातुं तारादिभ्योभेदयितुं ॥ शि० अङ्गदंभिसन्धातुं भर्तुरर्थेसंयोजयितुं ॥ ५ ॥
 ति० वाक्यसंपदा भेदजननक्षमन्यायोपेतेन “हीनाश्रयोनकर्तव्यः कर्तव्योमहदाश्रयः” इत्यादिवाक्यसम्बन्धेन ॥
 स० चतुर्णां सामदानभेददृष्टानां द्वितीयउपायो दानं । तमुपवर्णयन् हेतुशतप्रलयः । रामकार्येसाधिते राज्यादिप्राप्तिर्भवती-
 तिवर्णयित्वा तान्बलदानुवर्तिनोभेदयामास स्नानुकूलांश्चकारेतियावत् ॥ द्वितीयोभेदइति नागोजिमद्योयव्याख्यांनु “साम-
 दानेभेददृष्टावित्युपायचतुष्टयं” इति कचित्सुस्तकसेपुठ्या “भेददण्डौसामदाने” इत्युपयथाप्यभरणेभेदस्य द्वितीयस्यानुक्तिवि-
 रोधात् इहभेदयामासेति द्वितीयस्यभेदस्य भेदनहेतुत्वासंभवाच्चेपेक्षं ॥ ६ ॥ ति० भीषणमेवस्तुतिपूर्वकरोति—इमिति । त्रिभिर्वाशु-
 ग्रीवेण्युद्देशसमर्थतरः । यद्वा त्वं पित्रासदृशइतिशेषः । अतएव युद्धेसमर्थतरइत्यर्थः । दृढंधारयितुंशक्तः । अस्य यदि सर्वेकपय-
 स्वात्मनुवर्त्यन्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ ति० कपिराज्यं किष्किन्वायांवा ऋक्षविलेवा । नक्षत्रदत्तोत्साह—नित्यमिति । स्वभावादिति-
 भावः । अत्यैकैकारणान्तरमप्याह—पुत्रदारविनेति । पुत्रदारानां किष्किन्वाचर्तिनां सुग्रीवायत्तत्तात्प्रासदृशविलेवस्थाने तद्वि-
 योगस्यस्पष्टत्वात् । निगृह्यस्थापनमप्यशक्यमित्याह—जयाज्ञाप्यं लंकर्तृकमाज्ञापनं नसहिष्यन्ति । लतोप्यधिकबलत्वादिति-

[पा०] १ ग. बुद्ध्याप्यष्टाङ्गया. २ क. ख. गुरोरिव. ३ क. भर्तुरर्थपरिश्रान्तं. ४ क. ग. घ. च. ज. विचारदं क. छ. झ. भ. ट. विचारदः. ५ ख. क.—झ. द्वितीयं. ६ क. ग. घ. भिन्नेषु सर्वेषु. ७ क.—ट. विविधैर्वाक्यैः. ८ क. क.—ट. युद्धं. ९ घ. हरयो. १० क.—झ. ट. पुत्रदारविना. य. पुत्रदारैर्विना. ११ क. छ. झ. ज. ट. ह्यनुवर्तेयुः. ग. ह्यनुवर्तेयुः. १२ क. यथाच. १३ क. च. ज. घ. महाबलः.

न ह्यहं तं इमे सर्वे सामदानादिभिर्भुजैः ॥ दण्डेन वा त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥
 विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसः ॥ आत्मरक्षाकरस्तस्मात् विगृहीत दुर्बलः ॥ १२ ॥
 यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्विलमिति श्रुतम् ॥ एतल्लक्ष्मणबाणानामीवत्कार्यं विदारणे ॥ १३ ॥
 स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ॥ लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्मिन्धात्पत्रपुटं यथा ॥ १४ ॥
 लक्ष्मणस्य तु नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारणाः ॥ १५ ॥
 अवस्थाने यदैव त्वमासिष्यसि परंतप ॥ तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥ १६ ॥
 सारन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ॥ खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७ ॥
 स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ॥ तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८ ॥
 नै च जातु न हिंस्यस्त्वां घोरां लक्ष्मणसायकाः ॥ अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥
 अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् ॥ आनुपूर्व्यानु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २० ॥
 धर्मकामः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो ददत्रतः ॥ भुविः सत्यप्रतिज्ञश्च नै त्वां जातु जिघांसति ॥ २१ ॥
 प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम् ॥ तस्यापत्यं च नस्त्यन्यत्तस्माद्दुदं गम्यताम् ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

र्षितुं न शक्याः ॥ १०—११ ॥ बलीयसः प्रबलस्य ।
 दुर्बलेन समं विगृह्य आसनमप्यवस्थानमपि कर्तव्य-
 माहुः । नतु दुर्बलस्य बलीयसा । तस्मात् आत्मरक्षा-
 करः स्वधर्मकाम इति यावत् । दुर्बलः बलीयसा न
 विगृहीत विगृह्य नासीत् ॥ १२ ॥ स्वतो बलाभावेपि
 दुर्गबलमस्तीत्याशङ्क्याह—यां चेति ॥ यामिमां गुहां
 धात्रीं रक्षकां मन्यसे । एतद्विलमिति ताराच्छ्रुतं ।
 एतत् क्रक्षविलं । विदारणे विषये लक्ष्मणबाणानामी-
 वत्कार्यं अयत्नसाध्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ पुरा विलवा-
 सिनं मयमुद्दिश्याशनिं वज्रं क्षिपतेन्द्रेण स्वल्पं कृतं
 द्वारमात्रं कृतं । लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैः पत्रपुटमिव

मिन्धाद्वि ॥ १४ ॥ तद्विधाः तादृशाः । अपरिच्छि-
 न्नवैभवा इति यावत् । गिरीणामपि दारणाः विलस्य
 किमुवेति भावः ॥ १५ ॥ अवस्थाने विले । यद्वा
 विगृह्यावस्थाने आसिष्यसि स्यात्स्यसि । विगृह्यावस्थानं
 यदाध्यवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥ लक्ष्मणसा-
 यकाः अपवृत्तं पृष्ठहीनं स्वकार्याकरमित्यर्थः । त्वां न
 हिंस्युरिति न हिंस्युरेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ आनुपूर्व्यात्
 क्रमप्राप्तेः ॥ २०—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्कि-
 न्धाकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

भावः ॥ ९ ॥ स० इमां गुहां । इमां स्वयंप्रभांवा । धात्रीं एकत्र रक्षयित्री । अपरत्र धारयित्री । एतत् परिदृश्यमानं विलं ।
 मन्यसे इतराद्यभयस्थानं मन्यसे । एतत् विदारणं बुद्धिस्थविलविदारणं । लक्ष्मणबाणानां लक्ष्मणबाणैः । ईषत् कार्यमिति द्वेपदे ।
 अल्पकार्यमित्यर्थः । तेनमेवत्प्रसक्तिः । “स्वल्पं हि कृतं” इत्युत्तरग्रन्थानुसूक्तमिदं व्याख्यानं । स्वल्पभावभाषे इति व्याख्यानमैकप-
 षाभयेन तस्यप्रतिकूलमिति मन्तव्यं ॥ १३ ॥ ति० पुरा पूर्वं । माययाभूतलान्तर्निर्मितैस्तत्पुनर्वर्तिमयवधार्यमशानिं तत्प्रदेशभुवि
 क्षिपतेन्द्रेण स्वल्पमेव कृतं मयवधमानं कृतं नतु पुनर्मग्नं । लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैरेतत्पुनरपि पत्रपुटमिव मिन्धात् ॥ स० स्वल्पं
 द्वारमात्रं । पत्रपुटं पुटति शब्दकरोतीति तथा । पत्रंचतपुटंच । शुष्कपर्णमिति यावत् । पुटपत्रमिति भाव्यमिति तु दत्तोत्तरं ।
 “विलंबः शुष्कवर्णवत्” इति संग्रहं रामायणशेखरे ॥ १४ ॥ ति० तद्विधा इत्यस्य विवरणं वज्राशनीत्यादि । वज्रं इन्द्रकरणं ।
 अशनिर्मेघस्थः । यद्वा तद्विधाः वालिहन्तृबाणसदृशाः ॥ १५ ॥ ति० सर्वत्रात्रलक्ष्मणनामग्रहणं तस्य क्रूरस्वभावत्वात् । ईदृशानां
 रामालक्ष्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ ति० धर्मराजः धर्ममार्गवर्ती राजा तथा प्रीतिकाम एव लब्धे नतु लक्ष्मणकामः ॥ शि० धर्मराजः सद्धर्मैः
 शोभमानः ॥ २१ ॥ इति चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ क. ग. नवते सर्वे. २ क. ग. ड.—ट. दण्डेन. ख. घ. नदण्डेन. ३ ख. छ. झ. ञ. ट. बलीयसा.
 ४ छ. झ. ञ. ट. विदारणं. ५ क. ड.—ट. लक्ष्मणस्यच. ६ छ. झ. ट. दारणाः. ७ ड. छ. झ. ट. अवस्थानं. ८ च. ज.
 दुःखाहुः स्वतरंगलाङ्गिकरिष्यन्ति दुर्गताः. ९ क. ग. ज. झ. अत्युग्रवेगानि शिताघोराः. १० क. रामलक्ष्मण. ११ व.—ज.
 अपावृत्तं. १२ छ. झ. ट. धर्मराजः. १३ ख.—झ. ट. सत्तां जातु न नाशयेत्. १४ ड. तस्यापलं तु.

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

हनुमदुक्तं सुग्रीवस्य गुणवत्त्वमसहमानेनाङ्गवेन सुग्रीवेदोषोद्भावेन तद्गर्हणपूर्वकं जानरान्प्रति स्वस्य प्रायोपवेशनाभ्यनुज्ञा-
नेन प्रायोपवेशनम् ॥ १ ॥ तथाभूतेऽङ्गवे सबाण्यमोचनं सुग्रीवगर्हणपूर्वकं स्वयमपि प्रायोपवेशितैः सकलकपिवरैः रामवनम-
वेद्यादिस्य प्रायोपवेशनावधिकसर्ववृत्तान्तोद्घोषणेन गिरिदरीपरिपूरणम् ॥ २ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमनवीत् ॥ १ ॥
स्वैर्यमात्ममनःशौचमानुशंस्यमथार्जवम् ॥ विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥
भ्रातृज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिषीं प्रियाम् ॥ धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ ३ ॥
कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा मेहात्मना ॥ युद्धायाभिनिनियुक्तेन विलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४ ॥
सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशः ॥ विस्मृतो राघवो येन स कस्य तु कृतं सरेत् ॥ ५ ॥
लक्ष्मणस्य भयाघेन नाधर्मभयभीरुणा ॥ आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन्कथं भवेत् ॥ ६ ॥
तस्मिन्पापे कृतमे तु स्मृतिहीने चलात्मनि ॥ आर्यः को विश्वसेजातु तत्कुलीनो जिजीविषुः ॥ ७ ॥
राज्ये पुत्रः प्रतिष्ठाप्यः सेगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥ कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८ ॥
भिन्नमन्त्रोपराद्धश्च हीनशक्तिः कथं सहम् ॥ किष्किन्धां प्राप्य जीवेयमनाथ इव दुर्बलः ॥ ९ ॥
उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् ॥ शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ १० ॥

अथ हरीणां प्रायोपवेशः पञ्चपञ्चाशो—श्रुत्वादि
॥ १ ॥ स्वैर्यं स्थिरबुद्धिता । आत्ममनःशौचं आल-
क्ष्यः मनसः शौचं अन्तःकरणशुद्धिश्चेत्यर्थः । धैर्यं
गाम्भीर्यम् ॥ २ ॥ मनःशौचाभावमुपपादयति—
भ्रातुरिति ॥ स कथं धर्मं जानीते इति वक्ष्यमाणमा-
कृष्यते । जीवत इत्यनेन भ्रातृमरणानन्तरं तद्भार्याप-
रिग्रहः कुलधर्म इत्यवगम्यते ॥ ३ ॥ आनुशंस्याभा-
वमुपपादयति—युद्धायेति ॥ युद्धायाभिनिनियुक्तेन
भ्राताभिर्गतस्य शत्रोः युद्धाय वालिना नियुक्तेनेत्यर्थः
॥ ४ ॥ आर्जवाभावमुपपादयति—सत्यादिति ॥

पाणिगृहीतः पाणौ गृहीतः ॥ ५ ॥ कथं तर्हि सेना-
मानीतवान्सुग्रीव इत्याशङ्क्याह—लक्ष्मणस्येति ॥
नाधर्मभयभीरुणा भयशब्दोत्र भवेत्तुपरः । अधर्म-
रूपभयहेतोर्भीरुणा न च । किंतु लक्ष्मणस्य भवात् ।
लक्ष्मणदण्डनिमित्तभयादित्यर्थः ॥ ६—७ ॥ तत्र
यौवराज्यस्थापनं किं विस्मृतोसीत्यत्राह—राज्य
इति ॥ पुत्रः जनिष्यमाणः स्वपुत्रः ॥ ८ ॥ भिन्नमन्त्रः
प्रकाशितविगृह्यावस्थानमन्त्रः । उपराद्धः कृतापराधः ।
यद्वा पितृहिंसनेन संजातापराधः ॥ ९ ॥ उपांशुद-
ण्डेन रहस्यदण्डरूपेण । उपपादयेत् प्रापयेत् ॥ १० ॥

ति० ज्येष्ठस्य भ्रातृभार्या धर्मेण मातरं धर्ममार्गेण वर्तमानां ज्येष्ठभ्रातृपत्नीतामावृत्तया । जीवतोमनसमक्षं । अनेन “देवराजसु-
तोत्पत्ति” इत्यतोपि धर्मसंहितं । यद्वा जीवतोमहिषीमिति महिषयुद्धकालिकस्वीकारपरं । यः स्वीकरोति कथं स धर्मं जानीते
इत्यन्वयः । एतेन हनुमदुक्तं धर्मराजलंघनाख्यातं । एतद्भूतोऽङ्गदस्य केवलरोषमूलं त्रैवर्णिकातिरिक्तधर्मास्मरणपूर्वकं ॥ स०
धर्मेण मातरं ज्येष्ठभ्रातृपत्नीलक्षणधर्मप्रयोज्यमावृत्तवती ॥ ३ ॥ ति० “धर्ममस्मिन्” इति पाठे धर्मं धर्मपीमूलप्रवर्तनमित्यर्थः
॥ ६ ॥ ति० स्मृतिभिरे स्मृतिर्मेन्वादीनां मित्रा लक्षा येन । तत्कुलीनः तज्जातिकोऽपि विष्टः ॥ ७ ॥ ति० सुग्रीवः सगुणो
निर्गुणोवास्तु नमे तद्विचारेण किञ्चित् । अपि तु शत्रुकुलीनं मां पुत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य कथं सुग्रीवो जीवयिष्यति न कथमपीत्यर्थः ॥
स० शत्रुकुलीनं शत्रोर्वालिनः कुलदेहः तत्र भवत्समादुत्पन्नः । “कुलस्य” । “कुलंगोत्रे देहेऽपि” इति विश्वः ॥ ८ ॥ ति०
भिन्नोचितप्रवेशरूपो मन्त्रो यस्य सः । एवं मन्त्रस्य स्य कस्यापि मुखाच्छ्रवणेऽवश्यं भाविनि स्पष्टमपराद्धमभवात् । हीनशक्तिः सुग्रीवा-
पेक्षया हीनबलः । हनुमदुक्तरीत्या सहायबलहीनश्च ॥ ९ ॥ स० उपांशुदण्डेन लोकाविदितशिक्षया । बन्धनेन कारागारस्थापना-
दिना । शठोऽपि दुष्टेऽपि । शोरः असह्यव्यापारः । नृशंसोपातकः । यथाप्यर्थैकताऽमीषो । तथापि त्रिवारं वदिष्यामीति हनुमतो

[पा०] १ क.—ड. दुरात्मना. २ ग. घ. ङ. च. ज. विलस्यापिहितं. ३ च. अ. कस्यदुक्तं. ४ ग. च.—ड. भयेनेह.
५ ग. धर्मस्तस्मिन्. ग. ट. धर्मस्तस्मिन्. ६ छ. ग. स्मृतिभिरे. ७ क.—ड. विशेषतः. ८ ग. द.—ड. पुत्रं प्रतिष्ठाप्य.
९ ग. ङ. च. ज. व. सङ्गुणो. १० क.—ड. विगुणोपिवा. ११ क. च. ज. ग. भिन्नमन्त्रो विरुद्धश्च. १२ क. बाधनेन.

बन्धनाद्वाऽवसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ॥ अनुजानीत मां सर्वे शूहं गच्छन्तु वानराः ॥ ११ ॥

अहं वः प्रतिजानामि नागमिष्याम्यहं पुरीम् ॥ इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२ ॥

अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ ॥ अभिवादनपूर्वं ■ राजा कुशलमेव च ॥

वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ १३ ॥

आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे ॥ मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ १४ ॥

प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी ॥ विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् ॥ १५ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धास्तानभिवाद्य च ॥ विवेशं चाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मनाः ॥ १६ ॥

तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः ॥ नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ॥ १७ ॥

सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम् ॥ परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवसन्प्रायमासितुम् ॥ १८ ॥

मैतं तद्वालिपुत्रस्य विज्ञाय पुत्रवर्षभाः ॥ उपस्पृश्योदकं तत्रै प्राशुखाः समुपाविशन् ॥ १९ ॥

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥ शुमूर्ध्वो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स इ ॥ २० ॥

रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च ॥ जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः ॥ २१ ॥

हरणं चैव वैदेह्या कालिनश्च वधं रणे ॥ रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥ २२ ॥

सं संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिक्कूटप्रतिमैः पुत्रकुमैः ॥

बभूव सन्नादितं निर्दरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवोल्बणैः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

बन्धनाद्वावसादान्मे इति वेति असिद्धौ । बन्धनरूपावसादात् ॥ ११—१२ ॥ राघवौ कुशलं वाच्यावित्यनुपपन्नः ॥ १३—१४ ॥ तपस्विनी शोचनीया ॥ १५—१६ ॥ तस्य संविशतः तस्मिन् संविशति । संवेशः शयनं ॥ १७—१८ ॥ तत्र विन्ध्ये । उदक्तीरं समुद्रस्योत्तरतीरं । एतत् प्रायोपवेशनं क्षममिति

मत्वेति शेषः ॥ १९—२० ॥ जनस्थानवधं जनस्थानस्य रक्षोवधं ॥ २१ ॥ आगतं भयं प्रायोपवेशनरूपभयनिमित्तं च । वदतां वदन्तु च । स महीधरो भृशं सन्नादितनिर्दरान्तरो बभूवत्युत्तरेणान्वयः ॥ २२—२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारव्याख्यानं किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

विषयजननाय घटाशुफिर्युक्ता ॥ १० ॥ स० अहमहमिति द्विरुक्तिः प्रतिजानामि गमिष्यामीत्याख्यातद्वययोगादुपपन्ना । यद्वा अहमिति मान्तमहङ्कारवद्वाच्यव्ययं । अहं अहन्तावान् अभिमानीति यावत् ॥ ११ ॥ ति० राजा सुग्रीवः । कुशलमेव वाच्य इत्यनुकथः । नस्तिदानीं दुःखवशादुक्तमित्यर्थः ॥ ति० अथमातुः कुशलविज्ञापनाशेषतयाऽऽरोग्यपूर्वकलविशेषाभिधित्सया च पुनः सुग्रीवे कुशलविज्ञापनमाह—वाच्यस्तात इति ॥ १३ ॥ ति० निन्दन्तः । अङ्गदपक्ष्या इति शेषः । व्यवसन् व्यवस्यन् ॥ छि० वालिनं प्रशंसन्तः वाली अतीव भाग्यवान् शुद्धेरामसंमुखेऽस्तइति वदन्तः ॥ १८ ॥ ती० उत्तरीयं समाहिता इति कर्तैरिनिष्ठा । उत्तरीयं संबसितवन्त इत्यर्थः । उदक्तीरं समाश्रिता इति च पाठः ॥ ति० हरिश्रेष्ठा अपि एतत्प्रायोपवेशनमेवास्माकमवश्यं युक्त इति मन्यन्ते स्मेति शेषः । सामिनिप्रियमागे तं परित्यज्यास्माकं गमनमयुक्तमिति तत्क्षमलव्यवसायः ॥ २० ॥ ती० हरीणां भयमागतं संपातिरूपं भयनिमित्तं प्राप्तं । एतन्नानन्तरसर्गादौ स्पष्टीभवति ॥ स० रामकोपं सुग्रीवोपरि । हरीणां तेषां सुग्रीवादागतं भयं वदतामित्यन्वयः ॥ २२ ॥ ती० भयनिमित्तागमने हेतुमाह—सं संविशद्भिरिति ॥ सन्नादितनिर्दरान्तरत्वे भयनिमित्तं गालागमनहेतुत्वात् ॥ २३ ॥ इति पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा] १ क. ख. ग. ङ.—ट. बन्धनाद्या. २ ङ.—ट. अनुजानन्तु. ३ क.—घ. गृहान्. ४ ङ.—ट. नगमिष्याम्यहं. ५ क. घ. पूर्वदि. ६ च.—ट. राजा कुशलमेव च । अभिवादनपूर्वतुराघवौ बलशालिनौ. ७ ङ. च. ज. न. वाच्यः पिता. ८ क.—च. ज. न. विनष्टमामिह श्रुत्वा. ९ क. ख. घ. एतावद्वचनं बोधत्वा वृद्धानप्यभिवाद्य च. १० क.—घ. संविवेशाङ्गदो. ११ ङ.—ट. दुर्मनाः. १२ क. सुग्रीवं वापि. १३ क. ख. घ. छ. न. व्यवस्यन्. ग. व्यतिष्ठन्. १४ ख. ङ. ट. तद्वक्त्रं वालिपुत्रस्य. १५ ख. घ.—ट. सर्वे प्राशुखाः. क. विन्ध्ये प्राशुखाः. १६ ङ.—ट. तथा. १७ क. ख. एवं वदद्भिर्बहुभिः. १८ ख. ङ. निर्दरान्तरो. १९ ङ.—ट. निर्दरं.

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

कपिकुलकोलहलादिभ्यस्कन्दरादिनिर्मतेनसंपातिना कपिकुलावकोकनेन चिरतरादारपरिकल्पनहर्षादिप्रशंसनपूर्वकं क्रमेण सर्ववानरभक्षणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ तदाकर्णेनस्त्रिजनेनाज्ञवेन हनुमन्तप्रति रामकार्याकरणेन भागविमोक्षणाद्रामोप-
काराय रत्नपान्मरणाधिगमाच्च क्रमेणरमगाईजटायुःप्रशंसनपूर्वकमेतावद्विपश्चिन्मिस्रबोलीर्त्तनेन कैकेयीगर्हणम् ॥ २ ॥
तदाकर्णमतिविष्णोनेनसंपातिनाऽङ्गवृमति स्वस्य जटायुस्रजत्वेननिवेदनेन तन्मरणप्रकारप्रसपूर्वकं स्वस्यसूर्यकिरणविर्वन्मपक्षयो-
धया परंतादवसारणप्रार्थना ॥ ३ ॥

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले ॥ हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥
संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहङ्गमः ॥ भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुषः ॥ २ ॥
कन्दरादमिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ॥ उपविष्टान्हरीन्हृष्टा हृष्टात्मा गिरमवतीत् ॥ ३ ॥
विधिः किल नरं लोके विधानेनालुवर्तते ॥ यथाऽयं विहितो भक्ष्यधिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४ ॥
परं पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् ॥ उवाचेदं वचः पक्षी तामिरीक्ष्य प्लवङ्गमान् ॥ ५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ॥ अङ्गदः परमायस्तो हनुमन्तमथावतीत् ॥ ६ ॥
पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः ॥ इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७ ॥
रामस्य न कृतं कार्यं रीडो न च वचः कृतम् ॥ हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसाऽऽगता ॥ ८ ॥
वैदेक्षाः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ॥ गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तद्वेषतः ॥ ९ ॥
तथा सर्वाणि भूतानि तीर्थग्योनिगतान्यपि ॥ प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥
अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ॥ १० ॥
तेन तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना ॥ प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा ॥ ११ ॥

अथ संपातिसंवादः षट्पञ्चाशे—उपविष्टा इत्या-
दि ॥ उपचक्रमे ग्रामुमुपक्रान्तः ॥ १ ॥ संपातिरि-
त्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ २—३ ॥ विधिः वैवं ।
विधानेन योगक्षेमसंपादनेन । यथा यस्मात्कारणात्

॥ ४ ॥ पराणां वानराणां मध्ये मृतमृतं परं वानरं
भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ परमायस्तः
परमोद्भिन्न इत्यर्थः ॥ ६—७ ॥ अज्ञाता अचिन्तिता
॥ ८—९ ॥ स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः स्नेहकारुण्यध्या-
या

स० विधिः वैवं कर्मफलं । विधानेनपूर्वकर्मादुरोपेन । नरमनुवर्तते । सामान्येनोक्तसिद्धिगमयप्रवगमयति—यथेति ।
चिरादुपोषितायेतिशेषः । विहितोमह्यं मयोग्यः । भक्ष्यः कपिपिशितरूपः । यद्वा मह्यमितितुर्थाद्वितीयायै । विहितोयोग्योभ-
क्ष्योनामुपागतहलन्वयः ॥ ४ ॥ रामानु० पराणां श्रेष्ठानां । वानराणामध्ये परं वानरं मृतमृतं भारयित्वामारयित्वा भक्षि-
ष्येइत्येवंवचउवाचेतिसंबन्धः ॥ पूर्वत्र “ हरीणामियमागतं ” इतिवचनस्य परत्र “ पश्यसीतापदेशेन ” इत्याद्यङ्गदनिर्वचन-
स्यच स्वयंमृतभक्षणेऽनुपपन्नत्वान्मारयित्वामारयित्वेति व्याख्यातं ॥ ति० यतः परंपराणां पङ्क्तिउपविष्टानांवानराणामध्ये मृत-
मृतंकमाद्रक्षिष्ये । तस्मादितिपूर्वेषंसंबन्धः ॥ ५ ॥ स० सीतापदेशेन सीताध्याजेनप्राप्तप्राप्तोपवेशनामित्यर्थः । वानराणांविप-
त्तये साक्षाद्वैवस्वतोयमः अयंगृध्रपक्षी इमंदेशमनुप्राप्तः । गृध्रापदेशेनेतिपाठे शुभमोर्थः । शनैश्चरव्याहृतयेयमहति । यमंउभयभ्र-
मणाय वैवस्वतइति ॥ ७ ॥ स० पूर्वपश्येति हनुमन्मात्रंसंबोधोक्तमिति तद्विषयकत्वेनइत्युक्तिः अङ्गदस्याङ्गसरणभावेनेतिहेयं ॥
यद्वा पूर्वपश्येत्युक्तिर्ब्रह्मलक्ष्मोदुदुहनुमतःसंभवति । अत्रमुख्यायुक्त्योभयविषयत्वावइत्युक्तिः ॥ ८ ॥ ति० रामस्यप्रियंकुर्व-
न्तीत्यनेन तस्मिन्महर्षेप्रेमास्पदलंसुखयतासर्वात्मलंसूचितं ॥ सर्वात्म्यमेवददयति—अन्योन्यमिति । स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः । राचेद-
तिशेषः । सर्वस्वरामलात्तदीयश्रेष्ठेनैव परस्परोपकारकरणमित्यर्थः ॥ १० ॥ शि० तीर्थग्योनिगतानि जटायुःप्रभृतीनि । प्राजा-

[पा०] १ छ. उपविष्टास्तुतात्सर्वास्तस्मिन्प्रायं गिरिस्थले । गृध्रराजोहरीन्प्रेष्यप्रख्यातबलपौरुषः. २ घ. गिरिस्थले.
३ ग.—अ. चिरंजीवी. ४ क.—उ. निवृत्त्यातबल. ५ क. ख. ग. मिहागतः. ६ ख. च. ज. झ. ञ. उवाचेतद्वचः. ग. घ.
उवाचेद्वचः. ७ छ. ट. उवाचेतद्वचः. ८ क.—ज. च. ट. गृध्रापदेशेन. ८ ख. द्वैवस्वतंयमं. ९ ख. मनुप्राप्तं. १० छ. झ. ट.
कार्येनकृतंनकृतंराजशासनं. ११ क. घ. छ. य. राजधनवचः. १२ क. ग. च.—उ. तत्तत्तस्योप. १३ क. कारायै.

राघवार्ये परिभ्रान्ता वधं संत्यक्तजीविताः ॥ कान्ताराणि प्रपन्नाः स न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १२ ॥
 स सुखी शृंगराजस्तु रावणेन हतो रणे ॥ मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् ॥ १३ ॥
 जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ॥ हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १४ ॥
 रामलक्ष्मणयोर्वैस अरण्ये सह सीतया ॥ राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तैश्चा वधः ॥ १५ ॥
 रामकोपादशेषाणां रोक्षसानां तथा वधः ॥ कैकेय्या वरदानेन ईदं हि विहृतं कृतम् ॥ १६ ॥

तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतिताश्च सैमीक्ष्य वानरान् ॥

भृशचलितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स्य शृंगराजः ॥ १७ ॥

तं तु श्रुत्वा तैदा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम् ॥ अग्रवीद्वचनं वृधस्तीक्ष्णतुण्डो मेहासनः ॥ १८ ॥
 कोऽयं भिरा वोषयति प्राणैः प्रियैतमस्व मे ॥ जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः ॥ १९ ॥
 कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयैः ॥ नामधेयमिदं भ्रातुर्भिर्भिन्नाद्य वया श्रुतम् ॥
 इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भग्नद्विरवतारितुम् ॥ २० ॥
 यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य निरुद्धैः ॥ अतिदीर्घस्य कालस्य तुष्टोऽस्मि परिकीर्तनात् ॥ २१ ॥
 तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ॥ भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः ॥ २२ ॥

वद्धाः । अन्योन्यं प्रत्येकं प्रत्येकं ॥ १०—१२ ॥
 परमां गतिं मुक्तिमित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ रामल-
 क्ष्मणयोरित्यादि ॥ रामवनवासमारभ्य प्रायोपवेशप-
 र्यन्तं यदस्ति तत्सर्वमिदं विहृतं कैकेय्या वरदानेन

कृतं हीति संबन्धः । इत्यङ्गदोऽग्रवीदिति संबन्धः ॥ १५
 —१६ ॥ समीक्ष्य ज्ञालेत्यर्थः । ज्ञानं च वचनश्रवणं
 वानराणां दर्शनं च । अस्य श्लोकस्थानान्तरं सर्गसमा-
 तिर्भवितुमर्हति ॥ १७ ॥ तीक्ष्णतुण्डः तीक्ष्णमुखः ।

स्त्यक्त्वापि यथारामस्यप्रियंकुर्वन्ति तथावयं करिष्यामइतिशेषः ॥ अन्योन्यमुपकुर्वन्ति शिष्टाः । ततस्तत्परामस्योपकारार्थं
 आत्मना स्वस्वप्रयत्नेन आत्मानं देहं त्यजत ॥ स० लेहयश्रिताः उतमेघुज्ज्वे भक्तिः । मध्यमेघुज्ज्वेः प्रीतिः । अधमेघु कारुण्यं
 कृपा । सज्जतेतिदृतीयान्तं जटायुषोविशेषणं ॥ आत्मानं शरीरं । आत्मना मनसा ॥ १०—११ ॥ ति० ननु प्राश्रत्यागेन
 कथंरामस्यसंतोषोत्पादः—प्रियमिति । हिदतः जटायुषा प्राणांस्त्यजता प्रियंकृतमिति रामस्य मतमितिशेषः । तथाऽस्यमरणे-
 नापि रामस्तथा मंस्यतीतिभावः ॥ ११ ॥ स० सामान्यतस्त्रियंक्वामिलंमुग्रीवस्येति सुग्रीवभयान्मुक्तइति जटायुषंप्रति वचन-
 मुचितमितिभावः । यद्वा श्लेष्मसुग्रीवमङ्गदस्यथा तथा सर्वेषामपि भयं तस्मादिति अन्तिपरवक्तव्याऽङ्गदेनैवमुक्तमितिमेतत् ॥
 सुग्रीवभयाद् सुग्रीवस्य भयं स्वकार्याकले दस्मात्सतथा रामः तस्मात् । मुक्तः क्षीरात् । परमां गतिं गतइत्यन्वयः । अनेन
 सुग्रीवोपि परतश्चइति भीतोऽस्मान्भीषयतीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ ति० जटायुषोविनाशेन हागितिशेषः । यदिपुनर्मुहूर्तेपि युद्धेरा-
 वणंनिहन्त्यात्तदा रामदग्धोचरोरावणः सीतां नहरेदितिभावः । राज्ञोदशरथस्यच हागिवनाशेन । यदि पक्षमात्रमपि राजजीवनं
 स्नातदा रामप्रस्थानयेदेवेतिभावः । नैदेहीहरणं तु स्पष्टमेव वानराणांप्राणसंशयकारणं ॥ १४ ॥ रामानु० तदसुखमिति ।
 भूलेतिशेषः । सशृंगराजमितिसम्बन्धः । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् ॥ केषुचित्कोशेष्वस्य श्लोकस्थानान्तरं सर्गकरणंदश्यते केषुचित्सूर्याङ्ग-
 दशरथक्षलादित्यस्थानान्तरंदृश्यते ॥ प्रायेण सर्गसमाप्तिद्योतककृतभेदसद्भावात्तदुक्तमिति श्लोकानन्तरं सर्गकरणमुपपन्नमितिप्रती-
 बते ॥ १७ ॥ स० शृंगरस्य जटायुमरणप्रवणतोऽस्मरणं नास्तीतिसूचयितुं कविः पुनः तीक्ष्णतुण्डोऽवचनमग्रवीदितिषदति—तत्त्विति ।
 भद्रा पूर्ववानरान्स्तुदाहृतवानिति अश्रुत्वा अङ्गदस्यमुक्तोद्गतंश्रुत्वा वचनमग्रवीदित्युक्तया राजपुत्रलेनाङ्गदमात्रंस्तुक्तिरिति नपुन-
 र्भक्तिः ॥ १८ ॥ ति० कोषोषयति समयाप्रवृत्त्यतिशेषः ॥ १९ ॥ स० रावणस्य ऋषिकुलजत्वेनाभ्यर्हितत्वाद्वाक्षसगृध्रयोरि-
 तिक्वचं ॥ ति० अवतारितुमिच्छेयं । आत्मानमितिशेषः ॥ २० ॥ ति० अवतारणफलमाह—यवीयसइति कनिष्ठश्लेख्यैः
 ॥ २१ ॥ ति० श्रोतुमिच्छेयं । युध्मत्समीपमागलेतिशेषः ॥ २२ ॥ ति० तस्येति । अन्यस्यस्तुयस्यरामःप्रियःपुत्रः स दशरथो

[पा०] १ च. मरणेगताः. १ क. स. व.—ट. वांसमरण्ये. ३ क. वधस्तथा. ४ क. रामकोपावसर्वेषां. ५ क.—ट.
 ६ क. छ. झ. ट. इदं च. ७ क. च. छ. झ. अ. ट. निरीक्ष्य. ८ छ. झ. अ. ट. चकितमतिः. ९ ग. क.—ट.
 शृंगराजः. १० च. अ. ततः. ग. इतिश्रुत्वा. ११ छ. झ. ट. तथा. १२ छ. ज. महाखगः. १३ क. ग. क.—ट.
 प्रियतरस्यमे. १४ क.—झ. अ. चिरयाव. १५ क.—ट. परितुष्टोऽस्मिकीर्तनात्.

तस्यैव च मम आतुः सखा दशरथः कथम् ॥ यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः ॥ २३ ॥
सूर्याशुदग्धपक्षत्वात् श्रेष्ठोऽभ्युपसर्पितुम् ॥ इच्छेयं पर्वतादसादैवततुमरिन्दमाः ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये आदिकाण्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अङ्गवेन संपातेः पर्वतादधतारणपूर्वकं त्रयसि रामवनप्रवेशादित्यप्रायोपवेशान्तमितिलङ्घ्यतामन्निवेदनम् ॥ १ ॥

शोकाद्ब्रह्मस्वरमपि श्रुत्वा ते हरियूथपाः ॥ श्रद्धधुनैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः ॥ १ ॥
ते प्रायश्चपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं भुवङ्गमाः ॥ चकुर्वुर्दि तदा रौद्रां सर्वाङ्गो भक्षविष्यति ॥ २ ॥
सर्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति ॥ कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥ ३ ॥
एतां बुद्धिं तैतथक्रुः सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ अवतार्य गिरेः शृङ्गाद्भ्रमाहाङ्गदस्तदा ॥ ४ ॥
बभूवर्क्षरजा नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ममार्यः पार्थिवः पश्चिन्धार्मिकस्तस्य चात्मजौ ॥ ५ ॥
सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रौवोषवलाबुधौ ॥ लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ॥ ६ ॥
राजा कृत्स्नस्य जगत इह्वाकूणां महारथः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ७ ॥
लक्ष्मणेन सह आत्रा वैदेह्या चैपि भार्यया ॥ पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं वन्यानमाश्रितः ॥
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हता बलात् ॥ ८ ॥
रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम वृधराद् ॥ ददर्श सीतां वैदेहीं हियमाणां विहायसा ॥ ९ ॥

“वक्तास्ये वदनं तुण्डं” इत्यमरः ॥ १८—२४ ॥
अत्र “कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगुह्ययोः” “सखा दशरथः कथं” इत्येवमनुवादात्पूर्वमिदमप्यङ्गवेनोक्तमिति ध्येयम् ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणे भूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

अथ संपातिप्रश्नोत्तरं सप्तपञ्चाशे—शोकसित्वादि। कर्मणा हिंसाकर्मणा ॥ १ ॥ रौद्रां आसत्यागाव्यवसायरूपत्वेन क्रूरां ॥ २—४ ॥ आर्यः पितामहः । आत्मजौ औरसौ ॥ ५ ॥ ओषवलयौ ओषसङ्ख्याकपुरुषबलयौ । ओषसङ्ख्या च पूर्वोक्ता ॥ ६—८ ॥ रामस्य पितुर्मित्रमिति कथनान् मैत्रीप्रकारं तु न जानामीत्युक्तं भवति

ममभ्रातृस्तस्यैवजटायुषःसखा । अतस्तत्त्वोद्देश्यतमानस्य तस्यजनस्थानवासिनः तस्य प्रसिद्धविक्रमस्य । जटायुषोविष्कायः कथं भवन्निति तस्यविनाशं भोतुमिच्छेयमिति । कर्षसखा इत्यन्वयस्तुनोचितः । तदुत्तरस्यामेऽभावात् ॥ शि० यस्यरामःपुत्रः च ममभ्रातुःसखा दशरथः कर्षलोकांतरंगतइतिशेषः ॥ २२—२३ ॥ ति० अवतर्तुं अवतारयितुं ॥ ख० अवतर्तुं अवतरितुं । आत्ममहासनमनिलमितिवा त् इतिहस्तान्तधातोरनिङ्गत्वाद्वा तद्वृत्तं । निस्तुतचैतत्प्रतारावेत्यनुव्याख्यानव्याख्यासुधापरिमले । ततोऽनुसन्धेयमिति ॥ २४ ॥ इतिषट्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

ति० अष्टस्वरं भक्षणवचनस्वरपेक्षया अष्टस्वरमित्यर्थः । तेनस्वरेण यद्यपि सनिमित्तशोकः परितुष्टोसीतिप्रदेशवचनोक्तमिति । तथापि मग्नदुःखः यतस्तस्यकर्मणाशङ्किताः । भक्षणार्थं वचनमेवकरोतीति बुध्येतिभावः ॥ ख० कर्मणा मृतान्भक्षयिष्यामीतिन्याहरणेन ॥ १ ॥ ति० सिद्धिं मरणरूपां ॥ ३ ॥ ति० एतांबुद्धिं भक्षणमीष्टलङ्घि ॥ ४ ॥ ति० पार्थिवः वानराणामितिशेषः ॥ ५ ॥ ति० वनबलयौ बहुबलयौ ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. तस्यचैव. २ क. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. शक्तोमिवितर्पितुं. ख. शक्तोम्यपसर्पितुं. घ. शक्तोमिवितर्पितुं. ३ घ. दधतर्तुंश्रवणमः. ४ क. ग. ङ. छ. झ. ञ. ट. श्रुतावातरणयूपाः. ५ ग. क्रूरा. ६ घ. सर्वाध. ७ ग. तदाचक्रुः. ८ ङ. छ. ट. हरियूथपाः. ९ क. य. घ. च. छ. झ. ञ. ट. बभूवर्क्षरजोनाम. १० ग. पूर्वकः. ११ क. ख. ङ. छ. ट. पश्चिन्धार्मिकौतस्य. ग. स्वातोधार्मिकः. १२ क. पुत्रौदेवबलयौमतौ. ख. पुत्रौदेवबलान्वितौ. ग. पुत्रौदेवबलाबुधौ. छ. झ. ट. पुत्रौवनबलाबुधौ. १३ घ. महाबला. १४ ग. ङ. छ. ट. सह.

रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् ॥ परिश्रान्तश्च बृद्धश्च रावणेन हतो रणे ॥ १० ॥
 एवं पृथो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ॥ संस्कृतश्चापि रामेण भूतश्च मतिमुत्तमाम् ॥ ११ ॥
 ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना ॥ चकार रावचः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम ॥ १२ ॥
 मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥ १३ ॥
 स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानराधिपः ॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ १४ ॥
 एवं रामप्रभुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभाभिव ॥ १५ ॥
 ते वयं दण्डकारण्यं विचित्र्य सुसमाहिताः ॥ अज्ञानास्तु प्रविष्टाः स धर्मिण्या विवृतं बिलम् ॥ १६ ॥
 मयस्य मायाविहितं तन्निलं च विचिन्वताम् ॥ व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १७ ॥
 ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः ॥ कृतां संस्थामतिक्रान्ता भवात्प्रायमुपासहे ॥ १८ ॥
 कुद्रे तस्मिन्स्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे ॥ यतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

अङ्गदप्रतिसंपातिना परस्परबलपरीक्षणाय जटाधुवाप्तह सूर्यमण्डलसमीपगमने सीतातपसंसप्तस्यजटाधुवःपरिरक्षणाय स्वेन तदुपरिस्वपक्षप्रसारेण स्वस्वसीरातपमिदंश्चपक्षतया विध्यगिरौ पतननिषेदनम् ॥ १ ॥ अङ्गदेन सीताबुचान्तपरि-
 ज्ञानं पृष्टेन तेन कदाचन रावणेन नीयमानायाः कस्याञ्चित्स्वरूपाः स्वस्वपरिज्ञाननिषेदेन सह तथा राक्षसानामोकीर्तनेन तस्याः सीतावसतिपरिणोक्तिः ॥ २ ॥ तथा तंप्रति स्वस्य दूरदक्षिणोपपन्नपूर्वकं लङ्कायाः शतयोजनोत्तरत्यस्य कथनेन सह तत्र संवानीं सीतायारावणस्य चावस्थाननिषेदनम् ॥ ३ ॥ संपातिना जटाधुवेज्जटानामय स्वस्य समुद्रप्रापणं प्रार्थितैर्वानरैस्तस्य समुद्रप्रापणेन पुनः पूर्वतनवेषां प्रस्थापनम् ॥ ४ ॥

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः ॥ संभाष्यो वानरान्पृथः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १ ॥
 यवीयान्मम स भ्राता जटाधुर्नाम वानराः ॥ यमाख्यात इतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥ २ ॥
 बृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये ॥ न हि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥ ३ ॥
 मुरा वृत्रवधे हृते परस्परस्त्रयैषिणौ ॥ आदित्यमुपयातौ खो ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥ ४ ॥

॥ ९-१३ ॥ अमिषेचयत् अभ्यषेचयत् ॥ १४-१७ ॥
 संस्थां व्यवस्थां ॥ १८-१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने कि-
 ष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अथ संपातिना सीताख्यानकथनमष्टपञ्चाशो—
 इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ आख्यात भूते लोद
 ॥ २-३ ॥ पुरेति परस्परवेगातिशयख्यापनपरावि-
 लम्बः । आदित्यमुपयातौ सूर्यसमीपगतौ स्वः ॥ ४ ॥

ति० स्थापयित्वा भूमावितिशेषः ॥ १० ॥ ति० निरुद्धः निरुद्धराज्यः ॥ १३ ॥ इतिसप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

ती० सभाष्यं धारयन्कुदइतिपाठे कोधोरावणविषयः ॥ ति० लक्ष्मणोमितैः लक्ष्मणीवितनाशमर्थैः ॥ १ ॥ ति० आख्यात आख्या-
 तवन्तः ॥ २ ॥ ख० पूर्वशक्तियुक्तसतवेदानामशक्तिः कृतइत्यतो निमित्तमाह—पुरेति । पुरावृत्रवधे इति कालविशेषकथनार्थमेव
 नतु वृत्रवधस्य प्रकृतोपयोगकथनमिति मानसमायसमीर्यं । स इत्युत्तमपुंल्लङ्घिवचनमेकत्र । अपरत्र स्मेतिपाठः । तस्य चावसीदतीत्य-
 नेनान्वयः । ततो लक्ष्मणकृता । यदि बहुपुंसकसंपुटीयुं स्मरतिवर्तत तदा स्मरन्तरिक्षेण्यते । अन्तरिक्षादिपदमपि क्षिपन्मरिचि-

[पा०] १ ड.—ट. जगाम. २ छ. झ. ञ. ट. निरुद्धोहि. ३ ख. घ.—ट. वानरेश्वरः. क. ग. वृत्रवेश्वरः. ४ छ. झ.
 ट. तेन. ५ ख. प्रमुखाश्च. ६ घ. दण्डकारण्ये. ७ क. ख. घ.—ट. घरण्याविवृतं. ग. धरण्याविवृतं. ८ न. कृतसंस्थां.
 ९ ड.—ज. न. मुपायिताः. झ. ट. मुपासिताः. १० ख. घ. च. सभाष्यान्. क. सभाष्यनयमान्पृथः. ११ ग. महाबलः.
 १२ ख. घ. शक्तिरस्यास्ति. १३ क.—ट. सनाहं च जयैषिणौ. १४ ख. उपयातौख.

आवृत्त्याऽऽकाशमार्गे तु जवेन स गतौ भृशम् ॥ मध्यं प्राप्ते दिनकरे जटाधुरवसीदति ॥ ५ ॥
 तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरदितम् ॥ पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलः ॥ ६ ॥
 निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येहं चार्नरर्षभाः ॥ अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७ ॥
 जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा ॥ युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ॥ ८ ॥
 जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया ॥ आरुणाहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९ ॥
 अदीर्घदर्शनं तं वै रावणं रीक्षसाधिपम् ॥ अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥ १० ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः ॥ आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ११ ॥
 निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं हीनवीर्यः पुनःकुमाः ॥ वाङ्मात्रेण रामस्य करिष्ये सौख्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 जानामि वारुणाँल्लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि ॥ महासुरविमर्दान्वाऽप्यमृतस्य च मन्थनम् ॥ १३ ॥
 रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया ॥ जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४ ॥

आवृत्त्या मण्डलात्त्या । स्मशब्दस्य अवसीदतीत्यनेन अदीर्घदर्शनं आगाम्यनर्धानवेक्षकं ॥ १०—१२ ॥
 संबन्धः ॥ ५ ॥ छादयामास आच्छादयं ॥ ६—९ ॥ वारुणान् लोकान् । अतलवितलादिलोकान् । त्रैवि-

पक्षः स्वःपदं कविरवगमयाश्चकार भूम्यामङ्गलं गगनगमनान्तरायापदुस्यै कृतमिति । स्वःशब्दस्यमङ्गलार्थकत्वं स्वःशब्दस्यमङ्गलार्थत्वादायौ स्वरव्ययमिति प्रयोगइत्यमरभानुवीक्षितव्याख्यातोऽवसेयं ॥ तत्पक्षे वसन्ददर्शोत्यादिवत्किवाप्रबन्धे लङिति लङेव लङ्पठ्यतिष्ये ॥ जयैषिणौ परस्परस्पर्धयाराज्यपणकुला केगेनजयाभिलाषौ उपयातौ । प्रातरितिशेषः । भ्रातरंयवीयांसं परमसिद्धलः मरिष्यसीतिचलयेताः । स्नेहात्पक्षाभ्यामाच्छादयामास । आच्छादयं आसं इतिपदद्वयं । निलयोगादामन्तेनास्तोरच्छादितवानिति तदर्थः ॥ ययु नागोजिमहेन पुरा पूर्वं वृत्रवधेइतेसति जटायुरहंच जयैषिणौ वृत्रवधेनेन्द्रस्यातिप्रबलत्वेनिर्णाय तज्जयैषिणौभूला प्रथममाकाशमार्गेण स्वर्गगतौ ततोऽगस्तद्वदृशं जवेन संविजित्वा प्रत्यावर्त्ताऽऽदित्यंदर्पादुपयातौसः । अथ तमुपयातयोरावयोर्मध्ये जटायुस्त्वितरिमध्यंप्राप्तेऽवसीदतिस्मेतिक्तकः ॥ अन्येतु—जयैषिणौ परस्परजयैषिणौ येनोत्पन्न आदित्यःप्रथमं प्राप्यते सआवयोःप्रबलइति प्रतिष्ठापूर्वमितिशेषइत्याहुः । तेषामावृत्तेतिपदस्य इन्द्रप्रसङ्गस्यचासंगतिरित्युक्तं । तद्विदम्भागर्कनास्तिवर्तते “ गुणादोषायन्ते ” “आत्मदोषंनपश्यति” इति । कतकमतयेवतन्मतमितिभाति पुनःस्वमतानुपन्यासादवधितत्वात् । तच्चसौवासौवर्त्तमतप्रामाण्यकारात्तद्विदम् । तथाहि वनपर्वणिंसंपातिनाक्ये—“संपातिनामतस्माह ज्येष्ठोभ्राताजटायुषः । अन्योन्यस्पर्धयाऽऽच्छादयामादित्यसंसदम् । ततोदग्धाविमौषधौ नदग्धौजटायुषः ” इति । भारतानुयायिबल्मीकिरामायणसंप्रहर्षपसंप्रहरामायणेच—“ अरण्यसमुत्तावानां तरुणले (ति) नगर्वितौ । निजराज्यपणकुला एयैक्षवहिचैगिताम् । आवामनुयतौसूर्यमुदयन्तमयोदये । आमत्याहगतेः सौर्यात्ततो मोहोमहानभूत् । ” इत्युक्तेः । प्रत्यावर्त्तनंपतत्रिधर्मः । इन्द्रकषायाश्च कालविशेषप्रतिपत्तिजनकतामात्रेणोक्तिसंभवाद्भूषणशालप्रत्यादन्यपक्षएव श्रेयानितिदिक् । शि० छादयामास अतिशोकेनविक्षिप्तचित्वात्परोक्षक्रियानिर्देशः ॥ ४—६ ॥ स० यदि जटायुषोभ्रातेतिगदितं तर्हि मयाश्रुतं । रामसेवानुबन्धिनस्तत्संभाव्यत्वेन तववचनस्यश्राम्यलमितिभावः । यदि तस्य तवयवीयसोभ्रातुर्घातकस्य रक्षसोनिलयंजानासि तर्पाख्याहीत्यन्वयः । तस्येत्युक्त्या नष्टवतवापि तत्स्थानंतद्वधश्च क्षीप्सितमीप्सितत्वेतिसूचयति ॥ ९ ॥ स० यदिद्वयस्य दूरेअन्तिकेइति पदद्वयेनान्वयः ॥ १० ॥ रामानु० त्रैविक्रमान् त्रिविक्रममितान् । गोमलीवर्दन्यायेन त्रिविक्रमशब्द उपरितनलोकमात्रवानी ॥ शि० अक्षरणाँल्लोकान् जलप्रधानाँल्लोकान् । अमृतस्यमन्थनंच अनेनच ब्रह्माहुरादिकृष्णमारभ्यैतत्क्षणपर्यन्तंसर्वैतान्तत्वं स्वस्यनिवेदितं ॥ स० त्रयवधते विक्रमाश्च त्रिविक्रमाः त्रयः पादविक्षेपाः तदाकान्ताः भूरादिलोकास्त्रैविक्रमाः । विष्णोर्वामनस्य । यद्वा

[पा०] १ घ. क. छ. झ. ट. मार्गेण. च. मार्गेतु. ख. मार्गेच. २ छ.—ट. स्वर्गगतौ. ३ ग. प्राप्तेसवितरि. ख. प्राप्तेतुसूर्येच. ड.—ट. प्राप्तेतुसूर्येत्तु. ४ च. ज. छादयाम्येवं. ड. अ. छादयाम्येनं. ५ क. ख. ग. ड.—ट. विह्वलं. ६ झ. निर्दग्धपक्षः. ७ ख. विन्ध्येस्मिन्. ८ क.—च. वानरोत्तमाः. ९ च.—ट. अदीर्घदर्शनं. १० क. ख. घ. ड. तंवा. ग. तत्र. ११ क.—च. ज. अ. राक्षसेश्वरं. छ. झ. ट. राक्षसाधमं. १२ क. ग. ड. च. छ. झ. ग. ट. भ्राताज्येष्ठो. १३ ग. ड.—ट. गतवीर्यः. १४ क.—ट. वाङ्मात्रेणपि. १५ ग. ड. च. ज. अ. प्रियमुत्तमं. १६ छ. झ. ट. देवासुरविमर्दान्वाऽप्यमृतस्य विमन्थनं. ख. देवासुरविमर्दान्वाप्यमृतस्य. क. च. ज. अ. देवासुरविमर्दान्वाऽप्यमृतस्यापिमन्थनं. १७ ग. दधितं. १८ घ. जरयात्. क. ख. च. जरयापहर्त.

तस्यां रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूयिता ॥ हियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥
 क्रोशन्ती रामरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ भूषणान्यपविष्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती ॥ १६ ॥
 सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम् ॥ असिते राक्षसे भाति यथा वा तडिदम्बुदे ॥ १७ ॥
 तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ॥ श्रूयतां मे कथयतो मिलयं तस्य राक्षसः ॥ १८ ॥
 पुत्री विश्रवसः साक्षाच्चाता वैश्रवणस्य च ॥ अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९ ॥
 इतो द्वीपैः समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ॥ तस्मिन्लङ्कापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २० ॥
 जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः ॥ [आसादैर्हमवर्णैश्च महद्भिः सुसमा कृतम्] ॥
 प्राकारेणार्कवर्णेन महता सुसमावृता ॥ २१ ॥
 तस्यां वसति वैदेही दीप्ता कौशेयवासिनी ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ २२ ॥
 जनकस्यात्मजां राज्ञस्तत्र द्रक्ष्यथ मैथिलीम् ॥ लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्वताः ॥ २३ ॥
 संप्राप्य सागरस्यान्तं संपूर्णं शतयोजनम् ॥ आसाद्य दक्षिणं तीरं ततो द्रक्ष्यथ शनयम् ॥ २४ ॥
 तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ॥ २५ ॥
 आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः ॥ द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाश्रिनः ॥ २६ ॥
 भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रीञ्चाश्च कुररैः सह ॥ श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् ॥ २७ ॥
 बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् ॥ षष्ठस्तु पन्था इंसानां वैनतेयगतिः परा ॥
 वैनतेयाश्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २८ ॥

अस्मात् त्रिविक्रमकृतामुपरितनल्लेकनित्यर्थः । महा-
 सुरविमर्षाम् देवासुरसंप्राप्तान् ॥ १३—१५ ॥
 अपविष्यन्ती छेदयन्ती ॥ १६—१८ ॥ अध्यास्ते ।
 “अधिशीङ्गस्थासां कर्म” इति नगर्याः कर्मत्वं
 ॥ १९—२४ ॥ विक्रमध्वं । वेः पादविहरणे
 इत्याख्यनेपदं । ज्ञानेन दिव्यज्ञानेन ॥ २५ ॥ दूरस्व-
 द्धनेन भवतः कुतो जातं तत्राह—आद्य इत्यादिना ॥
 कुलिङ्गानां भूमिप्रत्यासन्नगगनचारिणां । धान्यजीविनः

पक्षिविशेषाः कुलिङ्गाः । ये चान्ये धान्यजीविन इति
 वचनान् । बलिभोजानां काकानां ॥ २६ ॥ भासाः
 जलवायसाः । “भासस्तु जलवायसः” इति निष-
 पट्टः । श्येनविशेषा इत्यप्याहुः ॥ २७ ॥ वैनतेयान्
 गरुडात् । नः अस्माकं । जन्मवत्पत्तिः । तेन तस्य
 या सप्तमी गतिः सैवास्माकमपीत्यर्थः । तन्वारण्य-
 काण्डे—“द्वौ पुत्रौ विततायास्तु गहलोडकण एव
 च । तस्मात्प्रातोहमहोष्णसंपातिस्तु अमाग्रजः” इति

विष्णोर्लोकान् श्रीभागातिरिक्तान् भेतद्वीपदीन् । त्रैलोक्यान् त्रिविक्रमाक्रान्तान् । अतोनेकदेशान्वयकेशः ॥ १३ ॥ रामानु-
 तस्मत्समकौशेयं असितेराक्षसे शैलाग्रेसूर्यप्रभेवभाति । अमुदइवासिते राक्षसे विबुधया तयाभातीतियोजना ॥ १७ ॥ स्व-
 रामस्य रामेतिनाम्नः । परिकीर्तनात् उच्चारणम् । क्लेशसमये पतिनामग्रहणस्यादोषलात् । ‘आर्या पतेरपि’ इत्यस्य स्वस्थचेत-
 स्कभार्यापरलात् । नित्यापरोक्षीकृताप्यक्षलेन ‘दूरादूतेन’ इति प्रकृतिभावाभावाद्भामरामेति संभवति । अनेन प्रकृतिभावाभा-
 वेन सीताप्रकृतिभावाभावोपि ध्वन्यते । स्थितिमात्रलेनानाह्वानरूपलाद्वा तच्छास्त्रागोचरलात्प्रकृतिभावाभावः । “तदूरे
 तद्वन्तिके” इत्येकतरनिष्कर्षस्यदुष्करलाद्वा नप्रकृतिभावः प्रकृष्टसंज्ञायां “हुतप्रपृष्टाः—” इत्यादिना ॥ १८ ॥ स्व- कुबेर-
 गरीलाद्विश्वकर्मनिर्माणं युक्तम् ॥ २० ॥ स्व- राक्षसीभिरिति । अनेनाधुनापि नगर्यादाविपर्यासइति श्रुत्यते ॥ २२ ॥
 कतक- लङ्कायामभिपुत्रायामित्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तं ॥ २३—२४ ॥ स्व- ज्ञानेन श्रयतेऽनेनेतिज्ञानं दिव्यबुधुः । पश्यामि
 शानामि । ति- देवयोनिलेन दिव्यज्ञानेन श्रूयतां दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथेत्यपि पश्यामि । अतोनिस्संक्षयगच्छतेतिशेषः ॥ २५ ॥
 ति- अथ स्वस्थदेवयोनिलप्रदर्शनशेषतया पक्षिमार्गानाह—आद्यइति । पन्थाः आकाशमार्गाः ॥ २६ ॥

[पं०] १ क. च. छ. झ. न. ट. यथाविशुद्धिर्वागरे. २ क. ख. ड.—ट. द्वीपे. ३ ख. काञ्चनवेदिभिः. ४ ड.—ठ.
 पुस्तकेष्विदमर्थेदृश्यते. ५ क. च. ज.—ट. चक्षुःश्रवणा. ग. सुसमाह्विता. ६ क.—ट. राक्षसाणां. ७ ग. छ. न. ट.
 सागरस्यान्ते. ८ ग. क. च. छ. ज. ट. संपूर्णशतयोजने. ९ क. ड.—ज. न. ट. कुलं. १० ग. बलिपुत्राणां. क. ख. टः
 बलिभोज्यानां. ११ ड.—ठ. फलाशनाः.

इहस्योऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ॥ अस्माकमपि सौवर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ॥ २९ ॥
 तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः ॥ आयोजनशतात्साम्राज्यं पश्याम नित्यशः ॥ ३० ॥
 अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः ॥ विहिता पादमूले तु वृत्तिभरणयोधिनाम् ॥ ३१ ॥
 गैर्हितं तु कृतं कर्म येन स पिशिताशिवा ॥ प्रतीकार्यं च से तस्य वैरं औतुः कृतं भवेत् ॥ ३२ ॥
 उपायो दृश्यतां कश्चिन्नृपेण लवणाम्भसः ॥ अंभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्थं भूमिष्यथ ॥ ३३ ॥
 समृद्धं नेतुमिच्छामि भवद्भिरुष्णालयम् ॥ प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥
 ततो नीत्वा तु तं देशं तीरं नदनदीपतेः ॥ निर्दग्धपथं संपातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३५ ॥
 पुनः प्रत्यानयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ॥ बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

जायमया संपातिप्रति रावणेन सीताहरणावगमप्रकारप्रसङ्गः ॥ १ ॥ स्वस्याहारानवनाय समुद्रमगतवता तत्रकेनचिद्गर्हः
 सानीयमानां काचन काञ्चनप्रभतिर्गुणी इष्टवता प्रशान्तमहर्षिवक्त्रा तयोःसीतारावणभावकावता सुपार्श्ववासास्वपुत्रेण
 स्वस्यै एतदुत्तान्तनिषेदननिषेदनम् ॥ २ ॥

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् ॥ निश्चम्य मुदिता हृष्टास्ते वचः पुत्रवर्षभाः ॥ १ ॥

वचनेन जम्बायुक्तेनेदं विरुज्जमिति चेन्न वैनतेया-
 विलस्य विनतापुत्रावरुणाविलयं इत्यदोषात् । वैनते-
 यमतिरित्यत्र वैनतेययोररुणगरुडयोर्गतिरित्यर्थः ।
 अनेन दिव्यज्ञानहेतुर्जन्मोत्कर्ष उक्तः ॥ २८ ॥ न
 केवलं विद्वज्ज्ञानं दिव्यचक्षुरप्यस्तीत्याह—इहस्य
 इति ॥ अपिशब्दो भिन्नक्रमः चक्षुरित्यनेन संबध्यते ।
 सौवर्णमित्यनेन विशेषणेनातिदूरदर्शित्वमुक्तं ॥ २९ ॥
 आहारवीर्येण चक्षुष्याहारबलेनेत्यर्थः । निसर्गेण
 सौवर्णत्वनिबन्धनस्वभावेन ॥ ३० ॥ वृत्तिः भक्ष्य-
 ग्रहणं । चरणयोधिनां कुक्कुटानां । पादमूले पादवि-
 कीर्णप्रदेशे । वृत्तिः जीवनं ॥ ३१ ॥ येन पिशिता-
 शिना गार्हितं कर्म सीतापहरणरूपं कृतं । मे भ्रातुर्हेतोः
 प्रतीकार्यं तस्य वैरं कृतं प्रतिकृतं भवेत् । भवद्भिरिति

शेषः । अयं श्लोकः चरणयोधिनामित्यनन्तरं निवे-
 शनीयइत्याहुः ॥ ३२ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य
 प्रकृतमाह—उपाय इति ॥ गमिष्येत्यत्र किष्कि-
 न्धामितिशेषः ॥ ३३ ॥ नेतुमिच्छामि मामिति शेषः ।
 भवद्भिरिति करणे वृत्तीया ॥ ३४ ॥ तीरं वेष्टे तीर-
 प्रदेशमित्यर्थः । तं देशं संपात्यावासभूतं देशं । पुनः
 प्रत्यानयित्वा प्रवृत्तिं वृत्तान्तं । उपलभ्य ते वानराः
 हृष्टा बभूवुः ॥ ३५—३६ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारव्याख्ये
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

अथ ततस्तदमृतास्वादमित्यारभ्य पञ्च सर्गाः
 प्रक्षिप्ताः । सर्वकोशेष्वदर्शनात् तान्विनतापि कयासं-

ति० ननु कथंलङ्कास्यासीतेति खयाह्वार्तं तत्राह—इहस्यइति । सौपर्णे सुपर्णेतिरुक्चक्षुष्मताविश्वसिद्धिर्ज्ञं । साचनित्य
 बभूवमाहणे वृत्तीयपक्षिकायायुक्ता ॥ ति० इहस्योऽहंरावणंजानकीं च प्रपश्यामि । तत्राह—यथासौपर्णेचक्षुर्बलंचदिव्यंतया-
 ऽस्माकमपिदिव्यं ॥ २९ ॥ ति० साम्राट् किम्बिदधिकात् योजनशतात् ॥ ३० ॥ ति० अस्माकं नु निसर्गेण जातित्वभावेन ।
 दूरतःदूरवर्तिदर्शनबलसंपादकेनभक्ष्यविशेषेण वृत्तिर्विहिता । प्रात्रेतिशेषः ॥ कुक्कुटादीनां तु स्वावासवृक्षमूलेष्व तावद्दूरदृष्टि-
 मात्रसंपादिकाश्च वृत्तिर्विहिता ॥ ३१ ॥ इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

ति० तत् वदतः अनुवदन्तः । हृष्टाबभूवुरित्यर्थः ॥ वदतइत्यत्र गुणभाववार्थः ॥ स्त० अमृतस्वादं अमृतवन्मधुरं ।
 [पा०] १ ख. न. क.—ट. सौपर्णे. २ क. न. छ. झ. न. ट. वृक्षमूलेषु. ३ गर्हितंतु कृतं कर्मैति श्लोकः क.—ट.
 पाठेषु. इहस्योहंप्रपश्यामीति २९ तमश्लोकात्पूर्वदृश्यते. ४ झ. पिशिताशिनाः. ५ घ. क. च. झ. न. ट. भ्रातृकृतं. ६ द.
 महत्. ७ ख. अधिगम्यतु. ८ ख.—च. छ. भविष्यथ. ९ क. ख. ग. क.—उ. तीरे. १० ज. वानरास्ते. ११ क.—उ.
 तंपुनःप्रापयित्वा ततदेशं. १२ क. च. ज. न. तत्रसंहृष्टास्ते. घ. चामवन्द्यस्ते. ग. छ. झ. ट. वदतोहृष्टास्ते.

जाम्बवान्चानरश्रेष्ठः सह सर्वैः पुत्रजैः ॥ भूतलात्संहसोत्थाय गृध्रराजमथाब्रवीत् ॥ २ ॥
 क सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ॥ तदाख्यातुं भवान्सर्वं मतिर्भव वनौकसाम् ॥ ३ ॥
 को दाक्षरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ॥ स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥ ४ ॥
 स हरीन्प्रीतिसंयुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् ॥ पुनराश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 श्रूयतामिह वैदेक्षा यथा मे हरणं श्रुतम् ॥ येन चापि ममाख्यातं यत्र वाऽऽयतलोचना ॥ ६ ॥
 अहमस्मिन्निरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ॥ चिराभिपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७ ॥
 तं मामेवं गतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः ॥ आहारेण यथाकालं विभर्ति पततां वरः ॥ ८ ॥
 तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः ॥ मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णश्रुधा वयम् ॥ ९ ॥
 स कदाचित्पुष्पार्तस्य ममाहाराभिकाङ्क्षिणः ॥ गतसूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः ॥ १० ॥
 स भया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिमर्त्तितः ॥ क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ॥ ११ ॥
 स मामाहारसंरोधात्पीडितं प्रीतिवर्धनः ॥ अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अहं तात यथाकालमामिषार्थी समाप्नुतः ॥ महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य वै समास्थितः ॥ १३ ॥
 ततः सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ॥ पन्थानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाश्रुतः ॥ १४ ॥
 तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् ॥ स्त्रियैर्मादाय गच्छन्वै भिक्षाञ्जनचर्चप्रभः ॥ १५ ॥

पठेनात् पूर्वोक्तार्थविरोधस्फोरकत्वाच्च । तथापि ते । व्याख्यास्यन्ते—तत इत्यादि ॥ दृष्टाः रोमाञ्चाश्चि-

वदता उ इतिपदं । यस्यगृध्रराजस्य वदता वाग्मिता । ततः तेनगृध्रराजेनभाषितंभवः निशम्य तेह्रवर्षमाः दृष्टाः । उ विस्म-
 यंस्त्यर्थः । आयः प्रायोपवेशिनर्गह्योत्कर्षःकृपिनावकोक्तइतिदेवगतिर्विचित्रेति विसिस्मिरे इतिभावः । यद्वा वदतेतिवृत्तीयैकव-
 च्चनं गृध्रराजपदेनान्वेति । निशम्यतत्रसंहृष्टइतिपाठे नायासः । वदतइतिपदेवा वदध्वादात्सीयान्तात्तसिः । तस्य गृध्रराजे-
 नैत्यनेनान्वयः । वदतइति षष्ठीशेषेसती तृतीयार्थेनां ॥ १ ॥ ति० अब्रवीत् लङ्गायांसीतादर्शनं लवेकसाक्षिकमन्यसाक्षिकम-
 पिवेतिदार्ढ्यापृच्छदिलयैः । भूतलादुत्थाय प्रायोपवेशांस्त्यक्तेत्यर्थः ॥ ति० वानरश्रेष्ठः वानरेभ्योऽधिकवयस्कः । गृध्रा-
 ज्ञानं समासान्तविधेरनित्यलङ्घनभावः ॥ २ ॥ रामानु० अथजांबवान् ह्यनपद्यःकन्दरान्तर्गतःसन्संपातिर्दूरवृत्तं सीतापहरणादिकं
 केनप्रकारेणावगतवानिति मत्वा विशेषतोऽवगन्तुंपृच्छति—कसीतेत्यादिना ॥ वि० सीतांकोहरतिल । ह्रियमाणवा केनदृष्टा
 स्तयाऽन्येनापिवा । हुताव कषावर्ततेइति सर्वं अवानाख्यातु । सामान्यतःश्रुत्वा प्रायोपवेशादुरिषतानां विशिष्यवददिलयैः
 ॥ ३ ॥ स० सीताप्रतिकृतिनेताऽनङ्गस्वरङ्गइत्याह—कइति । स्वयमिति दाक्षरथिबाणपदेनेव लक्ष्मणमुक्तपदेनाप्यन्वेति ॥
 स्वयंदाक्षरथिः स्वेच्छत्येवदाक्षरथिर्दक्षरथापत्यरामः । तस्य बाणानामिस्त्रैवान्वयोवा । यद्वा दाक्षरथिपदेन रामरामानुजयोर्भेदं ।
 स्वयंलक्ष्मणमुक्तानांस्वयंलक्ष्मणं स्वस्वनाम रामेतिलक्ष्मणेतिच मुक्तंक्षितिभिर्मेघेभु सेतया । “ लक्ष्मणलाञ्छनेनाग्नि-
 इतिविश्वः ॥ ४ ॥ रामानु० सीताश्रुतिसमाहितान् सीतावृत्तान्तध्वनेनसमाहितान् ॥ ति० प्रसिद्धमुक्तान् लक्ष्मणप्रायोपवे-
 शान् । सीताश्रुतिसमाहितान् सीताविषयवृत्तान्तध्वनेसावधानान् पुनराश्वासयन् अन्यसाक्षिकताप्रदर्शनेनभूयःस्वोक्तार्थप्रस्था-
 पयन् ॥ ५ ॥ ति० वैदेक्षाहरणंयथाभेमयाश्रुतं येनचममाख्यातं यत्रसाऽऽयतलोचनावर्ततेइतिश्रुतं तदपि इह इदानीं ।
 श्रूयतां ॥ ६ ॥ ति० क्षीणःप्राणोबलंपराक्रमश्चयस्यसः ॥ ७ ॥ स० गन्धर्वाः चित्ररथावाः । तीक्ष्णकामाः तीक्ष्णः समयासम-
 यपरीक्षाविनाऽऽयास्यन्कामःस्त्रीवाञ्छयेषातेतथा । “ स्त्रीकामावैगन्धर्वाः ” इतिश्रावणात् । ततः ततोप्याधिक्येन । तीक्ष्णा
 बहुवाराहारश्रेष्ठःक्षुधा क्षुत्प्रेषातेतथा । टाबन्तःक्षुधाश्चन्दः ॥ ९ ॥ रामानु० क्षुधार्तस्यमम । समीपमितिशेषः ॥ ति०
 अहनि अहोनिमित्तसूर्ये आगतेसतीतिशेषः । सूर्योदयकालइत्यर्थः । गतः पुत्रः सायमनामिषः प्राप्तः आगतः ॥ १० ॥ ति०
 यतएवं अतः स मम प्रीतिवर्धनः मया आहारसंरोधात्पीडितः दुर्वचनेनस्वेदंप्रापितःसन् । मामनुमान्य क्षमापयित्वा । यथातत्त्वं
 [पा०] १ ख. घ. सहसोत्पत्य. २ क. ख. घ. ऊ. छ. झ. ट. गृध्रराजानमब्रवीत्. ग. व. ज. भ. गृध्रराजंतममब्रवीत्.
 ३ ग. जानाति. ४ क. जानकी. ५ छ. झ. ट. नप्रसिद्धमुक्तान्. ६ क. ख. ग. ऊ. व. झ. ज. ट. चायतलोचना. ७ ख.
 च. छ. ज. व. ट. गतःपुत्रः. ८ क.—च. ज. अ. समसाहारकाङ्क्षिणः. ९ क. ख. ऊ.—ट. गतःसूर्यः. १० क. ग. ड.—ट.
 समसाहारसंरोधात्पीडितः. ११ ख. ग. प्रीतिवर्धनं. १२ क. मामिषार्थं. १३ क.—ट. सुसमाश्रितः. ग. वसमाश्रितः.
 १४ क. ख. घ.—ट. तत्रसत्त्व. १५ ग. नारीमादाय. १६ क.—ट. वयोपमः.

सोहर्मभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः ॥ तेन साम्रा विनीतेन पन्थानमभियाचितः ॥ १६ ॥
 नै हि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते कंचित् ॥ नीचेष्वपि जनः कश्चित्किमङ्ग वत मद्विधः ॥ १७ ॥
 स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगतः ॥ अथाहं स्वचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १८ ॥
 दिष्ट्या जीवसि तातेति शृणुवन्मां महर्षयः ॥ कथंचित्सकलत्रोसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥
 एवमुक्तस्ततोऽहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ॥ १९ ॥
 स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥ हेरन्दाशरथेभ्यो रामस्य जनकात्मजाम् ॥ २० ॥
 अष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् ॥ रामलक्ष्मणयोर्नाम कौशन्तीं मुक्तमूर्धजाम् ॥ २१ ॥
 एष कालात्ययस्तौवदिति कौलविदां वरः ॥ एतैर्मर्थ समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥
 तच्छ्रुत्वाऽपि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे ॥ अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचिदुपक्रमे ॥ २३ ॥
 यत्तु धैर्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना ॥ श्रूयतां तत्प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ॥ २४ ॥
 वाङ्मतिभ्यां तु सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ॥ यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्मात्र संशयः ॥ २५ ॥

ताः । अभूवुरिति शेषः ॥ १—१७ ॥ सभाजितः प्रतिवेदितः ज्ञातः । सुपार्श्ववचनमिदं ॥ २०—२१ ॥
 पूजितः ॥ १८ ॥ असौ सकलत्रः सरक्ष्यवर्गः । अतः कालात्ययः कालातिक्रमहेतुः । रावणदर्शनमितिभावः
 कथंचित् गतः । अतस्ते स्वस्त्यासीत् असंशयः । इति ॥ २२—२४ ॥ सर्वेषां वः युष्माकं । वाङ्मतिभ्यां
 मां महर्षयोऽब्रुवन्नितियोजना ॥ १९ ॥ मेमया । प्रियं करिष्यामि हि । दाशरथेर्यत्कार्यं तन्ममैव

इदं वक्ष्यमाणं । वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ ति० तौश्रीपुरुषौ । कृतनिश्चयः इमावेव इत्या पितुरभ्यवहारार्थेनेष्यामीति कृतनिश्च-
 यइत्यर्थः । ततस्तेनविनीतेनसत्ता सान्नैव पन्थानमभियाचितोस्ति । अतएवासौल्यकाइतिशेषः ॥ १६ ॥ ति० दिष्ट्याजीवति
 सीवेतिपाठः । दिष्ट्यासीता लदृष्टिपरंप्राप्ता जीवतिस्व । तया तदननस्येष्टकरत्वात् । एवं पूजयित्वा नामहर्षयोऽब्रुवन् ।
 असौलयादृष्टःपुरुषः सकलत्रःकथंचित्कुशलीगतः । अतोसंशयंतेस्वस्त्यस्तु इतिकतकः । अन्येत्तु दिष्ट्याजीवसितातेतिपाठः ।
 हेतात खंदिष्ट्या रावणंप्राप्यापि जीवसीत्यब्रुवन् । यतोसौ सकलत्रः अतोसंशयं त्वां संशयमप्राप्य गतः अतस्ते स्वस्तिजात-
 मित्यर्थमाहुः ॥ स्व० हेतात वत्स असौ स्वस्ति क्षेमेण । कथंचित्पराभोगेक्षितः गतः अब्रुवाऽध्वनिवर्ततइत्याहुः । सकलत्रइति ।
 कलत्रेण दुर्गस्थानेनलक्ष्म्यासहितः सकलत्रः । अभूदितिशेषः । कथंचित्परावणेनायुध्यतेतिवा । खंजीवसीतिमां प्रतिमहर्षयोऽब्रुवन् ।
 इतिअब्रुवन्नित्येतत्त्वदशाद्यसंहितनिर्देशाः विवक्षाभावात्साधनोद्देश्याः । यद्वा कथंचित्सकलत्रः तेनस्तेनैवकलत्रत्वेसंमततत्कहस्यार्थो-
 कभ्यते । ‘उभयथापि महर्षयः’ ‘सिद्धैः परमशोभनैः’ इत्यत्रोत्तरत्रयोर्किंवक्ष्यमाणत्वात्तद्विदित्यतःकथमेतेषांसीतायांरावणक-
 लत्रत्वबुद्धिः परबोधनंचकथमितिनिरस्तं ॥ “कलत्रंश्रीणिभार्ययोः । दुर्गस्थानेनृपादीनां” इतिविश्वः ॥ १९ ॥ ति० अतोऽहं
 अष्टाभरणत्वादिगुणारामभावाप्यभ्यन् स्थितइत्येषतावन्मेकालात्ययः कालातिपातहेतुरितिसमग्रंएतदर्थंवाक्यविदांवरःसुपार्श्वः मेप्र-
 त्यवेदयत् ॥ २१—२२ ॥ स्व० पराक्रमंश्रुतवतोपि ते कुतोपराक्रमे मतिरहितेत्यतआह—अपक्षइति । पूर्वपक्षी इदानीमपक्षो
 हि यतः कथंचित्कर्मसमारभे प्रारंभंकर्या । आरभेदितिपाठे पारोक्षिकयुक्तिरितिमन्तव्यं । परस्मैपठितातु चान्त्री ॥ २३ ॥
 स्व० वाग्बुद्धिगुणवर्तिना वाग्बुद्धिश्चतयोर्गुणायेषांतेभ्यः । ताननुवर्तितुंशीलमस्यास्तीति सतथा । तेनमयाकर्तुंयच्छक्यं सन्नतत्
 श्रूयतां । पौरुषाश्रयं पौरुषस्यपराक्रमस्यवाश्रयोयसिस्त्वत् । यद्वा वाग्बुद्धिगुणवर्तिना वाग्बुद्धिहेतुकोगुणवपकारः तन्मात्रानुवर्ति-
 ना । ति० वाग्बुद्धिगुणवर्तिना वचसादुद्धिगुणेन समीचीनोपदेशादिनावचर्तनशीलेनमया ॥ २४ ॥

[पा०] १ ग. ड. छ. झ. ज. ट. मभ्यवहारार्थं. २ ड.—ट. मनुयाचितः. ३ ड. ख. ज. घ. नक्ष. ४ ड.—ट. भुवि.
 ५ क.—ट. वेगितः. ६ क. ग. झ.—ट. खेचरैः. ७ क. ड. छ. ट. जीवतिसीतेति. ८ क. ड. न. छ. झ. घ. ट. अब्रुवन्.
 ९ छ. झ. ज. ट. पश्यन्दाशरथेः. १० न. सीतांशोकपरायणां. ज. सीतांशोकपराजितां. ११ ख. विक्रोशन्तीमुद्गुर्मुहुः. १२ छ.
 झ. ट. स्तातइति. न. ज. स्वावद्विद्धि. १३ क. ग. झ. ज. ट. वाक्यविदांवरः. छ. वाक्यविचारदः. १४ क.—ट. एतदर्थं.
 १५ क. पुत्रेणोक्तंवनौकसः. १६ ख. घ. अपक्षोहं. १७ ड. छ. झ. ज. ट. किंचित्समारभेत. न. ज. किंचित्समारभे. १८ ग.
 काममयाशक्यं. १९ ख. वचवर्तिना. २० क. ड.—ट. हिसर्वेषां.

'ते भवन्तो मत्तिश्रेष्ठा बलवन्तो मेनस्विनः ॥ प्रेषिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ॥ २६ ॥
 रासलक्ष्मणबाणाश्च निशिताः कङ्कपत्रिणः ॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ २७ ॥
 कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ॥ भवतां तु समर्थानां न किञ्चिदपि दुष्करम् ॥ २८ ॥
 तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ॥ न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अङ्गदादीन्मत्तिसंपातिनां स्वस्वसीतावृत्तास्तपस्विज्ञानकारणनिवेदनारम्भः ॥ १ ॥ सूर्यकिरणनिर्दग्धपक्षतया मोहाद्विन्ध्य-
 शिखरेपतितेन यद्वाग्रानन्तरं भोद्वातुशीर्णेनसंपातिना तस्यदेवस्य विन्ध्यप्रित्स्वप्रत्यभिज्ञानम् ॥ २ ॥ ततो गिरिशिखरा-
 त्कथंविशिखरपरिचितस्य निशाकरनाभ्रोमहर्षैराश्रममवतीर्य तच्छरणप्रणामिनं संपातिप्रति महाविष्णा दग्धपक्षतया कथंवि-
 त्संपातिस्त्वप्रत्यभिज्ञानेन तत्पक्षद्वयहेतुप्रश्नः ॥ ३ ॥

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः ॥ उपविष्टा गिरौ दुर्गे परिवार्य समन्ततः ॥ १ ॥
 समङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम् ॥ जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥
 कृत्वा निःशब्दमेकाग्रः शृण्वन्तु हरयो मम ॥ तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥ ३ ॥
 अस्मि विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरा वने ॥ सूर्यातपपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥
 लम्पसंज्ञस्तु यद्वाग्राद्विशो विह्वलमिव ॥ वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किञ्चन ॥ ५ ॥
 वतस्तु सप्तमसन्धौलमाद्रीः सर्वाः सरांसि च ॥ वनान्युदधिबेलां च समीक्ष्य मतिरागमत् ॥ ६ ॥

॥ २५—२८ ॥ कालसङ्गेन कालविलम्बेन ॥ २९ ॥ ततः कृतोदकमिलादि ॥ १ ॥ जनितप्रत्ययः जनि-
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे तविश्वासो यथा भवति तथाऽज्जवीदित्योजना ।
 मुक्ताहाराल्याने किष्किन्धाकाण्डठगाल्याने एकोन- वातरदर्शनरूपस्वकार्यतो जनितविश्वास इत्यर्थः
 षष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ २—४ ॥ विह्वलमिव मूर्च्छमिव ॥ ५—६ ॥

स० कपिराजेन मुमीवेण । प्रहिताः प्रेषिताः । देवैरपिदुरासदाः । अतोमनस्विनः सीतान्वेषणमानसाः । भवतेतिषोः ॥ २६ ॥
 स० निशिताः शानोलीलाः । विहिताहितपाठेदवातेर्हिस्तिर्ह्यै विहिताः कृताइत्यर्थः । विहिताः विशिष्टहितकराः विगतहिताश्च ।
 साध्याधूनामितिवा । आणेनसहितोनिग्रहः त्राणनिग्रहः तस्मिन् । यद्वा त्रयाणालोकानांमध्येविहिताः द्वेषिणः लोकानामिलावर्तते ।
 तेषांत्राणनिग्रहेपर्याप्ताः त्राणनिरोधेसमर्थाइतिवा ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ भवतांतुसमर्थानामित्यत्र तुशब्देन स्वयंसमर्थानां तत्रापिरामानुष्टु-
 तानांतुष्करनेतिविशेषंघोतयति ॥ २८ ॥ ति० सज्जन्ते अलसाभवन्ति ॥ शि० बुद्धिनिश्चयः । बुद्धिजनितनिश्चयविशिष्टः सीता-
 दर्शनयोगइत्यर्थः ॥ क्रियतां । कालसङ्गेन कालविलम्बेन । अलंक्रियतामित्यर्थः ॥ २९ ॥ इत्येकोनषष्ठितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

शि० कृतोदकं उदकक्रिया येनतं ॥ १ ॥ सी० जनितप्रत्ययः निशाकरमुनिनोक्तप्रकारेण रामवृत्तवानरागमनदर्शनात्प-
 क्षररोहाश्च निशाकरोकायैर्जनितविश्वासः ॥ २ ॥ स० निश्चयदंढला नविद्यतेऽशब्दोयसिस्तत्रिश्रद्दंकरणं । तदुत्तरकालः
 बलाप्रत्ययार्थः । ततश्चाशब्दाभिन्नकरणानन्तरकरणाश्रया भवन्तोभवन्त्विति ॥ ती० खलुत्तान्तकथनं सीतावृत्तान्तकथनोपसु-
 फमितिघोतयितुं यथाजानामिमैथिलीमित्युक्तं ॥ ३ ॥ स० कपिप्रवरत्वेनानपेक्ष्यङ्गदाश्रमसंनोधनं युक्तं ॥ ४ ॥ ति० विह्वलमिव
 परमतीव्रवसन् ॥ ५ ॥ रामानु० सागरानिलस्य सागरमित्यर्थः । विन्ध्यप्रदेशपतितस्य सकलसागरदर्शनस्यानुपपन्नत्वात् ।
 मतिः प्रत्यमिज्ञा ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. तद्भवन्तो. २ ट. यशस्विनः. ३ क.—घ. सहिताः. क.—ट. प्रहिताः. ४ च. ज. बाणादि.
 ५ क.—ज. म. ट. विहिताः. ६ ग. पर्याप्ताःशत्रुनिग्रहे. ७ क. च. ज. न. गृध्रं च. ग. गृध्रं. ८ ग. हरिपुङ्गवाः. ९ क.—ट.
 रम्ये. १० क.—ट. तस्यं. ११ ख. जानकी. १२ ख. अहं. १३ छ. स. ट. पुराऽनघ. क. महावने. १४ ग. क.—ड.
 सूर्यातपपरीताङ्गः. १५ क. च. ज. म. वनान्यपिन्वेद्यांश्च. छ. स. ट. वनानिचप्रदेशांश्च. १६ क.—ट. निरीक्ष्यमतिरागता.

हृष्टपक्षिगणाकीर्णः केन्दरान्तरकूटवान् ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चयः ॥ ७ ॥
 आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् ॥ ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपा भवत् ॥ ८ ॥
 अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्पुत्रिणा विना ॥ वसतो मम धर्मज्ञाः स्वर्गते तु निशाकरो ॥ ९ ॥
 अथैवतीयं च विन्ध्याग्रात्कुच्छ्रेण विषमाच्छनैः ॥ तीक्ष्णदर्भा वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥ १० ॥
 तमृषिं द्रष्टुकामोसि दुःखेनाभ्यागतो मृशम् ॥ जटायुषा मया चैवं बहुशोधितो हि सः ॥ ११ ॥
 तस्याश्रमपदाम्बाशे ववुर्वाताः सुगन्धिनः ॥ वृक्षो वाऽपुष्पितः कश्चिदफली वा न विद्यते ॥ १२ ॥
 उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ द्रष्टुकामः प्रतीक्षेहं भगवन्तं निशाकरम् ॥ १३ ॥
 अथापश्यमदूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् ॥ कृताभिपेकं दुर्धर्ममुपावृत्तमुदञ्जुलम् ॥ १४ ॥
 तमृक्षाः समरा व्याघ्राः सिंहा नौगाः सरीसृपाः ॥ परिदार्योपगच्छन्ति धैतारं प्राणिनो यथा ॥ १५ ॥
 ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्वानि वै ययुः ॥ प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् ॥ १६ ॥
 ऋषिस्तु दृष्ट्वा भौं प्रीतः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः ॥ मुहूर्तमात्राचिक्कैर्मथ ततः कार्यमपृच्छत ॥ १७ ॥
 सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते ॥ अपिदग्धाविमौ पक्षौ त्वक्चैव व्रजिता तत्र ॥ १८ ॥
 गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे ॥ गृध्राणां चैव राजानौ आतारौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥
 ज्येष्ठो हि त्वं तु संपाते जटायुरनुजस्तव ॥ मानुषं रूपमास्याय गृहीतां चरणौ मम ॥ २० ॥
 किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ॥ दण्डो वायं कुंतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

निश्चयः अभूदिति शेषः ॥ ७ ॥ भवत् अभवत् ॥ ८ ॥ वर्षसहस्राणि गतानीति शेषः ॥ ९—१० ॥ विकल एव वैकल्यं । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वायं प्यञ्च । तस्य भावो वैकल्यता । व्रजिता संजातव्रजा । ते नावगम्यत इत्यत्र त इति मित्रं पदं । हे सौम्य ते रोम्णां वैकल्यतां दृष्ट्वा नावगम्यते । स्वरूपमिति शेषः । रोमविकलत्वहेतुः—अग्निदग्धाविति । दृश्यते इति शेषः । व्रणितेत्यत्र दृश्यत इति शेषः ॥ १८—२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ताहारव्याख्यान-किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ति० केन्दराण्युदरेयस्य सचालौकूटवान् शृङ्गवान् ॥ ७ ॥ स० आश्रमं आश्रमः । “आश्रमोष्ठी” इत्यमरः । उग्रतपेति उग्र-प्रथमाकप्रतिपदिकनिर्देशः । आश्रमशासनस्यानित्यत्वादङ्गमात्रेण संधिरार्षे इति वा । अथवा सुरैरपि पूजितं भवत्सत् आश्रममासी-दित्यन्वयः । उग्रतपाऽपि विस्मयासीदित्याहृत्यान्वयः ॥ ८ ॥ ति० तमृषिं द्रष्टुकामोसि द्रष्टुकामोऽभूवमित्यर्थः । अतएव दुःखेन तदभ्याश्रमभ्यागतः । अनुतद्वाप्तोत्रेतिलयाकर्षणमतव्याह—जटायुषेति । अधिगतः प्राप्तः सेवितइत्यर्थः ॥ ११ ॥ स० सुग-न्धिनः गन्धवृक्षमस्ति ते गन्धिनः । शोभनाश्वते गन्धिनश्चेति विग्रहः । योग्यतया शोभनत्वं गन्धेऽप्येवं । एतेन कथमनित्यत्वं कर्मधारयादि निमित्तिज्ञाद्वयं परास्त्वं ॥ १२ ॥ ति० उदञ्जुलमुपावृत्तं समुद्रेऽस्त्वोदञ्जुलतया प्रत्यावृत्तं ॥ १४ ॥ ति० तस्य स्वसेवायोग्यत्व-प्रदर्शनायतिर्यगेति सेव्यत्वं तपोमहिमज्जदशयति—तमृक्षा इति ॥ ती० घातारं पोषकं ययुः प्रायुः ॥ १५ ॥ ति० शरीरके अल्पेक्षरीरे ॥ प्राणाः बह्विक्लमश्चेत्यपि । तेदग्धकल्पाः ॥ १८ ॥ ति० अहितः ज्ञातः ॥ २० ॥ ती० किं कीदृशं । व्याधि-समुत्थानं षष्ठीतत्पुनः । अयं दण्डोऽत्रणकरः प्रहारः खेनभूतः केनकृतः । स० अथवा व्याधेः समुत्थानं यस्मात्तद् रोगकारणं । अयं दण्डः पक्ष्यस्तिरूपः ॥ २१ ॥ इति षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. ट. केन्दरोदरकूटवान्, २ क. ख. ग. क.—ट. निश्चितः, ३ क. च. छ. झ. न. ट. गिरौ, ग. दने, ४ च.—ट. धर्मज्ञे, ५ ग. अवतीर्यतु, ६ ख. चापि, ७ क.—घ. च. छ. झ. न. ट. नापुष्पितः, ८ ग. वफलोत्र, ९ क.—ट. दृश्यते, १० क.—ट. प्रतीक्षेच, ११ ग. छ. ज. झ. ट. अथपश्यमिदूरस्थं, क. अथापश्यमहूरस्थं, १२ क. क. छ. झ. न. ट. नानासरीसृपाः, १३ ख. ग. क. छ.—ट. दातारं, १४ क. ग. क. च. छ. झ. न. ट. मांशुष्टः, ख. मांशव, १५ क. च. छ. झ. न. ट. शिर्गभ्य, १६ क.—ट. पक्षौ प्राणाद्यापिशरीरके, १७ क. क. द्वौ गृध्रौ, १८ छ. झ. ट. ज्येष्ठोऽवितस्त्वं, क. न. ज्येष्ठस्त्वंतु, १९ क. ख. वपुरास्याय, २० क. दण्डोऽयं वा, घ. दग्धोऽयं, २१ ख. छ. झ. न. ट. भूतः, च. हतः.

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

संपातिना भिषाकरमुमिप्रति विस्तरेण स्वपक्षवाहकारणामिधानपूर्वकं गिरिशिखराज्जुविस्तनेन बलपक्षविहीनजर्जरनि-
जकलेनरथिमोक्षणप्रतिशानम् ॥ १ ॥

ततस्तदारुणं कर्म दुष्करं साहसात्कृतम् ॥ आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तदा ॥ १ ॥
भगवन्त्रणयुक्तत्वाल्लज्जया व्याकुलेन्द्रियः ॥ परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥
अहं चैव जटायुश्च संघर्षादर्पमोहितौ ॥ आकाशं पतितौ वीरौ जिह्वासन्तौ पराक्रमम् ॥ ३ ॥
कैलासशिखरे बद्धा मुनीनामग्रतः पणम् ॥ रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ॥ ४ ॥
अथावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले ॥ रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक् ॥ ५ ॥
कषिर्द्वादिव्रघोषांश्च ब्रह्मघोषांश्च शुश्रुवः ॥ गायन्तीश्चाङ्गना महीः पश्यावो रक्तवाससः ॥ ६ ॥
तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यर्पधमाश्रितौ ॥ आवाभालोकयावस्तद्वनं शौद्रलसन्निभम् ॥ ७ ॥
उपलैरिव संलब्धा दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ॥ आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुन्धरा ॥ ८ ॥
ह्रियवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहात्मगः ॥ भूतले संप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥
तीव्रः खेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः ॥ समाविशति मोहैश्च तमो मूर्च्छा च दारुणा ॥ १० ॥
नै दिग्विहायते याम्या नैग्रेयी न च वारुणी ॥ युगान्ते नियतो लोको हतौ दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥
मनश्च मे हतं भूयः सन्निवर्त्य तु संश्रयम् ॥ यत्नेन महता क्षस्मिन्पुनः संधाय चक्षुषी ॥
यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः ॥ १२ ॥

ततस्तदित्यादि ॥ १—२ ॥ पतितौ प्राप्नो ॥ ३—
९ ॥ मोहः चित्तविभ्रमः । मूर्च्छा इन्द्रियैः सह
मनस उपप्लवः । तमः अज्ञानं ॥ १० ॥ याम्येत्या-

दिकं दिगन्तराणामुपलक्षणं । निचतो लोकः निचत-
सन्निवेशो लोकः । युगान्ते अग्निना दग्धो हत इव ।
अदृश्यतेति शेषः ॥ ११ ॥ संश्रयं आश्रयभूतं

ति० तदारुणकर्म इन्द्रेणयुद्धरूपं । अनेनदुष्करं सहसा दर्पात्कृतं प्रथममावचक्षे । तथा तदनन्तरकृतं सूर्यानुगमनं सर्वं
प्रकृतविन्ध्यपतनप्रयोजनलेनावचक्षे ॥ स्व० दारुणपणनिधाय दर्पादुत्सर्पणरूपं कूरकर्म । दुष्करं अनन्यसाध्यं ॥ १ ॥ ति०
त्रणयुक्तत्वात् इन्द्रयुद्धेऽग्रप्रहारजनणयुक्तत्वात् परिश्रान्तः । तथापक्षनाशफलकानुचितकर्मकरणजलज्जवाभाकुलेन्द्रियत्वाद् प्रतिभा-
षितुंशक्नोमि । तथापि कयश्चिद्ब्रवीमीतिशेषः ॥ स्व० त्रणयुक्तत्वात् । तपनतापनजनितत्रणयुक्तत्वात् । लज्जया अन्योन्यस्पर्ध-
येदकार्यकृतमितिलज्जया । वचनं सामान्यवचनमुद्दिश्यनशक्नोमि । परिभाषितुंयुक्तं वक्तुंशक्नोमीति किम्विलक्ष्याहतेनान्वयः ॥
परिभाषितुं सम्यगवक्तुंशक्नोमि । वचनंमन्दवचनं गृण्येतिशेषोवा । उच्यतेइतिवचनमभिप्रायस्तं परिभाषितुंशक्नोमीतिवा
॥ २ ॥ ति० संघर्षात् पतनविषयस्पर्धातः । गर्वमोहितौ इन्द्रजयगर्वमोहितौ ॥ स्व० गर्वमोहितौ अहमहीनवेगइत्यहन्ताविष्ट-
चित्तौ ॥ ३ ॥ शि० अस्ममहागिरिरिविः यावत्स्यात् गयात् । तावदेव अनुयातव्यः आवाभ्यांप्राप्यः ॥ ४ ॥ शि० शौद्रलैः
बालतुणैः । संवृतं आच्छादितमिववनमालोकशमः ॥ महातरवोद्वादलवद्दृश्यन्तेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्व० उपलैः अल्पशिलाभिः ।
पर्वतापिखर्वतयादृश्यन्तइतिभावः । सूत्रैः कटिसूत्रप्रायाभिः । आपगाभिः नदीभिः ॥ ८ ॥ स्व० नागाः गजाः । वक्रतया
प्रायःस्थितेः सर्पावा ॥ ९ ॥ स्व० मोहोवैचित्र्यं । समाविशति आविशत् मां । ततः तंजटायुषं दारुणामूर्च्छां च आविषति आवि-
शदित्यन्वयः । १५ च नपुनरपिः तद्वयात्सामान्यविशेषभावाश्रयणंनचेतिहेयं । नकेवलमां अपिदु तंचेति चःसमुच्चये ॥ १० ॥

[पा०] १ क. घ. च.—ट, सहसाकृतं. २ ख. ग. घ. छ. झ. ञ. ट. तथा. ३ ग. झ. ञ. ट. चाकुलेन्द्रियः. क.
ख. छ. च. ज. चाकुलेन्द्रियः. ४ ख. ग. छ.—ट, परिभाषितुं. ५ छ.—ट, संघर्षाद्वै. ६ ख. आकाशपतनात्. ७ छ. झ.
ट. दूरात्. ८ घ. कृत्वा. ९ छ. झ. ञ. अप्मवा. १० छ. च. छ. झ. म. ट. द्वादिव्रघोषकषिद्रूषणनिस्सनः । गायन्तीः
स्माङ्गनाः. ११ क. च.—ट, पदमास्थितौ. ख.—ट, पथमास्थितौ. १२ क. ख. घ. ञ. शौद्रलसंस्थितं. घ. छ. ज. ट. शौद्रलसंहतं.
१३ क. च. ज.—ट, सुमहागिरिः. छ. सुमहान्गिरिः. १४ ख. घ. शोकश्चमोहोमूर्च्छां च. क. छ. च. ज. न. शोकश्चमोहान्मूर्च्छां च. घ.
शोकश्चमोहान्मूर्च्छांति. छ. झ. ट. मोहश्चततो. १५ छ. ट. नचदिग्विहायते. १६ छ.—ट, नचान्ग्रेयी-नवारुणी. १७ ख. हतदग्धइवा.
१८ क. ग. च. म. महताप्रहान्. ख. महताप्रहान्. १९ क.—ट, न्ननस्संधाय. २० छ. च. ज. ट. भास्करः प्रति लोकितः.

तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १३ ॥

जटाधुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं तर्तः ॥ तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १४ ॥

पैशाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यते ॥ प्रमादाच्च निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् ॥ १५ ॥

आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम् ॥ अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥ १६ ॥

राज्येन हीनो आत्मा च पैशाभ्यां विक्रमेण च ॥ सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखरादिरेः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

संपातिना वानरान्प्रति निष्काकरेण ध्यानादेव्यस्सीताहरणाद्वृत्तान्तपरिज्ञानेन स्वंप्रति पुनःपक्षमरोहस्य भविष्यत्वा-
भिधानपूर्वकं वानरेभ्यः सीतावृत्तान्तनिवेदनाय स्वस्य देहत्यागप्रतिषेधननिवेदनम् ॥ १ ॥

एवमुक्त्वा मुनीश्रेष्ठमरुदं दुःखितो भृशम् ॥ अथ ध्यात्वा मुहूर्तं तु भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः ॥ ग्राणाश्च चक्षुषी चैव विक्रमश्च बलं च ते ॥ २ ॥

पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यति मया श्रुतम् ॥ दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३ ॥

राजा दशरथो नाम कश्चिदिश्वार्कुर्नन्दनः ॥ तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४ ॥

अरण्यं च सह आत्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति ॥ अस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन्पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥

नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्या हरिष्यति ॥ राक्षसेन्द्रो जनस्थानादवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥

सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती मह्यैर्मोह्यैश्च मैथिली ॥ न भोक्ष्यति महाभागा दुःखे ममा यशस्विनी ॥ ७ ॥

चक्षुरिन्द्रियं सञ्चिर्त्य स्वेन विप्रयुज्य । भूयो भृशं

हतं मे मनः महतायत्नेन अस्मिन् चक्षुषि पुनः संघाय

महता यत्नेन भूयो रविः समबलोकित इति संबन्धः

॥ १२—१३ ॥ निपपात महीं महीं प्रति निपपातेत्यर्थः ।

पतन्तं दृष्ट्वा अहमाकाशात् पूर्वाधिष्ठिताकाशप्रदेशात् ।

आत्मानं तूर्णं मुक्तवान् । जटायुषो रक्षणार्थं तदुपरि

सत्खरमागच्छमित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रमादात् सूर्यो

धक्ष्यतीति बुद्ध्यावधानाभावात् ॥ १५—१७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकषष्टि-

तमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अस्मिन्नर्थे अरण्यगमने ॥ १—६ ॥ काम्यन्त इति

कामैः अपेक्षणीयैः । प्रलोभ्यन्ती प्रलोभ्यमाना ॥ ७ ॥

ति० पृथ्व्यत्र जंबूद्वीपावच्छिन्नाबोध्या ॥ १३ ॥ इत्येकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

ति० पक्षप्रपक्षौ सूक्ष्मपक्षमहापक्षौ ॥ प्राणाः पुष्टप्राणाः । चक्षुषी उद्भूतपक्षिके ॥ १२ ॥ ति० पुराणे नारदादिभिरुच्यमानेभ-

विध्यरामचरितरूपेपुराणे ॥ ध्रुवाविदितं तपसादृष्टं ॥ ३ ॥ स० ॥ सुरदानवैः सूरैस्तद्विदादानवास्तैः । एतेन "यैषां च विरोधः

शाश्वतिकः" इत्येकवद्राधाभावःकथमितिनिरस्तं ॥ ६ ॥ स० प्रलोभ्यन्ती प्रलोभ्यमाना । प्रलोभयितुंयोग्याःप्रलोभ्याः

तद्वदाचरन्ती । वस्तुतस्तु न प्रलोभनीयेत्यर्थः । अदुःखममा भोक्ष्यभावप्रयोज्यदुःखरहिता । निखतुसत्तापस्यदुराचलाद्वा-

ऽनोजनमितिमन्तव्यं । भोक्ष्यति भोक्ष्यते ॥ ७ ॥

[पा०] १ ध. मनाहस्य. २ च. ज. प्रति. ३ ख. घ. पक्षाभ्यांजु. ४ क. क.—उ. प्रदह्यत. ५ क. अहंनिपतितो.

६ क. ग. क.—उ. राज्याम्. ७ छ. झ. ट. भृशदुःखितः. ८ क. ख. छ. ज. ट. मुहूर्तच. ९ ख. घ. छ. झ. ट. चक्षुषी

चैवप्राणाश्च. क. चक्षुषीचैवतेप्राणाः. १० क. विदितंमया. ११ छ. झ. ट. वर्धनः. १२ ख.—उ. तस्मिन्नर्थे. १३ ख.

छ. झ. ट. जनस्थानेभवध्यः. १४ क. साचप्रलोभितातेन. १५ छ. झ. दुःखममा. क.—च. ज. अ. ट. दुःखममा.

परमाश्रं तु वैदेया ज्ञात्वा दास्यति वासवः ॥ यदक्षममृतप्रस्थं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥
 तदक्षं मैथिली प्राप्य विश्वायेन्द्रादिदं त्विति ॥ अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥ ९ ॥
 यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥ देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरभमिदं त्विति ॥ १० ॥
 एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्या रामदूताः पुनः पुनः ॥ आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विदग्धम् ॥ ११ ॥
 सर्वथा हि न गन्तव्यमीदृशः क गमिष्यसि ॥ देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२ ॥
 नोत्सहेयमहं कर्तुमयैव त्वां सपक्षकम् ॥ इहस्थस्त्वं लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३ ॥
 त्वयापि खलु त्वं कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ॥ ब्राह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च ॥ १४ ॥
 इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥
 महर्षिस्त्वग्रवीदेवं दृष्टवस्वार्थदर्शनः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

ज्ञात्वा अन्वेषनमिति शेषः ॥ ८-१३ ॥ नृपपुत्रयोः राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहाराख्याने
 तत्प्रभोजनं स्वयापि कार्यं कर्तव्यं । ब्राह्मणादीनां च किष्किन्धाकाण्डख्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥
 कार्यमिति संबन्धः ॥ १४-१५ ॥ इति श्रीगोविन्द-

ति० परमाश्रं पायसं ॥ वासवोदास्यति । स्वपुरुषद्वारेति शेषः ॥ इन्द्रात् इन्द्रपुरुषात् नतुरावणपुरुषादिति विश्वाय अभूतलक्ष-
 णिलादिरूपैर्देवविहैः । रामआगत्यैर्नहलात्वांनमिष्यति । संवत्सरतृत्तिकरमिदमर्जुनस्य देवकार्यसिद्धये मनुष्यभावंभूतवत्सा
 प्राणाधर्तव्याः । देवैरपि मनुष्यभावे आहारविनाजीवितुंशक्यतेइत्यादिवचनैश्चनिश्चितेत्यर्थः । निर्वपिष्यति दास्यति । ननु
 श्रेतात्पामरिप्रप्राणवाससोक्तत्वाजीवितुंशक्यतएवेति चेन्न । तथासत्यपि क्षीणतायादेहवैरूप्ये रावणस्यानुरागभोजेन तत्पुण्याक्ष्ये
 तत्सवधेनस्यादिति रूपलावण्याद्यहानाय तद्दानेनादोषात् । रावणस्य तु तथैव रूपादिदर्शनेन महताहाराग्रहणेपि वन्यफलाद्याहारं
 करोतीति बुद्ध्या तस्यां नामनुष्यत्वनिश्चयः । एतेनाहारविनापि पूर्वरूपादिसत्त्वज्ञानेन तस्य तस्याममनुष्यत्वबुद्धौ तत्संबन्धादप्येपि
 तत्त्वबुद्धौ रामतौरावणवधोनस्यादित्यपास्तं ॥ स० नित्यतृप्तापि वासवसेवांनलक्ष्मणाश्चकारेत्याह—परमाश्रामिति । ज्ञात्वा
 सेवामवस्थितिज्ञात्वेति शेषः । सर्वानुपपर्वणोविहाय व्यवहारसिद्धिं इन्द्रस्यप्रतिकृतिप्रविष्टत्वात्पायसप्रदोवासवदिति बोधिवुक्तिमतीति
 वासवग्रहणेनद्योतयतिकविरित्यवधेयं । सीताप्रतिकृतित्वमात्रतएव सेवेत्यप्यवधेयं । तदन्नंप्राप्य । इन्द्रादिति पक्षमी हेतौ ।
 इन्द्रहेतुकमिदं दास्यतीति प्रकृतं दानं विश्वाय ज्ञात्वा निर्वपिष्यति ॥ ८-९ ॥ ति० उत्सहेयं यदित्ययादेवकार्योहेहस्यातव्यं स्यादिति
 शेषः । पक्षवत्त्वे हि आपत्याहन्तव्यमेवेतोन्मत्तत्वेति तमावः ॥ शि० इहस्थस्त्वं लोकानां हितं सीतावृत्तान्तवोधनरूपं । कार्यकरि-
 ष्यसि । एतेन पक्षप्राप्तौ तव निश्चलास्थितिर्न भवितेति सूचितं ॥ १३ ॥ ति० दृष्टवस्वार्थदर्शनः दृष्टंसिद्धं तत्त्वार्थदर्शनं यस्य सम-
 धिरेवं भाव्यर्थमग्रवीत् । अतो हेतोरहमपि आतरौरामलक्ष्मणौ द्रष्टुमिच्छामि । यदि महर्षिरेवंमां प्रति नावश्यन्तदा प्राणाधिरं धार-
 यितुं नेच्छे नैच्छं । अपितु कलेवरं त्यक्ष्ये इत्येवैच्छमित्यर्थ इति कतकः । अन्येतु निशाकरवाक्यमेवेदं अहं पदार्थोपि स एवेत्याहुः
 ॥ १५ ॥ इति द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

[पा०] १ क. च. ज.—ट. परमाश्रं च. २ ग. सुराणामति. ३ छ. झ. ट. लक्ष्मणोवापिदेवरः. क. ख. आत्रासौमित्रि-
 णासह. ४ क.—ट. एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र. ५ ग. क. च. ज. ख. रामभार्याहि. ६ क. ख. ग. च.—ट. सर्वपातु. ७ क. ग.—छ.
 झ. भ. ट. उत्सहेयमहं. ८ ट. स्त्वं च. झ. स्त्वं हि. ९ क. ग. क. च. ज. व. लोकानामिदं. १० झ. च. ज. व. कर्तव्यं.
 ११ छ. झ. ट. गुरुणां.

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

वानरैः सह संभाषणसमय एव यथामुनिवचनं प्रकृष्टाभिनवपक्षेण संपातिना वामरान्प्रति हर्षोरस्वपक्षप्ररोहप्रदर्शनपूर्वकं तस्य दृष्टान्तीकराणां च कार्यसिद्धिनिवेदनेन गतिपरीक्षणाय भवसि लघुशून्यम् ॥ १ ॥ वानरैर्हर्षादक्षिणसमुद्राभिमुखेन प्रस्थानम् ॥ २ ॥

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वीक्ष्यविदां वरः ॥ मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥
 कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शूनैः शूनैः ॥ अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २ ॥
 अथ त्वेतस्य कालस्य साग्रं वर्षशतं गतम् ॥ देशकालप्रतीक्षोसि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३ ॥
 महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे ॥ मां निर्दहति संतापो वितैर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ४ ॥
 उत्थितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये ॥ बुद्धिर्या तेन मे दत्ता श्रौणानां रक्षणाय तु ॥
 सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ॥ ५ ॥
 धुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथम् ॥ ६ ॥
 तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविनाकुतौ ॥ न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ॥ ७ ॥
 तस्य त्वेवं भुवाणस्य संपातेर्वानरैः सह ॥ उत्पेततुस्तदा पक्षौ समर्थं वनचारिणाम् ॥ ८ ॥
 स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैरङ्गच्छदैः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 श्लेषेर्निशाकरस्यैव भ्रमावादमितात्मनः ॥ आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ मे पुनरुत्थितौ ॥ १० ॥
 यौवने वर्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ॥ तमेवाद्यानुगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ ११ ॥
 सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ॥ पक्षलाभो ममायं चः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वा सै हरीन्सर्वान्संपातिः पतंगोचमः ॥ उत्पपात गिरेः शृङ्गाजिह्वासुः खगमो मतिम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा 'प्रीतिसंहृष्टमानसाः ॥ बभूवुर्हरिषादूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४ ॥

एतैरित्यादि ॥ १-२ ॥ पूर्व निशाकरमुनिप्रयाणा- अतः साग्रं वर्षशतं गतमित्येतद्वचनसहस्रोपलक्षणं नन्तरं अष्टौ वर्षसहस्राणि व्यतीतानीत्युक्तवान् ॥ ३ ॥ वितैर्कैः विविधविचारैः ॥ ४-८ ॥ अरुण-

ति० मां प्रशस्य भाविदेवकार्यसाधकत्वेन स्तुता । अभ्यनुज्ञाप्य आश्रमम् ॥ शि० अनुज्ञाप्य वृत्तान्तबोधयितुं निवृत्त्य ॥ १ ॥
 स्त० देशकालौ प्रतीक्षत इति देशकालप्रतीक्षः । कर्मण्यम् । देशकालयोः प्रतीक्षा यस्य स इति वा ॥ ३ ॥ स० महाप्रस्थानं अनिवार्य-
 मार्गं ॥ ति० संतापः पक्षादिहीनजीवनजः ॥ शि० संतापः मुनिवियोगजनितखेदः ॥ ४ ॥ स० निवर्तये क्रियासंबन्धे लक्ष्-
 णकालिक इति संभवत्यतीतार्थता । न्यवर्तयमिति तदर्थः ॥ ५ ॥ ति० रावणस्य वीर्यं धुध्यता मत्पुत्रवीर्यादप्यमिति आनता ॥ ६ ॥
 स्त० यद्वा अरुणाक्षतेच्छास्व । तैः । पक्षैः विहायोगमनसहायैः । "पक्षः सहोदयेऽपि" इत्यमरः ॥ ९ ॥ स्त० निशाकरस्य
 तन्नामकस्य । राजर्षेः राजास्य अपि ऋषिधर्मोपेत इति स तथा । तस्य । यद्वा निशाकरस्य मुनेः राजर्षेः रामस्य च एतत्पक्षेऽभिमितौ जसह-
 तिसमुचितार्थं पूर्वार्थे गौराजर्षेः इत्यपीति भन्तव्यं । राजभिः पूजितऋषिः राजर्षिस्तस्य । प्रसादात् उपदेशकया कर्मण जनितात्
 ॥ १० ॥ ति० गतिजिह्वासुः उत्थितपक्षैः प्राग्वत्स्वगतिविज्ञातुमिच्छुः । विक्रमसाध्येऽभ्युदये सीताधिगमनरूपे । उन्मुखाः ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. एतैरन्यैश्च. २ ख—ट. वीक्ष्यविशारदः. ३ छ. झ. ट. स्वमालयं. ४ क. ख. प्रविलस्ये. ५ ग. छ. निविधौ. ६ क.—ख. सदितार्. ७ क.—ट. प्राणसंरक्षणमम. क. ग. घ. प्राणसंरक्षणाय तु. ८ झ. संहतैः. ९ क. ग. पत्रैः. १० क. रणप्रसैः. ११ ख. घ.—ट. निशाकरस्य राजर्षेः. ग. निशाकरस्य मुनेः. क. निशाकरस्य महर्षेः. १२ ग. क.—ट. प्रसादादभिमितौ जसः. क. भ्रमावादभिमितौ जसः. १३ क.—ट. पक्षौ पुनरुत्थितौ. १४ ग. घ. च.—ट. वाद्यावगच्छामि. ख. वाद्यतुगच्छामि. क. वाद्याधिगच्छामि. १५ क.—घ. च. झ. ज. ट. तान्दरीन्. १६ क. ख. घ. पततां वरः. १७ क. दृष्टात्संपातिः खगतिस्तदा. १८ ग. प्रियसंहृष्ट.

अथ पवनसमानविक्रमाः पुत्रगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ॥

अभिर्जिदभिमुखा दिशं वयुर्जनकमुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

तुल्यरसमुद्रदर्शनेन विषीदत्सुकपिपु अक्रुदेन कपिवीरसमुदायं प्रति योजनशतोत्सृजने सामर्थ्यप्रभे केनाप्युत्तरावदाने पुनस्तत्रलपराक्रमप्रशंसनपूर्वकं तान्प्रति हृदये स्वस्वशक्तिनिवेदनबोधना ॥ १ ॥

आख्याता गुधराजेन समुत्पत्य पुत्रगवराः ॥ संगम्य प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥ १ ॥

संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ॥ दृष्ट्वा सागरमाजगमुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २ ॥

अभिक्रम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः ॥ कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमिव स्थितम् ॥ ३ ॥

दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् ॥ सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥ ४ ॥

संचैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विवर्जले ॥ न्यैत्यस्तैः सुमहाकायैरुर्मिभिश्च समाकुलम् ॥ ५ ॥

प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः ॥ कर्चिर्त्तपर्वतमात्रैश्च जलराशिमिरावृतम् ॥ ६ ॥

संकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः ॥ रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ॥ ७ ॥

आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ॥ विषेदुः सहस्रासर्वे कथं कार्यमिति श्रुवन् ॥ ८ ॥

विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ॥ आश्वासयामास हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ॥ ९ ॥

तान्विषादेन महता विषण्णान्वानरर्षभान् ॥ उवाच र्मेतिमान्काले वालिसूनुर्महाबलः ॥ १० ॥

च्छद्वैः अरुणसहिष्णुः ॥ ९-१४ ॥ अभिजिदभि-
मुखाः अभिजिन्मुहूर्तप्रतीक्षकाः ॥ १५ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मुक्ता-
हारख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः
सर्गः ॥ ६३ ॥

एवं प्रक्षिप्ताः पञ्च सर्गा गताः । एवं कृतोवकं
संपातिं स्वस्थानमानीय प्रकृतकार्याय वानरा गता
इत्याह—आख्याता इति ॥ समुत्पत्य हर्षेण तत्र लङ्घनं

कृत्वा । संगम्य पुनरन्योन्यं समेत्य विनेदुः ॥ १ ॥
हरयः संपातेर्वचनं श्रुत्वा सीतादर्शनकाङ्क्षिणः सन्तः
रावणक्षयं रावणनिलयभूतं लङ्काद्वीपमुद्दिश्य सागरं
तन्मार्गभूतं सागरं । आजगमुरिति संबन्धः ॥ २ ॥
प्रतिबिम्बमिव प्रतिनिधिमिव । इदं तद्विशेषणं ।
सर्वलोकस्यसमस्तवस्तुसंपूर्णमित्यर्थः । “प्रतिमानं प्रति-
बिम्बं प्रतिभा प्रतिधातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्चा
पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात्” इत्यमरः ॥ ३ ॥
सन्निवेशं स्थानं ॥ ४-९ ॥ विषादेन विषादकारणेन

ति० प्रतिलब्धप्राप्तपौरुषं पौरुषप्रवृत्तिकालेयैस्ते । अभिजिदभिमुखां अभिजिन्नक्षत्रसंमुखां । दिशं दक्षिणां । यद्वा अभिजिद-
बाहुलकात्कर्मणिक्पि । अभिजेतव्योरावणः संमुखोयस्यांतांदिशं ॥ १५ ॥ इति त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ति० आख्याताः आख्यातसीतावृत्तान्ताः ॥ १ ॥ ति० रावणक्षयं रावणनाशं रावणस्य हृदयोद्दिश्योक्तवचनं श्रुत्वा ॥ २ ॥ ति०
यत्र महलोलोकस्य सचन्द्रार्कप्रहस्य कृत्स्नं प्रतिबिम्बं स्थितं तत्समुद्रदृष्टुः । प्रतिबिम्बमिव स्थितं मि-
खाञ्जुनिकपाटोनयुक्तः । कृत्स्नलोकप्रतिबिम्बभावाप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥ ति० प्रसुप्तमिव चान्यत्र निस्तरात्प्रवेशे । अन्यतः अन्यत्र ।
प्रवैतमात्रैः तत्सदृशैः । जलराशिभिः ऊर्मिभिः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. छ.—ट. दभिमुखा. २ छ.—म. संगताः. ३ ख. प्रीतिसंयुक्ताः. ४ क. अ. विनेदुः. ५ क. ख. ग.
भीमविक्रमाः. ६ घ. रावणक्षयं. ७ ख. प्रहृष्टाः सागरं जगमुः. ८ क. ख. ग. अतिक्रम्यदुः. क.—श. ट. अभिगम्यतु. य.
अभिसंगम्य. ९ क. ग. घ. शक्रुः सहितावानरोत्तमाः. १० क. अ. सर्वैः. ११ ख. घ. विविधैः. १२ ख. घ. विवृतेर्भेदे.
१३ क. घ.—अ. व्यापासैः. १४ क. तपर्वतसंकाशैः. १५ क. छ.—ट. सहिताः सर्वैः. क. सर्वेदुह्वल्युत्ततस्ततः. १६ क.
विहृताः. १७ क. सागरस्य निरीक्षणात्. १८ क. वचनं काले.

न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषैवचमः ॥ विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ११ ॥
 विषादो यं असहते विक्रमे पौर्युपस्थिते ॥ तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ १२ ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामद्वादो वानरैः सह ॥ हरिषुद्धैः समागम्य पुनर्भ्रमयमभ्यसत् ॥ १३ ॥
 सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ ॥ वासवं परिवार्येव भरतां वाहिनीं खिंता ॥ १४ ॥
 कोऽन्यस्तां वामरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् ॥ अन्यत्र बालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १५ ॥
 ततस्तान्हरिषुद्धांश्च तच्च सैन्यमरिंदमः ॥ अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १६ ॥
 क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् ॥ कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंघमरिंदमम् ॥ १७ ॥
 को वीरो योजनशतं लङ्घयेच्च पुत्राङ्गमाः ॥ इमांश्च यूथपान्सर्वान्भोक्षयेत्को महाभयात् ॥ १८ ॥
 कस्य प्रभावादारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ॥ इतो निवृत्ताः पर्ययेम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १९ ॥
 कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च महाबलम् ॥ २० ॥
 यदि कश्चित्सैमर्थो वः सागरप्लवने हरिः ॥ स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ २१ ॥
 अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ स्तिमितेवामवत्सर्वा रैत्र सा हरिवाहिनी ॥ २२ ॥
 पुनरेवाङ्गदः ग्राह तान्द्रीन्हरिसत्तमः ॥ सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो ददविक्रमाः ॥ २३ ॥
 न्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ न हि वो भगने सैङ्गः कदाचित्कसचित्कचित् ॥
 ध्रुवध्वं यस्य या शक्तिः पुंवेने पुत्रगर्षभाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे किष्किन्धाकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

॥ १०—११ ॥ विषादो यं असहते अभिभवति । न इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 सिद्धयतीत्यनन्तरं इतिकरणबोधं ॥ १२—२३ ॥ सुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुःष-
 सङ्गः प्रतिदृष्टिः । ध्रुवध्वमित्यार्षो निर्देशः ॥ २४ ॥ द्रितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

ति० विषादप्रसहते प्रसहविषादेप्रवर्तते । तेजसाहीनस्य विषादवशादितिभावः ॥ १२ ॥ ति० व्यपदेशकुले विगतोपदेशः
 कलहोयसासादशेकुलेपूजिताः रामामहाबलत्वेनसत्कृताः ॥ २४ ॥ इतिचतुष्षष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ क.—घ. विषादेननः. २ क. छ. झ. ज. ट. दोषवत्तरः. ३ क. पुरुषान्भीमरूपइवोरगः. ४ क. ख. घ. च.
 झ. ट. योविषादप्रसहते. क. ज. योविषादनसहते. ग. यंविषादोनसहते. ५ क.—ट. समुपस्थिते. ६ क. ग. हरिभिःसह. ख.
 वानरर्षभः. ७ क. यथा. ८ क. शक्तोभर्त्सयितुं. ९ क.—अ. ज. ट. लङ्घयेत्. १० च.—ट. मोचयेत्. ११ क. ख. ग. क.
 च. झ. ज. ट. प्रसादादारांश्च. १२ क. घ. क. पश्यामः. १३ क. अभिगच्छाम. १४ क.—ट. वनौकसं. १५ क. घ.
 समर्थयः. १६ च.—ट. सातत्र. १७ झ. व्यपदेशकुले. १८ क. शक्तिः. १९ ख. घ. कदाचिदपि कसचित्. क. च. ज.—ट.
 कदाचित्कस्यचिद्भवेत्. ग. सर्वेषांचकदाकचित्. २० क. गमनेनपुत्रगर्षभाः. ख. ग. घ. गमनेनपुत्रगर्षभाः.

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अङ्गदचोदयया गजादिजांबवदन्तयूयपेत्तु पूर्वैकेनोत्तरोत्तरं दशयोजनाधिक्यक्रमेण दशयोजनादिनवतिभोजनपर्यन्तं
पुनरेव स्वस्वशक्तिनिवेदनम् ॥ १ ॥ अङ्गदेन जांबवन्तंप्रति स्वस्य शतयोजनपुनरेव शक्तिनिवेदनपूर्वकं प्रतिनिवर्तनेश-
क्तिसंदेहकथनम् ॥ २ ॥ अङ्गदंप्रति जांबवता लौकिकरीत्यनुसारेण प्रतिनिवर्तनादिषु शक्तिकथनेन प्रशंसनपूर्वकं तस्य
स्वामिर्बोक्तया मूलकार्येप्रयत्नस्यानौचित्योक्तिः ॥ ३ ॥ अङ्गदेन जांबवन्तंप्रति गत्यन्तराभावेनपुनःप्राथोपदेशानस्यैव शार-
णीकरणीयत्वोक्तिपूर्वकं प्रकृतकार्यसिन्धुपायचिन्तनप्रार्थने तेन तंप्रति तदङ्गीकारेण ह्यमुमत्योदना ॥ ४ ॥

ततोऽङ्गदवचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोद्यमाः ॥ स्वं स्वं गतौ समुत्साहमाहुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १ ॥
गजो गवासो गवयः श्वरमो गन्धमादनः ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जांबवांस्तथा ॥ २ ॥
आवभाषे गजस्तत्र पुवेयं दशयोजनम् ॥ गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विश्रुतिम् ॥ ३ ॥
गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां पुनरङ्गमाः ॥ ४ ॥
श्वरमस्तानुवाचाथ वानरान्वानरर्षभः ॥ चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां पुनरङ्गमाः ॥ ५ ॥
वानरस्तु महातेजा अग्रवीद्गन्धमादनः ॥ योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः ॥ ६ ॥
मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ योजनानां परं षष्टिमहं पुनितुमुत्सहे ॥ ७ ॥
सतस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत ॥ गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८ ॥
सुषेणस्तु हरिश्रेष्ठः प्रोक्तवान्कपिसत्तमान् ॥ अशीतिं योजनानां तु पुवेयं पुंवगेश्वराः ॥ ९ ॥
तेषां कथयतां तत्र सर्वास्ताननुमान्य च ॥ ततो वृद्धतमस्तेषां जांबवान्प्रत्यभाषत ॥ १० ॥
पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्भ्रतिपराक्रमः ॥ ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म सांप्रतम् ॥ ११ ॥
किंतु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितम् ॥ यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥
सांप्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबोधत ॥ नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ॥ १३ ॥
तांस्तु सर्वान्हरिश्रेष्ठोऽङ्गवान्पुनरब्रवीत् ॥ न स्वस्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥ १४ ॥

गतौ गमनविषये । यद्यपि गजादयोपि शतयोज-
नलङ्घने शक्ताः । “भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु
च । पातालस्यापिमध्ये वा न ममाच्छिद्यते गतिः” इति
सुग्रीवसंनिधौ वानरयूयपैः स्वस्वशक्तेः स्थापितत्वात् ।
“नहि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्कश्चित्”

इति पूर्वमङ्गदोक्तेः । तथापि रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवे-
शसीतान्वेषणादिकं दुष्करमन्येनेति तत्साधकहनुम-
त्प्रोत्साहनाय तथोक्तवन्त इति ध्येयम् ॥ १—९ ॥
तेषां कथयतां तेषु कथयत्सु सत्सु ॥ १०—१४ ॥

सू० विंशतिंयोजनानि । “विंशत्याद्याः सदैक्ये” इत्यमरादेकवचनोपपत्तिः । एवमुत्तरत्रापिष्ठेयं ॥ ३ ॥ सू० तेषांकथ-
यतांस्तान् । तेषामितिनिर्धारणेषु । तेषांवृद्धतम इति तेषां द्वयस्यान्वयः ॥ १ ॥ सू० वयमिति । यद्यपि “अस्मदोद्वयोध” इत्य-
त्रसंक्षिप्तोपलक्ष्येप्रतिषेध इति बहुवचनप्रतिषेधोक्तिः । तथापि विधेयविशेषणतावरणेन “देवावर्यं—पञ्चाक्षरीजपपराः” इत्या-

[पा०] १ छ. झ. ट. अयाङ्गदवचः. ख. तदाङ्गदवचः. क. अङ्गदस्यवचः. २ ड.—ट. तैस्सर्वैवानरर्षभाः. ३ ड.—ट.
मूवुसत्र. ४ ड.—ज. व. त्रिंशत्तुच. ५ क.—घ. छ. झ. ट. शरमोवानरस्तत्रवानरांस्तानुवाचह. ६ ड.—ट. न संशयः. ७ छ.
झ. झ. वानरांस्तु. क. वानरांस्तानुवाच. ८ छ. झ. ट. महातेजाःसजवान्कपिसत्तमानः. क. च. ज. व. महातेजाःप्रोक्तवान्क-
पिसत्तमानः. क. ग. हरिश्रेष्ठःप्रोक्तवान्हरिसत्तमानः. ९ ख. छ. झ. ट. प्रतिजानेहंयोजनानांपराक्रमे. १० ग. क. च. ज. व.
वानरर्षभाः. क. घ. षष्ठोत्तमाः. ११ ड.—ज. व. वृद्धतरस्तेषां. ग. घ. वृद्धतमस्तत्र. १२ छ. झ. ट. सांप्रतंकालमस्माकं. ज.
संप्राप्ता कालभेदेन. १३ क.—ट. तांश्च. १४ ख. घ. न्कपिश्रेष्ठान्. १५ क. छ. झ. ट. जांबवानिदमब्रवीत्.

मया महाबलेनैव यज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमम् ॥ १५ ॥
 स ईदानीमहं बुद्धः प्रवने मन्दविक्रमः ॥ यौवने च तैदासीन्मे बलमप्रतिमं परैः ॥ १६ ॥
 संप्रत्येतौवर्ती शक्तिं गमने तर्क्याम्यहम् ॥ नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥ १७ ॥
 अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा ॥ अनुमान्य महाप्राज्ञं जांबवन्तं मेहाकपिः ॥ १८ ॥
 अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ॥ निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चिता ॥ १९ ॥
 तमुवाच हरिश्रेष्ठं जांबवान्वाक्यकोविदः ॥ ज्ञायते गमने शक्तिस्तव ह्यर्ह्यसत्तम ॥ २० ॥
 कामं श्रुतं सहस्रं ॥ नक्षेप विधिरुच्यते ॥ योजनानां भवाञ्छक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥ २१ ॥
 न हि प्रेषयिता तौत स्वामी प्रेष्यः कथंचन ॥ भवताऽयं जनः सर्वः प्रेष्यः पुत्रवत्तम ॥ २२ ॥
 भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥
 तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥ २३ ॥
 अपिचैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम ॥ मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेहं कार्यविदां नयः ॥
 मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः पुष्पफलोदयाः ॥ २४ ॥
 तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रम ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप ॥ २५ ॥
 गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥ भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था धर्मसाधने ॥ २६ ॥
 उक्तवाक्यं मेहाप्राज्ञं जांबवन्तं महाकपिः ॥ प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसुनुरथाङ्गदः ॥ २७ ॥
 यदि नाहं गमिष्यामि नौन्ये वानरपुङ्गवाः ॥ पुनः स्वत्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् ॥ २८ ॥

प्रयाणां विक्रमाणां समाहारः त्रिविक्रमं ॥ १५-१९ ॥ शक्तः । एष विधिः भृत्यैः स्वामिप्रस्थापनं । नोच्यते
 ह्यर्ह्यक्षसत्तमेति । ऋक्षत्वं वानरावान्तरजातिः । अतः
 सुभीषादेः ऋक्षराजत्वमिति ॥ २० ॥ भवान् योज-
 नानां शतं सहस्रं वा गन्तुं प्रतिनिवर्तितुं च कामं ॥ २१ ॥ कलत्रं रक्षणीयं वस्तु ॥ २३-२३ ॥

विभक्तमाभिरषधेयः ॥ ११ ॥ स्त्र० जांबवतो बलस्य लनहेतुः शिविक्रमक्रमणमिव तद्क्रमणकाले मेरुसंताडनं जान्तेः पुराणान्तरो-
 फमनुसंधेयमिति मन्दविक्रम इति वदन्कविः सूचयामासेति बोध्यं ॥ १५ ॥ स्त्र० महाकपिं महाकपिर्व्यससत्तया नियामकत्वेन महा-
 कपिपुत्रीववानिति जांबवाग्महाकपिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ तौ० हरिश्रेष्ठ इति जांबवतो व्यपदेशो हरिसाधन्यात् । अल्पमन्तरमुक्षाणां ह-
 रीणां च । अतएवासौ ह्यर्ह्यक्षसत्तमेत्यङ्गदसंनोधयति । सजातीयस्याहिनिर्धारणमवति । “ ननिर्धारणे ” इति पञ्चसमासस्य निवे-
 धेपि मुनिप्रयोगात्साधुर्लं । सप्तमीसमासो वा । स्त्र० ह्यर्ह्यक्षसत्तम हरिणीपित्रे अक्षिणीयेषां कपीनां त्रेमुसत्तमः । यद्वा ह्यर्ह्यक्षः सिंह-
 इवसत्तमः श्रेष्ठः ॥ २० ॥ स्त्रि० भवान्कलत्रं कलत्रवद्बृहत्स्वीयत्तुष्ट्यायावत्प्रमाणबलं परिपाल्य इत्यर्थः । स्वामिभावे स्वामित्वे ।
 एतेन लोकैकलत्रस्य भर्ता संसारव्यवहारविषये आहाप्यस्मात्प्रभुत्वं च कलत्रस्येति दर्शितं । तस्मात्स्वामी सैन्यस्य कलत्रवत्परिपाल्यः ।
 स्वामिना च कलत्रेण भर्तव्यसैन्यमाहाप्यं । एषा गतिः लोकस्येति शेषः ॥ शि० कलत्रं स्त्रीवद्वयः । किं च कंसुलं लातिददाति तदेव
 त्रं रक्षाकर्तुं । सुखदाता प्राप्ताचेत्यर्थः । सामान्येन पुंसकं ॥ २३ ॥ स्त्रि० गुणाः गुणभूताः अप्रधानभूता इति वाच्यं ॥ २४ ॥

[पृ०] १ छ. झ. ट. मया वैरोचने यज्ञे प्रभविष्णुः. १ क. छ. झ. भ. त्रिविक्रमः. ३ क. घ. ज. इदानीमहाङ्गदः.
 ४ ट. यौवने च. ५ क. ग. यदासीन्मे. घ. यथासीन्मे. ६ छ. झ. ट. परैः. ७ छ. झ. ट. स्त्रेतावदेवायशक्यमेगमने स्वतः.
 ग. क. च. स्त्रेतावतीशक्तिर्गमने. ८ क. ग. क.—ट. महाप्राज्ञो. ९ क.—ट. महाकपिः. १० क. शक्तिर्नस्यादिति सति मेम.
 ११ झ. ग. घ. छ. झ. ट. निश्चिता. १२ च. छ. हरिश्रेष्ठो. १३ छ. ह्यर्ह्यक्षसत्तम. १४ क. क.—ट. शतसहस्रं वा. १५ च. ज.
 स्वामी प्रेष्यान्प्रेष्यः कथंचन. १६ घ. तस्मात्कलत्रवत्तत्र. क. छ. तस्मात्कलत्रवत्तत्र. ग. भवान्कलत्रवत्तत्र. ट. तस्मात्कलत्रव-
 तात. तस्मात्कलत्रवत्तात. अपिचैतस्य कार्यस्य. इत्यनयोर्बोधोऽपौर्वापर्यं क. क.—ट. पाठे बुद्ध्यते. १७ छ. झ. ट. वैतस्य.
 १८ च. छ. ज. मेव. १९ क.—ट. गुणाः सर्वे. क.—घ. गुणाः पुष्पफलादयः. २० क. क.—ट. साधनं. २१ झ. ग. क.
 च. ज. झ. ट. महाकपिं. २२ क. छ. झ.—ट. तान्यो वानरपुङ्गवाः.

न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः ॥ तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्यामि परिरक्षणम् ॥ २९ ॥
 स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ॥ अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ॥ ३० ॥
 तद्यथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ॥ तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति ॥ ३१ ॥
 सोऽङ्गदेन तैदा वीरः प्रत्युक्तः प्रवर्गधमः ॥ जांबवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् ॥ ३२ ॥
 अस्मै ते वीर कार्यस्य न किञ्चित्परिहीयते ॥ एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥ ३३ ॥
 ततः प्रतीतं प्रवृत्तां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ॥
 संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

जांबवता हनुमन्तं प्रति तस्य वायोरश्वनायासं भवप्रकारनिरूपणेन सह हनुमन्नामलाभस्य ब्रह्मादिभ्यो वरलाभस्य च निरूपणेन सत्यभावप्रवासनपूर्वकं कपिकुलविपक्षनोदनाय अलक्षितरणचोदना ॥ १ ॥

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् ॥ जांबवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमन्तमथाजवीत् ॥ १ ॥
 वीर वानरलोकस्य सर्वशालाविशारद ॥ तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनुमन्किं न जल्पसि ॥ २ ॥
 हनुमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३ ॥
 अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैजतेग्रो महाबलः ॥ गरुत्मानिति विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४ ॥
 बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः ॥ भुजगान्मुहुरन्यक्षी महावेगो महायशः ॥ ५ ॥

प्रतीतं प्रख्यातं ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुकाहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अनेकेत्यादि ॥ १-३ ॥ अरिष्टनेमिनः काश्यपस्य ।

नकारान्तस्त्वमार्थ ॥ ४-५ ॥

ति० यतोमवान्दृष्टार्थः बुद्धिमात्राविरहदेलाच्च अपरोक्षीकृतसमस्तकृत्स्नाकृतसत्त्वार्थस्यार्थः ॥ ३१ ॥ ति० एकान्तमाश्रित्येति । यूयाद्वहिःकविदितिशेषः ॥ ३४ ॥ इति पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

ति० वीरवानरेति । वानरलोकस्य वीरेत्यन्वयः । निर्धारणेषष्ठौ । यद्वा द्वे वीरवानर लोकसकृत्समुद्दिश्य किंनजल्पसीत्यन्वयः ॥ २ ॥ स० सुग्रीवस्य समोति । इति संमतमिति शेषः । न केवलं समतत्सम इति संमतं । किंतु रामलक्ष्मणयोश्चापीति समुच्चयः । रामस्योत्तमत्वेन लक्ष्मणस्याधमत्वेनात्युक्तिरनैव्योक्तिप्रसक्तिर्नैवं व्याख्यात इति मन्तव्यं । सुग्रीवस्य सम इति राजत्वेन बहुमानार्थमुक्तिः । स्तुतिसमयत्वाद् रामलक्ष्मणयोश्चापि सम इत्युक्तिर्बुद्धेति वा ॥ ३ ॥ स० अरिष्टनेमिनः अरिष्टनेमिः काश्यपस्य । यद्यप्यरिष्टनेमिशब्दः प्रथमाष्टकपद्याय बोधशब्दार्थाप्रथममर्चद्वितीयाय “ स्वस्तिनस्ताक्षीं अरिष्टनेमिः ” इति तथाऽष्टमाष्टकाध्यायषड्विंशत्यधममर्चतृतीयापादे “ अरिष्टनेमिपूतनाजमाह्वं ” इति गरुड एवायं शब्दः श्रुतः । व्याख्यातं चैतद् गरुडं तथापरैः तथापि गरुडेताक्षीताक्षीयं पुत्रशब्दवद्दयं पितापुत्रयोश्च योगोपि वाचक इति कश्यपस्येत्युक्तिः संभवति । यद्वा अरिष्टोऽहिंसितश्चासौ नेमः प्रकाशश्च सोऽस्मात्सौ अरिष्टनेमी कश्यपस्तस्य । अतश्च न । न कर्मधारयादितिसमाहितं प्राक् । “ नेमः कीलेऽवधौर्गते प्रकाशे ” इति विश्वः ॥ ४ ॥ ति० महाबल इति । एकत्र बलं शारीरं परत्राऽऽन्तरमिति भेदः ॥ स० महाबलः महत्बलं उद्गीनमिति यावत् । यस्य सत्तथैत्यन्यतरस्यायः । तेन पुनरुक्तिरिव शास्त्रान्तरत्वाभ्रयं न वेति शेषः । महाबलः महारूपवान् महास्थौल्यवान्वा । “ बलं चन्द्रे सरूपे स्थेमनि स्थौल्यसै-

[पा०] १ क. ह. ज. ट. न पश्ये, २ क. ज. कोपेपि च हरिरीश्वरः, ३ क. च. ज. व. तत्सह, झ. ट. तत्तथा, ४ क. ग.—घ. ज. झ. तथा, ५ घ. क. च. ज. झ. ज. सुसमं, ६ क.—ट. तस्य, ७ क. छ. झ. ज. ट. त्परिहास्यते, ८ क. प्रवीर, ९ क. झ. ट. अविदावर, १० ख. तूष्णीमेकान्त, ११ क. ग.—च. ज. ज. भुजगान्, १२ क.—ट. महानाहुर्महाबलः.

पक्षयोर्बद्धलं तस्य तावद्भुजबलं तव ॥ विक्रमश्चापि वेगेन न ते तेनावहीयते ॥ ६ ॥
 बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुङ्गव ॥ विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ॥ ७ ॥
 अप्सराऽप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्यला ॥ अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणी हरेः ॥ ८ ॥
 विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ अभिशापादभूत्वात वानरी कामरूपिणी ॥ ९ ॥
 दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ॥ कपित्वे चारुसर्वाङ्गी कदाचित्कामरूपिणी ॥ १० ॥
 मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी ॥ विविधैर्माल्याभरणा भद्रार्हक्षौमवासिनी ॥
 अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृद्धम्बुदसभिमे ॥ ११ ॥

तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः 'पीतं रक्तदंशं शुभम् ॥ स्थितायाः पर्वतस्याग्रे भ्रूरोतोपहरञ्जनैः ॥ १२ ॥
 ■ ददंशं तैस्तस्या वृत्तावूरु सुसंहतौ ॥ स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् ॥ १३ ॥
 तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां यैश्चस्त्रिणीम् ॥ दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ॥ १४ ॥
 स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यम्बजत मारुतः ॥ मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् ॥ १५ ॥
 सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत् ॥ एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥ १६ ॥
 अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ॥ न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माऽभूते सुमगे भयम् ॥ १७ ॥
 मेनसाऽसि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यैश्चस्त्रिणीम् ॥ वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ १८ ॥

पक्षयोरिति ॥ अत्र समानपदमध्यस्थार्थः । विक्रमादिकं ॥ १२-१४ ॥ तां गतात्मा तद्व्रतचिन्तः । तां पर्यम्ब-
 तेन गरुत्मता समानं । नावहीयते न न्यूनं भवति । जतेति संबन्धः ॥ १५-१६ ॥ न हिंसामि पातिश्र-
 तेनेति पञ्चम्यर्थे गृहीता ॥ ६ ॥ विशिष्टं श्रेष्ठं ॥ ७ ॥ तान् प्रख्यापयामि ॥ १७ ॥ न केवलं पातिश्रवण-
 अप्सरेति निर्देश आर्षः ॥ ८-११ ॥ रक्तदंशं रक्तान् क्लृभाषः श्रेयोपि भविष्यतीत्याह-वीर्यवानिति

न्ययोः ॥ इतिविश्वः ॥ ५ ॥ ति० भुजवीर्यबलं तवेति प्राचीनपाठे तस्यपक्षयोर्बद्धलं तवचयद्भुजवीर्यबलं उभयंतुल्यमितिशेषः
 ॥ ६ ॥ ति० विशिष्टमात्मानं अभिजनयत्परारक्तमवैभवमिशिष्टमात्मानं । किनसज्जसेसमुद्रलङ्घनाय किनसज्जीकरोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥
 ति० सुसंहतौ सुसंछिद्यौ । सहितौपरस्परसंसक्तौ ॥ १३ ॥ स्व० काममोहितत्वादिप्रदर्शनं देवकार्यार्थमेववायोरिति श्रुतव्यं
 ॥ १४ ॥ स्व० पर्यम्बजत आलिङ्गित । गतात्मा गर्भरूपेण तद्व्रतस्थाः । सतां सद्भिः अनिन्दितां तामित्यन्वयः । कृद्योगलक्ष-
 णाग्राह्यौ । एतेन तामिति न पुनरुक्तमिव । तांगतात्मा तांपर्यम्बजतेति नङ्गिष्ठान्वयीत्यपि बोध्यं । सतीमिति वाक्यव्यापारः ॥ ति०
 मन्मथाविष्टसर्वाङ्गः कामाक्रान्तकृत्स्नानकर्मैन्द्रियः । अतएव तांगतात्मा तद्गर्भप्रविश्यात्पतेजोबभूव । देवत्वाद्विनापियो निसंबन्धं
 निजतेजःप्रवेष्टनमिति बोध्यं ॥ १५ ॥ ति० त्वां हिंसामि योनिसंबन्धेन तावकमेकपत्नीव्रतं न नाशयामि । अनेन बलात्पर-

[पा०] १ क. भुजयोस्तद्बलं. झ. ट. भुजवीर्यबलं. २ क. क.—ट. तेजश्च. ३ क. ज. तेन तेनापहीयते. क. छ. झ. न. ट. न तेनेनापहीयते. ४ ख. ग. घ. हरितसप्तम. ५ क. ग. विशिष्टः. ६ क. च. छ. झ. ज. ट. सज्जसे. ७ ख. ब. आसीदप्सरसां. ८ ज. अभिशापादभूत्. ९ च. छ. झ. ट. सातकपिले. क. ख. ग. क. य. तावद्भुजवानी. १० ग. यौवनोत्तमशालिनी. ११ विविधैर्माल्याभरणा. अचरत्पर्वतस्याग्रे. इत्यर्थयोः पीवापर्यं क.—घ. पाठेषु दृश्यते. १२ च.—ट. कदाचित्क्षौमधारिणी. क. कदाचित्कामचारिणी. १३ छ. ट. पीतरक्तदंशं. १४ क.—घ. च. ज. झ. ट. मारुतोपाहरत्. १५ ग. तवीं सस्याः. १६ क. सुसंस्थितौ. १७ क. ज. ज. घ. सुजातौ. १८ झ. ट. बलादायतश्रोणी. १९ च. ज. न. मनस्विनी. २० क.—घ. पीनाभ्यां. २१ छ. ज. झ. सुवृत्ता. य. संवृता. २२ क.—ट. मनसोभयं. २३ क. ग. मारुतोऽसिगतो यत्त्वां. २४ क. छ. झ. न. ट. यशस्विनी. २५ क. ख. ग. संपन्नः पुत्रस्तव.

महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ॥ लङ्घने पुवने चैव भविष्यति मया समः ॥ १९ ॥
 एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे ॥ गुहायां त्वां महाबाहो प्रज्ज्ञे पुनर्वर्णभम् ॥ २० ॥
 अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने ॥ फलं चेति जिघृक्षुस्त्वष्टुत्पुत्याभ्युदतो दिवम् ॥ २१ ॥
 क्षतानि त्रीणि गत्वाऽथ योजनानां महाकपे ॥ तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादे गतस्ततः ॥ २२ ॥
 तौषदापततस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे ॥ क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं क्रोधाविष्टेन धीमता ॥ २३ ॥
 तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुमज्ज्वल ॥ ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते ॥ २४ ॥
 ततस्त्वां निर्हतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ॥ त्रैलोक्ये भृशसंकुडौ न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ २५ ॥
 संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षोभिते सति ॥ प्रसादयन्ति संकुटं मारुतं भुवनेश्वराः ॥ २६ ॥
 प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ॥ अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २७ ॥
 वज्रस्य निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ॥ सहस्रेनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥
 स्वच्छन्दसश्च मरणं ते^{१३} भूयादिति वै प्रेमो ॥ २८ ॥
 स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ॥ २९ ॥
 [ईदृशस्य हि ते तात वर्णधामः कथं बलम् ॥ कार्यं च लोकसंमान्यं कर्तुं शक्तस्त्वमेव हि ॥ ३० ॥
 भवाञ्जीवातवेऽस्माकमञ्जनागर्भसंभवः] ॥ त्वं हि वायुसुतो वत्स पुवने चापि तत्समः ॥ ३१ ॥
 वयमद्य गतप्राणा भवाश्चास्मात् सांप्रतम् ॥ दीक्ष्यविक्रमसंपन्नः पक्षिराज इवापरः ॥ ३२ ॥
 त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ॥ त्रिस्तप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३३ ॥

॥ १८-२१ ॥ क्षतानि त्रीणि एतदनेकशतयोजना-
 नामुपलक्षणं । “ बहुयोजनसाहस्रं कामलेखः ” इत्यु-
 त्तरकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २२-३२ ॥ पृथिवीत्य-
 नेनाण्डकटाहसम्य उक्तः । तस्याः त्रिस्तप्तकृत्वः क्रमणं
 मध्यप्रदेशे । यद्वा यावती महाबलिभूमिः तावती
 पृथिवी अत्रविवक्षिता । तस्याः प्रदक्षिणं तद्वहिःप्रदे-
 शेन संगच्छते । यद्वा क्रमणानन्तरं जाम्बवान् विज-
 यधोषणार्थं पृथिवीमात्रप्रदक्षिणं कृतवानिति प्रसिद्धिः ।

पुरुषेणास्त्रिजनादावपि नपातिप्रत्यभङ्गः किंतु योनिभोगेनैवेतिसूचितं ॥ १७ ॥ स्त० महासत्त्वः महत् शुद्धं सर्वगुणोपसृततया ।
 चतुर्मुखाश्चकृत्वायुःकवायोः सत्त्वात्मकसं । लङ्घने समुद्रोपरिलङ्घने । अष्टजने समुद्राद्युपर्यपिमन्दगमने ॥ १९ ॥ ति० ततस्तुष्टा
 मनसामहादैवततेजस्संकमकथनात् ॥ २० ॥ ति० उदयकालिकमास्करस्यास्यफलवद्रक्षतत्वात्फलदुद्विषयत्वं । यद्वा जात-
 मात्राजादिबालानां प्राचीनवासनयास्त्रनयानादौ प्रवृत्तिस्त्रयैवास्य जातमात्रस्य बानरोचितफलादानप्रवृत्तिरिति बोध्यं ॥ २१ ॥
 ति० तस्य रवेः । तेजसा निर्धूतः क्षिप्तोपि । ततः वायुबलवत्त्वात्प्रविषादंगतः ॥ शि० योजनानां शतानि त्रीणि “ अष्टानां दामतो-
 गतिः ” इति न्यायेन शताधिकत्रिसहस्राणि गत्वा । शतानि त्रीणीत्यस्य त्रिशतपरत्वेन व्याख्यानं “ बहुयोजनसाहस्रं ” इत्युत्त-
 रकाण्डे वक्ष्यमाणं विरुध्येत । अनेकशतयोजनानामुपलक्षणमिति भूषणोक्तिस्तु ननुका । त्रीणीत्यस्यैवैवार्थापत्तेः ॥ २२ ॥ स्त०
 कोपाविष्टेन शरणागतस्य दुर्कार्यसाधनसंभृतकोपेन ॥ २३ ॥ स्त० हनुः गण्डाधोभागः । हनुमान् हनुर्हनुर्वाऽस्यास्तीति सतथा ।
 “ हनुमान् हनुमानपि ” इति द्विरूपकोशः ॥ २४ ॥ स्त० गन्धवहः पुत्रघातेन स्वर्हिषावहः । प्रभञ्जनः प्रकर्षेण भञ्जयति कोपेने-
 दानीजनानिति प्रगतं भञ्जनं यस्मादिति वासतथा । गन्धवहः पुत्रसंघबन्धवहः । गन्धनं हिंसेत्युत्कर्षार्थो विहिंसा ॥ २५ ॥ ति० वज्र-
 स्य निपातेन । चाक्षिरे निपातेन च ॥ २८ ॥ स्त० क्षेत्रजः पुत्रः । औरसः आलिङ्गनसमये उरस्संघर्षेण जातः । “ नमो हवीकाणि-

[पा०] १ ख. व. भविष्यति हिमस्तमः. २ ज. शुक्रातुसातुष्टा. ३ ख.—ट. लवगर्भभ. ४ क. अभ्युद्यन्तं. ५ ट. शुत्प-
 साभ्युत्थितो विव. ६ क. ख. ग. क. न. ज. न. ततो गतः. ७ छ. झ. न. त्वामप्युपगतं तूर्णं. ग. च. ज. ट. तत्राप्युपगतस्तूर्णं.
 ख. अथाप्युपगतस्तूर्णं. ८ ड.—ज. व. ट. कोपाविष्टेन चेतसा. झ. कोपाविष्टेन तेजसा. ९ ड.—ज. व. ट. कीर्तितं. १० घ.
 न. विवृतं. ११ क. ड. च. छ. झ. न. ट. क्षुभिते. १२ ख. झ. तं कुट्टं. १३ च.—ट. तस्य दिति. १४ ख. घ. विमो.
 १५ इदमध्वत्रयं ड. न. ज. पाते बुद्ध्यते. १६ ड. भवाञ्जीवातमोस्माकं. १७ ख. वापि. १८ ख. घ.—ज. भवानस्मात्. क.
 वानराः साधुसांप्रतं. १९ ड. च. ज. न. दक्षो विक्रम. ख. ग. घ. तत्सर्वविक्रम.

तथा चौषधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात् ॥ निष्पन्नममृतं याभिस्तदासीन्नो मंहद्रलम् ॥ ३४ ॥
 स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः ॥ सांप्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणान्वितः ॥ ३५ ॥
 तद्विजृम्भस्य विक्रान्तः पुत्रतामुत्तमोक्षसि ॥ त्वद्वीर्यं द्रष्टुकासेयं सर्ववानरवाहिनी ॥ ३६ ॥
 उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम् ॥ परा हि सर्वभूतानां हनुमन्या गतिस्तव ॥ ३७ ॥
 विषण्णा हरयः सर्वे हनुमन्किमुपेक्षसे ॥ विक्रमस्य महांवेगो विष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ॥ ३८ ॥
 तैस्तु वै जांबवता प्रचोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ॥
 प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं मंहदात्मनस्तदा ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अन्यत्सर्वमतिरोहितार्थं ॥ ३३—३९ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सुक्ताहारा-
 ल्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः
 सर्गः ॥ ६६ ॥

पतन्त्यसत्ये ” इति मङ्गलवक्त्रेर्बायोर्लोकानुकरणमिदमिति मन्तव्यं ॥ ३९ ॥ ति० याभिः सागरेप्रक्षिप्यामृतंनिर्मयं निर्मय-
 नेनलभ्यं ॥ ३४ ॥ ति० सांप्रतंकालमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । अस्माकमिति निर्धारणे षष्ठी । अस्मिन्कालेऽस्माकमध्ये भवानेवं-
 र्गुणाम्बितइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्त० लङ्घयस्वमहार्णवं । स्वार्थे णिच् । णिच्चा महार्णवं व्यसनसमुद्रे कपीर्लङ्घयस्वेति जांबवदाद्यय-
 तिसूचयति । या तवगतिः समुद्रतरणं सा नकेवलंकपिमोदनमात्रफला । अपितु सर्वभूतानां परा पूरयित्री । अभिमतास्येति
 शेषः । इहनुमन् या तवगतिः रामाख्यादेवता साः सर्वभूतानांपरा हि यतोतस्तत्तेवार्थमुत्तिष्ठतियोजनावा ॥ ३७ ॥ ति०
 विषण्णाः अर्थसंस्थासाध्यत्वाद्दीनाः । किमुपेक्षसे तानितिशेषः ॥ ३८ ॥ ति० कपीनामृषभेण । कपिशब्दोत्रच्छत्रिन्ध्यायेन
 ऋक्षसाधारणः । रूपं समुद्रतरणोचितमहाविग्रहं । प्रकृतेस्तद्वत्स्वत्वाद्गुणमहत्त्वस्यत्वकरणं नादुपपन्नं । एवं जांबवताहनुमदभि-
 जनपराक्रमादिज्ञापनं तस्यसहजयत्वाविर्भावाय । तथाज्ञापनं हि तस्यतदाविर्भावकारणमितिदेवकृतः समयः । यद्यपीतरदिक्त्रयप्रेषि-
 तवानराणामपि साहसमुद्रपरश्रुत्येवसाक्षाच्छादिपर्यन्तगमनमुपदिष्टं । तथापि तन्मार्गेसमुद्रमध्ये विंशतित्रिंशदादिशोजनेषु पर्वता-
 नां सत्त्वात्तदवलम्बेन गवने नतयाकष्टं । इदमु निरमलवशात्तयोजनगवनमन्यासाध्यमितिभावः । अत्रत्या मध्यपर्वतास्तु राक्षसैर्भक्ष्य-
 मज्जितादुर्गसिद्धये । ह्वाश्वमज्जिताः । अतएवात्र सुग्रीवेण ते नोक्ताः । अतएव चत्वारिंशेसर्गे पूर्वदिक्प्रेषितवानराम्प्रति समुद्र-
 न्तरगतदेशमुपक्रम्य “ गिरिमिर्वेचगम्यन्ते गवनेनच ” इत्युक्तं ॥ स्त० नकेवलंजांबवदुक्तिमात्रेण । किंतु कपीनामृषभेण सुग्री-
 वेणचोदितः । यद्वा ऋषभेण श्रेष्ठेन वृद्धत्वेनमाननीयेनचोदितः । कपीनां कपिःसुग्रीवः इतः स्वामी यस्यास्मातां कपिवीरवा-
 हिनीं प्रहर्षयन्निस्त्वयः । पूर्वपक्षात् विष्णुः इवेतिचानुवर्तते । तेनच पवनः आत्मजःपुत्रोयस्यसः विष्णुः त्रिविक्रमः । रूपमिव
 रूपंचकारेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावःकथितः पुनरुक्तिपरिहारोपि जातइत्यवसेयं ॥ “ अवर्धतोर्बेहनुमान्महादौ ” इत्याद्युक्तेः
 रूपमहत्कार स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ इतिषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥

[पा०] १ क. ग.—च. ज.—ट. तदा. २ छ. झ. निर्मयममृतं. ३ क. छ. झ. ज. ट. तदानीनो. ४ क.
 ग. महाबलं. ५ ज. इदानीमस्महंवृद्धः. ६ क. परिक्षीणपराक्रमः. ७ क. गतिरस्माकं. ८ क. च. ज. अ. गुणाधिकः.
 ९ क.—ट. द्रष्टुकासाहि. १० क. ग. क.—ट. सर्वावानर. ११ छ. झ. ट. महावेग. १२ क. छ. ग. च. ज. यथाविष्णु-
 त्रिविक्रमे. अ. यथाविष्णुत्रिविक्रमः. १३ क. छ. झ. ट. ततःकपीनामृषभेणचोदितः. ग. ततस्तुवैजांबवतामिचोदितः.
 १४ क.—ट. पवनात्मजस्तदा.

सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अलङ्घितवन्तः पृथुतरशरीरं परिगृहीतवता हनुमता वानरभिरभयापसारयाज निजप्रभाषप्रशंसनपूर्वकं महेन्द्रगिरि-
क्षरारोहणेन सागरतटभोगमनं ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् ॥ धीर्येणापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमम् ॥ १ ॥
सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः ॥ विनेदुस्तुष्टुवापि हनुमन्तं महाबलम् ॥ २ ॥
ग्रंहं विस्मिताश्चैव वीक्षन्ते स्म समन्ततः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३ ॥
संस्तूयमानो हनुमान्बन्धवर्धत महाबलः ॥ समाविध्य च लाङ्गूलं हर्षाच्च बलमेधिवान् ॥ ४ ॥
तस्य संस्तूयमानस्य ईद्वैर्वा नरपुङ्गवैः ॥ तेजसापूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ ५ ॥
यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धो गिरिगह्वरे ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तंथा संप्रति जृम्भते ॥ ६ ॥
अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः ॥ अम्बरीषमिवादीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥
हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ अभिवाद्य हरीन् ईद्वान् हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
अरुजत्पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः ॥ बलवानग्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ॥ ९ ॥
तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रः पुत्रेने नास्ति र्मेतसमः ॥ १० ॥

जृम्भमाणं वर्धमानं ॥ १—६॥ आशीतमम्बरीषमिव
स्थितं जृम्भमाणस्य तस्य मुखं विधूमः पावक इव अशो-
भत । अम्बरीष आह । “अम्बरीष आहो ना” इत्य-
मरः ॥ ७—८॥ अनिलः गमनशीलः । “अन प्राणने”

इत्यस्मादौणाविक इलप्रलयः ॥ ९॥ शीघ्रवेगस्य शीघ्राः
वैनतेयादयः तेषां वेग इव वेगो यस्य सः तस्य ।
तत्साम्यमसहमानस्ततोप्याधिक्यमाह—शीघ्रगस्येति ।
यद्वा शीघ्रवेगस्य अतएव शीघ्रगस्य ॥ १० ॥

ति० अथ गृहीतमहाविग्रहस्य हनुमतो वानरबलाश्वासनाय निजबलप्रख्यापनपूर्वं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रपर्वतारोहणमाह—त-
मिति । स० जृम्भमाणे पृथमानकार्यं शतयोजनं क्रमितुं एकपातेन गन्तुं । वेगेनापूर्यमाणमित्यनेन वेगकर्तृकपूरणकर्माभूतमित्य-
र्थवचः । तेन वेगस्य स्वामाधिकतयोद्बोधः सूचितो भवति । सहसेत्यनेनारोचना सूचयति । तेन रूपयः सहसाः हृष्टेन हासेन सहि-
ताहतिवा ॥ १ ॥ स० त्रिविक्रमं कृतोत्साहं कृते त्रिविष्टपादिव्यापनव्यापारे उत्साहो यस्य सतथात् ॥ २ ॥ स० लाङ्गूलं
शूलं । समाविध्य विहोस्य । कपिजातिलमात्रोऽयं ॥ ४ ॥ ति० अम्बरीषं आह । तदुपमं । अतएव दीप्तं प्रज्वलत् । अङ्गर-
वर्णप्रतप्तप्राप्तोपममितियावत् ॥ स० अम्बरीषोपमं अम्बरीषेण सर्वेषोपमा यस्य सतथा । “अम्बरीषः” इत्यौणादिकसूत्रेण निष-
तितः शब्दः । “अम्बरीषं ग्राह्ये ह्रीं पुंस्तिवृणान्तरे । नरकस्य प्रमेदेच किशोरेभास्करेपिच । आभ्रात केऽनुपातेच” इति मेदिनी ।
“अम्बरीषोऽनुपान्तरे । मार्तोऽप्येव खण्डपरशौ” इति विश्वः ॥ आहूतमित्यव्याख्या भाट्टकालिप्रस्तदनु रूपत्वायोगाद्विशेषाभिधानाना-
लोचनमूलेत्युपेक्षया ॥ शि० तस्य हनुमतः विधूमः पावक इव दीप्तमुखं अम्बरीषोपमं सूर्यसदृशं यथाभवति तथा अशोभत । अम्बरी-
षश्चाप्यस्तु अम्बरीषां आकाशवर्तानक्षत्रगणानां ईवः तेजसापराभूतत्वं यस्मादिति अम्बरीषः सर्वलोकानां काशचरिणोवा ईषति
स तेजसाप्राप्नोतीतिवा ॥ ७ ॥ ति० आरुजन् अत्यन्तं भिन्दमानः हुताशनस्य सखा उच्यमानगुणो यो वायुर्गमनशीलोऽनिलोऽस्ति ॥
स० आकाशगोचरः आकाशरूपिण्यां गवि चरतीति सतथा । अनिलश्च । आकाशो गोचरो विषययोग्यत्वेन यस्य सतथा ॥
शि० ननिलीयत इत्यनिलः निह्य इत्यर्थः ॥ ९॥ ति० ह्वनेन गुणेन तत्समोऽस्ति ॥ स० शीघ्रवेगस्य शीघ्रं हृतं वेगः प्रवाहो यस्य सतथा ।
तस्य सरिदादेः सकाशात् शीघ्रगः शीघ्रगच्छतीति सतथा । “वेगो जवेप्रवाहेच” इति विश्वः । यद्वा अहं शीघ्रवेगस्येत्येकपदं ।
अहमित्यभिप्रेत्यमानवाचिनाऽभिमानोऽप्युच्यते । तथाच अहमा हृष्टेन शीघ्रवेगं मनः । तस्य सकाशाच्छीघ्रगस्तस्य ॥ १० ॥

[पं०] १ क.—ट. वेगेनापूर्यमाणं. २ च.—ट. विनेदुर्विस्मिताश्वापि. ३ क. ख. घ.—ज. म. ट. तेवीक्षन्ते. ४ ख.
ज. त्रिविक्रमे. छ. झ. व. ट. त्रिविक्रमं. ५ क. घ. न्प्रावर्धत. ६ ग. महाकपिः. ७ क.—ट. हर्षाद्बलमुपेयिवान्. ८ ख. ग.
सर्वैर्वा नर. ९ घ. क. छ. झ. य. ट. विहृते. च. ज. वितते. १० ग. तथाऽजृम्भतवैर्यवान्. क. तथाप्रतिविजृम्भते. ११ क.
ख. घ. छ. झ. अम्बरीषोपमं दीप्तं. १२ क. कपीन्. ख. ततोऽनुत्तम. १३ झ. आरुजन्पर्वताग्राणि. १४ क. छ. झ. व. ट. तत्समः.

उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ११ ॥
 बाहुवेगप्रणुवेन सागरेणाहमुत्सहे ॥ सैमाग्रावयितुं लोकं सपर्वतनदीहृदम् ॥ १२ ॥
 ममोरुजङ्घवेनेन भविष्यति समुत्थितः ॥ समुच्छिन्नमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३ ॥
 पञ्चगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते ॥ वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ॥ १४ ॥
 उदयात्प्रस्थितं वाऽपि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥ अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे ॥ १५ ॥
 ततो भूमिभसंसृष्टश्च पुनरागन्तुमुत्सहे ॥ प्रवेगेनैव महता भीमेन पुवगर्भभाः ॥ १६ ॥
 उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ १७ ॥
 पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि पुवमानः पुवङ्गमाः ॥ हरिर्धाम्यूरुवेगेन पुवमानो महार्णवम् ॥ १८ ॥
 लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः ॥ अजुयास्यन्ति मामद्य पुवमानं विहायसा ॥
 भविष्यति हि मे पन्थाः खंतेः पन्था इवाम्बरे ॥ १९ ॥

विस्तीर्णमिति मेरुविशेषणं । वानरसेनाभयनिवृत्त्यर्थं
 स्तोत्रार्पणमपि न्यवेदयति ॥ ११—१३ ॥ पञ्च-
 गाशतं स्तोत्रिताहारलाभाय निरवधिकत्वासंपन्नं ।
 यद्वा आहारप्रद्वणत्वस्या सर्वेषां भयावहं पतन्तं ननु
 भवमानं । आकाशे स्तोत्रितक्षेत्रे । पक्षिसेवित इति
 स्वपरिकरसंपत्तिरुच्यते । वैनतेयं विनतापुत्रं ।
 अनेन कौमारावस्थायां बलवेगोत्कर्षः सूच्यते । अहं
 तस्यापिप्राणदातुः पुत्रः । परिगन्तुं परितोगन्तुं
 प्रवक्षिणीकर्तुं । सहस्रशः एकयत्नेन सहस्रशः । परि-
 गन्तुं शक्तः आजानसिद्धसामर्थ्योऽस्मि ॥ १४ ॥

उदयात् प्रस्थितं उदयगिरेर्निर्गच्छन्तं । आदित्यं स्वस्था-
 नात्प्राप्य तेन सह गन्तुं प्रारब्धं ततः पूर्वमेवास्तगि-
 रिमासाद्यानस्तमितं ज्वलन्तं रश्मिमालिनमादित्यम-
 भिगन्तुं प्रत्युद्गन्तुं । समुत्सहे । ज्वलन्तमित्यनेन
 मध्याह्न एवामिगमनं सूच्यते ॥ १५ ॥ ततः सूर्यप्र-
 त्युद्गमनातन्तरं । भूमिभसंसृष्टश्च कुत्राप्यविश्रम्य ।
 भीमेन महता प्रवेगेन प्रारब्धवेगेनैव पुनरागन्तुं पुन-
 रप्येकवारं सूर्यमभिगन्तुमुत्सह्यत्यर्थः । शतयोजनस्थं
 लङ्कां गन्तुं किमुतेति भावः ॥ १६ ॥ आकाशगोच-
 रान् ग्रहतक्षत्रादीन् ॥ १७—१८ ॥ पुष्पमिति

ति० मेरुगिरिमसङ्गेन मध्येविश्रामायकचित्सणमपि स्थितिराहिलेनैव सहस्रशः परिगन्तुमुत्सहे एकेनैववेगेनसहस्रवारंप्रद-
 क्षिणकर्तुं शक्नोमीत्याशयः ॥ ११ ॥ ति० समुत्थितः अतिक्रान्तवेलेः ॥ १२ ॥ वरुणालयः अन्धः ॥ समुद्रः सुदृढा उत्तर-
 णायकरिष्यभाणसेतुदरेलाचिह्नेन सहपर्वत इति सतथा । तथाहिचंप्रद्वाराम्यणे—“ सेतुंविधातुंहरिवाहिनीनां पुरैवकुर्वन्निव
 लम्बरेखा ” इति । एतेन नान्यतराधिक्यशङ्का वरुणालयइत्यस्य शुद्धयौगिकत्वाभ्युपगमेनपरिहारश्चास्वारस्याप्रयुक्तौ ॥ १३ ॥
 सहस्रशःपरिगन्तुं । एतेन गम्यमुद्दिश्य तदेकपातवेगेन बहुवारं तत्प्रदेशंगत्वा पुनरायातुमहंक्षमइतिवैनतेयादाधिक्यंयोजेतयति ।
 “वैनतेयगतिःपरे”ति संप्रात्युक्तिस्तु पक्षिजात्यपेक्षयेति नतद्विरोधइतिज्ञेयं ॥ ति० पक्षिसेविते आकाशे वैनतेयगतिःपदेत्यक्तस्य
 पदेस्थित्वाततोऽधःपतन्तंपञ्चगाशनंवैनतेयमुपर्यधोअमणेनसहस्रशःपरिगन्तुंशक्तः । पञ्चगाशनंपतन्तमितिपदद्वयेन आभिषार्यः
 पवनवेगातिशयःसूच्यते ॥ ति० पक्षिसेवितं पक्षिराजं । वैनतेयं आकाशेपतन्तमहमपि सहस्रशःपरिगन्तुंशक्तः । तस्यैकपातं
 यावदहंसहस्रवारंपतितुंशक्तइत्यावत् ॥ १४ ॥ स्त० प्रवेगेन एकपातेन । भीमेन द्विषतां अभिमेनसतामित्यकारप्रश्नेवाप्रश्ने-
 काभ्यामर्थद्वयज्ञेयं ॥ १५ ॥ ति० उत्सहेयमिति । आकाशगोचरान् अतिक्रान्तुंउत्सहे । सागरान्शोषयिष्यामि शोषयितुमुत्सहे ।
 शोषणपूर्वकोत्साहोधात्वर्थः । एवमुत्तरप्रापि तत्तदात्त्वर्थपूर्वकउत्साहोर्थः । अतएव नशोषादिप्रतिज्ञावाक्यत्वमेतस्य ॥ १७ ॥
 ति० लतानांविविधंपुष्पं पादपानां च पुष्पंहरिष्यामीत्यन्वयः । तत्पुष्पं बाहुवेगेनाहृतंमामनुयास्यति ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. च. ज. ट. उत्सहेयंतु. २ घ. क. च. ज. य. बाहुवेग. ३ क. समग्रावयितुं. ४ संमुच्छिन्न. झ. क. ट.
 समुत्थित. ५ छ. झ. पक्षिसेवितं. ६ क.—घ. ट. चापि. ७ क.—ट. महंगन्तुं. ८ क. छ. झ. ट. भसंसृष्टा. ९ ख. उत्सहे-
 यमभि. क. क. उत्सहेयमति. १० क.—ट. सागराब्धिशोषयिष्यामि. क. झ. च. सागरान्शोषयिष्यामि. ११ क. ग. घ. पर्वता-
 न्क्षंयिष्यामि. १२ क. ग. हरिष्येचोरुवेगेन. १३ क. ख. ग. छ. झ. ज. ट. अजुयास्यति. १४ ख. ग. बायोः.
 भा. रा. १४८

चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव वा ॥ द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि वानराः ॥ २० ॥
 मेहामेषप्रतीकाशं मौं च द्रक्ष्यथ वानराः ॥ दिवमावृत्य गच्छन्तं प्रसमानमिवाम्बरम् ॥ २१ ॥
 विधमिष्यामि जीमूतान्कम्पयिष्यामि पर्वतान् ॥ सागरं क्षोभयिष्यामि प्रवमानः समाहितः ॥ २२ ॥
 वैनतेयस्य सा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा ॥ २३ ॥
 [मेहासंनहनोपेतौ महान्तौ पुरुषर्षभौ ॥ ऋश्यमुकं पुनः शैलं पुन्यं रामलक्ष्मणौ ॥
 नूनं नेष्यामि वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २४ ॥]
 कृते सुपर्णराजानं मारुतं वा मेहाजवम् ॥ न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां हृतमनुव्रजेत् ॥ २५ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम् ॥ सहसा निपतिष्यामि घनादिद्युदिवोत्थिता ॥ २६ ॥
 भविष्यति हि मे रूपं प्रवमानस्य सागरे ॥ विष्णोर्विक्रममाणस्य पुरीं त्रीन्विक्रमानिव ॥ २७ ॥
 बुद्ध्या चोहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा ॥ अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्रवक्रमाः ॥ २८ ॥
 मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे ॥ अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २९ ॥
 वासवस्य सबजस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ॥ विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥
 लङ्कां चोऽपि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ॥ ३० ॥

आलेकवचनं ॥ १९ ॥ स्वातेःपन्थाः परिपूर्णतारा- कलापपथः ॥ २०—२२ ॥ मम वा शक्तिः सा

ति० स्वातेःपन्थाइति । स्वातिपथश्चाभापथइत्युच्यते । स तु प्रकीर्णबहुनक्षत्रः । ममपन्थाअपि प्रकीर्णबहुपुष्पकः ।
 चरन्तंमार्गमध्येइत्याकाशंप्रत्युत्पतिष्यन्तमेव ॥ २० ॥ ति० निपतन्तं परेपारेइतिशेषः । द्रक्ष्यन्ति । अनेनोत्पतनपतनयोरैकका-
 लत्वेोत्पत्तिवेगःसूचितः ॥ २१ ॥ ति० वैनतेयस्येति । त्रयाणामेषांसर्वभूतातिघातिनीशक्तिर्नान्यस्येतिभावः ॥ स्त्र०
 वैनतेयस्येति । साम्येन मायोहकिरुचिता । वैनतेयस्यनैच्येपि पामरापेक्षया दृष्टान्तीकरणमितिहेयं ॥ अत्रोत्तरत्रच मम मारुतस्य
 बायोरेपिसकाशात् वैनतेयस्य । वावेति अप्यर्थं । गरुडस्यापि अशक्तिः शक्त्यभावएवेतिवा ॥ २३ ॥ सुपर्णराजानं समासात्त-
 निधिरनिलः । सुपर्णराजस्य अनाः चेष्टावा यस्मात्सतया तंमारुतस्यइत्युभयत्र वायुरेकएव निदर्शनमित्यवसेयं ॥ ऋतेयश्चन्दयोगे
 द्वितीयोपपत्तिस्तु—हानसूर्यभूतइत्यनुष्याख्यासुधातइव शब्देन्दुशेखरादितइवास्मरकृततत्त्वसंख्यानटिप्पणीतोऽवसेया ॥ २५ ॥
 ति० विद्युदुपमया शैश्वरेणबहुदेशायासिध्विन्यसे । स्त्र० निरालम्बनं निराधारंयथाभवतितथा निपतिष्यामि । यद्वा निरालम्बनमं-
 बरमिति गगनस्वरूपनिरूपणं । घनादिद्युदिवेत्यनेन गगनस्यनीरदवशीलतां स्वस्यप्रकाशमानतांच सूचयामासत्यवधेयं ॥ २६ ॥
 ति० “सतां हि सन्देशपदेषुवस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” इतिन्यायेनाह—बुध्येति । निश्चयात्मकान्तःकरणेनेत्यर्थः ।
 तथा मे मनश्चेष्टा मनोव्यपारोऽनुमानरूपः । किंपश्यसि किंविधयाचत्वेमनश्चेष्टेत्यत्राह—द्रक्ष्यामीति ॥ स्त्र० अहंवैदेहीद्रक्ष्यामि ।
 तयामे मम मनश्चेष्टा मनस्संभविष्यपारोस्ति । अतः प्रवक्रमाः प्रमोदध्वमित्यन्वयः । ननु मनः संशयसंपादयति नतिशयं ।
 अतः कथं प्रमोदध्वमित्युक्तिरित्यतआह—बुध्येति । अहं बुद्ध्या निश्चयहेतुभूतान्तःकरणविशेषेण । प्रपश्यामि विजानामि ।
 यथोक्तं तृतीयस्कन्धगतस्य “मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यन्तरारमनः । चतुर्धादृश्यतेभेदो वृत्त्यालक्षणरूपया” इति श्लोकस्य तात्पर्ये
 “बुद्धिरप्यवसानाय संशयंकृतेभ्यः । अभिमानेत्वहंकारश्चित्संस्मरणकारणं” इतिस्कान्द इति । अहमहमिति द्विरभिधानं
 धृषकपृथगन्वयायुक्तं । समाकर्षेणान्वयेमुक्ते दिवंचनेनाहमेवद्रक्ष्यामि नान्यस्यबाविधोस्तीतिसूच्यते ॥ २८ ॥ ति० वेगजवौ
 पर्यायौ । अयुतमित्यनेनाप्रमेयबलत्वंप्रकाशयते ननु परिच्छेदः । वस्तुतस्तदभावात् । रावणोपिब्रूयति—“नमास्तेरस्तिगति-
 प्रमाणं” इति ॥ ती० वेगमारुतस्यसमः । अहमितिशेषः । अभितबलपराक्रमशाली इन्द्रमान्यस्तुतः श्लोकविशेषणवि-
 शिष्टेपि बुद्धसागरममवानरवाहिनीसंतोषार्थमेतादृशान्यौदस्यवचनान्युक्तवान् । “प्रहृष्टाहरयस्तत्र समुदैक्षन्तविस्मिताः”
 इतिवचनात् “ज्ञातीनांविपुलःशोकस्त्वयातात प्रणाशितः” इति जांबवद्वचनाच्चेत्यवगन्तव्यं ॥ २९ ॥ ति० वासवहस्तेस्व-
 र्मिभोग्यममृतं ब्रह्मणोहस्तेच योगिभोग्यममृतं । तदानयननचोत्पत्यलङ्कारपरं ॥ समुत्क्षिप्य स्वस्थानादुत्पादनपूर्व-

[पा०] १ क. ग. च.—ट. मेवच. २ ख. च. ट. महामेव. ३ ख. घ.—ट. मांद्रक्ष्यध्वंश्रवंगमाः. ४ क. प्रसन्तमिवा.
 ५ च.—ट. क्षोभयिष्यामि. ६ ग.—छ. झ. न. वैनतेयस्यवा. ७ इदमर्थत्रयं ख. पाठेदृश्यते. ८ क. ग. ज्ञानेसुपर्णमात्मान.
 ९ क. ग.—ट. महाबलं. ख. महौजसं. १० ग. घ. ननुभूतं. क. ख. नहिभूतं. ११ क. ख. योमां. १२ क.—ट. सागरं.
 १३ ग. क.—झ. ट. विष्णोःप्रक्रममाणस्य. १४ क. ग. छ. झ. ख. ट. तदा. १५ क. च. अ. न. त्वहं. १६ क. ग. घ. नापि.

तमेवं वानरश्रेष्ठ गर्जन्तर्ममितौजसम् ॥ प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः ॥ ३१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥ उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्ह्रिसत्तमम् ॥ ३२ ॥
 वीरकेसरिणः पुत्र हेतुमन्मारुतात्मज ॥ ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात विनाशितः ॥ ३३ ॥
 तव कल्याणरुचयः कपिपुरुषाः समागताः ॥ मङ्गलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः ॥ ३४ ॥
 ऋषीणां च प्रसादेन कपिबुद्धमतेन च ॥ गुरुणां च प्रसादेन पुंस्त्वं महार्णवम् ॥ ३५ ॥
 स्वास्यामश्रैकपादेन यावदागमनं तव ॥ त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवितानि वनौकसाम् ॥ ३६ ॥
 तैस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥ 'नेयं मम मही वेगं लङ्घने धारयिष्यति ॥ ३७ ॥
 एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥ शिखराणि महेन्द्रस्य शिराणि च महान्ति च ॥ ३८ ॥
 ईषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम् ॥ नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिःस्पन्दशोभिषु ॥ ३९ ॥
 एतानि मम निषेधं पादयोः प्लवतां वराः ॥ प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ॥ ४० ॥
 तैस्तं मारुतप्ररुच्यः स हरिर्मारुतात्मजः ॥ आरुरोह नैगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिर्मदनः ॥ ४१ ॥
 महेन्द्रविभ्रंशं मृगसेवितशादलम् ॥ लताकुसुमसंवरधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ४२ ॥
 सिंहैरुप- १ क. मत्तमातङ्गसेवितम् ॥ मत्तद्विजगणोदुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ४३ ॥
 महर्द्धि-रुच्छितं शृङ्गेर्महेन्द्रं स महाबलः ॥ विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ४४ ॥

मारुतस्य वैनतेयस्य वेति संबन्धः ॥ ३३—३५ ॥ “संकटो दन्तुरे तुङ्गे विपद्रोगविशेषयोः” इति
 स्वास्यामश्रैकपादेनातथा सत्वरः स्मेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ विश्वः ॥ ३८—४२ ॥ वृत्तमित्यादि ॥ सलिलोत्पीडैः
 शिलासंकटशालिनः शिलातुङ्गप्रवेशभूयिष्ठस्य । सलिलप्रवाहैः संकुलम् ॥ ४३—४६ ॥

कंठहीत्वा । यद्वाततः परतोपिगच्छेयं ॥ स० सवज्रस्यवासवस्य इन्द्रस्य स्वयंभुवोब्रह्मणश्च इस्तात्सहसा सदिति । अश्रुतं देवार्धं ।
 इह मर्त्याः । आनये आज्ञेय्यामि । सवज्रस्येत्यनेन पूर्वशिक्षितमदुपरिन्कार्यकारिजातमिति स्मारयति । ब्रह्मणो इस्तात् विक्रम्य परा-
 क्रमं कृत्वा । सहसाभ्युतं स्वयं निस्सहायः । भुवः कर्मणिषष्ठी । भूमिमानये । इह एतत्काळे भुवः भूप्रवेशानितिवा । बहुवचन-
 माचर्ये । भूम्यादिकंवा ॥ ३० ॥ ति० वेगवभ्रितिसंयुद्धिः ॥ ३३ ॥ ति० त्वत्संबन्धिन्यांकल्याणकृद्भौ चरित्रमिलाशोयेषाते ।
 यद्वा तवकल्याणवाञ्छितारः ॥ स० अर्थसिद्ध्यर्थं रामरामासंदर्शनार्थसिद्ध्यर्थं । मङ्गलानि मङ्गलहेतुत् ॥ ३४ ॥ स० ऋषीणां रावणो-
 पहततत्सिंहारकामानासृषीणां । कपिबुद्धाः कपिपुत्रद्रुममृक्काः तेषामतेन तद्भोवितलम्रादिसंमत्या ॥ ३५ ॥ स० एकपादेन ।
 अनेन तीमं त्वदानमनेनमन्त्रमिति सूचयन्तीतिसूच्यते । स्वगतानि प्रेमविशेषादुपलोकैः प्राणरूपत्वादनूमतिवास्तविकीतिहेत्यं ॥
 ति० एकपादेनस्यास्यामः त्वरमाप्रियंश्रोत्रमेकपादेनस्थित्वा तपश्चरिष्यामइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ स० महेन्द्रस्य तन्नामपर्वतस्याग्रेषु
 महेन्द्रशिखरेषुवेगंममिष्यामि तानिमहेन्द्रस्यशिराणिस्थिराणि महान्तित्वेखन्वयः । महान्ति परिमाणतः । पूज्यानीतिवा ।
 शिराणि मद्देगसहजशक्तिमन्ति । औत्सुक्यातिशयवशेन महेन्द्रस्यशिखराणीत्युक्तिःपुनरितिहेत्यं । शिलासंकटशालिनः शिला-
 नांसंकटाः उग्रतप्रवेशाः तैःशालन्तेशोभन्तइतिते तथा । “सङ्कोदोदन्तुरेतुङ्गे” इतिनिषण्डः । संकटं समुद्रोवा ॥ ३८—३९ ॥
 सी० सलिलोत्पीडसंकुलं तत्रतृप्तिनिस्तृतिनिर्हरसलिलसंकुलं ॥ ४३ ॥ सी० ध्विष्टोमहाबलोहनुमान् महेन्द्रसमविक्रमश्चैर्विच-
 चार श्लाघ्यश्रान्तरंजयाम ॥ ४४ ॥

[पा०] १ छ. झ. ट. मक्षितप्रभं. २ क. ख. ग. ङ.—ट. तन्नामवचनंश्रुत्वा. च. सङ्क्रुत्वावचनंतस्य. ३ ङ.—ट.
 नृवनेश्वरः. क.—घ. न्द्रिसत्तमः. ४ ख.—ट. वेगवन्मात्ता. ५ क. ग. ङ.—ट. प्रणाशितः. ६ क. समाहिताः. = ख. छ.
 झ. ट. मङ्गलान्यर्थसिद्ध्यर्थं. ८ छ. झ. ट. संयुक्तं. ९ छ. झ. ततश्च. क. ततस्स. १० क. च.—झ. ट. कोपिलोकेनमेवेगं
 प्लवने. ११ ट. वेपु. १२ ङ.—ट. ममिष्यामि. १३ ख. ङ.—ट. ममवेगंहिशिखराणिमहान्तिच. १४ ङ.—ट. ततस्तु.
 १५ क. गिरिश्रेष्ठं. १६ ख. ग. ङ.—ट. नानाविधैःपुष्पैः. १७ ङ.—ट. शार्दूलसहितं. १८ क. छ. झ. न. ट. रुच्छितः.
 १९ ग. ङ. छ.—ट. महेन्द्रस्य.

पादाभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मनः ॥ रराज सिंहप्रभितो महान्मत्त इव द्विषः ॥ ४५ ॥
 मुमोच सलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥ चित्रस्तम्भगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ॥ ४६ ॥
 नागान्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ॥ उत्पतद्भिश्च विहगैर्विघाधरगणैरपि ॥ ४७ ॥
 त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनसहोरगः ॥ चलमृगशिलोद्घातस्तदाभूत्स महागिरिः ॥ ४८ ॥
 निःश्वसद्भिस्तदातैस्तु भुजगैरर्थनिःसृतैः ॥ सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४९ ॥
 ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः ॥ सीदन्महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ५० ॥

स वेगवान्वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परंवीरहन्ता ॥

मैनः समाधाय महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मैनस्वी ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां

किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

इति किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥

पानसंसर्गकर्कशैः पानसंसर्गदृढैः । “कर्कशं कठिनं
 क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं” इत्यमरः । पानप्रवृत्तौ
 दृढाभिनिवेशैरित्यर्थः ॥ ४७ ॥ उद्धातः समूहः
 ॥ ४८—४९ ॥ सार्थहीनः । अभूदिति शेषः ॥ ५० ॥
 वेगसमाहितात्मा वेगविषये समर्पितमनाः । मनः
 समाधाय मन्त्रः समाहितः कृत्वा ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे ~~मुद्रापितम्~~ ॥ १७ ॥
 किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
 इत्थं शठारिगुहवर्यपदारविन्दसेवारसाधिगतसर्व-
 रहस्यबोधः । गोविन्दराजविबुधः प्रमुदे बुधानां
 कैष्किन्धाकाण्डविषयां विततान् टीकाम् ॥ १ ॥

ति० रराज स्वर्तिप्राणिशब्देनेतिशेषः ॥ ४५ ॥ स० प्रभिव संसर्गे परस्पररतौ कर्कशैः आसक्तैः ॥ ति० पानेसंसर्गचकर्कशैः
 सलिलासक्तैः । पानधर्वाणां तत्तात्वं स्वभावः ॥ ४७ ॥ शि० धरणीधरः समहेन्द्रः निश्चसद्भिः भीमानिश्वासंप्राप्तुवद्भिः । अतएवा-
 भूत्ससृतैः कश्चिदंजातमिति दर्शनाय निस्सारितोर्ध्वभागैः । भुजगैः सपताकः पताकाभिस्सहित इवाभाति ॥ ४९ ॥ ती० सार्थ-
 हीनः महाशैलः । अध्वगः पथिक इव । अभूदिति शेषः ॥ ५० ॥ इतिसप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ ड.—उ. बाहुभ्यां. २ क. ग. ड.—उ. महात्मना. ३ क. ड. झ. ट. रराज. ४ क. ख. ग. ड.—ज. न.
 महामत्त इव. ५ ख. ड. च. ज. झ. ञ. नागान्धर्व. ६ क. च.—उ. उत्पतद्भिर्बिहगैश्च. ७ क. ख. स्कन्धलीनमहोरगः. ८ ख.
 निष्पतद्भिस्तदातैस्तु. ग. ड.—उ. निश्चसद्भिस्तदातैस्तु. ९ क. आशीन्महति. १० ख. पवनात्मजः कपिः. ११ क. ततः.
 १२ ड.—ज. हनुमान्.

इदं किष्किन्धाकाण्डम् कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण सुबन्ध्यां निर्णयसागरमुद्रायाम्ने
 मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३४ सप्त १९१३.

SV I

68
17/2/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9046

Call No. Sa & Kr / Val / K.V

Author—Krishnacharya, T.R

Title—Śaivism Valmiki Rām-
ayana.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.